

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

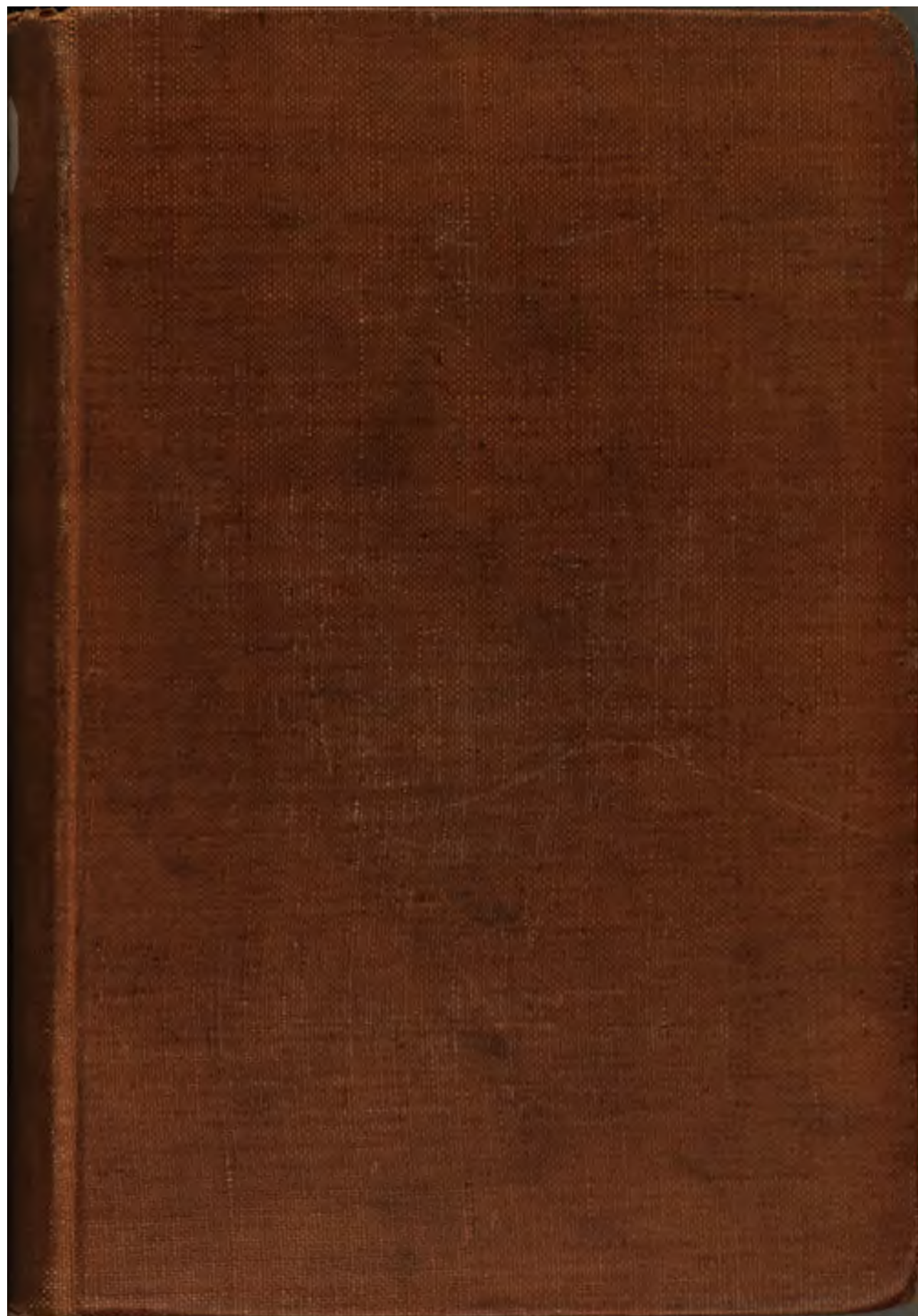
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

B 6900.3

Harvard College Library

FROM THE REQUEST OF

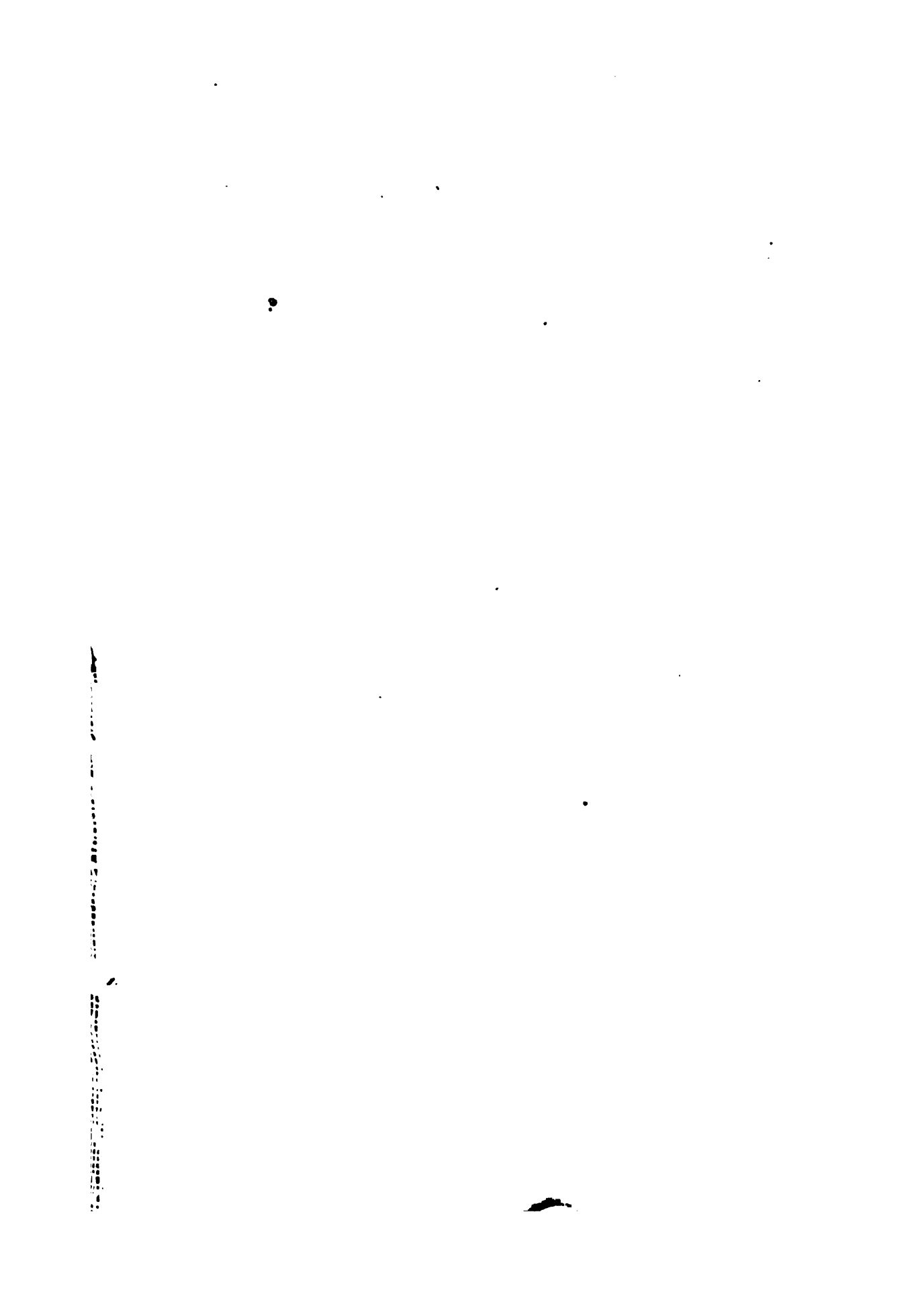
GEORGE FRANCIS PARKMAN

(Class of 1844)

OF BOSTON

A fund of \$25,000, established in 1909, the income
of which is used

"For the purchase of books for the Library"

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS

VAN DEN

NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL.

0

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS

VAN DEN

NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL.

UITGEGEVEN

DOOR DE

VEREENIGING TER BEVORDERING VAN DE BELANGEN DES BOEKHANDELS.

6^e D E E L.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN & ZOON.
1893.

○

AANTEEKENINGEN

BETREFFENDE DEN

BOEKHANDEL

VAN

NOORD-NEDERLAND,

IN DE 17de EN 18de EEUW.

DOOR

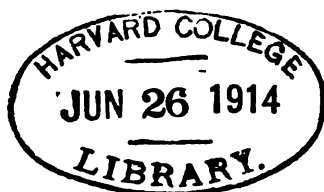
A. C. KRUSEMAN.

„Der Eingeweihte wird nicht viel Neues hierin finden, die Bequemlichkeit abgerechnet, dass er Vieles beisammen hat, was er ausserdem in hundert Büchern suchen muss; der Uneingeweihte dagegen möge zu einem Studium angeregt werden, der tausendfältig lohnt.“

FR. METZ.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN & ZOON,
1893.

B 64.005

G. F. PARKMAN FUND

LEIDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

„Aanteekeningen” is in den regel een woord van weinig belofte. Ik geef deze bladen waarlijk dan ook niet voor meer dan ze waard zijn. Speurend en sprokkelend zijn ze verzameld: het knutselwerk van den ouden dag.

Ik had ze in haar omslagen kunnen laten liggen bij andere waardeloze papieren, voor de snippermand bestemd. Maar dat ging mij toch aan het hart; minder voor mij zelf, dan voor het doel dat ik liefheb en waaraan ik de latere jaren van mijn leven heb toegewijd. Het weinig beduidende van mij kon grondstof worden voor het beter en uitvoeriger werk van een ander.

Toen heb ik ze met een lossen draad aaneengeregen en er een plaats voor verzocht in onze *Bijdragen*.

Vrienden NIJHOFF, BOELE VAN HENS BROEK, PETT, DE VRIES, en mijn zoon, wilt gij mijn dank ook hier wel aanvaarden voor uw trouwe, onwaardeerbare hulp?

A. C. K.

I N H O U D.

	Bladz.
EERSTE HOOFDSTUK	1

HANDEL IN BOEKEN IN OUDE TALEN.

Inleiding. — *Eerste drukkerijen.* — *Splitsing van bedrijf.* — *Het latijn.* — *De „broeders des gemeenen lerens.”* — *Correctoren.* — *Colporteurs.* — *Aaneensluiting van boekhandelaren.* — *Missen.* — *Handschriften.* — *Eerste uitgevers van boeken.* — *Soorten.* — *Magazijnhouders.* — *Boekverkoopersbuurten.* — *Vaste prijzen.* — *Honorarium.* — *Luther.* — *Grieksche en latijnsche klassieken.* — *De hervorming.* — *Klassieken met noten.* — *Beroemde correctoren.* — *Erasmus.* — *Kostbaarheid der eerste boeken.* — *Aldus Manutius.* — *Nadruk.* — *Froben.* — *Honorarium.* — *Privilegiën.* — *Groote oplagen.* — *Luther's geschriften.* — *Onderwijs, schrijfmeeesters.* — *Groot getal boeken vóór 1500.* — *Uitbreiding van debiet.* — *Maatregelen daartegen door de roomsche kerk.* — *In ons land.* — *Kostbaarheid van het uitgeren.* — *Filiaalkantoren.* — *De leipziger en frankforter mis.* — *Inrichting van de mis te Frankfort.* — *Henri Estienne.* — *Miscatalogen.* — *Van Beughem's (eerste) hollandsche boekenlijsten.* — *Gevolgen van den 30-jarigen oorlog.* — *Nadrukken op de mis.* — *Censuur op de mis.* — *Dwangmaatregelen van den frankforter raad.* — *Protest van den nederlandschen boek-*

handel. — Boeken in oude talen. — Wederkeerige nadruk. — Waarde van hollandsche boeken boven die uit andere landen. — Assortimenthandelaars. — Verplaatsing van den handel naar Leipsig. — Magazijnen in Holland. — De assortimenthandelaar groothandelaar. — Het uit het oog gaan van oude, vooral in vreemde talen gedrukte boeken. — Getal en gehalte van onze assortimenthandelaars. — Luchtmans' Catalogus librorum. — Poging tot het in herinnering brengen van oude latijnsche boeken en hun schrijvers.

Bladz.	
TWEEDE HOOFDSTUK	63

VREEMDE TALEN.

Het latijn. — Oorsprong en invloed van vreemde talen bij ons volk. — Verwaarloozing van het hollandsch; het latijn de modetaal. — Oprichting van hoogeschole. — Gymnasia. — Hartstocht voor latijnsche verzen. — Bloei van het amsterdamsch gymnasium. — Armoedige inrichting van de gymnasia. — Nog erger van de voorbereidende scholen. — Fransche scholen. — Jammerlijke toestand van het lager onderwijs. — Bloei der oude talen hier te lande. — Overdrijving.

Het fransch. — Van oudsher in onze taal een inkruip- sel. — Waalsche en fransche uitgewekenen. — Het fransch de hoftaal. — Fransche boeken. — Vrijheid van drukpers. — Bloei der drukkerijen. — Fele uitgewekenen worden boekhandelaar. — In- en uitvoer van fransche boeken. — Verboden boeken. — Rousseau en Rey. — Nadruk. — Nadruk- makelaars. — Honorarium. — Verval van den franschen boekhandel. — Verfransching van ons volk.

Portugeesche en spaansche drukkerijen. — Armenische drukkerij. — Uitgeweken joden uit Spanje en Portugal. — Geleerde drukkers. — Hebreuwsche bijbels. — Menasseh Ben Israël. — Joseph Athias. — De boekbinders Magnus en Spanceerder. — Prachtbanden. — Verval der hebreuwsche drukkerijen.

DERDE HOOFDSTUK	Bladz. 104

DE HOLLANDSCHE BOEKHANDEL.

Karakter van de 17de eeuw. — Van de 18de. — Onze welvaart ter zee en te land. — Onze macht. — Regenten en burgers. — Herleving van den boekhandel. — Grootte kunstenaars, kleine waardeering. — Geringe liefde voor taal. — Schaarschheid van hollandsche boeken. — Het ontstaan van bibliotheken. — Boekenauctiën. — Verbetering van schoolonderwijs. — Willem Bartjens. — De schrijfkunst. — Rijmwoede. — Rederijkers. — Dichtbundels. — Het uitgeven geen goudmijn. — Middelen tot uitbreiding van debiet. — Jacob Cats. — Stichtelijke lektuur. — Onverdraagzaamheid. — De dwang van de synoden. — Wisseling van professoren aan de akademieën. — De studenten. — Invloed van Descartes en Spinoza. — Floed van strijdschriften. — Van preeken. — Staaltjes van kanselstijl. — Petrus Burman en de kerk. — De waldenzen. — Volksboeken. — Een scheepsboekerij. — De jufferboekjes of mopjes. — De Arcadia's en Astréa's. — Fransche romans. — Hun invloed. — De Foe's Robinson Crusoe. — De engelsche Spectator's. — Justus van Effen. — De engelsche romans. — Vermeerdering van leeslust. — Klagende stemmen uit den boekhandel. — Een woord van wederlegging. — Het beste boek.

VIERDE HOOFDSTUK	Bladz 181

HOLLANDSCHE BOEKEN.

J. van Abcoude's en R. Arrenberg's Naamregister.

G. Noordbeek's „Naamrol.” — J. Van Abcoude's en R. Arrenberg's „Naamregister.” — Hun zondenregister. — Verdiensten. — Verantwoording van het gebruik ervan gemaakt. — Algemeen overzicht. — Cijfers bij benadering. — Eenige kostbare boeken. — Boekenlijst: Staats- en rechtsvoetenschap. —

Genees- en heekunde. — Wis- en natuurkunde. — Geschiedenis. — Aardrijkskunde, reizen. — Godgeleerdheid en stichtelijke lektuur. — Dichtkunst. — Woordenboeken. — Schilderen bouwkunst. — Verpoozingslektuur. — Algemeene tijdschriften. — Bijbels.

VIJFDE HOOFDSTUK Bladz. 339

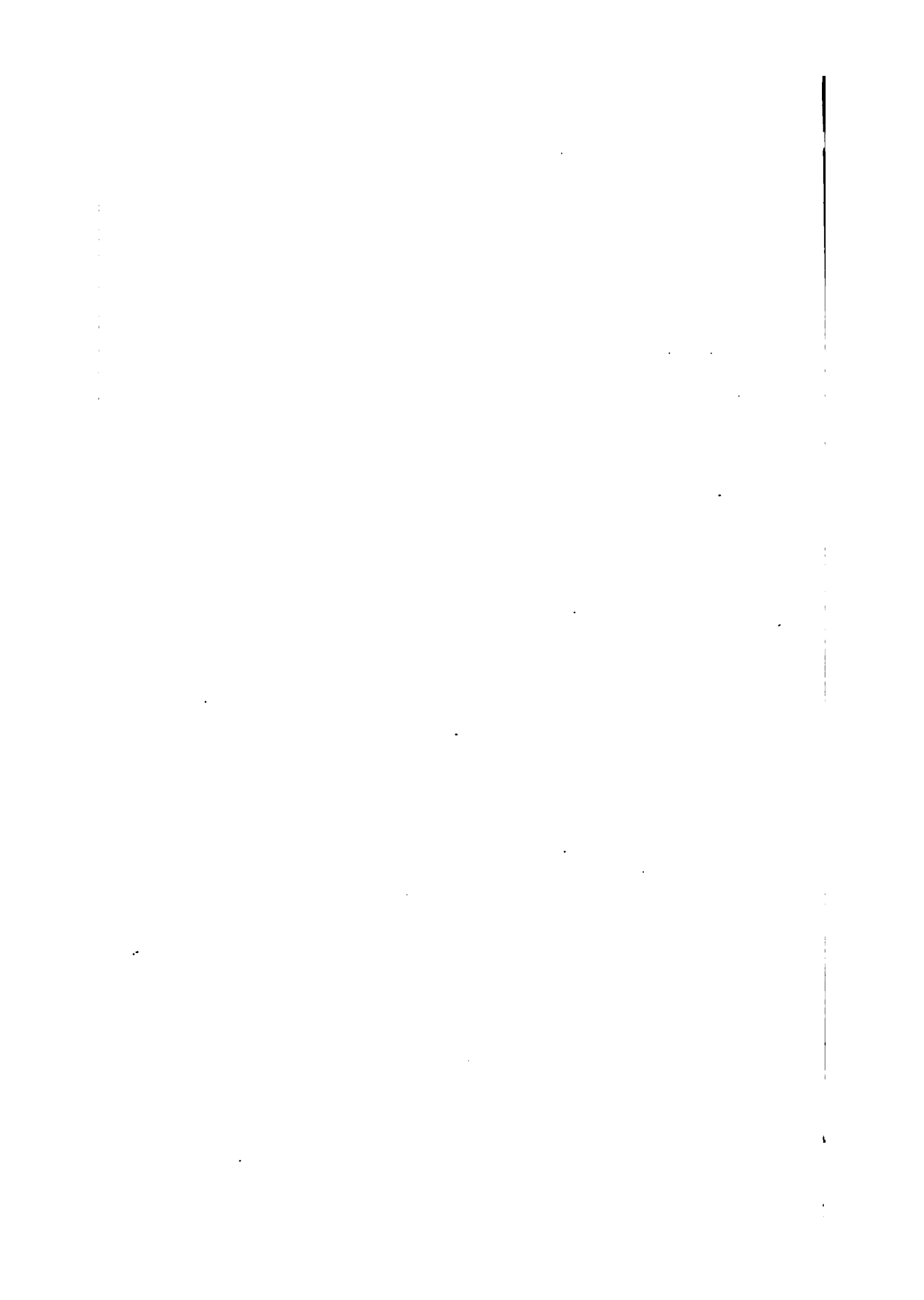
BESCHERMING, AANBANDING, STRAF.

Oproerige geschriften. — Nadruk. — Oktrooien. — Elke provincie staat op zich zelf; nadeelige gevolgen daarvan. — Betrekkelijke schaarschheid van oktrooien. — Tekst van een oktrooi.

Verboden boeken. — De kerk. — Plakkaten. — Tekst van een plakkaat. — Beperktheid van den boekhandel. — Resolutie tegen kettersche geschriften, 1546. — Latere besluiten. — De kerk tegen de drukpers. — De kerk boven de burgerlijke overheid. — Dwangmiddelen. — Vervolgingen. — Straffen. — Plan tot het aanstellen van „Censores Librorum”. — Adressen van den boekhandel daartegen. — Nieuwe resolutiën. — Kalmer verstandhouding. — De staat. — Gedroomde vrijheid van drukpers. — Plakkaat van 1581. — Plakkaat tegen Marmontel's Bélisaire. — Eén voorbeeld uit een aantal: de patriottentijd. — Schotschriften tegen Willem V. — Verbolgenheid van den prins. — Utrecht's plakkaat. — „Request” van het gild te Utrecht. — Naamlooze pamfletten. — Sluipwegen en sluikhandel. — Bevelschrift van het haagsche bestuur tegen „pasquillen”. — „Request” daartegen van den boekhandel. — Pruisen's inmenging in Holland's vrijheid van drukpers. — Nieuwe papieren opstand tegen den prins. — Het bloedplakkaat. — Oranjeklanten en keezen. — Stortvloed van partijschriften. — Dwingelandij jegens den boekhandel. — Verboden boeken en geschriften te Haarlem.

BOEKHANDELAREN.

De gilden. — Boekventers en uitmijnders. — Een gilde-reglement. — Beklag van het amsterdamsche gild aan h. h. burgemeesters. — Meesters en leerlingen. — Auctiën. — Verval van het gildewezen. — Het ontstaan van „compagnien” in den boekhandel. — Prijsvermindering en vooruitbestelling. — Adressen tegen belasting op het papier. — Dr. Ledeboer's naamlijsten. — Statistiek. — Amsterdamsche firma's. — Schuilnamen. — Uithangborden. — Merkteekenen. — De Van Waesberghe's. — Corn. Claesz. — Jan Evertsen Cloppenburg. — M. Jansz. Brandt. — De Blaeu's. — De Wetstein's. — Arkstée en Merkus. — Eenige firma's te Deventer. — Te Dordrecht. — Abraham Blussé. — Eenige firma's te 's Gravenhage. — Te Groningen. — Te Haarlem. — Het huis Enschedé. — Eenige firma's te Leeuwarden. — Te Middelburg. — Te Rotterdam. — Te Utrecht. — (Te Batavia.) — Te Leiden. — Jan Jacobsz. Puetts. — Christ. Plantyn. — De Van Ruvelingen's. — De Elsevier's. — Hackius. — De Van Ravesteyn's. — Jean Maire. — De Van Gaasbeek's. — Pieter Van der Aa. — Het huis Luchtmans.

EERSTE HOOFDSTUK.

Handel in boeken in oude talen.

Inleiding. — Eerste drukkerijen. — Splitsing van bedrijf. — Het lutijn. — De „broeders des gemeenen levens”. — Correctoren. — Colporteurs. — Aaneensluiting van boekhandelaren. — Missen. — Handschriften. — Eerste uitgevers van boeken. — Soorten. — Magazijnhouders. — Boekverkoopersbuurten. — Vaste prijzen. — Honorarium. — Luther. — Grieksche en latijnsche klassieken. — De hervorming. — Klassieken met noten. — Beroemde correctoren. — Erasmus. — Kostbaarheid der eerste boeken. — Aldus Manutius. — Nadruk. — Proben. — Honorarium. — Privilegiën. — Grootte oplagen. — Luther's geschriften. — Onderwijs, schrijfmeesters. — Groot getal boeken róór 1500. — Uitbreiding van debiet. — Maatregelen daartegen door de roomsche kerk. — In ons land. — Kostbaarheid van het uitgeven. — Filiaalkantoren. — De leipziger en frankforter mis. — Inrichting van de mis te Frankfort. — Henri Estienne. — Miscatalogen. — Van Beughem's (eerste) hollandsche boekenlijsten. — Gerolgen van den 30-jarigen oorlog. — Nadrukken op de mis. — Censuur op de mis. — Dwangmaatregelen van den frankforter raad. — Protest van den nederlandschen boekhandel. — Boeken in oude talen. — Wederkerige nadruk. — Waarde van hollandsche boeken boven die uit andere landen. — Assortimenthandelaars. —

Verplaatsing van den handel naar Leipzig. — Magazijnen in Holland. — De assortimenthandelaar groothandelaar. — Het uit het oog gaan van oude, vooral in vreemde talen gedrukte boeken. — Getal en gehalte van onze assortimenthandelaars. — Luchtmans' Catalogus librorum. — Poging tot het in herinnering brengen van oude latijnsche boeken en hun schrijvers.

De geschiedenis van den boekhandel vindt haar oorsprong niet in een bepaald land, maar op het terrein van het zoo gezegd beschaafd Europa der 16de eeuw in zijn geheel. Kort, zeer kort, nadat de drukkunst uitgevonden was — het doet er niet toe waar — vestigden zich, gelijktijdig of spoedig na elkander, in ver uiteengelegen plaatsen drukkerijen. Laat ons, om uit een groot getal maar een kleine greep te doen, noemen: Utrecht, Gouda, Deventer, Delft, Leiden, Haarlem ¹⁾, Leuven, Antwerpen, Mainz, Neurenberg, Leipzig, Straatsburg, Keulen, Frankfort, Bonn, Parijs, Tours, Lyon, Rome, Napels, Florence, Venetië, Bologne, Weenen, Munchen.

De allereerste werkplaatsen hadden meestal te voorzien in alle benoodigheden die bij het vak te pas kwamen: zij hadden te zorgen voor een voorraad letters (die zij meestal met hulp van goudsmiden vervaardigden), voor de drukinkt, voorts voor het zetten en drukken, en ook: voor het verkoopen van hetgeen de persen voortgebracht hadden. In

1) Het eerste boek met een jaartal te Haarlem gedrukt dagteekent van het jaar 1483 en draagt den titel: *Dat Lijden ende die Passie ons Heeren Jezu Christi*. Als drukker wordt vermeld Jacob Bellaert. Van dezen Bellaert verschenen spoedig daarop eenige andere stichtelijke drukwerken. Bijna gelijktijdig bestond te Haarlem een tweede drukkerij, van Joh. Andrieszoen, die ook vijf of zes godsdienstige werken in het latijn en hollandsch drukte. Na 1486 vinden wij van beide drukkerijen geen spoor meer. Eerst 75 jaar later mocht Haarlem opnieuw een drukkerij bezitten, en wel, door toedoen van Dirk Volkertszoon Coornhert, bij Jan van Zuren. — (Uit geboorteplaatsliefde).

de meeste gevallen, bijv. waar het gebeden- of schoolboekjes betrof, vonden die voortbrengselen hun debiet in de plaats van de vervaardiging zelve. Maar allengs, vooral na de hervorming, kregen de drukwerken grooter omvang, vervingen zij de tot nog toe gebezigde handschriften, begonnen de geleerden en de mannen van wetenschap de drukpers te baat te roepen tot het verspreiden van hun arbeid, en splitste zich het vak van boekhandelaar in het drieledig beroep van drukker, ondernemer of uitgever, en verkooper; een afscheiding trouwens die niet lang stand hield, vermits het belang van den uitgever al spoedig bleek meê te brengen dat hij tegelijk magazijnhouder, assortimenthandelaar werd, d. w. z. ook verkooper van de boeken van anderen.

Hierbij deed zich een eigenaardig bezwaar, maar tegelijk een belangrijk voordeel voor. In alle landen was het latijn de taal van geleerden en geletterden; alle wetenschappelijke mededeelingen werden in die taal geschreven; zelfs tot in het begin der 18de eeuw bleef het latijn het voorname voertuig der gedachten; en al kwamen van toen af bij drukwerken al meer en meer ook de landstalen in zwang, toch bleef een groot deel der geleerde wereld een latijnsch kleed het eenig voor de wetenschap passende achten. In de 15de en 16de eeuw werd alleen bij uitzondering voor de pers aan een andere taal dan het eerwaardige latijn gedacht. Alzoo dienden dus bij de drukkerijen de zettters bij voorkeur gezocht te worden onder personen die wat meer of minder aan latijn gedaan hadden; in duitsche en italiaansche steden werden zelfs niet zelden mislukte of arme studenten aan de letterkast gezien. Hier te lande schroomden ook vele „broederen des gemeenen levens” niet, zich met dit half-wetenschappelijk werk in te laten. Ook diende er aan elke drukkerij van beteekenis een corrector te wezen, een betrekking, die in later tijd dikwijls zulk een gewichtigen rang kreeg.

Maar was het gebruik van het latijn hier dus aan den eenen kant een vrij kostbaar bezwaar, het gaf aan de andere zijde een niet genoeg te waardeeren voordeel. Die eene, algemeene taal toch deed de grenzen van de andere talen

vervallen en zette voor het debiet van boeken het terrein van heel Europa open¹⁾); een zaak van te meer beteekenis, omdat er voorshands nog maar weinig gelezen werd en er dus alles aan gelegen was om, tot het doen welslagen van eenige uitgaaf, de schaarsche lezers van hier en elders bijeen te garen. Tot het verrichten van deze taak werd in de 15de en 16de eeuw gebruik gemaakt van marskramers, colporteurs, een soort van reizende kooplieden, die, onder andere soorten van koopwaren, van verschillende drukkers en uitgevers ook boek- en drukwerken meénamen en deze ten verkoop uitstalden in de hoofdplaatsen van ons werelddeel; bij voorkeur in akademiesteden, of daar, waar een mis of jaarmarkt gehouden werd en dus een menigte menschen bijeen waren. Zij plaatsten hun kraam op de markt, aan den ingang van een kerk, of bij de deur van een of andere collegekamer, maar hielden evenzeer dagen, waarop zij te spreken waren in hun herberg. Ook kondigden zij soms hun verblijf aan door het rondzenden aan een klein getal uitverkorenen van een soort van catalogus, waarin de titels der bij hen voorhanden boeken met de noodige opvijzeling vermeld waren.

1) In de tweede helft der 16de eeuw waren de boeken, die in Duitschland verschenen, voor drievierden in het latijn; in de eerste helft der 17de eeuw voor tweederden; in het laatste vierde der 17de eeuw begonnen duitsch en latijn gelijk te staan; totdat in de 18de eeuw het duitsch de overhand kreeg, al bleef het latijn die gansche eeuw door nog in groot aanzien.

Wat met Duitschland het geval was, was evenzoo in andere landen, met name in Holland, waar het latijn tot het eerste onderwijs van knapen uit den goeuden stand behoorde.

Professor Hofman Peerlkamp noemt in zijn *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum qui carmina latina composuerunt* niet minder dan 160 landgenooten, die in de 17de eeuw de latijnsche dichtkunst beoefenden.

Dit neemt niet weg, dat het boek van lieverlede ook in de landstaal zijn weg begon te vinden. In de tweede helft der 16de eeuw kreeg het toegang tot het zoogenoemde groote (niet-geleerde) publiek, en wel eerst liefst in den vorm van kleine geschriftjes, verhalen, stichtelijke blaadjes en moorden en schandaalgeschiedenissen; daarna in dien van almanakken en kalenders met hun noodige toespijs; eindelijk van reizen, welke laatste, vooral onder de meer beschaafde klasse van lezers, zeer gezocht waren en hoe langer hoe meer met een zekere weelde van kostbare platen en banden werden aan-gekleed. — Later meer over dit onderwerp.

Deze colporteurs werden al meer en meer mannen van gewicht. Zij kwamen overal in aanraking met geleerden; zij namen kennis van allerlei wordende bibliotheken in kloosters en akademiën; zij vingen brokstukken op van verschillende wetenschap; zij werden door hun omgang met geleerden van onderscheiden richting meer bekwaam dan het groote gros, en, wat voor hen het allermeest te beteekenen had, zij wisten gaandeweg voor dit of dat boek heel Europa door liefhebbers te vinden. Een colporteur van ervaring kreeg voor een drukker of uitgever al meer en meer waarde, bekleedde een stand, die met onderscheiding bejegend werd, en kon voor zijn afzet niet onaanzienlijke voordeelen bedingen.

Zoo breidde zich het debiet van boeken langzamerhand in alle landen uit en was er een nieuwe koopwaar aan de andere maatschappelijke levensbehoeften toegevoegd. Maar bij de geringe kennis, die men van de hier en daar verschijnende, weinige, boeken kon dragen, en bij het moeilijke om zich op het uiterlijk af eenig oordeel te vormen, werd het al meer en meer noodig, dat de uitgevers persoonlijk met elkaar in aanraking kwamen, hun waren bespraken, over en weër ruilden, verkochten en inkochten, en met den opgedanen voorraad naar eigen land terugkeerden, ten einde dien daar aan gegadigden af te zetten. Ook om deze reden werden na verloop van tijd de dure colporteurs voor een gedeelte vervangen door de uitgevers zelf, die daartoe bij voorkeur de duitse missen te Frankfort, Leipzig (deze beide van vroeg af de voornaamste), Neurenberg, Straatsburg, Augsburg, Bazel, Parijs, Antwerpen e. a. bezochten en daar niet alleen hun eigen, maar, als magazijnhouders, ook de uitgaven van anderen te koop boden aan vakgenooten, of ook aan de geleerden, die, om zich op de hoogte te houden van wat er omging, gewoon waren de missen persoonlijk te bezoeken. Anton Koburger uit Neurenberg, Plantijn uit Antwerpen en Estienne uit Parijs behooren tot de eersten, die te Frankfort de mis tot verkooppplaats gebruikten.

De ontmoeting van boekhandelaren uit allerlei oord daar

ter plaatse, gaf van zelf aanleiding tot een spoediger en ruimer uitbreiding van den handel in het algemeen. Naarmate het debiet toenam, vermeerde ook de voorraad; naarmate het aantal boeken zich vergrootte, breidde ook de kring van koopers en lezers zich uit; en zoo werd het allengs een behoefte, dat niet alleen in de hoofdplaatsen, maar evenzeer in alle belangrijke steden van Europa, personen òf bij uitsluiting, òf toegevoegd aan andere koopwaren, in een meer beperkte of uitgebreider omgeving zich afgaven met het verkrijgbaar stellen van boeken. Alsof overal de tijd had staan te wachten op het doorbreken van een nieuwe kracht ter algemeene beschaving, zoo vestigden zich over het heele gebied van ons werelddeel drukkers en uitgevers, die wedijverden in belangrijkheid en keurigheid hunner drukwerken. Haast zou men kunnen zeggen: de drukkunst heeft geen kindschheid gehad. Van haar eerste optreden af heeft zij een volwassenheid getoond, die nog honderden jaren daarna verbazing wekt. De vroegste drukken, waar te lande ook gemaakt, getuigen van een volmaaktheid in bewerking, die latere eeuwen beschaamd doet staan. Bij de laatste wereldtentoonstelling te Parijs, in 1889, werd een hedendaagsche, met oude letter gedrukte reeks latijnsche klassieken vergeleken met een dergelijke uit de 15de eeuw, vijftig jaar na de uitvinding der drukkunst uitgegeven bij Aldus Manutius, en was er geen twijfel, dat de venetiaansche het verreweg won in gelijkheid en zuiverheid van bewerking ¹⁾.

Voor een deel ligt de aanleiding daartoe hierin, dat het drukwerk in de plaats moest komen van handschriften, die meestal het meesterwerk waren van kloosterbroeders en schoonschrijvers en bij die kunstschriften dus niet te ver

1) Omtrent de eerste gedrukte werken in verschillende landen — een onderwerp dat buiten het bestek van dit opstel ligt — is een zeer lezenswaardige studie te vinden in het *Weekblad van den boekhandel* 1853, onder den titel: „Losse schetsen uit de geschiedenis der boeken.” Dit stuk is bij de uitgaaf van deel I onzer *Bijdragen* over het hoofd gezien, maar kan later daarin opgenomen worden.

mochten achterstaan. Om die reden werden de eerste boeken dan ook met gothische letters gedrukt, gelijkvormig aan de modellen (de handschriften) ¹⁾. Voor een ander deel worde in rekening gebracht, dat dezelfde werken, bijbels, kerkvaders, klassieken, als algemeen eigendom, op verschillende werkplaatsen en dus in onderscheiden uitgaaf gedrukt werden; men had alzoo te doen met een scherp wedstrijd om het allerbeste te leveren en zijn mededingers de loef af te steken. Maar bovendien was de nieuwe tak van kunstnijverheid in groot aanzien. Waar in een stad van eenigen omvang een bekwaam man als drukker zich wilde neêrzetten, kon hij er van te voren op rekenen, niet behoeven verlegen te zitten om het noodige oprichtings- en bedrijfskapitaal. Aanzienlijken en vermogenden stelden er een soort van eer in, te kunnen zeggen, dat zij aandeelhouders waren in een drukkerij en bemoeiden zich niet alleen geldelijk, maar ook feitelijk met den gang der zaken. Het was hun een lust, indien de zuiverheid en fraaiheid van het drukwerk — die verwonderlijke kunst! — van de door hun hulp tot stand gekomen werkplaats aandacht wekten en geprezen werden. Vandaar het oppervlakkig vreemde verschijnsel, dat de eerste drukkerijen in Duitschland, Frankrijk, Engeland, Italië, België, Nederland e. e. betrekkelijk zoo groot, zoo goed en zoo vruchtbaar waren ²⁾.

Voor een gedeelte was dit ook het geval met de uitgevers, toen deze hun vak van het drukken afgescheiden

1) Zulk een afschrift was soms een taak voor heel het leven van een kloosterbroeder of klerk. Gedurende de middeleeuwen werden zij al fraaier en fraaier, met verschillende lettersoorten, maar onberispelijk gelijkmatig geschreven of geteekend, en opgeluisterd door sierlijk, met kleuren en goud afgezette voorletters.

2) Anton Koburger te Neurenberg (1473—1513) had 24 persen en meer dan 100 menschen in het werk, waaronder verscheiden „illuminatoren”. De versiering van boeken met houtsneden was een groote aanbeveling. Voor Koburger werkten o. a. Albrecht Durer en Hans Holbein. Zijn *Chronicorum liber* door Hartm. Schedel bevatte niet minder dan 2500 houtgravuren. Zijn groote bijbel, door Israel van Mecken geïllustreerd met meer dan honderd groote platen, had vóór 1500 reeds verscheidene drukken beleefd. Bovendien verschenen bij Koburger nog 13 andere uitgaven van den bijbel.

en tot een afzonderlijk beroep gemaakt hadden. Zij namen kapitaal op — en konden het gemakkelijk vinden — zochten aandeelhouders in hun zaak, of vereenigden zich met beroepsgenooten tot het gezamenlijk doen van een of andere uitgaaf. Dit laatste werd voorzichtigheidshalve zoo tot gewoonte, dat het, ook bij onze hollandsche boeken, nog uit de 17de en 18de eeuw, niet tot de zeldzaamheden behoort, dat er twee, drie of meer firma's op één titel, zelfs van een vrij onkostbaar boek, als uitgevers vermeld staan.

Deze toeschietelijkheid van het noodige geld van den kant van kapitalisten en vakgenooten hield ook het beroep van uitgever, vooral in den eersten tijd, eenigszins hoog. Evenals de drukker had ook de uitgever voor zijn eer te waken, niet minder dan voor geldelijk voordeel. Vandaar dat hij zich niet afgaf met alles — en dat „alles” was natuurlijk in die dagen betrekkelijk nog heel weinig — wat maar voor de hand kwam, maar zich bij voorkeur toelegde op één of twee soorten van boeken, waarvan hij persoonlijk een zekere kennis en ervaring had opgedaan of waarover hij een eigen oordeel had.

Voor ons kleine land kwam deze beperking weinig te pas, maar bij grootere natiën is het feit in het oog loopend. Zoo kwamen, om bijv. Duitschland aan te halen, het land waar in het begin het grootste aantal drukkerijen bestond, uit Wittenberg, den oorsprong der hervorming, meest boeken over theologie en bijbels; uit Straatsburg over rechtsgeleerdheid en kanoniek recht; uit Erfurt en Leipzig geschied- en letterkundige werken; uit Bazel klassieke of wijsgeerige boeken. In Augsburg en Neurenberg, in vroeger dagen twee steden in den duitschen boekhandel van belang, waren vooral de geschriften over taalkunde en voor onderwijs en voor encyclopedische literatuur te huis. Dit vooropzetten van een richting, wil men van een karakter, komt — en dit is natuurlijk — nog meer dan bij steden en firma's, in de onderscheiden natiën uit. Zoo werden op de missen te Frankfort en Leipzig voornamelijk aangevoerd door Duitschland: bijbels, kerkvaders en stichtelijke lektuur;

door Italië: latijnsche, grieksche en italiaansche klassieken ¹⁾; door Frankrijk: juridische en medische literatuur, oud-fransche legenden en romans; door Engeland, in groot aantal: bijbels en stichtelijke werken; door Spanje: heiligenlevens ²⁾. In de 17de en 18de eeuw had onze republiek op het gebied van klassieke letterkunde een achtbaar woord meê te spreken.

Het ligt in den aard der zaak, dat het driedelig splitsen: drukken, uitgeven, verkoopen, niet lang kon duren. De voortbrenging van boeken was nog niet groot, de uitgaaf van oude schrijvers, van bijbels en kerkvaders, was door de ruime mededinging niet altoos uitlokkend; daarbij kwam, dat de uitgever, die zich op de hoogte van zijn koopwaar gezet had, bij zijn dure reizen naar deze of gene mis, ter vermindering van zijn kosten en tot vermeerdering van zijn winst, zeer gevoeglijk de uitgaven van anderen ten verkoop kon meênemen en die daarna dan ook in zijn eigen woonplaats verkrijgbaar kon stellen. En zoo werd de uitgever gaandeweg tegelijk magazijnhouder, meestal in eenig bepaald vak van literatuur, bij wien de liefhebber alles kon vinden, wat van zijn gading was. Om het debiet in de hand te werken moest men het den koopers zoo gemakkelijk mogelijk maken, hen verlokken van het een tot het ander, hen door zien brengen tot begeeren. Door deze bewustheid als van zelf ertoe heengeleid, schoolden in de steden, die als het ware de middelpunten van het vreemdelingenverkeer en van den handel waren, de uitgevers en magazijn-

1) Reeds in 1470 waren in Italië uitgaven van Cicero, Tacitus, Sallustius, Livius, Virgilius, Martialis, maar ook van Dante, Petrarca en Boccaccio verschenen. Ook zagen er het licht de eerste boeken met vreemde karakters; de eerste *Homerus* werd in 1488 te Florence uitgegeven door Demetrius van Creta, geldelijk ondersteund door Laurens de Medicis; het eerste hebreeuw-sche boek, *de Comment*, van Jarchi op den *Pentateuch*, verscheen te Reggio in 1475. — Duitschland hield zich voorloopig meer bezig met psalterien, missalen, breviarien en voorname kerkvaders als Hieronymus, Augustinus en middeleeuwsche theologen als Thomas van Aquino e. a.

2) Het eerste boek in Spanje kwam uit te Valencia in 1474. Het was een verzameling van 36 schrijvers over Maria's hemelvaart.

houders bijeen, en waren in Leipzig de omgeving van de Nicolaïkerk, in Keulen de buurt Zur Fethenhennen, in Parijs de Rue St. Jacques, in Londen de Paternosterrow en St. Paul-churchyard, in Antwerpen de Cammerstraat, de plaatsen, waar bij voorkeur de boekhandel zijn zetel vestigde, een regel, die nog na drie eeuwen zijn geldigheid hier en daar behouden heeft.

Toen de magazijnhouders zich daar ter plaatse gezellig bijeen begonnen te vestigen, waren de grieven, die de handelaren onderling zoo vijandig deden zijn, niet alleen verminderd, maar bracht hun samenwonen met, dat zij met elkaar liefst in goede kameraadschappelijke verstandhouding verkeerden. In den eersten tijd der drukkunst toch was de verkoop van boeken even vrij en ongebonden als van iedere andere handelswaar. Men kocht bij den drukker of uitgever zijn exemplaren zoo goedkoop als men bedingen kon, en verkocht ze aan liefhebbers zoo duur mogelijk. Een boek had geen vasten prijs. Maar toen de wedijver toenam, er dientengevolge knoeiers in het vak kwamen, die de uitgaven van anderen gladweg nadrukten, soms slordig en vol fouten, toen meenden de degelijke uitgevers aan hun boeken, behalve den naam hunner firma, een anderen stempel van betrouwbaarheid te moeten geven, en wel door de bepaling van een niet lagen maar gezetten prijs, een bepaling, die bij de vriendschappelijker verstandhouding der beroepsgenooten onderling, eerlijk placht gehandhaafd te worden. De beroemde Aldus Manutius in Venetië was de eerste, die, in het begin der 16de eeuw, een catalogoog van zijn grieksche en latijnsche auteurs uitgaf met vaste prijzen voor het publiek. Een weinig later kwam het ook tot een regel, dat de uitgever aan den debitant een vaste korting van 14 tot 20 pCt toestond; een regel die nochtans zijn uitzondering vond, wanneer een assortimenthandelaar zich aanbood om met werken van te huis blijvende uitgevers naar een mis ter markt te gaan en hij dus billijke vergoeding had te vergen voor reis- en verblijfkosten. In dat geval werd er geloofd en geboden, zooals bij iedere handelsovereenkomst. Eerst in het laatst der 17de eeuw

was de vooruitbepaling van een boekverkoopers- en partikulierenprijs als een overeengekomen, door den ganschen boekhandel erkende wet over heel Europa aangenomen.

Honorarium aan auteurs was vroeger niet in gebruik. In den eersten tijd kwam het niet te pas. Wat er gedrukt en uitgegeven werd, was doorgaans alleen verveelvuldiging van de oudere handschriften. Eerst na de hervorming kwamen meer oorspronkelijke werken ter drukkerij, niet alleen werken of strijdschriften naar aanleiding van het groote feit, de hervorming, maar boeken van allerlei wetenschap, omdat, afgescheiden van Luther's en anderer optreden, terzelfder tijd en in alle landen een nieuwe geest van willen weten door de gansche maatschappij zich begon te doen gelden. Want Luther was niet de op eens zich vertoonende wonderman geweest; ook hij had zijn wegbereiders gehad. De „broeders des gemeenen levens”, een geestelijke orde door onzen Geert Grootte in de eerste helft der 15de eeuw te Deventer gesticht en door zijn opvolger Alexander Hegius tot vollen bloei gebracht, hadden de liefde voor de studie der oude talen — voornamelijk om den bijbel in het oorspronkelijke te kunnen lezen — over heel Europa weten op te wekken. De school te Deventer telde niet minder dan 2200 leerlingen; latere scholen, te Bazel, Weenen, Munster, Erfurt opgericht, bijna evenveel, behalve zooveel kleinere hier en ginds in navolging verzezen: een macht van zendelingen alsoo ter baanbreking van een nieuweren tijd, indrukwekkend en onwederstaanbaar! Het spreekt toch van zelf, dat tot oefening in de oudere talen de werken der oude schrijvers, de zogenoemde klassieken, een noodzakelijk middel moesten zijn; en zoo waren, te gelijk met het doel: het goed verstaan van den bijbel, de kennis en waardeering van de grieksche en latijnsche schrijvers meteen tot haar recht gekomen. Tot heden toe als het ware voor alle letterkunde blind, was het geslacht der 15de eeuw zich van lieverleê bewust beginnen te worden, welke schatten er in kloosterceel en verborgen bibliotheek verwaarloosd hadden gelegen.

Op het voorbeeld der „humanisten”, gelijk de leerlingen

dier scholen genoemd werden, had de liefde voor de studie der ouden over heel ons werelddeel zich wonderbaar uitgebreid. Er hadden geen handschriften genoeg gemaakt kunnen worden om aan de aanvragen te voldoen, en het was alsof het optreden der drukkunst slechts gewacht had naar Luther's komst, om met des te grooter ingenomenheid te worden begroet. De drukpers vond oogenblikkelijk haar weg: bijbels en gebedenboeken voor de kerk, grieksche en latijnsche schrijvers voor het wetenschappelijk leven, woordenboeken en grammatica's voor de scholen. Het is zoo: de zoo vaak miskende 16de eeuw heeft de wedergeboorte voortgebracht, waarvan de 17de den wasdom zou ondervinden. De sleur van onverschilligheid was een kwaal van het verledene geworden; het verstand had zich uit zijn verdooving wakker gerukt; vermoeid van het eentonige, slaafsche, was men gaan hunkeren naar het vrije, onafhankelijke. In plaats van een werktuigelijk deel van deze of gene massa, begeerde men een eigen persoon te wezen, met een eigen wil, een eigen begrip, een eigen toewijding. Iedereen, overeenkomstig zijn aanleg en aard, deed in de nieuwe beweging meê. Toen in zuidelijk Europa de grieksche en latijnsche schrijvers als uit hun graven werden opgeroepen, en hun werken met harts-tocht te voorschijn waren gehaald, was alles wat wetenschap liefhad dien eerbied voor de ouden en hun klassieken geest gaan deelen. Toen de hervorming haar gisting door de gansche menschheid had heengedreven, ging die menschheid, willens of onwillens, aan het denken en kwamen er wrijving en licht. De volgers van Erasmus, Luther, Calvijn, zetten zich met vroeger ongekenden ijver aan de studie der gewijde schriften, der oude talen, der historie, en bestreden met aantekelijke warmte de gevonnide leerstukken der katholieke kerk. De broeders des gemeenen levens, Loyola met zijn krachtvolle orde, verdedigden van hun kant met eerbiedwekkende vasthoudendheid wat op hun gebied te verdedigen viel. Maar tusschen deze godgeleerde studiën in tierde wederzijds tevens de wetenschap in al haar richtingen en verzezen overal akademiën en scholen, waar, voor ouden en jongen, alle soort

van kennis te zamelen viel naar lust des harten en neiging des geestes. Overal wedergeboorte tot beschaving: overal strijd om waarheid met overwinningen elken dag; overal de kreet om meer licht, in kerk en staat en maatschappij; overal met onvermoeibare drift een jagen naar geestelijken en stoffelijken vooruitgang, in die heerlijksten onzer eeuwen, de 16de en 17de onzer jaartelling.

Wat de klassieken betreft was het in den eersten tijd niet anders dan natuurlijk, dat de zoogenoemde geleerden — meestal geestelijken, die zich vaak bij al hun studiën trouwe zonen der kerk bleven betoonen — den een of anderen ouden schrijver onder het publiek wenschende te doen herleven, tot recht verstand van den tekst hun eigen aantekeningen meer of minder uitgebreid daaraan toevoegden. Doorgaans evenwel werd de kopij door die schrijvers aan de drukkerij afgeleverd alles behalve behoorlijk nagezien of vrij van fouten. Wilde de drukker of uitgever wat nauwkeurigheid aangaat eer behalen, dan had hij zelf toe te zien, dat zij onberispelijk in de wereld kwam, soms geheel buiten den auteur om, die in dat opzicht rustig op zijn drukker vertrouwde. Uit deze behoefte ontstond de betrekking van „castigator” of „corrector,” een betrekking, die allengs in de wetenschappelijke wereld al meer en meer in aanzien klom.

Laten wij uit de reeks van beroemde namen, die als correctoren een wereldvermaardheid hadden, alleen aanhalen: Proost Andreas bij Sweijnheim en Pannarz te Rome, Piëtro Bembo bij Aldus te Venetië, Petrus Castollanus en Beatus Rhenanus bij Johan Froben te Bazel, Demetrius Chalcondylas bij Nerlius te Florence, Kiliaen en Franciscus Harduïnus bij Plantijn te Antwerpen ¹⁾ en te Leiden, Johannes Oecolam-

1) In het museum Plantijn-Moretus te Antwerpen is de correctorenkamer nog in al haar achtbare deftigheid bewaard. Een statig vertrek, omgeven door eikenhonten, sierlijk bewerkte beschotten en voorzien van een zware sierlijk gebeeldhouwde tafel, getuigt van wie weet hoe langen, ingespannen, geleerden arbeid, binnen haar wanden verricht. Hier toch ontmoetten elkaar (zie Max Rooses) de land- en stede-beschrijvers, Ortelius, Mercator; de natuur-

padius bij Cratander te Bazel, Robert Stefanus (Estienne), de geleerde uitgever op zijn eigen drukkerij te Parijs, Philip Melanchthon bij Thomas Aushelm in Tübingen. Evenals deze zijn een aantal uitstekende met glans gekroonde geleerden in de 16de en 17de eeuw niet alleen bij de grootste boekhandelaren in Europa werkzaam geweest als correctoren, maar hebben zij die firma's tevens ter zijde gestaan in het kiezen en tot stand brengen van ondernemingen. Niet het minst belangrijk was de taak der correctoren daar, waar het den druk van bijbels, kerkvaders en klassieken gold en waar de waarde van een uitgaaf aankwam op de stipte nauwkeurigheid van den inhoud en op de zuiverheid van tekstkritiek. — De behoefte daaraan, vooral bij de klassieken, valt in het oog als men nagaat, hoe lichtvaardig soms in vroeger dagen met het maken van afschriften werd omgesprongen.

Dit had zijn natuurlijke reden. Vooral bij de opkomst der humanisten, vóór de invoering der drukkunst, was de vraag naar geschreven kopieën van alle kanten zoo druk, dat de librarii of hun patroons geen exemplaren genoeg konden doen vervaardigen. Dat met dien spoed niet altijd de gewenschte stiptheid gepaard ging, is te begrijpen. En zoo waren er talrijke afschriften in de wandeling gekomen, die alles behalve zuiver bleken te zijn. Opmerkelijk is het, dat in de dagen der 15de eeuw, op welker wetenschappelijke beschaving zoo vaak met veel te groote kleinachting wordt neêrgezien ¹⁾, door zooveel geleerden en

kundigen Dodoens, Clusius, De Lobel; de taalkundigen Kiliaen, Justus Lipsius en Theodorus Poelman; de oudheidkundige Hubertus Goltzius, zonder nog te rekenen de schaar van schilders, teekenaars en graveurs, die regelmatig arbeidden ter opsiering der boeken: Goltzius, Rubens, Marten de Vos, Pieter van der Borcht, Crispijn van den Broeck, Pieter en Frans Huys, de gebroeders Wierix, Abraham de Bruyn, Pieter van der Heyde, Arnold Nicolai, Antoon van Leest, Geerardt Jansen van Kampen, Cornelius Muller, en zooveel anderen.

1) Die laatste tijd der middeleeuwen is inderdaad zoo zwart niet als men hem menigmaal pleegt af te schilderen. Wat de eerste boeken aangaat, de vraag ernaar was in het oog loopend. Een Bazeler geleerde schreef aan een zijner vrienden: »Gerade zu dieser Stunde lässt Wolfran Lachner der Schwiegervater

uitgevers zoo groote eerbied gewijd werd aan 'het onbedorven doen herleven van de vroegere schrijvers uit Griekenland en Rome. Erasmus verklaarde dezen eerbied voor een heiligen plicht: „Men straft den misdadiger,” schreef hij, „die engelsch weefsel voor venetiaansch verkoopt, maar den vrijwat erger boosdoener, die u een ouden tekst met weglatingen of vol fouten levert, laat men ongehinderd loopen.” — Veel meerderen dan men denken zou, waren met Erasmus van het schandelijke dezer slordigheid doordrongen.

De eerste voorname uitgevers, gelijk o. a. Aldus, Koburger, Froben, Estienne, hadden een wetenschappelijke conscientie. Zij zorgden met warme voorliefde voor de onberispelijkheid van den uiterlijken druk van den tekst, en de geleerden en correctoren, die zij aan hun drukkerij wisten te verbinden, stelden er een eer in, met onvermoeiden wedijver te waken voor de degelijkheid van den inhoud. Zoo werd dan een in alle opzichten goed boek, hetzij bijbel, kerkvader of klassiek, voor den eigenaar een ware schat. Conrad Scriptoris reisde in het begin der 16de eeuw van Heidelberg naar Stuttgart met een bijbel op zijn rug, omdat hij zijn dierbaren foliant niet aan vreemde handen, welke ook, wilde toevertrouwen. In verschillende akademiën schreven de studenten onderling de geijkte boeken bij gedeelten na, omdat gedrukte exemplaren òf te duur òf in het geheel niet te verkrijgen waren. Martianus Rufus in Gotha beefde van blijdschap, toen hij

unseres Froben, aus Venedig einen ganzen Leiterwagen voll Classiker von den besten Aldiner Ausgaben kommen. Willst du davon etwas haben, so sage es geschwind und schicke haar Geld. Denn kaum langt eine solche Gallione an, so stahen immer ihrer dreissig fur einen da, fragen nur: was kostet's? und kaisbalgen sich noch darum. — Vóór 1500 kwamen er meer dan 100 uitgaven van de *Fulgata* uit; vóór de hervorming minstens 15 volledige uitgaven van den bijbel in het duitsch, en 5 in het hollandsch. In het utrecht'sche alleen waren bij de 100 kloosters, die een boekerij aanlegden van hetgeen er in binnen- en buitenland gedrukt werd. Van een godgeleerd werk van J. Heynen von Stein verschenen tusschen 1488 en 1500 twintig, van de paedagogische geschriften van Jacob Wimphalin in den tijd van 25 jaren dertig drukken, daargelaten weldra daarna de geschriften van Erasmus en Luther, waarvan later melding gemaakt wordt.

van een zijner aanzienlijke vrienden een aldinische uitgaaf van Cicero, Lucretius en Curtius ten geschenke ontving, en twee zijner ambtgenooten onthielden zich een jaar lang bijna van het noodige, om deze drie klassieken met een Virgilius en Horatius aan te vullen. Een verzending toch van vrachtgoed over de Alpen was geen kleinigheid!

Niemand had kunnen droomen, hoe reeds dadelijk bij haar optreden de drukkunst haar paden gebaad zou vinden. Aldus Manutius, zelf een uitstekend philoloog, had, toen hij te Venetië zijn drukkerij oprichtte, niet anders dan op eigen land het oog. Hij begreep van hoeveel waarde het oprakelen en algemeen bekend maken der ouden zou zijn voor de herbeschaving van zijn vaderland. In 1494 begon hij met de grieksche klassieken in weelderige folio-uitgaven, weldra gevolgd door eenige latijnsche in folio en kwarto, en vergezeld van spraakkunsten en woordenboeken, als sleutels tot de waardeering der schrijvers. Zoo verschenen bij hem van 1495 tot 1504 niet minder dan voortreffelijke editieën van Aristoteles, Aristophanes, Homerus, Xenophon, Sophocles, Euripides, Lucianus, Cicero, Horatius, Ovidius, Catullus, Tibullus, Propertius, Plinius, Sallustius, Valerius Maximus, Martialis, Caesar, Pindarus, Virgilius, naast zooveel andere werken van letterkundigen en wetenschappelijken aard; een arbeid des te hooger te waardeeren, aangezien hij daarbij gebruik maakte van de romeinsche, in plaats van de gothische, letter, en tegelijk het cursief in zwang bracht.

Van al deze boeken was de oplaag klein: 100 of ten hoogste 200 exemplaren. Want Aldus, gelijk wij zeiden, bestemde zijn oplagen als alleen voor Italië, het land waar bovenal de herinnering aan een vroegeren bloeitijd nog voortleefde. Hij dacht er niet aan, dat ook de noordelijke landen als het ware naar nieuw geestesvoedsel stonden uit te zien. Weldra, door de scholen der humanisten allerwege opgewekt, sprak die behoefte zich in allerlei aanvraag uit en werd dit oorzaak dat de eene druk voor, de andere na, zijn persen verliet. Maar hoe daardoor de bedrijvigheid voor hem

en de zijnen ook vermeerderde — het was de stem van zijn geweten — dat mocht geen aanleiding wezen tot vermindering van eenige zorg, welke ook. Persoonlijk zich moeiende met elk blad druks, had Aldus bovendien het voorrecht, gelijk zooeven aangetoond werd, een kring van geleerden om zich heen te zien, wier toezicht hem de meest gewenschte medewerking waarborgde en die hem bij het voorbereiden van nieuwe uitgaven behulpzaam waren. Onder dezen had onze landgenoot Erasmus een tijdlang een waardige en onbetwiste eereplaats.

Maar bij deze zich al sterker en sterker openbarende behoefte aan boeken kon het wel niet uitblijven, dat ook in andere landen tot haar vervulling de persen gereed stonden, en wel in de eerste plaats door het gemakkelijkste middel: verleidelijken nadruk, of weinig hoofdbrekende navolging; daargelaten de uitstekende oorspronkelijke werken, die er tevens het gevolg van waren. In Frankrijk waren het voornamelijk Parijs en Lyon, in Duitschland Neurenberg en Augsburg, in Zwitserland Bazel, die met Venetië den wedstrijd aanbonden in het bezorgen van voortreffelijke uitgaven van oude klassieken. Aldus kreeg zijn gevaarlijke mededingers. Daarbij, de verhuizing van den geëerden Erasmus van Venetië naar Bazel was voor de in laatstgenoemde plaats gevestigde firma Johan Froben een even groote aanwinst, als zij voor de firma Aldus een betreurenswaardig verlies was. Want wat Erasmus zoo lang voor Aldus Manutius geweest was, dat zou hij voortaan in nog hooger maat worden voor Froben: niet alleen de raadsman en steun bij al diens ondernemingen, maar ook de auteur van talrijke geschriften, grooter en kleiner, welker aftrek voor die dagen voorbeeldeloos was.

Met Erasmus verhuisde een groot deel der klassieke drukpers van Italië naar Zwitserland. Door diens toedoen en medewerking had Aldus een aantal prachtige uitgaven tot stand gebracht en zich een roemvollen naam gemaakt. Ook had hij niet weinig voordeel genoten van Erasmus' eigen geschriften. Al deze voorrechten zouden voortaan op Froben overgaan.

Onmiskkenbaar is het, dat Aldus en Froben als uitgevers voor een gedeelte hun welvaart te danken hadden aan een

machtigen geest als van den grooten Erasmus. Maar bij deze erkenning mag niet voorbijgezien worden, dat zijnerzijds Erasmus ook dank schuldig was aan zijn uitgevers (in hun beroep de eersten op de baan!), de kloeke, ondernemende mannen Aldus en Froben, wier lust en eer het was om met onvermoeibaren ijver zijn arbeid te verspreiden over gansch Europa. Wat Erasmus van zichzelf getuigde, konden ook zij met alle vrijmoedigheid hem nazeggen: „Ik heb de gelofte gedaan, mijn leven aan het algemeen welzijn toe te wijden. Ook is een arbeidzaam en ingespannen bestaan mij oneindig liever dan weelderige rust. Een mensch is niet geboren om zich aan zijner kostelijke ziel onwaardige genietingen over te geven, maar om onverpoosd te werken aan de taak, waartoe zijn aanleg hem bestemd heeft. Laat de dierlijke heffe van het volk zich met allerlei lage dingen vroolijk maken. Cato heeft het menschelijk bestaan vergeleken bij het ijzer: „het glanst, als het onverpoosd gebruikt wordt, het roest, zoodra het rust.”

Deze woorden dagteekenen van het eind der ruwe middel-euwen.

De taak der correctoren maakte den arbeid der geleerde schrijvers vrijwat lichter. Was eenmaal hun handschrift, min of meer volledig, zooals hun goeddocht, ter drukkerij afgeleverd, dan hadden zij er verder niet meer naar om te zien en konden zij de aanvulling en de verbetering der proeven veilig aan den corrector overlaten. Met zelfvoldoening en een zekere hoogheid hadden de auteurs van hun werk afstand gedaan; zij hadden bereikt wat zij beoogd hadden: openbaarheid voor hun arbeid en roem voor hun naam. Maar dit maakte dan ook dat zij een tijdlang niets wilden weten van honorarium. Zij zouden het een beleediging geacht hebben, indien eenig uitgever door een geschenk in geld, of in andere waarde, hun zijn erkentelijkheid zou hebben willen betoonen. Te schrijven voor loon werd door de geleerde wereld diep veracht. Luther o. a. wilde van eenige betaling van zijn talrijke en bij duizenden verspreide

geschriften niets hooren. Erasmus, die betrekkelijk arm was en het althans best gebruiken kon, werd door Scaliger en Carpi in het openbaar van geldgierigheid beticht, omdat hij, gratis inwonende bij zijn uitgever Froben en in diens gezin alles genietende wat hij billijkerwijs verlangen kon, voor een zijner werken een klein bedrag had bedongen. Erasmus schaamde zich daar volstrekt niet over, maar kwam er rond en open voor uit. Met waardige vrijmoedigheid beantwoordde hij de beschuldiging met de bewering: „dat het verschoonlijker was met eerlijke vlijt zijn kleêren te verdienen, dan geld te leenen van zijn vrienden met de bewustheid van het nooit te kunnen teruggeven.”

Gelijk het Erasmus ging, zoo ging het velen. Schrijvers en geleerden, wien niet gelijk Erasmus kosteloze huisvesting ten deel viel, moesten leven; al werkende konden zij toch geen gebrek lijden. En aangezien het voor uitgevers arbeiden in het oog van het publiek gebrandmerkt bleef, en de uitgevers hun geld niet opdrongen waar het niet bedongen werd, zoo werd er naar middelen gezocht om in dit kwaad ter hulp te komen. Een daarvan was, dat de schrijver van zijn uitgever een zeker getal present-exemplaren vroeg, die hij onmiddellijk verkocht aan een assortimenthandelaar; een ander — en dit kwam weldra zéér in de mode — dat men zijn werk opdroeg aan een of anderen vorst of aanzienlijke, die deze hulde erkende door een kleiner of grooter geschenk ¹⁾.

1) Dit laatste kwam alleuws zoo in gebruik, dat er in het saksisch archief van 1571—1670 niet minder dan 192 aanvragen liggen van auteurs om hun werk aan den keurvorst te mogen opdragen. — Ook in ons land was deze handelwijs niet vreemd. De rijke Jacob Cats zond in 1655 een exemplaar van zijn werken aan de staten van Holland en West-Friesland en ontving daarvoor ter vereering „eene somme van hondert ende vijftigh Caroliguldens.” De geleerde portugeesche jood Joseph Athias, boekdrukker te Amsterdam, kreeg van de leidsche professoren de vergunning tot het uitgeven van een hebreuwschen bijbel en ontving voor deze uitgaaf in 1677 van de generale staten een gouden halsketting. De firma Blaeu werd voor haar atlanten en zeevaarkundige werken meermalen met geld beloond. En zoo vele, later te noemen onderscheidingen meer. Vooral de staten van Friesland waren hier te lande gul met zulke vereeringen. (Zie daarover Eekhoff, *De stedelijke bibliotheek van Leeuwarden*).

Van lieverleé evenwel kwamen de auteurs van hun schroomvalligheid omtrent het aannemen van honorarium terug. De humanisten vooral begrepen, dat, indien zij hun inspanning, hun leven, wilden blijven toewijden aan het opnieuw in druk uitgeven van het werk der oude latijnsche en grieksche schrijvers — een voorkeur, die dagelijks veld won en tot het midden der 18de eeuw aanhield — die offering van tijd en talent dan ook billijk vergolden diende te worden. Men begon er zich dus langzamerhand aan te gewennen om het niet kwetsend te achten, wanneer een uitgever zijn waardeering verlangde uit te drukken door het aanbod van eenig geldelijk bedrag. Integendeel, dit strekte der wetenschap tot voordeel en moedigde menigeen aan tot een taak, die hij anders niet zou hebben mogen aanvaarden. Prof. Conrad Gesner (16de eeuw) had voor den uitgever Petri te Bazel voor een betrekkelijk gering bedrag de bewerking van een grieksch-latijnsch woordenboek ondernomen, maar beklaagde zich, dat hij het niet tweemaal zoo uitgebreid had kunnen maken, omdat hij de nooddrift van zijn gezin niet langer had mogen te kort doen. Hij be-toonde zich later wel wijzer en bedong zonder bleeken of blozen voor zijn verderen arbeid een stout honorarium. „Wie zou mij en de mijnen onderhouden hebben,” antwoordde hij briefsgewijs aan een collega, die hem het vernederende van die handelwijs onder het oog had willen brengen; „hoe had ik een huis kunnen koopen, mijn bloedverwanten, mijn neven en nichten, waarvan de meesten arm zijn, bovenal mijn oude lieve moeder, eenigszins kunnen ondersteunen?”

Dat de mannen van wetenschap al meer en meer op het ontvangen van honorarium begonnen te staan, daarvan werd het goed recht hun volstrekt niet betwist. Maar hun voorwaarden sloegen vrij spoedig tot uitersten en tot het onredelijke over, tot eischen, waaraan met geen mogelijkheid voldaan kon worden.

Aan den kant van de uitgevers toch bestond, behalve het geldelijke, nog een ander bezwaar om aan die soms zeer hooge eischen gehoor te geven. Het volkomen gemis aan bescherming

van kopijrecht en de gewoonte om zonder de minste gewetensonrust van dat gemis gebruik te maken, deed den nadruk hand over hand toenemen. Nauwelijks was eenig boek (in het latijn) in het een of ander land in het licht verschenen, of het werd in andere landen, door verschillende uitgevers, nagedrukt; ja in het eigen land, in de eigen stad zelfs, zag men nadrukken verschijnen van wat maar eenigszins voordeel beloofde. Men zag er het kwaad niet van in, of vergoelijkte de daad met licht te vinden drogredenen. Immers, zond vroeger de een of andere geleerde een *handschrift* in het licht, dan werd dit naar hartelust *nageschreven*; waarom zou men met *gedrukte* stukken niet evenzoo handelen?

Tegen en vóór deze handelwijze werd door belanghebbenden driftig gepleit; maar de pennestrijd bracht geen stap vooruit tot de beslissing. Toen in het begin der 17de eeuw een uitgever te Tübingen op den inval kwam om van den keurvorst een „privilege” te vragen voor een groot werk, waarvoor hij een aanzienlijk honorarium betaald had, kwamen de leipziger boekhandelaars in een kras protest daartegen op, betoogende „hoe ongerijmd het zou zijn, om ter wille van één aan zooveel anderen het brood uit den mond te stooten.” Hoe welig dit kwaad zich in de 16de eeuw in Duitschland en naburige landen had uitgebreid, zal blijken uit enkele staaltjes, ontleend aan het voortreffelijke werk *Geschichte des Deutschen Buchhandels* van Friedrich Kapp, waarvan in deze inleiding meermalen een dankbaar gebruik is gemaakt. De toestand van den boekhandel in zijn kindsheid was in alle landen hetzelfde; wat omtrent Duitschland vermeld wordt is evenzeer, gelijk wij later zullen zien, van toepassing op Holland en andere rijken.

Was de oplage van eenig boek in de 16de eeuw in den regel niet grooter dan 100 of hoogstens 200 exemplaren, weldra wakkerde de kooplust bewonderenswaardig aan. Aldus Manutius werd reeds gedrongen om van de *Bucolica* van Baptista Mantuanus 1000 exemplaren op te leggen: de

werken van den kerkvader Augustinus vonden bij de verschijning van het eerste deel zoo grooten aftrek, dat de op-
laag der volgende 10 (folio-) deelen tot 2200 klom; van de *Sermones discipuli* kwamen bij de 100 drukken uit; van Gritsch's *Quadragesimale* 25, en van de Voragine's *Historia Lombardica* 6. Erasmus zag de eerste uitgaaf van zijn *Moriae Encomium*, 1600 exemplaren, in één maand uitverkocht en in het duitseh en fransch vertaald. Hij zelf beleefde er niet minder dan 27 drukken van. Zijn spreekwoorden, *Adagia*, hadden 34 uitgaven, zijn *Colloquia* vonden een debiet van 24000 exemplaren. Van Guarinus' *Vocabularius brevisloquus* (een latijnsch woordenboek) verschenen binnen 25 jaren 24 herdrukken. Van de Lapide's *Resolutorum dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium* verschenen 20 verschillende uitgaven, te Rome, Parijs, Bazel, Keulen, Leipzig, Straatsburg, Antwerpen, Deventer; de *Enchiridion sacerdotum* van Gui de Mont Roher had 60 oplagen; het *Speculum Vitae humanae* van den spaanschen bisschop Roderic d' Arevalo 15, behalve de talrijke vertalingen in andere rijken. De *Imitatio Christi* van Thomas à Kempis vond in korten tijd 99 uitgaven. Nog grooter aftrek vonden de *Legenda aurea*, en wel in over de 100 uitgaven, waarvan 3 engelsche vertalingen, 5 fransche, 8 italiaansche, 3 boheemsche, 14 hollandsche. Van deze en de nader te noemen uitgaven was het meerendeel nadruk.

Even groot trouwens was de vraag naar geschriften over rechts- en wetskennis. Het romeinsche recht, dat in alle staten tot grondslag van een nieuwere wetgeving begon te gelden, was bij den man van wetenschap bijna nog even onbekend als bij den gewonen staatsburger. Beiden verlangden kennis van hetgeen zij zouden te doen en te laten hebben. Van een *Vocabularium juris utriusque*, *Casus summarii Decretalium*, *Modus legendi abbreviaturas*, *Expositiones omnium titulorum legalium*, de *Institutiones Justiniani*, *Ars notarius*, *Flores legum*, *Processus judicarius*, *Utriusque juris methodus*, en een aantal andere onderdeelen en behandelingen van het *Corpus juris* verschenen uitgaven bij de vleet.

Van kerkelijke geschriften natuurlijk toch altoos het meest. Had het humanisme door het doen wederherleven van de klassieke letterkunde als het ware een nieuwen geest over het geslacht van de tweede helft der 15de eeuw uitgestort en den boekhandel reeds bij zijn aanvang tot een handel van beteekenis gemaakt, het had te gelijk den weg gebaad voor een veel machtiger beweging, welke gevolgen van nog oneindig grooter gewicht zouden zijn. Luther's optreden in het eerste vierde der 16de eeuw was voor de drukpers een nieuwe zegepraal geworden. Zij was sinds lang als van dag tot dag voorbereid. De godsdienstige omwenteling, door Luther gepredikt, was niet een als uit de lucht gevallen nieuwhed; integendeel, duizenden gemoederen in verschillende oorden hadden, meer of minder duidelijk, dezelfde gedachten en gevoelens in hoofd en hart voelen opkomen. Luther had den wil om hetgeen bij hem eerst bloot vermoeden was door onvermoeide studie tot volkomen klaarheid te brengen, en daarna den koninklijken moed om zijn overtuiging te verkondigen als van de daken. Nauwelijks had hij zijn strijdlustige *Stellingen* de wereld ingeworpen, of het getal studenten te Wittenberg steeg van 200 tot 800 en weldra tot eenige duizenden ¹⁾. De onbedwingbare geest des tijds had Luther tot zijn profet gekozen, en als in een oogwenk had deze verkondiger van een nieuwe leer een school van volgers om zich heen, die zich gereed maakten haar te brengen naar alle oorden der wereld.

Was tot heden toe het latijn de meest gebruikte taal geweest, thans kwam elke levende taal tot haar recht en sprak de pers tot elk volk, voor allen, groot en klein, in verstaanbare vormen. Want wat Luther, zijn mede- en zijn tegenstanders, schreven, was grootendeels duitsch, maar werd weldra in alle landen vertaald. Een stortvloed van strijd- en vlugschriften — van 1518 tot 1523 zijn er reeds 3113 bekend — overstroomde de duitsche landen, en al

1) Schlosser, *Weltgeschichte*, XI, p. 332.

hadden deze soms een geringe waarde als handelsartikel, zij gaven aanleiding tot nadenken, wekten de algemeene belangstelling en leesdrift op, en bereidden den akker tot latere, wondervolle vruchtbaarheid. Overal in Europa vestigden zich, bij gebrek aan scholen, zoogenoemde schrijfmeesters, die zoowel volwassenen als kinderen les gaven in de leeskunst. Niet te kunnen verstaan wat de gedrukte letters mededeelden, begon niet alleen als een schade, maar evenzeer als een schandę te worden beschouwd. De strijd op kerkelijk gebied door Luther en de zijnen aangeboden, en door de roomsche geestelijkheid van haar kant even heftig gevoerd, liet in alle landen bijna niemand ongemoeid. Voor wie nog niet in staat waren het gedrukte schrift te ontcijferen, werden op markten en in straten de geschriften vóór en tegen in het openbaar voorgelezen. Wittenberg, het stedeke, vanwaar de beweging uitging, kreeg bij Luther's optreden onmiddellijk twee drukkers-uitgevers (later veel meer): de eene drukkerij opgericht door den goudsmid Christiaan Döring, de andere door den beroemden schilder Lucas Cra-nach, die tegelijk nog een apotheek en een papierhandel dreef. De omstandigheden riepen om drukpersen, als de zieke om den geneesheer. Alles wat Luther's naam droeg, werd bij duizenden verkocht. De eene druk volgde op den anderen; de wittenbergsche pers bleek al spoedig niet bij machte om aan de aanvragen uit alle landen te voldoen. De raad en burgerij van Bremen zonden op stadskosten iemand naar Wittenberg, om een aantal van Luther's geschriften meê te brengen, uit vrees dat zij anders uitverkocht mochten zijn.

Minder nauwgezet toonden zich andere belangstellenden. Overal stond de nadruk met begeerige oogen op zijn prooi te wachten; overal werd deze niet-verboden oneerlijkheid door ruime winsten aangemoedigd. Nauwelijks had eenig nieuw geschrift van Luther het licht gezien, of het verscheen in onderscheiden vormen, in allerlei oorden van de wereld tegelijk, soms met onverholen vermelding der uitgevers, veeltijds ook naamloos. Van zijn *Sermon vom Ablass und Gnade* (de bekende 95 stellingen) verschenen, schier tegelijk,

22 oplagen. — Om uit de velen nog enkelen te noemen: de *Sermo de poenitentia* werd 8-maal nagedrukt; *Sermo de digna praeparatione cordis* 8-maal, de duitse vertaling 13-maal; de *Sieben Buss-Psalmen* 9-maal; *Die Deutsche Theologie* 70-maal. Verbazend was de bijval, die aan Luther's bijbelvertaling te beurt viel. Toen het eerste gedeelte uitkwam, was de oplaag van 5000 exemplaren binnen weinig weken uitverkocht en betwistten nadrukken van een 12-tal persen elkan- der de markt, reeds weinige dagen na de verschijning. Luther zelf was over dien wedloop weinig gesticht. Hij noemde die boekhandelaren, al waren er ook de voornaamste firma's onder, „dieven en straatrovers.” „Zij stelen mijn handschrift,” schreef hij, „en mesten zich met den arbeid van mij en het geld van den uitgever. Maar deze schade zou ik mij nog kunnen laten welgevallen, indien ze mijn geschriften maar gaven, zooals ik ze geschreven heb. Maar ze zijn soms zoo valsch en schandelijk vol fouten teruggegeven, dat ik mijn eigen boeken niet meer herken. Dat noem ik boevenstreken, die mij en den gemeenen man in het allerbeste bestelen.”

Niettegenstaande al de nadrukken van de bijbelvertaling in Duitschland zelf, had de kostbare Wittenberger uitgaaf, met houtsmeden van Cranach, toch zulk een debiet, dat Luther bij zijn leven, zegt men, meer dan 100 000 exem- plaren ervan verkocht zag.

Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat wat in Luther's vaderland gebeurde, weerklink vond in alle landen van ons werelddeel. Geen volk dat zich niet haastte om in zijn eigen taal deelgenoot te worden van de nieuwe gedachten. Overal was de jonge drukpers in volle vlijtige werkzaamheid ¹⁾, en

1) Over het algemeen wordt het boekenverkeer in den eersten tijd veel te laag geschat.

L. Hain in zijn *Repertorium bibliographicum* schat het getal boeken in alle landen vóór 1500 gedrukt, op 16.300, en het getal boekdrukkers in de 15de eeuw, over 200 steden verdeeld, op 1469; daarvan 109 te Venetië, 89 te Parijs, 41 te Rome, en 27 in Noord-Nederland.

Campbell geeft in zijn *Annales de la Typographie Néerlandaise* omtrent

de begeerte naar licht was zoo groot, en de opkomende boekhandel zoo bij de hand, dat daar, waar boeken nog geen toegang hadden, door marskramers goedkoope uittreksels en vlugschriften bij honderdtallen aan den man werden gebracht, om ook den minderen burger althans iets mede te deelen omtrent de alles beheerschende gebeurtenissen van den dag.

Dergelijke opgewondenheid kon niet lang duren. De kerk zag haar macht, en van haar standpunt haar recht, hoogst gevaarlijk ondermijnd. Toen de kerk ervoer, dat haar vermaningen, haar bedreigingen, haar banvloeken tegenover het telken dag aanwassende leger van afvalligen niets baatten, zocht zij tot het te keer gaan van den vijandigen opstand steun bij de landsregeeringen. Waar de kerk macht had, deed zij die gelden, en gelijk Luther zelf vogelvrij werd verklaard, zoo werden zijn en alle in zijn geest geschreven geschriften, voor zooveel zulks mogelijk was, opgevangen en bij duizenden verbrand. Reeds in 1597 had paus Clemens VIII, wakende tegen de verleiding zijner kudde, een *Index librorum prohibitorum* doen uitgeven, waarin ongeveer 1000 latijnsche titels voorkomen ¹⁾.

In Holland zocht men het openbaar maken van zulke gevaarlijke geschriften liever te voorkomen, dan te straffen. Het vergif moest geweerd worden vóór het schade kon doen. *De Navorscher* van 1867 deelt een stuk mede uit de *Memoriael boeken van 't Hof van Holland* 1546—68, waaruit de treurige toestand onzer vaderlandsche vrijheid aldus beschreven wordt: — „Nadat herhaalde en gedurig strengere

Holland nog opmerkelijker cijfers en vermeldt, dat bij Richard Pafraet te Deventer tot 1499 260 werken, bij Jacob van Breda, ook te Deventer, tot dien tijd, 210 werken gedrukt werden; te Gouda tot 1487, op 5 drukkerijen, 86, te Delft tot 1499, op 4 drukkerijen, 140, te Zwolle, op 4 drukkerijen, 100 werken.

1) Een eeuw later, in 1704, kwam, op last van paus Clemens XI, een *Index* uit met 8000 latijnsche titels, en in 1770 onder paus Benedictus XIV een met 4500 latijnsche boeken. Een blijk te meer, welk een overheerschende plaats het latijn in de 16de—18de eeuw besloeg.

De zeer merkwaardige *Indices* van 1597 en 1770 zijn in de bibliotheek der Vereeniging voorhanden.

placcaten tegen het uitgeven, drukken en verspreiden van theologische en ascetische geschriften, zonder voorafgaande vergunning der censuur, weinig of niets gebaat hadden, besloot de Keizer eindelijk, den 30sten Juni 1546, tot eene nieuwe regeling, die hij aan den Stadhouder en den Raad in Holland opdroeg. 't Was hem toch gebleken (beweert hij), dat de boekverkoopers aan boeken van zeer kwade leeringen de onschuldigste titels gaven en „gecorrumpert ende bedurven hadden die Biblen ende andere goede oude boucken in diversche scientien;” dat daarom alle drukkers zonder onderscheid uit hun bedrijf gezet werden en 't voortzetten daarvan hun alleen vergund werd op speciale admmissie van 's Keizers wege, onder de volgende voorwaarde:

„dat brieven van privilegie om te moghen printen nyet eer en sullen gegeven wordden, dan naedat die printers sullen hebben doen blycken van hun qualiteyt, conditie, bequaemheyt, sufficientie ende goede fame ende name;

„dat alle die gheene, die sulcke privilegien sullen vercrygen, gehouden sullen wesen, eerstmael ende eer dat zij sullen mogen gebruyken van dien, eedt te doen in handen van sulcke personaigen, oft officieren, als dairtoe gecommitteerd sullen sijn byde voirs. brieven te achtervolghen ende onderhouden tghene dat hier nae volght, op verbeurte van den lijfve:

„dat zy nyet en sullen printen noch doen printen eenighe boucken, refereynen, baladen, lydekens, brieven, pronosticacien, almanacken, beelden, scilderien noch andere saicken, hoedanich die zijn, 't zy oft nyeuw, van der H. Sciftueren oft enige andere materie ende in wat spraicke dattet zy, sonder eerst te wesen gevisitteert by sulcke als wy dairtoe ordonneren sullen ende dat zy van ons vercreghen hebben octroy oft speciael privilegie, gegeven na de voors. visitacie om de voors. boucken, refereynen, lydekens oft andere soedanige saicken te mogen printen.” enz. enz.

Gelijk er nu ten gevolge van dit besluit „gezworen printers” ontstonden, zoo verordende ook de keizer, dat er van nu af geen „libraries ende vercopers van boucken” mochten zijn, dan die evenzeer beëdedigd en van overheidswege ge-

admitteerd waren; dat zij uitsluitend in besloten steden mochten wonen; dat hunne admmissie alleen voor de plaats waar zij zich vestigden geldig was, en dat er halfjarige en buitengewone visitatiën hunner winkels door de overheid zouden plaats hebben. Werd er bij hen een boek gevonden, dat aan de gestelde eischen niet voldeed, dan vervielen zij, hoe onschuldig de inhoud ook wezen mocht, in een boete van twintig gulden. Was het een kettersch boek, dan zouden zij zonder vorm van proces worden opgehangen.

Onder deze daden van geweld werd natuurlijk allereerst de drukpers hier en overal door vrees bevangen en in haar werk schromelijk belemmerd. Na een poos in weelderigen bloei getierd te hebben, zag zij zich de voordeelen van een aantal uitgaven, vooral hervormingsgeschriften voor een groot deel ontnomen en haar vrijheid voor de toekomst aan banden gelegd.

Des te ijveriger zagen de uitgevers uit naar het voortbrengen van andere lektuur, waarvoor de tijd van lieverlede rijp zou worden.

Dergelijke aanhalingen omtrent boeken-debiet, gelijk zooveel gedaan werden, zouden kunnen leiden tot de meening, dat de twee eerste eeuwen van de drukkunst in zeker opzicht voor de uitgevers een benijdenswaardige tijd waren. Daar valt nog al wat op af te dingen. Allereerst was de nadruk een kwaad, hetwelk de eene of andere onderneming geen dag veilig deed zijn. De opgesomde overvloed van herdrukken kan alles behalve aanspraak maken op onverdeelde bewondering; want de menigvuldigheid der verschillende uitgaven pleit meer nog voor de hebzucht van den boekhandel, dan voor de belangstelling van het publiek. Voor de uitgevers was die onderlinge wedijver een drijfjacht, waarbij de meesten meer schade dan voordeel behaalden: hun verdiend loon. Maar er waren nog andere bezwaren, die het den uitgever lastig maakten. Zijn grondstof was alles behalve gemakkelijk te verkrijgen. Het papier, nog maar in weinig plaatsen vervaardigd, werd mondjesmaat gemaakt en was bij tekortkomen bezwaarlijk te vinden. De middelen

van verkeer waren hoogst gebrekkig, langzaam, duur en onveilig. Het vervoer van een vrachtwagen van Lyon naar Venetië kostte niet minder dan 400 gld. Of papier, of boeken, de laatste in den regel in vaten gepakt en met een vrachtwagen verzonden, bleven dagen, soms weken, onderweg en kwamen meestal voor een deel door regen of heenen weerschudden bedorven op de plaats hunner bestemming aan. Wat niet verkocht was, indien het artikel in commissie was gegeven, bleef tijden lang uit en was doorgaans voor den uitgever verloren. Geldelijke verrekening had ongelooflijk veel voeten in de aard en moest wachten op de een of andere gelegenheid van reizigers of kooplui, indien ten minste de magazijnhouders in dien tusschentijd, hetgeen maar al te veel gebeurde, niet vertrokken of bankroet waren. Werd de uitgever tegenover deze hinderpalen niet gesteund door een aanzienlijk bedrijfskapitaal, dan was hij al spoedig, diep teleurgesteld, gedwongen zijn beroep op te geven.

Een en ander maakte, dat de voorname mannen van het vak, assortimenthandelaars en uitgevers, uit onderscheiden natie, al meer en meer ertoe kwamen om in de groote steden eigen filiaalkantoren te vestigen ¹⁾, en tevens om de missen van Frankfort en Leipzig als de plaatsen van onderlinge samenkomst te bepalen, waar aangeboden en gekocht, verrekend en betaald zou worden, en waar men tegelijk kon beraadslagen over de bevordering van gemeenschappelijke belangen. Leipzig was van de eerste toepassing der drukpers af het middelpunt geweest van een krachtige beweging. Van lieverlede hadden zich daar tal van drukkerijen, lettergieterijen, binderijen, papierwinkels en takken van boekhandel gevestigd, te meer bloeiend naarmate de leipziger missen ook door buitenlandsche kooplieden bezocht werden. Desniettenstaande werd Leipzig al spoedig daarin overvleugeld

1) Aldus te Venetië had zijn eigen handelsvertakkingen te Weenen, Bazel, Augsburg, Neurenberg en Parijs.

door Frankfort. Van de duitsche missen, die voor den hollandschen boekhandel het meest van belang waren, werden die van Leipzig en Frankfort de drukst bezochte.

Van oudsher, dat wil zeggen van de 13de eeuw af, was Frankfort een veelbezochte internationale marktplaats geweest. Bijna op gelijken afstand gelegen van Weenen, Venetië, Lyon, Parijs, Antwerpen, Amsterdam, en daardoor, behalve voor die van Duitschland, voor de koopluif van verschillende landen een als aangewezen middelpunt, had het bovendien in de nabijheid van den Rijn door het gemakkelijk vervoer van vrachtgoederen een groote aantrekkelijkheid. Van de duitsche steden bracht voornamelijk Augsburg er zijn werktuigen, Ulm zijn lijnwaad, Neurenberg zijn kunstvoorwerpen. De zwitserse steden leverden haar weefsels en kanten, tapijten, goud- en zilverwerk, italiaansche wijnen. De bewoners van den Rijnkant kwamen met eigen wijn, met linnen, leder en viltwerk. De Hanzesteden brachten hop aan en metaalwerk, paarden en vee. Bohemen voerde glas aan, Saksen zilver en tin, Thüringen koper en hars, Stiermarken ijzer. En uit onderscheiden oorden werden ter markt gebracht, als voortbrengselen van nijverheid, die overal vervaardigd werden: kerkbenoodigdheden, priestergewaden, altaarversieringen, mis- en gebedenboeken en, als een aanhangsel daarvan, ook handschriften: uittreksels van kerkvaders en van geleerde oude schrijvers.

Nauwelijks had de drukpers een nieuw, veelbelovend handelsartikel in het aanzijn geroepen, of een paar duitsche boekdruckers zonden een klein getal van hun werken ten verkoop op de frankforter mis, als proef of, naast de *handschriften*, het debiet dier *gedrukte boeken* de kosten beloonen zou. Waarom niet? Handschriften toch waren reeds sinds ettelijke jaren op de markten van Neurenberg, Augsburg en Bazel te koop geboden en een zeer gezochte waar geweest. Het gedrukte blad, zij hielden er zich van overtuigd, was voorbestemd om het geschrevene te vervangen, op voorwaarde althans, dat het drukwerk in zuiverheid en sierlijkheid niet te veel bij de keurige handschriften zou

achterstaan. De proef gelukte ¹⁾. Het volgend jaar was het getal al veel grooter, en de colporteurs of reizende marskramers voorzagen zich met gretigheid van het nieuwe artikel: kerk-, gebeden-, latijnsche schoolboeken, om er het publiek meê bekend te maken en er hun terrein meê af te reizen. Naarmate trouwens de pers in de laatste helft der 15de eeuw ook andere voortbrengselen kreeg aan te bieden: bijbels, kerkvaders, grieksche en latijnsche auteurs, in die evenredigheid vermeerderde op de markt ook de uitstalling van boeken en begonnen ook Italië, Spanje, Frankrijk, Engeland met hun persvoortbrengselen te Frankfort voor den dag te komen.

In dat opzicht bleef Frankfort de door den boekhandel bij voorkeur gekozen debietplaats, niettegenstaande er ook in andere steden, Leipzig, Lyon, Parijs, Straatsburg, Augsburg, Bazil, Antwerpen, missen gehouden werden op kleinere schaal, maar overigens aan die van Frankfort gelijk.

In de eerste jaren der 16de eeuw kreeg de frankforter mis voor den europeeschen boekhandel al meer en meer beteekenis, zoo zelfs, dat enkele duitsche drukkers begrepen, het debiet van hun uitgaven niet langer te mogen overlaten aan zaakwaarnemers, maar zich de opoffering van een moeilijke reis te moeten getroosten, om met eigen oogen te zien wat er met hun goed te doen viel. Tot hun verrassing vonden zij daar niet alleen boekverkoopers uit den vreemde, met hetzelfde doel daarheen gekomen, maar ook geestelijken en geleerden uit allerlei oord, die vroeger zich daar ter plaatse van handschriften plachten te voorzien en thans even groote belangstelling toonden voor het nieuwe studiemiddel, het gedrukte boek. De onmiddellijke aanraking met dezen en de ontmoeting van handelaars onderling, gaven

1) Evenwel allesbehalve onder algemeenen bijval. Zoo schrijft o. a. een aanzienlijk abt in 1494 aan een ambtgenoot, dat hij zich met die nieuwigheden niet kan inlaten, aangezien perkamenten handschriften het wel 1000 jaar kunnen uithouden, en papieren boeken zeker niet langer kunnen duren dan hoogstens één eeuw.

aanleiding tot het doen van zaken, veel ruimer dan men zich voorgesteld had, en lokten gaandeweg al meer en meer binnen- en buitenlandsche uitgevers naar de mis. Het voorbeeld der grooten werd weldra gevolgd door de kleinen, en evenzeer door magazijnhouders of debitanten, die daar op gemakkelijker en vollediger wijs hun inkoopten kwamen doen, dan hun mogelijk was indien zij thuis bleven. Zoo werd allengs de boekenmarkt, in plaats van een bescheiden onderdeel, een zaak van groot gewicht op de mis van Frankfort.

De stedelijke regeering, die in deze internationale markt voor het aanzien en den bloei der stad een zaak van hoog belang erkende en het haar plicht achtte telken jaar de verschillende koopluif met alle voorkomendheid en gastvrijheid te ontvangen, liet in den aanvang zich niet onbetuigd om het van harentwege ook den boekhandel evenzeer zoo geriefelijk mogelijk te maken. Zij stond ettelijke bij elkander gelegen groote gebouwen, onder den titel „Officina libraria”, af, om daarin tijdelijk de magazijnen van boeken op te slaan, afgesloten van alle andere koopwaren. Zoolang de eigenaars er nog niet waren, zouden hun boeken daar althans veilig bewaard en bewaakt worden en kon de huurprijs, zuinigheidshalve, onder de gebruikers verdeeld worden. Iets later zelfs, toen die magazijnen te klein bleken te worden, werden, met medewerking van het stadsbestuur, voor de misweken, in een bepaald gedeelte der stad, in partikuliere huizen winkels of kamers besproken, niet alleen voor boekverkoopers van buitenaf, maar ook voor frankforters zelf, opdat de handel niet hier en daar door de stad verspreid, maar op één punt zou samengetrokken zijn. Dat gedeelte der stad kreeg dan ook weldra den naam van „Buchgasse”. De handelaars, groot en klein, die van den morgen tot den avond in hun winkels stonden — en dat dienden zij wel om de mededinging van hun buurman — teneinde hun geleerde en geletterde bezoekers naar hun gading te voorzien, hadden hun nachtverblijf op een gehuurde kamer in de stad. Eerst bij zonsondergang sloten zij hun magazijn en leefden zoo gezegd den ganschen dag op

water en brood. Nochtans konden zij zich schadeloos stellen. Aan eten, drinken en ontspanning was, voor die dat zochten, geen gebrek. De „Weinstuben” (en het spreekwoord zeide, dat Frankfort meer wijn had in zijn kelders dan water in zijn bronnen) waren tot aan den vroegen morgen open en getuigden van menig vroolijke nachtpartij tusschen Duitschers en vreemde misbezoekers.

Hoe grooter het getal boekverkoopers werd, dat jaarlijks de mis te Frankfort bezocht, des te meer nam het belang toe, dat daaraan verbonden was. In de 15de, en ook nog ver in de 16de eeuw had de boekhandel, die toen niet leven kon van zijn eigen landsterrein, maar zijn debiet moest zoeken over gansch Europa, al heel weinige en altoos hoogst kostbare middelen van verkeer. Geen wonder dat een algemeene markt als die te Frankfort als een redding uit den nood werd aangegrepen. Daar vonden allengs de voorname uitgevers uit Duitschland, Italië, Zwitserland, Frankrijk, Holland en België hun handelsbroeders en werden de jongste uitgaven over en weêr verhandeld; daar werden, tot niet weinig gemak, de rekeningen van het vorige jaar in geld of wissels afgesloten; daar sloegen de magazijnhouders hun voorraad in; daar voorzagen de colporteurs en kleinhandelaars zich van alles wat zij meenden op hun rondreizen te kunnen verkoopen; daar kwamen ook van lieverleê de papierhandelaars, de gieters en de drukkers, om, goedkooper dan tot hiertoe, met uitgevers overeenkomsten aan te gaan. Maar wat van even groot of nog grooter belang was: daar werd die markt ook al meer en meer een internationaal vereenigingspunt voor universiteits- en klooster-bibliothecarissen ¹⁾, geleerden en mannen van wetenschap, eensdeels om zich op de hoogte te stellen van hetgeen er op hun gebied omgegaan was,

1) Professor Beuther, bibliothecaris te Heidelberg, brengt in 1609 in rekening het koopen te Frankfort van 21 theologische, 7 juridische, 2 historische, 2 mathematische, 1 geographisch en 7 klassieke boeken. — Van een bibliothecaris van een klooster in Oostenrijk wordt vermeld dat hij, omstreeks denzelfden tijd, op de mis te Frankfort 9000 aan boeken besteedde. Voor die dagen een vorstelijke schat.

anderdeels om met elkander en met de uitgevers te raadplegen over nieuw te drukken letterarbeid. Dat alles gebeurde in of in de naaste omgeving van de „Buchgasse”, waar het alzoo den geheelen dag door een aanlokkend tooneel was van gezellige beweging en opgewekt leven. De beroemde parijsche uitgever en geleerde Henri Estienne (Stephanus), die, in zijn dubbele betrekking als man van wetenschap en als groothandelaar ¹⁾, een der eersten was die zich tot regel stelden de jaarlijksche markt bij te wonen, houdt in een, in 1574 verschenen vlugschrift, op die dagen een lofrede: „Door die veelzijdige aanraking komt het,” zegt hij, „dat men op deze letterkundige markt over allerlei dingen inlichtingen kan krijgen, waarnaar men in bibliotheken vergeefs zou zoeken. Ieder staat hier op vertrouwelijk voet met hoogleraren van verschillende universiteiten; men hoort hen redetwisten in de winkels van de boekverkopers, gelijk voorheen Socrates en Plato dat deden onder hun leerlingen. Maar niet alleen de filosofen uit de beroemde akademiën van Weenen, Wittenberg, Leipzig, Heidelberg, Straatsburg, Leuven, Padua, Oxford en Cambridge ontmoeten elkaâr hier, maar ook dichters, redenaars, geschiedschrijvers, wiskundigen en zulke geleerden, die, zooals de grieken

1) Henri Estienne werd in 1470 geboren. Zijn geslacht oefende anderhalve eeuw den boekhandel uit. Zeventien zijner bloedverwanten — waaronder verscheidene zeer uitstekende mannen — stonden achtereenvolgens aan het hoofd der zaken.

Eveneens als zijn italiaansche, duitsche en hollandsche handelsgenooten, legde Estienne voornamelijk zich toe op het uitgeven van tal van oude klassieken. Tot zoolang stond hij in blakende gunst bij het hof. Maar toen hij het waagde ook een latijnschen bijbel uit te geven, werd hem door de geestelijkheid de voet dwars gezet; ook door de censuur voor al zijn overigen arbeid. Onder Frans I werd de boekhandel in Frankrijk zoo aan banden gelegd, dat verbods- en strafbepalingen in geen land zoo zwaar drukten als daar.

Tot eere van den geleerden boekhandelaar en uitgever Estienne, die de baanbreker was voor den klassieken boekhandel in Frankrijk, en aan wiens drukkerij bijna gelijke eer werd toegekend als aan die van de Elsevier's bij ons, werd onlangs, in 1889, een toen opgerichte school voor drukkers, uitgevers, binders en graveurs gedoopt met den naam „Ecole Estienne”.

zouden zeggen, de encyclopedie tot hun studie kozen. De Italianen hebben groot onrecht, wanneer zij uit de hoogte beweren, dat de Duitschers hun wetenschap in de vingers hebben en veel meer aan handenarbeid dan aan hersenwerk doen. Het tegendeel moet men maar komen zien op de Frankforter mis. Daar wedijvert ieder land om den voorrang. Het kwartier der boekverkoopers is het glanspunt van deze wereldmarkt."

Blijken genoeg, dat de Frankforter mis al van vroeg af een zaak van beteekenis was.

Dit is te hooger te schatten, indien men nagaat welke moeite en opoffering het kosten moest, om voor zulk een jaarmarkt klaar te komen. Men had zich, behalve een niet geringe geldelijke uitgaaf, tal van bezwaren en gevaren te getroosten. Een reis naar Frankfort was voor velen waarlijk geen kleinigheid. Zij geschiedde voor een groot deel te voet of te paard ¹⁾, en de reiziger was allesbehalve veilig voor ongeval of aanranding. Waar men wist, dat stadgenooten op het punt stonden van naar den verren vreemde te vertrekken, werd in de kerken voor hun gezegenden overtocht gebeden. Vooral voor professoren en mannen van de studeerkamer, die aan kalme afzondering gewoon waren, was zulk een uitstap een heel besluit. Maar voor de vreemde boekhandelaars, voor zoover zij *verkoopers* waren, was er toch nog meer aan vast. Hadden deze met inspanning van alle krachten hun nieuwe uitgaven nog bijtijds gereed kunnen krijgen, dan werd de daartoe bestemde voorraad in vaten gepakt, op vrachtwagens geladen en zoo, van halt tot halt, heengestuurd op een tocht soms van weken lang; niet alleen blootgesteld aan vervoer- en waterschade, maar evenzeer, hetgeen niet zelden gebeurde, aan kwaadwilligheid en roof. Het werd dan ook meermalen gezien, dat grootere uitgevers gezamenlijk hun goederen door een gewapend geleide deden beschermen. Was men den Rijn genaderd, dan ging het

1) Nog in de tweede helft der 16de eeuw deden Estienne van Parijs en Plantijn van Antwerpen te zamen de reis naar Frankfort te paard.

vervoer langs den waterweg tot aan het einddoel gemakkelijker. De frankforter raad had de voorkomendheid gehad, het kwartier voor de boekverkoopers te kiezen aan de rierzijde, zoodat de vaten uit het schip langs de kade zonder veel moeite of averij naar de winkels konden worden gerold; toch gebeurde het in weerwil daarvan niet zelden, dat bij het openmaken een groot gedeelte van den inhoud door de lange reis en het gedurig overladen bedorven of beschadigd bleek.

Waren nu de boeken goed en wel ter plaatse aangekomen, dan werden ze door den eigenaar uitgesteld, maar om weldra van hun planken weêr te worden teruggehaald, eerst om den ambtenaar der belasting in staat te stellen zijn schatting te bepalen, en andermaal — een later door de geestelijkheid opgedrongen maatregel — ten einde den fiscus gelegenheid te geven om te bespieden of er ook gevaarlijke of verboden waar onder school. Vooral dit laatste onttaardde weldra, toen in het midden der 16de eeuw de kerk zelf er zich meê begon te bemoeien, in een allerneteligst onderzoek en leidde zelfs, naar gelang de *Index librorum prohibitorum* al grooter en grooter werd, ten slotte tot het verval van den handel in boeken op de duitsche mis.

Was nu eindelijk aan deze voorschriften voldaan — onder een beweging en gedrang, in het groot niet ongelijk aan die onzer douanenstations — dan eerst kon de verkoop onbelemmerd zijn gang gaan. De voor geoorloofd verklaarde boeken werden in een van stadswege gedrukten catalogus, met de namen der uitgevers achter de titels, opgenomen ¹⁾,

1) Miscatalogen uit de 16de en 17de eeuw zijn tegenwoordig een groote zeldzaamheid: een niet genoeg te betreuren gemis, aangezien zij zouden kunnen tegemoet komen aan het bijna volslagen gebrek aan boekenlijsten. Zij zouden in historische volgorde ons tenminste eenig denkbeeld kunnen geven, zowel van de geestelijke beweging in geheel Europa, als van de werkzaamheid van den boekhandel. Alleen bij benadering, uit de verte, kunnen wij in deze duisternis eenig licht krijgen. Onder andere merkwaardige overblijfselen is onze bibliotheek in het bezit van: *Codex Nundinarius Germaniae literatae bisecularis* overdruk van den *Mess-Katalogus vom Jahre 1564 bis zum Jahre 1765*. — Nijhoff's *Bibliographische Adversaria* van 1874 maken

en konden veilig verder hun weg zoeken. Daartoe werden zij voor de vonsters tentoongesteld, door aanplakbiljetten aan de gevels opgevijseld, door strooiberichtjes op straat ter kennis gebracht van het algemeen; in één woord, alle middelen werden aangewend om er de aandacht van den komende en gaande op te vestigen. Groot en klein wedijverden in handelsinspanning. Ook de *koopende*, zoogenoemde colportagehandel was druk in de weer. Zoo verscheen bijv. in 1565 op de mis te Frankfort de keulsche boekhandelaar Buckmann met niet minder dan acht bedienden (reizigers), voor wie hij bij de uitgevers belangrijke inkoop deed, van den meest gemengden aard, en die hij daarna naar allerlei richtingen in Europa uitzond.

Al dat gewoel en heen en weêr gedraaf gaf aan de „Buchgasse” een levendigheid en schilderachtigheid, die haar tot een lievelingsplaats maakten van vreemdeling en stadgenoot. Des te meer, omdat dit jaarlijksch tooneel slechts van heel korten duur was. Na een paar weken toch was alle drukte geweken en de straat tot haar doodsche rust teruggekeerd. Koopers en verkoopers waren op hun terug-

melding van een facsimile van een *Mss-Memorial* van den duitschen boekverkooper M. Harder, van 1569. Dit laatste geeft ons ook blijken, dat het niet alleen klassieke boeken waren die op de missen verkocht werden!

De hollandsche boekhandel mag er zich op beroemen, getracht te hebben het eerst in het groote gebrek aan boekenlijsten te voorzien. Wel besefende, hoe allernoodzakelijkst het voor den handel was, dat niet alleen de titels van de ter mis gebrachte, maar zoo mogelijk van alle uitgekomen boeken onder ieders oog kwamen, besloot een onzer bekwame jongelieden, C. van Beughem, eerst bediende bij de firma Blaeu, later bij Waesberghe, in 1680, ten dienste van het wetenschappelijk Europa een reeks van systematische boekenlijsten samen te stellen. Al komen die niet zooveel meer voor, wij weten dat van hem bestaat een *Bibliographia juridica et politica*, 1680; *Bibliographia medica et physica*, 1681; *Gallia erudita, critica et experimentalis*, 1683; *Bibliographia historica*, 1685; *Bibliographia mathematica*, 1688; *Incunabula typographiae*, 1688; *Apparatus ad historiam litterariam*, alle bij Waesberghe gedrukt. Van Beughem's plan was, een 30-tal dergelijke boekenlijsten uit te geven. Meer dan bovenstaande blijken niet uitgekomen te zijn, maar zij strekken genoegzaam ten bewijze, hoe onze hollandsche boekhandel van de 17de eeuw in degelijke, wetenschappelijke beoefening der bibliographie, ook door leerlingen in het vak, bij andere landen niet achter-, integendeel mede in de eerste rij stond.

reis naar eigen haard; de boeken hadden voorloopig hun bestemming gevonden. Hetgeen niet verkocht was, kon, om hooge vervoerkosten uit te winnen, van stadswegen tot een volgende mis in kelders van groote gebouwen worden opgeborgen: een daad waarlijk van goedwilligheid jegens den boekhandel, die dan ook door den belanghebbende een korte poos zeer dankbaar werd aangenomen. Toch moest die gunst weldra met bittere teleurstelling worden opgegeven. Want, hetgeen buiten de stedelijke bedoeling en macht lag, was: dat vocht en ratten het papier zulk een aantrekkelijke prooi achtten, dat de uitgevers zich liever de kosten van terugzending getroostten, dan een volgend jaar wanhopig te moeten staan bij de overgebleven snippers van hun kostelijke koopwaar.

Het behoeft wel niet aangetoond te worden, dat, niet-tegenstaande de andere landen met hun beste boeken op de missen te Frankfort en te Leipzig kwamen, toch voor eerst Duitschland verreweg de overhand had. Duitschland was een zeer groot en een zeer wetenschappelijk land; de professoren aan zijn akademiën hadden wereldberoemde namen; van den aanvang af was zijn drukpers de ijverigste, waren zijn uitgevers de ondernemendste geweest. Op ieder gebied van studie en kennis was Duitschland gewoon geworden aan de spits te staan. Daar kwam bij het optreden van Luther en van zijn medehervormers, de strijd daaruit ontstaan, en de gevolgen daarvan, zich toonend, in elke richting van geestelijke beschaving, door een toevloed van voortbrengselen van de drukpers. Dat alles gaf den Duitschen boekhandel een tijdlang een overwicht, waarvan de missen de natuurlijke afspiegeling waren.

Dat zou echter niet voortduren. Er zouden na grooten bloei kwade jaren aanbreken. De rampen van den 30-jarigen oorlog (1618—1648) zouden haar weeën, over het gansche heerlijke land heen, doen gevoelen: oogsten werden vernietigd, geheele vruchtbare streken in woestenijen veranderd, de nijverheid werd gebroken, de handel verlamd, het burgerkapitaal slonk weg, de loop van ontwikkeling en be-

schaving werd voor de toekomst als met ijzeren vuist teruggedrongen. Van toen af, de gansche 17de eeuw door, ging Duitschland onder zeer zware beproevingen gebogen. De „Buchgasse” te Frankfort had, wat zijn duitche uitgeversmagazijnen betreft, zich met rouw te omhangen.

Evenwel niet aan den oorlog alleen had de duitche boekhandel zijn treurig verval te wijten. Wel brachten de staatsomstandigheden niet weinig eraan toe, dat de uitgevers zich van alle kostbare ondernemingen terughielden, maar de kiemen van den achteruitgang waren reeds vóór den oorlog gelegd en kwamen van jaar tot jaar al tastbaarder en onheilspellender aan het licht. De brutale nadruk, waarmede de een den ander al vinniger bestookte, moest de dood worden voor elke nieuwe onderneming. Het mocht heeten dat de eigendom gewaarborgd en de uitgaaf van boeken door privilegiën beschermd kon worden, die privilegiën — wij zullen dezelfde verschijnselen in onze eigen provinciën terug vinden — reikten niet verder dan de grenzen van het vorstendom, waarin zij verleend waren. En zoo werd straffeloos, ja als een geoorloofd en volstrekt niet onfatsoenlijk feit, in het eene rijkje in goedkoop formaat nagedrukt, wat in deftiger vorm, en soms met hoog honorarium betaald, in een nabijgelegen vorstendom pas verschenen was. Naast het oorspronkelijke werd de nadruk onverholen op de mis te koop geboden, natuurlijk tot niet geringe ergernis der in hun rechten benadeelde eigenaars.

Het spreekt van zelf, dat deze ongebondenheid haar hoogst nadeeligen invloed moest hebben op den degelijken handel. Liever getroostten zich de grootere uitgevers om van de mis weg te blijven en van hun eigen woonplaats uit hun handelswaar in de wereld te brengen, dan het verdriet te hebben, op een en dezelfde plaats, onder dagelijkse persoonlijke ontmoeting, zich door nadrukkers van de baan gedrongen te zien. — Een laatste poging stond hun in elk geval nog te beproeven. Aan hun belang en eer achtten zij zich verplicht — of het baten mocht! — vooraf bij het frankforter stadsbestuur een ernstig protest in te leveren. Met

klem van redenen gaven zij daarbij te kennen, hoe de nadruk met diefstal gelijk stond; hoe de handel van een achtbaar gild daardoor met algeheelen ondergang bedreigd werd; hoe de jaarlijksche internationale markt een van haar sieraden verliezen zou, en welk een schade de wetenschap werd aangedaan, indien het openbaar maken van haar studiën, door middel van het boek, belemmerd en schier onmogelijk gemaakt werd.

Nauwelijks was dit protest bekend geworden, of de roomsche geestelijkheid — en laat ons het niet willen ontkennen: van haar kant met volle recht — greep deze gelegenheid gretig aan, teneinde het oppertoezicht in handen te krijgen over alle gedrukte stukken, die op de mis te koop werden aangeboden, en alzoo bij machte te zijn te weren al wat de kerk zou kunnen benadeelen. Zij verzocht, of liever beval, het stedelijk bestuur, dat voortaan zou worden ingesteld een „Büchercommission”, die ten eerste allen Duitschen nadruk, maar ten andere alle boeken en geschriften zou verbieden, welke inhoud, in welk opzicht ook, voor godsdienst, zeden en staat onoorbaar kon worden geacht. De Frankfurter raad was laf genoeg om aan dezen overmoedigen eisch gehoor te geven. In het midden der 16de eeuw (1569) vaardigde hij een verordening uit in den hem voorgeschreven geest, niet beseffende, hoe daardoor voortaan voor den Duitschen, en wel zeer bepaaldelijk voor den Duitschen, boekhandel, de mis weldra zoo goed als gesloten zou zijn. Hoe toch zou de Duitsche uitgever het wagen, zijn boeken te onderwerpen aan een censuur, welke spiedend oog aan één regel, wellicht aan een enkel woord, genoeg zou hebben om een gansche oplaag in den ban te doen? In zijn eigen woonplaats was hij althans vrij in doen en laten van hetgeen zijn belang meêbracht, maar de Frankfurter jaarmarkt, waarheen hij tot hiertoe in eigen en anderer belang meê opgekomen was, bedreigde voortaan zijn koopwaar met het brandmerk eener algeheele veroordeeling. In het vervolg was daar voor hem weinig winst, maar wellicht veel schade en schande te wachten.

Want het genomen besluit gold in den aanvang alleen de boeken, binnen het duitsche rijk verschenen; de vrijheid van die uit andere staten kon moeilijk gekortwiekt worden. Natuurlijk liep het onbillijke van deze eenzijdigheid niet weinig in het oog, en wekte het in den loop der jaren al meer en meer ergernis, dat te Frankfort het getal der buitenlanders des te grooter werd, naar gelang dat der landgenooten inkromp. De raad was voor dit voor de hand liggend gevolg niet blind, maar in plaats van, terugkeerende van zijn dwaling, de „Büchercommission" te ontbinden, gaf hij later opnieuw aan den aandrang der geestelijkheid toe en strekte zijn verbodsbepalingen uit tot een algemeenen maatregel, van toepassing zoowel op de voortbrengselen van het buiten- als op die van het binnenland, voor zooveel als deze op de mis te koop zouden zijn.

Onmogelijke bepaling, vooral tegen boeken uit den vreemde, waar de boekhandel nog altijd voor een groot deel van het nadrukken, over en weêr, leefde, en waar de censuur nog niet zulke meêdoogenlooze vonnissen vellen dorst. Allermint woude zich de hollandsche handelaar van zins, aan deze willekeurige voorwaarde zich te onderwerpen. Toen in 1650 een nederlandsch debitant, Nicolaas Wijngaard ¹⁾, zijn magazijn in de „Buchgasse" opsloeg, werd hij, en nog wel ten onrechte, verdacht gehouden van in zijn voorraad ettelijke exemplaren te hebben van een duitsch boek, dat in Holland was nagedrukt. Hem werd een boete opgelegd van niet minder dan 500 thaler, en toen hij de betaling daarvan weigerde, werd zijn winkel gesloten en hem het langer verblijf te Frankfort ontzegd. Deze daad van willekeurig geweld faalde ten eenenmale; zij had alleen een algemeene verontwaardiging gewekt en teweeggebracht, dat een aantal boekhandelaren uit het buitenland dreigde de mis voortaan te zullen verlaten, indien de stedelijke regering hen niet tegen dergelijke onhebbelijke bejegeningen waarborgde. Zulke dwangmaatregelen gingen, vooral hier te

1) Bij Dr. Ledeboer niet vermeld. Waarschijnlijk een commissiehandelaar.

lande, althans zoo eigenmachtig, in die dagen niet meer op; er werd met minachting de schouders voor opgehaald. Toch had zeven jaar later, in 1657, het gemeentebestuur van Frankfort de dwaasheid een schrijven te richten aan den raad van Amsterdam en aan dien van Rotterdam, om te beletten dat er in de republiek der Vereenigde Nederlanden nadrukken verkocht werden van J. Zwoelffer's *Pharmacopoea Augustana*, een schrijven dat natuurlijk, gelijk het verdiende, bloot als kennisgeving werd ter zijde gelegd, maar niettemin het bemoeiallig bestuur van Frankfort al meer en meer in een kwaad blaadje bracht.

Een tijdlang toonde zich dat bestuur, wat nadruk en censuur betreft, werkelijk wat toeschietelijker. Het had begonnen in te zien, hoe het de belangen en het aanzien van zijn stad verkorten zou, indien het den vreemden boekhandel van zijn jaarmarkten verjoeg en dien zich deed verplaatsen naar Leipzig, waar men, ten minste voorshands, zich vrijwat rekkelijker betoonde. Maar dit stond daarbij echter vast: de stedelijke kas mocht geen geldelijke schade lijden door het verlies der boeten en verbeurdverklaringen, die door de mildere besluiten van zelve ophielden. Bij den door den oorlog zoo benarden toestand van den binnenlandschen en den dieningevolge klimmenden bloei van den buitenlandschen handel, moest deze laatste voortaan toch in één enkel opzicht zijn tol aan Frankfort, als stad zijner tijdelijke verblijfplaats, blijven betalen, en wel nu in den vorm van belasting, die als het ware een vergoeding zou wezen voor de verleende meerdere vrijheid.

Zoolang deze cijns billijk was, werd er weinig verzet tegen getoond; maar hoe williger het geëischte werd opgebracht, des te hooger steeg van jaar tot jaar des raads begeerlijkheid. Zijn vorderingen werden allengs zoo bezwarend, dat in 1669 de gezamenlijke hollanders besloten, zich tot den raad te wenden met een verweerschrift uit de hoogte. Zij verklaarden daarin, dat bij een algemeene toepassing dezer vorderingen hun het bezoeken van de mis onmogelijk wordt; dat de onkosten, die de hollandsche boekhandelaren te maken heb-

ben, veel aanzienlijker zijn dan die van de duitse; dat de hollandsche uitgever gewoon is aan den inhoud en den druk zijner werken veel meer kosten en moeite te besteden dan cenige buitenlander; dat de verzending van elke baal boeken van Holland naar Frankfort tusschen de 20 en 30 thaler kost, en dat, indien de hollandsche handelaar, ook met het oog op het debiet op de mis, bij voorbeeld boeken uit Italië laat komen, het hoogst kostbare verre vervoer alleen plaats kan hebben door middel van muildieren. Nam men nu deze omstandigheden in aanmerking, dan ging het niet aan, den hollander op dezelfde belasting te stellen als den duitser, die bijna geen onkosten had; het natuurlijke gevolg daarvan zou wezen, dat men veel liever andere markten voor den handel koos dan die van Frankfort. De nederlandsche boekhandel durfde met vrijmoedigheid dit protest inleveren — werd erin gezegd — aangezien de mannen van wetenschap en letteren uit de heele wereld evenveel belang hadden bij de boeken, die uit Holland kwamen, als de hollandsche boekhandelaar had bij zijn verkoop. „Het was toch van algemeene bekendheid, dat op de mis sinds jaren de beste boeken uit de Vereenigde Nederlanden kwamen.”

Dat laatste was zeker vrij boud gesproken. Maar het was volkomen waar. Onze republiek mocht fier zijn op de plaats, die zij zich onder de volken van Europa veroverd had. Zij was bezig al meer en meer zich te doen eerbiedigen, in dien ijervollen tijd, toen, naast zooveel anders, ook de wetenschap hier uitmuntte. Op elk gebied van handel en nijverheid had het kleine Holland zich weten te stellen aan de spits. Ook op het terrein van den boekhandel. De 30-jarige oorlog, die de welvaart van Duitschland verwoest had, had op ons land natuurlijk geen vat gehad. Het had zijn eigen, zijn 80-jarigen oorlog beleefd, en het wist ervan meê te spreken, hoe een volk zich te krimpen kan hebben onder den geescl der verdrukking. Maar hoe zwaarder de vuist van den overweldiger op den hals van den geteisterde was neêrgekomen, des te veerkrachtiger had de onderdrukte zich weten op te richten, en des te taaier zou zijn volharding blijken, waar het

aankwam op ondernemen en doorzetten in welk opzicht ook.

Het hollandsch adres aan den frankforter raad van 1669, wij herhalen het, was niet zonder aanmatiging. Men moest wel degelijk de bewustheid hebben van de volle waarheid, om ten overstaan van alle andere volken te durven beweren: „hoe het van algemeene bekendheid was, dat op de (internationale) mis sinds jaren de beste boeken uit de Vereenigde Nederlanden kwamen.” Toch was inderdaad deze bewering niet ijdel. Wie zich haar van toepassing zou willen denken op onze eigen boeken in onze eigen taal, bij uitsluiting op onze eigen boekdrukkerijen gedrukt, alleen door hollandsche schrijvers geschreven en door hollandsche uitgevers uitgegeven, zou recht hebben tot twijfelend schouderophalen en tot de vraag: of dat kleine en in den regel vrij onaanzienlijke hoopje hollandsche boeken zich zou kunnen verstitouten, sinds jaren de bloem der lettervoortbrengselen te leveren onder alle natiën op de jaarmarkten van Frankfort en Leipzig, waar toch ieder volk een keur bracht van de zijne. Onze taal werd toen evenmin als thans buiten ons eigen land verstaan; onze mannen van wetenschap, onze dichters en prozaschrijvers, die het hollandsch ter mededeeling van hun arbeid kozen, brachten hun stem niet veel verder dan onze landsgrenzen. Een uitzenden van hollandsche boeken naar een buitenlandsche markt zou onzinnig geweest zijn; geen sterveling zou ze hebben aangezien.

Maar er was een andere soort van boeken binnen de Vereenigde Nederlanden te huis, boeken die wel zeer zeker zich konden doen gelden heel de wereld door. En er was een andere soort van handel dan de gewone, een handel die zich ver buiten de grenzen van de geüniceerde provincies uitstreckte.

Wij hebben in herinnering gebracht, hoe in de 17^e en 18^e ceuwen door heel Europa het latijn het verkeersmiddel was tusschen de mannen van wetenschap. Evenzoo hoe elke beschaafde opvoeding beginnen moest met het aanleeren van oude talen, zoodat elk fatsuonlijk man, ook buiten de geleerde wereld om, indien hij dat verlangde bij machte was

om een latijnsch boek te lezen. Rechts- en staatswetenschap, godgeleerdheid, genees- en natuurkunde, bewerkingen van klassieke schrijvers, geschiedenis, tot reisverhalen toe, voor allen werd bij voorkeur het latijn gekozen. En aangezien nu onze republiek door haar voortreffelijke universiteiten en haar heinde en ver beroemde hoogleraren een der achtbaarste plaatsen innam te midden van de staten om haar heen, was niets natuurlijker, dan dat de hollandsche pers, naast de voortbrengselen in onze landstaal, voor een groot gedeelte leefde van boeken in de wereldtaal, het latijn, geschreven.

Daar kwam bij, dat, gelijk wij zagen, het nadrukken voor zonde noch schande gerekend werd. Kwam er in den vreemde het een of ander geschrift van meer dan gewone beteekenis uit, dan werd het hier zonder eenig gewetensbezwaar nagedrukt, evenals men in andere landen dat wederkeerig met onze uitgaven placht te doen. Al die echte en nagemaakte boeken werden met gelijke vrijmoedigheid, ook op de missen, het publiek ter keuze aangeboden. De (latijnsche) werken van Luther, van Erasmus, van Calvijn e. a. verschenen in Holland, even als in andere landen, schier gelijktijdig met de oorspronkelijke uitgaven, terwijl de werken van Hugo de Groot en zooveel andere grootheden klokspijs waren voor den vreemden nadrukker. Men wist doorgaans niet, en liet er zich ook niet aan gelegen liggen, wat de oorspronkelijke uitgaaf was, maar lette daarentegen wel ter dege op de betrouwbaarheid van den tekst en op de zorg aan de uitwendige uitvoering besteed. En om de laatste aangelegenheid nu was Holland beroemd. Van Scapula's *Lexicon Graeco-Latinum* o. a. kwam bijna tegelijk met den echten bazelschen druk een nadruk uit te Parijs, te Londen en te Leiden bij Elsevier, maar de laatste kreeg weldra het heele rijk in om de voortreffelijkheid van haar uiterlijke bewerking; een zorg, waarin alle degelijke hollandsche uitgevers wedijverden en waarin vooral de Elsevier's de kroon spanden: Vandaar ook, dat menig vreemd geleerde niet een uitgever in zijn eigen land, maar bij voorkeur onze leidsche of amsterdamsche persen zocht.

Dit ging des te gemakkelijker, omdat er doorgaans al

heel weinig band bestond tusschen schrijver en uitgever. Men sloot een overeenkomst voor de uitgaaf van dit of dat werk, maar de onderlinge betrekking had daarna weder geheel opgehouden, tenzij de wederzijdsche verstandhouding zoo aantrekkelijk was gebleken, dat de handelsband tot beider genoegen werd aangehouden. Prof. Gronovius (1611—1671) gaf zijn boeken in het licht nu eens te Leiden, dan te Amsterdam, te 's-Gravenhage, te Leipzig; Johan Gottlieb Heineccius, in 1723 hoogleeraar te Franeker en later te Halle, gaf zijn geschriften ter perse te Franeker, te Halle, te Utrecht, te Leipzig, te Amsterdam, te Berlijn, te Göttingen, te Neurenberg; van Linnaeus (1707—1778) kwamen werken uit te Leiden, Amsterdam, Leipzig, Erlangen, Londen, Göttingen, Keulen, Frankfort, Berlijn, Stockholm, Brunswijk; van Boerhaave (1724—1758) te Leiden, Amsterdam, 's-Gravenhage, Utrecht, Göttingen, Parijs, Rome; van Hugo de Groot, een eeuw vroeger, te Leiden, Amsterdam, 's-Gravenhage, Utrecht, Delft, Lausanne, Tubingen, Frankfort, Halle; ¹⁾

1) Ook Daniel Heinsius, 1580—1655, koos zijn uitgevers, of gaf aan dier aanzien toe, te Leiden (vooral Elsevier), Amsterdam, 's-Gravenhage, Londen, Rome, en wel bij een aantal verschillende firma's. Deze ontzagwekkende geleerde mag tegelijk als voorbeeld gelden van den onvermoeiden werkvijver door sommigen uit die dagen betoond. Van de classici gaf hij verbeterde uitgaven, met noten, van Aristoteles, Themistius Tyrius, Theophrastus, Nonnus Alexandrinus, Theocritus, Moschus, Hesiodus, Horatius, Virgilius, Terentius, Seneca; hij schreef 24 monographieën over verschillende wetenschappelijke onderwerpen, bij Elsevier uitgegeven; 43 geleerde geschriften, naar aanleiding van feiten of boeken van den dag, hier en elders in het licht verschenen, waaronder *Exercitationes Sacrae in Novum Testamentum*; twee historische werken, beide in andere talen overgebracht; twee bundels latijnsche gedichten, binnen weinige jaren 14 maal herdrukt: in het geheel over de honderd uitgaven. Neemat men daarbij in aanmerking de breede en uitvoerige briefwisseling die Heinsius te voeren had met binnen- en buitenlandsche wetenschappelijke personen, die zijn hulp of raad kwamen inroepen, en de gewetensvolle zorg, door hem aan zijn talrijke studenten gewijd, nog daarbij zijn secretariaat bij de dordsche Synode (1618), en niet te vergeten de nauwgezette opvoeding van zijn zoon Nicolaas, den waardigen opvolger van zijn grooten vader — dan is genoegzaam aangetoond, hoe het wel gebruiken van den levendtijd geen holle klank was voor onze voorvaderen, maar ons en onzen volgenden geslachten tot voorbeeld kan strekken.

daargelaten dat hier wellicht nadrukken onder loopen, hetgeen moeielijk uit te maken valt.

Want tot die nadrukken kunnen in zekeren zin ook geteld worden de navolgingen. Elk land had natuurlijk zijn eigen philologen, die van dezen of genen klassieken auteur hun bijzondere studie gemaakt hadden; en terwijl nu die auteur werd uitgegeven in Holland met noten van prof. A, in Duitschland van prof. B, vond prof. C in Italië, of omgekeerd, goed, een eigen editie te geven met verbetering of aanvulling van de reeds bestaande verklaring. Zoo volgde de eene uitgaaf de andere in onderscheidene plaatsen. Daar kwam nog bij, dat de professoren in het algemeen veel meer dan heden ten dage van de eene naar de andere hoogeschool, óók buitenslands, beroepen werden en om het gemak hun uitgever zochten in de stad hunner tijdelijke inwoning. Niet zelden, integendeel zeer vaak, werd onzen hoogleraren een leerstoel aangeboden aan een buitenlandsche hoogeschool; even dikwijls beijverden zich onze akademiën om mannen van grooten naam uit den vreemde aan zich te verbinden, ten einde daardoor onzen wetenschappelijken roem luister bij te zetten. Onze handige hollandsche uitgevers, het kan veilig gezegd worden, zochten in betrekking te komen met geleerden in heel Europa, evenals er in die dagen geen land vreemd was voor de ondernemingszucht van onze hollandsche algemeene koopmanschap.

Betrof het bovengezegde de degelijkheid van den inhoud, ook het uiterlijke van onze boeken had zijn aantrekkelijkheid. De rampen, die in den 30-jarigen oorlog over alle landen van het duitse rijk waren heengegaan, hadden dat rijk niet alleen uitgeput, maar alle nijverheid zoo doen verachten, dat er schier geen schemer van de oude zorgzaamheid was overgebleven. De boeken, die nog verschenen, werden aangelegd op de grootste zuinigheid; het papier was onooglijk, de druk slordig, de hout- of kopergravure smake-loos. Dat alles nu was in de uitgaven in Holland veel beter, en terwijl de auteurs, om sierlijker boeken te hebben, van hun kant den nadruk alles behalve tegenwerkten, kocht men

zelfs in Duitschland liever de hollandsche dan de oorspronkelijke uitgaaf, gelijk men dit in later jaren ook in Frankrijk deed. Holland stuurde zijn boeken in vreemde talen de heele wereld door, terwijl zijn eigen letterkunde in haar afgesloten hoekje verborgen moest blijven.

Voorspoed door inspanning kan afgunst wekken. De duitsche boekhandelaren begonnen al meer en meer hun buitenlandsche mededingers met donkere oogen aan te zien. De frankforter raad deed, dwaas genoeg, evenzoo. Hij gaf niet de geringste acht op de klachten der vreemdelingen, die dan toch, met andere vreemde kooplieden, niet weinig tot den naam en de welvaart der stad aanbrachten. Het natuurlijk gevolg was, dat de frankforter mis langzamerhand ten vóordeele der leipziger haar luister verloor. In de eerste helft der 17de eeuw verhuisden van lieverleê met hun boekenuitstalling de italianen en franschen, iets later de hollanders. Van het vroegere woelige opgewonden handelsleven was bijna niets meer te vinden. Verscheidene der beroemde winkels in de „Buchgasse” werden in „Weinstuben” herschapen. Frankfort had zich aan Leipzig prijs gegeven. Het europeesch middelpunt voor eene jaarlijksche wetenschappelijke ontmoeting van het boek had zich verplaatst.

Leipzig had veel aanlokkelijks. De vrijheden waren er alleszins grooter. Ook te Leipzig bestond censuur, maar veel toeschietelijker. Ook te Leipzig werden gevaarlijke en zedeloze geschriften geweerd, maar niet met verbeurdverklaring van de andere boeken in het bezit van den eigenaar. Ook te Leipzig verscheen een miscataloog onder toezicht van het bestuur, maar zooals de boekhandel zelf dien maakte, niet zooals de frankforter raad met zijn censuur-commissie goed gevonden had dien samen te stellen. Te Leipzig eindelijk, in 1686, verscheen een verordening op den nadruk, waarbij de boeken die op de mis aangevoerd werden, indien ze ten minste geen nadrukken van duitsche boeken waren, recht hadden op bescherming en alzoo als saksisch privilege beschouwd werden. De voorrechten van Leipzig boven Frank-

fort, ook als middelpunt van verzending, bleken weldra zoo in het oog loopend, dat niet alleen de jaarmarkten aldaar door tal van boekhandelaren uit alle streken werden bezocht, maar dat vele firma's er een vasten zetel opsloegen. Onder deze laatsten behooren de Huguetan's ¹⁾, Pierre Mortier, J. Schreuder, Arkstée en Merkus, later Wetstein, Janssonius en Waesberghe.

Ook deze vreugd bleef trouwens niet lang onaangevochten. Behalve de overvloedige magazijnen en de rijke catalogen, waarmede de hollanders de Duitschers jaloersch maakten, hadden de laatsten, en zeer met recht, een groote reden tot verbittering. Natuurlijk alweêr door den nadruk, waartegen de Frankforters reeds zoo lang gestreden hadden. Hier evenwel was het geval nog erger. Holland was letterlijk een fabriek van nadruk geworden, en gelijk alle in het buitenland uitkomende wetenschappelijke (latijnsche) boeken buit verklaard werden, zoo ging het spoedig daarop evenzoo met de geschriften voor onderwijs. Deze reeds lang gevoelde grief werd echter nog veel scherper, toen de Leipzigers ontwaarden, dat de hollandsche boekhandel in 1728 van de staten-generaal een decreet had uitgelokt tot vergunning en uitvoer van den nadruk, en iets later van de saksische regeering daarvoor als bij overrompeling een privilege had weten te verkrij-

1) Omtrent Huguetan als boekhandelaar is weinig bekend. Dr. Ledeboer zegt, dat de firma werkzaam was tusschen 1699 en 1720; dat Jan Huguetan een rijk man was en in 1708 trouwde met niet minder dan Mauritia Margaretha, dochter van Willem van Nassau, Heer van Odijk enz. enz. De Huguetan's komen in 1698 te Antwerpen voor, ook te Leiden en Amsterdam, waar uitgaven door hen gedaan zijn op naam van Joannis Antonius Huguetan en Marcus Antonius Ravaud. In 1695 vinden wij hen als groote assortimenthandelaars te Leipzig, met medewerking van J. A. Fleischhauer, die in 1736 hun zaken overgenomen had en voortzette. J. G. Frederiks in de *Vaderl. Letteroefeningen* van 1871 en Prof. B. J. L. de Geer in de *N. Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid* 1882, hebben een belangrijke studie gewijd aan de familie Huguetan. Dat historisch onderzoek geldt echter meer de verbazende zaken van dat geslacht als bankiers, dan als drukkers en uitgevers. In de laatste betrekking werd hier door hen oktrooi gevraagd voor de uitgaaf van de *Dictionnaire de l'Académie Française, Les Vies de Plutarques* par Dacier, *Les Oeuvres d'Ovide*, en het *Glossarium* van du Cange.

gen. Duitse nadrukken, welke ook, van hollandschen oorsprong, konden dus in Leipzig, Saksens hoofdstad, niet worden geweerd, terwijl duitse nadrukken, evenzeer bij een besluit onzer generale staten, in onze grenzen niet werden toegelaten. De toestand was dus voor beide partijen zoo onbillijk mogelijk.

Het was alzoo waarlijk niet onnatuurlijk, dat de duitse boekhandelaar, ofschoon de meerderheid van den hollander erkennende, dezen een allesbehalve goed hart toedroeg. En het was dan ook wel uit vrees van aan den vreemden vrijbuiters al te vasten voet binnen Leipzig te geven, dat van den leipziger boekhandel aan zijn stedelijken raad de wensch uitging, om den vreemden bezoekers niet langer het verblijf in Leipzig te vergunnen, dan alleen gedurende de veertien dagen der mis, en één week voor het begin en één week na de sluiting tot bereddering der goederen; dat was dus vier weken samen. Deze wensch werd weldra vervuld door een regeeringsbesluit, al kon het niet anders of de verlenging van enkele dagen zou nu en dan verschoonend door de vingers worden gezien. Jacob Wetstein en Pierre Mortier uit Amsterdam talmden evenwel, om nog zaken te doen, zóó lang, dat zij op de meest kiesche wijs de stad werden uitgezet. Later, in 1737, kregen deze beiden het er door, dat zij tegen betaling van 20 thr. 's jaars in Leipzig een vaste woonplaats mochten vestigen. Zij verbonden zich daarbij, en hielden zich stipt daaraan, om geen staatkundige twistschriften van buitenaf in te voeren en te verspreiden.

Na 1770, toen de europeesche toestanden ook voor den boekhandel zich zoozeer ten kwade keerden, trokken de hollandsche boekhandelaren, de een na den ander, uit Leipzig zich terug, meestal hun belangen aan de firma J. A. G. Weigel, als hun zaakgelastigde, toevertrouwende¹⁾.

1) Over een breed opgezet, maar in duigen gevallen plan, om, na den achteruitgang van Frankfort en Leipzig, in 1774 de internationale boekenmarkt naar Hanau te verleggen, leze men een belangrijk opstel van S. L. van Looy in het *Nieuwsblad v. d. Boekhandel* van Juli 1880.

De hollandsche boekhandel had, zoowel te Leipzig als te Frankfort, langer dan een eeuw een eereplaats gehad. Na de voorbeelden, die wij daarvan bijgebracht hebben, behoeft die bewering geen betoog meer. Iets anders is het, kortelijk na te gaan wat onze voorvaderen dan wel boven zooveel andere, en wel daaronder uitstekende vreemde antiquaren in den regel vooruit hadden en waaraan de bloei hunner zaken te danken was.

De uitgevers, die zich het meest toegden op het drukken of het laten drukken van boeken in oude talen, waren doorgaans tegelijk handelaars, assortimenthandelaars in dezelfde klassieke richting, als waarin zij zelve werkzaam waren. Zij verzamelden een magazijn van allerlei gangbare boeken, bij voorkeur in oude talen, en stelden dat, op de missen en elders, zoo wijd mogelijk, ter beschikking van landgenoot en vreemdeling open. Maar bovendien, ook om hun eigen uitgaven in des te ruimer kring bekend te maken, moest er van dien gemengden voorraad een catalogoog worden verspreid, die zooveel mogelijk aandacht had te trekken van elken man van studie, waar ook. Het was dus een zaak van gewicht, dat zulk een magazijn, waarvan de catalogus het prospectus was, zich onderscheiden zou ten eerste door degeelijkheid, ten andere door rijkdom. Prullen werden niet opgenomen, waardige boeken aangekocht uit alle streken. In den catalogus van S. en J. Luchtmans, die vóór ons ligt, vinden wij bij voorbeeld latijnsche boeken, uitgegeven te Antwerpen, Bamberg, Bazel, Berlijn, Bern, Bonn, Bremen, Brunswijk, Brussel, Dresden, Edinburg, Erfurt, Erlangen, Ferrara, Frankfort, Florence, Giessen, Glasgow, Göttingen, Halle, Hamburg, Heidelberg, Jena, Keulen, Koppenhagen, Lausanne, Leipzig, Leuven, Londen, Lucca, Manheim, Napels, Neurenberg, Praag, Parijs, Rome, Stokholm, Toledo, Tübingen, Turijn, Ulm, Venetië, Weenen, Wittenberg e. a. Zulke magazijnen en zulke handelsfirma's, die er natuurlijk ook in het buitenland waren, bloeiden betrekkelijk in groot getal hier te lande. Zij hadden allen een onderlingen band,

en waren daardoor elkander meer tot voordeel dan tot schade. Van lieverleê toch maakten de partikulieren voor hun bestellingen eerder gebruik van de antiquaren in hun onmiddellijke nabijheid, dan dat zij die richtten rechtstreeks aan den vreemden assortimenthandelaar, die hun zijn catalogus had toegezonden. Want de vervoermiddelen waren kostbaar en traag, en het lag daarentegen voor de hand dat een boekhandelaar, die een aantal van verscheiden boeken te bestellen en te ontvangen had, goedkooper en vlugger leveren kon, dan een partikulier die kon krijgen door een op zich zelf staand ontbod van een buitenlandsch huis. Maar dat maakte dan ook wederkerig, dat de assortimenthandelaar, in alle landen, zich erop toelegde om een welvoorzien, uitgezochten voorraad te bezitten, waaruit hij niet alleen aan de meeste aanvragen kon voldoen, maar welks dubbelen hem gelegenheid gaven tot voordeeligen ruilhandel met andere vakgenooten. Op die manier — wij herhalen het, de boeken waren meest alle in het latijn — werd de assortimenthandelaar in zijn soort groothandelaar, alles behalve aan eigen grenzen gebonden.

Holland nu had in dit opzicht een europeeschen naam. Zijn assortimenthandelaren waren in den regel welopgevoede, bekwame, soms meer of min wetenschappelijk gevormde, zelfs geleerde mannen, die hun boeken niet alleen als geld-vertegenwoordigende koopwaar beschouwden, maar evenzeer ze waardeerden om inhoud en beteekenis. Doch buiten deze verstandelijke begaafdheden om hadden onze hollanders nog een andere kracht in hun voordeel: die van het kapitaal. Ons land was rijk en werd hoe langer hoe welvarender. Voor alles wat handel gold was er aan geld geen gebrek; onze assortimenthandelaren behoefden er niet tegen op te zien, om belangrijke sommen beschikbaar te stellen voor de uitbreiding van hun magazijn. Geen wonder dus dat vooral na den 30jarigen oorlog, in tegenoverstelling met het verarmde Duitschland, onze antiquaren zich verhieven op de belangrijkheid en de waarde hunner magazijnen, met welker uitstalling en catalogen zij gewoon waren te verschijnen op de mis.

Al deze boeken zijn voor een groot deel aan het hedendaagsch oog onttrokken. Wat er nog van bestaat ligt in bijzondere of openbare bibliotheken verscholen, alleen nu en dan door een schaarsch onderzoeker opgezocht. Trouwens dit lot hebben zij met de meeste andere boeken uit den voortijd gemeen. Indien een hedendaagsch schrijver niet schreef uit eigen aandrang, laat het zijn uit wat verschoonbare eerzucht erbij, maar altoosdoor den afschuwelijken twijfel voor oogen had, of zijn arbeid wel 25, wel 10, wel 3 jaren leven zou, hoe menigeen zou de pen neêrleggen, weeklagend over zoo ontzaglijk veel vergeefsche inspanning. Boeken van alle geslachten en van alle volken zouden voor het meerendeel ten eenenmale zelfs aan de herinnering, aan de bekendheid van een volgend geslacht ontvallen zijn, indien niet de latere tijden het tot plicht hadden gesteld, om ten minste lijsten, registers, wetenschappelijk gerangschikte titelopgaven te maken van alles, wat de pers aan het publiek te lezen geeft. Deze niet genoeg te loven instelling ontstond over heel Europa in de 18^e eeuw, en werd hoe langer hoe meer verbeterd en volmaakt. Ook onze in het *hollandsch* geschreven boeken uit de 17^e en 18^e eeuwen zijn in hun titels op die wijs voor de historie van wetenschap en letteren in herinnering bewaard gebleven.

Maar voor de boekengroep, de *latijnsche*, waarvan hier ter plaatse spraak is, is tot nog toe al heel weinig gedaan. Wel zijn ze niet geheel der vergetelheid prijsgegeven, want hun titels vonden althans in vakcatalogen een blijvende plaats. Voor het meerendeel in hun tijd volop genoten en gevierd, werden ze zelve van de baan geschoven, om een zeldzaam gestoorde rustplaats te vinden in een schaars ontsloten boekenkast. In deze of gene bibliotheek staan er jaar in jaar uit nog wel altijd eenige, die kans hebben dat een menschenhand zich nog wel zal willen verwaardigen hier of daar hun oude bladen open te slaan, maar dat bepaalt zich dan toch alleen maar tot een zeer gering aantal, tot de kleine groep van literatuur of wetenschap, die, als één

enkele zelfde studie behandelende, in een bijzondere vakbibliotheek te huis behoort. Als massa hebben die oude boeken geen plaats; zelfs hun titels zijn alleen bij uitzondering vermeld en bewaard gebleven; in handboeken over geschiedenis der letterkunde wordt met plichtmatigen ophef melding gemaakt van ettelijke wijdberoemde namen, maar van de uitgestrektheid en het gewicht van onzen latijnschen boekenschat wordt — en dat kan bij gebrek aan volledige registers niet anders — zelden een woord gerept. Alleen de antiquaar, de auctiehouder, die bibliotheken van allerlei aard onder zijn hamer krijgt, de assortimenthandelaar — en hoe bitter weinig van dit heerlijke beroep bestaan er nog in ons land! — hebben nu en dan, bij veilingen of in eigen voorraad gelegenheid om die oude latijnsche boeken met weemoedige gehechtheid in handen te nemen en, van buiten en binnen, ook in hun aantal, al meer en meer te leeren waardeeren. Behalve hen zoo weinigen! De overige boekhandelaren onder ons, zelfs de beste, staan er in den regel op eerbiedigen afstand om heen. Zij weten, wel zeker, dat gedurende onze republiek door Elsevier en Wetstein een aantal kleine kostbare klassieken gedrukt werden, die nog op dit oogenblik een eervollen naam hebben, maar overigens heeft de ijverige boekverkooper inderdaad veel te veel te doen met den stroom van binnen- en buitenlandsche voortbrengselen van zijn eigen tijd, dan dat hij zijn zeldzame ledige uren zou zoek brengen met het nasporen van een geheel verouderde literatuur. In het *Naamregister* van Joh. van Abcoude en Reinier Arrenberg over de jaren 1600 tot 1787 zijn de hollandsche titels, gelijk de uitgever klaagt, „met veel tijdverspilling en verdrietelijk hoofdbreken”, zorgzaam bijeengebracht, maar de latijnsche en fransche boeken, in dat tijdvak hier te lande uitgegeven, hebben er, zonderling genoeg, zelfs geen plaats mogen vinden. De fondslijsten van onze grootste voorvaderlijke uitgevers zijn, hetgeen van zelf spreekt, als witte raven te vinden; de catalogen van onze openbare bibliotheken vermelden, hier en ginds verstrooid, zeker wel veel, doch alleen slechts hetgeen in hun kader be-

hoort — maar nergens krijgen wij een blik op den omvang, op de waarde, op de historische volgorde van deze eigenaardige soort van boeken, die toch twee eeuwen lang op het gebied van wetenschap en letterbeoefening een deel van Nederland's roem hebben uitgemaakt en den hollandschen boekhandel hebben doen bloeien ver buiten onze hollandsche grenzen.

Het spreekt wel van zelf, dat niet ieder boekverkooper of drukker, die gewoon was zich op het uitgeven van boeken toe te leggen, zich waagde aan het drukken van boeken in oude talen; evenmin behoeft het verduidelijking, dat het getal assortimenthandelaars, wier klassieke koopwaar ook naar buiten ging, betrekkelijk beperkt was. Niet iedereen had het kapitaal, veel minder de geoefende kennis, om dit veeleischend handelsvak aan te durven. Uitgevers en verkoopers van boeken in vreemde talen kon men alleen vinden in akademie- en hoofdsteden, als Leiden, Amsterdam, Utrecht, Groningen, Deventer, Franeker, 's Gravenhage, Rotterdam, Dordrecht; bij zeldzame uitzondering vindt men een latijnsch werk ook gedrukt te Leeuwarden, Middelburg, Arnhem, Haarlem, Harderwijk. En de assortimenthandel tierde op nog beperkter terrein, alleen in den dampkring der wetenschap, in steden waar professoren, studenten en vreemdelingen waren, vraagbaak en dienstbare hulp als hij wezen moest voor alle mannen van studie.

Wat van zelf spreekt, ook onder de assortimenthandelaars: er waren groote, mindere en kleine. De twee laatste soorten, al timmerde hun handel niet zoo aan den weg, waren alles behalve van weinig beteekenis. Sommige van hen bezochten even goed als hun voornamen vakgenooten de buitenlandsche missen en deden daar zaken, die, bij elkaâr genomen, een heel kapitaal vormden. Frankfort en Leipzig lieten zij veelal vreedig over aan de daar heerschende hollandsche firma's, maar te Antwerpen, Keulen, Parijs, Lyon, Augsburg, Bazil, waren zij ieder jaar volijverig te vinden. Ook deden zij dienst als zaakgelastigden van groote firma's en kochten, wederkerig, van dezen hetgeen zij voor hun buitenlandsche bestellingen

van noode hadden. Zij werkten doorgaans met lijsten en prospectussen, niet met lijvige catalogen, maar hadden daarom geen geringer kennis van hun koopwaar en wisten niet minder handig de liefhebbers ervoor te vinden. Samengeteld deden deze tweede en derde soort assortimenthandelaars, die voornamelijk te Amsterdam woonden, nog veel uitgebreider zaken dan de eerste huizen, al liepen zij elk afzonderlijk niet aanstonds zoo in het oog. Zelfs waren er onder hen, leerlingen of bedienden uit uitstekende scholen, die tot de beroemde antiquaars zouden behoord hebben, indien zij slechts in het bezit geweest waren van dat andere noodige: een ruim kapitaal en een krachtigen kruiwagen. Gelijk ieder eenigszins opgevoed jong mensch, konden zij met het latijn vrij vlot terecht en hadden zij op school althans een blik gekregen in de klassieken. In de magazijnen van hun patroons, als het ware plaatsen van bedevaart voor geleerden van binnen- en buitenland, hadden zij kennis omtrent de innerlijke en uiterlijke waarde van boeken opgedaan, en de dagelijksche omgang met mannen van allerlei verdienste had hen gaandeweg al meer en meer beschaafd. Al waren het dan geen mannen van fortuin, toch waren het mannen van bekwaamheid geworden, en deze laatste gaf hun den sleutel tot den handel hier en elders, waar zij maar kans zagen dien naar vermogen te drijven.

Het aantal assortimenthandelaars, bij wie latijnsche boeken verreweg de hoofdzaak waren, is moeielijk te schatten en verdeelt zich over een zeer uitgebreid tijdvak; maar ontwijfelbaar staat het vast, dat de latijnsche taal ons veel meer, véél méér opleverde dan onze eigene, en dat de buitenlander ook in dit opzicht, evenals met zooveel andere koopwaar, zijn heil zocht bij onze ondernemende en bloeiende republiek.

Ten blijke van het gewicht van onzen assortimenthandel diene de volgende opgaaf omtrent eenige weinige firma's, die, men houde ook dit erbij in het oog, veelal te gelijk als uitgevers van klassieke boeken een eerste plaats innamen. De catalogen van de hier genoemden zijn in onze bibliotheek bewaard gebleven. Hoeveel andere zijn er verloren gegaan?

1597—1611. Jod. de Hondt, te Amsterdam, had een zeer uitgebreiden assortimenthandel. Een groot aantal boeken voerde hij uit Italië, Engeland en Frankrijk hier te lande in, ten verkoop in het buitenland. Frederik Muller looft hem als een der eerste groote antiquaren, en tegelijk zeer voornaam uitgever van fransche werken en als kaarthandelaar.

1638. H. Laurens, te Amsterdam, gaf van zijn magazijn een catalogus uit, in 4° formaat, van 200 bladzijden groot, bevattende 8000 titels, meest in het latijn, doch ook in het hollandsch, fransch en duitsch. Deze cataloog was, een zeldzaamheid voor dien tijd, voorzien van een systematisch register.

1665. Joh. Janssonius, te Amsterdam, ook als kaarthandelaar wereldberoemd, liet bij zijn overlijden een magazijn van boeken en zeevaarkundige werken achter, zoo uitgebreid, dat het in Amsterdam vijf, en buitenslands zeven huizen vulde ¹⁾.

1681 Daniel Elsevier's assortiment, te Amsterdam, bevatte ruim 8000 latijnsche werken, behalve de dubbelen. Die in nieuwe talen telden ruim 5000 titels. Bij zijn dood bracht deze voorraad ongeveer f 100,000 op.

1699. De Huguetan's, aanzienlijke fransche uitgewekenen, vestigden in Amsterdam een magazijn van binnen- en buitenslandsche boeken, dat zoo toenam, dat er, volgens het verhaal van tijdgenooten, „geen vorstendom, geen stad in geheel Europa bestond, waar dit handelshuis zijn pakhuizen, comniezen en factours niet bezat” ²⁾.

1699. Het magazijn van H. Wetstein, te Amsterdam, had, behalve de dubbelen, 6000 latijnsche boeken en 3000 in nieuwe talen.

1748. Joh. Le Maire, te Leiden, had een kostbaar assortiment van latijnsche en vooral van oostersche werken. Voor die laatsten had hij een europeeschen naam.

1748. Jean Neaulme, te Amsterdam, legde zich toe op het verzamelen en verkoopen van zeldzame, vooral latijnsche

1) Ledeboer, *Het geslacht van Waesberghe*, p. 121.

2) Koenen, *Geschiedenis der Refugiés*, p. 276.

boeken. Zijn assortiment-catalogus vormt niet minder dan zes deelen met 20000 titels. Zijn firma had haar vertakkingen te 's Gravenhage en te Berlijn.

1763. H. de Wit, te Amsterdam, gaf van zijn boekenmagazijn een catalogus uit in drie dikke deelen met 12000 titels. Zijn voorraad behoorde onder de besten hier te lande en was door zorgvuldige registers des te bruikbaar. Frederik Muller brengt dien antiquaar hoogen lof.

1765. Elie Luzac was een uitstekend man in drie opzichten: als rechtsgeleerde, als uitgever en als assortimenthandelaar. In dit laatste vak bemoeide hij zich voornamelijk met vroegere en latere fransche literatuur. De catalogus door hem daarvan verspreid besloeg 136 bladzijden en bevatte het fijnste en kostbaarste dat op dit gebied te wenschen was.

1772. Het magazijn van J. B. N. Dusaulchoy & Comp., te Amsterdam, bevatte 15000 voornamelijk latijnsche en fransche werken.

Van minder omvang, maar niettemin zeer belangrijk, waren de assortimenten van J. Schreuder, P. Schouten, Marc Michel Rey (voornamelijk fransch).

In het laatst der 18de eeuw was het belangrijke fonds van de firma Arkstée en Merkus, te Amsterdam, al verbrokkeld, en dat van Den Hengst-Changuion, te Amsterdam, en Van Looy-Spaan, te Rotterdam, nog maar in wording.

1774. Dat niet alleen in Amsterdam en in de groote steden van Holland de groothandel in klassieke boeken te huis behoort, bewijst de magazijn-catalogus van J. E. Dufour, te Maastricht, die ruim 7000 titels telt, die van P. van der Aa, S. en J. Luchtmans, wed. A. Honkoop, alle drie te Leiden, en P. Gosse, Scheurleer en Isaac van Cleef, te 's-Gravenhage, en zooveel meer.

Onder de zeer weinige boekenlijsten van den assortimenthandel, die ons bewaard zijn, hebben wij het geluk den *Catalogus librorum compactorum qui inveniuntur apud Samuellem et Johannem Luchtmans, Lugduni Batavorum* (1780?), den natijid van onzen bloei, vóór ons te hebben. Deze cata-

logus vormt een dik, nauwgedrukt boekdeel van 374 bladzijden, met ruim 13000 meest alle latijnsche titels, bij uitzondering enkele fransche daartusschen. Het zijn boeken uit alle landen en uit allerlei vakken van wetenschap bijeenverzameld. De folianten tellen ongeveer 1800, de kwartijnen 3000, de octavo's 3000, de duodecimo's 500 titels; de klassieken, die een afzonderlijke ruimte innemen, 2500. Houdt men hierbij in het oog, dat deze voorraad niet uit enkelen bestond, maar dat er van veel boeken dubbelen, driedubbelen of grooter getallen voorhanden waren, dan krijgt men voor zulk een boekenmagazijn een behoorlijke achting en wordt het klaar, dat buiten- en binnenlandsche geleerden en bibliotheken ook bij het huis Luchtmans, evenals bij de vroeger genoemden, niet te vergeefs naar hun gading omzagen.

Waar het ons evenwel in het bijzonder om te doen is, — en daarin moge Luchtmans ons *cenigszins* op den weg helpen — is het aandeel, dat onze in *Holland* gedrukte en uitgegeven latijnsche boeken onder deze massa's vertegenwoordigen. Wij komen dan wel bij lange na niet tot een volledig overzicht, aangezien zijn catalogoog wel veel, maar natuurlijk volstrekt niet alles geeft¹⁾, maar wij krijgen niettemin een blik

1) Elke klassieke boekerij kan daarvoor de bewijzen leveren. Nog onlangs vonden wij bij de verkoop van de bibliotheek Cobet niet minder dan een zestigtal hier te lande in het latijn gedrukte philologische werken, die in Luchtmans' catalogoog niet opgenomen zijn.

In de bibliotheek onzer Vereeniging is een merkwaardige oude kwartijn, die weinig voorkomt en dien ten gevolge niet veel pleegt geraadpleegd te worden: Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica; de Belgis vita, scriptisque claris*. Leuven 1643. De auteur geeft daarin een plaatsbeschrijving van alle steden in België en Noord-Nederland, en vervolgens een opgaaf van alle schrijvers en hun werken, voor zooveel die in het latijn gedrukt zijn. Van het begin der druk kunst af tot 1643 toe noemt hij (de Zuidelijke Nederlanden erbij), niet minder dan ongeveer 2000 namen; een wondergroot getal, indien men bedenken wil, dat deze tijd pas een tijd van wording was en dat de bloeitijd der latijnsche literatuur eerst later kwam.

Het exemplaar, dat in onze boekerij berust, heeft dubbele waarde: het is verrijkt met een groot aantal keurig geschreven aantekeningen van de handen van Janus Broukhusius en P. Burmannus Secundus. — Dergelijke uitvoerige opgaven komen ook o. a. voor in: Paquot, *Mémoires* en C. Burman, *Trajectum eruditum*.

op het voornaamste, en reeds dit is, bij ontstentenis van alle officieele registers, een belangrijke stap vooruit.

Zoo tellen wij dan alleen bij Luchtmans, als uit onze republiek afkomstig:

onder de	f ^{os} .	367	titels,
"	"	4 ^{os} .	831 "
"	"	8 ^{os} .	1205 "
"	"	12 ^{os} .	289 "

te zamen een getal van 2692 werken (waar evenwel van afgetrokken moeten worden een goede 300 fransche).

Niemand zal loochenen, dat cijfers een recht van erkenning hebben in de geschiedenis van onzen boekhandel; zij krijgen bovendien, dunkt ons, ook voor de geschiedenis van ons geestelijk volksleven eenige waarde, wanneer wij die getallen, al is het broksgewijs, splitsen naar tijdvakken, waarin die boeken het licht zagen:

Folianten.

Van 1500—1600		16
" 1600—1649		61
" 1650—1699		111
" 1700—1749		142
" 1750—1780?		37

Kwartijnen.

Van 1500—1600		14
" 1600—1649		82
" 1650—1699		182
" 1700—1749		355
" 1750—1780		198

Octavo's.

Van 1500—1600		25
" 1600—1649		94
" 1650—1699		291
" 1700—1749		482
" 1750—1780		313

mitsgaders de duodecimo's, waarvan vele zonder jaar van uitgaaf vermeld zijn.

Uit dit zéér kleine, zéér gebrekkige, staaltje blijkt in elk geval, hoe het gebruik van het latijn allengs toenam, totdat het in de eerste helft der 18de eeuw zijn hoogste punt bereikt had, om met het eind van die eeuw, grootendeels door het algemeen verflauwen van den klassieken geest en onder den meesterachtigen invloed van Frankrijk, gaandeweg uit de mode te raken.

Cijfers mogen eenige beteekenis hebben voor het begrijpen van den omvang van eenige literatuur, zij zijn en blijven nuchter en zijn volkomen onvoldoende om eenig oog te geven op den aard, op het karakter van de boeken, die in die getallen zijn opgelost. Alleen de boeken zelve, in persoon zou de uitdrukking kunnen zijn, hebben daartoe bij uitsluiting de macht. En waar deze ontbreken of althans hoogst moeilijk bijeen te brengen zijn, daar dient men zich te behelpen, gelijk wij met Luchtmans deden, met hetgeen althans in titels bij brokstukken te vinden en wellicht te gebruiken is. Ieder doe dat naar de maat van zijn vermogen.

Het gaat wel zeer zeker buiten, en vooral boven onze bevoegdheid, om naar aanleiding van een boekenlijst, van de schrijvers die daar genoemd worden, van de titels die daar worden vermeld, van de jaarsopgaaf betreffende de verschijning der werken enz., ons aan eenige beschouwing te wagen omtrent de wetenschappelijke beweging in de tijdvakken der beide genoemde eeuwen. Onze plaats kennende en houdende, blijven wij bescheiden staan aan den zoom der wetenschap, ook der bibliographische, niet verder gaande dan het den eenvoudigen handelsman geoorloofd is. Zulk een breeder onderzoek trouwens, door meer letterkundige krachten ingesteld, — en enkele van onze hedendaagsche antiquaren geven er in hun vaklijsten het loffelijk voorbeeld van! — zou zeer merkwaardig kunnen zijn. Want gelijk archiefstukken voor de staatsgeschiedenis van een volk, zoo is boekenkennis, bibliographie, de grondslag van alle historische waardeering op het gebied van geestelijken vooruitgang. Volledige titels, titels ingedeeld naar wetenschappelijke en letterkundige groepen, titels naar tijdsorde geschikt, kan het zijn titels

met gelijksoortige uit het buitenland vergeleken: zulk een oordeelkundig bespieden van eenvoudige titels alreeds, hoe oppervlakkig en schijnbaar dor dan ook, kan benijdenswaardige voldoening aanbrengen voor ieder, die in elk boek een stukje historie wil zien.

Dergelijke taak evenwel behoort in onze handen niet thuis. Den man van wetenschappelijke vorming — vooral den jongen man, die werklust en soms overvloed van tijd heeft — worde zulk een dankbare arbeid op het hart gebonden. Hij verricht er een werk meê tot verrijking der geschiedenis en vermeerdering van 's-lands eer. Hij doet er meê herleven die voortreffelijke geleerden uit onze vroegere eeuwen, wier persoonlijke roem den roem onzer republiek in het buitenland niet weinig verhoogde; hij brengt het nageslacht tot helderder bewustheid, dat ons voorgeslacht twee letterkundes heeft gehad, een nederlandsche en een latijnsche, en dat de laatste in haar eigen eeuw wel zoo rijk en wel zoo degelijk, en wel zoo blinkend naar buiten was als die in onze eigen taal. Hij herstelt wat lang op herstelling wachtte; hij doet een bibliographische weldaad en een eerewerk voor de hollandsche wetenschap.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Vreemde talen.

Het latijn. — Oorsprong en invloed van vreemde talen bij ons volk. — Verwaarloozing van het hollandsch; het latijn de modetaal. — Oprichting van hoogeschole. — Gymnasia. — Hartstocht voor latijnsche verzen. — Bloei van het amsterdamsch gymnasium. — Armoedige inrichting van de gymnasia. — Nog erger van de voorbereidende scholen. — Fransche scholen. — Jammerlijke toestand van het lager onderwijs. — Bloei der oude talen hier te lande. — Overdrijving.

Het fransch. — Van oudsher in onze taal een inkruipfel. — Waalsche en fransche uitgewekenen. — Het fransch de hoftaal. — Fransche boeken. — Vrijheid van drukpers. — Bloei der drukkerijen. — Vele uitgewekenen worden boekhandelaar. — In- en uitvoer van fransche boeken. — Verboden boeken. — Rousseau en Rey. — Nadruk. — Nadruk-makelaars. — Honorarium. — Verval van den franschen boekhandel. — Verfransching van ons volk.

Portugeesche en spaansche drukkerijen. — Armenische drukkerij. — Uitgeweken joden uit Spanje en Portugal. — Geleerde drukkers. — Hebreewsche bijbels. — Manasse Ben Israël. —

Joseph Athias. — De boekbinders Magnus en Spanceerder. — Prachtbanden. — Verval der hebreuwsche drukkerijen.

H E T L A T I J N .

Wij hebben getracht een blik te slaan op onzen handel in latijnsche boeken. Hetzelfde wenschen wij te doen op dien in fransche. Maar het kan moeielijk volstaan, alleen te gewagen van den buitengewonen tijdelijken opgang dezer koopwaar, zonder eenigszins de omstandigheden na te gaan, die mede tot deze beweging aanleiding gaven. De loop der dingen oefent zijn invloed op alle persoonlijke handelingen en regelt oorzaken en gevolgen voor maatschappijen, gelijk wederkeerig ieder sterveling zijn aandeel heeft, grooter of kleiner, weldadiger of schadelijker, aan den arbeid zijns tijds. Zoo kwam ook dit feit in schijn als van zelf, maar toch wel degelijk als de natuurlijke vrucht van vroeger gestrooide zaden.

Al zijn het voor de meesten wellicht overbekende zaken, wij kunnen er toch niet buiten, hier met een enkel woord de redenen op te halen, waarom de beide vreemde talen — en daarom voegen wij ze hier bijeen — zich tijdelijk zulk een burgerrecht bij ons hebben toegeëigend. Beiden toch, de eene na de andere, hebben twee eeuwen lang ons als beheerscht ten koste van onze eigen moederspraak; zij hebben als het ware met ons gespeeld, en wij van onzen kant hebben haar toeschietelijk laten begaan, kinderachtig glimlachend tegenover haar indringen; zij hebben onwillekeurig, en toch niet minder pijnigend, van onze nationaliteit en van onzen ouden eenvoud o zooveel weggeroofd en, ons verbijssterend, verbasterd van ons zelfstandig voorgelacht. Maar aan de andere zijde, ons kwaad doende in veel, hebben zij ons goed gedaan in ander opzicht. Aan onze wetenschappelijke kennis en onze letterkundige ontwikkeling hebben zij grootelijks gebaat, en althans aan onzen boekhandel een tijdlang

een bloei gegeven, die, van ons standpunt, niet anders dan te loven is.

Bij het einde der middeleeuwen stond het met de eigen talen der europeesche volken nog sober geschapen. Alleen het italiaansch mocht roemen in een Dante en Petrarca. Het latijn, de taal der kerk, werd door het dagelijksch aanhooren van zelf een inkruipfel in het maatschappelijk en huiselijk leven, en zoo werd het hier te lande gewoonte, het hollandsch met latijnsche woorden en volzinnen te vermengen, gelijk elke natie dat deed wat betreft haar eigen taal.

Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat dit algemeen gebruikt wordende latijn allesbehalve van het zuiverste gehalte was: veeleer was het een aaneenrijging van uitdrukkingen, die telkenmaal terugkwamen, een verminken van woorden, waarvan vaak alleen de uitgang verlatiniseerd was. De geestelijkheid — enkele geleerde monniken uitgesloten — had in den loop der eeuwen volkomen vergeten wat echt en wat namaak was; de leeken gedroegen zich vaak nog vrijwat ongebondener. Maar toen nu, van Italië uit, de allereerste drukpersen reeds grepen naar de oude klassieken om de eer van oud-Rome en Griekenland te handhaven; toen de vroegere strijders voor beschaving en schoonheid, na eeuw aan eeuw vergeten en verwaarloosd te zijn, opnieuw tot een nog veel grootscher taak optraden, om, waar zij hun tijdgenooten tot glans en glorie waren geweest, andermaal de voorlichters eener wereld te worden, toen was over gansch Europa het latijn de aangewezen internationale taal van allen, die in de hervorming des tijds wilden deelen. Thans evenwel was het al meer en meer een latijn, van den roest der verwaarloozing gezuiverd en in zijn vroegere schittering hersteld. Men ging zich op zijn vaardigheid in het latijn verhoovaardigen, gelijk de edelman op zijn titels; aanhalingen uit oude schrijvers werden overal, zelfs bij de meest alledaagsche voorvallen, als heilige woorden rondgestrooid. Zóó werd weldra deze ingenomenheid tot mode, dat gewone briefwisseling meermalen in het latijn gehouden werd, en evenzeer aanzienlijke en beschaafde vrou-

wen haar bedrevenheid in die taal op verschillende wijs trachtten te toonen. Aan eenige grondige beoefening van eigen taal werd nog niet gedacht, en het is geen zeldzaamheid, dat geleerden van naam, die onberispelijk en sierlijk latijn schreven, het hollandsch hanteerden zoo links en onbeholpen, dat het verbazing, ja ergernis, wekt.

Het natuurlijk gevolg daarvan was, dat, ter beoefening dier oude talen, maar evenzeer van andere wordende wetenschappen, wat vroeger of later, in onderscheiden landen hoogeschoolen werden opgericht. Zoo verrees er een te Bologna in 1119, te Parijs in 1200, te Padua in 1222, te Oxford in 1249, te Orleans in 1305, te Praag in 1348, te Heidelberg in 1386. In ons land kwamen zij betrekkelijk veel later; maar, onze oppervlakte in aanmerking genomen, veel talrijker. Te Leiden werd de hoogeschool gesticht in 1575, te Franeker in 1585, te Groningen in 1614, te Utrecht in 1636, te Harderwijk in 1648, terwijl voorts doorluchtige scholen werden opgericht te Dordrecht in 1579, te Harderwijk in 1590, te Middelburg in 1611, te Amsterdam en te Deventer in 1631, te Utrecht in 1634, te Breda in 1648, later een te Rotterdam en te 's Hertogenbosch.

Het is hier de plaats niet, om bij deze hoogeschoolen lang stil te staan of te verwijlen bij die breede rij van beroemde geleerden, wier leven en streven zoo vruchtbaar is geweest voor alle vakken van wetenschap, en die het kleine Holland in de schatting van alle buitenlanders zoo groot maakten. In het begin waren het in Duitschland en hier de godgeleerdheid en de oude talen, wier studie ver bovenaan stond, maar allengs begonnen wijsbegeerte, rechtswetenschap, geneeskunde met de aanverwante vakken, vooral kruidkunde, natuur- en wiskundige wetenschappen, ook de aardrijkskunde, daarnaast een steeds grooter wordende plaats in te nemen. In al deze vakken werd onderwijs gegeven in het latijn; professoren en studenten spraken en schreven in het latijn; de boeken door hen uitgegeven waren in het latijn¹⁾; de

1) Bij gelegenheid van de viering van het 50ste lustrum der utrechtische hoogeschool, en bovendien van het merkwaardige feit dat de nieuw benoemde

minste briefjes en schrifturen waren in het latijn; de student liet zijn moedertaal in het huisgezin achter zoodra hij het gezin van de akademie binnentrad. Maar lagen al deze dingen eenigszins in de reden, ook met het oog op het aanzienlijk aantal vreemdelingen dat onze hoogeschoolen bezocht, onvergefelijk is het feit, dat onze professoren, ook de vermaardsten, in den regel de schouders plachten op te halen voor ons hollandsch. Wanneer zij nu en dan in die taal schreven, kon het hun niets schelen of het vol fouten en met latijnsche volzinnen doorspekt was. „Het is of men daar eene walging van de moedertaal heeft,” klaagde Hooft.

Trekt men het getal hooge- en doorluchte scholen samen, en begroot men bij benadering de menigte professoren en studenten, jaar in jaar uit daaraan verbonden, dan springt het in het oog, welk een stroom latijn van daaruit in onze maatschappij moest binnenvloeien.

Toch was dit het ergste niet; het kwaadste kwam van naderbij.

professor Pijnacker Hordijk juist het getal van 200 hoogleeraren aan die school vol maakte, gaf de amsterdamsche antiquaar G. D. Bom HGz. als feestgaaf een catalogus uit van de boeken tusschen 1634 en 1881 van die akademie uitgegaan. Daaruit blijkt, dat tusschen 1634 en 1798 van utrechtsche professoren geschreven en gedrukt waren 367 werken, voor een groot deel, vooral in den eersten tijd, in het latijn. — De catalogus is in de bibliotheek der Vereeniging.

Van dezelfde ijverige hand verscheen een jaar later, bij het 250jarig bestaan der hoogeschool te Amsterdam, een dergelijke catalogus onder den titel: *Bibliographische bijdragen betreffende het hooger onderwijs te Amsterdam van 1632 tot onze dagen*. Daarin wordt een opgaaf gedaan van de boeken uit de vakken der letteren, historie, bespiegelende wijsbegeerte, wis-, natuur- en geneeskunde. Van dezen catalogus zijn nochtans niet meer dan drie afleveringen verschenen, die het werk onvolledig laten en onvoldoende zijn om het aan het utrechtsche tegenover te stellen. Wij betreuren dit. Het zou toch niet onbelangrijk geweest zijn, een vergelijkend overzicht te kunnen geven van hetgeen onze verschillende hoogeschoolen in geschrifte voor de wetenschap en letteren hebben opgeleverd. Die hoogeschoolen waren de middelpunten van onze kennis; zij waren van onberekenbaren invloed op de ontwikkeling en beschaving des volks; zij maakten een deel uit van onzen roem naar buiten, en onze vaderlandsche geschiedenis zou er een eer te meer mee kunnen inleggen, wanneer ze op een van haar bladzijden de roemrijke vruchten harer akademiën kon aanwijzen.

Hoe meer de akademiën bevolkt werden, en hoe strenger men daar toezag op het verstaan en gebruiken der oude talen, des te dringender was de eisch, dat het voorbereidend onderwijs daarop werd aangelegd. In alle steden bijna, hoe klein ook, waren van lieverlede latijnsche scholen geopend. Wie later de hoogeschool zou bezoeken, vond daar wat hij noodig had; de groote rest, aanstaande kooplui, nijverheidsmannen of ambtenaren, moesten maar meêgaan; latijn was voor alle standen noodig: tot het lezen van boeken, tot het verstaan van officiële geschriften, tot het met vrucht aanhooren van preeken, tot het begrip van den bijbel; iedereen had latijn noodig; andere kundigheden vielen bij deze hoofdzaak weg. Ouders, wier middelen het toelieten, konden er fatsoenshalve niet buiten, om hun zonen naar het gymnasium te zenden, al wisten zij van te voren, dat er bij hun jongens in het werkelijke leven meestal weinig meer zou overblijven, dan het te hooi en te gras te pas brengen van een enkele latijnsche spreuk, en bovenal het laffe spelen met de eeuwenoude goden van den Olympus, alsof het sprookjes gold van moeder de Gans. Die heiligschennis trouwens werd toen in de verste verte niet beseft.

Het moet gezegd worden, het latijnsche onderwijs was in de 17de en het begin der 18de eeuw op de gymnasiën, in groote tegenstelling met de niets beteekenende lagere scholen, uitstekend. Het latijn vooral, maar ook het grieksch, en soms het hebreuwsch, werd er grondig geleerd, zoo, dat de jongelieden na vijf- of zesjarigen studietijd bekwaam waren om zich mondeling en schriftelijk in het latijn uit te drukken en van menig klassiek schrijver ietwat afwisten. Nochtans kleefde aan dit ijverig onderwijs deze kiem van kwaad, dat de leerlingen tevens zóó afgericht werden op het knutselen van latijnsche versregels, dat zij later in hun maatschappelijke betrekkingen al te vaak zich bezondigden door te meenen dat zij dichters waren, en niet rustten eer zij hun werk in een bundel of stuksgewijs gedrukt zagen. Het zelfde euvel, in andere richting, zag men bij de opleiding aan de akademiën. Een vak, waarvan daar

bijzonder veel werk gemaakt werd, was het disputeeren in het latijn tusschen professoren en studenten, of tusschen de laatsten onderling. Op zich zelf te prijzen. Maar het gevolg daarvan was, dat dit disputeeren een ware hartstocht werd, het groote woorden verkoopen en het laatste woord willen hebben tot een ziekte ontaardde, en ons land later er den last van had in dien storm van nijdige strijdschriften, die bij alle gelegenheden opstak, en wiens vlagen over de licht bewogen menigte onberekenbaar veel kwaad brachten.

Derwijs waren de gymnasiën in trek, dat, om één staaltje bij te brengen, de school van Amsterdam, de stad toen bij lange na niet zoo bevolkt als tegenwoordig, in den tijd van Hooft en Vondel niet minder dan zeshonderd leerlingen telde. — Alweder: de boekhandel plukte daar de vruchten van; de Elsevier's 12° klassieken, de woordenboeken, de grammatica's, vonden naar die scholen door heel het land een breeden weg.

De gebreken daargelaten heeft de opleiding van onze aanzienlijke en burger-jongelingschap, tot de kennis der oude talen en schrijvers, voor de beschaving van ons volk in het algemeen onbetwifelbaar vrijwat nut gehad.

Dat nut werd trouwens wel wat duur gekocht. — Wie zich ten behoeve van dat onderwijs ruime en lichte lokalen voorstelt, gelijk de kweekplaatsen zijn van onze hedendaagsche gymnasiasten, vergist zich. Sombere vertrekken, laag van verdieping en snakkende naar frissche lucht, waren de cellen, waarin de vrijmachtige rector van plak en roede een alles behalve karig gebruik maakte, maar waaruit, niettegenstaande deze paardenmiddelen, toch die voorliefde voor de klassieke auteurs geboren werd, die in later tijd een van de gloriën werd onzer nationale wetenschap.

Dat die klassieke jongelingen van hun kant niet altoos heilige boontjes waren, maar integendeel ook het leven van hun leeraren wisten te verbitteren, kan blijken uit een opstel van den haarlemschen rector Schrevelius (1630), waaruit hier een brokstuk wordt medegedeeld, tevens om te doen uitkomen de diep ellendige toestand van het school-onder-

wijs in de 17de eeuw. Want hetgeen van de latijnsche scholen gezegd wordt, is nog veel erger van toepassing op het lager onderwijs. „Reeds als zij nauwelijks praten kunnen” — klaagt Schrevelius — „hebben de jongens een afschuw van de school alsof het er spookt. De schuld daarvan ligt bij de ouders, die hun kinderen als ze stout zijn dreigen met de school als met een schavot. Voor de eerste maal daar gebracht, zitten zij angstig, met neêrgeslagen oogen, op de bank. Zien zij de plak toepassen, dan is de indruk daarvan zoo groot, dat zij een tweeden keer er haast niet heen te krijgen zijn, en koek, suiker, amandelen, alles wordt hun gegeven om ze maar naar de school te doen gaan. Gewennen zij, dan beginnen zij al gauw met hun makkers te spelen, de gehoorzaamheid houdt op, en alleen bedreiging en straf houdt hen in toom. Ouder geworden, blijven zij vaak weg en bedriegen ouders en meesters op allerlei wijzen. Tehuis niet gestraft, worden zij steeds brutaler, vooral de zoons van de aanzienlijken, „*albae gallinae filii*.” Met vuile voeten klimmen zij op 's meesters stoel of kathedr, gooien de ruiten stuk, snijden in al wat hun voor de hand komt, stooten gaten in de wandkaarten en stellen er een eer in, den rector te bedriegen en op allerlei wijzen te benadeelen, *veri Thersitae!* Geen eerbied, geen dankbaarheid, geen fatsoen, geen kuischheid zelfs kennen zij.” — In dezen trant voortgaande geeft Schrevelius ons van de toenmalige jongelingschap een zondenregister, dat zeker onbetwifelbaar waar is, maar dat ons met des te meer verbazing doet uitroepen: „Waar zijn dan toch die verwonderlijk groote mannen vandaan gekomen, die aan onze 17de eeuw zulk een ongeëvenaarde macht en aanzien gaven?” Zeker is het, dat toch ook onze geleerde philologen aan deze gymnasiums gevormd zijn, en dat er een algemeene zin voor klassieke literatuur van moet zijn uitgegaan.

Dit is dan ook jarenlang, de twee eeuwen door, de voornaamste vrucht van het onderwijs geweest, waarvan het latijn een zeer groot deel uitmaakte. Overigens was de schoolopleiding in allen opzichte bedroevend. Op de bijzondere lagere scholen, waar voor het latijn weinig of geen plaats was en

die onder het beheer der predikanten stonden, zoogenaamde „francoysche” scholen — behalve later op die welke onder leiding stonden van fransche uitgewekenen — werd niets geleerd, dan wat lezen in onderscheiden lettersoorten, wat schoon-schrijven, wat „arithmetica”, wat fransch en de kerkelijke formulieren. Of de onderwijzer zelf kennis of tact bezat, werd niet gevraagd; de jongens werden op vijfjarigen leeftijd op school gedaan, en waren daarmede een groot gedeelte van den dag van den vloer. Dat was zoo de gewoonte; niemand dacht eraan, om naar wat anders te verlangen; de dominees hadden immers het bestuur in handen, en aan wie kon het beter toebetrouwd zijn?

Ook wil hier niet gezegd zijn, dat deze heeren niet naar hun volle overtuiging hun best deden. Maar de zaak van het onderwijs was en bleef nu eenmaal op het allerlaagste peil, en geen mensch scheen oog te hebben voor de allerdringendste noodzakelijkheid van hervorming.

Wij wenschen dat te bewijzen, en wel als inlassching hier ter plaatse, omdat dit eenig licht kan werpen over de maatschappelijke toestanden van een deel der 17de en 18de eeuwen, en opdat daaruit duidelijker worde, waaraan het te wijten is, dat er, buiten de liefde voor de klassieken, zoo bitter weinig vooruitgang was in de geestelijke ontwikkeling van ons volk, en dat onze handel in hollandsche boeken niet hooger stond.

In 1778 — dat is dus op het allerlaatst van het door ons beschouwde tijdperk — schreef het zeeuwsche genootschap een prijsvraag uit „over de verbetering der nederduitsche scholen, op grond van een grondig onderzoek naar de feitelijke toestanden.” Vier, in 1782 gedrukte, antwoorden waren er het gevolg van: een van H. J. Krom, professor in de kerkelijke geschiedenis en predikant te Middelburg, een van Kornelis Van der Palm, kostschoolhouder te Delfshaven, een van D. C. Van Voorst, predikant te Cadzand, en een van G. J. Nahuys, professor in de godgeleerdheid te Leiden.

Nadat professor Krom omtrent de „matressenscholen” een schets gegeven heeft, hoe de daar opeengedrongen schapen zonder geluid of beweging rillend en bevend in bedwang

gehouden werden door de altoos dreigende roede van de matres, verhaalt hij hoe één uit de kudde voor het front geroepen wordt om zijn kunsten te vertoonen op het a b bordje. Wee het arme wicht, indien het zich in de letters vergissen mocht!

„Is nu eindelijk,” zoo gaat hij voort, „met veel hoofdbreeken, een of ander zo verre gevorderd, dat het knaapje de letteren kent, welaan het zal leeren *spelden*, zegt zij, en het *Onze Vader* moet door allen tegelijk uit het boek worden gespeld en van buiten geleerd, met de *Geloofsleuze*, de *Wet der twee tafelen* en de *Heidelbergsche Catechismus*. Vooral het *Allervolmaaktste Gebed*, hetwelk geduurig in alle Godsdienstige Huisgezinnen moet worden opgedreund, zonder dat het kind er iets van begrypt, zo dat het naklapt van *Rijke die kome; lijk in den Hemel; sook op aarden; rijken de kragt; daamen*; en zo diergelijke bij meenigte.

„In de zogenaamde *Haane-boeken* en *Trappen der Jeugd* vindt men woorden en regels met Latijnsche en andere met Duitsche letteren gedrukt, waardoor men gedwongen wordt de kinders terstond van 't begin vier verscheiden gedaanten van ieder letter te laten leeren kennen; de groote en kleine Duitsche, de groote en kleine Latijnsche, waardoor de eerst-beginnenden verbysteren en verwarren in zulk eene menigte der letteren, die hun dan in deeze, dan in gene gedaante worden voorgesteld.”

K. Van der Palm zegt omtrent de onderwijzers: „Er is geen naam die meer achting en eerbied verdient dan die van Meester, het waar te wenschen dat zij allen die denzelven dragen, door hun verstand, geaartheid en wijze van verkeer zich denzelven waardig maakten. Dan hierin is geen klein gebrek. Moet men zich niet ten uitersten verwonderen, dat er zijn een groot aantal, die buiten staat zijn eenen behoorlijken brief te schrijven? Wat zeg ik, te kunnen boekstaven of spellen? Hoe klein is het aantal dergeenen, die eenige, zelfs maar eenige geringe kennis hunner moedersprake hebben? Veelen schijnen door een geduurig verkeer met de kinderen een soort van houding en trotsheid verkregen te

hebben, waardoor zij bij de kinders als statige en ongenaakbare wezens, doch bij de wereld als pedanten en zotten aanzien worden. In de steden ziet men veelal schoolmeesters, die nergens minder dan tot dien post opgelegd zijn; menschen die, te traag om te werken, dat zittende leeven verkozen hebben. Men pleegt op de dorpen meer te zien op eene schoone stem, om eenige toonen langdradig op te dreunen, dan op een verstandig en deugdzaam man. Ik zwijg van zulke plaatsen, daar men onbekwame dienstboden, die men anders niet wel wist te plaatsen, het schoolmeesters-ampt opgedragen heeft.”

Professor Krom licht dat laatste nog wat nader toe: „En hoe kan het bijna anders zijn,” schrijft hij, „als men ziet op de personen, welke maar al te dikwijls tot dien post werden verkoozen? Veelen, die er nimmer toe werden opgeleid, meer geschikt om achter den ploeg te gaan en de harde kluiten der aarde te breeken voor 't ontvangen van tarwe, erwten en boonen, dan om de harten der jeugd te vormen en met de noodige kundigheid te voorzien. *Heeren*, die de collatie hebben over de Kosterijen, of het ambt van Voorzanger (waaraan de post van *Schoolmeester* doorgaans verbonden is) geven dezelve dikwijls aan hunne bedienden, zonder behoorlijk acht te geven op derzelver bekwaamheid of geaartheid; en men beschouwt het, helaas! blootelijk als een ambtje, om er geduurende zijn leeven eenig bestaan uit te hebben, dat een Heer dan aan zijnen knegt geeft, die wel bekwaam is om de klok te luiden, de kerk te openen, die op zijn tijd te laten schoonmaaken, en de voordeelen van het Kostersambt te trekken, maar dikwijls volstrekt geene de minste vereischte heeft tot eenen Schoolmeester. — De plaats wordt dan eenigen tijd opengehouden, of voor den nieuwen Meester eenige maanden waargenomen, die tot hiertoe beter in staat was om paarden dan kinderen te dresseeren. Inmiddels maakt de man zich bekwaam, om zoo spoedig mogelijk zijn *Examen* in de gronden van den Godsdienst enz. te kunnen afleggen. — Sommige hebben dan bij den post van Schoolmeester nog andere ambtjes, bij voor-

beeld, van de *Collecte*, het *Secretariaat* enz. administratiën van Landgoederen, *Rentmeesterschappen* enz., 'tgeen voor hem te nodiger is, omdat zij, somtijds bezwaard met een talrijk huisgezin, geen genoegzaam onderhoud uit hun School of Kosterij kunnen vinden; van welke ambtjes men ondertuschen dikwijls veel meer werk maakt dan van het School, dat het hoofdwerk van den man behoorde te wezen, schoon er het minst naar wordt omgezien, van welk Schoolhouden 't voornaem oogmerk slegts is, om op den gezetten tijd het schoolgeld van de ouders te ontvangen. — Bij welke redenen van dit bederf ook nog komt, dat in de verkiezing van eenen Meester ten platten Lande, zo men waarlijk en onpartijdig naar den bekwaamsten ziet, doorgaans meer gelet wordt op zijne *bekwaamheid tot den Kerkedienst*, namelijk eene *goede stem*, het *wel lezen en zingen*, als wel op zijn geschiktheid voor de School." — „Tot de bedieningen, die men aan de „post van Schoolmeester verbonden heeft, behooren op de meeste plaatsen ook de post van doodgraver, klokkenluider, aanspreker of lijken-aanzegger, op velen die van gerichtsbode, gaarder van 's gemeentelands-middelen, op sommigen die van organist, notaris, procureur, secretaris, dorpsrichter, onderschout, landmeter, waagmeester en anderen. De middelen, waardoor zij zelve hun bestaan zoeken te vermeerderen, zijn het verkoopen van schoolbehoefden, het geven van private lessen, het houden van kostkinderen in de heele of halve kost, het doen van eenige neering, het drijven van handel; ook zijn zij soms kerkenknecht, baardscheerder of hondenslager.”

Over de leermiddelen sprekende, zegt Van der Palm: „Het is voorzeker uit een goed en godvruchtig oogmerk herkomstig, dat men haast geene andere boeken dan die een gedeelte der Heilige Schrift behelzen, gebruikt. De kinders verstaan weinig of niets van hetgeen zij lezen, ook zijn de lessen, die hun in dezelve gegeven werden, somwijl zo kort, en zo ver van elkander verwijderd, dat zij er onmogelijk iets van verstaan kunnen. — Men gebruikt gemeenlijk, behalven het *A-B-Boek*, den *Heidelbergschen Catechismus*, de

Sprenken Salomons in klein formaat, ook in quarto, met een ouden Hollandschen druk ter eener, en een soort van Schriftdruk ter andere zijde, een *Euangelium*, zijnde de geschiedenis van het leven des Heilands, voorts verscheiden *Bijbelsche Historiën* in quarto formaat, als daar is van Jozef, David, Jonas, en anderen. Een *Schriftuerlijk Schoolboek*, bestaande in een aantal Schriftuur-plaatsen, in eene orde naar de letteren van ons A-B met Hollandsche, Romeinsche en Schrifletteren gedrukt. Voorts eenige *Brieven* in een boek, genaamd de *Ghemeene Zendbrieve*, met een soort van moeijelijke oude Schrifletteren gedrukt. Nog een *Geslacht-boekje*, behelzende de geslachten van Adam tot op den Heere Christus, door P. Bekker, met eene Romeinsche letter ¹⁾. Eertijds — bij sommigen ook nu nog — eenige oude Brieven, Huurcedullen, Overdragten enz. met zeer moeijelijk schrift.” —

„De kastijding zal moeten geschieden,” zegt een reglement omtrent de straffen, „met alle menschlievendheid en voorzigtige bescheidenheid; waarom het den Schoolmeester niet zal geoorloofd zijn, de kinderen met stokken of vuisten te slaan, veel min met voeten te stooten, bij de hairen te trekken, of met de hand klappen aan het hoofd te geven, zoodat hij enkel met autoriteit de kinderen in toom zal moeten houden, mitagaders door handstraffen met de plak zal moeten tuchtigen.” En de predikant D. C. Van Voorst voegt daarbij: „Men moet ook omzichtig zijn met de straf-tuigen, die men gewoon is in de scholen te gebruiken. De bullepeezen, leederen riemen, rottingen, stevige stok, de plak zelfs, te hard aangezet, kunnen treffende gevolgen nalaten. Eene onvoorziene slag tegen het hoofd kan ras den dood aanbrengen. — Onder alle de straffen is de roede alleen de beste, omdat zij geen grooter smart aanbrengt dan men zich heeft voorgesteld.”

1) Ook werd in de 17de eeuw veel gebruikt *Het Gereformeerde Tytelboeckken*, *De Chronycke van de Geschiedenissen in Holland*, en vooral *De Spiegel der Spaensche Tyranny*, welke laatste ieder oogenblik herdrukt werd.

Deze aanhalingen mogen volstaan ten blijke, hoe het nog in het laatst der 18de eeuw in de meeste plaatsen van ons land met het openbaar schoolwezen gesteld was. De gansche vroegere tijd zal wel geen verblijdender teekenen te zien hebben gegeven. De jeugd kreeg aan geestes-ontwikkeling niet veel meê.

Wij komen nog even op het latijn terug.

In het gansche tijdvak dat wij bezig zijn, hoe vluchtig ook, te overzien, speelt in de verstandelijke ontwikkeling van ons volk de latijnsche taal- en letterkunde de hoofdrol. Een ernstige en een dwaze rol. Een ernstige, hoogst ernstige, omdat onze akademiën, met name de leidsche, in de studie der oude letterkunde nooit zoo vruchtbaar, nooit zoo schitterend zijn geweest als in dezen tijd. Uit alle oorden der wereld kwam toevloed van studenten, om te genieten van de lessen onzer beroemde grootheden; buitenlandsche professoren achtten het een zeer gewichtige onderscheiding, aan de leidsche hoogeschool tot een leerstoel geroepen te worden; oude klassieke schrijvers, met toelichtingen en noten uitgegeven, wij hebben het gezien, beslaan achtbare stapels en blijven de gedenkstukken van onzen roem in de bibliotheken van de philologen overal. Onze republiek was onze gloriëtijd. En onder de voorgangers, die van dien tijd de drijfkrachten zijn geweest: onze mannen van staat, onze mannen van de zee, onze mannen van de kunst, onze mannen van den handel, komt een eereplaats toe aan de latinisten en orientalistes van ons oud-Holland.

Zóó was men, over heel ons land heen, doordrongen van het onmisbare, het fatsoenlijke van het latijn — en daarin zit weder het dwaze van het feit — dat men, in naäping van de akademische richting, die taal bracht tot in kantoor en huiskamer toe, nog onvermijdelijker op het stadhuis en bij den ambtenaar. Wil er bijvoegen, dat de kerk aan dat voortwoekereud euvel haar niet gering aandeel had. De predikanten zochten, bij de bezoeken aan de leeken, het gesprek van hun kant indrukwekkender te maken door tal van latijnsche invlechtingen; hun preeken waren voor een vierde latijn en hebreuwsch;

hun stichtelijke boeken waren soms geheel in het latijn; zij plachten hun leerlingen te beknorren, wanneer deze voor de catechisatie hun teksten in het hollandsch en niet in het latijn van buiten geleerd hadden. Moeders en dochters dienden welstaanshalve bij een vroom gesprek latijnsche aanhalingen te doen, en toonden aan haar vriendinnen haar bekwaamheid in de oude talen door te huis onledig gevonden te worden met een klassiek schrijver in de hand, of bezig met het vervaardigen van latijnsche gedichten. Sprekender nog voor den ziekelijken hartstocht voor het leeren van oude talen, vooral met het doel om den bijbel beter te kunnen verstaan, is het feit dat Everardus van der Hooght, predikant te Nieuwendam, in de 17de eeuw een college hield om zoowel vrouwen als mannen te onderwijzen in het latijn en in het hebreeuwsch. Een paar boeken die hij schreef: *Janua linguae sanctae* en *Merg der hebreusche Tael-konsten*, droeg hij op „Aan alle de Messieurs en Joffrouwen die aan het Latijnsch en Hebreuwsch Collegie participeeren.” Als onderwijzer deed hij zulke meesterstukken, gelijk hij zelf vermeldt, dat hij zijn leerlingen in dertig lessen zoo ver bracht, dat zij den bijbel taalkundig konden verklaren, terwijl hij met naam en toenaam een reeks van „Joffrouwen” opnoemt, die na het bijwonen van vrijwat minder lessen in staat bleken, de psalmen in het oorspronkelijke op te zeggen en geheel te begrijpen.

Bij groot en klein was hier gedurende een deel van de 16de en 17de eeuw het latijn de heilige, maar ook de modetaal.

In het laatst der 17de eeuw begonnen de latijnsche scholen te kwijnen; in kleine steden raakten zij geheel in verval. Het fransch was opnieuw de taal van den dag geworden en had haar oude deftiger zuster, die zoo lang gehuldigd was, van de baan gedrongen. Alleen de jongelingschap, die voor de akademische studie bestemd was, bezocht het gymnasium. De burgerstand vulde de in menigte als uit den grond verrijzende fransche scholen, terwijl de aanzienlijken, of ook wel niet-aanzienlijken, het overeenkomstig hun waardigheid achtten, voor hun zonen of dochteren zich de weelde

te geven van als huisgenoot in te nemen een franschen gouverneur of gouvernante.

Desniettemin verloren onze latijnsche boeken alles behalve hun waarde. Integendeel, zij wonnen in waardeering, naar gelang de studie der klassieken zeldzamer en minder ziekelijk-geestdriftig werd.

H E T F R A N S C H .

Het waren niet alleen onze latijnsche, maar ook, al was het voor een minder gedeelte, onze fransche boeken, die een voorname plaats besloegen op de buitenlandsche missen en in het debiet naar den vreemde. Met dit onderscheid nochtans, dat de meeste latijnsche boeken uit de pen gevloeid waren van hollandsche geleerden, en dat de meeste fransche handschriften van buitenslands ons werden toegezonden om hier gedrukt en uitgegeven te worden.

„Men kan den koophandel in boeken, welke in Holland gedreven werd, in twee takken verdeelen,” schrijft in *Hollands Rijkdom* E. Luzac, die zelf in dien handel zulk een voorname plaats innam; „waar de een zich binnen 's lands bepaalt, en de andere den buitenlandschen handel in zig vervat. De eerste dezer twee takken was in een zekeren zin van 't minste aanbelang, en bepaalde zig tot het vertier van de Hollandsche boeken. De andere, welke het vertier der Latijnsche en Fransche werken ten onderwerp heeft, is inderdaad van meer gewigt geweest.”

Hebben wij getracht, wat het debiet van latijnsche boeken betreft, daarvan de aanleidingen na te gaan, hetzelfde staat ons te doen ten opzichte van de fransche.

Het fransch en het fransche zijn van oudsher moordende woekerplanten geweest in onzen hollandschen stam, bovenal in dien van onze moedertaal. Was ten tijde en ten gevolge der hervorming over heel Europa, en dus ook hier, het latijn

het internationale middel van gedachtenwisseling en de algemeene taal der geleerden geworden, de taal, die opnieuw in haar gronden en schoonheden allerwege met aanstekelijke drift beoefend werd, het kon wel niet anders of de eigen talen der onderscheiden volken bleven, ook daardoor, langen tijd zeer stiefmoederlijk bejegend. Onder dezen niet het minst ons hollandsch. Niet alleen het latijn droeg daarvan de schuld. Al aan het einde der middeleeuwen, onder de graven van Henegouwen en van Bourgondië, had zich het fransch op onzen bodem vastgezet zóó, dat zoowel in het burgerlijk gesprek als in alle geschreven stukken fransche of verfranschte uitdrukkingen schier den boventoon hadden en de helderheid van den stijl allesbehalve bevorderden. Officiële handschriften uit die dagen zijn haast niet te ontcijferen, gruwelijke brabbeltaal als ze zijn, een mengelmoes van slecht hollandsch en vaak onbegrepen fransch. Later kwam daar het latijn nog tusschen en maakte den onzin nog onzinniger. Zelfs de eerste rederijkers, „de ridders van de taal”, zooals zij zich nogal noemden, waren aan deze zonde medeplichtig en vonden er zelfs iets fatsoenlijks en deftigs in, hun verzen en voordrachten zooveel mogelijk met barbaarsche woorden op te pronken. Aan Kiliaen (corrector aan de plantijnsche drukkerij), voor Zuid-Nederland, aan Coornhert en Spiegel voor onze provinciën, en later aan Hooft en Vondel komt de roem toe, de kampioenen te zijn geweest voor de rechten van onze zoo mishandelde, als met voeten getreden moedertaal.

Maar zoo ver waren wij nog niet. In de 16de eeuw verhuisde een groot getal walen om des geloofs wille van Zuid-naar Noord-Nederland. Die walen spraken fransch, en daar gelaten dat zij met het voorbeeld hunner werkkraft ons ontzaglijk veel goeds aanbrachten, ontnamen zij ons alweder een goed deel van onze taalgehechtheid. Onder deze verhuisde walen waren verscheiden mannen van beteekenis, o. a. de rijke en ridderlijke koopman de Moucheron, wiens milde hand de reis bekostigde van Willem Barendsz, om langs de Noordpool een korter vaart naar Indië te zoeken. Ook kwam

omstreeks dienzelfden tijd, 16de eeuw, reeds eene nauwe betrekking tot stand tusschen de fransche hugenooten en de hollandsche protestanten, welke laatsten meer Calvijn, den sierlijk fransch schrijvenden Calvijn, dan den zwaarderden Luther volgden.

Marnix van St. Aldegonde, de dichter van ons Wilhelmuslied, de man van zoo hooge plaats, schreef veelal in het fransch, en in de aanzienlijke kringen begon het fransch de modetaal te worden, gelijk zij dat reeds was aan het hof van den prins stadhouder.

Zoo bleef gedurende lange jaren, wat meer of minder in het oog loopend, de worsteling van het hollandsch tegen het indringende fransch aanhouden. Het was geenszins in ons voordeel.

Den 13^{den} April 1598 werd te Nantes door Hendrik IV het bekende edict uitgevaardigd, waarbij uit een grootmoedig beginsel aan de protestanten in Frankrijk vrijheid van godsdienst verzekerd werd. Den 22sten October 1685 werd die vergunning door Lodewijk XIV kleingeestig ingetrokken.

Dit feit, waardoor, gelijk iedereen weet, duizenden uitgewekenen binnen onze grenzen redding en rust zochten, heeft niet weinig bijgedragen om het gebruik van hun taal hier te lande vrijwat algemeener te maken. Onder de menigte fransche vluchtelingen bevonden zich vele predikanten ¹⁾ en aanzienlijken, die om des geloofs wil een wetenschappelijke betrekking prijs gaven. Bij hun komst in onze republiek lag het voor de hand, dat velen van hen voortaan hun brood zochten in het geven van onderwijs en het oprichten van scholen. Met alle ingenomenheid werden deze welgemanierde geloofsgenooten tegemoet gekomen. Aanzienlijken en kooplieden begrepen van hoeveel belang het voor hun zonen was, om voor maatschappij en handel zich met gemak in de fransche taal te kunnen bewegen. Moeders uit gegoede

1) Mr. H. J. Koenen geeft als cijfer op 202, waarvan binnen weinig jaren een 66-tal hier een vast beroep gekregen hadden. F. H. Gagnebin noemt in het *Bull. pour l'histoire des églises wallonnes*, T. I, niet minder dan 363 namen van predikanten.

huizen namen gretig de gelegenheid voor hare dochters aan, en weldra waren de scholen van de beschaafde vreemdelingen, waaronder uitstekende opvoeders waren, met overvloed van leerlingen bevolkt. Maar voor die bij de Franschen zoo natuurlijke, wellevende en ordelijke manieren waren onze jongeluf van de 17de eeuw niet heel vatbaar. Zij konden zich moeielijk gewennen aan de geëischte tucht en vormen; een gezet, ernstig onderricht was hun vreemd. Ook de ouders, hoe betooverd ook door al wat fransch was, zagen het noodige van een langen leertijd voor hun kinderen niet in. Knapen en meisjes verlieten spoedig de school, de eersten om, met het geleerde voldaan, in maatschappij of kantoor een voordeel belovende plaats te zoeken, de laatsten om met het vluchtig opgedane en dus broddel-fransch in briefwisseling en gezelschappen een voornaam figuur te vertoonen. Zoo verlieden deze betere scholen reeds binnen weinig jaren en zagen de bannelingen naar dankbaarder betrekkingen om. Zij van hun kant hadden dat kwaad niet op hun rekening. Wij van den onzen wel degelijk. Laffe aanbidders van het vreemde, verloochenden wij, willens en wetens, een der grondbeginselen van ons zelfstandig bestaan en werden den vreemdeling ten spot, onszelven tot schande.

Dat die franschgezindheid bij velen ergernis wekte en sommigen mannen van de pen aanleiding gaf om hun tijdgenooten met ernst en verontwaardiging tegen deze vaderlandsverzaking te waarschuwen, ligt voor de hand. In het laatst der 17de eeuw riep Antonides zijn volk reeds toe:

Wat tuimelgeest beheerscht het Lant, wat bastaardy
 Valt in ons eigendom, en smet, als een harpy
 Tot ons schandaal geteelt, met haar vergifte pennen
 De gantsche lucht, zelfs eer wy 't gruwzaam monster kennen,
 Dat roekeloos het hoofd verheffende als Vorstin
 De taal van Neerlant schopt en dringt er Frankrijk in
 Met zijne bastertspraek en dartele manieren!

Maar dergelijke woorden waren als stemmen in de woestijn. Een korten tijd scheen het alsof ons volk met hoofd en hart berouwvol naar eigen haard terug wenschte te keeren,

maar de 18de eeuw zou, helaas, onze krankzinnigheid al erger en erger maken.

Dat neemt niet weg, dat het veldwinnen van het fransch, het mag niet voorbij gezien worden, voor de beschaving van ons volk in zekeren zin ook een weldaad was. Tot nog toe had de wetenschap het latijn voor haar mededeelingen gekozen, maar al had zij daardoor ook tot alle landen kunnen spreken, een overgroot getal van onze burgers, dat de taal der geleerden niet verstond, had aan die boeken niets gehad. Vooral de welopgevoede vrouwen, hoewel ook ietwat met het latijn vertrouwd, hadden dit gemis gevoeld. Maar thans, nu het fransch van lieverlede hier en daar het latijn ging vervangen en in allen gevalle de fransche letterkunde haar schatten toegankelijk maakte, kon het wel niet anders, of de strooming van nieuw licht, uitgaande van sterren als Corneille, Lafontaine, Pascal, Bossuet, Molière, Boileau, Racine, Fénelon, Rousseau, en zooveel anderen, moest van vruchtbaeren invloed worden op de geestesontwikkeling ook van heel ons volk.

Geen wonder, dat in 1687 al deze beroemdheden, de trotsche „Roi Soleil” aan de spits, der wereld luid gingen verkondigen, dat het nu eenmaal tijd werd om de ouden, de grieken en romeinen, aan kant te zetten en de fransche meesterstukken tot voorbeeld te nemen. Natuurlijk vond deze opgeblazen grootspraak een welverdiende tegenkanting, maar dat neemt niet weg, dat de groote menigte door de valsche zoowel als door de echte schittering van het machtige Frankrijk zich liet verblinden en met zijn taal ook zijn zonden ging overnemen.

Het debiet van fransche boeken werd door een en ander hier te lande voor onzen handel van niet geringe waarde.

Daar kwam bij, dat in Holland, vooral in de tweede helft der 17de eeuw, een bijna onvoorwaardelijke vrijheid van drukpers bestond voor zoover het boeken en geschriften uit den vreemde betrof, terwijl in andere landen de pers vooral op kerkelijk en staatkundig gebied — niet het minst knellend in Frankrijk — aan banden lag. Frankrijk, door een strenge

censuur in toom gehouden, zond, reeds aanstonds na de herroeping van het edict, zijn beste handschriften ter openbaarmaking naar Holland, en die uitgaven onderscheidden zich in den regel dermate door degelijke en keurige uitvoering, dat de fransche schrijvers er een eer in stelden, een hollandschen uitgeversnaam op het titelblad hunner boeken te zien staan.

Na deze voorbereiding in de 17de, werd in de 18de eeuw hier te lande bij voorkeur fransch gelezen. Het behoorde tot den goeden toon; wie op den naam van fatsoenlijk aanspraak maakte, moest over fransche boeken betamelijk kunnen meêpraten. Voornamelijk uitgevers-debitanten, vooral te Amsterdam, meest uitgewekenen, zooals Marc Michel Rey, J. Néaulme, Arkstée en Merkus, D. J. Changuion, Pierre Mortier, De Desbordes, Nic. Chevalier, Pierre Dubois, J. F. Bernard, Pierre Brunel, D. de la Feuille, Honoré, Chatelain, te 's Gravenhage A. de Hondt, Pierre Gosse, Prosper Marchand, deftige franschen, die in hun nieuwe woonplaats als middel van bestaan den boekhandel hadden gekozen, stonden in geregelde handelsbetrekking met vakgenooten in Parijs en wisselden over en weêr de fransche boeken, die hier en ginds het licht zagen. Deze onderlinge koopmanschap werd trouwens evenmin vlug als veilig gedreven. Zij had plaats door middel van vrachtwagens van Amsterdam op Brussel en van Brussel op Parijs, of omgekeerd, of per schip over Duinkerken, en wel bij wijze van sluikhandel, aangezien òf de engelsche kruisers òf de fransche douanen klaar stonden om op allen nadruk en op alle voor Frankrijk ongeoorloofde boeken de hand te leggen. Niet het minst was dit laatste het geval in Parijs zelf, waar de drukwerken, die uit Holland kwamen, in zéér kwaden reuk stonden en zonder genade verbrand werden, zoodra men slechts vermoeden kon dat zij voor staat of geestelijkheid het geringste aanstootelijks inhielden. Vandaar dat de voorzichtigheid zoo ver moest gaan, om de werkelijk gevaarlijke geschriften — en die waren vele — uit Holland te vermommen onder valsche titels en ze niet naar Parijs, maar naar een der dorpen in den omtrek te verzenden, vanwaar ze bij kleine

hoeveelheden, soms zelfs onder de banken van hofrijtuigen, wier eigenaars de vrijzinnige beginselen waren toegedaan, de hoofdstad van Frankrijk werden binnengesmokkeld.

Werd alzoo de invoer van vreemde drukwerken in Frankrijk schromelijk belemmerd, onder dezelfde dwingelandij stond de drukpers binnen de fransche grenzen. Lijfstraffen en zware geldboeten waren bedreigd tegen ieder schrijver of uitgever, die het zou durven wagen iets te verspreiden dat zelfs in de verte te kort kwam in voegzamen eerbied en onderdanigheid voor de onaantastbare majesteit van Lodewijk XIV en die van de heilige katholieke kerk. De vervolging van personen om dergelijke wanbedrijven had geen eind; werken die half ter perse waren werden verboden; een oplaag van Rousseau's *Emile* werd in 1762 openlijk verbrand, en tegelijk werd over den schrijver het vonnis van gevangenzetting uitgesproken. Dit is één voorbeeld uit honderden. Het heerlijke land, dat met niet weinig opgeblazenheid zich bij uitnemendheid het land der beschaving noemde, en dat zijn taal tot de wereldtaal begeerde verheven te zien, legde zijn drukpers aan kluisters en verjoeg zijn grootste geesten als ballingen naar den vreemde.

Het was dus wel geen wonder dat de vrijzinnige fransche schrijvers, bij de pijnlijke belemmeringen, die aan de verspreiding hunner werken door regeering en geestelijkheid werden in den weg gelegd, hun toevlucht zochten bij de vrije persen van het bevriende Holland, voornamelijk te Amsterdam, waar een aantal uitgeweken landgenooten, zooals wij boven vermeldden, zich niet alleen als debittanten, maar tegelijk als uitgevers van fransche werken hadden neêrgezet. Voltaire, J. J. Rousseau, Malesherbes, Mirabeau, ¹⁾ een groot deel van de encyclopedisten en een aantal staatkundige en wetenschappelijke auteurs vonden te Amsterdam hun uitgever; een keus, die voor beide belang-

1) Mirabeau met zijn bijzit in 1776 naar Amsterdam uitgeweken, won eenige maanden lang zijn brood met het vertalen van engelsche werken in het fransch.

hebbende partijen voordeelig bleek te zijn, aangezien de gemelde firma's haar handelsvertakkingen hadden in alle landen van Europa en er niet tegen opzagen om de verboden waar langs allerlei slinksche wegen ook in Frankrijk verspreid te krijgen. Op die wijs vonden de fransche geschriften in Holland uitgegeven een grooter aftrek dan wanneer zij te Parijs gedrukt waren, evenwel onder de van zelf sprekende voorwaarde, dat die geschriften, groot of klein, in hun uiterlijk, door druk, papier, platen en wat verder tot de stoffelijke behandeling behoort, zooveel mogelijk aan de smaakvolle fransche voorbeelden nabij zouden komen. Aan de genoemde firma's — wij herhalen het, meest fransche uitgewekenen, — was deze zorg goed toebetrouwd.

Auteurs en uitgevers zochten en vonden elkaâr.

Zoo werd o. a. een zeer nauwe handelsbetrekking aangeknoopt tusschen Rousseau en den uitgever Rey, te Amsterdam, bij gelegenheid dat de laatste in 1754 zich in Zwitserland bevond. Van 1755 af, beginnende met het *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*, zond Rousseau de meeste zijner werken naar Holland ter drukkerij. — De niet minder dan 163 brieven door Rousseau aan zijn uitgever en vriend gericht, van den aanvang hunner kennismaking af tot 1773 toe, en ontdekt in de nalatenschap van M. Elie Angély te Amsterdam, zijn door professor J. Bosscha in 1858, met tal van historische aantekeningen, in het licht gegeven. Rousseau gevoelde zich echter door meer dan persoonlijke genegenheid aan zijn uitgever gehecht. In den man die zijn auteursbelangen behartigde eischte hij voorzichtigheid, voortvarendheid, nauwkeurigheid. De beide eersten waren noodzakelijk, om gewapend te zijn tegen de listige praktijken van nadrukkers. De laatste was meer een letterkundige eisch. Persoonlijk ten uiterste streng op onberispelijkheid van stijl en taal, tot in de geringste kleinigheden toe, was elke drukfout hem een ware doorn in het vleesch, en Rey stal hem het hart toen deze hem berichtte, dat hij, zijn auteurs stiptheid kennende, de proeven liet gaan onder het oog niet van één, maar van vier correctoren. Rousseau had

in één woord vertrouwen in Rey, vertrouwen om hetgeen deze deed vóór de uitgaaf zijner achtereenvolgens geschreven werken, wat netheid en goede zorgen betreft, en evenzeer ná de verschijning, met betrekking tot een europeesche verspreiding en het zooveel mogelijk voorkomen van, meestal slordige, nadrukken.

Over het algemeen toch liepen de fabrikanten van dien namaak er nog al los over heen.

De ruime winsten, die aan deze fransche ondernemingen te beurt vielen, gaven aan de drukkers en uitgevers aanleiding tot oude praktijken, minder eerlijk, maar ook in die dagen niet door de wet verboden en dus straffeloos te doen: ondernemingen van nadruk, en wel op groote schaal.

In Holland — maar in andere landen evenmin — was men op dit punt, wij weten het, nooit bijster schroomvallig geweest, en de menigte plakATEN, door onze regeeringen sinds jaren tegen dit misbruik uitgevaardigd, strekt ten bewijze aan den eenen kant, hoe de overheid ten minste den schijn aannam van de rechten der uitgevers te willen beschermen, maar aan de andere zijde ook, hoe weinig de vakgenooten onder elkander zich aan die verbodsbepalingen stoorden en hoe zij even kalm voortgingen de een den ander het gras voor de voeten weg te maaien, wanneer dat gras ten minste maar even buiten de lijn der provincie gewassen was. Zóó was, van oudsher, de gewoonte hier te lande ingeworteld, en later ook als zedelijk geoorloofd beschouwd, dat — een merkwaardig staaltje — in art. 23 van het Groninger boekverkoopers-compagnie-reglement van 1724 gelezen wordt: „So wanneer aldus een werkje gedrukt mogte weesen, dat in deeze stadt afrek hadde, so sal geen van de leden mogen betwisten dat een ander lidt het soude willen nadrukken, maar volkomen vrijheit daarin hebben om het te mogen doen, so geen andere leeden wilden dat het *in compagnie* gedaan soude worden, maar die van de leeden daarin sal willen, sal daer recht toe mogen hebben”¹⁾.

1) Stukken van het boekverkoopers-gilde, in de bibliotheek der Vereeniging.

Waar zoo het nadrukken van binnenslands uitgegeven boeken, zelfs door een broederlijken handelskring, tot een oorbaar bedrijf werd gestempeld, zou het wel geen aanstoot vinden, dat de fransche boekverkoopers te Amsterdam de hand sloegen aan de kopijen van hun vakgenooten te Parijs. Zij deden daarmede niets anders dan wat ook in andere landen, maar, wat meer zegt, in Frankrijk zelf, te Lyon, Rouaan, Bordeaux, Avignon e. a. gebeurde. Toen in 1764 de amsterdamsche firma Marc Michel Rey de oorspronkelijke kopij van J. J. Rousseau's *Lettres de la Montagne* zou uitgeven en voor dit boek een belangrijke bestelling kreeg van den parijschen boekhandelaar Duchesne, schreef deze omtrent de verzending: „Je vous observe que si vous n'avez pas encore envoyé cette partie là à Dunkerque à l'adresse de M. Bourbers, il faudrait tacher de les adresser à quelqu'un que vous connoistriez bien sur, en état de faire partir les Ballots exactement à leur destination, ou pour mieux dire ne pas les envoyer du tout à Dunkerque. En voici la raison: M. de Bourbers quoique Galand-homme est imprimeur; il peut s'apercevoir de ce que c'est, et je vous jure que sous quinze jours le livre sera contrefait.” Meestal waren zelfs veertien dagen voor dergelijk feit niet noodig. De fransche nadrukkers deden in dat opzicht wonderen van handigheid. De hollandsche nadrukkers hielden er te Parijs hun makelaars op na, die hen op de hoogte stelden van hetgeen er in aantocht was en, des verkiezende, hun van het begeerde een exemplaar bezorgden, vaak zelfs vóór de publieke uitgaaf had plaats gehad. Zoo stond o. a. een bekwaam corrector en handig compiler, Noyard De Chénau, in dienst van Rey, die, voor een bitter sober loon, een aantal winstgevende kopijen aan zijn oneerlijke tusschenkomst te danken had, bij voorbeeld Marmontel's *Histoire des Incas*, van welk werk De Chénau door omkoopung van een innaaister — gelijk elders van drukkersknechts — een stel schoone vellen wist machtig te worden, die 14 dagen vóór de verschijning van den oorspronkelijken druk Rey in handen vielen. Rey had zelfs een tweeden makelaar te Parijs in den corrector en

letterkundige Des Loches, die hem met raad en daad ter zijde stond in de keus van boeken voor den nadruk geschikt, en hem o. a. bezorgde verscheiden geschriften van Voltaire, Dalembert, Marmontel, Fontenelle, Diderot en een menigte andere, waaronder een groot aantal tooneelstukken en politieke strijdschriften, die door de politie te Parijs verboden waren en daarom in nadruk des te meer opgang maakten.

De fransche schrijvers, en soms evenzeer hun uitgevers, zagen dit nadrukken niet met zulke booze oogen aan als men wel zou denken. Werd eenig werk nagedrukt, hoe spoediger en hoe meer hoe beter, dan kreeg het daardoor een stempel van belangrijkheid, die het overal op spraak bracht en het debiet niet weinig in de hand werkte. De nagedrukte fransche schrijver zag zijn naam en letterkundigen arbeid beroemd worden over heel Europa ¹⁾, en de fransche uitgever zag zijn oorspronkelijken druk veel meer verkocht, dan wanneer de buitenlandsche uitgaven hem niet tot zovelen welsprekende advertentiën gediend hadden. En toch betaalde de uitgever Lecombe aan Marmontel voor diens *Histoire des Incas* als honorarium de voor die dagen zeer aanzienlijke som van 30.000 fr. ²⁾. Oogenschijslijk moest het

1) Balzac schreef aan de Elsevier's, toen deze zijn *Lettres Choisies* nagedrukt hadden: „Je vous suis obligé, et peut-être plus que vous ne pensez. Le droit de bourgeoisie romaine était quelque chose de moins que la faveur que vous m'avez faite. Car que croyez-vous que ce soit que d'être mis au nombre de vos auteurs? C'est avoir pris rang parmi les consuls et les sénateurs de Rome; c'est être mêlé parmi les Cicerons et les Sallustes. Quelle gloire de pouvoir dire: je fais partie de cette république immortelle, j'ai été reçu dans cette société de demi-dieux.”

2) Deze som was hoog en doet zien dat ook toen reeds in de nadrukzuchtige dagen soms aanzienlijke honorariums betaald werden. Toch waren zulke opofferingen niet al te gewaagd. Wanneer een uitgever in Frankrijk (en evenzeer in Holland) eenig handschrift voor den druk had aangenomen, gaf hij van zijn voornemen aan al zijn handelsvrienden en debitanten binnen- en buitenslands kennis, met verzoek om bestelling. Naar evenredigheid van den uitslag werden oplaag en honorarium geregeld. En aangezien Marmontel, gunsteling van Mad. de Pompadour en secretaris aan het hof te Versailles, een der meestgevierde schrijvers was en de eerste druk van

hem dus bitter hard vallen, toen door den vermelden roof kort na zijn uitgaaf die van Rey te Amsterdam verscheen. Volstrekt niet. De eerste, dure, druk was uitverkocht voordat de nadruk Frankrijk bereiken kon en een veel goedkoopere uitgaaf lag bij Lecombe gereed om met die van Michel Rey den wedstrijd aan te gaan. Dergelijke „reclames”, hoe in het oog vallender hoe liever, deden in dien tijd van algemeene gisting aan de verspreiding van sommige boeken en geschriften eer goed dan kwaad. De eerste druk van Rousseau's *Emile* werd, op last van de regeering, kort na de verschijning in Juni 1762 te Parijs en te Genève (des schrijvers woonplaats), gelijk gezegd is, op een schavot verbrand. Maar onmiddellijk daarop in hetzelfde jaar verscheenen te Amsterdam, waar natuurlijk de fransche censuur en verbodsbepalingen geen vat hadden, twee nadrukken, en wie zal zeggen hoevele wel in andere landen ¹⁾. Rousseau werd meer dan ooit de held van den dag, en zijn vroegere werken, zijn *Heloïse*, zijn *Contrat social* e. a. vonden op dezelfde persen hun weg gebaad ²⁾.

Holland was nu eenmaal, boven andere landen, om zijn

zijn *Lucas* met 18 fr. moest betaald worden, was er maar een debiet van 2000 exx. noodig om de kosten van het honorarium te dekken.

Dat die honorariums evenwel bij lange na niet alle zoo hoog waren, blijkt uit het oorspronkelijk contract, in de bibliotheek der Vereeniging, van het supplement der *Dictionnaire Encyclopédique*, waarin de gezamenlijke wetenschappelijke medewerkers, behoorende tot de verdienstelijkste geleerden van Frankrijk, een vergoeding bedingen van 50 livre (f 24.--) voor het dicht ineen gedrukte folio vel. En, na de vooruithestelling, was de oplaag van dit supplement in twee formaten niet minder dan 5250 exemplaren!

1) Oorspronkelijk was de uitgaaf van den *Emile* door Rousseau aan den uitgever Néaulme te Amsterdam gegund. Deze had daarvoor aan de regeering oktrooi gevraagd. Maar toen het hem bekend werd, dat deze kopij in Frankrijk niet had mogen gedrukt worden en hem, een zwak, vreesachtig man, de angst bekreep dat deze uitgaaf ook in Holland in rechterlijke ongenade zou kunnen vallen, deed hij de onderneming met haar oktrooi aan Marc Michel Rey over, die er handiger mee wist om te gaan.

2) De *Emile* werd in 1762 ook in Holland van overheidswege verboden, op grond dat het boek beschouwingen verkondigde, indruischende tegen de christelijke leer. Al heel weinigen bleken zich aan dat verbod te storen; de eene nadruk volgde op den anderen.

fransche nadrukken bekend en — beroemd. Fransche uitgevers, uitgewekenen, gaven aan papier, druk enz., aan het geheele uiterlijk in één woord, het karakter dat aan fransche boeken eigen was en dat voor den verkoop in Frankrijk zelf moeielijk gemist kon worden; zij hadden hun fransche correctoren om op de zuiverheid van taal en op het minste letterfoutje toe te zien; zij hadden bovendien hun boekhandels-correspondenten te Parijs, die van hun nadrukken voor het debiet in Frankrijk doorgaans het aanzienlijk getal van 1000 exemplaren 1sten en 2000 exx. goedkooper druk afnam. Voegt men hierbij het debiet hier in het binnen- en de verzendingen naar het buitenland, dan wordt het niet twijfelachtig, dat de fransche nadruk een groote oplaag vergde en een knappe rekening maakte.

Al deze redenen maakten dat de fransche schrijvers, wier gezindheid bij de politie verdacht was, er van zelf toe kwamen om in Amsterdam hun uitgevers zelf te zoeken, waardoor het zonderlinge geval zich meer dan eens voordeed, dat bij Rey of Arkstée te Amsterdam de oorspronkelijke uitgaaf van eenig fransch boek verscheen, hetwelk kort daarna in Parijs werd nagedrukt. Soms sloot een fransch uitgever met een hollandschen nadrukker een akkoord tot het gelijktijdig en gezamenlijk uitgeven van hetzelfde boek, waarmede de dubbele drukkosten werden uitgewonnen; soms verzochten de nadrukkers den schrijvers om hen te waarschuwen zoodra er eenig nieuw boek van hun pen stond uit te komen en ontvingen zij, met of zonder medeweten van den uitgever, afschrift van de kopij, ten einde op gelijken dag klaar te kunnen zijn; soms gingen hollandsche nadrukkers, om de een den ander niet in de wielen te rijden, met elkander een overeenkomst aan tot het doen van dezelfde, kostbare, onderneming, zooals bij Rousseau's *Supplément* op de *Dictionnaire Encyclopédique*, waarvan Rey de folio-uitgaaf en Pierre Gosse de 4°. voor zijn deel zou nemen; een onderneming, die trouwens onmiddellijk gedwarsboomd werd door een nadrukker te Luik, die voor betrekkelijk goedkoop prijs, fr. 756.—!, een uitgaaf aankondigde van het geheele werk.

Zoo werkten schrijvers en uitgevers, niet te vergeten de ongebonden geest des tijds, samen om den nadruk tot een alledaagsche praktijk te maken, en ook het publiek genoot ervan zonder er den geringsten aanstoot aan te nemen.

Toch werd hij in den boekhandel volstrekt niet door allen in bescherming genomen, maar integendeel als bepaald onzedelijk bestreden. In Holland, maar evenzeer in Frankrijk, werd door velen het door den uitgever gekochte kopijrecht als zijn eigendom geëerbiedigd. „Que Dieu me préserve,” schreef Duchesne te Parijs aan M. Rey 1773, „de conseiller jamais à qui que ce soit de contrefaire aucun ouvrage quelconque! Je respecte trop le Droit des Gens! C'est un point d'honneur que nous avons toujours devant les yeux. Mais quand des pirates de Libraires se mettront dans le cas de nous voler impunément, je vous avoue, Monsieur, que je serai enchanté d'agir de représailles!” En Elias Luzac Jr. te Leiden schreef eenige jaren vroeger aan denzelfden: „Vous êtes marchand, dites vous; je le suis aussi; mais je prendrai bien garde que la qualité de marchand ne me fasse perdre celle d'être honnête Homme.”

Aan dergelijke betuigingen stoorden onze nadrukkers zich al heel weinig; zij lieten alle zedelijke vermaningen stillekens aan haar plaats, gingen even gretig met hun bedrijf voort, en verdienden veel geld. Maar juist dat laatste — dat op het einde der 18de eeuw een kanker was voor onzen geheelen vaderlandschen handel en nijverheid — leidde tot zorgeloosheid en verval. De hoofden der voornaamste fransche firma's te Amsterdam en elders waren overleden, bejaard geworden, of hadden hun zaken aan anderen overgedaan. Fransche prachttuitgaven van klassieken als Rabelais, Boileau, Corneille, Molière, Racine, Voltaire, Lafontaine ¹⁾, door de beste amsterdamsche, haagsche, leidsche en rotterdamsche huizen, behoorden tot den voortijd. Het oude vuur was uitgedoofd en de zucht om op de goedkoopste en ge-

1) *Fables* de Lafontaine, 6 deelen, 1761, met platen van Punt en Vinkeles, voor 10 ducaten, bij Elie Luzac in „compagnie” met Verbeek, Wetstein, Van der Eyk en Haak.

makkelijkste manier fortuin te maken was in de plaats gekomen van onverpoosde inspanning en doorzettenden ijver. Een op het gewonnen vermogen steunende zorgeloosheid was de natuurlijke weg tot den ondergang. Onze boekdrukkerijen, onze papierfabrieken, waren allengs jammerlijk achteruit gegaan, en, wat onze uitgevers betreft, in plaats van voor hun boeken te streven naar degelijkheid van inhoud en keurigheid van uiterlijk, was een slordigheid op te merken, die niet missen kon aanstoot te wekken. Om de goedkoopheid liet men papier komen uit Duitschland, liet men soms drukken in Zwitserland en kreeg vandaar het drukwerk onbetamelijk van correctie en uitvoering, in groote, veelal beschadigde balen te huis. Dat gebeurde nu en dan met onze hollandsche boeken, maar het gebeurde nog meer met onze fransche. „En effet,” is het woord van een parijsch debitant aan de firma Rey, „en effet quand vous l'auriez fait imprimer pour l'amour de Dieu, ce n'aurait pas été pis. Quel caractère, quel papier! Quelle correction! En vérité pour détailler le tout à sa juste valeur, il faudrait dix feuilles de papier!” Evenzoo klaagde Voltaire erover dat de nadrukken van zijn werken, te Amsterdam bij Ledet en bij Arkstée en Markus verschenen, zoo vol fouten waren: „Les dernières éditions,” schreef hij, „sont la honte de la librairie. Il n'y a guère de page où le sens ne soit grossièrement altéré.” Het spreekt van zelf dat de fransche letterkundigen niet lang van zulk een zorgeloosheid gediend begeerden te wezen. Zij zochten hun oude uitgevers te Parijs opnieuw weêr op of lieten hun boeken, indien die eenigszins gevaar liepen van door de politie achterhaald te worden, drukken in Engeland. Zoo vielen de oorspronkelijke werken van onze persen weg, en onze nadrukken, vroeger toen zij keurig afgewerkt waren, op de duitsche missen gretig gezien en door heel Europa gezocht, verloren hun naam toen zij louter fabriekwerk bleken te worden ¹⁾.

1) Een firma te Leiden geeft den volgenden prijs op, 7 Febr. 1748, voor het drukken van een 8' boek, 25 vel groot, met 38 regels op elke bladzij

Daarbij, onze vaderlandsche letterkunde gaf in de tweede helft der 18de eeuw aan onze persen niet veel werk, en onze republiek deed van haar kant al heel weinig om onze oorspronkelijke studiën aan te moedigen. Alles moest fransch wezen, het kwam er niet op aan, waar het lektuur van smaak betrof, of het zedelijkshalve wel door den beugel kon of niet; allesbehalve: het „galante” was een aantrekkelijkheid te meer. Hetgeen walgelijk zou geweest zijn in gesproken woorden uit eenigen mond te hooren, lag in gedrukte letters openlijk in de huiskamer van den fatsoenlijken burger. Elders zal gelegenheid zijn om op deze zaak even terug te komen, maar als een enkel staaltje van den wuften smaak van ons lezend volk diene, dat in 1763 onder een aanzienlijke bestelling van een amsterdamsch debitant aan een parijsch magazijnhouder waren: 2 exx. *Oeuvres de Rabelais*, 12 *Oeuvres de Locke*, tegen 100 *Oeuvres de Piron* en 100 *Contes de Lafontaine* ¹⁾.

Met de letterkunde sloeg als van zelf al meer en meer onze boekhandel aan het kwijnen; de uitgevers hadden voor hun bedrijf geen stof, de debitanten weinig of geen koopers, beiden althans geen gelegenheid om in hun vak de middelen te vinden tot een voegzaam bestaan. „De boek-

en met een oplaag van 3000 exemplaren. „Faisons présentement le compte,” luidt de opgaaf, „pour 3000 exx. Nous pouvons prendre ce nombre, parce que c'est un ouvrage qui sera toujours également bon et jamais sujet à des changemens. Chaque feuille emporteroit donc un peu plus de 6', Rm., ce qui pour les 25 feuilles fait 162', Rm., qui comptées à raison de f 2.— la Rame, donnera la somme de f 325.— Il me foudrait par impression f 14.— par feuille, ce qui pour les 25 feuilles fait f 350.— Ajoutons à cela f 1— 5 par feuille de correction et nous aurons f 716.5, que l'impression de l'ouvrage coutreroit sans les petits fraix.” — Voor zulk een prijs kon geen prachtwerk geleverd worden!

1) Enkele van de bovenstaande mededeelingen zijn ontleend aan een in de bibliotheek der Vereeniging berustende verzameling handschriften, daar vermeld als „*Lettres inédites de J. J. Rousseau et Marc Michel Rey.*” Die titel is ietwat gekleurd. Van Rousseau zelve is er geen enkel schriftuur bij, behalve een paar naamteekeningen onder contracten. Desniettemin is deze bundel brieven van verschillende franschen aan de firma Rey merkwaardig genoeg.

verkoopers," zoo lezen wij in *De Koopman*, Spectatoriaal tijdschrift voor 1780, „lieten den eigenlijken handel ras varen, gelijk mede het opleggen van goede, nieuwe geschriften; zij legden zich voornamelijk toe op kantoor-leverantiën en het debiteren van schrijfboeken, papier, inkt, pennen, lak en ouwels, of onteerden zich met kwakzalverijen te verkoopen, en olijen, dranken en balsems uit te venten." — Dat was hier en daar het treurig uiteinde van den hollandschen boekhandel en der eens zoo beroemde hollandsche boekdrukkerij. Hier en daar. Er waren gelukkig ook uitzonderingen. Enkele uitgevers bleven onzen ouden goeden naam gestand doen, en de keurige, kostbare uitgaven van reizen, van dichters, van historiewerken, waar ons oog zich nog in verlustigt, is als een gelukkig protest tegen de al te zwartgallige uitspraak van den spectatorialen *Koopman*.

Zeker is het, dat de fransche vluchtelingen niet weinig onze algemeene stoffelijke welvaart vermeerderden door de nieuwe vakken van nijverheid, die zij naar ons land overplantten. Maar even vast staat het, dat wij, niet door hun, maar door ons eigen dwaas toedoen, veel meer aan waarachtige waarde verloren door het lichtvaardig prijsgeven van ons hollandsch karakter en onze nationale degelijkheid. Hadden onze vaders kunnen vooruitzien welken droevigen ruilhandel zij stonden aan te gaan, zij zouden de vreemdelingen, wel met dezelfde gastvrijheid, maar met vrijwat minder vergoding hebben ingehaald. Welk verschil tusschen onze 17de eeuwse stoere mannen en deftige huismoeders en het verweekelijkte, verwijfde geslacht van honderd jaar later! Nog eens, de fransche uitgewekenen droegen daar geen schuld aan. In den regel waren zij van bezadigde, soms zeer beschaafde, zelfs aanzienlijke familiën, aan wie natuurlijk de plooi van welgemanierdheid en hoofsche mode van hun tijd en volk eigen was; maar onze plomper vormen aangekleed met dezen hun volkomen niet passenden uitheemschen tooi; onze lippen en pennen verwrongen tot een bespottelijk vreemd spraak- en schrijfsgeknoei; maar bovenal een gedroch-

telijke toepassing van fransche wuftheid, niet zoozeer naar levende modellen als wel overgenomen uit gemeene, harts-tochtprikkende boeken, dat alles ontroofde ons maar al te veel van wat onze natie ernstigs en nobels had, er maar al te ruim voor in de plaats latend wat bedwelmend was en onrein.

Laat ons bij deze zelfbetrachting evenwel niet vergeten, dat alle zonden, ook deze, voor een deel aan bijkomende omstandigheden geweten kunnen worden. Het tijdvak van Lodewijk XIV was in allen opzichte schitterend geweest. Frankrijk was een grootmachtig, overheerschend rijk geworden en had zijn gezag doen eerbiedigen door alle landen van Europa. Algemeen was het fransch als de taal der diplomatie aangenomen, en algemeen werd dan ook overal in de hooge kringen het fransch in den omgang gesproken. Waar de grooten der aarde het voorbeeld geven, daar plegen de kleineren te volgen, kniebuigend voor de fatsoenlijkheid. En waar nu onder den roemruchtigen koning een letterkunde bloeide zoo voortreffelijk als waarvan de meesterstukken van Corneille, Racine, Molière, Boileau, de vruchten waren, daar was het niet te verwonderen, dat het fransch en het fransche een zeer algemeene aantrekkingskracht hadden.

Wat wij omtrent onze latijnsche boeken gewenscht hebben, is van gelijke toepassing op onze fransche. De bibliograaf, die een welgeordende lijst zou willen maken van de hier te lande verschenen grootere en kleinere fransche geschriften, zou een verdienstelijk werk doen.

Wat het getal dier boeken betreft, daaromtrent zijn wij vooralsnog niet bij machte, zelfs bij benadering, een gissing te wagen. Maar wanneer wij eenig licht zoeken bij de magazijn-catalogen uit die dagen, en bij voorbeeld in den vóór ons liggenden van Elie Luzac vinden 1360 fransche boeken, waaronder 600, hetzij oorspronkelijk hetzij in nadruk, voornamelijk in Amsterdam, den Haag en Leiden verschenen; wanneer daarbij in het oog gehouden wordt, dat deze uitgaven de nieuwere zijn, meestal uitgekomen tusschen

1740—'60; wanneer men daarbij bedenkt, dat die twintig jaren maar een beperkt tijdvak beslaan van de ruimte waarin de fransche letterkunde hier bloeide, en dat evenzeer E. Luzac's assortiment maar een gedeelte bevatte van den voorraad uit zijn tijd; en men verbeeldt zich daarenboven de onberekenbare massa lektuur ons verfranschte land uit Frankrijk zelf verstrekt, dan meenen wij toch eenigszins een blik gegeven te hebben op de hoogst merkwaardige beteekenis van dit vertier voor onzen boekhandel in de 18de eeuw, zoolwel wat uitgevers- als debiethandel betreft, evenals de latijnsche literatuur voor een deel onze welvaart was in de 17de. Het is waar, de maatschappelijke omstandigheden brachten ons als van zelf op die vreemde wegen, maar onze voorvaderen, bij wie de handel als in het bloed zat, wisten er gebruik van te maken met een handigheid en ijver, vooral met een kunde en smaak, lateren dagen tot voorbeeld.

PORTUGEESE EN SPAANSCH DRUKKERIJEN.

Sinds verscheiden eeuwen hadden honderden joodsche gezinnen een veilige woonplaats genoten in Spanje en Portugal. Op het eind der middeleeuwen evenwel begon de katholieke geestelijkheid in het verblijf dier joden een zonde te zien tegen de kerk, een heiligschennis tegenover de alleen zaligmakende leer. Zij deed al het mogelijke om van de regering de verbanning der israelieten gedaan te krijgen, en zij werd daarin van den kant der burgers gesteund. Bij dezen echter niet uit onverdraagzaamheid, maar eenig en alleen uit wangunst. De joden hadden in de zuidelijke landen een zeer voorname plaats ingenomen. Om hier niet te spreken van hun geleerdheid, hun letterkundige talenten, hun kunst, hun algemeene beschaving, waren zij bovenal handelaren bij uitnemendheid. Schatten hadden zij daarmee opgelegd, en de

rijkdommen, die men hun toeschreef, waren meestal niet overdreven. Werden nu die door hun geld zoo machtig geworden zonen Israëls uit den lande verjaagd, dan zeker bleef een groot gedeelte van den handel in Spanje en zou er vrijwat meer welvaart komen onder de christen-landgenooten. Eindelijk, den 31sten Maart 1492, verscheen het decreet, waarbij allen israëlieten van beiderlei kunne werd gelast, om vóór den 30sten Juli van dat jaar, zoo zij niet tot de christenkerk wilden overgaan, het grondgebied van het koninkrijk Spanje te ruimen.

De omstandigheid, waaronder die verbanning plaats had, is te eigenaardig, dan dat de herinnering eraan niet enkele regels zou mogen innemen. Dat over dit besluit onder de joden een diepe verslagenheid heerschte, is niet anders dan natuurlijk. Als afgevaardigde zijner geloofsbroeders ging de aanzienlijke en beroemde Don Isaac Abrabanel zich smekend werpen aan de voeten van koning Ferdinand en koningin Isabella, om hun den vreeselijken jammer te schetsen, dien deze gruwzame maatregel door geheel het rijk zou verspreiden, en tegelijk verbazende gedschatten aan te bieden, indien het genomen besluit mocht worden ingetrokken. Doch toen het hooge vorstenpaar reeds bijna was overgehaald om aan de bede gehoor te geven, verscheen Torquemada, de generaal-inquisiteur, met een kruisbeeld in de hand, in de gehoorzaal en riep zijn vorstelijken gebieders dreigend toe: „Judas heeft weleer zijn Heer verkocht voor dertig zilverlingen, Uw Hoogheden zijn Judas gelijk.” Op deze machtspraak was voor de gehoorzame kinderen der kerk geen terugtreden mogelijk. Het besluit bleef gehandhaafd, en ongeveer driemaal honderdduizend joden verlieten het land, waar zij sinds eeuwen gelukkig en welvarend waren geweest.

Zoo machtig was de arm der kerk tegenover de regeeringen. Dat zou weldra nogmaals blijken. Het lag voor de hand dat de verjaagden allereerst een wijkplaats zouden zoeken in de nabuurschap, en dat daarvoor Portugal als met den vinger was aangewezen. Koning Johan maakte geen bezwaar,

aan deze rijke kooplieden en ondernemende mannen van nijverheid, mits tegen betaling van een aanzienlijk hoofdgeld, binnen zijn grenzen een woonplaats te verleenen. Maar zijn opvolger, Emanuel I, daartoe door de geestelijkheid gedwongen, stelde tot nieuwe voorwaarde, dat alle joodsche kinderen voortaan den christendoop hadden te ondergaan, of dat de weigerende ouders met hun gezin het rijk zouden moeten ontruimen.

Het spreekt van zelf, dat toen ons vaderland onder spaansche heerschappij was, de vreemde joden hier, evenmin als in Spanje, een veilig verblijf hadden. Wel hadden vele familiën zich naar hier overgeplant en ongemoeid de hollandsche gastvrijheid genoten, maar plakkaat bij plakkaat bedreigde elke stad met boeten en straf, wanneer zij deze heidenen niet uit haar veste verjoeg. Gelijk in die dagen heel veel plaats had: men bekommerde zich om die plak-katen weinig en deed alsof zij niet bestonden. Eerst op het laatst der 16de eeuw werd aan de joden hier te lande van staatswege vrijheid van handel en wandel verzekerd.

Sinds 1595 vestigde zich vooral te Amsterdam een steeds toenemend getal portugeezen, in 1603 gevolgd door een gelijken stroom van spanjaarden; in 1616 door een spoedig in grooten getale aanwassende menigte Duitschers.

Wat ten allen tijde en in alle landen der wereld tot schande der christenen vertoond is, had ook hier binnen onze vrije grenzen plaats. Christenen van allerlei kleur, natuurlijk niet van de beste soort, maakten zich wijs, dat die overal omdwalende joden een van God veracht volk waren en van de uitverkoren christenmensen geen genegenheid, hoogstens ietwat schouderophalend medelijden, zoo geen afkeer verdienden. Nu en dan kwamen daarbij vlagen van bekeeringsijver. En zoo deed zich van lieverleê een zwerm van vlugschriften op, al vinniger en vuiler, den armen joden onbarmhartig naar het hoofd geworpen. Dezen, met name de zuidelijken, wreekten zich op alleszins waardige wijs. Niet met gelijke munt, maar met woorden van goud, vol ernst, vol geleerdheid, vol achtbaar betoog, vol israëlitisch

hooggevoel, verdedigden zij hun godsdienst en de onaantastbaarheid van hun geweten. Het onzalig gevolg daarvan was, dat alweder de synodale kerk op deze ketters haar hand legde, en dat in het midden der 17de eeuw te Amsterdam een keur werd uitgevaardigd, waarin den joden verboden werd strijdschriften uit te geven tegen protestanten en katholieken. Die keur werd trouwens nooit toegepast, en de joden gingen onverhinderd voort met spreken waar zij niet mochten en niet wilden zwijgen.

Dat dit bovenal te Amsterdam plaats had, is geen wonder. Daar toch vooral was der uitgewekenen hoofdzetel. Meer dan 400 portugeesche en spaansche familiën, waaronder de nobelste en beschaafde, hadden er zich gevestigd.

Onder dezen was een groot getal doctoren, geestelijken, mannen van wetenschap, dichters, industriëelen, kooplui en vooral boekdrukkers. De laatstgenoemden hadden reeds in hun vroegere woonplaatsen zich een erkenden naam van bekwaamheid verworven. In alle landen, bovenal in de italiaansche steden Venetië, Rome, Mantua, Cremona, Verona, Ferrara, waren sinds jaar en dag de drukkerijen voor een groot deel in handen van israëlieten geweest ¹⁾, en overall moest hun de eer gegeven worden dat zij het beste werk leverden. Bovenal legden zij zich daarbij toe op het verspreiden der heilige boeken, gebedenbundels en schoolwerkjes. Meestal stonden aan het hoofd dier inrichtingen geleerde joden, geholpen door even geleerde correctoren en door zettters en drukkers, die hun vak volkomen meester waren. Een van de eerste christenen, die zich bij voorkeur op het drukken van hebreuwsche bijbels en hebreuwsche boeken toeleigde, was een antwerpenaar, Cornelis Bamberg, die zich in de 16de eeuw te Venetië vestigde en zijn zaken zoo gunstig dreef, dat hij op zijn drukkerij 200 werklieden, allen joden, in dienst had. Zelfs de groote Aldus Manutius kon, wat oostersche typen aangaat, tegen deze drukkerij niet op.

1) Zie Mr. I. da Costa, *Israël en de volken* 2de druk, bl. 256 vlg.

Het eerste hebreuwsche werk dat te Amsterdam werd gedrukt, is het hoogst zeldzame *Sebile Emoena*, in 1855 op de haarlemsche typographische tentoonstelling te zien geweest, en vermoedelijk afkomstig van de persen van Menassch Ben Israël. Deze voortreffelijke, geleerde israëliet, uit Portugal geboortig, had, naar Holland uitgeweken, in 1627 te Amsterdam met zijn zoon een drukkerij opgericht, vooreerst met het doel om zijn eigen wétschappelijke studiën in de wereld te brengen, en ten anderen om door dit bedrijf van nijverheid zijn sobere inkomsten als rabbijn ietwat te vermeerderen. Weldra werd die werkplaats aanzienlijk grooter; onder het derde hoofd Joseph Athias ¹⁾ zelfs zoo uitgebreid, en zoo uitnemend van arbeid, dat alles wat zij leverde, vooral haar bijbels en gebedenboeken, een europeesche vermaardheid verkreeg. Athias was, evenals Menasseh Ben Israël, een zeer geleerd rabbijn. Hij was de ontwerper en uitvoerder van de gezuiverde en toegelichte bijbeluitgaaft, die door de bijbelverklaarders van alle landen als grondtekst aangenomen is en die als zoo verdienstelijk werd erkend, dat de staten van Holland den bewerker en drukker in 1667 met een gouden ketting en penning vereerden. Omstreeks dienzelfden tijd, of iets later, hield Joseph Athias niet minder dan 12 persen aan den gang en kon hij (zie later bij het hoofdstuk *Bijbels*) getuigen, dat zijn werkplaats meer dan een millioen bijbels over Europa, vooral naar Engeland en Schotland, had verspreid.

In 1890 heeft M. Kaiserling de bibliographie verrijkt met de uitgaaft van een *Bibliotheca Española-Portoguesa-Judaica*; *Dictionnaire bibliographique des auteurs Juifs*. Deze lijst vermeldt ongeveer 700 namen van joodsche schrijvers over heel Europa heen, waarvan ruim 250 in de 17de en 18de eeuw in Amsterdam woonden. Geen wonder alzoo, dat

1) Athias was een voor Nederland aangenomen naam. Het geslacht heette eigenlijk De Vargas, maar om wel te bevroeden redenen vonden de uitwijkende leden het geraden, dezen naam aan onze grenzen liever te verwisselen (H. J. Koenen, *Geschiedenis der joden*). — Zijn drukkerij ging in later tijd over aan de firma Proops.

de spaansch-portugeesche literatuur een belangrijken tak van onzen hollandschen boekhandel moet hebben uitgemaakt. De gewone boekverkoopers zagen deze boeken nooit; de assortimenthandelaars zelden: de drukkers of uitgevers zelve verzonden ze naar buitenslands overal heen, naar hun eigen vak- en geloofsgenooten. Maar wanneer wij door Mr. de Roever, in *Oud-Holland* 1891, vinden opgeteekend, dat in 1643 de binders Magnus en Spanceerder ¹⁾ een akkoord aangingen

1) Hendrik Magnus, vader en zoon, en Bruno Spanceerder waren in het midden der 17de eeuw de voornaamste binders in Amsterdam. Wij hebben met opzet in dit opstel de geschiedenis van de bindkunst, evenals van de drukkunst, evenals van de graveerkunst, geheel ter zijde gelaten. Men merke op, welk een terrein er nog overblijft! Maar als ter loops willen wij toch even aantekenen, dat deze 8000 boeken grootendeels moesten worden gebonden, „gepapt en met roodbessen beplakt,” in vier partijen te leveren, telkens 1600, met borden en garen banden, en 400 met sloten, binnen zes weken, de eerste tegen vijf stuivers en een duit, en de anderen tegen zes stuivers en een oortje per stuk.

Uit deze mededeeling blijkt ten eerste, dat de binders in de 17de eeuw niet alleen bij voorkeur prachtwerk, maar evenzeer groote partijen bij aanneming leverden, en wel op betrekkelijk zeer korten termijn. Maar ten andere wordt het ons te duidelijker, welk een menigte hebreeuwsehe gebeden- en andere boeken te Amsterdam gedrukt werden ter uitzending naar Duitschland, Polen, Rusland en andere landen; een tak van handel, waarin ons land toen ter tijd de eerste plaats besloeg en die later geheel verliep.

Dat er in de 17de eeuw, en vroeger, veel werk gemaakt werd van het binden van boeken, blijkt duidelijk bij het bezoeken van bijna elke bibliotheek. Niet alleen kerkvaders, historie, reizen, klassieken, maar ook dichtwerken en boeken van smaak, folianten en kwartijnen, verschenen in perkamenten of lederen banden, soms verguld op snede, en op rug en plat met ornamenten versierd. Enkele exemplaren, kostbaarder bewerkt, waren doorgaans, op hoop van zegen, door den schrijver of uitgever bestemd als presenten voor de staten, voor aanzienlijke personen, of voor buitenslandsche potentaten. Politieke verhoudingen bleven daarbij buiten rekening. Den 18^{den} Februari 1679, dus terwijl onze republiek nog allesbehalve gedacht kon worden eerbiedig naar de oogen te zien van een overweldigder als Lodewijk XIV, draagt Nicolaes Heinsius dezen monarch zijn *Virgilius* op en schrijft zijn uitgever Daniel Elsevier: „Hier nevens de proef van de Dedicatie, voor de banden sal goede sorghe draghen, die voor den Koninck ende den Dauphijn dienen wel in „maroquin de levant”, de andere in hooru als voor desen, sal goede sorghe draghen dat wel sullen ingebonden worden, die in „maroquin de levant” moeten „à petits fers” vergult worden,

voor het binden van 8000 exemplaren van een hebreuwsch gebedenboek met de drukkers-uitgevers Gebr. Benveniste, en in acht nemen dat deze firma één was van de vele joodsche drukkerijen, die in de 17de eeuw te Amsterdam in vollen gang en bloei waren ¹⁾, dan krijgt die handel beteekenis, te meer als men erbij bedenkt, welk een menigte werklieden, zettters, drukkers, binders en zooveel anderen daarin hun brood vonden.

Deze vreemdelingen, drukkers en uitgevers, hadden op onze eigen vakgenooten van die dagen iets belangrijks vóór: zij waren voor een groot gedeelte mannen van aanzienlijken huize, mannen zoo niet van geleerdheid dan toch van wetenschap en beschaving en van hoffelijke manieren. Zonder zich ongezocht — het waren maar joden — te willen mengen in christenkringen, sloten zij zich bij elkaâr aan en onderhielden gemeenschappelijk de gewoonten en overleveringen van het hun lieve weleer. Zoo bestonden in Amsterdam, opgericht in 1676 en in 1685, twee „Academie's" waar de uitstekendste spaansche en portugeesche joden door onderlinge nauwgezette studie en kritiek zich oefenden in het waardeeren van oude en nieuwe literatuur.

Deze bijeenkomsten, en het afzonderlijk bestaan in onze hoofdstad van vreemde talen, vonden van zelf langzamerhand hun eind, naar gelang onze zuidelijke gasten meer inheemsch werden en in allen opzichte deel gingen uitmaken van het nederlandsche volk.

dat hier een binder seer wel doet, Magnus genaemt." (*Brieven van D. Elsevier aan N. Heinsius* N°. 65). Het exemplaar voor den „Dauphijn" bestemd, is thans in het bezit van Alph. Willems te Brussel en is afgebeeld in diens werk *Les Elseviers*.

Voor al buitenlandsche regeeringen waren kwistig met onderlinge beleefdheden. Hollandsche uitgaven in prachtbanden gebonden, behoorden in vroeger tijd tot zeer gezochte geschenken aan vorsten en aanzienlijke personen. Zoo o. a. vermeldt Mr. N. de Roever (*Oud-Holland*, 1883) dat onze staten tot de geschenken voor den sultan van Turkije in 1612 ook bestemden de volgende boeken: „*Elf boeken Calvini, Opera Melanctonis, Biblia Graeca Junii*, ook een *Atlas Mercatoris* gezegd *Atlas Maior*, in rood fluweel gebonden en verguld." Benevens een aantal landkaarten.

1) Zie *Ned. israëlitisch jaarboekje*, 1858.

Ook vervielen gaandeweg de hebreeuwse en portugeesche drukkerijen tot gewone werkplaatsen; buitenlandsche mededinging had ons ook dezen nijverheidshandel ontkaapt. De firma's Proops, van Embden, Belinfante, de Mesquita, handhaafden in later eeuw nog een tijdlang den ouden naam; thans is deze handel op het buitenland, evenals zooveel andere, ten eenenmale verloren.

Van een bestaan hebbende armenische drukkerij zijn maar weinig berichten tot ons overgekomen. Wat wij weten hebben wij te danken aan Mr. N. de Roever. In zijn merkwaardig boekje *Uit onze oude Amstelstad* verhaalt deze, dat omstreeks 1640 de eerste armeniërs zich metterwoon te Amsterdam kwamen vestigen. Hun getal breidde zich weldra zoo uit, dat zij in 1665 een bisschop beriepen en een ge-regelde gemeente vormden. Meestal kooplieden van grooten ondernemingsmoed, waren er onder hen ook, die het een of ander vak van nijverheid tot beroep kozen. Zoo sloot Mattheo Avak in 1658 een overeenkomst met den beroemden stempelsnijder der Elseviers, Christoffel van Dijk, om hem te leveren 170 pincoenen en 240 matrijzen van armenische letters, in groot en klein formaat te snijden, die Avak voor zijn nieuwe uitgaaf van den bijbel in de armenische taal noodig had. Ieder dezer pincoenen en matrijzen werd met 34 stuivers betaald. Van Dijk bedong daarenboven van den armeniër bij de aflevering een vereering van tien guldens aan zijn huisvrouw.

Verdere bijzonderheden omtrent deze of andere dergelijke drukkerijen zijn ons niet bekend. Maar in elk geval blijkt eruit, dat in het midden der 17de eeuw te Amsterdam ook in het armenisch een bijbel gedrukt werd ¹⁾.

1) De universiteits-bibliotheek te Leiden bezit een fraai exemplaar van dien bijbel in 1670 verschenen, door Magnus gebonden.

DERDE HOOFDSTUK.

De hollandsche boekhandel.

Karakter van de 17de eeuw. — Van de 18de. — Onze welvaart ter zee en te land. — Onze macht. — Regenten en burgers. — Herleving van den boekhandel. — Grootte kunstenaars, kleine waardeering. — Geringe liefde voor taal. — Schaarschheid van hollandsche boeken. — Het ontstaan van bibliotheken. — Boekenauctiën. — Verbetering van schoolonderwijs. — Willem Bartjens. — De schrijfkunst. — Rijmwoede. — Rederijkers. — Dichtbundels. — Het uitgeven geen goudmijn. — Middelen tot uitbreiding van debiet. — Jacob Cats. — Stichtelijke lectuur. — Onverdraagzaamheid. — De dwang van de synodes. — Wisseling van professoren aan de akademiën. — De studenten. — Invloed van Descartes en Spinoza. — Vloed van strijdschriften. — Van preeken. — Staaltjes van kanselstijl. — Petrus Burman en de kerk. — De waldensen. — Volksboeken. — Een scheepsboekery. — De jufferboekjes of mopjes. — De Arcadia's en Astréa's. — Fransche romans. — Hun invloed. — De Foe's Robinson Crusoe. — De engelsche Spectator's. — Justus van Effen. — De engelsche romans. — Vermeerdering van leeslust. — Klagede stemmen uit

den boekhandel. — Een woord van wederlegging. — Het beste boek.

Met de hollandsche boeken komen wij op een heel ander terrein. Hebben wij bij de latijnsche en fransche, gelijk van zelf spreekt, ons meer te bepalen gehad tot de massa, tot den omvang van die handelsartikelen in onze republiek, hier, waar het onze eigen taal geldt, kan de boekhandel er eenig gewicht aan hechten, na te gaan, hoe de onderscheiden vakken van wetenschap en letteren in den loop des tijds zich ontwikkeld en aan onze pers voedsel gegeven hebben. Dat wil zeggen, dat wij in een volgend hoofdstuk, onze hollandsche boeken rakende, willen beproeven, bij halve eeuwen ingedeeld, eenig overzicht te geven van eenige der voornaamste werken in verschillende vakken verschenen.

Vooraf reeds nu een soort van voorrede betreffende deze en de volgende afdeeling. Wil men, dat wij beseffen, veel, heel veel te zijn voorbijgegaan, hoogst gebrekkig stukwerk, in plaats van maar eenigszins naar volledigheid zweemend werk geleverd te hebben: wij buigen het hoofd en leggen die bekentenis deemoedig af. Maar indien wij, tegenover hem die veel meer weet dan wij, een woord tot onze verdediging mochten pleiten, dan zou het dit wezen, dat wij er nooit van gedroomd hebben — welk een verwatenheid zou het zijn! — een boek te geven over eenig vak van boekenkennis of literatuur, maar alleen, ten gevalle van beroepsgenooten, een kijkje op de boekenwereld van het lang verleden.

Voortgaande. Vóór wij de betrekkelijke schraalheid van onzen hollandschen boekhandel gaan schetsen, dienen de oorzaken vermeld te worden, waaraan die soberheid te wijten is. Onze volksgeschiedenis hangt met onze boekengeschiedenis allernauwst samen.

De ruimte die wij ter beschouwing genomen hebben ligt binnen de 17de en 18de eeuw. Wat ons onderwerp betreft weten en vinden wij in betrekking tot onze stof uit de

16de veel te weinig om ons aan eenige mededeeling te wagen. Daarom doen wij aan die 16de eeuw niettemin niets te kort. In het voortreffelijke boek van prof. R. Fruin: *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, zegt de schrijver: „Die tien jaren, 1588—1598, zijn misschien de gewichtigste uit onze geheele geschiedenis. Niet alleen dat zij door een reeks van gelukkige krijgsbedrijven onzen bodem aan den vijand hebben zien ontweldigen, zij zijn getuigen geweest van het vaststellen van de staatsregeering, waaronder de republiek twee eeuwen heeft gebloeid, zij hebben handel en nijverheid voorbeeldeloos zien ontwikkelen, en den grond zien leggen van onze macht in Indië.” Die uitspraak van zulk een gezag, en in het boek zelf met zooveel bewijzen gestaafd, volstaat voor de eer van het tijdperk, dat aan het onze voorafgaat.

De twee eeuwen, straks meer bepaald uit een vakoogpunt na te gaan, hadden in het algemeen ieder een zeer eigenaardig en uiteenlopend karakter. De 17de, uit haar voorgangster geboren en door deze als het ware opgevoed, was vol van gezonden levenslust. Zij had leeren werken, strijd voeren, overwinnen, machtig zijn. Uit alle poriën van haar maatschappelijk samenstel stroomden frischheid en kracht. Zij volbracht haar groote daden uit natuurlijke aandrift, zonder verziekelijkt te worden door eigen dunk.

De 18de was in veel opzichten zwak, brooddronken, laf. Zij had te veel, waar zij in loomheid op teren kon, te veel roem, te veel geld, te veel grootheid: alles de erflating van de vaderen. Had zij willen voortbouwen op de door dezen gelegde grondslagen, wie zal zeggen wat Nederland's toekomst, wellicht aan de spits der volken, geweest zou zijn? Maar het ligt nu eenmaal in den gang van zaken, dat op een tijd van inspanning een tijd van verslapping volgt; dat achter den beschermengel met den hoorn des overvloeds de duivel aantreedt met zijn aanblazing tot roekeloos verkwisten.

Terwijl voor een deel de boekdrukkunst, voor een ander de hervorming, bezig waren der menschen hoofden en harten tot een nieuw bestaan om te scheppen, kwam hier te lande

ook van staatkundigen kant een prikkel tot streven naar maatschappelijken vooruitgang. Bij de Unie van Utrecht in 1579 verbonden zich de zeven noordelijke provinciën nauwer aaneen, en al betrof deze overeenkomst voornamelijk het wederzijdsch beschermen en bijstaan in nood, met eerbiediging van de verschillende provinciale of stedelijke besturen en verordeningen, toch kwam daardoor een aaneensluiting tot stand, die, door vergrooting van terrein en onderlinge regeling van vormen, van niet geringe beteekenis was. Dat tegen deze licht- een schaduwzijde overstond, valt niet te ontkennen. Juist die provinciale en stedelijke zelfstandigheid, het uitvaardigen van eigen besluiten, het stellen van eigen verbods- en strafbepalingen, dat alles maakte weldra de gewesten en groote steden, schijnbaar aaneengehecht, ieder tot een klein rijkje op zich zelf, met een voortdurend dingen naar den voorrang, waarbij de provincie Holland en de stad Amsterdam hooghartig de vlag veroverden. Met name voor den boekhandel had deze gescheiden eenheid vooral dit kwaad, dat er pijnlijke plaatselijke tegenstrijdigheden begonnen te klemmen tusschen beperkende voorschriften, maar evenzeer tusschen als door de vingers geziene vrijheden. Vooral hebben wij hier het oog op verboden boeken en op den nadruk, waarop wij in bijzonderheden terugkomen.

Dat alles nam niet weg, dat onze republiek van jaar tot jaar als met reuzenschreden vooruit en een ongedroomden voorspoed te gemoet ging. Onder de verdrukking van den oorlog reeds hadden de vaderen bewezen, behalve voor het krijgvoeren, rappe handen te hebben voor nijverheid en handel. Bij het twaalfjarig bestand zouden zij deze gezegende rust zich des te krachtiger ten nutte maken.

Het verre verleden had kostelijke voorbeelden nagelaten. Bloei komt niet op eenmaal; er moet langzame groei aan voorafgaan. Onze handel en scheepvaart hebben in de 17de eeuw de wonderen getoond van een als op eens verzeen macht, maar in werkelijkheid hebben ook zij een voortijd, een jeugd gekend, waaraan hun volwassenheid haar alles

overwinnende kloekheid te danken had. Die jeugd lag in vroeger eeuw.

Geen uitvinding misschien — zegt prof. Fruin in zijn *Tien jaren* — heeft voor ons land zulke heilrijke gevolgen gehad als die van het eenvoudige haringkaken. Die visscherij, tot nog toe in het klein, alleen ter vervulling van eigen behoeften gedreven, werd groote visscherij, een bedrijf voor duizenden. Terstond namen menigten hollanders en zeeuwen het bij de hand; elk jaar zag meer en grooter vaartuigen aanbouwen: een halve eeuw na Willem Beukelz kon Karel de Stoute aan Eduard IV, bij diens terugkeer naar Engeland, reeds 500 hollandsche en zeeuwsche schuiten bijzetten. De haringvaart werd reeds in de 16de eeuw een goudmijn. In 1601 voeren 1500 buizen uit.

Bleek de hollandsche haring een handelswaar te zijn, die overal aftrek vond, niet minder was dit iets later het geval met koren, dat onze landgenooten uit het oosten haalden en vooral in de zuidelijke landen verkochten. In 1598 liepen in één week 600 graanschepen uit Oostland de amsterdamsche haven binnen, en in 1601 gingen in drie dagen tijds tusschen de 800 en 900 vaartuigen om koren te halen naar de Oostzee onder zeil. Niet minder dan 30.000 zeelieden hield de vaart bezig. De scheepsbouw vermeerderde en verbeterde als het ware dag aan dag; er waren jaren dat 1000 nieuwe vaartuigen werden aangelegd, en onze koopvaardij-schepen verkregen weldra den roem van de besten van Europa te zijn, zelfs zoo, dat vreemdelingen zich haastten de hollandsche werven te kiezen voor den aanbouw van de hunne.

De eene voorspoed leidde als van zelf tot den anderen. Aangelokt door de zee, als verliefd op den handel, werd ons volk aangegrepen door een ondernemingsgeest, die al meer en meer hunkerde naar manmoedige avontuurlijke tochten. Van de kleine zeevaart kwam het tot de groote; van de havens der Oost- en Middellandsche zee ging het zuidwaarts naar de goudkust van Guinea, noordwaarts naar Scandinavië, voorts naar het wonderland van Indië. Het laatste vooral was wel-

dra voor onze zeeluf en handelsmannen een onweerstaanbare magneet. De vreemde dingen die daar te zien en de verschillende mijnen die daar te ontginnen waren, wekten een reisdrift, die duizenden over de golven dreef om korter of langer in dat paradijs te verblijven. De kostbare specerijen uit de tropenlanden ontvoerd en naar alle staten van Europa verhandeld, deden aan Holland schatten toevloeien.

Een bekend fransch edelman, de hertog De Rohan, maakte in 1606—1608 een reis door Europa en bezocht in laatstgenoemd jaar, dus na alle andere staten opgenomen te hebben, ook de Nederlanden. Hij geeft zijn indruk aldus weér: „Dat kleine Holland heeft mij zooveel wonderen te zien gegeven als geen enkel land, waar ik op mijn reis geweest ben. Wanneer ik bedenk, dat het slechts een omtrck van 60 mijlen heeft en 29 fraaie steden bezit, waaronder de voornaamste, Dordrecht, Middelburg, Haarlem, Leiden, Delft, Rotterdam en Amsterdam, bij de schoonste steden in de wereld kunnen vergeleken worden, zoo wat haar rijkdommen als bevolking en bouwpracht betreft, en 400 dorpen, dan heb ik van zulk een grootheid geen begrip. — Na Venetië weet ik niets verwonderlijkers dan Amsterdam. Het is ongeloofelijk voor wie het niet gezien heeft, dat een enkele stad bij wijlen 3000 of 4000 schepen laat zien en tweemaal 's jaars vloten ontvangt van 400 of 500 vaartuigen, sommige van Dantzig komende met koren, andere van Frankrijk of Spanje met wijn of zout beladen, en een menigte, bovendien uit de Indiën en andere sinds kort ontdekte landen”¹⁾.

En deze schepen, let wel, werden meest alle op hollandsche werven getimmerd. Geen vak van nijverheid gaf aan grooter tal van menschen brood, en overvloedig brood, dan de scheepsbouw. Nergens waren handiger, ijveriger, bekwaamer werklieden. Voor alle volken van ons werelddeel werden zoowel oorlogschepen als koopvaardijvaartuigen in Holland

1) Van Lennep, *Geschiedenis des Vaderlands*, II, 229.

vervaardigd; geen natie kwam in de kunst van den scheepsbouw de onze nabij. Reeds in de vorige, de 16de eeuw, had de voorbeeldelooze handel, die door onze provinciën tot met de verstaafgelegene landen gedreven werd, de kunst van schepen te maken tot zulk een graad van ontwikkeling opgevoerd, dat de inrichting en de hechtheid onzer vaartuigen, kleine en groote, op zee haars gelijken niet hadden. Ook van oorlogschepen. Want ook deze waren, tegen kapers en vrijbuiters, noodig, zelfs buiten oorlogstijd. Onze koopmanschap door middel van schepen had zulk een omvang en waarde gekregen, maar werd tegelijk door zeeroovers zóó be-laagd, dat een vijftal steden, Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Monnikendam en Edam, op eigen kosten een smaldeel in zee zonden om haar handel te beschermen. Een weinig later rustte, op eigen gelegenheid, tot hetzelfde doel Amsterdam vier, Hoorn twee, en verscheidene andere steden een gelijk getal oorlogschepen uit voor de Zuiderzee. Nog eenige jaren later zonden de hollanders en zeeuwen een gansche vloot uit om hun koopwaren tegen de vereenigde fransche en engelsche scheepsmachten te beveiligen, en stelden Amsterdam en de steden van Waterland aan de staten voor om op haar eigen kosten niet minder dan 60 schepen met 8000 koppen bemand tegen de lubekkers en den koning van Denemarken uit te rusten. Toen het antwoord daarop wat lang naar hun zin uitbleef, besloten zij, niet naar der staten goedkeuring te wachten, maar deden zij alvast eigenmachtig wat zij voorgesteld hadden ¹⁾.

Zoo was ons volk in de 17de eeuw, en al vroeger, van handelsgeest als doortrokken. Als een tweelingzuster tierde de nijverheid daarnaast. De menigte fabrieken, die omstreeks 1625 in alle streken van de republiek opgericht werden of in volle werking waren, is niet te ramen. Verschillende soorten van lakens, damast, bombazijn, karsaai, greinen, linnens, garens, zijde, fluweel, trijp, saaien en andere gewerkte

1) Luzac, *Hollands rijkdom*, II, 38.

stoffen¹⁾, zeildoek, kabeltouw, houtzagerijen, bierbrouwerijen, — alles van de degelijkste en beste kwaliteiten — in één woord fabrieken van alle maatschappelijke en huiselijke benodigdheden, gaven aan duizenden bij duizenden werk en brachten rijkdom overal. Nergens in Europa was men met het kloven en slijpen van diamanten zoo vaardig als in Amsterdam, en nergens werd er ook belangrijker in gehandeld. De ontdekking der diamantmijnen in Brazilië heeft dezen tak van nijverheid en koophandel steeds rijker gemaakt.

Uit die algemeene wakkerheid, dat dringen en drijven om vooruit te komen, de drift om geld te verdienen, sproot voort groote welvaart, en uit die welvaart weelde. Nochtans een weelde, die door een voorouderlijke voorzichtigheid in toom gehouden werd. Onze vadersen plachten met hun fortuin niet roekeloos om te gaan, al waren zij er evenmin afkeerig van om aan de wereld te toonen dat zij rijk waren. Zij kenden geen krimp, maar verloren de spaarzaamheid niet uit het oog. Het was een zeldzame uitzondering, wanneer iemand meer verteerde dan zijn winsten gedoogden. In den regel was het omgekeerd, en de verteringen waren doorgaans van dien aard, dat zij, in zekeren zin, als verstandige geldbelegging konden beschouwd worden. Men bouwde, ja, fraaie en ruime, vaak prachtige huizen; maar zij waren stevig en duurzaam, en bij de toenemende behoefte aan woningen, bleven zij hun waarde behouden, stegen zelfs dikwijls in prijs; — men schafte zich kostbaar huisraad aan; maar het was geschikt om jaren te dienen, en werd niet ieder oogenblik verwisseld; — men versierde de voorportalen en vertrekken met kostbare marmeren of ivoren beelden, met fraaie schilderstukken, de kasten met keurig porselein, met goud- en zilverwerk, met bekers, fluiten, bokalen en roemers van uitmuntende stof en keurige be-

1) Grootheid en verval: In Leiden werden vervaardigd in 1645 20409 stukken laken, in 1769 3346; in 1656 33170 stukken grein, in 1779 3580; in 1600 35759 stukken saai, in 1776 392; in 1608 12735 stukken baai, in 1739 6615.

werking; maar dit alles behield zijn waarde. Men schonk aan vrouw of dochteren niet telkens nieuwe optooisels, die met de volgende mode weder als onwelstandig werden afgedankt, maar echte parelsnoeren, juweelen, brusselsche kanten, gouden versierselen, die als erfstukken in de familie bleven en, bij een oogenblikkelijke verlegenheid, in pand gegeven zouden kunnen worden om tijdelijke verliezen te dekken of belangrijke ondernemingen te doen, en gelost te worden wanneer de fortuin weder gunstig was. De kleeding, van zware zijde, damast, karsaai en andere duurzame stoffen, werd niet ieder oogenblik verwisseld, en dikwijls ging de huispels des vaders, of, als nog heden op sommige visschers-eilanden, het bruidskleed der moeder, op zoon of dochter over ¹⁾).

Tusschen al die heldendaden en overwinningen van handel en nijverheid door, gebeurden er op elk ander gebied evenzeer heldendaden, die alle te zamen onze 17de eeuw stempelen als onze glorierijkste. Wij stippen slechts aan: Nova Zembla ontdekt, de oost-indische maatschappij gevestigd, vier hoogeschole gesticht, de slag van Nieuwpoort, het arduinen stadhuis in de hoofdstad gebouwd. Denken wij daarbij aan onze staatslieden, onze admiralen, onze landontdekkers, onze doorluchtige schilders, Vondel en de Muiderkring, onze beroemde latinisten: overal, overal grootheden als de wegbereiders van weder andere.

Wie zal niet meêdoen in de verheerlijking van dezen bezielenden tijd?

Toch is het niet eerlijk, sprekend over onze 17de en 18de eeuwen, aan de eene alle glorie, aan de andere alle verwijt toe te deelen. Het kon niet anders, of de loop der omstandigheden moest hier en daar op een verkeerd pad doen afdwalen en in een doolhof van veel ellende uitkomen. IJverzucht is ten allen tijde een van 's menschen meest booze geesten geweest.

Er was in de eerste eeuw van onze republiek bepaald

1) Van Lennep, *Geschiedenis des Vaderlands*.

een regentenstand en een handelsstand, beide als door een kloof van elkander gescheiden. De mannen op het kussen handhaafden een groote macht en een ongenaakbare hooghartigheid. De koopman van zijn kant ging in dezen wakkeren tijd zoo geheel in zijn eigen belangen op, dat hij voor andere bemoeiingen oog noch hart had. Het bestieren van gewest en woonplaats liet hij gaarne over aan de deftige heeren die daartoe geroepen waren, alleen steen en been klagende wanneer hij meende in zijn rechten verkort of door belastingen benadeeld te worden. Een regeeringspost zou hij een tijdlang voor geen geld hebben aangenomen, hartstochtelijk jagen als hij deed op het veld van den handel en alleen voldoening zoekend voor zijn kloeke ondernemingen. Hij zag tegen de ver van hem afstaande regenten op, meestal met ontzag, maar vaak ook met zekeren wrevel en met tegenzin als *zijn* regenten, tegen wie hij, bij grieven of verzet, zijn hart wel eens, helaas maar al te veel, lucht kon geven in weinig-fatsoenlijke, ophitsende schotschriften. De afstand tusschen de eene en de andere klasse werd daardoor eerst hoe langer hoe wijder.

Daar kwam later iets ergers voor in de plaats, dat met persoonlijke belangen minder te maken had, maar de algemeene jammerlijk ging bedreigen. De handel had ongelooflijke rijkdommen in het land gebracht en daardoor velen, wier ouders eenvoudige burgerlieden waren, tot mannen van vermogen en invloed gemaakt. Een uitvloeisel daarvan was, dat van lieverlede velen, zich op hun geld niet weinig latende voorstaan, naar al hooger en hooger aanzien streefden en in het bestuur van stad en land plaatsen begeerden, voor welke zij ten eenenmale ongeschikt, of althans niet geboren waren. Vooral in Amsterdam waren ongehoorde kapitalen gewonnen ¹⁾, en dit had aan deze stad een overwicht gegeven, waardoor zij zich gerechtigd achtte in Holland den hoogsten toon te voeren onder de steden, gelijk de provincie Holland

1) Het stadhuis te Amsterdam kostte f 7.825.000.

van haar zijde dit eveneens deed boven de overige gewesten. Men ging beweren, dat de macht niet berustte bij de staten, maar bij de vroedschappen, die zich door afgevaardigden op de vergadering der staten lieten vertegenwoordigen; men zocht door te drijven dat in de vroedschappen zitting moesten hebben niet de vroedsten, maar de rijksten, als de meest belanghebbenden bij de welvaart der natie. Helaas dat maar al te velen hun zin kregen door de gedweeheid van de groote menigte, die ten allen tijde meer gezind is tot aanbidding van het gouden kalf, dan tot waardeering van talent en ervaring. Aan het roer te komen, macht te krijgen over zijn medeburgers en de beschikking te hebben over ambten en voordeelen ten behoeve van bloedverwanten en vrienden, werd van nu af de droom en wedijver van de mannen van het geld, die, om zich een glimp van voornaamheid te meer te geven, van den verarmden adel heerlijkheid op heerlijkheid kochten en hun burgerlijken naam met den naam van deze, als met een ge-goochelden adel verlengden. Waar de hoovaardij binnentreedt, vliedt de eenvoud. Onze republiek der 17de eeuw, onze rijke, wetenschappelijke, kunstvolle, in zoo vele opzichten schitterende republiek, had in haar overvloed van goud haar kwaden geest, die haar, vooral in de 18de eeuw, tot allerlei af-dwalingen verleiden zou.

Deze zaken zijn evenwel van later zorg. Wat de 17de eeuw voor onzen boekhandel en aanverwante vakken was, beschrijft ons in korte woorden Elie Luzac, waar hij meer uitvoerig den voorspoed van andere bedrijven behandelt heeft:

„Niet minder bloeiden de kunsten en wetenschappen. Ten voorbeelde kan men neemen de boekdrukkunst, het lettergieten, het plaat-snijden, plaat-drukken, het papier-maaken, 't welk in deze landen zoo ver gebragt was, dat nog heden-daagsch de hollandsche papieren boven alle anderen in deugd en in schoonheid uitmunten, en overal de voorkeur hadden. De boekhandel of boekneering, welke uit de boekdrukkunst is ontstaan, was zoo uitgestrekt, en zoo rijk aan

voorwerpen geworden, dat die onder de eerste takken van den algemeenen koophandel gerekend kon worden.

„Wat voordeel hebben de konsten en fabrieken niet genoten van de uitgaave van die menigvuldige werken, welke de voorgaande en tegenwoordige eeuw in allerlei takken van geleerdheid hebben zien uitkomen? Welke onnoemelijke schatten zijn er met dien handel niet gewonnen sedert dat die geenen, welke het oppergezag in handen hebben, de geleerdheid hebben aangemoedigd en de Geleerden als weldoeners van 't menschelijk geslacht ontvangen, bejegend en geëerd hebben.

„De Hollandsche boekhandel heeft gedurende bijna eene eeuw zig verrijkt met het drukken van boeken, van welken hun de *manuscripten* uit Frankrijk gezonden werden, of die zij op de fransche drukken nadrukten; of die voor hen hier te lande bearbeid werden: waartoe de vrijheid van ons land, als eene schuilplaats tegen de onverdraagzaamheid en vervolging, gelegenheid heeft gegeven. De vrijheid der drukperse heeft de boekneering hier te lande langen tijd doen bloeien boven alle anderen.”

Luzac sprak waarheid, maar, uit onzen tijd beschouwd, wel ietwat versierd. Voor zooveel het latijnsche en fransche boeken betref gaat zijn lof onverkort op. Het vertier daarin, wij hebben het gezien, was eenig. Ook in den assortimenthandel werden kapitalen verdiend. Anders echter was het met onzen handel in hollandsche boeken: veelal stiefkinderen op onzen eigen bodem, gansch verschovelingen daar buiten.

Het is een opmerkelijk verschijnsel. Onze 17de eeuw, zoo ontzaglijk groot in daden van oorlog en vrede beide, en zich zelv' daarvan wèlbewust, toonde zich in enkele richtingen voor een zelfstandig en manmoedig streven onbegrijpelijk onverschillig. Door heel de maatschappij was als een tinteling gegaan tot een nieuw, frisch, warm leven. Die kerngezonde aandrift toonde zich niet hier en daar in enkele richtingen, zij was, meer of minder, gevaren in het gansche volk, zij werkte naar buiten in allerlei vormen. Aan scheepvaart, nijverheid, handel werd hulde gebracht door alle tijd-

genooten; men koesterde zich gemeenschappelijk in de zonnetjes die de kloeke voorgangers daarin over ons vaderland hadden doen opgaan. Maar niettemin bleef de inspanning, de worsteling van sommige anderen, om op hùn plaats vooruit te komen, er iets groots te doen, bijna volkomen onopgemerkt, al stonden de belangen betrekkelijk even hoog, zoo niet hooger, dan die van koopmanschap. Onze kunst, onze wetenschap, onze letteren: wie van het groote publiek bemoeide zich ermeê, behalve de beoefenaars onderling? Bovenal de kunst trok al een heel kalme aandacht. Schrijnwerkers, tapijtwevers, goud-, zilver-, ijzersmeden, plateelbakkers, alle gilden van kunstnijverheid in één woord, waren aangeblazen door denzelfden adem, die zooveel anderen tot grootheid bracht. Met geweten te leveren wat voldeed aan den eisch van kunst en smaak; het schoone met het degelijke te paren, en minder om des lieven gelds wil dan uit eigen behoefte iets voort te brengen, waarop de maker met een glans van voldoening kon neêrzien: dat was schier de eenige troost van den ambachtsman, waar hij veeltijds zag dat zijn werkstukken naar buitenslands verkocht, maar hier veel te zelden begrepen en geprezen werden.

Erger verging het een groep van hooger orde, de dichterschilders van onze 17de eeuw. De reeks van onovertroffen kunstenaars, wier namen thans de heele wereld door met onbetwisten eerbied genoemd worden, waren in hun eigen tijd onaanzienlijke lieden, die met heel hard werken moeite hadden om hun dagelijksch brood te verdienen. Waar namen te berde worden gebracht als van Hals, Rembrandt, Ruysdaal, Van de Velde, Van Ostade, Brouwer, Dou, Van Huysum, Du Jardin, Van der Helst, Potter, Van der Meer, Jan Steen — noem er nog 25 bij, — daar ligt het voor de hand om zich te willen verbeelden, dat een tijd, die zulke vorsten op het gebied der kunst voortbracht, van kunstgevoel doortrokken, met kunstwaardeering bezielde moest zijn. Het tegendeel blijkt. De schilderijen der bovengenoemde groote meesters werden in den regel gekocht door den burgerman, maar niet door de grooten der maatschappij, die hun geld

liever besteedden aan dure italiaansche of vlaamsche kunst, of aan kabinetten van zoogenoemde zeldzaamheden ¹⁾; enkele portretten of familiegroepen uitgezonderd. Frederik Hendrik was de eerste, die in zijn paleis eenige schilderijen van hollandsche meesters opnam; maar toen zijn weduwe, Amalia van Solms, haar gemaal ter eer, in 1648 het Huis in het Bosch liet versieren met tafereelen uit zijn roemrijk leven, droeg zij die taak voornamelijk op aan de antwerpsche schilders Van Tulden en Jordans. — Ook onze patricische dichters, Hooft, Huygens, Van Baerle, Cats, geven nergens blijk van eenige hulde aan hun kunstgenooten van het pensel. Alleen Vondel spreekt over Rembrandt als „den zoon der duisternis.” — Dr. A. Bredius gaf in *Amsterdam's Jaarboekje voor 1891* eenige merkwaardige berichten omtrent den kunsthandel in de 17de eeuw; en wanneer wij daar nu lezen, dat in 1659 voor verkoopprijzen werden geschat 4 Molenaar's op *f* 40 elk, 2 Van der Neer's op *f* 40 samen, één Molijn op *f* 10, één Everdingen op *f* 12, één Dirk Hals op *f* 12, één Van Goyen op *f* 12; dat de algemeene welvaart der burgers en „de goedkoopheid van schilderijen” ten gevolge had, dat men vaak bij een eenvoudige timmerman of smid, herbergier, schuitenvoerder of vetweider, het huis vol schilderijen zag, knoeiwerken en meesterstukken door elkander, dan laat het zich hooren dat velen, zelfs onze grootmeesters van het palet, van hun arbeid niet konden leven, maar een ander bestaansmiddel erbij moesten waarnemen, gelijk Van Goyen in bloemen deed, Jan Steen

1) Voorname kooplui en aanzienlijke ambtenaren vooral deden mede in de dwaze mode van het aanleggen eener grootere of kleinere verzameling kostbare prullerijen, die bij wijze van pronk in de deftigste kamers werden ten toon gesteld. Die verzamelingen bestonden doorgaans uit een bout allerlei, zonder orde of doel: horens en schelpen, munten, bewerkte of onbewerkte steenen, uitheemsch glas- en aardewerk, houten en metalen beeldjes, aardigheden in allerlei vorm en van allerlei stof, soms smakeloos en walgelijk, voorwerpen waarvoor handen vol gelds uitgegeven werden en die alles behalve pasten te midden van onze eigen heerlijke kunstvlijt. (Zie *Rotterdam'sch Jaarboekje 1890*, blz. 107).

bierbrouwer was, Hobbema beëdigd wijnrocier, De Hooghe bediende bij een kunstkooper. Hals en Ruysdaal stierven arm. Onze kunst bloeide als de nachtbloumen, schitterend, maar schier ongenoten.

Met de wetenschap was het in den beginne weinig beter. Gelijk er bij ons volk scheiding was tusschen den regenten en den handelsstand, evenzoo was er een kloof tusschen den geleerde en den leek, of liever tusschen de wetenschap en den gedachtenkring onzer staatsburgers. Daar kwam bij, dat de hoogleeraren en zij die een akademische opleiding genoten hadden, betrekkelijk nog maar een klein hoopje vormden en onder de ongepolijste menigte als wegscholen. Ook waren er eigenlijk nog weinig beoefende vakken van wetenschap behalve oude talen en godgeleerdheid. En aangezien het publiek voorshands noch met de eene, noch met de andere te maken had of zich moeide, zoo deed het niet de geringste poging om met de mannen van die wijsheid in aanraking te komen, terwijl de laatsten van hun kant vrijwat uit de hoogte plachten neêr te zien op den onwetenden evenmensch, die bij handelscijfers leefde. Met het oog op de hooghartige inbeelding, waaraan zooveel anders knappe lieden ziek waren, schreef Huygens dit punt dicht:

„Wat was men eertijds grof, wat is men heden fijn!
 't Geleerde Griekenland en had maar Seven Wijsen:
 Iek kan d'er in ons Lant wel *Seven Hondert* wijsen,
 Die 't sijn — soo veel als ick, maar meenen dat sij 't sijn.”

Onze taalkunde en taalkunst, waar onze boekhandel gedeeltelijk van bestaan moest, deelde in die armoede meê.

Aanvankelijk liet het zich in het begin der 17de eeuw, wat de nederlandsche letteren aangaat, veelbelovend aanzien. Coornhert en Spiegel hadden niet alleen met verontwaardiging de roede opgeheven tegen de verharde taalzondaars, de rederijkers, maar zij waren tegelijk de wegbereiders geweest voor een groep van dichters en dichtersessen, die tot op den huidige oogenblik als de grondvesters van onze taalkunst

geëerbiedigd worden. De leden van den Muiderkring (1620—1646), gasten van den naar rang en geest aristokratischen Hooft: Reaal, Van Baerle, Anna en Maria Tesselschade (Roemer Visscher's dochters) Mostert, Huygens, Vondel e. a. wijdden zich, onder het genot van het goede der aarde, met geweten en liefde aan het kneden van onze taal in vormen van proza en poëzy, niet hoog genoeg te loven. Zij maakten in werkelijkheid een zelfstandigen, weinig naar buiten werkenden, maar daarom niet minder glorievollen kring uit naast al die landgenooten van hoogen moed en heerlijke kracht, die de kroon waren van onze 17de eeuw: onze staatsmannen, onze oorlogshelden, onze groothandelaars, onze geleerden, onze nijverheidskunstenaren, onze bouwmeesters. Maar terwijl de overiggenoemden, na hun persoonlijk heengaan, wat hun geest aangaat, bestaan bleven en opvolgers hadden, gingen de pogingen der dichters en taalmannen, evenals die der schilders, in en voor hun tijd schijnbaar verloren. Op hun eigen publiek had hun arbeid, behalve nu en dan die van Bredero, Huygens of Vondel, weinig of geen invloed. Zij mochten geen school gesticht zien. Het algemeen kende ze ter nauwernood en zou er ook geen moeite voor gedaan hebben, onverschillig als men al meer en meer werd voor iets als hollandsche taal. Wanneer wij Cats — over wien later — uitzonderen, schreven onze dichters meestal voor toe-oogen. Zelfs Vondel had, niettegenstaande zijn verscheiden herdrukken, soms groote moeite om voor zijn arbeid een drukker te vinden, en toen de man, wien het volk van Nederland twee eeuwen later een standbeeld wijdde — wie weet het niet — op zijn ruim 70-jarigen leeftijd behoeftig was, ontving hij met nederige onderdanigheid als hooge gunst een ondergeschikte betrekking aan de amsterdamsche bank van leening.

Dat alles was niet de schuld onzer vaders; het was hun in elk geval niet ten volle toe te rekenen. De tijd, waarin zij zich bewogen, had nog iets zeer leegs en onbeholpens. Zoogenoemd verstandelijk genot kende men haast niet. Wat de scholen waren hebben wij aangetoond; wat de ontwikkeling in het huisgezin betref, alleen opleiding tot godsdienst-

zin en vroomheid was de zelden verzuimde taak der ouders, zonder veel meer. Hoe weinig burgervaders of moeders bekreunden zich over de geestelijke of wetenschappelijke vorming van zoon of dochter in huis? Wat den gezelligen omgang aangaat, gedachtenwisseling over zaken van kennis en kunst had daarin zeker een geringe plaats. Het eenige wat aan de hoofden van gewone burgers buiten hun dagelijksche belangen te verwerken gegeven werd, was wat latijn en later wat fransch. Maar wat zou men daar eigenlijk meê doen? Hoogstens kon het voor sommigen de sleutel wezen tot eenigen klassiek, wiens waarde men in de verste verte niet in staat was te vatten.

Wij beseffen dat wij bezig zijn kwaad te spreken. Hoe zouden wij ons niet verplicht gevoelen, den indruk daarvan zooveel mogelijk te keer te gaan? Want tegen het laakbare stond ook hier, gelijk overal, het prijzenswaardige over. De geest van het groote tijdperk, waar wij een vluchtigen blik op slaan, is met den loop der dingen gaandeweg gewijzigd, anders, beter, verstandiger geworden. In elk geval, onze beschaving had, even als alles, haar jeugd en rijperen wasdom. In haar kinderjaren gaf zij nu en dan verrassende teekenen van aanleg, maar zij bleef met dat al jong en hardleerend. De geest van den ruimen tijdkring, dien wij nagaan, moge, vooral in het begin, nog te weinig ontgonnen geweest zijn om een algemeene liefde te koesteren voor het boek, toch waren er, wij wezen er reeds op, op dien regel ook uitzonderingen, en wel zeer achtingswaardige. In onze republiek kwamen in de 17de en 18de eeuwen, ook in onze eigen hollandsche taal, vrijwat boeken, en daaronder kostelijke en kostbare uitgaven tot stand, uitgaven, waarin, wat degelijkheid van inhoud en sierlijkheid van vorm betreft, ons land zich met andere landen veilig kon meten. Wie de hierna volgende boekenlijst wil nagaan, zal zich verbazen over de kloeke ondernemingen hier te lande, vooral in het vak van geschiedenis, natuurlijke historie en aardrijkskunde uitgevoerd. Prachtige folianten en kwartijnen, met een schat van platen en een

reeks van deelen van omvang zullen hem voor de verbeelding schitteren en hem doen beweren, dat zelfs onze, zooveel weelderiger tijd daar niet tegenaan kan. Handen vol gelds waren er voor den liefhebber mede gemoeid om zich die werken, die hollandsche werken, aan te schaffen, kapitalen voor den uitgever om ze in de wereld te helpen. En toch verschenen ze, onbekrompen uitgevoerd, gretig gekocht.

Laat ons op den voorgrond mogen brengen, dat de zeer uitnemende hollandsche geschiedkundige, natuurhistorische en aardrijksbeschrijvende werken, die wij straks in een kort overzicht gaan noemen, verdeeld zijn over niet minder dan vier halve eeuwen. Die verhouding van tijdruimte en getal zal te scherper in het oog springen bij de herinnering, dat, altoos volgens den niet ten volle vertrouwbaren Arrenberg, de 17de eeuw nog geen 1000, en de 18de eerst vijfmaal zooveel hollandsche boeken boven één gulden opleverde; dat is in doorslag — hetgeen evenwel lang niet zuiver opgaat — een 100tal in de tien jaar voor de eerste, een 500 in diezelfde ruimte voor de tweede eeuw. Bedenkt men nu, dat het overgroot gedeelte den prijs van ongeveer drie gulden niet te boven ging, dan behoeft het wel niet lang nagerekend te worden, dat werken van ettelijke deelen groot, of van duren prijs, niet tot de alledaagsche verschijnselen behoorden.

Dat neemt niet weg dat zij er waren, en wel tot eer van hun schrijvers, van hun uitgevers, en tot eer van het vaderland.

Daar zou na de eerste helft onzer 17de eeuw nog heelwat moeten gebeuren. eer het braakliggend geestelijk veld door ploegen en eggen en bezaaien tot vruchtbaarheid was gebracht.

Het gebeurde, maar langzaam.

Het boek zou het natuurlijk middel zijn.

Dat werd in de eerste jaren van onze republiek nog heel weinig begrepen. Daar waren voorgangers noodig om van lieverlede volgers te winnen. En die baanbrekers kwamen er.

Was over het algemeen de belangstelling in verstandsbeschaving luttel, ook deze regel had zijn uitzonderingen. Er kwamen onder de deftige burgers sommige, die boeken kochten, die soms er een klein bibliotheekje op nahielden. Dat werd zelfs een onvermijdelijke behoefte voor ieder die leeren en zich oefenen wou; hij moest boeken bezitten, bezitten in vollen vrijen eigendom. Want in die dagen, en veel later ook nog maar al te veel, was een zelfzuchtige vasthoudendheid op het punt van boeken een kleingeestige ondeugd. Gij mocht gul en goed uw gebuur of vriend eenig meubel of huisraad of geld in leenbruik afstaan, maar wie u kwam vragen om een boek, dat gij jarenlang staan of onlangs voor u zelve gekocht had, die zou, tien tegen een, een ontwijkend antwoord bekomen. Wat studie en lektuur betreft, daarvoor had ieder te zorgen overeenkomstig eigen persoonlijke begeerte.

Naast deze voor het meerendeel zeer kleine verzamelingen verrezen langzamerhand eenige zeer groote: bibliotheken die de nobele voorbeelden waren voor veel nobele volgers, en waarvan sommige om haar uitgebreidheid en belangrijkheid een historischen naam hebben achtergelaten. In 1644 verscheen te Parijs een werkje getiteld: *Traicté des plus belles bibliothèques dans le monde*, par Louis Jacob. Van onze republiek gewagende, spreekt hij vooral met grooten lof van de akademische bibliotheek te Leiden, van die van prof. Joh. Holman, van Scaliger, van Janus Douza, van Dan. Heinsius en van G. J. Vossius aldaar; van de amsterdamsche stadsbibliotheek, van de boekerij van Adriaan Pauw, heer van Heemskerk (in dien tijd op meer dan tweemaal honderd duizend gulden geschat), die van De Hem, die van Jan Rutgers te Dordrecht ¹⁾. — Over Leiden sprekende

1) Genoemde bibliotheken, alle dagteekenend uit de eerste helft der 17de eeuw, kunnen aangevuld worden met eenige andere, uit denzelfden tijd of iets vroeger. De eerste, van welke auctie wij melding gemaakt vinden, is die van (een onbekenden) Haneman, in 1593, waarover briefwisseling gevoerd wordt tusschen den heere Pancras van Castricum en prof. P. Merula te Leiden. Voorts die van Marnix van St. Aldegonde, gehouden te Lei-

zegt de schrijver: „Elle possède une grande Bibliothèque, qui doit la gloire de son érection au Sérénissime Prince

den in 1599. *De Navorscher* van 1870 spreekt over de auctie van de bibliotheek van Arminius in 1610, waarvan de catalogus opgemaakt zou zijn door prof. P. Bertius. In hetzelfde jaar 1610 kwamen nog in veiling de bibliotheken van Car. Clusius, Ad. Junius, Bonav. Vulcanius, in 1617 die van Canterus, in 1630 van Janus Rutgers: een verschijnsel, dat te meer aandacht verdient, aangezien de 17de eeuw nog betrekkelijk arm was aan boeken en er dus vrijwat moeite en kosten aan vast waren om uit alle landen zulke boekenschaten bijeen te zamelen.

De boeken-aucties, waar het vermaarde bibliotheken betrof, waren van het begin af in goede handen. Zij hadden altoos plaats in akademie- of hoofdsteden en werden bestuurd door de meest bekwame assortimenthandelaars, die wisten wat zij verkochten en zich aan de nagedachtenis van den geleerden eigenaar verschuldigd achtten te zorgen, dat zijn boeken een waardige plaats herkregen. Daar waar ze uit een beroemde nalatenschap voortkwamen, maakten de verkoopers het zich ten plicht, evenals het in hun eigen voordeel was, om den catalogoog binnen- en buitenslands zooveel mogelijk bekend te maken. De auctie-boekhandel van den vroegeren tijd gaf het in bekwaamheid niet aan later dagen gewonnen. Tot een voorbeeld worde hier aangehaald (zie voorts Willems, *Les Elsevier*, p. 56—58) de verkoop op 26 September 1701 van de bibliotheek van Constantijn Huygens, overleden in 1687:

„Maendag den 26 September, zal tot Leyden door Pieter en Boudewijn Van der Aa, Boekverkoopers, verkocht worden d'uytmuntende, considerable en seer vermaerde Bibliotheek van de Heer Constantijn Huygens, Heere van Zuylichem, in syn leven Secretaris van Zijn Koninkl. Majesteyt van Groot Britannien: bestaande in d'uytnemenste Verzameling van alderhande curieuse en rare Boeken in alle Faculteiten en Talen, die oyt bij malkander vergadert zijn. — De catalogen sullen in weynig dagen in alle Landen en Steden te bekomen zijn.” — De juiste adressen wáár de Huygens' catalogen buitenslands te krijgen waren, kunnen wij niet opgeven, maar dat deze uitzending bij auctionnarissen toch geen grootspraak was, blijkt uit een aankondiging van tien jaar later:

„Maendag den 19 October 1711 sal Pieter Husson, Boekverkooper in 's Gravenhage, verkopen de zeer deftige Bibliotheca Carilsonianana, in alle Taalen en Wetenschappen. De catalogus is te bekomen t'Amsterdam bij Wetstein, Humbert en Oosterwijck; Haerlem, Van Kessel; Leyden, P. Van der Aa; Gouda, Kloppenburg; Rotterdam, Fritsch, Bohm en B. Bos; Alckmaer, Welham; Utrecht, Van de Water; Arnhem, Smits; Leeuwarden, F. Halma; Franeker, W. Blaeck; Groningen, Barlinkhof; Hamburg, I. Moulies; Antwerpen, Wed. Huyssens; Brussel, Fritsch; Doornick, Vincent; Rijssel, Pourché; Parijs, J. Estienne; Londen, J. Vaillant en P. de Varaume; Leipzig, Fritsch; Francfort, P. Knoch; Hannover, Forster, enz.”

In de 18de eeuw, toen de klassieke handel gaandeweg verliep en de deftige

Guillaume d'Orange, père du Prince Maurice, lequel n'épargna aucun soin à faire reflourir les lettres dans les Provinces unies." Onder anderen bewees de prins dit door reeds in 1575 aan de bibliotheek ten geschenke te geven de *Biblia polyglotta*, in 1569—1573 bij Plantijn uitgegeven.

Deze rijke en geleerde bibliotheken, gelijk wij daar eenige opnoemden, kwamen uiterst zeldzaam voor en maakten een gedeelte uit van den roem van enkele professoren. Iets menigvuldiger werden aangetroffen boekerijen van een gansch andere soort, allesbehalve vakverzamelingen. Aanzienlijke en vermogende burgers vonden zich, om hun naam en stand verplicht, voor de pronk, in een der vertrekken van hun deftige woningen een bibliotheek erop na te houden, versierd met statige folianten, kwartijnen, schitterende banden, globes en instrumenten, die, als paradevoorwerpen, nimmer van hun plaats kwamen, maar niettemin aan den eigenaar een zeker glansje van voornaamheid bijzetten. Bij deze grooten der maatschappij deden boeken meer opgeld om hun zeldzaamheid en kostbaarheid, dan om hun innerlijke waarde; zij verzamelden even gretig manuscripten, codices, incunabelen, als uitverkochte, smerige pamfletten en liedboekskens. De wetenschap kon van deze rijkelui niet veel baat verwachten. Voor onze assortimenthandelaren trouwens waren zij goud waard. Toch hadden zij deze niet te vergeten verdienste, dat aan hun weelde en wegbergen het behoud te danken is

bibliotheken meer plachten over te gaan van vader op zoon, dan gevaar te loopen voor een appel en ei verbrokkeld te worden, werd ook de auctiehandel vaak verlaagd tot een markt-venterij. Uit de aantekenboekjes van het boekverkoopersgild te Amsterdam, uit het begin der 18de eeuw, blijkt dat er geen week voorbijging, waarin niet een auctie gehouden werd van boeken door amsterdamsche ingezetenen van onderscheiden stand nagelaten. Een bewijs, dat er in of vóór die dagen nog al wat bibliotheekjes aangelegd werden, maar tegelijk, hoe het gehalte achteruit ging. — De auctiën konden gehouden worden door ieder boekverkooper wien zij werden opgedragen, maar altoos onder toezicht van het gildebestuur, en met dezen vorm van aanvraag: „Donderdag en Vrijdag den 3^{den} en 4^{den} November 1740 verzoeke dat voor mij om te verkopen mag aangeschreven worden de Boeken van Mevrouw de Bas op de Heeregragt. (H. Tirion.)”

van een aantal boeken van waarde, die anders, evenals zoo-veel ander werk van kunst en wetenschap, reddeloos zouden verloren zijn gegaan.

Al deze bronnen, in persoonlijk bezit, waren voor het publiek gesloten. Toch deed zich al krachtiger en krachtiger de aandrang gelden, dat men ieder, die dat ernstig verlangde, een gelegenheid moest openen om hem in zijn studiën te helpen. En dat was al heel veel gewonnen! De baanbrekers waren op weg. Bijna tegelijk met de oprichting der akademiën en doorluchte scholen, met de daaraan verbonden boekerijen ten behoeve der studenten, begonnen de stedelijke regeeringen in te zien, dat het plicht werd een open bibliotheek te stichten voor alle poorters, die zich wilden bekwamen in wetenschap. Elke gemeente van eenig aanzien — zij gaven elkaâr daarin het voorbeeld — kon fatsoenshalve daar niet buiten. Maar zulk een inrichting eischte kosten, die de stadskas niet altoos bij machte was te dragen. En om nu alvast een begin te maken, moest er naar huismiddelen worden omgezien. Zoo werd, evenals vroeger te Gouda ¹⁾, te 's Hertogenbosch, in 1680, aan ieder der regeeringsleden een kussen met het stadswapen vereerd, mits men aan de stad een boek van ten minste f 6.— waarde schonk, ten einde op die wijs een boekerij te grondvesten. Bovendien had ieder, die daar in de regeering kwam, f 25.— voor dit doel bij te brengen. — *De Navorscher* van 1860, dit feit mededeelende, zegt dat de stad 's Hertogenbosch niet de eenige was, die deze soort van belasting invoerde. Het onlangs verschenen eerste deel van den *Catalogus der stadsbibliotheek van Maastricht*, bewerkt door A. J. Flament, vermeldt in de inleiding, dat in 1662 het „keersgelt” werd bestemd voor aankopen, en in 1684, dat ieder „raedts verwant eerst-aencomende” een gouden souverain voor de bibliotheek zou offeren. — Een raadsbesluit bepaalde tevens, dat eerst rechtsgeleerde, en later andere werken moesten aangekocht worden.

De stadsbibliotheek te Amsterdam was van vroeger dag-

1) Zie Nijhoff's *Bibl. Adversaria*, II, 50.

teekening dan de bovengenoemde en is in haar aanleg schier even bekrompen. Zij kwam eer met onverschilligheid dan met eenige warmte tot stand. Zooals de meeste parochiekerken, bezaten ook de oude en nieuwe kerk te Amsterdam reeds lang vóór de hervorming kleine bibliotheken, die door de vroomheid en mildheid van enkele leeken voor dien tijd vrij aanzienlijk vermeerderd werden. Bij de verandering in burgerlijke en kerkelijke zaken in 1578, vervielen evenwel die boekverzamelingen, tegelijk met de kerken en de overige kerkelijke goederen, aan de stad. De boekerij van de oude kerk bleef nog een tijdlang op haar oude plaats bewaard, zonder gebruikt te worden, maar die van de nieuwe kerk, vermeerderd met een belangrijk partikulier legaat, werd, onder toezicht van kerkvoogden, op aanvraag voor alle belangstellenden toegankelijk gemaakt. Toen in 1632 het athenaeum illustre opgericht werd in een gedeelte van het voormalige klooster van St. Agnes, door de stad tot dat doel afgestaan, en wel de middelste vertrekken voor gehoorzalen, werden de bovenste bestemd om voor bibliotheek te dienen. Nog in hetzelfde jaar werden daarheen verplaatst de boeken afkomstig uit de nieuwe kerk, met eenige werken vroeger behoord hebbende aan het klooster der minderbroeders. Men droeg, met de noodige voorbehoedzaamheid, daarbij zorg om een en ander veilig te bewaren en legde de boeken daartoe vast aan ijzeren kettingjes, een maatregel, die in die dagen, en nog lang daarna, volstrekt niet zeldzaam en o. a. aan de leidsche akademische bibliotheek, die van Maastricht en van Zutphen, mede in zwang was ¹⁾. — Hoe zwak ook, toch was hiermede de grondslag gelegd voor de amsterdamsche bibliotheek en al spoedig deed zich de behoefte op, om de doorgaande zorg voor die inrichting op te dragen aan een deskundige. De oudste bibliothecaris was, volgens Dr. Rogge, omstreeks 1600, zonder jaarwedde, de zeer bekwame Mat-

1) In de krypt van St. Walburg in de groote kerk van Zutphen zijn, als een herinnering van vroeger eeuw, nog eenige bijbels en andere boeken aan kettingen geklonken te zien.

thaeus Sladus, een uit den handwerksstand tot een zeer bekwaam letterkundige opgeklommen burgerman. Na hem, en wel na het overbrengen der bibliotheek, werd aangesteld Dionysius Vossius, in 1633, die daarvoor een toelaag ontving van *f* 300.— Twee Vossiussen volgden dezen eersten op, totdat in het laatst der 17de eeuw het bibliothecarisschap, meer een eerepost dan een ambt van bekwaamheid geworden, aan voorname professoren, geziene dominees, ja zelfs raadsheeren en burgemeesters, niet altoos ten voordeele der boekerij, werd toebedeeld. Als jaarlijksche som tot aankoop van boeken stelde de stedelijke regeering *f* 300.— op haar begrooting. Aan dit bedrag zou de bibliotheek tot haar uitbreiding wel niet veel gehad hebben, indien daar niet bijgekomen waren giften en legaten van bijzondere personen, als bij voorbeeld dat van den beroemden geneeskundige en burgemeester doctor Nicolaas Tulp.

In den aanvang van de 18de eeuw geraakte deze openbare bibliotheek in verval. Zij werd door het bestuur en door het publiek evenzeer verwaarloosd. Zij kreeg niets meer ten geschenke, werd zelden bezocht en ontaardde meer tot een dood gedenkstuk van vroeger tijd, dan dat het poogde te zijn een aanvuring tot jong leven. „Verscheidene boeken,” zegt prof. Cras, „ten prooi aan mot en worm, vergingen in de kasten, zoodat zij weggeworpen en verbrand moesten worden; het lokaal zelf werd met instorting bedreigd.”

Die verwaarloozing zou echter maar voor een poos wezen. Wat eenmaal uit den bodem van den tijd is voortgesproten, kan wel kwijnen, maar niet vergaan. In 1778 daagde voor de bibliotheek een beter toekomst. H. Verheijk, tot bestuurder benoemd, zorgde al aanstonds voor de herstelling van het gebouw en plaatste daarna de boeken in doelmatige kasten, terwijl hij tegelijk de kettinggangers van hun ijzeren boeien verlostte ¹⁾. —

Hoe weinig overigens boeken, vooral bibliotheekboeken,

1) Zie voor uitgebreider mededeeling *Alg. Konst- en Letterbode* 1855, en vooral Dr. H. C. Rogge, *Geschiedenis der stedelijke boekerij van Amsterdam*, 1882.

nog op het laatst der zoo geteisterde 18de eeuw geteld werden, deelt Flament mede naar aanleiding van de maastrichtsche *Bibliothèque de l'Ecole Centrale*, een samensmelting van de stadsbibliotheek met de kloosterbibliotheken. Het gemeentebestuur achtte het plaats en van den geheelen kloostervoorraad om verschillende redenen minder wenschelijk en gaf daarom den bibliothecaris last om een gedeelte daarvan naar zijn eigen goedvinden te verkoopen. Dientengevolge werden, zonder eenige catalogiseering of omschrijving, niet minder dan 30.000, meest theologische boeken ter zijde gezet en werd afgekondigd, „dat in publieke veiling zouden verkocht worden 245 pakken, elk van 10 à 13 deelen in folio” (zonder aanwijzing wát), „148 pakken elk van 24 à 36 deelen in kwarto, en 761 pakken, elk van 30 à 40 deelen in octavo of kleiner formaat.” De geheele — wie zal zéggén hoe kostbare! — hoop bracht ongeveer *f* 1000 op.

Uit deze korte, zéér korte opgaven zal het genoegzaam duidelijk zijn, dat onze 17de eeuw zich wel degelijk bewust werd van den plicht om de wetenschap niet alleen aan universiteiten, maar door openbare bibliotheken ook voor iedereen toegankelijk te maken; maar helaas tegelijk, dat de tijd van onverschilligheid omtrent het algemeen wetenschappelijk leven nog niet zoo heel ver achter ons ligt. Des te hooger loven wij een tijd als den onzen, waarin de middelen tot beschaving als met ongedroomde afmeting zich uitbreiden. Nog niet eens medegerekend de volks- en schoolboekeryen, nemen staats-, stads- en genootschappelijke bibliotheken dermate in omvang toe, dat men bekommerd uitziet naar ruimte; de catalogen, tot boekdeelen uitgegroeid, wedijveren in het streven om iedereen tot gids en raadsman te zijn; postdienst en spoorvervoer brengen de boeken, niet meer kleingeestig gebonden aan het gebouw hunner bewaring, heinde en ver aan de woning van belangstellende lezers, waar ook. Het publiek behoeft de kennis niet meer te zoeken, zij biedt zichzelf aan, tegemoetkomend elk die haar hulp inroept.

Dergelijke middelen als openbare bibliotheken konden

alzoo in den beginne den leeslust maar weinig doen aanwakkeren. Ook de school had dat in jonger jaren weinig gedaan. Wij hebben gezien hoe in de 17de eeuw het latijn, in de 18de het fransch de hoofdzaken waren in het onderwijs van gymnasium en school: goedgeemeend, maar vrij vruchteloos. Het latijn mocht een deugdelijke voorbereiding zijn voor de akademische jongelingschap, voor aanstaande kooplui en ambtenaren had het niet veel nut. Van meer toepasselijkheid was het fransch, maar het diende helaas tegelijk tot sleutel voor een literatuur, die meerendeels voor onze hollandsche oogen liefst gesloten had moeten blijven. Ook was er een overgroot gedeelte van ons publiek, dat van de fransche instituten geen gebruik maakte, en zich tevreden stelde met de gewone hollandsche school. Hoe heel weinig vakken daar geleerd werden en hoe gebrekkig, is met enkele trekken aangegeven: de catechismus, het rekenen en het schrijven waren nagenoeg het eenige onderwijs.

Op deze twee laatste vakken komen wij nog even terug. Want gaandeweg hebben zij eenigen invloed geoeffend, goeden en kwaden, op het denkvermogen van ons volk en op zijn eersten, maar nog niet heel fijnen, smaak voor hollandsche letteren.

Willem Bartjens in het begin der 17de eeuw schoolmeester te Amsterdam, en later tot hetzelfde beroep verhuisd naar Zwolle, had wel nimmer kunnen droomen, dat zijn naam, als van een historisch persoon, nog na drie eeuwen zou liggen op de lippen van het nageslacht. Bartjens was een eenvoudig man, met weinig tevreden, tevreden met zijn tijd, met zijn beroep, met zijn burgerlijk bestaan. Hij gaf les in het rekenen, op de manier gelijk zijn beroepsgenooten dat al jaren lang gedaan hadden, oppervlakkig, werktuigelijk, laag bij den grond. Totdat hem op 64-jarigen leeftijd, naar aanleiding van zijn ervaring, op eenmaal de lust bekreep, een nieuwe leerwijs te vormen en die, gedrukt, aan het oordeel van deskundigen te onderwerpen. Zoo trad hij in 1633 voor het publiek op met zijn *Cijfferinge* 1ste deel, *waeruyt men meest alle de grontregelen van de Reeckenconst leeren kan*. De op-

gang, dien dit boekje maakte, stond gelijk met een overwinning. Bartjens, die, bescheiden als hij was, geen honorarium begeerd had, zag zijn werk al zeer spoedig over heel de republiek verspreid en overal met grooten lof besproken. Toen vier jaar later het 2de deeltje zou verschijnen, rustten zijn vereerders niet, of 's mans portret, fraai in koper gesneden, moest daarvoor geplaatst worden, terwijl drie lofdichten, van C. van Mander, J. Hermans en Vondel als inleiding voorafgingen. Geraert Bartjens, des schrijvers zoon en boekverkooper te Zwolle, was er de uitgever van en verkreeg op de uitgaaf van de staten-generaal een privilege voor elf jaar. Sinds kwamen er van Bartjens' *Cijfferingetal* van herdrukken en, na verloop der elf jaar, nog veel meer nadrukken in alle deelen van het land in het licht. Na 's mans dood, toen hier en daar de kritiek wakker was geworden, gaf een menigte van onderwijzers op eigen naam talloze rekenboekjes uit als *verbeterde, uitgewerkte* drukken, maar altoos met den naam van Willem Bartjens erbij, als een onbedriegelijke jk van degelijkheid.

Ongetwijfeld heeft Bartjens invloed geoefend op zijn tijd. Hij moge geen staatsman, geen veroveraar, geen hervormer geweest zijn, de vooruitgang kan het ook met kleiner krachten af. Het volk te leeren denken, onbewust en zonder inspanning; zijn oordeel te verscherpen, en zijn begrip van oorzaak en gevolg tot meer klaarheid te brengen, is 's mans ingrijpende, benijdenswaardige levensdaad geweest.

Waren de meeste onderwijzers in den regel ongevormde schoolmeesters, dom in veel, en gansch en al averechtse opvoeders der jeugd, in één zaak deden zij soms wonderen, en dat wel in de kunst van schrijven. Door langdurige oefening brachten zij het daarin zoo ver, dat de hollandsche schoonschriften ook in het buitenland een naam hadden. Het trekken van kapitale voorletters, met allerlei kunstige figuren, het spelen met sierlijke lijnen, het onbegrijpelijk vast en zuiver volhouden van zoogenaamd middelsoort en het samenwringen van eenigen uitgebreiden tekst binnen de opper-

vlaakte van een stuivertje, dat alles waren werken, waarin onze tijd ver te kort schiet¹⁾. Uitmuntende kunstenaars op dat gebied waren o.a. F. Sambix, J. van den Velde, L. van Coppenol, J. E. Dinger, Van Meurs, D. de Lange, L. Lely, C. Boissens, D. Roelands, G. de Carpentier, G. Roelofsma, wier kunstwerk door liefhebbers nog heden zuinig bewaard wordt. Zij maakten, ten behoeve der leerlingen, ook „exempels”, en al is het natuurlijk dat geen der scholieren die voorbeelden evenaren kon, toch dient het gezegd te worden, dat op het punt van duidelijk en regelmatig schrift het geslacht van de 17de en 18de eeuw veel vooruit was in vergelijking van het latere.

Dat neemt trouwens niet weg, dat die liefhebberij ook haar schaduwkant had. Onder de schooloefeningen namelijk behoorde ook het handig schrijven op de knie, ten einde bij ontstentenis van een tafel of ander vast voorwerp zich te leeren behelpen; en aangezien de leerlingen, ter aanmoediging, daartoe mochten gebruiken een eigengemaakt rijmpje, gaf dit van zelf aanleiding tot die latere tallooze kniedichten, die onze letterkunde niet altoos tot eer strekten. De gymnasiën kweekten latijnsche dichters, de francoysche scholen hollandsche rijmelaars, aanstaande rederijkers. Het getal schaadde niet weinig aan het gehalte.

Want dat knutselen werd medegenomen van de school naar huis, en van het huis naar het dagelijksch leven; het knierijmpje verstoutte zich lof- en lierdicht te worden, en de schoolpoëet in duodecimo werd, volwassen, een knoeier in folio. Geen kind kon er geboren worden, geen sterfgeval plaats hebben, geen huwelijk worden gesloten, of dit alles werd bezongen niet met knie-, maar met ellenlange andere soorten van gedichten van vrienden en vreemden, wier snaarspel en liergetokkel te allen oogenblik vaardig waren.

1) Ook werden er boeken over die kunst geschreven: 1720 J. Maronier, *Kabinet der schryfkunst*; 1760 J. Pas, *Mathematische verhandeling der schryfkunst*; 1761 A. Perlings, *Origineele kunstschryften*; 1770 A. Baars, *Kabinet der schryfkunst*, 2 dln. folio.

Dit alles nu was op zichzelf zoo kwaad niet. Waar het hart behoefte heeft zich te uiten, moet het daaraan toegeven, onverschillig de vorm dien het kiest. Een deelnemend woord, een stillen handdruk, moet het zoo wezen een versje, neem ze aan even goelijk als ze u geboden worden. Maar eindeloze dichtgewrochten, aangedikt en opgeschroefd, mooi gemaakt en daardoor foei leelijk geworden, zijn onnatuurlijk, stuitend, weerzinwekkend. De liefhebbersdichters, over geheel ons tijdvak, leden aan die kwaal, een kwaal van mode en smaak, en gingen — alles nog een erfenis uit onzen latijnschen tijd — zich schromelijk te buiten aan het omspringen met den Olympus en zijn goden, alsof die goden kermispoppen waren en niet de verpersoonlijking van het heilige, eenmaal met de innigste vroomheid aangebeden door een reeks van geslachten. In het laatst der 17de eeuw kwam de verwijfde vlaag der herders- en herderinnenkoorts nog daarbij, met al de walgelijke sentimentaliteiten van haar arkadische droomerijen.

Waren nu deze uitbundigheden maar gebleven tusschen de muren van huiskamer of feestzaal, dan waren zij den volgenden dag vergeten geworden en als een oogenblikkelijk vuurwerk verdoofd. Maar zij gingen wel degelijk naar buiten, zij besloegen een ziekelijke plaats in de maatschappij, en meer dan te veel werd de drukpers te baat geroepen om te voldoen aan de wenschen van eigenwaan en ijdel-tuiterij.

Er is waarschijnlijk nooit een land geweest, waar van oudsher de rijmhartstocht jaren, jaren lang, zóó heeft gewoed als in ons nuchter, prozaisch vaderland. Erasmus, 16de eeuw, sprekende over de rederijderskamers als de kweekplaatsen van zooveel middelmatige vernuften in zijn tijd, noemt er niet minder dan 250, welke lijst in Schotel's *Geschiedenis der rederijders* te vinden is. Trouwens hadden deze kamers zich niet bij uitsluiting ten doel gesteld „het oeffenen der schoone Poezye:” het opvoeren van vertooningen, het regelen van volksspelen was een ander doel, waarvan dan weder het maken en opsnijden van gedichten een onderdeel

was. Maar ook de laatsten waren van zulk een grof en wansmakelijk allooi, dat enkele helderder naturen in de amsterdamsche kamers „In Liefd' bloeyend” en „de Eglantiers”, met Spiegel en Coornhert aan het hoofd, verontwaardigd zich aangordden ter bestrijding dezer taalmisdaden. Iets later deden Hooft en Vondel en de leden van het muider gezelschap hetzelfde, terwijl menig goedgezinde in hoofd en hart nafluisterde hetgeen Jan van Hout, secretaris van Leiden en een zeer verdienstelijk letterkundige, in zijn testament schreef: „dat hij berouw gevoelde in zijn jonger jaren zooveel uren verspild te hebben aan de Dichtkunst, hoopende dat hem sulx namaels sal worden vergeven.”

Zonder twijfel zijn door het streven van enkele rederijderskamers en van vele verstandige mannen de oogen van menigeen opengegaan voor het overdrevene van den rijmlust en vooral voor het voortwoekerend taalbederf. Hier en daar werd, in gebonden en ongebonden stijl, hollandsch geschreven, zuiverder dan men het in langen tijd genoten had. Het nationaliteitsgevoel ontwaakte ook op dit gebied, en vrij als men wilde zijn gelijk de vogelen, begon al meer en meer zich een afkeer te openbaren tegen de banden, de taal van ons volk omgeslagen, en tegen de bastaardvormen, waarvan men haar liet krielen. Onze 17de eeuw mag ook deze eer zich toeëigenen, dat zij ten minste in de bres trad voor de handhaving van een onvervalschte moedertaal.

Helaas, onze 18de zou dat pogen weér gansch en al bederven, toen al wat fransch was hier een afgodische vereering ging vinden en ook onze taal weder doorstrooid werd met woekerzaden, die zich vastwortelden, welig opschoten en, alles omslingerend, den eigen stam onkenbaar en kwijnend maakten.

Intusschen bleef de dichtdrift hardnekkig voortduren. In het laatst der 17de eeuw was bij ons volk de ingenomenheid met de rederijders en hun spelen aanmerkelijk verminderd en werden dientengevolge de meeste kamers ontbonden. Maar in haar plaats traden onmiddellijk op de dichtgenoot-

schappen, die wel niet deden aan openbare vertooningen, maar dientengevolge binnenshuis des te ijveriger waren in den arbeid der rijmelarij. Van stonde aan besloegen de dichtgenootschappen een groote plaats in ons maatschappelijk leven. Fatssoenshalve diende men van het genootschap in zijn woonstad lid te zijn, liefst werkend lid. Neringdoeners en handwerkers, zoowel als aanzienlijken gelijk de beide De Witt'en, Van Beuningen, Van Beveren, Blijenburg, vindt men op de naamlijsten der medewerkers. Alles wat adem had zong. En zong niet alleen, maar, als het mogelijk was, drukte. Na den schouwburgbrand te Amsterdam, 11 Mei 1772, verscheen een *Verzameling* van niet minder dan 96 dichterlijke jammerklachten (Arrenberg). Bij de boekverkoopers werd de stoep glad geloopt door dichters en dichtertjes, allen toch muzenzonen, die een bundel of een afzonderlijk dichtstuk in het licht wenschten te geven. Waar dit niet gelukken mocht zocht men heul bij het tijdschrift *De Boekzaal*, anders genoemd „De Snippermand der Poesye”¹⁾.

Het is moeielijk na te gaan, en voor ons doel ook volstrekt niet noodig, om te weten hoeveel dichtgenootschappen er hier te lande bestaan hebben. Wij vinden ergens tusschen 1680 en 1718 een dertigtal opgenoemd. Maar voor zeker kunnen wij opgeven dat, de rest daargelaten, Arrenberg's *Naamlijst van boeken* tusschen 1770 tot 1786, dus binnen 16 jaar, de titels vermeldt van bundels gedichten, uitgegeven door de genootschappen:

Constantia dat habitatem	
Natura et Arte ²⁾	
Concordia et Labore	1770
Ultra posse nemo obligatur	1770
Kunstliefde spaart geen vlijt	1773
Prodesse canendo	1775
Volmaakter door den tijd.	1777

1) Schotel, *Maatschappelijk leven*, bl. 371.

2) Dit genootschap had van 1721—1741 zes deelen *Tooneelpoezij* uitgegeven.

Dulces ante omnia Musae	1778
Natuur begaafd, Oeffening beschaaft . . .	1778
Stadium Tempusque Musis.	1778
Sine labore nihil	1779
Al doende leert men	1781
Vlijt volmaakt	1781
Volmaekter door den tijd.	1782
Al oeffenende vordert men	1783
Kunst wordt door Arbeid verkregen . . .	1783
Tendimus ad coelestem Patriam	1786
Studium Scientiarum Genetrix.	
Door oeffening word alles verkreegen . .	

Of de uitgevers welgevaren hebben bij het drukken van die bundels? Of zij er aan de kunst of aan de maatschappij dienst meê hebben gedaan?

Hoe ook aan het publiek opgedrongen, wij wagen zeker niet te veel met het vermoeden, dat de uitgaaf van zulke dichterlijke uitstortingen in den regel al heel slechte rekening zal gemaakt hebben. In het algemeen was het uitgeven van hollandsche boeken, welke ook; geen goudmijn. Voor latijnsche en fransche boeken was het, binnen ons tijdvak, een gulden tijd, en de wetenschappelijke en assortimenthandel raapte rijkdom. Maar goede hollandsche boeken werden nog niet zoo heel veel geschreven ¹⁾, en het middel-

1) In vroeger dagen werden, gelijk wij zeiden, soms geleerden *van regeeringswege aangemoedigd* tot het uitgeven van hun arbeid. Zoo ontving H. de Groot in 1610 van de staten van Holland *f* 300.— voor zijn *Antiq. Reipub. Batavae*, P. Bor in 1612 *f* 600.— 's jaars voor zijn *Historia*, prof. Barlaeus *f* 250.— voor zijn *Carmen Funebre* op den dood van Fredrik Hendrik, J. de Laet *f* 300.— voor zijn *Beschrijving van West-Indie*, M. Vossius *f* 300.— voor het 3de deel zijner *Annales*, J. Teigneur *f* 100.— voor de *Predicatis bij den doop van den Prins*, A. Wicquefort *f* 1200.— voor zijn *Historia*, Dr. Roldanus *f* 2500.— voor zijn *Repertorium der synodale acten*, L. W. de Graaf *f* 2000.— voor zijn *Astronomische tafelen*. (Zie voorts blz. 19). De aanvragen om geldelijke toelagen vermeerderden gaandeweg zóó, dat de staten in 1632 besloten „geen Dedicatiën meer aan te nemen aangezien de kosten te hoog loopen.”

matige, het stichtelijke uitgezonderd, vond weinig koopers. Om eenig gewoon boek voort te helpen werden (evenals in onzen tijd van premiën), wij zouden haast zeggen paardenmiddelen te baat genomen. Lekkende plaatjes, weelderige druk, dure banden, schetterende voorredenen, waarin, door vrienden, de achterstaande inhoud als een meesterstuk der meesterstukken geroemd werd, lofdichten, opdrachten van schrijver of uitgever aan een aanzienlijk heer, alles moest dienen om het pas gedrukte werk met kracht en geweld een weg te banen. Voor zulk een opdracht was doorgaans geen enkele andere reden dan hoop op zegen; geen persoonlijke verkleefdheid of dankbaarheid, geen bijzondere waardeering van verdiensten, geen verband met het boek zelf. Meestal kreeg de persoon, aan wien de opdracht toegewijd was, die hulde als een verrassing thuis. Maar men nam haar lijdelijk aan, zelfs nu en dan met stille ingenomenheid. Het op eenigen voorgrond staan en gevierd worden had zooveel bij onze burgervaders te beteekenen, dat zij niet licht een lauwerblaadje van zich zouden hebben afgeweerd. Integendeel, zij toonden allicht hun nederbuigende goedheid door een zeker aantal exemplaren van den beleefden uitgever te koopen en het boek, waar hun lof in stond, zooveel doenlijk aan te bevelen. Een proef van zulk een galmende opdracht volgt hier, te vinden in het *Derde Deel of Tweede Vervolg, des Romeynschen Adelaers, Verhandelende de Historien onses tijds: Beginnende met het Jaer 1680 en eyndigende met 't Jaer 1689. Alles door de Vermaerden Historie-Schrijver L. v. B(osch) seer Nauwkeurigh t'samen-gesteld: Zijnde voorders met een aenmerckelijk Register, nevens verscheyde curieuse Konst-Platen, voorsien.* Tot Utrecht, by J. van Poolsum, Ordinaris Stadts Drucker, wonende over 't Stadthuys. 1689.

OPDRAGHT, aen den Hoog-Edelen, Wel-Geboornen Heer, Jan Borre van Amerongen, Eerste Reggerende Burger-Meester der Stad Utrecht, en voor desen, van wegen de Provincie Utrecht, Gecommitteerde ter Vergadering van Hare Ed: Hoogh-

Mog: de Heeren Staten Generael der Vereenighde
Nederlanden, &c.

Hoogh-Ed: Wel-Geboorne Heer,

Met oerbiedigheid neem ick de vrymoedigheid, om U Hoogh-Ed: op te offeren en toe t'eygenen een Dochter van dese tegenwoordige Tijd, welke in eenigh opsicht mach genoemd werden een *Kind van Staet*. S' is de laetste in geboorte van een Historisch Drie-tal; echter niet de minste in Hoedanigheyd. 't Is 't *Derde Deel* deses Wercks; bevattende wel minder verloop van tijd, maer waerlijck geen minder gewicht van Saecken; wat breeder voor-gesteld, als die in de voorige Deelen. 't Is een Historisch-Verhael van 't gepasseerde in de laetste acht-voorledene Jaren; waer in soodanige Treur- en Blyspelen op 't Tooneel der Wereld zijn gekomen, datse nae acht Eeuwen noch niet vergeten sullen zijn. Dingen, welke aen d' eene zijde 't hert vervullen met schrick; en doen uyt-suchten: Sie wat Verwoestingen op den Aerbodem zijn, en noch werden aengerecht! aen d' andere zijde de Mond doen uytbarsten in gejuygh, en in een vrolijk uytgalmen: Dit is van den Heere geschied; en 't is wonderlijck in onse oogen. Den Arend jammerlijck gepluckt; doch nu in staet om sijne verloorne Vederen weer te haelen. De Religie hier verdelghd: Daer in 't uysterste gevaer geraeckt; doch onverwacht, schielijck, heerlijck de naeckende woede ontrocken. Maer onnodigh is 't, hier te willen herhalen 't geen in 't Werck selfs is te vinden. Aen veele der hier beschrevene Saecken heeft Uwe Hoogh-Ed: deel, 't zy als aenschouwer van de Buytenbedrijven, om daer op te letten, tot waernemingh van 't Beste deses Staets; 't zy als Mede-wercker omtrent de Binnen-gevallen, door hoogwijse Bestieringh en Raedgeving; soo hier in Utrecht, als in s' Gravenhage, daer U E: Hoogh-Ed: is geweest een Lid van de Hoogste Staets-Vergadering deser Vereenighde Landen. Dese van mijne Druckery gekomene Vrucht legge ick neer voor de Voeten van U Hoog-

Ed:, in goede hoop, wegens U Hoogh-Ed: by een yeder bekende beleefde Vriendlijkheyd, datse gunstig sal opgenomen werden; 't welck my dan, boven de Verbindnis aen U-Hoogh-Ed: groote Verdiensten, als een Burger en Onderdaen, in 't gemeen, noch in 't bysonder sal verplichten, om altijd te blijven,

Hoogh-Ed: Wel-Geb: Achtbare Heer,

Uwen gehoorsaemsten Dienaer

Utrecht, den 1 Junij, 1689.

J. van POOLSUM.

Het vooropstellen van zulke opdrachten aan rijkeluf werd door uitgevers gaandeweg zoo overdreven tot een geldbejag gemaakt, dat het spectatoriale tijdschrift *De Philosoph* er later een loopje meê nam, voorspelde dat onze halve bevolking eerlang uit Maecenassen zou bestaan en aan de boekverkoopers den raad gaf, om hun uitgaven in het vervolg aan zich zelv' of aan hun huisvrouwen op te dragen.

Hebben wij, één uit honderd, hier een staaltje gegeven van een proza-opschroefing van den kant des uitgevers, de cerepalmen door poëeten aan eenig prozaschrijver als voorbericht voor diens werk uitgereikt, of veel meer nog de verheerlijking en het lofgeschal van de dichters onderling, grensden soms aan het waanzinnige, een kwaal, waaraan trouwens onze latijnsche dichters niet minder geleden hadden. Hoe meer vrienden men kon overhalen — en die waren in de dichtgenootschappen niet ver te zoeken — om vóór een uit te geven boek of bundel een vers te plaatsen, des te meer koren op den molen van schrijver en uitgever. Ook de wet van wedervergelding deed hier het hare. Gelijk het gewoonte was ieder man van wat waarde bij zijn dood te vereeren door een portret en ettelijke lijkdichten, zoo kostten de lofdichten vóór de boeken geen geld; men wierp ze elkander toe gelijk heden ten dage de bloemen bij een bruidspartij of begrafenis; men was er grif mede, wetende dat eerlang de tijd zou komen, dat men voor gelijken dienst op anderen rekenen kon. Daarom ook verhief men iedereen

zonder bleeken of blozen tot den hoogsten hemel, op eigen beurt wachtende en hopende, eenmaal op gelijke wijs tot de onsterfelijkheid ingeschreven te zullen worden. Er zijn boeken en bundels, waarin de lofdichten de helft van het deel beslaan; er zijn er, waarvan de voorafgaande verzen alléén en niet de tekst gelezen werden; er zijn er, waarvan die lofpoëzij volslagen misdruk was ¹⁾).

Een uitzondering op die zeer middelmatige en onverkoopbare verzen was Hoogvliet's *Abraham de Aartsvader*, een uitstekend dichtstuk, dat, dank ook het bijbelsch onderwerp, zeven drukken noodig had, en ingeleid werd door inderdaad alleszins lezenswaardige lofzangen van P. Schim, Langendijk, Feitema, Smits, Van der Pol en F. De Haas, verzen die nog meer te genieten zouden zijn, indien ook hier niet, volgens de zedigheid des tijds, Homerus, Virgilius en Hooft voor kinderen verklaard werden tegenover den reus der reuzen Hoogvliet.

1) Soms leden die opgeblazen lofgalmen ook wel wat aanstoot. Bij den dood van Jan van Gijzen, 1707, een haarlemsch dichter, verscheen van dezen man een prachtig gegraveerd portret, waarbij P. Langendijk het volgende vers schreef:

Dus kroont de Kunst Apollo's zoon
Van Gijzen, die het lieflijk Sparen
Vereeuwigde op zijn hoogen toon
En d'Amstel streelt met zijne snaren.
Al spuwt de Nijd hem met venijn,
Gansch Neerland roemt zijn pronkgedichten;
Dus zal zijn naam vereeuwigd zijn,
En als een star op Pindus lichten.

In weerwil van Langendijk's gezag en gevierde jeugd, schreef een ander grinnig daarnaast:

Was 't eind geweest als het begin,
Deez' had met roem het licht verloren,
Zijn *eerste* werk is vol van zin
En deed ons zuivren maatklank hooren,
Daar 't *laatste* werk op krukken treedt.
'k Zal hem niet prijzen noch hem laken.
Maar noem hem om mijn wit te raken
Een middelmatig straatpoët.

Noch de boekhandel noch de taalkunst heeft verplichting gehad aan de dichtdrift der genootschappen. Zij hebben de oppervlakkigheid en den eigenwaan in de hand gewerkt, maar weinigen of geen enkel kunstenaar van blijvende waarde gekweekt, evenmin als zij den smaak van het publiek naar betere paden hebben heengeleid. Onze grootste dichters zijn in hun eigen tijd bijna niet begrepen. De ontwikkeling van de meeste lezers was nog zeer kinderachtig; kunstgevoel was nog ver te zoeken. Het was of de kunst van dichten iets anders was dan gewone kunst, iets aangeborens, iets van buiten af komends, iets waarvoor de bevoorrechte niets ter wereld te doen had dan te wachten op den geest. De schilder, de beeldhouwer, de bouwmeester, de muzikant, getroostten zich, wie zal zeggen hoeveel, inspannende voorbereiding om zich op de hoogte te werken tot het hebben van een eigen gedachte en om tot wat heerschappij te geraken over den vorm. De klakkelooze rijmelaar, die zich oppronkte met het brevet van dichter, maakte zichzelf en het publiek diets, dat zijn talent kant en klaar hem uit den hemel toegevallen was en dat hij het maar voor het oprapen had gehad. Vandaar dat hij bij het eind van zijn arbeid nog even arm was als bij het begin. Er zat geen werken achter, geen teleurstelling, geen tobben, geen strijd, dus ook geen overwinnen en winnen. De weinige dichterlijke kunstenaars werden met de vele rijmende knutselaars met éénzelfde maat gemeten en door het publiek al heel weinig van elkaar onderscheiden. Dichter te zijn was iets voornaams; een bundel uitgegeven te hebben was nog veel voornamer; tegen zulk een grootheid zag men op — indien men dien bundel maar niet behoefde te lezen. Een enkele als Hoogvliet, die met zijn oud-testamentisch epos, en Lodestein, Sluiter, Luiken, Camphuyzen, die met hun vrome liederen de gevoelige snaar der gemeente troffen, zagen hun arbeid zoo begeerd, dat er verschillende oplagen van noodig waren.

Onder die weinigen, van vroeger, staat één bovenaan, een zeldzaamheid niet alleen in zijn eigen tijd, maar voor alle

tijden, een wonder van aantrekkingsvermogen zoowel bij alle grooten als bij alle kleinen der aarde. Die eenling was Jacob Cats. Men moge in onze tegenwoordige dagen over dezen man van de pen oordeelen zooals men wil, vast staat het, dat er in ons land geen schrijver geweest is, wiens werken zoo menigvuldig verspreid en gelezen zijn als die van Cats. Cats vertegenwoordigde den hollandschen mensch op en t'op. Cats greep zijn stof uit de binnenkamers van ons huiselijk leven. Hij was vleesch van ons vleesch, hij was karakter van ons karakter, hij stond niet naast, niet buiten ons, hij was ons zelf. Cats gaf de bewegingen onzer harten zooals zij waren; onze goede en kwade eigenschappen lef hij bloot zonder lof of genade; hij hekelde en sprak woorden van vaderlijken raad, beide met gemoedelijke vroomheid. Hij was bij wijlen plomp en plat, maar schilderachtig, en bovenal duidelijk, voor alle standen te verteren en te genieten. Zijn gemakkelijke versregels gingen er smakelijk in als gesneden brood. Zij bleven in het geheugen hangen, zich versterkende tot levensteksten. Alle klassen van personen haalden hem in als een raadgever en huisvriend bij uitnemendheid. „Men vond in de 17de eeuw,” zegt een schrijver uit de 18de, „geen woning, waarin tenminste niet één boek van Jacob Cats, gekocht of gekregen, te vinden was. Honderden volgden zijn dichttrant na, doch niet één streefde hem in geest en naïveteit ter zijde.”

Waren de dichters en de dichtgenootschappen, met al de dichtlievendheid van ons publiek erbij, voor den boekhandel eerder schadelijk dan voordeelig, anders was dit met de stichtelijke literatuur. Theologische studiën, evenals alle overige wetenschappelijke werken, voor zoover die laatsten er waren, werden in den regel in het latijn geschreven en behoorden, wat uitgaaf en debiet betreft, meer bepaald thuis bij de daarvoor aangewezen firma's. Godsdienstige lektuur in het hollandsch kwam den geheelen handel ten goede. En daarin is ons land ten allen tijde zoo overrijk geweest, dat de boekhandel ten deele ervan heeft kunnen leven.

Hierin steekt evenwel volstrekt niet het bewijs, dat deze soort van letterkunde boven andere soorten in gehalte en waarde uitstak. Daargelaten de voortreffelijke voorbeelden, mag zonder kwaadspreken gezegd worden, dat er nog al heel wat kaf onder dat koren placht te schuilen. Maar het vrome gemoed is doorgaans niet zoo heel kieskeurig noch voor den inhoud, noch voor den vorm, indien het geschrift maar getuigenis geeft van volkomen de opgevatte meeningen van den lezer uit te spreken. Het protestantsche gedeelte van ons volk, en dat had verreweg de meerderheid, had in ons tijdvak meer dan ooit neiging om, bij den drang om godsdienstig te wezen, nu en dan stillekens neêr te zitten in een hoekje met een boekje. In weerwil van al de bedrijvige woeling der 17de en de verdwazing der 18de eeuw valt een overhelling tot vroomheid niet te betwijfelen. Het onkreukbaar getrouw zijn aan kerkelijke regelen, het handhaven van den huiselijken godsdienst, het stipt naleven van persoonlijke conscientieplichten, deze dingen waren een deugd, ja zeker een deugd, van onze vaders.

Benijdenswaardig het volk, waar, onverschillig onder welke uiterlijkheden, eerbied heerscht voor het onzichtbaar heilige; waar de handen zich vouwen en de knieën zich buigen voor de majestueuse macht, waarvan de sterren spreken en het menschenhart getuigt. Maar beklagenswaardig de natie, waar de waanwijsheid erop uit is die ondoorgrondelijke macht te vermenschelijken en te verarmen en na te rekenen en klein te maken en een gehaspel over leerstukken in de plaats tracht te schuiven van die stille toewijding, die bekend niet te jagen naar onbereikbare waarheid, maar te gelooven wat het eigen hart te gelooven geeft en, doende wat de hand vindt om te doen, overal en wáár ook, te willen leven in reinheid en weldadigheid.

De hervorming was, gelijk in andere deelen van Europa, ook allerwege in de Nederlanden doorgedrongen, maar had zich voornamelijk in de noordelijke provinciën een plaats veroverd; in de zuidelijke daarentegen hield de roomsche leer,

onder verreweg het grootste deel der ingezetenen, haar getrouwe volgelingen.

Niet zoozeer de driftige hervormingsgeest van Luther als wel de strenger leer van Calvijn had in ons vaderland aanhangers gevonden. Men eerde Luther op godsdienstig gebied als een held, maar vereenigde zich liever onder Calvijn's welsluitend stelsel van godgeleerdheid en strengen ernst. De waalsche gemeente, die hier sinds 1577 een afzonderlijk kerkgenootschap vormde, ging met deze richting als van zelf samen.

Het hollandsche volk was van aard buitengemeen kerssch. Het werd dat des te meer onder den invloed der protestantsche dominees, die zich gerechtigd achtten een overheerschende macht te oefenen over alle leeken, van welken stand ook. Ook was daar reden voor dien overmoed. Leiden's hoogeschool was door prins Willem gesticht niet zoozeer om de wetenschappen in het algemeen te bevorderen, als wel om aan de kerk een gelegenheid tot vorming van kundige en waardige leeraars te bezorgen ¹⁾. Zij moest voor het protestantsche Holland worden wat voorheen voor het katholieke Nederland de universiteit van Leuven geweest was: „een kweeckhof voor de Kercke Christi”. Naar het voorbeeld van deze werd te Leiden het onderwijs in rechten en geneeskunde, als bijzaken, eraan toegevoegd. Doch de hoofdzaak moest steeds blijven de vorming van gereformeerde predikanten. In 1585 richtten de staten van Friesland op dezelfde grondslagen de hoogeschool te Franeker op.

Als een blijk hoe in de 17de eeuw de wetenschap, de wetenschap met uitsluiting in algemeenen zin van de theologie, moeite had om zich een plaatsje te veroveren en tegenover de kerk haar recht te doen gelden, dient het volgende schrijven van prof. Emmius uit Groningen aan zijn ambtabroeder Lubbertus te Franeker, 19 Sept. 1608.

„Ik verneem dat er een groot werk is uitgekomen, welks titelblad den naam van onzen prins Maurits vermeldt: 's Prin-

1) R. Fruin, *Tien jaren* bl. 315.

sen *Hypomnemata Mathematica*, bezorgd door Simon Stevin, wiskunstenaar, een vriend van den prins, en dat de prins het heeft verbeterd en vermeerderd. Men zegt mij dat het verschenen is in drie talen: het latijn, het fransch en het nederlandsch. Stevin heeft er zijn eigen meer dan onzinnige en ongerijmde meeningen ingelascht: dat de aarde draait, dat zij licht geeft uit zichzelf, dat zij een achtste planeet vormt, onafscheidelijk verbonden met de maan, dat er op de maan Nieuwe-aarden en Volle-aarden worden waargenomen, evenals Nieuwe-manen en Volle-manen op de aarde, en meer van die praatjes. Ook, dat de maan bewoond is, en dergelijken. Genadige God! wat durft het ongeloof niet! Wat ergers kan het zich vermeten tot omkeering van al' onze wetenschap en onzen godsdienst! Want het is om het sloopen der grondvesten te doen. Indien deze dingen waar zijn — en naar ik hoor verdedigt de schrijver ze met hand en tand — dan is Mozes een leugenaar, dan liegt de geheele Heilige Schrift! Het smart mij dat met den naam en de studiën van den Prins, door dit pek besmet, deuren en vensters voor den laster opengezet en gelegenheden aangeboden worden om de geheele openbare zaak in kwaad gerucht te brengen. Wilde Stevin zijn dolhuisdroomen volstrekt venten, hij had ze in een afzonderlijk werk van hem selv' bij elkander moeten stellen. Dit zou het middel geweest zijn, zaakkundigen een vroolijk oogenblik te bezorgen."

De eenzijdige toeleg van Leiden's akademie mislukte in den beginne ten deele. De wetenschap, en bij sommige aanzienlijken het verzet tegen kerkelijken dwang, begonnen zich te doen gelden. De burgerlijke overheid, dat wil zeggen de staten, hield aan zich selv' de keus der professoren, buiten de synode om, en stoorde zich weinig aan den storm, die van de kerk tegen deze aanmatiging van gezag opging. De rechtsgeleerde en geneeskundige faculteiten trokken wel dra een aantal studenten van goeden huize, terwijl de godgeleerde zeer weinigen telde. Daar kwam echter bij, dat de laatsten doorgaans uit kringen waren, voor wie de betaling van een akademische opleiding te bezwarend bleek, zoo zelfs

dat de theologische professoren hun lessen schier te vergeefs zouden gegeven hebben, indien niet de staten van Holland in 1592 te Leiden een „Collegium Theologicum” hadden geopend, waar, op 's lands kosten, behoeftige studenten geherbergd en opgevoed zouden worden.

Deze maatregelen, hoe goed bedoeld, gaven aanleiding tot troebelen. De kerk, later de synode, gevoelde zich miskend; zij begeerde, niet van de burgerlijke overheid afhankelijk te wezen; zij had geen vrede met de zoo uiteenlopende geloofsopvattingen, die door de onderscheiden professoren geleeraard werden; zij vond zich beleedigd, dat jonge predikanten hun beroep kregen van den staat, en niet van haar. Er ontstond een verbittering uit, die hoe langer hoe heviger werd. De kerk achtte haar terrein door onheilige personen zondig bestookt en vond het voegzaam door luidruchtigheid haar gezag te handhaven. De groote menigte, beducht voor geestelijke ongenade, volgde, in den beginne, haar herders met gedweeë ondergeschiktheid, en zoo ontstond er in onze pas gevestigde republiek al sterker en sterker een mede-heerschende macht, de kerk, die te bedroevender was naarmate zij zich in zich zelv' weder verdeelde en wederzijds om het hoogste woord gestreden werd.

Dat werd er niet beter op. De kerk had na de synoden, vooral de dordtsche in 1618, zich in haar onaantastbare opperheerschappij laten gelden. Zij hield een nooit gesloten oog over de predikanten, en door dezen over de gemeenten. Van haar ging uit wat er geleerd moest worden, of wat als ketterij te veroordeelen zou zijn. Aan de universiteiten stonden de professoren in de theologie thans onder het oppergezag der kerk. De synode kwam bij de godgeleerde hoogleeraren niet met haar wenschen of voorstellen, maar met haar bevelen en dreigingen. Zoo ook werd het afnemen van examen en het verleen van bevoegdheid tot het predikambt aan studenten den professoren ontzegd en aan zaakgelastigden uit de synode voorbehouden. Buiten de eenmaal vastgestelde leer zou geen voetstap gezet worden.

Het spreekt van zelf dat 's lands regeering toeh op den

duur met deze verregaande eigenmachtigheid geen vrede kon hebben, maar al meer en meer die bemoeiing met het bestuur harer hoogeschole met ontevreden oogen begon aan te zien. Nu en dan stelde zij van haar kant eigendunkelijk professoren van minder slaafsche onderworpenheid aan, hield predikanten, die door de synode werden verklaagd, soms de hand boven het hoofd, en zocht zooveel mogelijk de kerk te houden buiten alles waar zij vermeden kon worden. Maar ook dit kon niet verhinderen dat de tegen elkander overstaande partijen, laf genoeg, haar leed gingen klagen en een steun gingen zoeken bij het publiek, en in boek en vlugschrift haar verontwaardiging uitstortten. — De maatschappij heeft bitter weinig, de drukpers alleen nogal wat voordeel aan de kibbelarij tusschen kerk en overheid te danken.

Met zulk een vlugschriften-oorlog toch tusschen kampvechters van de eene en de andere partij werd niet veel licht gewonnen. De wederzijdsche grieven werden er maar des te erger om, juist daar waar het zoo broodnoodig was, dat de meeningen overeenstemden. Ieder oogenblik lagen er botsingen voor de hand. Niet alleen te Leiden, maar ook te Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk, Amsterdam, Deventer, stond het onderwijs in de godgeleerdheid en het vormen van predikanten bovenaan; de kerk kreeg al meer en meer behoefte aan medestrijders en dienaars.

Maar hoe meer belanghebbenden bij het godgeleerd onderwijs er kwamen, des te verschillender, natuurlijk, werden de eischen, en des te aanstootelijker voor dezen en genen hetgeen er van zoo onderscheiden kant geleerd werd.

Daar kwam bij: professoren, die goede professoren waren, waren niet altijd te vinden; of zij namen soms een beroep aan naar een buitenlandsche akademie, gelijk men er hier te lande evenmin tegen opzag, geleerden van buiten naar onze hoogeschole te lokken. De inrichtingen van hooger onderwijs waren eigenlijk in vroeger jaren een soort van internationale gemeenschapsbezitting. Professoren namen zonder lang bedenkens het aanbod aan, indien zij naar een of andere beroemder of voordeeliger akademie, wáár ook, be-

roepen werden, en een student stond des te hooger in schatting naar gelang hij meer vreemde scholen bezocht had. Bogerman (later voorzitter van de dordtsche synode) studeerde eerst te Franeker, ging in 1595 naar Heidelberg, in 1597 naar Genève, bezocht daarna Zürich, Lausanne, Oxford en Cambridge, en werd in 1599 predikant. De geleerde en zeer vurige contraremonstrant prof. Cloppenburgh nam eerst de colleges waar te Leiden, bereisde in 1612 de universiteiten te Sedan, Herborn, Marburg, in 1613 die te Heidelberg, en voorts die te Bern, Zürich, Bazel, Genève, Montauban, Nimes en Saumur, om in 1616 zich beroepbaar te stellen als predikant. Deze twee uit honderd. Daar tegenover was de toevloed van vreemde studenten in de godgeleerdheid naar Holland zoo groot, dat, gelijk Dr. H. H. Kuyper in zijn verdienstelijk boek *De opleiding tot den dienst des Woords* mededeelt, van 1614 tot 1688 alleen te Groningen 2683 vreemdelingen tegen 3548 noordnederlanders studeerden ¹⁾. Dezelfde hand telt ons op, wat hoogleeraren in de theologie aangaat, dat er, tot 1799 toe, bestonden te

1) Dat de studenten in vroeger dagen niet allen onfeilbaar waren, en de boekverkoopers ook niet, kan blijken uit de volgende „Resolutie tegen het koopen van boeken van studenten, te Utrecht, en andere minderjarigen, den 13 Octob. MDCCXXI:

„Is gehoord het rapport van de Heeren van Bronckhorst, en verdere Gecommitteerden tot het Boekverkopers Gild, die volgens resolutie van den 18 August. 1721 hadden geëxamineert, en ook de Dekens van den voorsz. Gilde hadden gehoord, nopende het middel, waar door de quade practijken van eenige Boekverkopers, door het opkopen van boeken van jonge studenten, en minderjarigen, op 't beste soude kunnen worden geweerd. Waar op gedelibereerd zijnde, verbied de Vroedschap bij dese eenpaarig aan alle de Boekverkopers, om van minderjarige personen te kopen eenigerhande boeken, onder wat praetext het ook soude mogen wesen, op een poenaliteyt van vijf en twintig gulden, bij yder contraventie te verbeuren, boven suspensie van haar neringe voor ses weeken, en verbeurte van de voorsz. boeken; en ten fine deese voortaan behoorlijk worde geobserveerd, zal dese in het Boekverkopers Gildeboek geschreven worden, en de Dekens van de Boekverkopers gerecommandeerd, deselve aan alle de Gildebroeders voor te lesen tot haar naartig, om exacteljk door alle te worden geobserveerd. Accordeert, in kennisse van mij, E. van Harscamp.”

Leiden . .	37	hollandsche	tegen	30	vreemde	profess.
Franeker .	23	"	"	16	"	"
Groningen.	14	"	"	11	"	"
Utrecht. .	24	"	"	10	"	"
Harderwijk	12	"	"	4	"	"

Ook deze gedurige afwisseling van personen bij de voorbereiding en vervulling van een ambt van zóó algemeen belang als dat van leeraar en herder bij de gereformeerde kerk, verduidelijkt ten eerste, hoe wenschelijk het was dat er, in plaats van al die hoofden en zinnen, wat eenheid kwam in bestuur en leiding; ten andere, hoe er soms zooveel papier bedrukt werd om deze of gene meening te verdedigen; en ten derde geeft zij ons, boekhandelaars, den sleutel tot het anders zonderlinge verschijnsel, dat er, in het algemeen, in verschillende vakken van wetenschap van onze landgenooten (in het latijn) zooveel in het buitenland, en van vreemde geleerden zooveel hier te lande, in het licht verschenen is.

Maar de kerk dreigde in de rust der maatschappij veel dieper te gaan ingrijpen. In het vroege begin der 17de eeuw bekleedde Franciscus Gomarus te Leiden het hoogleeraarsambt in de theologie. Hij was een man van groote geleerdheid, een volbloed calvinist, die in de onverbiddeleer van Calvyn het eenig noodzakelijke, en in alle andere geloof een inblazing van den duivel zag. Hij verkondigde deze overtuiging zoo luid als hij kon en met zoo groote hooghartigheid en bitterheid, dat het pijnlijken aanstoot wekte. Toen evenwel in 1603, niet zonder hevig protest van zijnentwege, Gomarus den amsterdamschen predikant Arminius tot ambtgenoot kreeg, een even geleerd maar een vrij- en zachtzinnig man, werd deze al heel spoedig door hem aangevallen over zijn ketterijen betreffende de leer der praedestinatatie en rechtvaardigmaking. Natuurlijk, een kerkrumoer was een volksrumoer. Ieder der twistenden vond zijn aanhang. Niet lang duurde het of de protestantsche gemeente was in twee vijandige kampen verdeeld, bitter en haatdragend. Betrekkelijk kort daarna, in 1609, bezweek Arminius, onder-

mijnd door al het verdriet en de grievende ervaringen die hij had moeten verduren; maar Gomarus, onverzettelijk en onverzoenlijk, vond na diens dood weldra andere leeraren, op wie hij zijn onzaligen hartstocht koelen kon en verwijdde al meer en meer de kloof, die hij willens en wetens tusschen de leden van één gezindte had doen ontstaan.

Gomarus zegepraalde. De dogmatiek van Calvyn werd op alle mogelijke wijzen bevestigd, en al wat daartegen mocht worden ingebracht verklaard als strijdig verzet tegen den heiligen geest. „Onze studenten”, zoo had de meer vrijzinnige predikant Amesius in dezen toestand den moed te klagen, „achten zich helaas tot hun bediening volledig toegerust, bijaldien zij slechts de leerstukken hebben gevat, die aan de orde van den dag het meest worden besproken en betwist. Vandaar dat alleen die plaatsen der H. S. door hen worden nagegaan, die ze bij anderen ter beslissing van een vraagstuk vonden aangehaald. Het steunt alles op verklaringen en verzinsels van menschen. Diep rampzalig, die zulken tot herders verlangt.”

Het zou anders worden. Het verblijf van den grooten wijsgeer Descartes (Cartesius) hier te lande 1630—1650, en kort daarna de ontzettende stoot door zijn geestgenoot Spinoza aan het verstervende denken toegebracht, zou de hoofden opnieuw gaan wakker maken. Te Utrecht door Reinesius, in den omtrek van Leiden door Descartes, werd omtrent het midden der 17de eeuw een vrijer, wijsgeerige leer verkondigd. Ware studie, gezonde liefde voor de wetenschap lieten zich niet door vooraf gestelde wetten beheerschen, en ook voor de godgeleerdheid was er geen gevaar in om te trachten langs den weg van het denken, van den twijfel, een stap nader tot waarheid te komen.

Een zoo kettersche leer, die volkomen vrijheid van gedachte aanbevelen durfde, zette de aanhangers der onfeilbaarheid in vuur en vlam. De hoogleeraren Trigland en Revius te Leiden beschuldigden Descartes van allerlei persoonlijk kwaad en zijn stelsel van grove verdorvenheid. Vóór en tegen vormden zich driftige partijen; de leidsche studenten

werden zelfs handgemeen, en een vloed van boeken en vlugschriften, in het latijn en in het hollandsch, gaf uitweg aan de opgeruide hartstochten, maar wekte die ook helaas weder op daar, waar ze niet meer of nog niet bestonden ¹⁾).

Zulk een partijstrijd duurde jarenlang en vertoonde zich, nog bij wijze van naklank, in allerlei schakeeringen. Zelfs als de aanvoerders reeds lang gezwegen hadden of dood waren, zetten grootere en kleinere predikanten de schermutseling voort, het publiek tot allerlei onverdraagzaamheid meesleepende.

Totdat er weér een nieuw vraagstuk opgeworpen werd, dat de aandacht trok van allen te zamen. In 1660 kregen de beide leidsche hoogleraren Voetius en Coccejus het te kwaad over de leer van den sabbat en van de vergiffenis, de eerste streng rechtzinnig, de tweede cartesiaansch of meer vrij van opvatting. Oogenblikkelijk bijna vormden zich onder de leeken twee hoofdgroepen, maar allengs weér zoo in ondergroepjes gesplitst, dat wij lezen van utrechtsche, leidsche, heele, halve, ernstige, heldere, kordate, draaiende, groene,

1) Dr. A. van der Linde geeft in zijn belangrijke *Bibliographie* ongeveer 300 titels op van in de 18de eeuw tegen Spinoza uitgekomen geschriften.

Moge dit getal verbazend worden genoemd, men bedenke dat ons tijdvak, in allen opzichte, in staatkundige, maatschappelijke, kerkelijke, persoonlijke gevallen, in lof of schandaal, bij vlugschriften leefde. Dat getuigen de met zooveel zorg bewerkte en in den jongsten tijd uitgegeven catalogen van pamfletten tusschen 1500 en 1702, met name de verzameling Fred. Muller door P. A. Tiele bewerkt, ong. 10000 stuks; die van I. Meulman door Dr. J. K. van der Wulp, weder ong. 10000 stuks; die van J. Thijsius, door Louis D. Petit, waarin nog wel 5000 voorkomen in de beide eerstgenoemde niet gemeld. Evenzoo zou dit getal vermeerderd kunnen worden met den catalogoog van het remonstrantsche kerkgenootschap door Dr. H. C. Rogge, met dien der doopsgezinde bibliotheek en met de verzameling der koninklijke bibliotheek, die een groote 20000 stuks rijk is, en waarvan een gedeelte, tot 1667, door Dr. W. P. C. Knuttel reeds beschreven werd.

Schotschriften, in alle soorten, waren zoo gezocht, dat er soms 30 tot 40 oplagen noodig bleken. Natuurlijk, hoe scherper en gemeener, hoe liever. Van *Heydens Banket*, 1715, zagen binnen weinig weken 36 drukken het licht. — Omtrent de rumoerige pamfletten tusschen 1747 en 1787 zie men zeer belangrijke mededeelingen in het werk van Dr. J. Hartog. *De Patriotten en Oranje*.

dorre, vrije en stijve Coccejanen; van oude, nieuwe, levende, doode, brakelsche, marckiaansche, lampiaansche Voetianen ¹⁾).

Al deze secten hielden haar oefeningen, waarin op onderscheiden manier gepreekt en godsdienst gehouden werd, doorgaans met vrijwat dweepzucht vermengd en altoos meer gemoedelijk dan helder. Bij deze secten bovenal, maar bij gewone protestanten evenzeer, kwamen al meer en meer in den smaak werkjes uit het engelsch vertaald of oorspronkelijke, zooals die van Perkins, Teeling, Tauler, Bunyan, Hall, Attersel, Love, Dodd, Cleaver, Jeremias Dyck, Jan Arent's *Waere Christendom*, à Brakel's *Trappen van geestelijk leven*, Hellenbroek's *Foorbeeld der Goddelijke Waarheden* ²⁾, Omius' *Satans Vuistslagen*, Amesius' *Van de Conscientie*, Goge's *Drie pylen Gods*, enz. enz. Het moet gezegd worden, dat uit deze stichtelijke boekskens vaak veel meer kwezelarij gehaald werd dan erin te lezen stond, in elk geval dan er door sommige, zelfs strenge schrijvers mede bedoeld was, en dat mannen als à Brakel, Hellenbroek, Teelink, de kordaatheid hadden om tegen zulk overdreven gebruik van hun schriften openlijk te waarschuwen.

Genoemde boekjes gingen bij duizenden weg; vooral in kleinere steden en op het platte land. In de grootere plaatsen hadden zij ook wel hun publiek, maar voor stichtelijke huislektuur werden daar bij voorkeur gekozen lievelingswerken van grooter omvang en, als een geestelijk dagelijksch brood: preeken.

Preeken vooral, preeken allen dag. Geen dominé, die zich zelf niet wilde wegwerpen, of hij achtte zich verplicht nu en dan een leerrede, zoo al geen bundel, uit te geven. Voor debiet zou geen vrees zijn: de leden zijner gemeente zouden den moed niet hebben over des dominées preek niet te kunnen meêpraten, en de behandelde stof was in zijn oog waarlijk aantrekkelijk genoeg ook voor vreemden. Bijna twee

1) Schotel, *Maatschappelijk leven* bl. 369.

2) Hellenbroek's *Foorbeeld der Goddelijke Waarheden* kreeg in 1797 den 24^{den}, en à Brakel's *Rechtelijke Godsdienst* in 1795 den 20sten druk.

eeuwen lang hing er boven onze republiek een zware wolk van geestelijke hoovaardij, die nu en dan ook in vlokken van leerredenen neêrsneeuwde. De boekenlijst van Arrenberg, die wij nader beschouwen zullen, doet ons op elke bladzijde stilstaan bij daarin vermelde preekbundels. Zij hebben inderdaad een onevenredig groot aandeel aan het geheel, en, met de afzonderlijk uitgegeven leerredenen erbij, de ruimste plaats in den oogst onzer drukpers. Smijtegelt gaf niet minder dan 150 predikatiën uit alleen *Over het gekreukte riet*, en 80 over *Een woord op zijn tijd*.

Op zich zelf valt dit verschijnsel niet te bejammeren of te laken. Ieder leze, mits het niet onrein of onzedelijk is, wat hem goeddunkt. Onze natie bezat nu eenmaal een overgeërfden zin voor het stichtelijke en kerksche, en wie zal berekenen, hoeveel braven en goeden daarbij voedsel voor hun gemoedsbestaan gevonden hebben? Maar onrustwekkender was het, dat door deze overvleugeling van het publiek de kerk hoe langer hoe meer macht kreeg in den staat, en dat de predikanten die hoe langer hoe meer deden gelden bij de leeken. Volstrekt niet wordt hiermede bedoeld eenige ongepaste aanval op, gelijk zij zich noemden, de „Bedienaars des Woords.” In geenen deele. Bijna zonder uitzondering zullen zij wel geweest zijn vrome mannen, vlijtige leeraars, trouwe herders. Maar waar *het ambt* zoogenoemd, over het paard werd getild, daar trad de eigengerechtigheid ernaast en blies sommigen dienaren allerlei leelijke hoovaardigheden in. Bij al de ophemelingen, die de mannen van letteren en de dichters elkaâr toedienden, was het geen wonder dat ook de gestudeerden in de godgeleerdheid hun deel begeerden in dien lauwerroogst, en evenmin dat ambtgenooten onderling bereid gevonden werden om den nooddriftigen broeder met openlijke lofspraak te hulp te zijn. De welsprekendheid van A. of B. werd tot de wolken opgetild; het machtige woord van C. of D. als onweêrstaanbaar gestempeld.

Zulke loftuitingen waren natuurlijk ten eenenmale overdreven. De hollandsche taal en de kunst van wel te spreken werden aan de akademiën weinig of niet beoefend: de

bezigheden van den predikant, die letterlijk in alle maatschappelijke bemoeiingen geroepen werd, in ieder huisgezin zijn pijp en leunstoel had, en tegen een preek zoo weinig opzag, dat hij, volijverig om zijn gemeente te dienen, soms zesmaal 's weeks optrad, van zulk een met bezigheden overladene kon het wel niet verwacht worden, dat zijn leerredenen met zorg samengestelde vertoogen zouden zijn, voor geest en gemoed beschavend en weldadig.

De preeken in die dagen waren meestal doorzaaid met teksten, dikwijls aangehaald in het latijn of hebreuwsch, maar overigens in den volkston, op de wijs zooals de groote Spurgeon in onze dagen gewoon was tot zijn duizenden toehoorders in Londen te spreken, maar lang niet zoo weldoordacht en aangrijpend. De werking van het woord werd versterkt door een groote galming van stem en door veelheid van gebaren. Ook moesten de toespraken lang, zeer lang duren. Maar steeds waren de kerken vol, werden de preeken aangehoord met eerbied en stichting, en werden zij gekocht en gelezen zoodra de pers ze vermenigvuldigd had.

Een paar aanhalingen.

De groote Joh. Uytenbogaert (begin 17de eeuw) preekte *over het geweten* en beschrijft de „conscientie” op de volgende manier: „'t Is dat manneken, dat daar binnen sit. 't Is dat wroegerken, dat, lang geslaepen hebbende, nu wakker wordt, dat komt scherp maanen en wil precys betaelt sijn, beide van capitaal ende intrest, met parate excecucie. Dat manneken volgt hem en houdt hem telkenmael het papierken voor sijn neus.”

Jacob Borstius, te Dordrecht, bekend als zeer bedreven in de oude talen en in de godgeleerdheid, huisvriend bij de familie De Witt, hield in 1646 een preek tegen het dragen van lang haar, onmiddellijk na het uitspreken in druk verschenen. Als historische bewijsvoering werd daarin tegenover de Coccejanen aangetoond, dat de voortreffelijke theologanten van vroegeren tijd, evenals de groote lichten en leeraars van alle eeuwen, eenparig van gevoelen waren, dat het niet voegzaam was voor den man „lanc hair” te dragen. De man

verloor daardoor zijn achtbaarheid tegenover de vrouw. Het was met dit laatste toch al erg genoeg gesteld. De onderdanigheid van de vrouw moest strenger gehandhaafd worden. Dat een vrouw aan de hoogerhand van haar man liep, was voor den laatste een vernedering: het was een teeken hoe zij naar de heerschappij stond; de man zou zijn verdiende loon hebben, indien hij de hoogerhand niet voor zichzelf behield en zijn haar niet gekort droeg op een deftige, achtbare maat.

's Mans boetpredikatie baatte niet veel. De mode van lang haar en van pruiken nam al meer en meer toe, en de echtgenooten bleven hoffelijk wandelen aan de linker zijde hunner Eva's. Niettemin lokte deze boetpredikatie een menigte tegenschriften in de wereld.

Dezelfde dr. Borstius gaf kort daarop ook uit afzonderlijke leerredenen, getiteld: *Ahasueros droncken en gram; Van het dansen, kussen en omhelzen; Vermaekelijke wandeling naar den Hemel*, en meer dergelijke. Als een staaltje van zijn preektrant diene de schets van een huichelaar: „Meestentijds geeft de huichelaar woorden voor zaken; doet hij een duyt profijt, hij doet wel voor een oortje schaê. Zijn giften zijn vergiften: zij slagten de leugens en de verrotte appelen: hoe meerder hoop hoe kwaader koop; men is er altijd aan bekoft, hoe goekoop men ze krijgt. De huichelaar is de snoodste bankroetier: hij maakt altijd eens anders staat en becijffert eens anders reekening, maar denkt nooit hoe het kantoor van zijn eigen ziel gesteld is; hij slokt in wat hij krijgen kan, maar van anijs, komijn en beuzelingen wil hij precies den import betaalen en niet het geringste graantje sluiken. Gansche huizen en akkers van weeduwen en weezen kan hij inslorpen zonder kugchen. — De Gierigaard heeft *manus oculatas*, geogde handen, die niet gelooven als wat ze zien. Een fransche kroon van vier of vijf gulden kent hij wel, en weet wat het is; maar de boom des levens staat op zijn *Valvatie* niet; hij vindt er geen in zijn goud gewigt, en daarom kent hij er munt noch kruis van — 't zij hij ten huwelijk neemt of geeft, altijd bekrachtigt hij dit spreek-

woord: *Ben je hoer of dief, Heb je geld ik heb je lief.* Al hadde hem, die om zijn dochter kwam, een stomme duivel bezeten, heeft hij slechts klinkende redenen van goud en zilver, hij zal 't jawoord krijgen."

Toen de vermaarde Voet, bij gelegenheid dat de franschen in 1673 Utrecht verlaten hadden, in den dom met een dankrede optrad, gaf hij (die in een andere gedrukte leerrede erop gewezen had, hoe een kiesche en deftige stijl een eerst vereischte is van een leerrede) deze beschrijving van het gedrag der fransche soldaten: „De daaglijksche onrust en het storen der nachtrust, matteerden niet weynig de Huisgezinnen, vermits het nachtbraken der geinquantierden, die met haer cameraden laet in de nacht in het kaert- of andere lotspelen continueerden, of vermits hare wachten, en uittochten, en exploïeten, des nachts uit- ende ingaen mosten; behalve het voluntair vagabondeeren van soodanige, die op de straaten, ende omtrent de huizen, mantels of hoeden, of vrouwen-sluyers, ende alle andere meubelen najaeghden, of in de kroegen met hare cameraden wilden drincken ende spelen, of in de hoerenkoten haar bejach sochten, of oock de hoeren in haar logement brachten."

Theod. à Brenck gaf in 1666 een lijkrede uit op den heere Arend Vygh, heer van Soelen en lid van hun hoogmogenden. De redenaar wijdt een groot gedeelte van zijn toespraak aan de vrees voor den dood en de behoedmiddele daartegen. „De oude Vaderen”, zegt hij, „waren onbeschreumt teghen de wijze van haren doot. Wanneer de ware Hemelsghesinde in de Academie der Goddelicke Schriften hierover sijn onderwezen, en sy haar selve in de Weeghschael van een geheyligde ziel naukeurigh hebben overwoghen, dan waren zij welgemoed in 't sterven. Heeft zoo niet Simeon staande voor den dood uytgekird: Heere, nu is de ure geboren, dat ick uyt mijne donckere ghevange-nisse zal werden verlost en op de vrye voeten sal worden ghesteldt door uwe graticuse hant; dat mijne siele, als eene suchtende tortelduyve aan mijn lichaam geschakelt, sal worden ontknoopt. Nu is de tijdt ghekomen, dat ghij mij sult

zenden nae myn Canaan en my sult uit een geruineerde leemen hutte in uwe zalen ontfangen; dat ghij mij sult als uwen dienaar laten gaan uit een herberge in mijne bestendige woninge, als een Christelicke Ridder uit het legerveldt in uw coninckryk, als uwen arbeyder van den acker in uwe Royale Stadt." Op een andere plaats geeft de lijkredenaar de les om door belijdenis van zonden de gevolgen van het kwaad te keeren en haalt daarbij de geschiedenis van koning David aan. „Wanneer het water in een schip ingevloeid is," dus zegt à Brenck, „dan wordt het door een hoosvat weder uytgheworpen. So heeft David het water der sonde in 't schip zijner siele, door de reten van het overtreden der gheboden Gods inghebroken synde, door 't hoosvat van oprechte belydenisse daar uyt gheworpen."

Dergelijke proeven — waarvan men er meer kan vinden in Collot d'Escury's *Hollands Roem* en Sincerus' *De Kanselontluistering in de 17de en 18de eeuw* — mogen niet beschouwd worden als hier aangehaald te zijn om eenig schouderophalen, veel minder een glimlach uit te lokken over den zonderlingen smaak der toenmalige predikanten. Volstrekt niet. Het publiek bleek met dien toon gediend en zou wellicht uit de kerken gebleven zijn, indien het daar meer of min diepe, wijsgeerige redevoeringen had moeten aanhooren. Maar wel kan het eenige verwondering wekken, dat terwijl aan onze hoogescholen de klassieke letterkunde zoo voorbeeldeloos hoog stond aangeschreven en er zooveel gedaan werd om het peil der ontwikkeling iets hooger te brengen, de kanselwelsprekendheid voortdurend bleef staan op haar oude laagte.

Het behoeft schier niet gezegd te worden, dat in de gedrukte zoowel als de uitgesproken leerredenen, in geest en vorm aangelegd naar de schrale bevatting der leeken, nu en dan als een afschrikwekkend middel wel eens gebruik gemaakt werd van een der vele heerschende volksvooroordeelen. Afbeeldingen van den duivel, de bedreigingen in natuurverschijnselen, het aanstaande vergaan der wereld, de stemmen van geesten en afgestorvenen, waren schering en inslag bij sommigen, die erop uit waren hun kudde in het geweten te

tasten en te doen rillen en beven tegen de dingen die komen zouden.

Balthasar Bekker, theologisch-doctor en predikant te Franeker, een geleerd en vrijzinnig man, liet zich tegenover studenten, die van tijd tot tijd bij hem aan huis kwamen, meermalen onverholen uit over het naar zijn oordeel onvoegzame, ja zondige, dat predikanten, zoogenoemd om bestwil, het bijgeloof der gemeente in de hand werkten. Twee catechisatieboekjes door hem geschreven: *Gesneden brood voor de christenkinderen* en *Vaste spijs* moesten die gevaarlijke waarschuwing misgelden, en al werden nu deze boekjes wat de leer betreft ten eenenmale onschuldig verklaard, toch rustten de friesche predikanten niet, voordat de *Vaste spijs* in de provincie verboden was, op boete van 25 gouden ridders voor den boekverkooper die een exemplaar ervan zou verkoopen. Toen eindelijk Bekker, die volstrekt geen strijdlustig man was, na eenige jaren van plagerij, in 1679 van Franeker naar Amsterdam beroepen was, zou zich een jaar later, 1680, een komeet vertoonen. Ook van den kansel op allerlei akeligheden voorbereid, werd heel het volk met angst geslagen voor de wraak des hemels, die de komeet kwam aankondigen. Bekker vond zich geroepen deze vrees zooveel mogelijk te bezweren door een geschrift *Over de kometen en haar invloedloozen loop door het heelal*. De weldadige indruk, dien dit heldere, ernstige betoog door heel het land te weeg bracht, bewoog Bekker tot het schrijven van zijn onvolprezen boek *De betooverde wereld*, waarin hij den strijd aanbond tegen alle bijgeloof omtrent den duivel, tooverij, bezetenheid, geesten en wat dies meer zij. Een leger van strijders trad tegen den schrijver in het geweer en schold hem en zijn goddelooze gevoelens met de smadelijkste woorden ¹⁾. Bekker werd van zijn ambt ontzet, het heilig avondmaal werd hem geweigerd, als een aartszondaar werd hij geschuwd. Maar waar de kerk

1) De gedrukte aanklachten tegen *De betooverde wereld*, grooter en kleiner, vullen een halve boekenkast; Dr. A. van der Linde heeft er een hoogst merkwaardige *Bibliographie* van uitgegeven.

zich zoo kleingeestig en heerschzuchtig betoonde, daar deed de regeering van Amsterdam een prijzenswaardige daad van mildheid door aan den predikant Bekker. levenslang zijn volle pensioen te verleen.

Jaren aan jaren hield de kerk zoo haar ijzeren vuist aan haar onfeilbaarheid en onaantastbaarheid. Wat zij begeerde moest geschieden, wat zij verbood zou blindelings nagelaten worden. In de handhaving dier rechten ontzag zij niets of niemand, ook niet de hoogstgeplaatsten. Wel begon die druk der geestelijkheid bij velen al meer en meer al te pijnlijk te knellen, maar waar iemand in het openbaar zich iets door haar afgekeurds durfde vermeten, daar lag de onverbiddelijke roede naast de zonde; dat wist men.

Geen wonder, dat door dit alles de pers voor een groot deel moest bestaan van stichtelijke boeken en onstichtelijke strijdschriften, en dat de vrije wetenschap en letterkunde ertegen opzagen zich in het publiek bloot te geven.

Hoe de geestelijkheid zich ook weerde, zelfs tegenover de meestaanzienlijken, toone nog één enkel voorbeeld.

Het schrijven van tooneelstukken en het bezoeken van den schouwburg werd in de 17de eeuw door de predikanten voor uiterst boos verklaard. Eerst in het begin der volgende eeuw begon men zich van dien dwang eenigszins los te maken en werden er in de groote steden tooneelstroepen toegelaten, hoe ook de kerkeraden daartegen bij de magistraat protest aantekenden. In 1711 bezochten gedurende de kermis te Utrecht de aanzienlijkste en deftigste burgers den schouwburg, als om te toonen dat zij althans in dit opzicht het gezag der kerk ontkenden.

Onder dezen was ook eens professor Petrus Burman¹⁾, die,

1) Pieter Burman studeerde aan verschillende akademiën onder leiding van mannen als Graevius, Van de Poll, Van Muiden, Gronovius, Coccejus. Behalve de rechtsgeleerdheid trokken hem vooral de klassieke letteren aan. In 1698 werd hij aangesteld tot hoogleeraar te Utrecht; in 1715 te Leiden, nadat hij verscheidene buitenlandsche bibliotheken en geleerden bezocht had ter wille zijner klassieke onderzoekingen. Betrekkelijk weinig heeft hij in het hollandsch geschreven; in het latijn zeer veel. Vooral hebben zijn uitgaven van klassieke schrijvers naam gemaakt.

groot voorstander van de kunst der uiterlijke welsprekendheid, dien avond nog al genoten had en daarvan melding maakte in eene plechtige redevoering *Pro comoedia*, in september van dat jaar door hem te Utrecht uitgesproken. Hoe durfde een hoogleeraar zich zoo iets veroorloven! De predikanten en ouderlingen, die onder 's hoogleeraars gehoor waren, verlieten verontwaardigd het auditorium en verklaarden uit één mond, de oratie met verfoeiing aangehoord te hebben. Zij klaagden den professor bij den kerkeraad aan, en deze zond weldra eenigen uit zijn midden naar de regeering, met verzoek, „zodanige mesures te nemen tot reparatie van de gegeven ergernis en voorkoming van iets diergelijks bij 't vervolg, als haar Ed.Achth. naar haar Hooge wijsheit zouden goedvinden.”

Het geval werd natuurlijk een stadspraatje met de gewone opsieringen en verdraaiingen. Zoo moest o. a. de redenaar beweerd hebben, „dat men niet meer naar de kerk behoefde te gaan, dewijl men beter gesticht kon worden in de komedie.” — „Hij zou wenschen in eene aandoenlijke komedie te mogen sterven.” — „De leeraren waren ook een soort van komedianten en stonden op één lijn met hen.” — „De predikanten en droefgeestige leeraars mocht men laten bidden en huilen, en zich liever verlustigen in den schouwburg.”

Dergelijke vuile aantijgingen en lasteringen waren den prikkelbaren hoogleeraar te kras. Hij hoorde van zijn beste vrienden, „dat hij zich zoo onvoorzichtig aan de waardigheid van de predikstoelen vergrepen moest hebben,” en de predikanten keerden hem, de een na den ander, den rug toe. Tot zijn rechtvaardiging wist hij niet beter te doen, dan een hollandsche vertaling van zijn toespraak in het licht te geven, maar, onhandig genoeg, voorafgegaan van een voorrede, waarin hij zich over het gedrag van predikanten en ouderlingen vrij onmalsch beklaagde. Hierop volgde spoedig „uit naam van kerkeraad en gecommiteerden” een *Noodig Verweerschrift tegen de onlangs uitgegeven Voorrede van professor P. Burman met betrekking op desz. Redevoering voor de Comedie*. Burman liet

het er natuurlijk niet bij zitten, maar antwoordde op staanden voet met een vinnige *Wederlegging*, gericht tot de utrechtsche predikanten Van Wingen, Brakonier, Boott, Van de Putt, Stratenus en Driessen. De gansche stad Utrecht kwam bij dezen papieren oorlog in de weer. Schot-schriften op den een en op den ander vlogen van de pers, en in plaats dat de hoofdpersonen zoo wijs waren het veld voor de booze kibbelaars te ruimen, traden de predikanten opnieuw in het krijt met een *Nadere Opheldering* en schreef Burman een *Tweede Wederlegging*, nog krasser dan de eerste. Om aan het laatste woord te blijven en bij het publiek op te komen met een gezag, waartegen geen verzet oorbaar was, lieten de predikanten hierop volgen een op hoogen toon en hatelijk geschreven opstel onder den dreigenden titel: „*De gehoonde eer van God, den hoogsten Welgever, en Zijn oppergebied over de Koninkrijken en Staten van de Wereld nader verdedigd tegen P. Burman.*” — Het kan, helaas, niet ontkend worden, dat deze schrifturen — gelijk in die dagen algemeen het geval was — van weerskanten de bezadigheid misten, die bij wetenschappelijke tegenpartijen niet meer dan fatsoenlijk is. Meer scheldwoorden dan redeneeringen, meer persoonlijke grofheden dan algemeene betoogen, waren schering en inslag bij dit geraasmakend tumult. Professor Burman, die waarlijk anders niet voor een klein geruchtje vervaard was, kon tegen den toon van het laatste geschrift der predikanten niet op. Hij deed een waardige daad door zich op zijn eigen terrein terug te trekken en in een latijnsch gedicht van zijn bestrijders afscheid te nemen ¹⁾.

Het zou ons niet van het geweten kunnen, ook maar den schijn op ons te laden van eenigen wrevel tegenover de kerk met haar berghoogen stapel van preeken, vlug- en twist-schriften. Alle algemeene belangen toch, staatkundige, maatschappelijke, kerkelijke, dienden wel besproken te worden in een spoedig gedrukt blaadje. Couranten waren er nog

1) Schotel, *Tilburgsche Avondstonden*.

niet; tijdschriften bijna evenmin: die breede wegen tot gedachtenwisseling moesten onze vaderen missen. Wat wonder dat het lichtgeraakt gemoed bij ieder verschil omtrent staats- of kerkbelangen toevlucht zocht bij de pers, en dat er niet omgezien behoefde te worden naar lezers, even gretig op gepeperde schotschriften als op gemoedelijke vertoogen. De kleine voorouderlijke boekerijtjes, die uit een lichte soort van familie-eerbied jarenlang op een zolder zijn geborgen, maar eindelijk weggeruimd dienen te worden, bewijzen, wanneer de in een touw gedrongen pakketten aan de markt komen, hoe bijna ieder huis zijn hoekje had voor een allergemengdste verzameling van kleine drukwerken. Onder deze „vogels van diverse pluimage” worden allicht de snibbigsten ter zijde gelegd en bewaard, de overigen in den papiermolen tot stof vermaald. Maar de bibliograaf is aan die wreede eenzijdigheid niet medeplichtig. Hij neemt in zijn zorgzame handen alles op wat hem voorkomt; hij schift en zamelt met gelijke trouw, en bereidt zich zelf en anderen nu en dan verwikkende verrassingen.

Eén voorbeeld nog uit vele, als bijdrage tot den overvloed van kerkelijke geschriften; maar nu een loffelijk, in tegenstelling van de menigte hardheden, van de predikanten uitgegaan.

Het is bekend, hoe in 1655 en 1662 de protestantsche waldenzen in de valleien van Piemont — bij ons „dalluyden” genoemd — om hun geloof vervolgd werden. Evenzeer, hoe harten en beurzen in het gelijkgeziude Holland medelijdend openstonden voor deze fransche broederen in den geloove. Maar opmerking verdient het, dat Dr. W. N. Du Rieu in 1889 in het licht gaf een *Essai bibliographique concernant tout ce qui a paru dans les Pays-bas au sujet et en faveur des Vaudois*, waaruit blijkt dat tusschen 1655 en 1782 meer dan honderd daarover handelende geschriften, in het fransch en hollandsch en van zeer onderscheiden omvang, sommigen met 2 en 3 drukken hier zijn uitgekomen. Eén ding mag evenwel daarbij niet vergeten worden: dat namelijk onze voorvaderen zich niet vergenoegden met in

geschrifte over deze betreuenswaardige verdrukking te weelagen, maar in zeer korten tijd een bedrag van ongeveer *drie honderd duizend* gulden bijeenbrachten, om de arme vervolgd en beroofden met weldadige hand te hulp te komen ¹⁾.

Wij hebben al de bovenstaande minguunstige feiten uit de kerkelijke geschiedenis opgehaald, niet om een overbodige vulling aan te brengen, maar om aan te toonen, hoe het onder zulke omstandigheden niet anders kon, of onder de lektuur van het publiek en onder de beweging in den hollandschen boekhandel moesten kerk, kerkleer en stichtelijke geschriften tijden achtereen de voornaamste plaats innemen.

In de burgergezinnen, waar betrekkelijk weinig boeken, uitgezonderd eenige van ouds geijkte godsdienstige, gekocht werden, moest de boekhandel, behalve van algemeen gezochte reisverhalen, leven van kleinigheden: politieke vlugschriften, preeken, dichtbundeltjes, ridderverhalen. Eigenlijk was in den loop der 17de en in het begin der 18de eeuw het ernstig lezen bij het groote algemeen nog een zeldzaamheid. Wel was er, onder alle klassen, een steeds vermeerderend aantal uitzonderingen, waren er beschaafde mannen en vrouwen, die begeerden meê te gaan met hun tijd en te lezen hetgeen wetenschap of literatuur binnen hun bevatting verkrijgbaar had gesteld, maar de koopman in zijn zaken en de huismoeder in haar gezin dachten er niet aan, iets anders

1) Een tweede weldaad stellen wij ernaast, waar wij dezer dagen, 1891, aan herinnerd zijn. In 1608 waren een honderdtal engelsche protestanten, die zich niet aan de leer der episcopaalsche leer verkozen te onderwerpen en daarom in hun land met vervolging bedreigd werden, een toevlucht komen zoeken in het vrije Holland. Zij vestigden zich als een kerkelijke gemeente te Leiden en leefden daar in ongestoorde rust, totdat zij in 1620 besloten naar Amerika te verhuizen, om daar gezamenlijk met hun geloofs- en taalgenooten een kolonie te vestigen. — De zonen hebben de gastvrijheid aan hun vaderen betoond niet vergeten. In Juli 1891 zijn afstammelingen van de amerikaansche pelgrimvaders naar hier overgekomen, om aan de Pieterskerk te Leiden een gedenkteeke te hechten ter dankbare herinnering aan de in Nederland genoten broederlijke weldadigheid.

ter hand te nemen dan den bijbel en een stichtelijk huisboek. Op bruiloften en festijnen zongen zij lustig op uit de bekende *mopjes*, en in de binnenkamer werd bij vader Cats gezworen. Maar daar bleef het dan ook meestal bij. Op enkele uitzonderingen evenwel na. Merkwaardig is het, dat onze nog zoo weinig leesgrage 17de eeuwse vaderen zoo kinderlijk gehecht bleken aan de geijkte volksboeken van den voortijd. Als wij zien, dat nog in de 17de eeuw van *Floris en Blanchefleur* 6 drukken verschenen, van *Genoveva* 4, van *Griseldis* 3, van *De Heemskinderen* 3, van *De schoone Helena* 8, van *De Ridder metter Swane* 4, van *Oerson en Valentijn* 6, en evenzoo herhaalde herdrukken van *Karel ende Elegast*, *De zegepralende Diederyck van Elseten*, *De Ridder Helias*, *Seghelyn van Jerusalem*, *Reynaert de Vos*, *Fabelen van Esopus*, dan mag dit wel voor een teeken gelden van de gehechtheid, waarmede deze oude lektuur van de vaderen op de zonen was overgebracht. In even groot aantal werden gelezen de beroemde reisverhalen van Jan Mandevyl, Jan Van der Linden, Claes Compaaen, Bontekoe, en enkele erotische liedboekjes: *Het vrolijk Geselschap*, waarvan een 7de druk, *De kwoelende Godin* een 5de, *De Amsterdamsche Kermisvreugd* een 10de, *Der Lammeren vreugd of de Herdersbruyloft* een 9de, *Thirsis Minnewit* een 6de, *Het vermaacklijke Vrouwe-tuyntje* een 5de druk verscheen. Van deze liedboekjes werden in den regel de exemplaren, om geheel of gedeeltelijk af te schrijven, uitgeleend aan vriendinnen en kennissen van de gelukkige bezitster. Zuinigheid was op dit punt een even strenge stelregel als ten opzichte van zooveel anders. Alleen de toeschietelijkste vaders en moeders konden dulden dat zulk een noodelooze weelde, als een boek, in huis kwam.

Men had in eenzaamheid of in ledige uren eigenlijk nog geen verpoozingslektuur noodig; veelmin lektuur als voedsel voor het verstand. Zelfs waar overvloed van tijd en verveling was, zou men er moeielijk aan gedacht hebben, een boek tot ontspanning in de hand te nemen. Zoo behoorde, bij voorbeeld, in de 17de eeuw, evenals ook in vroeger tijd, tot de uitrusting van een kapitaal schip, ook een voorraad boeken.

Omtrent een in 1622 met passagiers naar Indië uitgezeild schip deelt de *Navorscher* van 1855 de volgende lijst van het aan boord voorhanden bibliotheekje mede :

„Register van de Boecken, in een mande gepackt. Die in de voorste, ofte buytenste Linie aengeteekend staan, zijn ten behoefte van den Sieckentroosters, en inde binnenste Linie voor de Coopluyden en het zeevarende volk, als daar bij aangenotteert uyt te deelen :

1	1	<i>Duytschen Bybel.</i>
1	1	<i>Institutie Calvinii.</i>
1	1	<i>Huysboeck Bullungeri.</i>
1		<i>Catechismus Urchini.</i>
1		<i>Postilla Cuperi.</i>
1		<i>Martelaers Boeck.</i>
1		<i>Institutie Bucanii.</i>
1	1	<i>Boetvaerdige Taffyn.</i>
1	6	<i>De Gebeden Fruytiers.</i>
	120	<i>Psalmboecken.</i>
1	9	„ „ <i>vol Noten.</i>
1	25	<i>Christelijke Zeevaert.</i>
1	25	<i>Arnoldi, 't Vader Onze.</i>
1	25	<i>Vaste grond des Geloofs.</i>
1	25	<i>Converentiën Troost.</i>
	25	<i>Spaensche tirannyen.</i>
	25	<i>Conquestie van West Indien.</i>
	25	<i>Spiegel der Jeught.</i>
	25	<i>Nederlandse Morgenwecker.</i>
	7	<i>Nieuwe Testamenten.</i>
	4	<i>Ars notariatus.</i>
	2	<i>Boeckhouwens.</i>
	1	<i>Reys Boeck van Jan Huyghen</i> ” (Van Linschoten.)

Buiten dit laatste was er dus niet veel smakelijke lektuur te vinden, tenzij de „coopluyden en het zeevarende volck” — hetgeen te betwijfelen valt — dit zelve aanbrachten. Men kon er trouwens ook best buiten; aan den wal werd even weinig als op de golven aan boeken gedaan. Een driftig

spel, een hartige dronk en een opgewonden gesprek waren voor onze mannen uit die dagen aantrekkelijker dan het wegkruipen met een boek ¹⁾.

De liedboekjes, zooeven genoemd, gingen, wat het uiterlijke aangaat, met den tijd vooruit. Had zich de mode van het gezelschapslied tot heden toe meer bepaald tot de burgerkringen, zij zou ook tot de deftiger familiën doordringen. En hadden de vroege voorgangers: Hooft, Reael, Jonctys o. a. kunnen vooruitzien hoe hun zoetvloeiende minnezangen de aanleiding zouden worden tot allerlei taal- en zedenbederf, zij zouden berouw gehad hebben van hun arbeid. De *Jufferboekjes* of *Mopjes*, die in het begin der 17de eeuw over het geheele land begonnen in den smaak te komen, hebben aan niets, dan alleen aan den boekhandel, voordeel bezorgd. Meestal door broodschrijvers saamgeflanst, waren zij in den regel — en zoo begeerde men ze — niet veel anders dan een mengeling van op rijm gebrachte kwezelarij en verliefde bombast. Wij noemen: *Cupido's Ambacht*, *Apollo's Harp*, *Pallas' Weefgetouw*, *Pan's Fluitje*; velerhande *Nagtegalen*, *Spreuwen*, *Leeuwerikjes*, *Goud- en Distelvinken*, *Gouden Orgels*, *Bloemtuinen*, *Slaatuynpjes*, *Schalmeien*, *Reukappels*, *Speelschuytjes*, *Vrolijk Melkmeisje*, en, wat meer plaatselijke mopjes betreft: de *Friesche Lusthof*, het *Medemblikker Scharrezootje*, de *Enkhuizer en Hoornsche Mopjes*, de *Haarlemmer Zoomer- en Winterbloempjes*, de *Santvoorter Zeylcagen*, het *Leydsche Sijze*, de *Haagsche Leeuwerik*, het *Oranje Lof- en Lauwerloof*, de *Dordsche Kraam*, de *Dordsche Vermaaklijkheid*, het *Utrechtsche Zangprieltje*, de *Zeeuwsche Nagtegaal*, het *Amsterdamsche Minnebockje*, enz.; enz., een berghooge stapel.

Deze boekjes, veelal versierd met geëtste plaatjes en door de bijvoeging van de zangwijs der liederen van blijvende waarde, in lang 8° of 12° gedrukt en soms van kostbare

1) Om den belangstellende een oog te geven op hetgeen, een halve eeuw vroeger, de beschaafde man al zoo voor zijn lektuur verzamelde, kan dienen de catalogus der bibliotheek van heer Adriaen van Camons, Droszt tot Jaersvelt, 1576, in Nijhoff's *Bibliogr. Adversaria* van 1876 medegeedeeld door G. van Rijn.

schildpadden met zilver versierde banden voorzien, behoorden tot de liefste geschenken, waarmeê een jonkman een juffer verrassen kon. Zij werden in ebbenhouten of baleinen emmertjes, met zilveren kettingjes aan het ceintuur gehecht, naar gezelschappen medegenomen, en speelden daar een groote rol. Op aanzienlijke partijen en bruiloften werden zij op zilveren schenkborden den gasten aangeboden. De liederen in deze bundels, door mannen en vrouwen, ouden en jongen, na den maaltijd met de noodige uitdrukking opgezongen, waren van den meest tegenstrijdigen aard: psalmen, gebeden, geestelijke liederen, afgewisseld met vrij sterk gekleurde zogenoemde amoureuse of bruiloftszangen, met welke ter hand een eerbare vrouw van den tegenwoordigen tijd niet gaarne zou aangetroffen worden. — Moge dit nu al getuigen van de onbevangenheid en natuurlijkheid van ons voorgeslacht, het pleit in elk geval toch weinig voor zijn goeden smaak. Het geestesvoedsel bleek, evenals dat voor den stoffelijken mensch, wel gekruid maar niet fijn te moeten wezen.

Als een gevolg en ter vervanging van den smaak voor sproken en ridderromans, en in aansluiting aan de verliefde zanggalmen zien wij nog in de eerste helft der 17de eeuw — wie zou van onze zeebonken en ijzervreters dat vermoed hebben? — een algemeene bewondering ontstaan voor de zoetsappige *Arkadia's*, een overgevoelige landelijke romansoort, uit Italië van Sanazaro en uit Engeland van Ph. Sidney door den boekhandel in vertalingen overgebracht, maar die wij waarlijk in ons koel klimaat niet noodig hadden. Hiermede wordt niets afgedongen op de waarde dezer letterkundige voortbrengselen. Maar hoe verdienstelijk zij op zich zelf zijn en hoe groote waarde ook moge hebben de oorspronkelijk-hollandsche navolging van onzen Johan van Heemskerck met zijn *Batavische Arkadia* in 1637, toch was, door de aantrekkelijkheid van de buiten- en binnenlandsche eerstelingen, de deur opengezet voor dien drom van navolgingen, de een al flauwer dan de ander, die aan onze karakter- en kunstvorming meer kwaad dan goed deed.

Zooals het met de *Arkadia's* ging, zoo ging het eveneens

met de iets later verschenen *Astrées*, een romansoort uitgevonden door den franschman Honoré d'Urfé en in diens land met buitengewonen bijval ontvangen. Zoo ook hier, in het oorspronkelijke en in vertaling bijna tegelijk. Men dweept met dat boek, men leefde erin, men haalde het aan te pas en te onpas, men gaf elkander de namen van de personen, die erin voorkwamen. Men deed zijn best tranen te storten, als men sprak over de hoofdafereelen tusschen den verliefden held en de nog verliefder heldin, en sierde kleeding en meubels op met „souvenirs à l'Astrée.” Aan dit boek, welks kunstwaarde hier alweder ter zijde gelaten wordt, hebben Holland zoowel als Frankrijk te wijten die ziekelijke, walgelijke voorliefde voor Daphné's en Galathé's, voor die schaapjes aan zijden linten, voor die sentimenteele herders en herderinnen, die langen tijd onze dichters en onze gewone menschen ver dwaasd hebben.

Zooals het doorgaans gaat, de wegbereiders stonden ver boven de navolgers. De eerste *Arkadia's* en de eerste *Astrée* waren voor hun tijd oorspronkelijke, welgerijpte vruchten van een dichterlijk talent. Maar juist door het boeiende daarvan en den opgang dien zij maakten, zocht de mindere boekhandel, azende op den smaak van het publiek, daarvan zooveel mogelijk partij te trekken en in het hollandsch te laten vertalen al wat de fransche pers maar van die gepeperde soort opleverde. „*De lichtvaardige stoutheid eens vryers*, Utrecht 1650, *De bedrevene Galant*, *De gelukkige Lichtmis*, *De minnaryen van 't Fransche Hof*, *De verliefde Afrikaan*, en dergelijke vodden, kwamen uit Frankrijk tot ons over en gaven de geboorte aan een gansch geslacht van vreemd en eigen misdruk, dat een schaduw werpt op de 17de en een vloek werd voor de 18de eeuw. Die vergiftige kiemen werden door ernstige land- en tijdgenooten niet voorbijgezien. „Al die boecken” schreef Beverwyck in zijn *Schat der Gesontheit*, „van den teghenwoordigen tijt, behelsende sonderlinghe avontueren, wonderlycke wonderen, syn blycken van de kintsheyt onzer lantgenooten. Men mogt wel wat meer judicium in 't uytlesen bij vreemde auteuren handelen.”

Wij halen aan een enkel proefje van een titel, en een stuk voorrede van een roman van B. Boekholt, uitgekomen te Amsterdam in 1668: *De wonderlijke vryagiën en rampzalige, doch bly-eyndige trouwgevallen van deze tydt, tusschen Arantus en Rosemond, Granadus en Cielinde, Coredon en Leliane, Herkelus en Narcisse, voorgevallen in het roemruchtigste Holland, herwaarts in weynigh jaaren.* Na dezen niet bijster beknopten titel begint de schrijver zijn voorrede aldus: „Aangeport door mijne Lantgenooten kon ik mijne leedige uren niet voorby laten slippen, maar nam die waar om het wonderlyck geval van deeze vryagiën, welke zich voor weynighe jaaren in het beruchte Hollandt hebben toegedraagen, op hetzelfde toneel te vertoonen, op welke ik voor deeze eenige Spaansche snakerytjes als andere aardigheden heb doen zien en dien de Liefhebbers als klokspijs hebben weggedraagen.” — Het lust ons niet, ons te bemorsen aan den viezen inhoud.

Eén enkelen oorspronkelijken roman uit het laatst der 17de eeuw geeft Prof. Jan ten Brink den lof van „uitstekend” geschreven te zijn: *De vermakelyke Avonturier, ofte de wispelturige en niet min verwonderlyke levensloop van Mirandor*, door Nic. Heinsius Jr. De genoemde hoogleeraar noemt dit boek, dat in 1756 voor de achtste maal herdrukt werd, bij alle waardeering van den vorm, even „aanstootelyk” als de rest ¹⁾.

Dergelyke lektuur begon in de tweede helft der 17de eeuw de ledige uren te vullen in sommige binnenkamers van burgergezinnen. Hoogere standen haalden er de schouders voor op en begeerden bij voorkeur fransch te lezen, niet om het beter gehalte — want deze vruchten van vreemden bodem waren al even wormstekig — maar eenvoudig omdat de mode het al meer en meer tot een wet maakte, de moedertaal te gaan minachten en al wat fransch was te verheerlijken: — schandelijke vlucht uit ons in véél opzichten

1) Dr. Jan ten Brink, *Kl. Geschiedenis der Ned. Letteren.*

zoo gezond tijdperk naar de diep beschamende 18de eeuw! Onze republiek had geen enkelen held meer, noch te land noch ter zee. Onze vloot verviel, onze scheepvaart verachtterde, onze fabrieken kwijnden. Engeland overvleugelde ons met zijn stoffelijke macht, Frankrijk met zijn zedeloze verleiding. De gehechtheid aan het vaderland verliep. Weelde werd schier nog grooter dan vroeger, maar een weelde, smakeloos en dolzinnig, verwijfd en vergiftigend.

De eerste helft der 18de ging, wat lektuur en andere middelen ter beschaving betreft, niet vooruit. De kanker van het fransche greep al dieper en dieper in; over het gansche maatschappelijk en huiselijk leven werd een geleende pronk geworpen, die te belachelijker stond, naar gelang de voorwerpen bij die opsiering minder pasten ¹⁾. Wij zelve maakten ons met die overgenomen fratsen willens en wetens bespottelijk, en de vreemde zag ons medelijdend en minachtend over den schouder aan. „On lisait les romans”, schreef een fransch reiziger die in 1720 ons land bezocht, „pour se former aux belles manières et à la politesse; mais le ton de la société ayant bien changé depuis, on n’y apprendrait aujourd’hui qu’à se rendre ridicule.” — En Mr. Elias Luzac zegt in zijn bekend werk *Hollands Rijkdom* het volgende omtrent het bitter verval van onzen boekhandel in de 18de eeuw: „Onze boekneering was in vroeger tijd onze roem, eene eer voor onzen koophandel. Dat is niet meer zoo. Wat zij tegenwoordig geeft is meestal onkruid, benadeelt de zeden, den godsdienst, den koophandel zelve, die overladen door moerassig slijk van al het stinkend vuil, 't welk de drukpersse afgeeft, geen kans meer heeft om goede vruchten te draagen.

1) De boekverkooper Kok, te Amsterdam, gaf, in den tijd van den bespottelijken haartooi, een album van 48 kapsels uit, in kopergravure. Dames droegen dat plaatwerkje, keurig gebonden, bij zich, om te kunnen nagaan in hoe ver haar kennissen daarvan mede geheel of gewijzigd gebruik hadden gemaakt. — Bij die kapsels is ook de nabootsing van een hond en een stekelvarken: *en chien couchant* en *en hérisson*.

„Verscheiden oorzaaken hebben onzen Hollandschen boekhandel tot dat toppunt gebragt, waarop die geweest is. 1. De menigte van geleerden, welken in Holland gewoond en der geleerde wereld eere toegebragt hebben. 2. De goedkoopte van 't papier; 3. De fraaiheid onzer drukletteren. 4. Onze oplettenheid om fraai te drukken; 5. De maatige prijs, voor welken wij onze drukken konden leveren. 6. De Vrijheid der drukpers. — Dit laatste heeft vooral veel toegebragt, om den Boekhandel in Holland te doen bloeïen. Doch van alle die opgenoemde voordeelen is ons niets overgebleeven dan losbandigheid in de plaats van *Vryheid*, en al het andere is weg. Men heeft elders zoo goed papier en beter koop als bij ons; men drukt elders zoo goed en beter koop als bij ons; men snijdt elders letters en giet zoo goed en beter koop als bij ons: en het mag bij ons van prul- en schot-schrijveren overvloeien, maar onze Hollandsche boekhandel lijdt geen last aan overvloed van geleerde werken.”

Laat ons niet voorbijzien, dat er zich ook teekenen voordeden van een zich zuiverende toekomst.

In 1719 verscheen in Engeland een roman van Daniel De Foe onder den titel *The surprising adventures of Robinson Crusoe of York*. Nog in dat zelfde jaar moest dit boek viermaal herdrukt worden. Heel Engeland las het, heel Engeland sprak erover. De grooten begonnen het opnieuw wanneer zij het uit hadden; de kleineren vertoonden er overdag tooneelen van in hun jongensspelen en waren ermeê bezig in hun droomen 's nachts. Het volgend jaar was de Robinson Crusoe in alle talen vertaald en was dit algemeen-menschelijk boek overal even gretig ontvangen. Toen de volwassenen volwassener werden, werd het den kinderen overgelaten.

De invloed van De Foe's roman hier te lande is niet voorbij te zien. Die boeiende, frissche avonturen, dat moedige zich zelf helpen in allerlei ervaringen, dat handen uit de mouw steken en daden doen, was een weldadig tegenwicht tegen die akelig-verliefde herdersdroomerijen, die der mannen bloed tot melk, der vrouwen zachtheid tot zenuwachtige ziekelijk-

heid maakten. Maar wat nog meer van beteekenis was, was dit, dat de algemeene aandacht zich heenwendde naar de literatuur van Engeland, en dat, voor een poos althans, een ander land van belofte zich voor ons had ontsloten.

Justus Van Effen was een der eersten, die met diep verdriet zijn oog over het verval zijner natie had laten gaan, en die in Engeland het voorbeeld gevonden had voor een poging om de maatschappij verstandelijk en zedelijk te verbeteren. Sinds eenigen tijd waren daar te lande eenige voortreffelijke talenten opgestaan, Steele, Addison, Swift e. a., die in kleine wekelijksche vertoogen hun landgenooten en op het goede en op de gebreken van den dag, nu eens op ernstigen, dan op luimigen toon opmerkzaam maakten. Voor een gedeelte waren die opstellen — de boekhandel was handig genoeg — in het hollandsch vertaald geworden. Maar Van Effen gevoelde al de matheid van zulke vertalingen. Hij had tot zijn eigenaardig geslacht veel te zeggen; hij wist beter dan een engelschman hoe het moest toegeproken worden, en ook, ware het mogelijk, hij wenschte zijn verfranscht volk weer te winnen voor zijn zuivere, rijke, plooibare hollandsche taal.

Van 1731—1735 zag zijn *Hollandsche Spectator* het licht. En deed onberekenbaar veel goed.

Het kon niet anders: Van Effen bleef niet alleen. Nauwelijks had zijn tijdschrift zijn weg en zijn overgroot getal lezers gevonden, of een gansche menigte kapers stond op de kust. Begeerige uitgevers zochten begeerige schrijvers aan, evenzoo schrijvers uitgevers, en zoo werd onder de duiven van onzen eersten, voortreffelijken *Spectator* geschoten, onzinnig en onbeschoft. Binnen weinige jaren was er: *De Nederlandsche Criticus*, *De vrije Metselaar*, *De Wijsgeer*, *De Gezellige*, *De Rotterdamsche Rhapsodist*, *De Hollandsche Patriot of Bescheiden Zedemeester*, *De Algemeene Spectator*, *De Nederlandsche Spectator*, *De Philantroop*, *De Denker*, *De Filosoof*, in één woord minstens 29 navolgingen, welker lijst gevonden wordt in Dr. Hartog's *Spectatoriale Geschriften*, en waaromtrent ook dient geraadpleegd te wor-

den de belangrijke bijdrage van G. van Rijn in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* 1889.

Met het einde van de eeuw hadden de spectatoriale geschriften uitgeleefd. Zij hadden gedurende een vijftigtal jaren vrijwat werk aan de drukpers verschaft. Indien de boekhandelaars elkander niet zoo wangunstig in de wielen hadden gereden en het publiek niet zoo hadden verward tusschen groen en rijp, zou het dan voor beide partijen niet voordeeliger geweest zijn?

Intusschen hadden deze voor een deel kritische geschriften, zooals wij zeiden, onberekenbaar veel goeds aangebracht. Zij hadden bij een aantal meergegoeden en betergezinden, bij onze deftigste burgers, de oogen gevestigd op de werken der engelschen, niet op hun *Spectators* alleen, maar evenzeer op hun familieromans, niet te vergeten op hun stichtelijke lektuur. En zoo rijpte langzamerhand de overtuiging, dat de fransche voortbrengselen wel zeer aantrekkelijk en prikkelend, maar dat de engelsche in den regel voor lichaam en geest toch veel gezonder waren. Dat was althans iets gewonnen voor hetgeen wij zoo broodnoodig hadden: de bewustheid van de behoefte aan iets beters dan wat het groote publiek tot heden toe gehad had ¹⁾.

1) Een teeken van wonderbaar aangewakkerden leeslust:

De leesbibliotheek van H. Scheurleer Fz., te 's Gravenhage, was waarlijk een eenig voorbeeld van ondernemingsmoed op dat terrein. De eerste catalogus, die daarvan in 1762 verscheen, bevat niet minder dan ruim 5000 werken, waarvan 760 theologische, 352 juridische, 250 philosophische, 368 medische, 190 over natuurlijke historie, 1711 over wiskunde en nijverheid, 163 over numismatiek en antiquiteiten, 1091 over geschiedenis en reisbeschrijving, 480 klassieken en dichters, 140 gemengde literatuur. — Uit deze wetenschappelijke leesbibliotheek kon ieder in den lande boeken leenen naar welbehagen, voor f 12.— in het jaar, of per boek 12 sols voor een foliant, 6 voor een kwartijn en 3 voor een octavo, en het daarvoor drie weken houden. Ook kon men in de bibliotheekzaal zelve komen lezen en werken. Met een onverholven gevoel van zelfbehagen wijst de ondernemer in zijn voorrede erop, hoeveel tijd en geld hij besteed heeft om deze verzameling bijeen te krijgen, maar hoe hij nu ook in staat is om ieder, van wat rang, stand, studie of smaak ook, naar zijn behoefte te helpen en daardoor aan de beschaving van zijn vaderland bevorderlijk te zijn.

Onbetwifelbaar is hij dat geweest.

Dat laatste toch, wij hebben getracht het in een zeer vluchtig overzicht aan te toonen, was al heel luttel geweest. Terwijl onze boekhandel zich beroemen kon op zijn ongekenen bloei door de verspreiding der klassieke letteren, en onze drukpers niet moede werd van het bezorgen der beste fransche voortbrengselen, was onze eigen taal bij ons eigen volk stiefmoederlijk bejegend. Noch in ons onderwijs, noch in onze opleiding te midden der maatschappij, was veel aanleiding geweest tot geregelde ontwikkeling van kennis of fijn gevoel. Het gebombam van rederijkers en dichtgenootschappen, het arkadisch gebazel, het vuile der fransche romans en het vervelende van ons staats- en kerkelijk twistgekijf, wij laten de stichtelijke boeken en den chaos van preeken daar, dat alles was waarlijk niet geschikt om de grondslagen te leggen voor de gezette oefening en waardeering van onze hollandsche taal- en letterkunde. Die tijd begon aan te breken aan het eind van ons tijdvak, toen Simon Stijl en Wolff en Dekens en zooveel anderen de baanbrekers werden voor een betere toekomst, en ook onze boekhandel zijn plicht ging beseffen om naar zijn vermogen ernstig mede te werken tot het doen herleven van ons nationaal bewustzijn. — Deze wedergeboorte, die bij het eind van onze stadhouderlijke regeering begon, moest het tijdperk afsluiten, waarover onze *Aanteekeningen* loopen.

Wij gaan evenwel nog één oogenblik voort met onze wellicht al te mistroostige beschouwing, en nu wel geheel op het terrein van den boekhandel.

In het reeds aangehaalde werk *De Koopman*, een van de spectatoriale tijdschriften in de laatste helft van de 18de eeuw verschenen en die, ook bij wat grover allooi, inderdaad zoo veel toegebracht hebben om de oogen te doen opengaan voor de velerlei gebreken en dwaasheden in ons huiselijk en maatschappelijk bestaan, komen ook enkele vertoogen voor betreffende onzen boekhandel. Ze zijn niet van veel beteekenis, niet aantrekkelijk, volstrekt niet smakelijk, hetgeen al bij voorbaat te vermoeden is uit de leennamen der schrijvers

„Heyn Misdruk” en „De Wed. Ezelsrijk.” Maar toch zijn deze opstellen uit den tijd over den tijd meer betrouwbaar dan beschouwingen op een afstand, en wij halen daarom enkele brokstukken eruit aan ten behoeve onzer kennis van den boekhandel dier dagen. Een vakgenoot, die zich „Een Amsterdammer” teekent, heft een bittere weeklacht aan over het verval zijner negotie en somt zijn grieven op in tien artikelen¹⁾. Vooreerst heeft hij het tegen de nadrukkers, die gelijk staan met dieven en moordenaars, omdat zij niet alleen „met hunne haviksklaauwen” eens anders eigendom willens en wetens ontkapen, maar, erger, den fatsoenlijken, eerlijken man tot den bedelstaf of den hongerdood brengen. Ten tweede, tegen het verminderen van prijzen. „Komt eenige kopy in auctie, dan vermindert de kooper oogenblikkelijk de overige exemplaren in prijs, en zij die nog een vroeger duur gekochten voorraad hebben staan „eeten er taart aan.” Ten derde, tegen de marskramers, die met stalletjes boeken aan de sluizen staan en geld schrapen ten koste van den bescheiden winkelier, die niet zoo aan den weg timmert en dus voorbijgegaan wordt. Ten vierde tegen de auctiën, waar men, even als bij de „Brugkooplui”, oude boeken voor een appel en een ei bekomen kan en dus de nieuwe op zijde geduwd worden. Ten vijfde, tegen de inteekeningen en het breken van beloften daarbij, „waardoor de luiden menigmaal godloos opgeligt worden en 'er in het toekomende een schrik voor krijgen”. Ten zesde, tegen het roekeloos opnemen in het gild van onbekwame en volkomen onbemiddelde jongelui, „die allerlei beunhazerij plegen” en den kost verdienen met het uitgeven en verkoopen van ontuig en vuilaardige prullen, „terwijl de ontaarde zamenlappers derzelven de eerste Luiden als de opstellers daarvan betigten, tragtede met hunnen naam voordeel te doen.” Ten zevende tegen de vertalingen, die zoo in getal toe- en in gehalte afnemen, „dat er op een

1) *De Koopman, of Bijdragen ten opbouw van Nederlands Koophandel en Zeevaard*, 1770—76, Dl. V. bl. 118.

Origineel in Holland niet meer te reekenen valt, aangezien niemand er attentie op verleend, tot schande onzer Natie en onderdrukking van de weinige Eer, welke wij nog bezitten in Geleerde Zaaken en Weetenschappen." Ten achtste, tegen „de concurrentie" van de kleinere steden buiten Amsterdam, zooals Arnhem, Deventer, Groningen, „waar men ook al uitgeeft" en waar, omdat er de drukloonen en de grondstoffen goedkooper zijn, ook de boeken voor minder prijs kunnen geleverd worden, natuurlijk tot schade voor Amsterdam. Bovendien — welk een aanmatiging! — wil men hebben dat Amsterdam zijn boeken „in commissie zendt naar de buitensteden," om ze het volgend jaar voor het grootste gedeelte terug te krijgen verhavend en beduidend, en dan nog wel betalende de vracht heen en terug en 16 à 20 per cent afstaande van het verkochte!" Amsterdam heeft die buitenlui niet noodig; maar die buitenlui Amsterdam wel, hetgeen zij wel bedenken mogen; „want zij hebben in deeze stad eene magtige verdebiteering." Ten negende, tegen de al meer en meer voortwoekerende misdaad om hollandsche boeken uit zuinigheid te laten drukken buitenslands, of toe te laten dat een drukker buiten de republiek boeken in de hollandsche taal, meest voddengoed, met den naam van een niet bestaande firma op den titel, bij heele balen ten verkoop hierheen zendt. Eindelijk ten tiende, tegen het bestuur der gilden, dat alles maar opneemt wat het slappe reglement maar gedooft, rijp en groen, „botmuilen en botterikken", die den naam van boekhandelaar te schande maken. „Yder opgeschoten boekverkoopersjonge die zijne vier Jaaren heeft uitgestaan, en die nog zoo dom is in de Negotie als een verken, ik zwijg van buiten dezelve eenig verstand te hebben, word al Baas, zet een winkeltje op, hangt wat uit, en begint zonder verstand, zonder vermogen, en zoo blijft hij en sukkelt vast met zijn Prullenkraam voort, met zijn exteroogen of lykdornezalf, brandbalzem, of dat nog erger is, Venuspillen en Dranken tegen de Spaansche Pokken. Hij zoekt een Prul-authour, een loontrekkend Faamroover voor hem op, en bederft den Boek-

handel en de Geleerdheid. Dat bederf heeft onder het Volk veld gewonnen: andere volgen hem na, het regent Prullen en Lasterschriften en egte Vernuftten worden verwaarloosd."

Al deze dingen zijn niet nieuw. De meesten der grieven hebben in den boekhandel burgerrecht verkregen; zij bestonden een eeuw geleden, zij bestaan heden ten dage nog, en zij zullen er wezen tot het eind der wereld toe, zoolang niet door iedereen begrepen wordt, dat men vrijwat verstandiger handelt met zelf een goed voorbeeld te geven dan ach en wee te roepen over anderen, en dat het ook voor den boekhandelaar een hoogst behartigenswaardig woord is, behartigenswaardig voor hem als koopman en evenzeer voor hem als dienaar der wetenschap, dat bovenal zijn bedrijf een strenge verantwoordelijkheid meëbrengt.

Zeker is het, dat de boekhandel in de tweede helft der 18de eeuw reden had om over zich zelf te klagen en dat de treurige toestand der maatschappij zijn ziekelijkheid voor een gedeelte aan dien handel wijten kon. Hetzelfde tijdschrift *De Koopman*, — en daar wilden wij hier ter plaatse heen — bevat een ander opstel over de boeken van dien tijd, in den vorm van een brief aan een uitgever. „Het Verval der Geleerdheid in onze Republyk is beklaglyk genoeg," zoo uit zich de schrijver; „toen deeze en de Wetenschappen bloeiden, bloeide ook de Negotie, maar nu gy en Uws gelyken die verägt, vallen beide. Losheid heeft ons nu zo veele Ongelukken en Verwaarloozingen voortgebracht; en wat anders is de moeder van deeze Losheid en Agtloosheid dan de Onkunde en de Minägting voor Verstand en Studie? Wijsheid is niet meer de steun der koophandelinge, en tot welk Verval is Holland niet gezonken! In onze Geleerdheid alléén zien wij het. Alles is vreemd; niet dan Vertaalingen overkroppen ons. Zelfs denken wij bijna niet meer; de oorspronkelijkheid is verlooren. Maecenaten, Opkweekers van Vaderlandse Verstanden, waar zijn die? Weetlust, graagte tot de Letteren is 'er niet veel meer dan enkel tot laffe en kwaadaartige vodden, en het spijt mij dat nog al Boekverkoopers die ter goeder naam en faam

staan, en die onderschraagers behoorden te zijn van het veege Gebouw der Nederlandsche Taal en Weetenschappen, zig daar mee ophouden. Zij bezwalken de weinige goede dingen welke zij ooit uitgegeven hebben met al dien zondvloed van elendige wangedrochten van verwarde en vergalde hersenen.

„'t Is waar, twee derden onzer Tijdgenooten begeeren, leezen en verstaan die Vodderyen het best; wat hooger is, is te verre boven hun begrip en kreits. De Boekverkoopers winnen hier alzo het meeste geld by, want die vodden gaan het greetigst af. Zy bejagen Voordeel ten koste van hun Eer, en blijven of worden Pruldrukkers. Ondertusschen zien wij er middagklaar het Bederf onzer weezenlijke Geleerdheid en Weetenschappen, en het Verval van den ouden Wysheidkweekenden Boekhandel uit. *Vertaalingen en Prul-schriften*, zie daar alles wat ons fraai Land tegenwoordig opgeeft, de duidelijkste merkteekenen van den *bedorven smaak* der Nederlanderen. Goede God! tot welk een Verval zijn wij gekomen! Wat verscheeld dit bij een Engeland, bij een Frankrijk, bij een Duitsland, daar de Taal, de Letteren, de Wijsheid tot zulk eene hoogte gesteegeen is!

„*Hollands Waare Wysheid* heeft uit! De Grotiussen, Heinsius, Huigens, Slingelanden, Boerhaavens, Musschenbroek, 's Gravesandes, Reitzen en Meermans zijn niet meer: en als het zoo voortgaat en 'er worden van Hoogerhand geene maatregelen genomen tegen al die Prullenkraam en het openbaar Winkelen van Schand- en Lasterschriften, welken de Smaak verbasteren en de Rust der Maatschappye stooren, Burger tegen Burger ophitzen en hem niet verbeteren maar verslimmeren, zoo zullen onze Weetenschappen, onze Kunsten, onze Geleerdheid, onze fraaye Letteren ook haast niet meer zyn: en de Negotie in goede Boeken en Geschriften zal weldra te gelyk met deezen op den oever zyn van haar Graf, terwyl zy in andere Ryken en Republyken *tot onse schande* al mede groot en luisterryk zal worden.”

Deze en dergelijke uitspraken zijn kras genoeg. Uit een paar aanhalingen uit den tijd zelve hebben wij willen doen

zien, hoe de tweede helft der 18de eeuw krank liep aan velerlei euvelen. Het mag trouwens niet voorbij gezien worden, dat daaraan niet al te eenzijdig mag worden gedacht. De jaren van onze verfranschtheid waren zeker jammerlijk, bitter jammerlijk, maar zoo heel erg als ze soms worden afgeschilderd waren zij toch ook niet. Men bedenke dat de spectatoriale tijdschriften uit hun aard een soort van hekel-schriften waren, die, al loofden zij hier en daar ook het goede, overal waar zij konden het kwade opspoorden en dit, hoe gekleurerd hoe liever, aan de kaak stelden. Dat was hun vak, hun taak, als het in gepaste vormen ging hun verdienste. Zij hebben er in hun dagen ontzaglijk veel goeds meê gedaan. Maar zij mogen door latere dagen niet valsche-lijk misbruikt worden. Onder al het ergerlijke en bespottelijke, dat wij uit den tijd van franschen namaak gewoon zijn ons het liefst voor oogen te brengen, schuilt in de vieze algemeene schulp nog menig weggedoken pareltje. Ontegensprekelijk is het, dat ons volk ontaard, in hooge maat aan weelde verslinderd, loszinnig, walgend verwijfd was, en dat de geestelijke en zedelijke baldadigheden als met den dag toenamen. Maar de ouderwetsche degelijkheid en levens-ernst waren daarom niet ten eenenmale uit ons midden geweken. Dat scheelt veel.

Een aantal deftige gezinnen, in de hoofdsteden zoowel als elders, bleef aan de eenvoudigheid en ingetogenheid van vanouds met vrome liefde getrouw. De romans van Wolff en Deken, de *Ferdinand Huyck* van Jacob van Lennep, niet minder *Het leven van C. en D. J. van Lennep* voeren ons verdichte en werkelijke personen te gemoet, gegrepen uit datzelfde tijdvak, die tintelen van oud-hollandsche kracht. Onze boekhandel mocht bij voorkeur veel te veel vrijbuiten op den vreemde en zich te goed doen aan verboden vruchten, toch is het ons een fiere plicht te verwijzen naar zooveel namen en titels in de hierachter volgende boekenlijst, tot tastbaar bewijs, dat er op onzen bodem wel waarlijk geen algeheel gebrek was aan oorspronkelijke letteren en wetenschap. Onze boekhandelaren mochten over den hekel worden gehaald als on-

behouwen botterikken en schacheraars, tuk op geld uit welken smerigen hoek ook vandaan gehaald, een P. Meijer en D. Klippink, die, zelve mannen van studie en smaak, de amsterdamsche jongelieden rondom zich heen verzamelden om hen door raad en door boekenkennis op te leiden tot goed onderlegde, kunstbekwame handelaren; een P. J. Uylenbroek, wiens huis „de amsterdamsche beurs der nederlandsche letterkunde” genoemd werd, omdat er dagelijks bijeen plachten te komen L. Pater, De Bosch, Nomsz, Van Winter en anderen, die elkander voorlazen wat zij geschreven hadden en gezonde gedachten wisselden over kunst en kennis — zulke mannen hielden het beroep in eer. Zij hadden een aantal uitgevers en debitanten in grootere en kleinere steden om zich heen, firma's als I. Tirion ¹⁾, C. Sepp, P. den Hengst, S. en J. Luchtmaans, die nog heden in werkracht niet geëvenaard worden, en zoo veel anderen, die, ieder op zijn eigen plaats, degelijk en deugdzaam deden wat hun hand goeds vond te doen.

Wij hebben gezien, wat men over het algemeen las en van welken invloed dit zal kunnen geweest zijn.

1) De uitgaaf van Wagenaar's *Vaderlandsche Historie* 21 deelen met 42 platen, 81 portretten en 6 kaarten, Amsterdam bij Is. Tirion 1749—1759, levert, onder zooveel meer, een bewijs dat er in het midden der 18de eeuw schrijvers waren, die niet tegen wat arbeid opzagen, uitgevers, die een groote onderneming aandurften, en een publiek, dat niet karig was om voor het bezit van een goed boek een handvol geld te betalen. Wagenaar besteedde een volle 20 jaar aan zijn *Historie*, waarvoor hij een honorarium van f 20000.-- ontving. In 1752—59 verscheen, ook bij Tirion, een tweede druk, waarin de schrijver zegt veel verbeteringen te hebben aangebracht naar aanleiding van hollandsche beoordeelingen en van de fransche en duitsche vertalingen, die er van zijn boek verschenen waren. De wereld wil, dat Tirion f 160000.— aan de uitgaaf verdiend heeft, behalve de som die J. Allart aan diens erven betaalde voor het kopyrecht. Allart legde een derden druk op in 1790, gelijk aan de vorige twee, maar nu voor f 42.-- terwijl de eerste en tweede f 63.— hadden gekost. De bijval van het publiek was weder zoo groot, dat de lijst van inteekenaren voor het éérste deel reeds 3186 namen telde. (Zie voorts Th. J. I. Arnold, in Nijhoff's *Bibliographische Adversaria*, 1876.)

Eén boek hebben wij laten rusten.

Dat is de bijbel.

Een dankbare herinnering hier ten besluite.

Onder alle standen en protestantsche richtingen werd de bijbel gelezen, de bijbel zelf, de bijbel geheel. Die bijbel was reeds als boek, met zijn zwaren band en zijn metalen sloten en zijn aandoenlijk beschreven voorblad, een huiselijk heiligdom, een gewijd kleinood, dat met eerbiedige oogen aangezien en met bevende vingers aangevat werd. Er werd uit voorgelezen met plechtige stem, er werd in gelezen met schuchteren blik en met gevouwen handen. De heilige, soms geheimzinnige woorden, die men las, behoeften niet altoos verstaan te worden. Men nam ze op als iets zeer kostelijks, een behoudsmiddel voor tijd en eeuwigheid. Men las den bijbel in zekeren zin werktuigelijk, maar onmiskienbaar vroom en innig godsdienstig. Wie zal durven schatten den zegen, door den bijbel in het gezin van onze voorvaderen aangebracht?

VIERDE HOOFDSTUK.

Hollandsche boeken.

J. VAN ABCOUDE'S EN R. ARRENBURG'S NAAMREGISTER.

G. Noordbeek's „Naamrol.” — J. Van Abcoude's en R. Arrenberg's „Naamregister.” — Hun zondenregister. — Verdiensten. — Verantwoording van het gebruik ervan gemaakt. — Algemeen overzicht. — Cijfers bij benadering. — Eenige kostbare boeken. — Boekenlijst: Staats- en rechtswetenschap. — Genees- en heilkunde. — Wis- en natuurkunde. — Geschiedenis. — Aardrijkskunde, reizen. — Godgeleerdheid en stichtelijke lectuur. — Dichtkunst. — Woordenboeken. — Schilder- en bouwkunst. — Verpoosingslectuur. — Algemeene tijdschriften. — Bijbels.

In 1741 verscheen bij den boekverkooper Gerrit Noordbeek, te Amsterdam, ten behoeve van de assortimenthandelaars, een boek, dat in bedoeling beter was dan in bewerking. Het droeg ten titel: *Naam-rol van veele Nederduytsche Boeken, Nevens de Plaatsen daarse gedrukt zijn, de Naamen der Boekverkopers, het Jaar-Getal, de Deelen, hoe veel Plaaten*

het Getal der Vellen, het Formaat. Alsmede de (Boekverkopers) Prijzen. Zeer nut en dienstig voor Boekverkopers, deszelfs knechts en hunne Leerlingen.

De eerste bladzij van deze zeer onvolledige lijst laat reeds zien, hoeveel tijd en moeite de samensteller aan zijn taak ten beste gegeven, maar ook hoeveel ondank hij tot loon ontvangen heeft. Zij bevat een opdracht: „Dit kleyn Papiere kind, Met groten Arbeyt en Tegenspoeden in de Werelt gebragt, word aan alle Heeren Boekhandelaaren (uytgenomen die het zelve in de Geboorte hebben zoeken te smooeren) met alle Eerbied en nederig Respect, In hoope door Haar Ed. te zullen aengequeect en groot gemaeckt te worden, opgedraegen.”

In de daarop volgende „Voorreden” geeft de schrijver zijn hart ruimer lucht. Hij vermeldt, hoe hij vier jaar vroeger een dergelijke *Lijst van theologische boeken* ten behoeve van predikanten heeft uitgegeven, en hoe deze zoo erkentelijk bleken, dat er weldra een tweede druk van noodig was. Maar de boekhandelaaren hadden de wapenen tegen hem opgevat, zoodra hun ter oore gekomen was, dat in deze lijst de handels-, en niet de particuliere prijzen zouden gedrukt worden. „Dit Werk nu omtrent afgedrukt zynde,” zoo klaagt hij, „en alles met een goed oogmerk, zonder erg of list willende uytgeven, hebben zich eenige Boekverkopers tegen my opgemaakt, en alle middelen aangewent, om, was het mogelyk, de uytgaave daarvan te beletten, onder voorwendzel, als het zelve in Particuliere handen quam, schadelyk voor de Negotie zoude zyn, daar ik in allen delen wel zorg voor dragen zal, (zo het door een ander maar niet word gedaan!), en om die oorzaak aan ieder Boekverkoper maar één exemplaar verkopen zal en om de zekerheyd met zyn naam achter den Tytel getekend. — Hoe sterk zy nu gewoed hebben, om hetzelve te stremmen en in de geboorte te smooeren, heb ik myn boek toch uytgegeven en zyn evenwel alle raadslage te niete gedaan en als stoppelen voor de Wind verdreeven. Zoo iemand nu uyt haat of nyt het zelve mogt komen na te drukken, het zy zo als het nu is,

of met de particuliere Pryzen, die word voor oneerlyk gehouden, gaende slapen met eens anders moeyten en arbeyd, maajende het geen hy niet gezaait en heeft."

Na dezen boozen uitval doet de auteur een beroep op ieders welwillendheid bij de beoordeeling van zijn werk. „Hy zal wel het een en ander voorbygezien hebben," bekennt hij; „maar het is duydelyk, dat 'er zó veel Boeken in de Werelt zyn, dat Joannes in zyn Euangelium cap. 21 vs. 25 (P) zegt, „dat ook de Werelt zelve de geschrevene Boeken niet en zoude vatten." Is dat toen ter tyd al geweest, hoe veel meer tegenwoordig, nu het genoegzaam onmoogelyk is om alles te kunnen weeten. — Ook zyn er nog een menigte Boeken die buyten de Stad" (Amsterdam) „gedrukt zyn en hier niet uytgedrukt staan en ik niet heb kunnen magtig worden. Even zoo was het onmogelyk alle de Pryzen in volkomen ordre te stellen, daar ook menigmaal copyen verkogt werden en by die occasie de Pryzen zomtyds door de koopers aanstonts verandert werden. Verders vermeld ik hier het meest Theologische, Historische, Poëtische boeken en Reisbeschryvinge, omdat ik daar de meeste kundigheid van hebbe, en wynig Regtsgeleerde en Medicynische, alzo ik deselve niet heb kunnen magtig worden."

„Dit is het geen ik te zeggen had," zoo eindigt de voorrede, „en wenschen U.E. Lieden alle Heyl en Zaligheid."

Van deze *Naamrol* wordt hier melding gemaakt, behalve om de plaats die zij beslaat onder onze boekenlijsten, en om de eigenaardigheid der voorrede, ook nog hierom, omdat er in bewezen wordt hoe hedendaagsche boekverkoopersgrieven wel eens anderhalve eeuw oud blijken te zijn. De klein-geestige vrees, dat het publick achter het geheim der handelsprijzen mocht komen, en het soms zoo luid gewraakte, maar toch zoo natuurlijke gevolg van ongebonden auctiën, dat de verkochte boeken in prijs verminderen, bestonden in 1741 evenzeer als in 1891.

Maar de vermelding van deze zeer gebrekkige „*Naamrol*" moet tevens leiden tot eenige toefelijheid voor haar

navolgingen. Tien jaar later verscheen, van de hand van den leidschen boekverkooper J. van Abcoude, een nieuw *Naamregister van Nederduytsche boeken, van 1640 tot 1741 uytgekomen, in 1772 herzien en vermeerderd door Reinier Arrenberg te Rotterdam*. Deze gezamenlijke arbeid van Abcoude en Arrenberg, dien men, niet billijk, gewoon is in de wandeling alleen bij den laatsten naam te noemen, is, hoe onvolledig ook, bij de *Naamrol* van Noordbeek vergeleken, een meesterstuk. Dit *Naamregister* was eigenlijk het eerste op dat gebied, en al wat het eerst is, de baan breekt, dat verdient, al was het alleen daarom, erkentenis. Maar het ligt voor de hand, dat zulk een eerste poging, hoeveel arbeid eraan besteed was geworden, allesbehalve bij machte was volmaakt werk te leveren. Arrenberg's lijst laat veel te wenschen over, heel veel, en het is wel te betreuren dat niet een zijner jongere tijdgenooten al aanstonds de handen aan het werk geslagen heeft om de voornaamste leemten aan te vullen en de gebreken te verhelpen. In die dagen lagen de boeken van de 17de en 18de eeuw, de boeken zelve, als het ware nog voor het grijpen; thans, na zooveel jaren zijn ze verstorven of verstoven en komen ze, voor een gedeelte althans, slechts stuksgewijs ons in handen.

De voornaamste grieven tegen Arrenberg's lijst zijn deze: dat zij onvolledig is ¹⁾; dat zij zich niet in het minste

1) Een enkel voorbeeld.

In Nijhoff's *Bibliographische Adversaria*, dl. IV, wordt een vrij breed opstel gewijd aan Johan van Nijenborgh's werken, en worden *zijn* letter- en dichtkundige boeken beschouwd, door dezen schrijver tusschen 1657 en 1671 te Groningen uitgegeven. Geen dezer titels wordt bij Arrenberg genoemd. Toch kan van Nijenborgh's naam niet zoo gauw en zoo gansch in de boekenwereld vergeten zijn, aangezien hij op zijn buitenverblijf bij Groningen van tijd tot tijd eenige letterlievende vrienden en vriendinnen noodigde, in navolging van den muider- en den dordtschen kring. Daargelaten de waarde van zijn geschriften — waarvan er enkele herdrukt zijn — moet zijn invloed toch zeker wel van eenige beteekenis geweest zijn.

Dergelijke leemten mogen den braven Arrenberg niet te hoog aangerekend worden! Hij zelf klaagt steen en been, natuurlijk allereerst over zijn eigen tekortkomingen, maar evenzeer over de bitter weinige medewerking die hij vond bij „zyne Medebroeders, waarvan sommige zich er in 't geheel

moeit met de werken die in het latijn verschenen zijn, dat wil dus zeggen met de beste wetenschappelijke literatuur van den tijd, philologische, godgeleerde, natuur- en geneeskundige; dat zij evenmin de geringste melding maakt van dien kostbaren overvloed van fransche uitgaven, die ons land en onze boekhandel te danken hadden aan de geloofsvervolgung en de censuur in Frankrijk. Met algeheel voorbijgang van deze twee groepen heeft Arrenberg stelselmatig ons slechts een gedeelte, het hollandsche, willen geven, maar ons het degelijkste onthouden, het latijnsche en fransche, dat toch evenzeer een voortbrengsel was van onze toenmalige vaderlandsche drukpers en dat die pers tot zooveel eer en voordeel strekte.

Maar ook die hollandsche lijst is allesbehalve betrouwbaar. Willekeurig zijn meest alle vlugschriften op kerkelijk, staatkundig en persoonlijk gebied weggelaten, of uit een oogpunt van kieschheid en voorzichtigheid, of omdat, gelijk de verzamelaar zegt, „alle die kleine Geschriften in de Boekwinkels toch niet meer te bekomen zyn noch gevraagd worden.” Ten overstaan van de geschiedenis is deze uitwerping niet genoeg te bejammeren. — Voorts zijn de opgegeven titels niet de oorspronkelijke, niet die karakteristiek schilderachtige, oud-hollandsche, in hun eigenaardige taal en spelling, maar vernieuwd, of liever verminkt, naar de taal

niet toe hebben willen verledigen, onder allerlei voorwendzels weigerende; anderen stelden het uit, met een onbegryplyke verwaandtheit voorgevende zoo veele bezigheeden te hebben, dat zy het niet konden doen, even als of 'er bergen te verzetten waren.” — Arrenberg staat hierin niet alleen. Dr. Ledeboer beklagt zich in zijn: *Het geslacht van Waesberghe*, 1869, over de teleurstellingen die hij ondervond bijna telkens wanneer hij naar boeken zocht bij Waesberghe uitgegeven. Een fondslijst der firma bestond er niet; boekenlijsten vóór 1675 waren er niet; in catalogen van bibliotheken was dus wellicht het eenige licht te vinden. Maar alle, behalve alleen van de utrechtische en haarlemsche bibliotheek, verzwegen de namen van de drukkers of uitgevers, zoodat het ook hier bleek een tasten in den blinde te zijn. Alleen een onvermoeid nasporen en briefwisselen bracht hem tot de gedeeltelijke kennis van Waesberghe's uitgaven. — Wij halen deze weeklachten aan als een staaltje, hoe wanhopig moeielijk het, ook nog in onzen tijd, is, eenigszins op de hoogte te komen van den arbeid onzer vroegere uitgevers.

van het eind der 18de eeuw. Waarbij nog komt, dat van dezen en genen schrijver — en dat getal is niet gering — lang niet al de werken vermeld zijn, en dus uit Arrenberg alléén volstrekt geen pijl te trekken is omtrent de komplette werken van een auteur.

Dient eindelijk nog gezegd te worden, dat meestal van de boeken der 17de eeuw bloot de titels, maar niet de namen van de uitgevers, evenmin als de prijzen vermeld worden, en dat nergens, bij herdrukken, het jaar van de oorspronkelijke uitgaaf, maar alleen dat van den laatsten druk vermeld wordt, zonder zelfs van eenige vroegere verschijning te spreken. Geldt deze weglating in den regel alleen de werken van 1600 tot 1699, toch is dat zeker wel een van de lastigste leemten voor den navorscher. Daardoor toch tast hij nu en dan geheel in het duister bij de vraag, in welk tijdvak hij een schrijver en diens arbeid heeft thuis te brengen; een vraag, die voor het overzicht van een geschiedenis der boeken, en ook van die van den boekhandel, voorzeker niet zonder gewicht is.

Al deze dingen maken, dat iemand die aan de hand van Arrenberg alléén, al is het zelfs bij wijs van in vogelvlucht, op onze boekenwereld van de 17de en 18de eeuwen een blik zou willen slaan, dit plan mistroostig zou kunnen opgeven. De overtuiging nochtans, dat er weinig tot stand zou komen, indien zelfzucht en vrees voor een afkeurend oordeel de hand terughielden van een arbeid, die voor het oogenblik hoogst gebrekkig moet blijken, maar als het ware voorbestemd zou kunnen wezen om door een lateren, beteren aangevuld en vervangen te worden, doet den schroom wijken om in vredesnaam maar alvast te geven wat men bij machte is te doen. Dat was Arrenberg's aansporing bij zijn arbeid, en is ook de onze bij ons werk van het oogenblik. Ook zijn er gelukkig nog andere boeken en catalogen behalve Arrenberg; er zijn ook nog bibliotheken en kundige, mededeelzame antiquaren; er zijn ook nog geschiedenissen van het een of ander vak van wetenschap. Deze allen kunnen bijdragen hetgeen zij af te staan hebben, en zoo kan er, hoe dan ook, althans een proef gewaagd worden van een opper-

vlaklig overzigt van de geschiedenis der geestelijke ontwikkeling, voor zoover die in den boekhandel haar merkteekenen neêrlegt.

Arrenberg's lijst loopt de 18de eeuw niet ten einde; zij gaat niet verder dan 1787; er ontbreken dus minstens 13 jaren om de eeuw vol te maken. Daartoe zou de *Naamlijst* van Van Cleef, die van 1790 tot 1831 gaat, en die van A. B. Saakes, die ook in 1790 verscheen, kunnen bijspringen. Maar vermits die lijsten naar een anderen regel samengesteld zijn en, gelijk wij reeds vroeger zeiden, het eind der stadhouderlijke regeering als het ware een afscheidingslijn trekt op het vlak onzer historie, zoo kon het voldoende geacht worden, met Arrenberg's tijdruimte voorloopig tevreden te zijn.

Waar Arrenberg ons de uitgeversnamen en de prijzen onthoudt, daar vermeldt hij toch wel achter zijn titels het formaat van het boek. Daaruit blijkt, wat iedereen wel al wist, dat in de 17de eeuw de folianten, de kwartijnen en de duodecimo's algemeen in zwang waren, en dat de octavo's, de mode van later dag, tot de zeldzaamheden behoorden. Meestal, wat de folio's en kwarto's betreft, moesten die boeken, in zware lederen banden gevat, van zelf kostbaar in prijs en moeielijk te hanteeren wezen; reden genoeg om ze slechts gekocht te doen worden onder een kleinen kring van lezers, die genoeg geld en beschaving hadden om ze te betalen en te willen genieten. De wetenschap, in al haar richtingen, wij weten het, koos het deftige latijn tot haar voertuig. Zij had haar eigen publiek, haar eigen afgebakenden gang en baande zich, als een geestelijke golfstroom, een voornamen weg door de breede vlakte des algemeenen levens. Ongestudeerden waren niet bij machte tot haar aristokratische geheimen te worden toegelaten. Dien ten gevolge waren deze er in den regel ook onverschillig voor en moeiden zij zich met zaken van wetenschap evenmin als de wetenschap dat deed met hen, een zeer betreurenswaardige oorzaak van tegenhouding, of althans vertraging, en er meer algemeene ontwikkeling. Voor den gewonen burger was

voorschands het hollandsch de eenig genietbare taal, en het waren alzoo stichtelijke lektuur, reisverhalen, zeevaartboeken, geschiedenis, verzen en volksgeschriften, liedeboekskens, die onder het groote publiek verhandeld werden. Ook deze, indien ze er lijvig genoeg voor waren, werden, met dure banden bezwaard, voor den gemeenen man een aankoop van wel te overwegen weelde.

Op een zoo beperkt terrein als het onze hadden iets later ook de boeken in de drieërlei talen, de latijnsche, de fransche en de hollandsche, meestal ook drieërlei soort van uitgevers en debitanten. Zij maakten ieder een afzonderlijken handel uit. Een zeker aantal uitgevers hield zich schier bij uitsluiting bezig met het drukken van boeken in het latijn, vooral in de akademiesteden; een ander, veelal uitgeweken hugenooten, met het bezorgen van fransche boeken, beiden hun debiet voornamelijk zoekende in het buitenland; de hollandsche literatuur was in handen van weder anderen, die zich tevreden moesten stellen met den beperkten kring van onze provinciën en, bij de schaarsheid van oorspronkelijke kopijen, reeds van vroegaf gewoon waren om, ter vertaling, de hand te leggen op al wat het buitenland daarvoor geschikt opleverde. In Arrenberg's lijst is doorgaans niet aangegeven, welke boeken uit den vreemde in onze taal zijn overgenomen, maar bij een eenigszins opletend nagaan van auteursnamen en titels springt het spoedig in het oog, hoe ontzaglijk veel in de 17de en 18de eeuw door ons aan het buitenland, ook aan de oude klassieke literatuur, ontleend is. Dat is op zich zelf inderdaad onzen boekhandel niet als oneer toe te rekenen. Onze nationale wetenschap was in veel opzichten nog arm; zij verlangde naar vooruitgang en was niet te fier daartoe hulp te nemen van anderen. Onze vaderlandsche koopmanschap, in allen deele, was ree en rap, en zocht overal haar voordeel, wáar dat maar te halen viel, heel de wereld over. En waar nu onze handelskantoren de heele aarde beschouwden als hun jachtveld, daar was ook natuurlijk de wakkere boekverkooper erop uit, zijn winst te zoeken evenzeer buitenaf, vooral waar hij bevroeden kon dat de ont-

wikkeling van wetenschap in zijn eigen land daarbij te gelijk gebaat zou zijn. De werken van de voornaamste buitenlandsche godgeleerden, genees- en natuurkundigen, reizigers enz., voor zoover ze niet in de algemeene taal, het latijn, uitgekomen waren, vonden hier van oudsher gretig hun vertolkers. Deze vrijbuiterszucht is ons meermalen door landgenooten en vreemdelingen als een ondeugd ten laste gelegd. Mogelijk is het, dat engelschen, franschen en Duitschers het minder deden en doen dan wij. Maar het overbrengen van *goede* boeken — men zie het onderstreept *goede* niet voorbij — is van zelf het hier inheemsch maken van geesten en krachten, die een ongewenschte beperking zouden hebben, indien zij bleven binnen de grenzen van eigen vaderland.

Het kan voor de geschiedenis van den boekhandel niet gansch en al onverschillig zijn om de beweging in het geestelijk leven, voor zoo ver die zich in gedrukte letters getoond heeft, eenigszins, zij het ook nog zoo beknopt en vaag, na te gaan. Hadden wij alle boeken en boekjes uit ons tijdvak als in levenden lijve vóór ons, naar tijdsorde geschaard en in groepen verdeeld, hoe zouden oog en hart te gast kunnen gaan aan de historische nasporing van het leven van het boek. Waar daarvoor in de plaats slechts gebrekkige registers ons ten dienste staan, wordt het geweten al kloppende binnenin ons, bij het broddelwerk waaraan wij ons staan schuldig te maken. Eén ding worde in het oog gehouden: dit opstel, door een oud-boekverkooper voor boekverkoopers samengesteld om hun in herinnering te brengen het begin en den wasdom van hun koopwaar, heeft ganschelijk niet de vermetelheid zich te stellen onder de kritiek van den man van wetenschap of letteren. Déze heeft een vrijwat hooger taak: te zorgen voor de beredeneerde historie van zijn eigen afzonderlijk vak. De boekhandelaar, die wat beters wil zijn dan een venter van zijn papieren koopwaar en die althans iets wil weten van den tijd die aan den zijnen voorafging, zal, hopen wij, onze volgende vaklijsten niet al te onverschillig onopgeaneeden laten.

Nog een opmerking van belang. Bij het volgend overzicht zijn alleen meêgeteld de boeken boven f 1, gelijk dat vroeger in onze *Bouwstoffen*, die slechts van 1830—1880 liepen, eveneens tot regel aangenomen was. Deze beperking diende ook hier te worden toegepast. Vooreerst was het wel niet te doen om allerlei klein drukwerk uit niet minder dan een tijdvak van twee eeuwen over te schrijven en in groepen te splitsen; maar ten anderen zou bij den besten wil niemand daartoe in staat zijn, aangezien Arrenberg's lijst willekeurig weglaat dien stortvloed van kerkelijke en staatkundige vlugschriften, waarvan in het algemeen kan gezegd worden dat hij als een egyptische plaag over onzen voortijd is heengegaan. Het kan niet ontkend worden, dat met de algeheele ter zijde schuiving van deze massa kaf ook heel wat goed gewas ons ontgaan is. De hervormende bewegingen in iedere richting van het maatschappelijk leven zijn niet altijd uitgegaan van folianten en kwartijnen, maar soms ook van die dunne octaafjes, die voor eenige stuivers te krijgen waren. In de vroegere tijden van veel schrijf-, maar weinig kooplust gingen goedkope boekjes er beter in dan kostbare, en vooral godsdienstige werkjes en verzen vonden een ruimer of enger debiet naar gelang zij een minder voelbaren aanval deden op de beurs van den zuinigen burger. En juist in die kleinere geschriften lag soms menige kostelijke bijdrage, die voor het nageslacht verloren ging. In de volledigheid van groot en klein, in de gansche massa van goed en kwaad, in alles door elkander, spiegelde zich het karakter van den tijd eigenaardig af. In de grootere, weelderig uitgevoerde werken lei de ernst der wetenschap zich neêr, zocht de letterkunde het statiekleed dat haar voegde, sprak het reisverhaal van de goudbelovende ondernemingen der zeevaarders, koos de geschiedenis een vorm die met haar achtbaarheid overeenkwam. Door hun zwaar papier en stevige banden gaven die folianten en kwartijnen als het ware te kennen, dat zij wenschten voor een lang bestaan geboren te zijn. Zij meldden zich aan als met een besef van eigenwaarde, als

boek onder de boeken een plaats zoekende in fatsoenlijk gezelschap. Maar de lichtere studiën, de vlinderliteratuur, de opwellingen van het oogenblik, de tegemoetkomingen aan de tijdelijke behoeften of stemmingen van het groote publiek, de maaksels van en voor weinige dagen, droegen ook in hun luchtigen vorm het beeld van hun weinig aanmatigende bedoeling. Zij werden bij uitzondering zelfs het bewaren niet waardig gekeurd en lieten — indien ook dit niet verzuimd werd — doorgaans alleen hun titels achter. Zoo was dat vroeger, en niemand dacht eraan, welk nadeel door haar voorbijgaan werd toegebracht aan de historie. De boekenlijst van Arrenberg meende ter goeder trouw aan de behoefte te voldoen ook dan, wanneer zij uit de geringere boekjes een willekeurige keus deed en de rest stilzwijgend liet rusten. Onze hedendaagsche bibliographie neemt, gelukkig, haar taak veel strenger op: zij laat geen vel druks, geen blaadje glippen, maar geeft in haar lijsten plaats ook aan het kleinste wat de pers in den handel brengt. Onze tegenwoordige en onze toekomstige dagen worden daarmede niet weinig gebaat, en ook de verdelginsfout van het verledene wordt door haar met gelijken ijver hersteld. Onze antiquaren laten niets, ook van vroeger, dat hun in handen komt onbeschreven; zij schiften en schikken alles en alles, groepeeren naar tijdsorde, naar vakken van wetenschap en kunst, en veredelen op die wijs de bibliographie tot een hulpvak der geschiedenis ¹⁾. Daar komt

1) Dat doen niet alleen de antiquaren in den boekhandel, wier geldelijk belang, en bovenal wier eergevoel, hen prikkelt omtrent deze of gene bijzonderheid de eene of andere bibliotheek te vervolledigen, maar dat doen evenzeer de mannen der wetenschap in het belang hunner studie. Getuige daarvan o. a. het *Repertorium der Verhandelingen en Bijdragen betreffende de Geschiedenis des Vaderlands, in Mengelwerken en Tijdschriften tot op 1860 verschenen*. Door R. Fruin, J. T. Bodel Nijenhuis, L. J. F. Janssen, W. N. du Rieu, W. J. Rammelman Elsevier en J. de Wal. Dat kostelijk boek vermeldt ruim 8000 titels van opstellen hier en ginds in afgedankte tijdschriften weggeborgen, en wordt thans voortgezet door Louis D. Petit.

Hoe onze voortreffelijke Frederik Muller in geestdrift ontvlammen en ons in zijn warmte meesleepen kon, wanneer hij de waarde der bibliographie ons op het hart bond!

nog bij onze al meer en meer toenemende verzamelliefde. Ook deze brengt ons de oudheid terug en ontrukkt aan de vergetelheid wat nog te redden is. In elke richting van de werkzaamheid der drukpers zijn er weldadige liefhebbers, die met hartstochtelijken ijver zoeken en bijeengaren wat in hun bijzonder vak van nasporing te huis behoort. In dier boekerij vinden de verschouelingen vooreerst een veilige tijdelijke schuilplaats, totdat de openbare bibliotheken bij machte zijn er de hand op te leggen en ze ten gebruike te stellen van ieder die er belang bij heeft.

Trouwens dergelijke beschouwingen liggen buiten het bestek van dit opstel. Voor den eigenlijken boekhandel heeft deze kleinere literatuur niet veel gewicht; niet de maatschappelijke, maar wel de geldswaarde die zij vertegenwoordigt is luttel; zij gaat veelal uit van schrijvers van tweeden en lageren rang en van uitgevers die evenmin tot de eersten in het vak behooren. Zoo kunnen wij zonder nog al veel gewetensbezwaar ons beperken tot de boeken van een handelswaarde van *f* 1 en hooger, niet het geringste te kort doende aan de geestelijke beteekenis van het voorbijgegane.

Het aantal hollandsche boeken boven de gulden *volgens Arrenberg* van 1600 tot omstreeks 1699 uitgekomen, bedraagt omstreeks 1000. Daarvan zagen het licht gedurende de eerste helft der eeuw, tusschen 1600 en 1650, 254, en gedurende de tweede, tusschen 1651 en 1699, 716 boeken. Naar tientallen van jaren geteld:

in 1600—1610.	19
„ 1611—1620.	31
„ 1621—1630.	49
„ 1631—1640.	40
„ 1641—1650.	115
„ 1651—1660.	131
„ 1661—1670.	158
„ 1671—1680.	130
„ 1681—1690.	148
„ 1691—1699.	149

Van sommige boeken is het jaar der verschijning bij Arrenberg niet opgegeven. Ook kan hier en daar in onze aantekening een fout geslopen zijn. Maar in elk geval, hoe ook niet de minste aanspraak op onfeilbaarheid makende, kunnen onze getallen ten minste eenig oog geven op het klimmen en dalen van de boekenmarkt. Toch evenwel ook maar zeer ten deele. In de door ons gebruikte boekenlijst zijn, wat de uitgaven van de 17^e eeuw betreft, niet alleen de namen der uitgevers, maar ook de prijzen onvermeld gelaten. Wij tasten dus in het duister waar wij zoo gaarne iets meer zouden wenschen te weten omtrent de kostbaarheid der werken en de vlijt der uitgevers. Den braven Arrenberg worde deze leemte niet toegerekend. Voor zijn eigen tijd en de naaste toekomst gaf hij wat hij te geven had; hij kon niet vermoeden, dat bijna twee eeuwen daarna een knutse-laar zich zou gaan bezondigen aan kritiek van zijn zoo onzelfzuchtigen en ingespannen arbeid.

Omtrent de eeuw die volgt kan de mededeeling ten minste ietwat voldoende zijn. Volgens dezelfde lijst zijn van 1700 tot 1799 uitgekomen, boven de guldenswaarde, omstreeks 4959 boeken, waarvan in de eerste helft der eeuw 1725 en in de tweede 3234. Naar tientallen van jaren geteld :

in 1700—1710.	197
„ 1711—1720.	195
„ 1721—1730.	389
„ 1731—1740.	484
„ 1741—1750.	460
„ 1751—1760.	445
„ 1761—1770.	726
„ 1771—1780.	837
„ 1781—1787.	526
„ 1788—1799.	700

Het laatste cijfer is uit de lucht gegrepen. Arrenberg gaat niet verder dan tot 1787. Wij hebben gemeend geen al te groote misdaad te begaan door het getal der ontbrekende

13 jaren bij benadering op de ronde som van 700 te be-
grooten.

Van deze ongeveer 5000 boeken kunnen wij wat hun
prijzen aangaat opgeven, dat in den handel gebracht werden :

tusschen de f 2.— en f 5.— . . .	1342
” ” ” 5.— ” ” 10.— . . .	408
” ” ” 10.— ” ” 20.— . . .	224
” ” ” 20.— ” ” 50.— . . .	78
” ” ” 50.— ” ” 100.— . . .	16

waaruit tevens blijkt, dat het getal van kleiner boekjes van
f 1 tot f 2 een klein 3000-tal zou bedragen.

Dat evenwel onze voorzaten er niet tegen opzagen om
ook nu en dan een kostbare onderneming te doen, wordt als
met een losse greep bewezen door titels als deze :

Buffon en Daubenton, *Natuurlijke Historie*, 17 deelen met
platen, Amsterdam, J. H. Schneider. f 140.

P. Cramer, *Uitlandsche Kapellen*, 4 dln. en supplem. met
platen, Amsterdam, S. J. Baalde en Utrecht, J. van Schoon-
hoven f 272.

Edwards en Catesby, *Uitlandsche Vogelen*, 9 deelen met
455 platen, Amsterdam, J. C. Sepp f 283.

Tegenwoordige Staat der Volkeren, 33 deelen met platen,
Amsterdam, P. Schouten, J. De Groot, G. Warnars, Leiden,
S. en J. Luchtman, Dordrecht, A. Blussé en Zoon, Har-
lingen, T. Van der Plaats f 102.

Henry en Stakhouse, *Verklaring over den Bijbel*, 48 dee-
len, Amsterdam, D. Onder de Linden, 1746—1784 f 174.

W. G. Knorr, *Zeldzaamheden der Natuur en Oudheden
des Aardbodems*, 3 deelen met 288 platen, Amsterdam, J. C.
Sepp, 1768 f 216.

W. G. Knorr, *Uitgelezen Kabinet van Natuurlijke Zeld-
zaamheden*, 2 deelen met 90 platen, Dordrecht, A. Blussé
en Zoon f 128.

A. Moubach, *Beschrijving der Godsdienstpligten van alle
Volkeren*, 6 deelen met platen, Amsterdam, Joh. Sluyter en
Zoon, 1727 f 100.

- Natuurlijke Historie der Versteeningen*, 4 deelen, Amsterdam, J. C. Sepp f 216.
- L. Nozeman, *Beschrijving en Afbeelding der Nederlandsche Vogelen*, 5 dln. met 250 platen, Amsterdam, J. C. Sepp f 169.
- A. J. Rözel van Rozenhoff, *Natuurlijke Historie der Insecten*, 4 deelen met platen, Haarlem, C. H. Bohn en Zoon en Amsterdam, H. Gartman f 200.
- C. E. Rumphius, *Kruidboek van Amboina*, 8 deelen met platen, Amsterdam, H. Uitwerf f 100.
- J. J. Scheuchzer, *Geestelijke Natuurkunde*, 15 deelen met platen, Amsterdam, Joh. Sluyter en Zoon. f 120.
- A. Seba, *Kabinet van Natuurlijke Zeldzaamheden*, 4 deelen met platen, Amsterdam, P. Schouten f 200.
- Stedenboeken van Europa*, door De Wit, Amsterdam, J. Covens en C. Mortier f 269.
- J. W. Weyman, *Kruidkundig Woordenboek, met de beschrijving van professor Burman*, 8 deelen met platen, Amsterdam, J. Sluyter en Zoon f 185.
- Algemeene Historie*, vertaald door K. Westerbaan, 19 deelen, met vervolg, 26 deelen met 60 kaarten, Amsterdam, M. Schalekamp. f 138.

In het begin der 17de eeuw loopt het hier te lande uitkomende getal van folianten nog gelijk aan dat van kwartijnen. In de volgende eeuw overtreffen de kwartijnen de folianten en spannen de octavo's boven beiden de kroon.

Toch hadden deze laatsten, kinderen van den allengs opdoemenden schrijf- en aanwakkerenden leeslust, heelwat moeite om hun eerwaardige voorgangers van de baan te dringen. Men was aan die deftige boeken gehecht. Schrijvers en uitgevers beiden stelden er een er in, hun namen op den titel te zien van een achtbaar deel, op zwaar papier met een kloeke letter gedrukt en gevat in een lederen of perkamenten band, die op een duurzaamheid van jaren deed rekenen. Onze assortimenthandelaars, meestal tegelijk onze degelijkste uitgevers, zouden zich geschaamd hebben, op de buitenlandsche missen te verschijnen met uitgaven in

dat nieuwe kinderachtige formaat. Zij zelve, doorgaans mannen van beschaving en eerbied voor geleerdheid, in elk geval door handel en wandel aan de wetenschap verwant, begeerden met hun papieren metgezellen niet anders op te treden dan in een voegzaam kostuum. Maar de geest des tijds bleek ook hier machtiger dan de vasthoudendheid aan het oude, hoe achtenswaardig ook. Na een strijd van ettelijke tientallen van jaren had de lossere, lichter, zooveel goedkooper vorm het veld veroverd en bleven de folianten en kwartijnen de ernstige monumenten van een hooghartigen voortijd.

BOEKENLIJST.

Zooals wij zeiden: wij wagen het, een overzicht te geven van de voornaamste en gezochtste hollandsche vakboeken, in ons tijdperk verschenen. Op dit terrein vooral liggen voetangels en klemmen in menigte. Ons overzicht moet van het begin tot het einde onvast, onvolledig zijn. Dat ligt aan de gebrekkigheid onzer gegevens eendeels, aan onze aangenomen wijs van werken anderdeels. Wat dit laatste betreft: het gaat aan, sommige verschijnselen in de natuur of in de maatschappij te verdeelen in vooropgezette ruimten van jaren en ze dan, naast elkander geplaatst, te vergelijken. Maar met de wetenschap en de beoefenaars ervan is die maatregel gevaarlijk. De kennis en de kunst weten in haar gang niet van afscheidingslijnen of rustpunten, en de mannen van de pen beginnen noch eindigen hun arbeid bij het wisselen van jaarcijfers. Het een en het ander gaat geleidelijk voort en deelt zich niet bij deze of gene halve eeuw in.

Toch hebben wij dat van onzen kant gedaan; moeten doen. Waar het als het ware op onzen weg lag, een kaart te teekenen van ons boekenterrein, daar hadden wij vaste en lossere lijnen noodig tot afpaling en begrenzing. Dat

moesten de tijdvakken en de groepen van wetenschap zijn.

Deze vroeger in onze *Bouerstoffen* aangenomen regel worde alzoo ook hier toegepast.

Onze arbeid zal althans niet volslagen vruchteloos zijn, indien het ons maar gelukken moge, den jongen vakgenoot in een kort bestek een blik te geven op het worden van het boek in zijn onderscheidene richtingen, en op de voornaamste woordvoerders in wetenschap en letterkunde gedurende de twee eeuwen, die aan onzen eigen tijd voorafgingen.

Rechtsgeleerde boeken.

Volgens Arrenberg's *Naamregister* zijn verschenen in dit vak:

Van 1600 tot 1649	4 titels.
„ 1650 „ 1699	18 „
„ 1700 „ 1749	51 „
„ 1750 „ 1787	142 „ ¹⁾

1) Bij de vermelding van deze cijfers komen wij nog even op onze latijnsche boeken terug. Op bladzij 60 is gewezen op het aanzienlijk aandeel, dat deze boeken hadden in de voortbrengselen van onze pers. Hier ter plaatse moge een poging gedaan worden om aan te toonen, van hoeveel gewicht zij waren in de verschillende vakken van wetenschap. — Onder het nazoeken van een aantal catalogen en boeken hebben wij telling gehouden van de latijnsche werken — grootere en kleinere, dikke boeken en dunne verhandelingen — die naast de hollandsche hier te lande verschenen zijn. Wij geven die, als in het voorbijgaan waargenomene telling voor zooveel zij waard is. Maar zooveel toch kan eruit blijken, dat de latijnsche wetenschappelijke boeken, vooral in de 17de eeuw, het grootste gedeelte van de studie onzer geleerden vertegenwoordigden en dat men bij de raming van onze nationale ontwikkeling wel waarlijk niet mag afgaan op onze hollandsche titels alleen. — Wat den handel betreft, waren onder die latijnsche uitgaven verreweg de uitgebreidste, de fraaiste, de kostbaarste.

Onze vluchtige telling wijst aan:

Staats- en Rechtswetenschap.

1600--1649	240 titels.
1650 -1699	189 „
1700—1749	127 „
1750 -1787	71 „

Met het oog op de aangetoonde onvolledigheid van de gebruikte lijst zijn deze cijfers onjuist. Vooral kunnen wij wel als onbetwifelbaar stellen, dat tusschen 1600 en 1700 meer rechtsgeleerde boeken in de hollandsche taal gedrukt zijn, dan door Arrenberg vermeld worden. Maar wanneer wij mogen aannemen, dat Arrenberg's onnauwkeurigheid zoowel bij de eene als bij de andere groep in gelijke verhouding te vinden zal zijn, en alle groepen er dus gelijkelijk in deelen, dan wordt de onderlinge evenredigheid ten minste behouden en kunnen de cijfers worden aangemerkt als voorbeelden bij benadering.

Genees- en heelkunde.

1600—1649	128 titels.
1650—1699	134 "
1700—1749	120 "
1750—1787	80 "

Wis- en natuurkunde.

1600—1649	138 titels.
1650—1699	68 "
1700—1749	54 "
1750—1787	37 "

Geschiedenis en aardrijkskunde.

1600—1649	304 titels.
1650—1699	78 "
1700—1749	106 "
1750—1787	45 "

Godgeleerdheid en wijsbegeerte.

1600—1649	557 titels.
1650—1699	521 "
1700—1749	261 "
1750—1787	73 "

Klassieke-talen-studie.

1600—1649	449 titels.
1650—1699	295 "
1700—1749	325 "
1750—1787	98 "

Bij den eersten oogopslag is het verschil tusschen de eerste en de vierde halve eeuw verwonderingwekkend. Hetzelfde zal plaats hebben bij andere vakken van wetenschap. Maar die groote kloof valt eenigermate weg, verkleint althans, wanneer wij in aanmerking nemen, hoe in de 17de eeuw het latijn in volle fleur en de eenig fatsoenlijke taal der geleerden was, terwijl het tegen de tweede helft der 18de eeuw bijna geheel door de landstaal begon vervangen te worden.

Zonder ons op dat onbekende terrein te ver te wagen, zullen wij bij het opnoemen van onze hollandsche boeken nu en dan melding maken van de meest bekende latijnsche.

In onze eerste vijftig jaar is onze pers op het gebied van staats- en rechtswetenschap nog vrij onvruchtbaar geweest. Des te voortreffelijker trouwens bleek het gehalte van de werken die zij voortbracht. Buiten een paar studies van P. Merula (ook als geschiedschrijver bekend) en de bekende *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid* van Hugo de Groot, verscheen er in onze taal weinig merkwaardigs. In het latijn iets meer. A. Vinnius, vader, en A. Vinnius, zoon, gaven een paar goede werken over het romeinsch recht; A. Matthaeus, de oude, en A. Matthaeus, de jonge, enkele over hetzelfde recht, en een: *De Criminibus*, waarvoor aan den schrijver door de staten van Utrecht een som van 600 gulden vereerd werd en dat buitenslands achtmaal werd herdrukt. Salmasius schreef een vijftal boeken, waarvan twee bij Elsevier gedrukt werden.

Maar bovenal werd dit tijdvak op het gebied van rechts- en staatswetenschap beheerscht door den eenigen Hugo de Groot. Tegen zijn gewoonte schreef hij de bovengenoemde *Inleiding* in het hollandsch, zooals men zegt tot een leerboek voor zijn naaste omgeving. Hij deed dat gedurende zijn loevensteinsche gevangenschap, in 1620, zonder hulp van boeken en geheel uit zijn geheugen. Toen het in het licht verscheen werd het niet alleen gewaardeerd als een toonbeeld van scherpzinnigheid, maar tevens als de grondslag voor een

nieuwere rechtsbedeeling. Zijn *De Jure Belli ac Pacis* werd in de eerste helft der 17de eeuw hier te lande viermaal en later ontelbare malen herdrukt; het vond een hollandsche, een hoogduitsche, twee engelsche, twee fransche en een zweedsche vertaling.

Hugo de Groot, die zich niet alleen op dit gebied, maar even roemvol op het godsdienstige, historische en letterkundige be-
woog, heeft niet minder dan een zeventig werken geschreven ¹⁾. Zijn levensspreuk „Hora ruit” had hij niet te vergeefs gekozen.

De volgende halve eeuw is wat hollandsche boeken aan-
gaat iets vruchtbaarder, maar toch nog bedroevend schraal. Een paar rechtskundigen, D. Graswinckel en B. Van Zutphen beijveren zich om door verschillende handleidingen, in de landstaal, de praktijk van het recht voor het groote algemeen duidelijk te maken, maar alles wat wetenschappelijk is blijft voor den niet-latinist een gesloten heiligdom. Werken van rechts- en staatkundig belang waren: G. Noest, *Staatsrecht in tijden van Oorlog*, B. Van Zutphen, *Nederlandsche Praktijk*, en *Praktijk der Nederlandsche Rechten*, *Overijsselsch Handboek van Adviezen en Sententien*; G. Van Wassenaar, *Practijk judicieel*, meermalen herdrukt; evenzoo Bort's *Rechtsgeleerde werken*, *Consultatiën van Hollandsche Rechtsgeleerden*, 6 dln.; Damhouder's *Praktijk in civile en crimineele zaken*; *Utrechtsche Consultatiën* vonden een groot debiet, evenals de *Handvesten en Stedelijke Keuren*. — Voor aankomende notarissen, een hollandsch begin in die richting, gaf U. Huber veelgezochte *Voorlezingen over het Burgerlijke recht*, en *Hedendaugsche Rechtsgeleerdheid*, van welk werk in 2 deelen vier drukken noodig waren. Van de hand van S. Van Leeuwen kwamen, behalve zijn latijnsche boeken, ook enkele hollandsche in het licht, waaronder *Roomsch Hollandsch Recht* in 4°, dat het tot een twaalfden druk bracht. Mr. S. Van Leeuwen, die maar ondergriffier van den H. Raad van Holland en Zeeland was en zich, behalve door het schrijven van een aantal hollandsche

1) Door Dr. H. C. Rogge naar tijdsorde beschreven in zijn *Bibliotheca Grotiana*.

praktische rechtskundige handboeken, ook op geschiedkundig gebied door zijn *Batavia illustrata* deed kennen, werd door de professoren uit de hoogte bejegend en met eenig schouderophalen de „nuttige” rechtsgeleerde betiteld.

De hoogleeraar Huber (te Franeker) schreef een aantal latijnsche boeken, voornamelijk voor het onderwijs bestemd, gelijk ook elders ten behoeve van studenten in onderscheiden studierichting de *compendia* al meer en meer begonnen toe te nemen. -- Johan J. Wissenbach, evenzeer hoogleeraar aan de friesche akademie, schreef alleen in het latijn. Enkele zijner werken zijn drie- of viermaal herdrukt, zooals zijn *Disputationes* en *Exercitationes*. Ook Ulrich Huber gaf bij uitzondering zijn *Voorlezingen* in het hollandsch in het licht; zijn overige werken waren in het latijn, zooals o. a.: *Digressiones Justinianae*, *De Jure civitatis*, vier drukken, *Institutiones Historiae civilis*, twee drukken, *Eunomia Romana*, drie drukken. J. Voet, „Leidens sieraad,” gelijk hij genoemd werd, maakte zich beroemd vooral door zijn *Commentarius ad Pandectas*, waarvan vier drukken elkander spoedig volgden. Zijn tijd- en ambtgenoot G. Noodt had hetzelfde voorrecht van een viermaligen herdruk met zijn *Probabilia Juris*, de uitgebreidste onder zijn overige studiën. C. Van Eck maakte zich naam door zijn *Principia Juris Civilis*, waarvan drie oplagen; de zoo even genoemde S. Van Leeuwen door zijn schoone folio-uitgaaf van het *Corpus Juris*, waarvan later drie handiger drukken verschenen. A. Schulting, A. Matthaeus o. a. deden zich door kleinere rechtsgeleerde latijnsche geschriften als zeer bekwame mannen gelden. Bij den betrekkelijken rijkdom in voorname juristen, waarop onze republiek zich in deze dagen verheffen mocht, en bij het sobere boekendebiet dat zich overal nog liet zien, valt het in het oog, dat onze rechtskundige werken zoo vaak herdrukt moesten worden, terwijl toch de buitenlandsche pers, wat het in het latijn verschijnende aangaat, van den nadruk van verkoopbaar goed zich alles behalve afkeerig betoonden. In elk geval was de rechtsgeleerdheid voor onzen boekhandel een vrij welige bron.

De nieuwe eeuw brengt haar groote veranderingen mede. Vóór de vroegere schrijversnamen zou men schier overal den titel van „professor” hebben kunnen plaatsen. Alle geleerde arbeid scheen aan dat hooge ambt verbonden, en aan het niet daartoe uitverkoren menschedom ontzegd te zijn. En daar was reden tot die uitsluiting. De pas opgerichte hoogeschole waren een soort van vestingen, waarbinnen de wetenschap zich opsloot, zich versterkte, elken dag in macht aangroeide, maar zich hoogst zeldzaam vertoonde buiten de ontzagwekkende muren op den vlakken grond. Alleen de studenten, als gedweeë manschappen, hadden geregelden in- en uitgang. Alle licht, alle lessen, alle geleerd leven ging van de hoofdmannen uit. Maar die studenten werden allengs volwassene, zelfstandige personen, die, door de maatschappij geleid, naar honderd plaatsen heenbrachten wat zij aan de doorluchte leerscholen hadden opgedaan. In de afgeslotenheid van hun werkkring zetten zij hun studiën voort, bespieden de behoeften van de al meer en meer wakker wordende maatschappij, en vingen aan boeken te schrijven om aan eigen liefhebberij en aan de nooddrift van het publiek te voldoen. Zoo daalde de heilige geleerdheid langzaam af tot de bruikbare praktijk en wisselde de wetenschap nu en dan haar latijnsch zondagskleed voor het hollandsch pak van den dagelijkschen omgang.

In dezen tijdkring vinden wij J. Van den Berg, *Nederlandsch Advysboek*, 4 dln. in 4°., dat een tweeden druk behoefde; T. Boel, *Amsterdamsch Privilegie- en Poorterrecht*, met van den zelfden schrijver *Remarques op den Codex Batavus*; J. Cos, *Over Boedelmenging*, twee drukken, *Over het Huwelijk* en *Het Notarisschap*; C. Van Bijkershoek, *Verhandelingen van Staatszaken*, drie drukken, en van denzelfden, *Burgerlijke Rechtszaken*; Wiltens en Scheltus, *Kerkelijk Plakaatboek*, 5 dln. in 4°.; A. Westerveen, *Consulaat van de Zee*; W. Van der Meulen, *Costumen en stijl der proceduren*, 2 dln. 4°.; J. Voet, *Over de beginselen des Rechts*, *Over Krijgsrecht*, *Over de Voogdijen*; P. Van der

Schelling, *Over het Tiendrecht, Over het Notarisschap, Over de Staatsregeling der Batavieren*; J. Schrassert, *Handboek van Geldersche Wetten, en Consultatien*. En vele andere grootere en kleinere hollandsche geschriften, die getuigenis afleggen, hoe de gewone burger zich gaat moeien met zaken, die hij vroeger placht over te laten aan de mannen van gezag.

In het latijn werd uitgegeven door Z. Huber, *Dissertationes Juridicae*, 2 dln. in 4°.; door G. Noodt, *De Partiis expositione apud Feteres*, twee drukken, *De Religione ab Imperio jure gentium libera*, in verschillende talen overgezet; Matthaeus, *Historia Pandectarum*, A. Schulting, *Jurisprudentia*, C. Van Bijkershoek, *Observationes Juris Romani*; zijn *Opera omnia* zijn herhaalde malen herdrukt; J. O. Westenberg, *De causis Obligationum* en *Divus Marcus*.

Na deze halve eeuw ging het latijn als taal voor rechtsgeleerde werken verloren, behalve in voorlezingen en kleine verhandelingen; het fransch en het duitsch kwamen meer in gebruik, door de vreemdelingen die aan onze akademiën een plaats vonden. — Van 1750—87 — die wij hier maar tegelijk vermelden — gaven in het latijn nog uit: Otto, *Thesaurus Juris Romani*, 5 dln. in folio; Meerman, *Novus Thesaurus Juris Civilis et Canonici*, 8 dln. in folio. H. Cangeieter, *Observationes Juris Romani*, L. P. Van de Spiegel, *Thesaurus Juris Civilis et Canonici*, en F. W. Pestel, *Commentarii de Republica Batava* en *Jus Naturae*.

Na 1750 komt er in de rechtsgeleerde boekenwereld een in het oog loopende verandering. Het latijn heeft zoo goed als afgedaan. De hollandsche titels beslaan een driedubbele ruimte van 50 jaar vroeger. De professoren aan de akademiën krijgen mededingers in gewone burgerlijke ambtenaren. De gewone boekhandel vaart bij die uitbreiding van personeel niet slecht. Ongelooflijk is het, welk een lading van grootere en kleinere praktische boeken over het publiek wordt heengestort en hoe gretig ieder het zijne daarvan aanvaardt. Men wenscht ingelicht te worden omtrent zijn burgerlijke rechten en plichten; men begeert op de hoogte te wezen van regee-

ringsambten en betrekkingen; men wil niet langer vreemdeling blijven in de huishouding van den staat; men begint aan andere dingen te denken dan aan geldverdieneu en stedelijke kabaaltjes.

E. Van Zurck (geen rechtsgeleerde, maar corrector te Haarlem), *Codex Batavus, of Handleiding* enz., een boek van omstreeks f 10.— beleeft een vijfden druk (de eerste verscheen in 1715); prof. Huber's *Hedendaagsche Rechtsgeleerdheid* (uit het vorig tijdperk en een vertaling van zijn latijn) kreeg een vijfde oplaag; Montesquieu, *Over den aard der wetten* (een vertaling) vond tweeërlei uitgaaf. Gezochte boeken waren: Trotz, *Grondwetten der Vereenigde Nederlanden*; Justi, *Over den geest der wetten*; Van Hasselt, *Landrecht van het Graafschap Zutphen*; Van Idsinga, *Staatsrecht der Nederlanden*; Oude Friesche wetten; Van Spaan, *Burgerlijk Rechtsgebied*; Landrecht van Overijssel; Van Hamerster, *Ordonnantien van Friesland*, 3 dln.; Binckes, *Over de Rechten in Friesland*, 3 dln.; Landrechten van Nijmegen, *Maas en Waal* 3 dln.; Van Alphen, *Recht der Kerkelijke bedieningen, Kerkelijke wetten van Friesland*; — *Rechtsgeleerde observatien* op Hugo de Groot; *Utrechtsche consultatien*, 3 dln.; Schomaker, *Geldersche consultatien*, 6 dln., *Rechtskundige Aanmerkingen*; Moreau en Luzac, *Plichten der Overheden*; Van Hasselt (die nog zooveel meer schreef), *Rechtsgeleerde Adviezen en Rechtsgeleerde Brieven*; Kersteman, *Academie voor Praktizijns*, 6 dln., en *Rechtsgeleerd Woordenboek* (f 25.—); Van der Goes, *Dagvaardingen bij de Staten*, 6 dln. (het begin van de *Resolutiën der Staten van Holland*); V. Huber, *Rechtskunde in Friesland*; Van Lamsweerde, *Geldersche consultatien*; Barels, *Crimineele Adviezen en Adviezen over Koophandel en Beginselen der Groninger Rechtskennis*, drie drukken; Van der Kemp, *Militaire Jurisdictie* (f 18.—); Van der Kop, *Nederlandsch Adviesboek*; Hessen, *Judicieel Formulierboek*. — Al deze vrij kostbare boeken zijn in onze republiek belangrijke teekenen van een nieuw leven.

Aan deze studiewerken, waaronder er zijn van lijvigen omvang en stevige prijzen, sluit zich aan een reeks van

handboeken en handleidingen van allerlei soort en tot gewoon gebruik: over het notarisambt, over burgerlijke plichten en straffen, over het huwelijk, over erfrecht, over zaken van koophandel, over kerkelijke macht, in één woord over verschillende belangen van het volksleven. Dergelijke boeken worden in volgende jaren gedrukt als bij de vleet; het eene zoekt het andere van zijn pas veroverde plaats te verdringen, en ons „lang gevoelde behoefte” is althans op dit gebied wel een ietwat verouderde term geworden. Maar in de 18de eeuw was dit verschijnsel nieuw, fonkelnieuw, en was het een opmerkelijke uiting van een veranderende maatschappij, waarin het boek, het boek in den algemeensten zin, kennis, oordeel en maatschappelijk levensbegrip zou brengen aan duizenden, die ze tot heden onbewust misten.

Op staatkundig gebied werd de nederlandsche eer hoog gehouden door L. P. Van de Spiegel, die naast zijn onderscheiden rechtsgeleerde werken zijn *Opkomst en ondergang der Vierschaar in Zeeland*, zijn *Brieven en Negociatien*, zijn *Ontwerpen van de Unie van Utrecht*, zijn *Oorsprong en Historie der Vaderlandsche Rechten* gaf; door Pieter Paulus, die evenzeer over *De Unie van Utrecht* een groot boek in het licht zond, naast een betoog over *Het nut der Stadhouderlijke regeering*, en andere kleiner werken, wier aller verdiensten hoog gewaardeerd werden; en door S. Van Slingelandt, *Staatkundige Geschriften*, 4 dln. Deze drie groote mannen waren voor hun tijd genoeg, althans zij bewezen dat men invloedrijk staatsman en te gelijk uitmuntend en vruchtbaar schrijver kan zijn, indien men slechts doordrongen is van het besef, dat het leven ons niet gegeven is om te luieren, maar om te werken. „Repos ailleurs.”

Genees- en heilkundige boeken.

Volgens Arrenberg's *Nuamregister* zijn er verschenen:

Van 1600 tot 1649 10 titels.

„ 1650 „ 1699 45 „

Van 1700 tot 1749 115 titels.

„ 1750 „ 1787 175 „

De geneesheeren in de 16de eeuw, vóór de stichting der hoogeschoolen, en ook nog in de 17de, waren doorgaans maar voor een klein gedeelte vakmannen. Zij hadden grooter invloed door hun gewichtig uiterlijk, dan door hun ziekte- en geneeskunde. Ook werd een doctor lang zoo veel niet geraadpleegd als heden ten dage; men genas zich vaak op eigen gelegenheid, of ging te rade bij den apotheker, die evenzeer de kunst uitoefende en vrijwat handelbaarder was. Op het platteland was de predikant vaak doctor meteen, evenals de geneeskundigen niet zelden ook de rechtspraktijk waarnamen of philologen en letterkundigen waren. Geneesheeren van beroep bij uitsluiting waren er haast niet, en hun voorbereidende studie, niet zeer diep, beperkte zich meestal tot Hippocrates en Galenus.

De heilkunde, en de ontleedkunde daarbij, beteekende in de 17de eeuw nog minder. Het was zelfs een kerkelijke twijfel, of het wel geoorloofd was eens menschen lijk door ontleding te verminken en in zijn organen te bespieden. Het ambt van heilkundige was er nog niet. Wie aan uitwendige wonden leed, zocht baat bij huismiddeltjes, bij goeden raad van bureu en vrienden, en voor werkdadige hulp bij breuken en verbanden, bij personen die daarvan een bijzaakje maakten, voornamelijk den barbier. De heilkunde, „tot het gild der handwerkslieden verwezen,” bleef lang het stiefkind onder de zuster-studiën. Eerst in de tweede helft der 17de eeuw en in het begin der 18de, toen mannen van gezag als Nic. Tulp, Rau, Munniks, Ruysch e. a. de hooge waarde van ontleed- en heilkunde proefondervindelijk aantoonde, werd voor deze vakken een leerstoel aan de akademiën ingeruimd.

De eigenlijke goed onderlegde en zich geheel aan hun ambt toewijdende doctoren waren in de 17de eeuw nog dun gezaaid. Meestal waren het jongelieden van aanzienlijken huize (veel deftiger dan de aanstaande predikanten), die

deze betrekking voor hun toekomst kozen. Het behoorde erbij, dat zij, na een tweejarig verblijf aan een onzer hoogeschoolen, ook eenige in het buitenland gingen bezoeken, hoe meer hoe beter, en vandaar huiswaarts keerden met een in den vreemde behaalden doctorstitel en den roep van gestudeerd te hebben onder de beroemde professoren A. B. en C. — De uitoefening van hun vak bleef echter vaak alleen bijzaak. Naast de studie der medicijnen hadden zij oude talen, de letteren, de rechten beoefend, en brachten alzoo den naam mede van volleerd en op alle markten thuis te zijn. Dit, en de stand waarin zij groot gebracht waren, maakte dat de jeugdige geneesheeren bedeed werden met allerlei betrekkingen geheel vreemd aan hun opleiding. Winstgevende eereposten werden hun toegelegd. In de regeering van land, provincie en stad kregen zij zetels. Dr. Nicolaas Tulp was viermaal burgemeester van Amsterdam, Daniel Jonctys was geneesheer, rector der latijnsche school te Haarlem en gevierd letterkundige.

Onder deze omstandigheden is het klaar, dat er in ons tijdvak, vooral in zijn eerste jaren, zoo weinig kwam van een grondige beoefening, en dat genees- en heilkunde zoo luttel opleverde voor de pers.

Wat er in het begin van 1600 in onze taal uitkwam was niet veel en niet veel bijzonders. Volslagen gebrek aan wetenschappelijke mannen was er wel niet, want in de vorige eeuw reeds waren er enkelen geweest, die voor een verbeterde geneeswijze de baan hadden willen breken: Hadrianus Junius, H. Cruser, Van Foreest, maar het waren als stemmen in de woestijn geweest, stemmen in het latijn, alleen tot ambtgenooten in den vreemde gesproken. Zoo bleef het voortgaan ook na 1600, toen het instellen van leerstoelen voor de geneeskunde aan de akademiën van lieverlede verbetering bracht.

Wat in de moedertaal gedrukt werd moest vanzelf vooreerst bestaan in bestrijding van ingewortelde vooroordeelen en het aangeven van beter soort van geneesmiddelen. C.

Battus gaf een foliant uit getiteld *Medicijnboek*, in kleiner vorm een *Secreetboek van vele Remedien*, een *Handboekje der Chirurgie*; J. F. Helvetius, een duitscher, die zich te Amsterdam vestigde en toen Schweitzer heette maar den schrijversnaam Helvetius aannam, maakte zich verdienstelijk door verscheidene geschriften, waaronder met zonderlinge titels als: *Teeltuin van het menschelijk geslacht*, *Adams oud graf*. Hij schreef ook *Herbarium of kruidboek*, en *Ontleedkunde*, en *Schouwburg der Medicinale Gezichtskunst*, en *Davids Slingersteen*, en *Triumpheerende Hercules*; Daniel Jonetys bond voornamelijk den strijd aan tegen bijgeloof en wreedheid in zijn geschrift tegen *De Tooverziekte* en *De Pijnbank*; B. Cabrolus gaf een *Ontleding van het menschelijk lichaam*.

Het latijn leverde iets meer en beters. J. B. van Helmont, een zonderling man van twaalf ambachten en dertien ongelukken, die scheikundige, schilder, graveur, draaier, timmerman, schoenmaker en onder de zigeuners geweest was, zette zich later te Amsterdam als geneesheer neêr en schreef in die betrekking *Opuscula inaudita* (bij Elsevier) en *De Remediis contra Pestem*; J. A. Van der Linden, die eigenlijk in de godgeleerdheid en wijsbegeerte gestudeerd had, maar uit overtuiging van de wanbegrippen die er in de geneeskunde heerschten, als voorvechter van helderder inzichten tot dat vak was overgegaan, bracht het tot een zeer gezien professor te Leiden en schreef o. a. *Universae Medecinae Compendium*; *De Scriptis medicis Libri duo*; *Meletemata Medic. Hippocraticae*; *Medicinae Physiologia*; *Selecta Medica* e. a.; Joh. Heurnius, leidsch hoogleeraar, maakte zich beroemd door zijn *Praxis Medicinae nova ratio*, dat vier oplagen noodig had, zijn *Institutiones Medicac*, zevenmaal gedrukt, zijn *De Morbis*, viermaal uitgegeven, zijn *De Studio Medicinac*, tweemaal herdrukt, behalve door kleiner geschriften over bijzondere ziekten. J. Van Diemberbroeck, hoogleeraar te Utrecht, nam voornamelijk de heilkunde in bescherming en gaf, behalve zijn verhandeling *De Peste* en zijn *Tractatus de Variolis*, zijn *Chirurgia*, *Medicina*, *Anatomia corporis humani*, alle vertaald en herdrukt.

De gevolgen van het akademisch onderwijs bleven, hetgeen wel te voorzien was, ook voor den hollandschen boekhandel niet uit. Wel was de toevloed van geschriften over genees- en heekunde tusschen 1650 en 1700 nog heel gering, maar het zeide reeds veel, dat enkele bekwame mannen het hollandsch in plaats van het latijn begonnen te kiezen en alzoo ook het groote, tot nog toe zoo met allerlei onzinnigheden behept publiek een blik gunden op de lessen van onderzoek en ervaring. Een van de belangrijkste krachten tot vooruitgang daarin was Dr. Nicolaas Tulp. Behalve dat deze zich in zijn woonstad Amsterdam een hoogen naam maakte door zijn ontleedkundige lessen op het lijk, verzamelde hij van tijd tot tijd zijn ambtgenooten om zich heen, ten einde zaken van geneeskunde en de vorderingen in het buitenland, tegenover die hier bij ons, te bespreken. Zoo kwam er door zijn toedoen, zoo mogelijk ter algemeene invoering, een nieuwe pharmacopoea tot stand, terwijl hij ook de stichter was van het collegium medicum. Zijn voorliefde voor pathologische anatomie bracht de heel- en ontleedkunde in veel meer algemeene achting dan zij tot heden toe gestaan had. Tulp heeft niet veel geschreven: een paar boeken in het latijn, die hieronder genoemd worden. Zijn *Geneeskundige Waarnemingen* is een vertaling naar de latijnsche uitgaaf, evenals *De drie Bocken der Medicijnsche Aenmerkingen*. Maar het voorbeeld en zijn liefde voor het vak deden goed in ruimen kring. Doctoren, die bekend wilden worden, gingen aan het schrijven — vaak nog in het onhandige 4° formaat — over allerlei ziekten: over de koortsen, over de pokken, over de scheurbuik, over den steen, enz. Maar van meer gewicht was, dat er meer algemeene waarnemingen aan het licht kwamen en dat de een aan den ander zijn persoonlijke ervaringen mededeelde, om op die wijs onderling te komen tot helderder inzichten en kennis: kleine boekjes, maar van niet te miskennen waarde. Zelfs waren er, die zich waagden aan hand- en leerboeken, willende woekeren met hetgeen het hunne was. Zoo schreef

Jan van Beverwyck, die behalve geneesheer ook geschiedschrijver en dichter was, *Medicinale en Chirurgische Werken* en *Schat der Gezondheid*, en een aantal *Waarnemingen*; G. F. Hildanus een kwartijn *Over Genees- en Heelkunst*; F. Bartholinus in 4° *Ontleedkunde* met platen; J. B. Van Helmont in 4° *Nieuwe Opkomst der Geneeskunst*; H. Fabricius, *Heelkundige Handwerken*; A. De Heide, *Lichtende fakkel der Chirurgie* en *Nieuw Licht der Apotheken*; T. Willis, *Algemeene Geneesmiddelen* 2 dln.; H. Overkamp, *Nieuw Gebouw der Chirurgie* en *Gereformeerde Geneeskunst*; S. Blankaart, *Gasthuis der Ziekten*, en *Hedendaagsche Chymie*, waarvan een zevende druk verscheen; Stalpart Van der Wiel, *Genees- en Heelkunde*, 2 dln.; C. Bontekoe, *Medicinsche en Chymische Werken*, 2 dln.; D. H. Galland, *Beginselen der Vroedkunde*, twee drukken; R. De Graaf, *Medicinale en Chirurgicale Werken*; J. Dellen, *Ziekten der Oostersche landen*; N. Heinsius, *Wapenhuis der Gezondheid*. — Genoeg om aan te toonen, dat de kunst om 's menschen lichaamssmartten te lenigen en te verhelpen, die zoo lang verwaarloosd was, omstreeks dezen tijd moedig haar ontwikkeling tegemoet ging.

Nic. Tulp gaf zijn *Observationes medicae*, waarvan een vijfde druk verscheen. F. De le Boe-Sylvius, hoogleeraar te Leiden, wiens ontdekkingen vrijwat opspraak wekten, *Disputationes Medicae*, *De Methodo medendi*, *Praxeos Medicae Idea nova*, e. a.; J. Munniks, *Chirurgie*; J. J. Rau, *Observationes Chirurgicae*; F. Ruysch, *Thesaurus anatomicus* 10 dln., en *Adversaria anatomico-chirurgico-medicina*.

Met de nieuwe eeuw begon een nieuwe tijd in het leven der geneeskunst. Onze Boerhaave was de hervormer. Van hem ging over heel Europa de leer uit, dat er niet zoozeer ziekten zijn dan wel zieken, of wel dat verschillende verschijnselen dezelfde te bestrijden oorzaak kunnen hebben, en ten andere, dat alle vakken van natuurwetenschap dienstbaar moeten zijn aan de bevordering van de geneeskunst. Boerhaave behoort tot de grootste mannen in onze geschiedenis.

Ook tot de weldadigste. Door de vereeniging van ontzaglijk veel weten en raadselachtig veel doen; door zijn altoosdurende worsteling om meer te weten, méér, en zijn nachtelijk waken om, in meer dan 30 grooter en kleiner geschriften, wat hij voor zich zelven had opgedaan mede te deelen aan de heele menschheid; door, bij de gevierdheid, die hij genoot van de grooten der aarde, allerliefst en onvergouden zijn zachtmoedige, trouwe hulp te verleenen aan de naamloozen en armen: daardoor is Boerhaave onder ons menschen boven honderdduizenden één geweest.

Zijn lust was geweest predikant en geneesheer te worden te gelijk; zijn academische studiën waren daarop toegelegd en volbracht. Door een onvoorziene gebeurtenis kwam hij van de eene helft van zijn plan terug en wijdde hij zich met te grooter inspanning aan de andere. Zoo veelzijdig en zoo degelijk had hij zich in verschillende richting bekwaamd, dat hij op 31-jarigen leeftijd het professoraat te Leiden aanvaardde in drie vakken: geneeskunde, scheikunde en kruidkunde.

Boerhaave schreef in het latijn; een viertal zijner werken is in het hollandsch overgebracht: *Over de krachten der geneesmiddelen*, *Over de Venusziekte*, *Geneeskundige onderwijzingen*, *Kortbondige Spreuken*. Maar gelijktijdig met of even na den grooten meester toonde zich dezelfde geest van verbinding der vakken en van onvermoeibaren ijver bij menig-een van zijn beroepsgenooten. Een nieuwe bezieling was over de mannen der wetenschap uitgegaan. Niet het latijn bij voorkeur, ook onze eigen taal zou er de teekenen van geven. S. Blankaart, die zich in het laatst der vorige eeuw reeds gunstig bekend gemaakt had, gaf de vruchten zijner voortgezette studie in wel 20 geschriften, waarvan *Konstkamer der Chirurgie*, *Pharmacie en Chymie*, *Nederlandsche Herbarius*, *Institutie der Medicynen* de voornaamste waren; L. Heister had voornamelijk de heilkunde tot een onderwerp van voortdurende beoefening gekozen en schreef daarover een viertal werken, waaronder een *Heelkundige Onderwijzing* in 4°. van f 15.—, een zeldzaam hooge prijs voor

die dagen, waarin de meeste hollandsche studieboeken niet hooger golden dan een paar gulden. Adriaan Helvetius, zoon van den vroeger genoemden J. F., volgde het voorbeeld zijns vaders en gaf onderscheidene geneeskundige verhandelingen in het licht, evenals B. Ideman, H. F. Le Dran, J. Palfijn en J. D. Schlichting, wiens *Land- en Zee-chirurgie* een tienden druk beleefde; H. Van Deventer's *Licht der Froedmeesteren* werd viermaal, zijn *Ziektens der Beenderen* drie maal herdrukt; J. De Gorter's *Gezuiverde Geneeskunst* had vier, zijn *Gezuiverde Heelkunst* drie drukken noodig; zijn *Leer der Plantkunde* was zeer gezocht. Niet weinig tot den opbouw van genees- en heelkunde bracht ook dr. Tissingh te Amsterdam bij, die, naast meer afgetrokken werken, ook uitgaf, *Cypria*, *Redding der gestruikelden*, *Diana*, *het geheim der dwazen*, *De verdonkerde Heelkunst*, lijvige deelen, waarin hij de gebruikelijke kwakzalverijen en de nog altoos onder zijn ambtgenooten bestaande beunhazen ongenadig over den hekel haalde. Het spreekt van zelf, dat de warmbloedige medicijnmeester zich daardoor een schaar van vijanden maakte en bij het stedelijk bestuur van laster werd aangeklaagd. Zijn kordaatheid en kunde wonnen hem daar-entegen de vriendschap van Boerhaave en Ruysch, en zulk een tegenwicht was voldoende.

De voornaamste schrijvers, die in dezen tijd de uitkomsten van hun onderzoek bekend maakten, waren: T. Schencke, W. Vink, D. Courcelles, K. Triven, G. J. Du Verney, J. Van Meekeren, J. Van Wijck, J. Bas, J. A. Kulmus, G. Bidloo, H. Buyzen, van wiens *Practijk der Medicijnen* een vierde druk verscheen, J. Dionys en anderen. Ook werden al meer en meer belangrijke geschriften uit het engelsch en duitsch, vooral uit het fransch vertaald.

Wat niet ten voordeele van den boekhandel, maar wel ten bate van een zuivering en vereenvoudiging van de geneeskundige praktijk kwam, was de poging ter regeling van de pharmacopoea. Vroeger konden de apothekers hun medicijnen gereedmaken overeenkomstig het handboek, dat zij daartoe zelf gekozen hadden. Elke stad of gewest schier

hield er het zijne op na. Men had de *Amsterdamsche Apotheek*, *De Haarlemsche*, *De Haagsche*, *De Rotterdamsche*, *De Leidsche*, *De Leeuwardsche*, *De Nederduitsche*, *De Nieuwe Nederduitsche*, *De hedendaagsche*, *De Brusselsche*, *De Londensche*, *De Britsche*, *De Edimburgsche*, *De Oostenrijksche*, enz. enz. Sommige apothekers hielden er al deze *pharmacopoea's* op na en lieten aan hun klanten de keus. Anderen bereidden hun middelen naar één enkele bepaalde voorliefde en gaven daarvan blijk door het uithangbord voor hun winkel: „In de Rotterdamsche (Edimburgsche of welke ook) Apotheek”. Nicolaas Tulp bracht daarin een hoognoodige verbetering, door de amsterdamsche doctoren over te halen tot het volgen van één enkel *Apothekers-Winkelboek*.

Boerhaave gaf zijn latijnsche werken uit bij verschillende uitgevers, ook buitenslands. Alle werden vele malen herdrukt, in alle talen, zelfs in het arabisch, vertaald, en overal nagedrukt. Zijn boeken, hier te lande verschenen, zijn voornamelijk: *Institutiones Medicae*, zes drukken, *Praelectiones academicae*, *Aphorismi*, vijf drukken, *Indices Plantarum*, vier drukken, *Libellus de Materia medica*, drie drukken, *Elementa Chymiac*, *Praelectiones de Morbis Venereis*. Behalve een aantal kleiner geschriften bezorgde Boerhaave een nieuwe uitgaaf van beroemde genees- en natuurkundigen, als N. Piso, Vesalius, B. Eustachius, Morgagni, Alpinus, Marsigli, S. Vaillant, Swammerdam. — Boerhaave's opvolger, prof. H. B. Gaubius, schreef *Institutiones Pathologiae medicinalis*, *De Regimine Mentis*, *Adversaria*, *Opuscula academica*; N. G. Oosterdijk Schacht, *Praecepta Medicinae practicae*; A. De Haen, wel 15 werken, waarvan het meest in aanmerking komen *Historia anatomico-medica morbi miri incurabilis*, *Ratio medendi* 15 dln., *De Cicuta*. Ook De Haen gaf zijn geschriften veelal buitenslands uit. — G. Van Doeveren, *Observationes Monstrorum*, *Primae Lineae de cognoscendis mulierum morbis*; B. S. Albinus, *De Ossibus*, *Historia Musculorum*, *De Arteriis*, *Tabulae Sceleti*, *Annotationes academicae*. Albinus was zoo gezet op de nauwkeurigheid en fraaie uitvoering zijner afbeeldingen, dat hij zelf meer dan / 30000,—

besteedde tot verbetering zijner ontleedkundige platen; T. B. Albinus, *De Natura Hominis*; J. De Gorter, *Compendium Medicinae* 2 dln., *Medicina Hippocratica* 7 dln., driemaal gedrukt, *Medicina Dogmatica*, *Chirurgia repurgata*, *Praxeos Medicae Systema*.

De literatuur breidt zich uit. De laatste helft van de 18de telt even driemaal meer titels dan die van de 17de eeuw. Ook loopen er veel meer prijzige boeken onder. De uitgevers durven kostbaarder ondernemingen aan, want het debiet wordt grooter naarmate de genees- en heilkunst om haar zoo ernstige beoefening in algemeene waardeering rijzen en het latijn zijn aanbidders verliest.

Vooraf twee uitstekende mannen hebben door hun werken op dit tijdvak grooten invloed gehad: Eduard Sandifort en Petrus Camper. Sandifort was even groot anatoom als geneesheer. Hij was de ziel van de nieuwe richting om deze twee vakken tot één te brengen. Ook in het buitenland had hij door zijn geschriften een hooge plaats ingenomen; van niet minder dan 21 maatschappijen en genootschappen had hij het eerlidmaatschap ontvangen. Petrus Camper sloeg een nieuwen weg van waarneming in. Was even vóór zijn tijd de ontleedkunde van het menschelijk lichaam tot haar recht gekomen, hij meende der wetenschap dienst te kunnen doen door zijn onderzoekingen ook uit te strekken tot andere dierlijke voorwerpen en alzoo te komen tot een vergelijkende ontleedkunde. De veelsoortige proeven die hij daarvoor deed op viervoetige dieren, op vogels en visschen, hebben hem gebracht tot die menigte geschriften van onderscheiden aard, die alle getuigen van zijn buitengewone geleerdheid en scherpzinnigheid. Camper heeft, evenals Sandifort, niet veel het latijn gebruikt. Vermaard vooral zijn zijn verhandeling *Over den Orang-Outang*, zijn studiën *Over de Breuken* en *Over de Kankerwording*, en zijn *Verloskunde* 1765—1775. Grooten naam maakte vooral zijn uitgebreid werk *Natuur- en Geneeskundige Bibliotheek* 10 deelen. — D. Van Gescher, geneesheer te Amsterdam, schreef wel een 30tal

kleine werken over onderdeelen van zijn wetenschap, maar maakte zich voornamelijk bekend door zijn *Hedendaagsche Heelkunde*, 3 dln., een boek van f 18,—. Ook was hij oprichter van het „Genootschap ter bevordering der Heelkunde”. — Door vruchtbaarheid van pen muntte nog uit Dr. A. Balthazaar, die een 12tal geschriften bezorgde, waarvan zijn *Heelkundige Waarnemingen* en zijn *Pathologische Chirurgie* de voornaamste waren. — Voorts S. A. D. Tissot, de gemoedelijke waarschuwer, wiens *Raadgevingen voor de gezondheid* een vierden druk, *De ziekten der geleerden*, en *Ziekten van groote en rijke lieden*, beiden een tweeden druk behoeften; J. J. Plenck, van wiens vele boeken en vertalingen zijn *Heelkundige Artsenijwinkel*, *Schets der Ontleedkunde*, *Algemeene Heelkunde*, *Materia chirurgica* de meestgezochte waren; J. A. Unzer, die, behalve voor menig uit den vreemde overgebrachte verhandeling, eer inoogstte met zijn *Mengelstoffen*, een boek van f 7,—, en zijn *De Arts of Geneesheer*, 16 deelen f 20,—. Werken van eenigen omvang waren: Kruger, *Physiologie*; J. J. Brouwer, *Medicinaal Handboek* 4 dln.; J. De Gorter, *Gezuiverde Geneeskunst* vierde en *Gezuiverde Heelkunst* derde druk; De la Faye, *Beginselen der Heelkunde* 2 dln.; A. Van de Laar, *Verloskunde* tweede druk; W. Buchen, *Huishoudelijke Geneeskunde* tweede druk; W. Van Barneveld, *Geneeskundige Electriciteit*; J. B. Winslow, *Ontleedkunde* 4 dln. met pl.; K. Pereboom, *Geneeskunst*; A. Stork, *Geneeskunde* tweede druk; W. Van Lis, *Pharmacopoea* tweede druk; J. Z. Platner, *Handleiding tot de Heelkunst*; Schaw, *Oefening der Geneeskunst*; W. Smellie, *Vroedkunde* 3 dln.; J. Woyt, *Schatkamer van Geneeskundige zaken* tweede druk; Puzos, *Verloskunde*; J. L. Petit, *Ziekten der beenderen* derde druk; D. E. Platner, *Brieven van een Geneesheer*; B. Tersier, *Natuur- en Geneeskundige Bibliotheek*; J. C. Schmukker, *Heelkunde*; H. Rosen van Rosenstein, *Ziekten der kinderen*; J. Schultetus, *Wapenhuis der Heelmeesteren*; G. Van Swieten, *Stellingen van Boerhaave* tweede druk; *De ziekten in de legers* vijfde druk; A. G. Richter, *Over de Breuken en Beginselen der Heelkunde*; J. Schaar-

schmid, *Ontleedkundige tafelen*; M. Madan, *Ziekten der Vrouwen*; J. Maas, *Catechismus der Verloskunde*; C. Pouteau, *Heelkunde* 2 dln.; Sabatier, *Ontleedkunde, en Heelkundig Woordenboek* 3 dln. — Onder deze boeken zijn reeds veel vertalingen uit het engelsch en fransch; de opkomst van de genees- en heelkunde gaf onzen uitgevers aanleiding om veel jacht te maken op vreemd terrein. Zij deden meestal een voordeeligen arbeid.

Een nieuw verschijnsel in de geneeskundige boekenwereld openbaarde zich, vooreerst in het in het hollandsch vertalen van de werken van buitenlandsche genootschappen, zooals de *Verhandelingen van de Academie der Heelkunde* te Parijs, 4 dln., en die van de *Geneeskundige Academie* in Zweden, *Philosophical Transactions*, en, hetgeen eigenaardiger is, in de hollandsche tijdschriften: *Kweekschool der Heel-, Ontleed-, Natuur-, Ziekte-, Arsenij-, Schei- en Vroedkunde*, 10 deelen; *Genees-, Heel-, Arsenij- en Vroedkundig Magazijn*, uitgegeven door M. Pruijs en L. Nolst, 7 dln.; E. Sandifort's reeds genoemde *Bibliotheek*, 10 dln., 1765—1775; A. Lentfrink, *Geneeskundig Tijdschrift*, 4 dln., 1769; *Verhandelingen van het Geneeskundig Genootschap „Servandis Civibus”*, 1776—1785; J. Voegen van Engelen, *Genees-, Natuur- en Huishoudkundig Kabinet, Verzameling* en zoo voort, 3 dln., 1785.

Petrus Camper gaf in het latijn uit o. a. *Epistola ad Albinum cum fig., De Fractura Platellae, De Calceo optimo, Dissertationes decem, De optima methodo Insitionis Variolarum, Demonstrationum anatomico-pathologicarum Libri duo*; hij schreef vele van zijn kleine werken ook in het fransch. E. Sandifort, behalve vele verhandelingen en waarnemingen, *Thesaurus Opusculorum*, 1768—78, *Observationes Anatomico-Pathologicae*, 1777—1781, *Descriptio Musculorum, Exercitationes Academicæ, Descriptio Ossium, Museum Anatomicum Academiae Lugduno-Batavae*.

Het latijn diende voortaan bijna alleen voor akademische redevoeringen en proefschriften.

Wis- en natuurkunde.

Van 1600 tot 1649	19 titels.
„ 1650 „ 1699	58 „
„ 1700 „ 1749	152 „
„ 1750 „ 1787	196 „

De wiskunde heeft een voornaam deel uitgemaakt van de studie in deze twee eeuwen. Terwijl zooveel andere vakken van wetenschap nog in kinderlijke kleinheid verkeerden, had dit vak het reeds gebracht tot werkdadige volwassenheid. Onze wordende maatschappij had de wiskunde noodig: zij kon niet buiten haar. Scheepvaart, scheepsbouw, natuur- en werktuigkunde, versterkingskunst, zij vonden haar grondslagen in de cijfers der wiskunde. Haar getallen waren geen afgetrokken studiën, zij grepen in schier alle stoffelijke en geestelijke belangen in. Zij deed de oogen opengaan, de handen vast worden, het doel tegemoet streven met rustige zekerheid. — Onze voorvaders, wier woonplaats half op zee was, erkenden in de toepassing der wiskunde een bron van duizend zegens.

De vorige eeuw had zich te beroemen gehad op mannen als Zach. Jansen, den uitvinder van den teleskoop en microscoop, op Drebbel, dien van den thermometer, en de beide Snelliussen, uitstekende hoogleeraren. De 17de begon haar glansrijke loopbaan met Adriaan Metius, den wiskundigen raadsman van prins Maurits en hoogleeraar te Franeker. Hij schreef o. a. *Meetkundige Lineaal, Globen en Zonnewijzers, Astronomische Onderwijzing, Het maken van Astrolabiums, Proportionele Sterktebouwing*. De groote Simon Stevin, als eenvoudige boekhouder begonnen, later evenzeer een vertrouwde van prins Maurits, kwartiermeester-generaal der legers van den staat en eerste opzichter over 's lands waterbouwkundige werken, schreef o. a. *Wisconstighe Gedachtenissen, Vorstelijk Boekhouden, Sterctenbouwing en Legermeting, Veldbouw en Landcinning*. Jan Aertsen Colom was boek- en kaarthande-

laar te Amsterdam „In de vurighe kolom,” maar, hetgeen meermalen in die dagen voorkwam, tegelijk schrijver van zeevaarkundige werken, als daar zijn: *Vurighe Colom of Zeespiegel*, *Troost der Zeevaart*, *Onderwijzing in de Konst der Zeevaart*, *Over de Globen*, *Nieuw Graadboek*. R. Huls gaf zijn *Gebruik der Hemel- en Aardglobes*, I. M. Mallet, *De Arbeid van Mars of Kunst van den oorlog*, 3 dln.

Wiskundige schrijvers tusschen 1650 en 1699 waren o. a. Ph. Lansbergh, predikant en geneesheer te Middelburg, maar daarbij mathematicus van beteekenis. Als godgeleerde schreef hij verscheidene werken in het latijn; als wiskundige in het hollandsch: *De loop van den Aardkloot*, *Over de vlakke*, *De beweging van den Aardkloot*, *Verklaring van den Quadrant*, *Het Astrolabium*. Om zijn boek over *De beweging van den Aardkloot* werd hij in zijn kerkelijk ambt tijdelijk geschorst. — Nicolaas Witsen, een der aanzienlijkste mannen en dertienmaal burgemeester van Amsterdam, was de ontwerper van een aantal zeekaarten en schreef een *Geschiedenis van den alouden en hedendaagschen Scheepsbouw*.

Voor Witsen was D. R. Van Nierop een tegenhanger. Eenvoudig schoenmaker van zijn ambacht gaf hij zijn vrije uren geheel aan de wiskunde, met het schitterend gevolg dat van hem een 25-tal heel goede boeken bestaan, waarvan hier genoemd worden zijn *Astronomie*, *Kunst der Stuurlieden*, *Lootsmans Wegwijzer*, *Nederduitsche Astronomie*, *Graadboek*, *Zonnewijzers*, *Beschrijving der Wereld*; G. Kinckhuisen gaf het *Gebruik des Quadrants*, *Verklaring der Kegelsneden*, *Algebra of Stelkunst*, *Geometria of Meetkunst*; A. de Graaf, *Kunst der Stuurlieden*, *Astronomie of Sterrekunde*, *Algebra of Stelkunst*, *De groote Zeevaart*, *De geheele Mathesis*, drie drukken; H. Donker, *Groote Zeemanspiegel*; G. Gietermaker, *Het Vergulde Licht der Zeevaart*; J. Mogge, *Practijk tot de Zonnewijzers*; W. Blaeu, *Groote Zeespiegel*, en *Onderwijs in Hemel- en Aardglobe*; J. Van Schooten, *Mathematische Oefeningen*, en *Sinus tafelen*; J. Van Loon, *Voorloopers des Zeequadrants*; C. J. Vooght, *Zee-Atlas*, *Lichtende Zee-*

fakkel, *Nieuw Graadboek, Tafelen van Sinus, Tangens en Secans*; A. Van Lichtenberg, *Aard en Hemelspiegel, Astronomische Aanmerkingen, Hemelplein*; W. Jansen, *Licht der Zeevaart*; C. Van Eyck, *Nederlandsche Scheepsbouwkunst*. Verreweg de meesten dezer uitgaven waren nog in folio of in kwarto.

W. Snellius gaf een paar latijnsche werken uit *De Sectione determinata, Eratosthenes Batavus, De Circuli dimensione, Tiphys Batavus*. — Christiaan Huygens, de groote Christiaan Huygens, in alle landen beroemd, schreef ruim 20 grooter en kleiner werken in het latijn, waarvan maar een enkel: *Over de Hemelsche Aardklooten* in het hollandsch overgezet is. Nog meer schreef hij in het fransch, waartoe zijn langdurig verblijf buitenslands meêwerkte. Zijn latijnsche werken zijn voornamelijk *Horologium oscillatorium, De Causa Gravitatis, De Vi centrifuga, De Coronis et Parheliis, Dioptrica*. — Onder de weinige latijnsche titels die nog in dit tijdvak van onze pers kwamen mogen niet vergeten worden: Linnaeus, *Systema Naturae*; Linnaeus, *Critica Botanica* en *Bibliotheca Botanica*; 's Gravesande, *Physica Mathematica*; Musschenbroek, *Elementa Physico Mathematica, Institutiones Physicae*.

J. Swammerdam was op het ruime veld der natuurlijke historie een der krachtigste baanbrekers. Als ontleedkundige schreef hij een paar latijnsche werkjes, die hem veel tegenspraak en verdriet bezorgden. Toen begreep hij zijn onderzoekingen te moeten bepalen bij de bloedeloze dieren, waarvan hij er 3000 verzamelde en beschreef. *Een Verhandeling over bloedeloze dieren* en een andere *Over het Haft*, die hij in het licht gaf, vonden weinig belangstelling. Evenzoo ging het met de korte beschrijving van zijn verzameling, die hij liet drukken onder den titel *Catalogus van een welgestoffeerde Konstkamer*. Nadat hij te vergeefs getracht had zijn overige handschriften te verkoopen, trok hij zich mistroostig terug. Jaren daarna vielen deze in handen van Boerhaave, die ze uitgaf in folio, onder den titel *Bijbel der Natuur of Historie der Insecten*. Thans eerst werd den na-

tuuronderzoeker recht gedaan en zijn boek in verschillende talen overgebracht. — Boven Swammerdam staat op dit veld de wereldberoemde Anthonie Van Leeuwenhoek, heel bescheiden in maatschappelijke aanspraken (hij was kamerbewaarder van heeren schepenen te Delft) maar van onverkorte erkenning zijner wetenschappelijke verdiensten. Leeuwenhoek bespiedde door middel van vergrootglazen de kleine voorwerpen der natuur, diertjes en plantjes, en gaf van zijn waarnemingen verslag in een reeks van latijnsche en hollandsche *Brienen*, die heel de wereld door met belangstelling ontvangen werden. *Alle zijne Natuurkundige Werken* werden in 1696 in vier deelen in 4° verzameld.

Abraham Munting, hoogleeraar te Groningen, gaf het eerste groote botanische werk uit onder den titel *Naauwkeurige Beschrijving der Aardgewassen*, 2 dln. in folio met 250 koperen platen, voor dien tijd een waar prachtwerk. Zijn *Waare Oeffening der Planten*, met 40 platen, was daarvan als een kort begrip. Munting schreef ook enkele latijnsche verhandelingen. Dat zijn hollandsche stijl wel wat te wenschen overliet, blijkt uit de voorrede voor de hernieuwde uitgaaf van zijn *Aardgewassen*, kort na zijn dood verschenen, waarin de uitgevers verklaren: „Wijl des autheurs Groeningsche stijl veele Leezers onsmakelijk viel, oock zomtjids vrij wat duijsterheijt had, zoo hebben de bekostigers dezès druks gesteld F. Tiggelaar, die 't geheele werk verschreeven, op een beeter schrijfwijls gebragt, en de vermeerdering des autheurs t'elkens op zijn plaats getrouwelijk ingelijft heeft.” — Kleiner boeckjes, als J. Schoon, *Ontleding der Planten*, Nijland, *Nederlandsche Herbarius*, gaven blijk van opkomende belangstelling.

Een waar prachtwerk was Van Rheeде tot Drakenstein's *Malabaarse Kruithoff*, vervattende het raarste slag van allerley soorten van Planten, die in het Koningrijk van Malabar worden gevonden, uitmakende de twee eerste deelen van het oorspronkelijk werk *Hortus Indicus Malabaricus*, 12 deelen folio, met eenige honderden platen.

De 18de eeuw ging met dezelfde vruchtbaarheid voort als de 17de. Ofschoon er, wat wiskunde betreft, waarlijk geen gebrek was aan oorspronkelijk hollandsche schrijvers, integendeel het buitenland veel overnam van het onze, zoo werd toch nu en dan door onze uitgevers het goede uit den vreemde naar hier overgebracht. Dat was voornamelijk het geval met de werken van den duitschen hoogleeraar, den vrijheer C. Wolff, wiens gezamenlijke arbeid in zijn eigen taal 22 kwarto deelen en in de onze 18 octavo's vormt. De voornaamste titels ervan hier te land zijn: *Metaphysica, Logica, Mathematische Grondbeginselen, Mathesis, Trigonometrie*. — Handboeken voor de leer der wiskunde schreven o. a. de beroemde leidsche hoogleeraar W. J. 's Gravesande, C. Z. Van Koesveld, M. Soeten, S. Van der Moolen, J. Van Linta, P. Warius, G. Steyn, G. Van Pruyssen, P. Van Hellingwerf, J. Douglas; — over zeevaartkunde (de scheepsbouw had zoo goed als afgedaan) W. Van Wassenaar, L. Rost, P. Warius, Van Middagten, S. Loots, C. J. Vooght, M. Oosterwoud, S. Van der Moolen, M. Soeten, A. Struick, H. Van Dam, J. Van der Boot, H. Coets, D. Kruik, C. J. Lastman.

De vermaarde M. Coehoorn was schrijver van *Nieuwe Vestingbouw* en *Versterking des Vijfhoek*s, beide in folio; D. Bruist, *Beginselen van den Vestingbouw*; A. Kircher, *Vestingbouw*. — In burgerlijke bouwkunst: H. Van Nooten, *Architectuur of Hedendaagsche Bouwkunde*; Vingboom, *Architectuur*; Tieleman van der Horst, *Trappenboek*; Van Natrus, Polley en Van Vuren, *Groot Molenboek* 3 dln.; S. Bosboom, *Doorzichtkunde, Bouworde van de Vijf Kolommen, Onderwijs van de Vijf Kolommen*; S. Le Clerc, *Over de Bouwkunde*.

Naast de wiskunde begon hier te bloeien de natuurkunde, en was de natuurlijke historie reeds op een aanzienlijke hoogte. In vroeger eeuw hadden deze vakken in boeken weinig van zich doen blijken; er was tijd noodig eer de ontdekkingen en verzamelingen op dat terrein beproefd en geordend waren en zich in gedrukten tekst durfden kenbaar maken. Maar

nu die voorbereiding voorbij was, nu volgde het eene werk op het andere, niet zoozeer in het ooglopend door de menigte, als wel — uit de vorige halve eeuw hebben wij er reeds enkele genoemd — door den omvang en de kostbaarheid van uitgaaf. Nooit heeft ons land zulke prachtige natuurhistorische werken uitgevoerd gezien als in de 18de eeuw.

Aan natuurkunde (physica) werd nog niet veel gedaan. N. Hartsoeker gaf zijn *Proeven*, P. Le Clercq zijn *Keurige Aanmerkingen*; J. Keil, *Inleiding tot de Natuurkunde*, P. Van Musschenbroek, *Beginselen der Natuurkunde*, een groot werk, dat een tweeden druk noodig had én in vreemde talen overgezet werd. Musschenbroek schreef bij voorkeur in het latijn. In het hollandsch gaf hij een boek uit *Over de Luchtpomp*. J. H. Winkler gaf *Beginselen der Natuurkunde* en *Over de Electriciteit*; *Natuurkundige Verhandelingen*, 5 dln. — J. Van der Heiden schreef een uitvoerig werk over de door hem uitgevonden *Brandspuit*.

De natuurlijke historie was rijker dan de natuurkunde. Werkjes van minderen omvang en handelende over verschillende onderdeelen van dier- en plantkunde verschenen van J. Goddaart, *Heil der Wormen*; van J. L. Langhaus, E. Halley, S. Hales, J. Ecker, *Mineralen en Bergewassen*, P. S. Pallas, *Plantdieren*, en anderen; waaronder nog al vertalingen. Van meer beteekenis en hooger in prijs waren de werken van B. Nieuwentijdt, *Regt gebruik der wereldbeschouwing* en *Gronden van Zekerheid*. Nieuwentijdt was predikant en legde zich door middel van mikroskopische onderzoekingen toe op de kennis der natuur uit een godsdienstig oogpunt. Zijn arbeid werd hoog gewaardeerd en in verschillende talen overgezet. — W. Van Ranouw, *Kabinet van Natuurlijke Historie*, 9 dln. Van Ranouw was burgemeester van Franeker. Zijn arbeid was zoo gezocht, dat van zijn *Kabinet* een derde druk verscheen. Ook schreef hij nog *De Examinator* 4 dln. — A. Seba, *Natuurlijke Zeldzaamheden*, een werk van f 200,—. Seba was apotheker te Amsterdam. Vóór zijn vestiging deed hij een reis naar O.-Indië en bracht van daar mede een verzameling van allerlei

dieren en planten. Bij sommige afdeelingen van deze voorwerpen werd de tekst geschreven door Gaubius, Musschenbroek en andere geleerden. — M. S. Merian, *Gedaanteverwisseling der Insecten*. Maria Sibylla Merian was een boekverkoopers dochter uit Frankfort, die zich metterwoon naar Holland verplaatste. Zij was even talentvol schilderes als beoefenares van de wetenschap der natuur. Aan die beide eigenschappen hebben wij te danken haar voortreffelijke werken *Over de Surinaamsche Insecten*, *Over de Gedaanteverwisseling der Insecten*, *Der Rupsen begin en verandering*, alle met verwonderlijk schoone afbeeldingen. Haar boeken werden in het latijn en in andere talen overgebracht. — In plantkunde hadden wij evenzoo een paar zeer uitstekende werken: G. E. Rumphius, consul te Amboina, gaf eerst over de algemeene natuur van Amboina een boek, *Amboinsche Rariteitskamer*, en liet in handschrift na een veel meer omvattend werk, dat door J. Burman in het latijn en hollandsch uitgegeven werd, getiteld *Kruidboek van Amboina*, 8 folio deelen met platen f 100,—. — J. W. Weyman gaf met medewerking van J. Burman in het licht *Kruidkundig Woordenboek*, 8 dln. met platen f 185,—. — J. Commelin, *Amsterdamsche Kruidhof*.

Sommige van bovengenoemde schrijvers gaven enkele van hun werken nog in het latijn uit, hetgeen toen wel hoe langer hoe meer tot de zeldzaamheden ging behooren.

Bij de boeken over natuurlijke historie is het in het oog loopend, welke kostbare, kapitale werken in dit en het volgend tijdvak in het licht kwamen, terwijl kleinere handboeken en geschriften over de daartoe behorende vakken bijna in het geheel niet gevonden werden. De liefde daarvoor had zich bij het volk in het algemeen nog niet geopenbaard; eerst na 1780 zou zich die langzamerhand gaan ontwikkelen. De boekhandel werd tot het ondernemen van de groote en grootsche plaatwerken in staat gesteld bijna alleen door de bijdragen uit de rijke beurzen der kooplui, die dergelijke boeken kochten, veel meer als een artikel van pronkerige weelde, dan uit wetenschappelijke voorliefde.

Boeken over wiskunde vonden eveneens in de laatste helft der eeuw altoosdoor een groot vertier. J. H. Knoop gaf zijn *Spherische Zonnewijzers, Pilaar der algemeene Mathesis*; A. Erzey, *Zonnewijzers*; Blessiere, *Meetekunst en Werktuigkunde* (waarvan herdrukken); Graaf L. Van Bijland, *Zee-tactiek*; Adams, *Gronden der Starrekunde*; J. F. Hennert, *Wiskunde*; L. Euler, *Algebra*; J. A. Fas, *Differentiaal- en Integraalrekening*; Oostwoud en Schot, *Mathematische Liefhebberij*, en *Wiskundige uitspanningen*; J. E. Bode, *Kennis van den Sterrenhemel*, 3 dln.; J. De la Lande, *Sterrekunde*, 4 dln.; J. H. Van Kinsbergen, *Zee-mans Handboek, Nieuwe Zeetactiek*. De admiraal Van Kinsbergen schreef ettelijke kleinere werken meer, die alle met groote belangstelling ontvangen werden. Bij een veelbewogen en roemrijk leven als het zijne, verdient het waardeerling dat deze hooggeplaatste man nog den tijd wist te vinden om „leerboeken” te schrijven. — P. Van Campen, *Bouwkundige Rekenkunde*; K. De Vries, *Konst der Stuurlieden*; J. Lulofs, *Beschouwing van den Aardkloot*; J. Morgenster, *Werkdadige Meetekunst*, twee drukken; A. B. Strabbe, *Inl. tot de mathematische Wetenschappen*; J. Traast, *Astronomische oefeningen*; J. Mauduit, *Kegelsneden*; M. Semeyns, *De loop van den Aardkloot*; N. Ypey, *Over de Kegelsneden*; Pyb. Steenstra, *Beginselen der Sterrekunde, Meetekunst, Stuurmanskunst, Klootsche Driehoeksmeting, Meetekunstige Natuurkunde*, (waarvan twee drukken); A. Van Lintz, *Koopmans rekenen*; Montucla en Strabbe, *Historie der Wiskunde* 4 dln.; M. Sederius, *Theorie van Vestingbouw*; J. Van Zijl, *Groot Molenboek*; J. O. Vaillant, *Stuurmanskunst*; S. J. De Puyt, *Meetekunst*, twee drukken; H. Aeneae, *Waterweegkunde*, en *Rekenboeken* van veel verdienste. Ook verschenen *Maandelijksche Mathematische liefhebberij* 17 deelen; Stammetz en Labordus, *Wiskundig Woordenboek*.

De natuurkundige wetenschappen, physica, plant- en dierkunde, scheikunde, waarin in de vorige eeuw nog zoo heel weinig gedaan werd, beginnen van lieverlede hooger plaat-

sen in te nemen. De zuivere natuurkunde, in de vorige halve eeuw reeds mondig geworden, gaat in haar ontwikkeling voort. J. F. Desagulier (een uitgewekene) gaf een uitgebreide *Natuurkunde* in 3 deelen; C. R. F. Krayenhof, *Electrische Natuurkunde*; J. Esdré, *Proefondervindelijke Natuurkunde*, 4 dln.; J. Ingenhousz, *Natuurkundige Verhandelingen*. Ingenhousz, die meestal zich in het buitenland ophield, heeft ook in het latijn, fransch en engelsch geschreven. Als uitvinder van een luchtmeter en door zijn ontdekkingen betreffende de electriciteit had hij een wijdvermaarden naam. — M. Slabber, *Natuurkundige Verlustigingen*; De Haller, *Natuurkundige Verhandelingen*; B. Martin, *Ondervindelijke Natuurkunde*, drie drukken; R. Smit, *Over de Gezigtskunde*, 2 dln.; Nollet, *Natuurkundige lessen*, 12 dln.; J. Priestley, *Soorten van Lugt*, 2 dln., en *Over Electriciteit*, en *Natuurkundige verhandelingen*; N. Schmid, *Beschouwing van het Wereldstelsel*; J. J. Schmidt, *Bijbelsche Physicus, Mathematicus, Medicus*; M. van Marum, *Over het Electrifieren*; F. de Saint Fond, *Over Konstige Luchtbollen*; Baker, *Het Microscop*, en *Nuttig gebruik van het Microscop*; M. F. Ledermuller, *Microscopische vermaauklijkheden*, 4 dln. met 150 platen (f 75,—); J. Cutberson, *De Electriciteit*, 2 dln. met platen. — Onder dezen zijn ettelijke vertalingen.

Bijna voor het eerst, als ingeleid door Boerhaave, trad, ook in vertaling, de scheikunde op. Zij gaf: *Paradijs der Chymisten*; P. J. Loeff, *Het nut der Scheikunde*; Macquer, *Bespiegelende Scheikunde en Beoeffenende Scheikunde*; J. F. Meyer, *Scheikundige verhandelingen*; K. Elzevier, *Apothekers Woordenboek*, 2 dln. f 14,—.

In natuurlijke historie, dier- en plantkunde verscheen: J. Ellis, *De Koraalgewassen*; J. H. Knoop, *Pomologia*; J. H. Goddaart, *De bloedeloze dieren*, 3 dln.; J. l'Admiraal, *Gestaltverwisselende gekorven diertjes*, 33 platen f 50,—; C. H. Keil, *Natuur-, schei- en kruidkundig Woordenboek*, 3 dln.; Job. Baster, *Kruidkunde*, en *Natuurkundige uitspanningen*, 2 dln.; *Historie der Insecten*, 2 dln.; Valmont De Bomare, *Woordenboek der Natuurlijke Historie*, 2 dln.; J. Le Francq van Berkhey,

Natuurlijke Historie van Nederland, 14 deelen met platen (f 48,10); hetzelfde werk *Voor kinderen*, en *Natuurlijke Historie van het Rundvee*. Le Francq van Berkhey was geneesheer te Amsterdam en gaf zijn praktijk op om zich geheel aan de studie te wijden. Later werd hij lector aan de leidsche akademie. — Pluche, *Schouwtooneel der Natuur*, 14 dln. (f 36,—) twee drukken; Buffon, *Natuurlijke Historie*, 17 dln. (f 140,—); Houttuin, *Natuurlijke Historie* naar Linnaeus; P. Boddaert, *De drie rijken der Natuur*, 2 dln.; *Aanleiding tot de Physionomiekunde*, 2 dln.; Colonne, *Natuurlijke Historie van het Geheel-Al*, 4 dln., twee drukken; *Brieven over Natuurkunde en Wijsbegeerte*, 3 dln.; Scheurer en Donat, *Bijbel der Natuur*, 2 dln.; D. De Gorter, *Leer der Plantkunde*; A. Collaart, *Vogelenboek*; J. Parsons, *Voorttelling van dieren en gewassen*; D. Meese, *Leerwijze der planten*; J. B. van Rohr, *Godleerende Plantkunde* (vervolg op Derham's *Godleerende Natuur- en Sterrekunde*); M. Van Phelsum, *Ingewandswormen*, en *Slakken- of zee-egelen*; *Systema der Natuurlijke Historie*, 2 dln.; Ph. Miller, *Kruidkundig Woordenboek* (f 22,—), en *Maandelijksche Tuinoefeningen*, vele malen, zelfs in 1892, herdrukt; L. Vincent, *Wondertooneel der Natuur*; N. Meerburg, *Zeldzame gewassen*; J. G. O. Richter, *Beschrijving der Visschen*; J. Van Lier, *Slangen en Adders*; Watson en Nozeman, *De dierlijke wereld*; J. C. Lavater, *Inleiding tot de Physionomiekennis*, 4 dln. — Het meerendeel vertaald, maar veelal fraaiër dan in het oorspronkelijke uitgegeven.

Prachtig en kostbaar waren de natuur-historische werken: J. Stoll, *Cikaden en Wantzen beschreven en afgebeeld*, f 40,—; C. Sepp, *Nederlandsche Insecten*, met gekl. platen, f 47,—, en *In- en uitlandsche Houten van Boomen en Heesters*, met 78 gekl. platen f 58,10, en *Afbeelding van Marmers*, met 60 platen, f 45,—; *Natuurlijke Historie der Versteeningen*, 4 deelen, f 216,—; Edward en Catesby, *Uitlandsche vogelen*, 9 dln. met 475 gekl. platen, f 283,—; Nozeman en Sepp, *Nederlandsche vogelen*, 5 dln. met 250 gekl. platen, f 169,—; P. Cramer, *Uitlandsche kapellen*, 4 dln. met 400 gekl. platen en *Supplement* door J. Stoll, f 272,—; W. G. Knorr, *Zeld-*

zaamheden der Natuur, 3 dln. met 288 platen, f 216,—, en *Deliciae Naturae Selectae*, 2 dln. met 91 gekl. platen, f 128,—; en *Verzameling van Hoorns en Schulpfen*, 6 dln. met gekleurde platen; A. J. Rözél van Rozenhof, *Natuurlijke Historie der Insecten*, 4 dln. met gekl. platen, f 200,—; C. J. Trew, *Uitgezochte planten* in 100 gekl. platen, f 92,10.

Al deze voorbeeldig fraaie uitgaven waren bestemd voor verzending naar het buitenland, of voor rijken en aanzienlijken hier te lande. Maar een betrekkelijk duur boek, dat bij het groote publiek ingreep en onbeschrijfelijk veel heeft toegebracht om de liefde voor de natuurwetenschappen op te wekken en te bevorderen, was Martinet's *Katechismus der Natuur*, 4 deelen met platen. Johannes Florentinus Martinet was predikant te Zutphen. Afkeerig van alle leerstellig geharrewar, meende hij, bij alle andere geestelijke en zedelijke middelen, den mensch tot vroomheid te kunnen stemmen door te wijzen op de aanbiddelijke wonderen der schepping, zooals hij tien jaar later met datzelfde doel de *Geschiedenis der wereld* behandelde. Zijn *Katechismus der Natuur* had een gevoelige snaar geraakt. De oogen van ons goede publiek gingen met bewondering open voor alle-daagsche verschijnselen in de natuur, welker pracht en majesteit zelden tot iemands bevatting waren gekomen, en het gemoedelijk vrome woord, dat die beschrijving vergezelde, maakte dit leerzame boek dubbel aantrekkelijk. Niettegenstaande zijn prijs bijna f 20,— was, gaven vaders aan hun zonen dit boek ten geschenke en vond men het in de huiskamer van bijna ieder gegoed burger. Kort na elkaâr waren er vijf oplagen noodig. In Engeland kwamen niet minder dan vijf en twintig uitgaven van de vertaling in het licht. Ook in Duitschland, Amerika en Japan werd Martinet's *Katechismus* overgezet.

Van latijnsche werken worden nog genoemd: Brugmans, *Tentamen philosophica de materia magnetica*; J. Lulofs, *Introductio ad cognitionem atque usum utriusque Globi*.

Voor al in de laatste helft der 18de eeuw gaven verschillende wetenschappelijke genootschappen hun *Werken* en

Verhandelingen uit, die, meestal buiten den boekhandel omgaand, hier niet uitvoerig behoeven vermeld te worden.

G e s c h i e d e n i s .

Van 1600 tot 1649	56	titels.
„ 1650 „ 1699	118	„
„ 1700 „ 1749	240	„
„ 1750 „ 1787	290	„

Geschiedenis is een der wetenschappen geweest, waaraan ons volk bij voorkeur gehecht was. Die voorliefde was natuurlijk. In zijn zwalken op zee aan allerlei havens aangeland, door zijn handel in aanraking gebracht met allerlei natiën van nabij of van verre, ontwaakte van zelf de lust om van die landen en hun bewoners wat meer te weten. Even zoo was het met de geschiedenis van kerk en godsdienst. De woelingen hier te lande en de warmte waarmede door iedereen daarin partij getrokken werd, vestigden van zelf het oog op den loop dier beroeringen hier en elders. Maar bovenal ging het eigen vaderland ons volk ter harte. Dat vaderland, dat zooveel moeite gekost had om een eigen land te worden; dat schier iederen dag van zijn verleden met bange of blijde merkteekenen aangeschreven zag; dat zijn helden, zijn staatsmannen, zijn geleerden en reizigers telde in voorbeeldige menigte, en dat met fierheid, ja zeker met fierheid, op zijn verleden terug mocht zien — al die herinneringen telkens en telkens weër in gedrukte bladen onder het oog te krijgen, dat was aantrekkelijk voor ieder die het land van zijn geboorte en lot liefhad.

Het gaat natuurlijk niet aan, de 700 titels die hierboven in cijfers aangegeven werden over te schrijven en af te drukken. Nuttelooze arbeid, onleesbare lektuur. Wij doen uit onze lijsten een keus van het belangrijkste en karakteristiekste in betrekking tot de algemeene, kerkelijke en vaderlandsche geschiedenis.

Van 1600 tot 1649 verschenen: J. Sleidanus, *De vier*

monarchyen, en *Geestelijke en wereldlijke zaken*; N. Le Clercq, *Tooneel der beroemde Hertogen*, en *Prinselijk Kabinet*. Nicolaas De (of) Le Clercq was boekverkooper en boekdrukker te Delft, en tegelijk ijverig geschiedvorschcr. Waarschijnlijk is hij in 1620 overleden; althans een uitgebreid werk, dat hij onderhanden had, een vermeerderde uitgaaf van de *Hollandsche of Divisie-Kronyk*, loopt maar tot dat jaar. — Guicciardini, *Beschrijving der Nederlanden*; P. G. Montanus, *Gruwel der Spaansche Inquisitie*; J. van Wassenaar, *Turksche chronyk*, 1395—1623, en *Historie van Mahomet*; Baudartius, *Kerkelijke en Wereldlijke Historien*, en *Geschiedenissen van 1603—1624*, 2 dln.; *Historie van de oorlogen in Duitschland*; Goulart (vert.), *Schatkamer der Historien*, 4 dln.; *Roomsche Historien* naar Titus Livius; Plutarchus, *Levens der doorluchtige Grieken en Romeinen*; *Tragedische Historien*, 9 dln.; P. C. Hooft, *Rampzaligheden van den Huize Medicis*, en *Hendrik de Grootc*; Salmasius, *Verdediging van Karel I*; N. Ortelius, *Chronyk van Hongarijen en Hongaarsche Oorlogen*; R. Baker, *Kronyk der Koningen van Engeland*, 2 dln.

Historie van het Concilie van Trente; L. Hortensius, *Oproeren der Wederdooperen*; J. Sleidanus, *Staat der Religie onder Karel V*; J. Wtenbogaart, *Kerkelijke Historien*, en *De Synode van Dordrecht*; Trigland, *Kerkelijke Historie*.

P. Chrzn. Bor, *Oorsprong, begin en vervolg der Nederlandsche oorlogen*. Bor kan gezegd worden den grond te hebben gelegd voor een degelijke geschiedenisbehandeling. Hij spoorde echte bescheiden en stukken op waar hij die maar vinden kon, en gaf waarheid zonder eigen versiering. De staten van Holland verleenden hem in 1615 „acces tot de Registers om zijne Historie te componeren” en benoemden hem tot hun geschiedschrijver op een jaarwedde van f 600,—. E. Van Meteren, *Nederlandsche oorlogen*, 4 dln. Van Meteren leed met zijn voortreffelijk werk nog al aanstoot om het mededeelen van regeeringstukken, waartoe hij geen vergunning had gevraagd. De eerste drukken verschenen in het duitsch en in het latijn; andere uitgaven kwamen uit onder verdichten naam van stad en uitgever: „Op Schoklandt

buyten Danswyck, by Hermes van Loven." Het werk vond een groot debiet, werd later vele malen herdrukt met bijzondere vergunning van de staten generaal en in het fransch, duitsch en engelsch vertaald. — Everard van Reyd, *Oorsprong en voortgang der Nederlandsche oorlogen*, herhaald herdrukt; P. C. Hooft, *Nederlandsche Historien*, een werk van ontzaglijk veel tijd, talent en waarde. Men zegt dat de schrijver voordat hij aan den arbeid begon twee en vijftig maal Tacitus las, om diens stijl zich meester te maken. Zeker is, dat Hooft negentien jaar aan dit boek gewerkt heeft. Behalve voor de geschiedenis heeft dit werk voor de zuivering van onze taal groote verdienste; het werd vele malen herdrukt. — Hugo de Groot, *Verantwoording van de wettige regeering van Holland*, en *Nederlandsche Jaarboeken en Historiën*, en *Oudheid der Batavische Republiek*; Famianus Strada, *Nederlandsche oorlogen*. Strada was een geleerde monnik te Rome, die zich, vreemd genoeg, aan onze historie wijdde. Zijn boek kwam in het latijn uit, maar werd natuurlijk weldra in het hollandsch overgebracht. — J. Orlers, *Geslachtsboom van de Graven van Nassau*; A. van Meerbeeck, *Chronyk van de gantsche werelt*; P. Winsemius, *Geschiedenissen van Friesland*; J. Van der Eyk, *Handvesten van Zuid-Holland*; Jan Van Reygersbergen, *Chronyk van Zeeland*, en *Beschrijving van Holland*; M. Z. Van Boxhorn, *Nederlandsche Historie*. Boxhorn was een der eerste hoogleeraren aan de leidsche akademie. Hij heeft tal van geschied- en oudheidkundige kleine geschriften uitgegeven. — K. Van Mander, *Leven der Nederlandsche en Hoogduitsche schilders*, 2 dln.; J. Van Heemskerk, *Batavische Arcadia*. Dit boek, voor het eerst in 1647 verschenen, beleefde een aantal herdrukken. Langer dan een eeuw bleef het een lievelingsboek: zelfs in 1851 en 1869 werd het herdrukt.

Stedebeschrijvingen: J. Orlers, *Leiden*; Th. Schrevelius, *Haarlem*; M. Z. Van Boxhorn, *De steden van Holland*; S. Ampzing, *Haarlem*; *Stavoren*. De stedebeschrijvingen werden al meer en meer een zaak van wedijver en glorie. Elke stad schier kreeg de hare, soms meer dan een. Zij

pronkten met tal van platen en met zorgzaam uiterlijk. De gemeente-kas had er haar geldelijke toelaag veelal zeer mild voor over, en de burgers kochten ze met gretige hand.

In het latijn verschenen in het vak der geschiedenis: M. Vossius, *Annales Hollandiae Zelandiaeque*; Hugo de Groot, *Annales et Historiae de Rebus Belgicis*; U. Emmius, *De Antiquitate Frisiorum*; *Historia nostri temporis*; J. Pontanus, *Historia Geldriae*; *Historia Urbis et Rerum Amstelodamensium*; Vossius, *Ars Historica*; *De Historicis Latinis*; *De Historicis Graecis*.

Van 1650 tot 1699 verschenen: drie vertalingen van Tacitus, door Fenacolijs, door Smallegange, door Hooft; *Tooneel van Keizers, Koningen en Vorsten*, met 77 platen; *Tooneel der wereldsche veranderingen*; C. Schotanus, *Kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*; J. Leger, *Gedenkschriften der Waldenzen*; *Tweejarige geschiedenissen*, van 1674 tot 1675; M. Vossius, *Over den ouderdom der wereld*; H. Dullaart, *Historie van Hendrik den Grooten*; J. Heis, *Historie van het Keizerrijk*; D. Havart, *Op- en ondergang van Coromandel*, 2 dln.; L. Maimburg, *Historie van het Keizerrijk*, en *Historie der Kruisvaarders*; J. Mezeray, *Kronyk van Frankrijk*, 2 dln.; L. Van den Bos, *Vorstelijk Treurtooneel*, 2 dln.; P. De la Court, *Historie van de Stadhouderlijke regeering*; *Historie van de Grafelijke bediening*; *Historie der Nederlundsche oorlogen*; Van der Linden, *Leven van Sobiesky*; F. Van Paffenrode, *Grieksche en Romeinsche krijgs-handel*; L. Smids, *Roomsche Keizers en hun Munkabinet*; J. Ludolf, *Groot Tooneel der Waereld*; A. Schoonebeek, *Ridderlijke Krijgsorders*; W. Temple, *Beschrijving van Zweden*, en *Historie van Engeland*; Justinus, *Historiën*; P. Valkenier, *Verward Europa*; A. Montanus, *Wonderen van 't Oosten*; Rollin en Tailhié, *Geschiedenis der Wereld*, 12 dln.

Levens van: *Jacobus II*; *De Koningen van Engeland*; *Gustavus Adolphus*; *De Hertogen van Brabant*; *Kardinaal Masarin*.

J. Platina, *Leven der Roomsche Pausen*; Van Haemstede,

Historie der vrome Martelaren m. pl.; Van Heussen, *Batavia Sacra, of Kerkelijke Historien van de 17 Ned. Provinciën* vert. door H. F. Van Rijn, 19 dln.; J. Ghysius, *Martelaarsboek* m. 150 pl.; G. Brandt, *Historie der Reformatie, en Kort verhaal der Reformatie*. Het *Kort verhaal* ging, bij wijze van voorstudie, in 1657 aan het groote werk vooraf. De vier oplagen daarvan gaven den schrijver de overtuiging dat zijn uitgebreider boek welkom zou zijn. Die verwachting werd slechts ten deele bevestigd. Toen in 1674 het 2de deel verscheen, teekende de N.-H. synode daartegen protest aan, ontving de schrijver een vermaning en werd het door de staten verleende oktrooi ingetrokken. De volgende deelen zijn eerst in 1704 in het licht gekomen. Brandt schreef nog, behalve de hieronder genoemde *Levens*, lofredenen op Hooft en Vondel en gaf van deze dichters nieuwe uitgaven. Ook was hij zelf verdienstelijk dichter. — T. J. Van Braght, *Martelaarsspiegel der Doopsgezinden*, met platen van J. Luiken ¹⁾. Dit werk, in 1660 uitgegeven en sinds ettelijke malen, ook in het buitenland gedrukt, droeg tot titel: *Het bloedige tooneel der Doopsgezinde en weerlooze Christenen die om de getuyghenisse Jesu geleden hebben*. Van Braght was doopsgezind leeraar te Dordrecht; hij had niet te klagen over weinig belangstelling in zijn arbeid: zijn *Schole der zedelijke deugd voor de Christenjeugd* werd vijf en twintig maal herdrukt. — Benoit, *Historie der Gereformeerde Kerken in Frankrijk*; W. Cave, *Apostolische en Kerkelijke Oudheden*, 2 dln.; *Religie der Muscoviters*.

G. Brandt, *Regtspleging van Oldenbarneveld, en Dagwijzer der Geschiedenissen, en Leven van de Ruyter*; K. of C. Brandt,

1) Het *Martelaarsboek der Doopsgezinden*, oorspronkelijk getiteld: *Het Offer des Heeren*, verscheen voor het eerst in 1562. Al werd er betrekkelijk nog weinig gelezen, toch maakte dit boek om zijn aangrijpenden inhoud onder alle anti-roomschgezinden een wegsleependen indruk. Het werd dan ook in 1570 door de censuur op de lijst der verboden boeken geplaatst. Dat dit middel doel trof, wordt door de feiten tegengesproken. Vóór het jaar 1600 was het boek minstens negen maal herdrukt en tegelijk vermeerderd. Prof. J. I. Doedes geeft omtrent de eerste drukken belangrijke bescheiden. Zie ook de *Bibliotheca Belgica*.

Leven van Hugo de Groot; W. Swinnas, *Eng., Nederl. en Munstersche Krakeelen*, 2 dln.; Commelin, *Frederik Hendrik*; C. Schotanus, *Geschiedenissen van Friesland*, en *Chronyk van Friesland*; M. van der Houve, *Kronyk van Holland, Zeeland en Westfriesland*, 2 dln.; Lieuwe Van Aitzema, *Herstelde Leeuw*, en *Zaken van Staat en Oorlog*, 7 dln., en *Nederlandsche Vredehandel*. Op de *Zaken van Staat en Oorlog* gaf L. Van den Bos onder den naam van Sylvius een vervolg. — Th. De Rouck, *Nederlandsche Heraut*; Cau en Scheltus, *Groot Placcuatboek*, 10 dln. in folio; J. van der Sande, *De ionkende Leeuw der Nederlanden*, en *Nederlandsche Historien*, beide herdrukt; A. Pars, *Katwijksche Oudheden*; P. Voet, *Daden der Heeren van Brederode*; S. Van Leeuwen, *Handresten van Rijnland*, en *Batavia illustrata*; J. Picardt, *Antiquiteiten van Drenthe*; *De stadhoudelijke regeering*; Bentivoglio, *Nederlandsche oorlogen*; Romein de Hooghe, *Nederlandsche Veranderingen*; T. van Domselaer, *Ontroerd Nederland*; Alutarius, *Gorinchems Watersnood*, 2 dln.; L. Smids, *De Graven van Holland*, en *Schatkamer van Nederlandsche oudheden*; M. Smallegange, *Chronyk van Zeeland*; J. L. Godfried, *Historische Chronyk*; *Historie van de O. I. Compagnie*, 2 dln.; P. Bizot, *Medalische Historie der Republiek van Holland*.

Levens: *Willem Maurits en Frederik Hendrik*; *Willem III, Koning van Engeland*; *Oldenbarneveld*; *Jan en Corn. de Wit*; *Hugo de Groot*.

Stedebeschrijvingen: H. Soeteboom, *Zaanlands Arkadia*; A. Kemp, *Gorinchem*; Van Domselaar, en O. Dapper, *Amsterdam* (ook nog van ongenoemde schrijvers); L. Gabbema, *Leeuwarden*; G. Van Oosten de Bruyn, *Haarlem*; C. Van der Woude, *Alkmaar*; G. Spaan, *Rotterdam*; Oudenhoven, *Heusden*; Van Bleijswijk, *Delft*; M. Balen, *Dordrecht*.

In het latijn schreven nog: A. Thysius, *Belgicarum Historiarum Epitome*; A. Matthaeus, *Fata Ecclesiarum Dioc. Ultrajectinae*, en *De Nobilitate maxime in Proc. Ultrajectina*; En kleinere werken door J. Van de Sande, S. Van Leeuwen, C. Schotanus, M. Vossius e. a.

Tusschen 1700 en 1749 verschenen:

F. Leuthoff, *Historisch tooneel der hedendaagsche wereld*; A. De la Houssaye, *Historie van Venetie*; Nani, *De Republiek van Venetie*; A. Bogaert, *Roomsche Monarchij*; Vertot, *De staatswisselingen van het Roomsche Gemeenebest*; J. Goeree, *Gedenkenningen van Lodewijk XIV*; Basnage, *Vervolg op Flavius Josephus*, 2 dln.; Basnage en Alewyn, *Groot Werelds Tafereel*; Bidloo, *Vercoesting des Joodschen volks*, 3 dln.; J. Le Clercq, *Staat der Wereld tijdens Christus*; Dumont, *Veldslagen onder Eugenius van Savoyen*; *Historie van de Staten der Wereld*, 3 dln.; *Historie van Moscovien*, 2 dln.; *Groot Wereldlijk tooneel van Brabant*; W. Goeree, *Joodsche Oudheden*, 2 dln., en *Mozaische Oudheden*; J. B. Bossuet, *Algemeene Historie*, 3 dln.; vier vertalingen van Flavius Josephus, *Joodsche Historien*; Antonides, *Over de Olympische Spelen*; De la Chausse, *Romeinsche Oudheden*; Boyer, *Leven van Koningin Anna*, 5 dln.; Poot, *Woordenboek van Grieksche en Egyptische Zinnebeelden*, 3 dln.; J. Larrey, *Geschiedenis van Engeland*, 4 dln.; G. A. Luisius, *Historisch Geographisch Woordenboek*, 8 dln.; J. Le Long, *Leven van Karel XII*, 6 dln.; J. G. Mayer, *Geschiedenis der Kruistochten*; De Montfaucon, *De Fransche Monarchie*, 2 dln. (f 48.—); Suiker en Verburg, *Wereldlijke en Kerkelijke Geschiedenissen*, 10 dln. (f 56.—); J. Hubner, *Geslachtsrekenkundige Tafelen*, en *Staatkundige Historie*, 19 dln., en *Historische en Geographische Boekzaal*, en *Staats- en Courantentolk*, en *Staatkundige Geographie*, zes drukken, en *Algemeene Geographie*, 5 dln., en *Bijbelsche Historien*, welk laatste werk in Duitschland, zegt men, meer dan honderdmaal herdrukt werd. Wij vermelden hierbij meteen zijn *Kerkelijke Historie*, 10 dln.; — *Brieven van Paus Clemens XIV* (Ganganelli) 3 dln.; *Dagboek van het Britsche Ministerie*, 4 dln.; F. Heerman, *Gulden Annotatien betr. de beroemdste mannen der Wereld*. Van dit boek verschenen twee en dertig drukken.

Chronyk van Antwerpen betr. de Hervorming; Arnold, *Historie der Kerk en Ketteren*; J. Goeree, *Almanacks Heiligen*,

3 dln., en *Dagboek der R. Heiligen*, 4 dln.; Bidloo, *Brieven der gemartelde Apostelen*; Basnage, *Geschiedenis der Kerke*, 4 dln.; P. Burman, *De Vervolging der Christenen door Diocletiaan; Kerkelijke Historien en Oudheden*; A. van den Corput, *Melanchton*; *Historie der verdreven Saltzburgers*, 3 dln.; *Historie der Pausen*; A. Moubach, *Godsdienstpligten van alle volkeren*, 6 dln. (f 100.—). Moubach was van dit veelgezochte boek, dat oorspronkelijk in het fransch verscheen, alleen de vertaler. Hij bracht er des te grooter aantrekkelijkheid aan toe door de fraaie platen van Picard. Het kostbare boek verscheen voor rekening van drie uitgevers. Van het eerste deel werden 550 exx. opgelegd, waaronder 70 op groot papier. Bij de uitgaaf had het reeds 295 inteekenaren en was weldra uitverkocht. — J. Hoynck Van Papendrecht, *Historie der Utrechtsche Kerk*; Euseb. Pamphilus, *Kerkelijke Geschiedenis*; Opmeer, *Katholiek Martelaarsboek*, 2 dln.; Sulpicius Severus, *Kerkelijke Historien*; W. Sewel, *Historie der Kwakers; Merg van de Historie der Martelaren*; I. Le Long, *Verdreven Saltzburgeren*, en *Historie der Reformatie te Amsterdam*, en *Historie der Gereformeerde Kerken*, en *Boekzaal der Nederl. Bijbels*, 2 dln.; H. Prideaux, *O. en N. Verbond aaneengeschakeld door de Gesch. der Joden*; J. Lundius, *Heiligdommen der Joden*; P. Simonville, *Kerkzeden der Joden*; L. Mosheim, *Historie van Servetus*; T. E. Rambach, *Historie des Pausdoms*, 3 dln.; Jan Wagenaar, *Oudheid van den Kinderdoop*, en *Geschiedenis der Christelijke Kerk in de 1^e eeuw*; A. Pauw, *Leven van M. Lutherus*, en *Europa's Lutherdom*; A. F. Rues, *Tegenw. Staat der Doopsgezinden*; *Schattingen van de Apostolische Penitentiëkamer*; J. Wilhelmius, *Reformatie van de Kerken in de Palts*.

Chronyk der Stad Amsterdam, 2 dln.; *Chronyk van Friesland*, drie uitgaven; *Chronyk van Groningen*; *Chronyk van Holland*; *Chronyk der Graven van Holland*; *Chronyk van Vlaanderen*; H. Beninga, *Chronyk van Oost-Friesland*; *Chronyk van Alkmaar*; *Chronyk van Hoorn*; C. Van Alkemade, *Begravenissen*, en *Dischplechtigheden*, en *Munt der Graven van Holland*, en *Het Kamprecht*, drie drukken; H. Gutberleth,

Historie van Friesland, en Nederlandsche Watervloeden; E. Van der Hoeven, *Hollands aloude Vrijheid, en Spiegel van Staat*; Cluverius, *De uitloopen van den Rijn*, 2 dln., en *Batavische Oudheden*, 2 dln.; A. Bogaert, *De grondlegging der Ned. Vrijheid*; *Brieven tusschen Jan de Witt en de Staten*, 6 dln.; *Resoluties van de Staten tijdens J. de Witt*; *Groot Tafereel der Dwaasheid (Actiehandel)*; F. Halma, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden*, 2 dln. François Halma was boekhandelaar, eerst te Utrecht, later te Amsterdam. Hij had een bloeiende zaak, maar wist genoeg tijd, vooral 's nachts, te vinden voor zijn historische studiën, die hem brachten tot het schrijven van genoemd en andere kleinere werken. — J. Le Clercq, *Nederlandsche Historie*, 4 dln.; L. Smids, *Schatkamer der Ned. Oudheden*; J. J. Harkenroth, *Oost-Friesche Oorspronkelijkheden*; J. M. Van Hemert, *De Hollandsche Graven*; Cau en Scheltus, *Groot Placcaatboek*; Candidus, *Over Amsterdam*; Alderkerk, *Het beleg van Leiden*; *Oudheden van Nederland*; *Oudheden van Zeeland*; *Oudheden van Amsterdam*; *Oudheden van 's Hertogenbosch*; *van Deventer*; *van Drenthe*; W. Van Loon, *Geldersch Plakaatboek*, 2 dln.; H. Soeteboom, *Oudheden van Zaanland*; A. Montanus, *Oorlogsdaden van Willem Hendrik III*; S. Puffendorf, *Historie der voormalige Staten*, 4 dln.; *Het opkomen der Rijnsburgeren*; J. Du Mont, *Historie van den Vrede van Rijswijk*; G. Van Loon, *Nederlandsche Historiepenningen, en Inleiding tot de Penningkunde, en Aloude Hollandsche Regeringsform*, 6 dln. De *Nederl. Historiepenningen*, een duur plaatwerk in 4 folio deelen, had 900 intekenaren; het werd ook in het fransch te Parijs in 1732 uitgegeven. — M. Brouerius Van Nidek, *Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*, 6 dln.; en *Verheerlijkte Watergraafsmeer, en Zegepralend Kennemerland, en Zegepralende Vecht*; M. Gargon, *Walchersche Arkadia*, drie drukken; J. Le Long, *De Koophandel van Amsterdam*, 3 dln., negen drukken; Neuville, *Historie van Holland*, 3 dn.; J. van Royen, *Nederlandsche Oudheden*; F. Van Mieris, *Bisschoppelijke Munten, en Historie der Nederlandsche Vorsten*, 3 dln., en *Charterboek der Graven van Holland, en Handvesten der Stad*

Leiden, en *Beschrijving der Stad Leiden*; J. Van de Water, *Groot Utrechtsch Plakkaatboek*; J. Schoorel, *Chronyk van Medemblik en Schagen*; J. Marcus, *Indagingen van den Hertog van Alba*; J. Sanderus, *Verheerlijkt Vlaanderen*; J. Wagenaar, *Het Verheugd Amsterdam*, en *Verzameling van historische Tractaten*, en *De waardigheid van Stadhouder*, en *Beschrijving van Amsterdam*, en *Vaderlandsche Historiën*, 21 dln. Tusschen 1730 en 1771 heeft Jan Wagenaar planken vol boeken doen drukken, want in zijn jonge jaren was hij een even ijverig vertaler als hij op later leeftijd een onvermoeibaar oorspronkelijk geschiedschrijver werd. Men staat verbaasd tegenover zulk een ontzaglijken arbeid van samenstellen niet alleen, maar evenzeer van voorbereiden. Wagenaar was bestemd voor predikant, maar verzeild in den houthandel en later op de secretarie van Amsterdam. Zijn leven was nederig en bescheiden, maar dubbel en dwars wêlbested. Omtrent de verschillende uitgaven van Wagenaar's *Vad. Geschiedenis* en de *Bijvoegsels* daarop, heeft Th. J. I. Arnold een breedvoerig artikel geplaatst in Nijhoff's *Bibliographische Adversaria* 1876. — C. van der Woude, *Chronyk van Alkmaar*; *Nederlandsch Wondertooneel van 1747 en 1748*; Abt Raynal, *Staatkundige geschiedenis van Indië*, 10 dln. Raynal was fransch priester, die, vreemd genoeg, zich aan de studie der nederlandsche geschiedenis gewijd had. Bij zijn kerk had hij het verbruid; zijn werk, natuurlijk in het fransch verschenen, werd in 1781 te Parijs door beulshanden verbrand.

Stedebeschrijvingen behalve de reeds genoemde: G. Brandt, *Enkhuizen*; Commelin, *Amsterdam*; J. De Cretser, 's *Gravenhage*; G. Dumbar, *Deventer*; Haarlem, *Medemblik*, *Alkmaar*, *Delft*, *Oudewater*, *Alphen*.

Levensbeschrijvingen van: *Lodewijk XIII*, 4 dln.; *Maria Stuart*, 5 dln.; *George I*, 5 dln.; *Frederik Willem, Koning van Pruissen*, 2 dln.; *Stanislaus, Koning van Polen*, 2 dln.; *Theodorus, Koning van Corsika*; G. Leti, *Philip II*, 4 dln., twee drukken, en *Koningin Elisabeth*, 2 dln., en *den Hertog van Ossuna*, 2 dln., en *Olivier Cromwell*, 2 dln., en *Paus Sirtus V*, 2 dln., en *Keizer Karel V*, 4 dln., alle uit het italiaansch vertaald. Leti was de

Alex. Dumas van zijn tijd, in zoover, dat hij wel honderd boekdeelen schreef of liet schrijven. — Boyer, *Koningin Anna*, 5 dln., en *Hertog van Alba*, 2 dln.; *Don Jan van Oostenrijk*; *Paus Johanna*; *Graaf de Rochefort*, 2 dln.; *Paus Alexander*; *Paus Clemens XI*; *den Hertog van Orleans*, 2 dln.; *Prins Eugenius van Savoye*, 4 dln.; *Maarschalk de Bellisle*; *den Hertog van Marlborough*, 4 dln.; *Prins Willem I*, 3 dln.; *Frederik Hendrik van Nassau* 2 dln.; *Prins Willem II*; *Willem III, Koning van Engeland*; *Willem IV Erfstadhouder*, 2 dln.; *Nederlandsche Vorsten*, 3 dln.; *Hugo de Groot*; *Beroemde en geleerde Mannen*, 6 dln., en een aantal *Levensbeschrijvingen*, maar van beknopter omvang en goedkooper prijs.

In het latijn schreven nog: Perizonius, *Origines Babylo-nicae et Aegypticae*, en *De Romana Republica*; Th. J. ab Almeloveen, *Fasti Roman. Consulares*; R. U. Scheele, *Protrep-ticus de Pace ad christianos Principes*, en *De Causis primi Belli Anglici*, en *Libertas Publica*; S. Haverkamp, *Intro-ductio in Historiam patriae*; G. Dumbar, *Analecta*, 3 dln.

Van 1750 tot 1787 verschenen, oorspronkelijk en vertaald:

J. Buschman, *Oostersche Geschiedenissen*, en *Joodsche Ge-schiedenissen*, 2 dln.; *Historie van Frederik den Grooten*, 8 dln.; *Historie van Lodewijk XIV*, 7 dln.; *Historie van Gustavus I*; *Gedenkschriften van den Marquis de Pomal*, 3 dln.; *Memorien van den Grave d'Estrades*, 9 dln.; J. F. Martinet, *Historie der Wereld*, 9 dln.; Gaillard, *Geschiedenis van Karel den Grooten*, 2 dln.; Ph. de Commines, *Historie van Lodewijk XI en Karel VIII*; Haverkamp, *Staatsgeheimen van Europa*, 22 dln.; *Historie van den tegenwoordigen oorlog*, 2 dln.; *Historie van het Huis van Brunswijk*; D. Hume, *Historie van Engeland*, 8 dln., en *Staatkundige Verhandelingen*; *Historie van Frankrijk*, 3 dln.; *Tegenwoordige staat van alle Volken*, 33 dln. (f 106.—); *Historie van Keizer Tiberius*, 3 dln.; J. H. Heering, *Staat van Europa*; J. W. Engelman, *Suriname ontmaskerd*; J. Iselin, *Geschiedenis der menschheid*, 2 dln.; *Ferd. Cortez, de Verovering van Mexico*, 2 dln.; M. Jones, *Geschiedenis van Nadir Schah*; J. C. De la Fosse, *Historische beeld-*

spraak, 2 dln.; C. Van Holberg, *Beroemde Vrouwen*; Quintus Curtius, *Alexander de Grootte*; *Algemeene Historie* vertaald door Westerbaan, 19 dln. en *Vervolg* daarop (f 138.—); P. Cunaeus, *De Republiek der Hebreën*, 4 dln.; *Oorlogstooneel van Europa tot 1748*, 2 dln.; J. Swanenburg, *Herboren Oudheid*; Ricaut, *Het Turksch Keizerrijk*; H. C. Paulsen, *De regeering der Oosterlingen*, 2 dln.; *Staat van het Russisch Keizerrijk*, 4 dln.; Watson, *Historie van Filips II*, 4 dln.; *Tooneel der uitmuntende Schilders in Europa*; *Tooneel des Oorlogs van 1758 af*; G. De Pitaval, *Geschiedenis van beruchte Rechtssaken*. Deze lektuur viel zoozeer in den smaak, dat in later tijd in alle landen bundel op bundel dergelijke verhalen, waar of verdicht, maar altijd met den naam van G. de Pitaval gestempeld, het licht zag. — C. H. Walch, *Catharina von Bora*; *De wereld tijdens Christus*; Abt Millot, *Alg. Wereldlijke Geschiedenis*, 10 dln., en *Geschiedenis van Lodewijk XIV*, 6 dln., en *Geschiedenis van Engeland*, 3 dln.; W. Robertson, *Geschiedenis van Amerika*, 4 dln., en *Historie van Karel V*, en *Geschiedenis van Schotland*, 4 dln.; en *Philips II*, 4 dln., en *Geschiedenis van Oud-Griekenland*, 3 dln.; M. J. Schmidt, *Geschiedenis van Duitschland*; M. Ben Israël, *De Verlossing der Joden*; I. G. Mayer, *Geschiedenis der Kruistochten*; W. Richardson, *Rusland*, 2 dln.; M. C. Sprengel, *De Europeërs in Noord-Amerika*.

J. F. Martinet, *Geschiedenis der Waldenzen*, twee drukken; P. J. Entrop, *Kerkelijke en Joodsche Geschiedenissen*; J. Van Iperen, *Historie van het Psalmgesang*, 2 dln.; Bower en Rambach, *Historie der Pausen*, 11 dln. (f 39.—); Arnold, *De eerste Christenen*; *Geschiedenis der Remonstranten en Contra-Remonstranten*; *Historie van de Synode te Dordrecht*; *De Kerkhervorming in Duitschland*; *Het leven van Paus Clemens XIV*; J. L. Van Mosheim, *Kerkelijke Geschiedenis*, met *Vervolg* door J. A. C. Van Einem, 17 dln.; Alberti, *Toestand van den Godsdienst in Groot-Brittanje*, en *Historie der Kwakers*; W. Hurd, *Historie van alle Godsdiensten*, 8 dln.; W. Cave, *Het eerste Christendom*, 2 dln.; J. F. Smetius, *Synodale*

Ordonnantien; W. te Water, *Historie van de Reformatie te Gend, en Het tweede Eeuwetijde van de Gereformeerde Kerk*; F. Sjoerds, *Geschiedenis van de Kerk des N. Testaments, en Staat der Kerk des O. Testaments*; Neal en Crookshank, *Historie der Puriteinen*, 3 dln.; H. Mayer, *Kerkelijke Geschiedenissen*; *Pauselijke Decreten omtrent de Jesuïten*; J. W. te Water, *De Reformatie in Zeeland*; C. H. Walch, *De Studie der Kerkelijke Geschiedenis, en Nieuwe Kerkelijke Geschiedenis*; J. Regenboog, *Historie der Remonstranten*; G. Stuart, *De Hervorming in Schotland*; A. Van Poot, *De Reformatie in Hongarije*; F. De Vrij, *De Kerkelijke beroerten in Holland*.

D. Th. Huët, *Inhuldiging van Willem K. H. Friso*; J. L. Schuer, *Nederl. merkwaardige gebeurtenissen*, 3 dln.; J. Haverkamp, *De dood van Friso*; W. Van Haren, *Gevallen van Friso*; Th. Van Brussel, *Beschrijving der Watervloeden*; A. Ferwerda, *Wapenboek van de VII Provinciën* (f 38.—). Ferwerda was boekhandelaar te Leeuwarden en schrijver van verschillende, ook bibliographische boeken. — J. van der Heij, *Eerzuil van Nederland*; B. J. Van Hattum, *Geschiedenis van Zwolle*, 5 dln.; *Historie van het Vaderland tot 1767*, 4 dln.; *Gedenkschriften van Nederland*, 2 dln.; *Stad en Land van Kuijk*, 4 dln.; J. Van Iperen, *Inhuldiging van Prins Willem te Vere*; P. Van Cuijk, *Oudheden van Texel*; P. Bondam, *Stukken ter opheldering der Vaderlandsche Geschiedenis*, 5 dln., en *De Unie van Utrecht, en Charterboek der Hertogen van Gelderland*. Bondam was professor te Harderwijk, later te Utrecht. Behalve door zijn geschiedkundige werken heeft hij zich hoogstverdiensteijk gemaakt door zijn, met Van Spaen, gebracht nieuw leven in het geldersch archief. — F. Bernard, *Verval van het Gemeenebest der Vereen. Nederlanden*; *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*; *Onderwerping van Goes aan het Stadhouderschap*; *De Overstromingen in de Nederlanden*; J. H. Hering, *De Watersnood van 1775, en Tooneel van harde Winters*; Th. van Brussel, *Aanhangsel tot L. Smids' Schatkamer van Ned. Oudheden*; G. Van Spaan, *Historie van de O. Ind. Compagnie*; J. Van Hoorn, *Geschiedenis van 's Hertogenbosch*, 4 dln.; J. H. Van den Bos,

De Graven en Prinsen van Oranje Nassau; Geschiedenis van J. D. Van der Capellen, Regent; E. Luzac, *Hollands Rijkdom*, 4 dln.; J. Kok, *Amsterdamsche Jaarboeken*, 3 dln.; P. de Lange, *Heldendaden der Nederlanderen; Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden*, 7 dln.; *Characterkunde der Vaderlandsche Geschiedenis*; J. W. Kumpel, *Vaderlandsche Gedenkstukken*; J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, 35 dln. Jacobus Kok was boekhandelaar te Amsterdam. Zonder zijn zaken te verwaarloozen besteedde hij een schat van tijd aan het doen van historische nasporingen, neêrgelegd in zijn *Woordenboek*, dat later nog een *Bijvoegsel* kreeg van 3 dln.; — D. Van Hoogstraten en J. L. Schuer, *Algemeen Historisch Woordenboek*, 7 dln. fol.; — *Beschrijving der Overstromingen in 1784*; J. Ermers, *Zeeuwsche Oudheden*, 8 dln.; A. M. Cerisier, *Alg. Geschiedenis der Nederlanden*, 10 dln.; *Gedenkschriften van Jhr. A. Van de Capelle*, 2 dln.; Kasper Burman, *Utrechtsche Jaarboeken*, 3 dln.; *Vaderlandsche Brieven; Lauwerbladen voor de Zonen der Vrijheid*, 2 dln.; J. Gysius, *Oorsprong der Ned. beoerften*; W. te Water, *Het adellijk Zeeland*; J. W. te Water, *Inhuldiging van Willem V*, en *Historie van het Verbond der Edelen*, en *Vaderlandsche Historie Verkort*. Jona Willem te Water, hoogleraar eerst te Middelburg, later te Leiden, was, even als zijn vader Willem, bij voorkeur beoefenaar van kerkelijke en vaderlandsche geschiedenis. Hij voerde zelfs den titel van „Geschiedschrijver van Zeeland”. Zijn uitgegeven werken grooter en kleiner, bedragen een 50-tal titels, waaronder een 12 latijnsche. — F. Sjoerds, *Oud en Nieuw Friesland*, en *Friesche Jaarboeken*. Focke Sjoerds, wiens werken over kerkelijke geschiedenis boven vermeld werden, was eerst schoenmaker, later schoolmeester op een klein dorp in Friesland. Hij oefende zich met hartstochtelijke inspanning in de geschiedenis van zijn kerk en zijn provincie. De staten van Friesland vereerden Sjoerds eenmaal met 100 ducaten en andermaal met 100 gouden ducatonen. — *Ontroerd Holland, of verhaal der oneenigheden in 1748*; H. Meijer, *Nederlandsche Geschiedenissen*; G. Meerman, *De uitvinding der Boekdrukkunst; Naamlijst van de Groenlandsche Commandeurs*; L. P. Van de

Spiegel, *Stukken betreffende de Vaderlandsche Historie*; S. Stijl, *Opkomst en bloei der Republiek*. Met dit werk heeft Stijl zich een blijvenden naam gemaakt. Het is herhaalde malen herdrukt. Om zijn geschiedkundige, maar evenzeer om zijn taalwaarde heeft het buitengewone verdienste. Simon Stijl was harlinger. Zijn beeld in marmer door Royer prijkt in het stadhuis van zijn geboortestad. — R. Paludanus, *Oudheidkundige Verhandelingen*; *Het verlicht en juichend Nederland*; *Verzameling van Gedenkstukken in Nederland*; C. Zillesen, *Verval en herstel der Vereenigde Nederlanden*, 6 dln.; — *Nederlands Heldendaden ter zee*; *Chronyk van Holland, Zeeland en Friesland*; *Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden*, 10 dln.; Melis Stoke, *met aantekeningen van Huydekoper*, 3 dln.; J. W. Racer, *Overijsselsche Gedenkstukken*, 4 dln.; *Karakterkunde der Nederlandsche Geschiedenis*; *Tafereel van barre winters tusschen 551 en 1784*; J. Smetius, *Chronyk van Nijmegen*; *De Walvischvangst*, 4 dln. — W. A. Bachiene, *Beschrijving der Vereenigde Nederlanden*; A. F. Busching, *Beschrijving der Nederlanden*.

Handvesten van *Amsterdam, Vlaardingen, Nijmegen, Haarlem, Vlissingen, Middelburg, Aardenburg, 's Gravenhage, Rotterdam, Waterland, Hoogheemraadschap van Friesland, West-Friesland*.

Levensbeschrijvingen van: *Admiraal de Ruyter, Jan Wagenaar, J. Bonkel, Hugo de Groot, Doctor Ludeman, Graaf Struensee, Ripperda, Rubbens, J. Campo Weyerman, Nederlandsche Mannen en Vrouwen*, 10 dln., *Nederlandsche Vorsten en Helden*. — En een aantal „Levens” meer van beknopter omvang en minder prijs.

Stedebeschrijvingen: *Voet Van Otheusden, Culemborg*; A. Huygen, *Doesburg*; J. De Riemer, *'s Gravenhage*¹⁾; L. Van Ollefen, *Amsterdam*, Van Berkum, *Schoonhoven*; Blondeel, *Utrecht*; Van Bommel, *Amersfoort*; *Leiden*; *Zalt-Bommel*.

1) Over *'s Gravenhage en zijne oude beschrijvingen* gaf Wouter Nijhoff een verdienstelijke studie in de *Bibliographische Adversaria* van 1889.

Aardrijkskunde, reizen, kaarten.

Van 1600—1649	47 titels.
„ 1650—1699	66 „
„ 1700—1749	94 „
„ 1750—1787	131 „

Verder dan deze getallen gaat de mededeeling uit onze gewone bron ditmaal niet. Wij kunnen beter terecht. Alleen ter vergelijking met andere gegeven hoofdtallen vinden bovenstaande cijfers een plaats.

Onder de boeken in vroeger tijd hier uitgekomen, beslaan de beschrijvingen van landen en volken en de reisverhalen, naast eenige zeer weinige handboeken voor aardrijkskunde, een in het oog loopende ruimte. Zelfs worden zij in Arrenberg's lijst naar hun formaat in vier afdeelingen gesplitst: in folio, in kwarto, in octavo en duodecimo, hetgeen op zijn regel een uitzondering en een teeken van meer dan gewone waardeering is. Reeds in de 16de eeuw had zich deze soort van literatuur buiten evenredigheid vruchtbaar getoond. Holland's handelsijver heeft van vroegaf daarin een sprekend beeld neêrgelegd van zijn streven om de kennis van vreemde gewesten te bevorderen, en de zucht daartoe aan te kweeken ten dienste van 's volks welvaart.

Bij een vluchtig overzicht van deze reis- en kaartboeken kunnen wij Arrenberg ter zijde laten. Wij hebben een vrij-wat veiliger gids, een man van onbetwifelbaar gezag, in dr. P. A. Tiele, die in zijn *Nederlandsche Bibliographie van Land- en Volkenkunde* de hollandsche reizen en kaartwerken met onwaardeerbaar talent beschreven heeft.

Dr. Tiele heeft in zijn genoemd boek — een deel uitmakende van de bibliographische uitgaven van het „Frederik Muller-fonds” — met zijn voorbeeldige nauwgezetheid veel meer dan een opgAAF, veeleer een uitgewerkte beschrijving gegeven van de aardrijkskundige werken en reizen hier te lande in het licht verschenen. Tusschen de 1200 en 1300 titels zijn door hem opgenoemd. Telt men daar af de vele her-

drukken, de korte journalen en kleine mededeelingen, de zuiver wetenschappelijke boeken die eronder loopen, en tevens al hetgeen van het begin der 19de eeuw af gedrukt is, dan kan het getal reisbeschrijvingen uit de beide vorige eeuwen toch op eenige honderden geschat worden, een menigte, in den boekhandel als handelswaar van geen geringe beteekenis, maar veel meer van gewicht om haar onberekenbaren invloed op het nederlandsche volksleven.

Om dat aan te toonen hebben wij hier den omhaal van veel titels niet van noode. Uit Arrenberg's dikke kwartijn hadden wij voor andere vakken de boeken op te diepen en bij elkaar te schikken; voor de aardrijkskundige werken is die taak ons, oneindig beter dan wij zouden vermogen, uit de hand genomen. Naar dr. Tiele's betrouwbaar boek wijzen wij den belangstellende voor een schat van wetenswaardigheden heen, even als naar zijn andere werken: *Bouwstoffen voor eene bibliographie van Ned. Reisbeschrijvingen*, en *Mémoire bibliographique sur les Journaux des Navigateurs Néerlandais*, de laatste met Frederik Muller uitgegeven. Aan Muller komt de eer toe, van 1852 af met rusteloozen ijver en groote kennis alles bijeengegaard te hebben wat op dat veld bijeen te garen was, en een nieuw licht te hebben doen stralen op een van de roemrijkste tijdperken onzer historie; aan Tiele de verdienste van met onvermoeide studie die verzameling geordend en bewerkt te hebben tot een bibliographisch model.

Een kort overzicht volsta dus.

Indien wij, bij vergelijking met andere vakken, ons alleen hielden aan het gedachteloos optellen van Tiele's titels, dan zeker zou het genoemde cijfer van eenige honderdtallen een bijna overheerschend getal schijnen. Maar al is het nu onbetwijfelbaar zeker, dat aardrijkskundige werken hier te lande in de 17de en 18de eeuw bij alle standen, geleerde en ongeleerde, een zeer voorname, zoo al niet de voornaamste plaats innamen, toch mag onze raming van 1300 niet verleiden tot onnoodige overschatting. Vooral de hier te lande in vroeger tijd gedrukte reisverhalen en reisgidsen zijn, bijna allen,

niet slechts éénmaal uitgekomen, maar ettelijke en ettelijke malen herdrukt, vermeerderd en verbeterd. Soms werden eerste drukken zoo aangevuld, zoo met nieuwe reisverslagen vergroot, zoo met nieuwe kaarten verrijkt en met nieuwe platen opgesierd, dat zij op geheel andere boeken geleken en van kwartijnen tot folianten uitdijden of van een enkel foliodeel tot twee of drie kwarto's werden omgezet. Ook bezorgden de uitgevers hier te lande van hun boeken niet weinige vertalingen in het fransch, duitsch en latijn, om de meest belangwekkende werken ook te kunnen verkoopen in het buitenland.

Op die manier kregen al die boeken een lang en veelbewogen leven, waren zij bekend om zoo te zeggen bij iedereen, en waren die reizen in onze republiek een gansch bijzonder eigenaardig voortbrengsel der drukpers, bij geen enkel ander volk zoo overvloedig te vinden.

Nederland was dan ook, door de omstandigheden geleid, een zwervende natie bij uitnemendheid geworden. Het kon de vraag wezen, of de hollander, de zeeuw, de fries niet nog beter op de golven tierde dan op den vasten bodem. In een land, van zooveel rivieren doorsneden, door de zee als het ware in de armen gesloten, door water en nogmaals water omringd, had de bewoner zeer natuurlijk zich met alle soorten van scheepsbouw bekend moeten maken en zag hij niet op tegen wat deining in het ruime sop. Zijn voor-geslacht reeds had hem daarin het voorbeeld gegeven; indringende vijandelijke bestokers waren door onze schepen de zee weér ingejaagd; dag aan dag had de zee onzen kustbewoner ter vischvangst geroepen; dag aan dag had een aangroeiende handel den varensman al meer en meer op zee de wegen naar vreemde havens geleerd.

Hoe de handel zich gaandeweg, en wel zeer beduidend, ontwikkelde, behoort allerminst tot onze beschouwing. De koopmansgeest zat bij onze natie in het bloed. Handelswaren, van landbouw of nijverheid afkomstig, van het eene volk naar het andere, en daardoor geld naar onze eigene beurzen te brengen, vooral naar die van Amsterdam, was niet alleen

winstbejag, maar levenslust. Sinds jaren waren onze koopluf op hun gebied toongevers geweest, was een aantal onzer steden in Holland, Zeeland, Friesland, Gelderland, Utrecht in bloei toegenomen, waren er binnen onze grenzen kapitalen gevormd, die wat aankonden en wat aandurfd. Zeker, er was in onze vadersen gevaren een kloeke, onafhankelijke, fiere ondernemingsgeest, hun op het stoere aangezicht als geschreven en in hun gespierde handen vervleescht.

Jan Huyghen van Linschoten, een haarlemmer, was een onzer eerste pioniers op zee, die zijn avonturen te boek stelde. Van jongsaf hartstochtelijk hakende naar het vreemde, had hij, in een of anderen dienst, gezworven in Spanje, in Indië, in allerlei landen waar hij maar kans zag te komen. Op ongeveer dertigjarigen leeftijd keerde hij naar het vaderland terug om zijn ervaringen en berekeningen aan 's lands handel dienstbaar te stellen. Hij maakte twee tochten meê naar de Noordelijke IJsee, en gaf van deze reizen, evenals van andere, na 1596 uitvoerige verhalen uit, die algemeene verbazing en belangstelling wekten. Zijn *Voyage van bij Noorden om langs Noorwegen, de Noortcaep, Laplant, Vinlant, Ruslant*; zijn *Reis-gheschrift van de Navigatien der Portugaloyers in Orienten*; zijn *Voyage ofte schipvaart naar Oost- ofte Portugaels-Indië*; zijn *Beschrijvinghe van de gantsche custe van Guinae*, waren, nog in de 16de eeuw, de voorloopers van die lange invloedrijke en winstgevende reeks, die later volgen zou. Dat waren ook o. a. W. Barentsz, *Nieuwe Beschrijvinghe ende Caertboek van de Midlandtsche zee*; *Eerste scheepvaart der Hollanders naar Oost-Indien onder C. Houtman*; Olivier van Noort, *Journal van de Reyse door de Strate Magellana en andere vreemde Koninckrijken*; G. de Veer en W. Barentsz, *Seylagien naar het Noorden*; C. Houtman's *Historie van Indien*, die allen, met onderscheiden vertalingen ernaast, als lijvige folianten en kwartijnen met tal van platen en kaarten, nog vóór 1600 in het licht verschenen, en niettegenstaande hun kostbaarheid goede rekening maakten.

Maar dat hunkeren naar den overkant openbaarde zich

eerst in volle drift na de vestiging van „de Indische Maatschappij,” weldra in „de Compagnie van verre” herdoopt. Het zou den portugezen niet lang gegund zijn, zich meester te weten van de rijke vaart op Indië. Hollandsche en zeeuwsche handelskantoren hadden hun schepen, als ware het bij wijze van oefeningstochten, al meer en meer naar Noorden Zuid-Europa uitgezonden, totdat de engelschen met hun ontdekkingsreizen ten behoeve van een korter vaart naar Indië den wedijver der hollanders op eenmaal tot vurig leven riepen. In 1595 werd Cornelis Houtman als bevelhebber over vier amsterdamsche schepen uitgezonden voor een reis naar Indië; in 1598 Jacob Cornelisz. van Neck, evenzoo door Amsterdam, met een vloot van acht schepen. In hetzelfde jaar vereenigden zich eenige rotterdamsche en zeeuwsche kantoren tot een uitrusting van vijf bodems voor de Molukken, onder Jacobus Mahu. Weder in hetzelfde jaar ging Olivier van Noort, van Amsterdam, met een schepenmacht uit naar Indië, thans door de staten van Holland van oorlogsmateriaal voorzien. Weldra volgden Steven Van der Hagen, Jacob Willekens, Joris Van Spilbergen, Lambert Bikker, Jacob Heemskerk e. a., allen voor partikuliere rekening. Bijeengeteld ¹⁾: in 1595 12, in 1598 20, in 1599 7, in 1600 8, in 1601 17, dus in zes jaren te samen een getal van 64 schepen, door koopluif ten behoeve van hun handel op Oost-Indië uitgerust. Waarlijk voor ons kleine en in een achterhoek verscholen volk een feit van beteekenis.

Zulke dingen maken beweging. Het gansche volk was ermede gemoeid. Niemand bleef erbuiten. Er waren voor alle standen persoonlijke en geldelijke belangen bij betrokken. De eer der natie hing eraan. Daarbij had het avontuurlijke der ondernemingen ook niet weinig zijn aantrekkelijkheid. Wat te weten te komen van die vreemde, wilde volken daar aan den anderen zoom van het groote water; de gedachte om de hollandsche vlag te gaan planten daar waar

1) E. Luzac, *Hollands Rijkdom* I, bl. 252.

nog nooit eenige europeesche vlag gezien was, en de machtige sultans van het oosten cijnbaar te maken aan onze republiek — hoe zou ieders hoofd en hart er niet vol van geweest zijn.

In afwachting van de terugkomst der uitgezeilde bodems, waar door uitgevers al op gevestigd werd, werden de oude roemrijke tochten van vroeger weêr opgerakeld en de reizen van Jan Huyghen van Linschoten, van Corn. Houtman, van Olivier van Noort, bij voorbeeld, niet vrij van versiering in opgeschroefde taal beschreven, door afbeeldingen opgepluisterd en in dure folio of kwarto deelen, in het begin der 17de eeuw opnieuw uitgegeven. Van alle reizen moest voortaan ten behoeve van het publiek partij worden getrokken. Alle scheepsgezagvoerders, die voor rekening van hollandsche handelshuizen uitgezonden werden, naar welke veraf gelegen landen ook, kregen, soms op verzoek van uitgevers of hun hulpen (gelijk o. a. de bekwame Simon de Vries verscheiden reisverhalen in behoorlijken vorm bracht), de opdracht meê tot het houden van aantekeningen en potloodschetsen, waarvan bij de tehuiskomst uitgewerkter beschrijvingen en voorstellingen zouden kunnen opgemaakt. Soms, bij dringender spoed, liet men alle inkleeding achterwege en was ook het nuchterste journaal klokspijs voor de gretige pers. Maar groot of klein, de eersten wel het meest, werden, hoe kostbaar ook uitgevoerd, door onze lezers met hartstochtelijke ingenomenheid ontvangen. Evenzoo vonden de talrijke vertalingen van fransche, engelsche en portugeesche reizen, door onze uitgevers ter perse gelegd, gereeden ingang. Men wilde nu eenmaal weten; men wilde zien wat er in de wijde, wijde wereld te koop was; men wilde voor zich en zijn zonen handel en nogmaals handel als levensbestemming. Bleek toch niet zonneklaar, dat vooral daarin de welvaart voor Nederland te zoeken was? Hadden de volken van Europa onze republiek niet als hun makeelaar erkend, en werd Amsterdam niet van dag tot dag rijker en machtiger door het goud, haar uit alle vier windstreken als in den schoot geworpen?

Niet alleen dus de weetgierigheid, maar wel degelijk ook het eigenbelang deed de hand met verlangen grijpen naar elk nieuw reisverhaal, dat de pers aanbood. De gansche 17de eeuw door waren deze boeken in den regel de kostbaarste, maar niettemin de meest gezochte; en al mogen wij niet voorbijzien, dat een eeuw honderd jaren telt en dat een geraamd getal van ettelijke honderden titels, de herdrukken erbij gerekend, dooreengeslagen betrekkelijk voor elk jaar maar weinig te beteekenen heeft, toch waren die boeken voor uitgever en debitant van meer dan gewone waarde, omdat zij onder de gegoede standen een uitgebreiden kring van koopers hadden en hun debiet niet maar voor een korte poos, maar duurzaam was. Naar dr. Tiele verwijzende, die alles geeft, halen wij hier slechts een greep van titels aan tot een blijk, hoeveel werk van deze reisverhalen als boek gemaakt werd en welke kosten aan den uiterlijken vorm daaraan besteed zijn moeten worden.

Uit de 17de eeuw zijn: *Journal van een Reise onder 't Beleydt van Admiraal Van Neck naar Indië*, in folio met platen, 1600; — *Italia antiqua*, 3 dln. in folio, 1624, Elsevier; — *Begin ende Voortgangck van de O. Indische Compagnie*, 2 dln. 1645, in kwarto, met vele platen en kaarten (bevattende 21 reizen verzameld door J. Commelin); — W. IJsbrantsz Bontekoe, *Journal ofte Gedenkwuerdige Beschrijvinghe van de O. Indische Reyse*, in kwarto 1646 (49 maal herdrukt); — *Historia naturalis Brasiliae*, 2 dln. in folio, met platen, 1648; — Adam Olearius, *Beschrijvingh van de nieuwe Parciaensche ofte Orientaelsche Reize*, 2 dln. in folio, met platen, 1651; — Caron, *Rechte Beschrijvinghe van het machtigh Koninkrijk van Jappan*, in kwarto, met vele platen en kaarten, 1661; — P. Della Valle, *Reysen in voornaame Gewesten des Weerelds*, 6 dln. in kwarto, met platen, 1664; — I. Nieuwhoff, *Legatio Batavica ad magnum Tartariae Chamum*, vert. door G. Hornius, 2 dln. in folio, 1668; — Olfert Dapper, *Beschrijvinge der Afrikuansche Gewesten*, in folio, met platen en kaarten, 1669; — *Bedrijf der Ned. O. Indische Maatschappij in het Keizerrijk van Taising of Sina*, 2 dln. in folio, met platen

en kaarten, 1670; — F. Bernier, *Het laatste oproer in den Staat des Grooten Mogols*, 4 dln., met platen en kaarten, 1672; — *Asia of het Rijk des Grooten Mogols*, 2 dln. in folio, met platen en kaarten, 1692; — Baldaeus, *Beschrijvinge van Malabar en Choromandel en het machtige Eyland Ceylon*, in folio, 1672; — Wouter Schouten, *Oost-Indische Voyagie*, 2 dln. in kwarto, met platen, 1676; — *Curieuse Aanmerkingen van Oost- en West-Indische verwonderens-waardige dingen*, 4 dln. in kwarto, met platen, 1682; — *Tooneel der vermaerste koopsteden en handelsplaatsen*, 2 dln. in folio, met platen, 1682; — J. Nieuhoff, *Zee- en Landreis naar West- en Oost-Indiën*, 2 dln. in folio, met kaarten en platen, 1682; — *Reizen van Corn. de Bruyn door de voornaamste deelen van Klein-Azië*, in folio, met 200 platen, 1688; — *Beschrijving der Eylanden in de Archipel der Middellandsche zee*, 2 dln. in folio, met kaarten en platen, 1688; — *Beschrijving van Morea*, 2 dln. in folio, met kaarten en platen, 1688; — C. Witsen, *Noord- en Oost-Tartarye*, 2 dln. in folio, met platen, 1692; — W. Dampier, *Nieuwe Reystogt rondom de Werreld*, 3 dln. in kwarto, met platen en kaarten, 1698.

De volgende eeuw bleef, althans gedurende haar eerste helft, haar voorliefde voor reisverhalen behouden, maar toch in afnemende maat wat getal betreft. Ook ging de vorm der boeken van lieverleê van het kostbare folio in dien van het handelbaarder kwarto over. Dat neemt evenwel niet weg, dat onze uitgevers, steunende op de algemeene welvaart en weelde, zich aan ondernemingen durfden wagen, waartegen hun voorgangers, hoe kordaat ook voor hun tijd, met schroom zouden hebben opgezien. Op den voorgrond hierin staat zeker de voorname leidsche boekhandelaar Pieter Van der Aa, die in 1707, in 28 deelen met kaarten en platen, uitgaf zijn *Nauwkeurige Verzameling der Gedenk-waardigste Zee- en Landreysen na Oost- en West-Indie*, in 1729, in 25 folio deelen met kaarten en platen; zijn *Galerie agréable du monde, Empires et Peuples*, 66 dln. in 25 bdn. folio, met meer dan 3000 platen en kaarten, in 1730; zijn N. De Fer,

Les forces de l'Europe, 2 dln. in folio met tal van plannen, kaarten en afbeeldingen, naast zooveel andere aardrijkskundige werken van kleiner omvang en, om die hier meteen te noemen; zijn *Nouvel Atlas* van P. Schenk, met 199 kaarten, 1711; zijn *Atlas nouveau et curieux*, 2 dln. in folio met 141 kaarten, 1718; zijn *Nouvelles cartes géographiques* 8 dln. in kwarto met 218 kaarten, 1720. Moedige ondernemers waren er op dit gebied meer: P. Mortier, te Amsterdam, gaf in 1704 uit *Nouveau Théâtre d'Italie* 4 dln. in folio; J. Van Braam, te Dordrecht, in 1724, Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indien*, 5 dln. in folio met platen en kaarten; B. Lakeman, te Amsterdam, in 1725, Labat, *Reizen naar de Franse eilanden van Amerika*, 4 dln. in kwarto met platen en kaarten; J. Tirion, te Amsterdam, in 1729, *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren*, 43 dln. met platen; P. De Hondt, te Amsterdam, Prevost, *Beschrijving der Reizen, of verzameling enz.*, 21 dln. met platen en kaarten, 1747; A. Blussé, te Dordrecht, De la Porte, *De nieuwe Reiziger, of Beschrijving van de oude en nieuwe Werelt*, 32 dln., 1766; J. Van Schoonhoven, te Amsterdam, Volkmann, *Reisboek door Italiën*, 6 dln. met platen, 1773; Van der Plaats, te Harlingen. *Nederlandsche Reizen ter benordering van den Koophandel*, 14 dln. met platen, 1784.

Naar gelang gaandeweg de zucht naar het bezoeken van vreemde landen en volken toenam, de koopmansgeest aanwakkerde en de trek tot de zee machtiger werd, was er, vooral omtrent die laatste, wetenschap, bepaalde wetenschap noodig ten behoeve van den zeeman. Scheepsbouw en stuurmanskunst waren reeds lang hier met ijver beoefend. Maar waaraan bovendien dagelijks al meer en meer behoefte bleek te bestaan, dat waren goede kaarten, zee- en landkaarten.

Al in vroeger jaren hadden Ortelius en Mercator — beiden vlamingen — in die richting het ijs gebroken. Mercator had reeds vóór Ortelius uitstekende kaarten vervaardigd, maar Ortelius was de eerste, die een eigenlijk gezegd kaartboek uitgaf en zijn heele zorg eraan wijdde om die

verzameling zoo volledig mogelijk te maken. Hij had daartoe de beste kaarten bijeengebracht, die in de verschillende landen van Europa in het licht verschenen waren en was voortdurend werkzaam om zich van al het nieuw verschijnende op de hoogte te houden, blijkens de uitvoerige lijsten, die hij aan de uitgaven van zijn kaartboek (*Theatrum Orbis Terrarum*) liet voorafgaan en die een duidelijk overzicht geven van hetgeen tot dien tijd op dit gebied was geleverd. Lelewel heeft die oorspronkelijke kaarten volgens de lijst van 1592 in het tweede deel zijner *Géographie du moiien âge* naar de landen bijeengesteld: een belangrijke bijdrage voor de cartographie van de 16de eeuw. Blijkens de opschriften op enkele kaarten, stonden aan Ortelius, die bij Plantijn te Antwerpen zijn werkplaats had, de kopersnijders Franciscus Hogenberg en Johannes van Doetichem, welbekende namen in de aardrijkskundige wetenschap, ten dienst. — Van het *Theatrum* verschenen tot 1624 wel twintig uitgaven, telkens verbeterd en vermeerderd, behalve de vele navolgingen in het buitenland. Na 1600 werd Ortelius langzamerhand verdrongen door Mercator's *Atlas*, gelijk deze weder plaats moest maken voor die van Hondius en Kaerius.

De zeekaartboeken, waarvoor Holland in de 17de eeuw zulk een wereldberoemdheid kreeg, en waarin de boekhandel zulk een uitnemend vruchtbare koopwaar vond, waren later wel de bijzondere en meestal van staatswege beschermde ondernemingen van kaartenmakers of uitgevers¹⁾, maar gingen in het begin veelal uit van de lands- en provinciale regeeringen, vooral van die van Amsterdam. Reeds in 1585 deed laatstgenoemde stad op eigen kosten „ten dienste van het geheele land” een werk het licht zien over de vaart naar de Oostzee en droeg de vervaardiging daarvan op aan Albert Haeyen van Amsterdam. Het verscheen onder den volgenden,

1) In den *Navorscher* van 1871 komt een opgaaf voor van ruim 120 belooningen, door de staten-generaal tusschen 1586 en 1630 toegekend aan kaartenmakers, graveurs enz. voor het bezorgen van zeevaartkundige uitgaven.

niet al te beknopten titel: „*Amstelredamsche Zeecaarten. Niet sonder excessive oncosten der selver stede, met grooter neerstigheyt ende moeyten, den zeevarenden ten besten nieuwelick bij een vergadert* door Albert Haeyen. *Waarinne soo schriftelick als met caerten claer ende oogenschijnlijck acnghewesen werden de swaricheden van Gronden, Kuylen ende Sanden, die een Seeman souden moghen ontmoeten int uyt ende in seylen van de Stroomen, Rivieren ende Havens.* Tot Leyden, by Christoffel Plantijn, voor Albert Haeyen van Amstelredam.” Uit dit laatste blijkt, dat Plantijn alleen de drukker en dat de schrijver tegelijk de uitgever was, voor rekening van de stad Amsterdam. Om nu evenwel tegen mogelijken nadruk te waken, een rechtsverkorting waaraan een stedelijke regeering even goed blootstond als een partikulier uitgever, werd aan A. Haeyen een privilegie voor tien jaar verleend, en wel met deze woorden, voorin het werk afgedrukt: „dat door Alb. Haeyen, woonende tot Amstelredam is aanghedient seker inventie van eender zeecaarten bij hem ghemaeckt, door middele van de welke een Schipper oft Stuerman soude connen zeylen in al sulcke havenen enz. daert hem ghelieven soude, ten aansiene van Borghemeesters te Amstelredam; midtsgaders den Schippers ende Stuerlieden aldaar, ende bij de selve gheprobeert ende goet ghevonden, hebbende daervan een Boeck te samen ghebracht ende in Zeecaarten vervat. Midtsgaders daerby een ander Boeck waerinne den middel ghedoceert wort waarby de Schippers ende Stuerluyden sonder eenighe metinghe haer hoochte by den firmamente souden moghen speuren; ende voorder haren vaartgemak ende spoet tallen uren van den daghe moghen gissen. Begherende de selve Boecken te doen printen, ende in drucke te laten uytgaen, om daer van na veel aerbeyt ende moeyten een weynich vruchts ende profyts te ghenieten: versoeckende” enz.

Toen het werk afgedrukt en in den handel gebracht was, verscheen het natuurlijk met een „opdragt aan Burgemeesteren en 36 Raden van Amsterdam.” Dat de schrijver met zijn werk ingenomen was, spreekt van zelf; maar de

bescheidenheid die ernaast staat verdient meer aandacht. Eigenaardig is de manier, waarop Haeyen, een der éérste schrijvers van een zeekaartenboek — L. J. Waghenauer ging hem met zijn *Spiegel der Zeevaert* in 1584 nog vóór — nog in alle eenvoudigheid spreekt over dit vak van studie, dat binnen korte jaren een groot deel van Holland's roem en rijkdom zou uitmaken. „Wat onghelucken,” zegt hij in die *Opdragt* niet altoos even duidelijk, „swaricheden hier en teghens ter zee, soo wel aen menschen als aen schepen ende goedt tot irreparabele schade van Coopluyden niet alleen, maar ook van gheheele Landen, Provinciën en particuliere Steden, alleene door ongheleerde tulpen ende botte Stuerlieden hier voormaels gheschiet ende noch gheschien moghen is openbaer. Deze inconuenienten en meer andere redenen by U, Mijn Eerw. Heeren aenghemerct ende van wegghen 't ghemeyne Vaderlant ende hen onderdaene Zeevaerende, ter herte ghenomen, so hebben de selve Eerw. Heeren sonder twyfel ghemoveert ende veroorsaect, te dencken, ende met alle yver te besorghen, reformatie van eenen nieuwen, ende sooveel mogelick oprechter Zeecaerte, deselve tot waarschouwinghe van alle voorsichtighe Stuerlieden, ende tot stichtinghe van den aencomenden Zeeman, voor ende int licht te brengen, gheen ghelt, arbeyt, costen noch moeyten sparende. Terwijle dan U.E.W. om 't selve voorghenomen werck te effectueeren ghelieft heeft ghehad, te employeren mijnen persooene, ende ick geerne bekenne de cleyneheyt myns verstants ende dat daeromme hiertoe wel ander ouder geschicter en bequamer Stuerlieden hadden weten te vinden, nochtans ick overdencke UEd. sorgvuldighe, profytelicke ende Godtsalighe voornemen, daer beneffens bekennde de hooghnoodicheyt des wercks, ende dat niemant hem selven, maar 't ghemeyne Vaderlant, en synen evennaesten gheboren is, hebbe ghedocht dat ick met rechte voor Godt, ende myn Heeren soude moghen werden beschuldigt, indien ick daerinne myne geringe arbeyt, teghens soo groote excessive onkosten by U.W.E. Heeren hieromme ghedaen, hadde gheweyghert. Hebbe daeromme, op hope van gheluckigh vol-

brengen, deselve last van UE. Heeren ghewillichlyck aangenomen, ende by provisie met dit mynen eersten boeck: de periculen van der zee, met hulpe van Godt, lichtelycken sullen connen schouwen ende ontgaen. Ende verhoope oock dat deselve mijne Heeren tot welvaert, niet alleen van Hollandt ende Zeelandt, maar oock van de gantsche Christenheyt (bij manier van spreekken) ende tot een eeuwich ende onsterflick lof der stede Amstelredam sullen sijn — waertoe Gods Gheest sonderlinghe U Mijne Heeren en Mecenaten be-waare" 1).

Van toen af werd de kaarthandel, of meer algemeen de handel in zeevaartkundige werken, een zeer bloeiende tak van nijverheid. In Amsterdam alleen vond men in de 17de eeuw een groot aantal winkels, waar bepaaldelijk dergelijke boeken en kaarten te koop waren en die zich aankondigden door deze of dergelijke uithangborden: In de Caertwinkel. — In de vergulde Sonnewyser. — In de Lootsman. — In de Atlas. — In 't Stuermans gereetschap. — In den nieuwen Passer. — In 't vergulde Caertboek. — In den verghulden Passer. — De gecroonde Const- en Caertwinkel. — In de gekroonde Lootsman. — In de Stuerman. — In den jonghen Lootsman. — In de Globen. — In de Lootsman. — In Sansons Atlas. — In den Atlas. — In de nieuwen Lootsman. — In de Pascaert. — In de witte Pascaert. — In de Wereltcaert, enz.

De meeste houders van deze uithangborden waren winkeliers, die hun brood, en veelal een ruim brood, verdienden met een binnen- en buitenlandsch debiet. Enkelen waren groothandelaars, uitgevers, wetenschappelijke aardrijks- en zeevaartkundigen, zooals Hondius, Janssonius, Blaeu, Colom, Joh. Van Keulen, Ottens e. a., die als zelfstandige bewerkers van hun *Caert-tresoor*, *Zeespiegel*, *De Vyerighe Colom*, *Licht der Zeevaert*, *Caertboeken*, letterlijk de helden geweest zijn van onze 17-eeuwsche zeevaart. Opmerkelijk is het, dat de boekhandel in die eeuw, bij ontstentenis van nog zooveel

1) *De Navorscher*, 1863, bl. 45.

andere wetenschappelijke literatuur, in dit vak zoo frisch, zoo krachtig zich betoond heeft. Geen tijdvak is er geweest, dat zooveel degelijk gevormde mannen heeft kunnen toonen, en tegelijk mannen zoo door en door handelaars. Eigenlijk wedijverden die twee eigenschappen bij sommigen om den voorrang. Waar op het veld der klassieke letterkunde uitgevers als de Elsevier's, Wetstein's, Hackius, Ravellinge, Luchtmans, om maar een greep van enkelen te doen, om hun invloed bij het doen herleven van oude latijnsche en grieksche schrijvers hoog staan aangeschreven, daar mogen niet vergeten worden zooveel uitgevers als bijv. C. Claesz, Elsevier, Hondius, Van Waesberge, Schouten, Van der Aa, door wier toedoen een aantal reizen geschreven en gedrukt werden, en de Janssonius', Blaeu's, J. Aertz Colom, Hondius, C. Allard, aan wier nauwgezette studie en toewijding onze republiek grootelijks de eer van haar zee- en landkaarten te danken had.

Toonde de 17de eeuw zich bij uitnemendheid rijk in literatuur op aardrijkskundig gebied en op dat van de wetenschap der zeevaart, de 18de ging, behoudens enkele wijzigingen, daarmede bijna even vruchtbaar voort: een opmerkelijk verschijnsel, dat wel waarlijk bewijst, hoe de liefde voor de kennis van het verre-vreemde niet, evenals zoo vaak menige andere studie of oefening, een tijdelijke aantrekkingskracht bezat, maar hoe zij waarlijk bij ons volk als ingeplant was. Nog altijd bleven de deftige, stevig gebonden reisbeschrijvingen, met haar vele platen en zuivere kaarten de keurigsten onder de boeken die van de pers kwamen; nog altijd bleven zij met een handvol geld en in overvloed gekocht. Uitgevers als Covens en Mortier, F. Halma (zelf bekwame cartographen) H. de Leth, J. Van Schoonhoven, P. Schenk, J. Tirion, bewezen, niet alleen door de veelheid, maar veel-
 eer door de degelijkheid hunner uitgaven, met welk een voorliefde, maar ook voordeel, zij zich aan dat vak toewijdden. Niet minder bleven de atlassen in trek, zoowel de vermeerderde herdrukken van vroegere als nieuw vervaardigde,

al werden de zeekaarten gedeeltelijk door land- en stede-kaarten vervangen. Het *Groot Stedenboek* bij Covens en Mortier, met 449 kaarten, kostte niet minder dan f 270.—, en onderscheiden kaartwerken zouden te noemen zijn van om en bij de f 50.—, die meermalen herdrukt moesten worden. Op buitenlandsche missen bleven de hollandsche atlasen nog altoos den voorrang genieten. De hollanders hadden overal in het buitenland om hun onverschrokken tochten en hun daardoor verzamelden rijkdom een beroemden naam, en de aardrijkskundige werken, die zij daarover het licht hadden doen zien, vonden belangstelling in alle streken der wereld.

Binnenlandsche gretigheid en buitenlandsche aandacht maakten het uitgeven van reizen en kaarten, hoe kostbaar ook, tot een winstbelovende onderneming. De boekhandel had er geen gering deel van zijn bestaan aan te danken. Indien men in het oog houdt, hoe weinig vakken van literatuur in die dagen nog beoefend werden en dat bijna alleen de klassieke letterkunde en de godgeleerdheid aan de pers arbeid verschafte, dan krijgen, wat den boekhandel betreft, deze weelderig uitgevoerde folianten en kwartijnen met hun menigte afbeeldingen en hun kostelijke banden, voor drukker, uitgever, binder en ieder die aan het uiterlijke boek pleegt mede te werken, een alles behalve onaanzienlijke waarde, des te meer voor een handelsvak, dat betrekkelijk nog pas in zijn opkomst was en zoovóél door eigen opsporing hebben moest — en daarom wellicht zoo krachtvol was.

Maar niet alleen de boekhandel trok er voor een deel zijn bestaan uit. De kunst leefde er evenzeer van. Wie de afbeeldingen teekenden en wie de kaarten sneden, is in den regel op den titel verzwegen. Maar wanneer wij bij het opslaan van onze reizen onder de kopergravuren de namen lezen van Goltzius, Savry, Van Vianen, Stopendaal, Bosboom, Matham, Blooteling, Mulder, Van Ingen, Romijn De Hooghe, De Luiken's, De Lairesse, Goeree, Van Aevele, Houbraken, Van Brosterhuizen, Doesburg, Tanjé, Schouman, Fokke, Philips, Van Schley, Vinkeles, Sallieth, — en wie weet hoe veel anderen te vinden zijn, — dan mag geprezen worden een

vak van handel, dat ook aan de graveerstift van zooveel kunstenaars een eervollen arbeid verschafte.

Godgeleerdheid en stichtelijke lektuur.

Van 1600—1649	106 titels.
” 1650—1699	264 ”
” 1700—1749	837 ”
” 1750—1787	719 ”

Uit deze cijfers valt de overgrootste plaats in het oog, door de stichtelijke lektuur onder de andere boeken, die wij reeds nagingen, ingenomen. Bepaald wordt hier de „stichtelijke” lektuur genoemd. Want de eigenlijk wetenschappelijke, de godgeleerde boeken hielden zich in den eersten tijd bij voorkeur bij het latijn en werden later gaandeweg zeldzamer. Enkele werden bij de uitgaaf te gelijk in het hollandsch vertaald. De in Arrenberg vermelde titels betreffen alzoo, behoudens de uitzonderingen, in den regel werken van godsdienstige verpoozing. Dat was, blijkens de voorop gezette cijfers, vooral in de 18de eeuw een gansche menigte. Wierd daaraan nu nog toegevoegd dat verbazend aantal soortgelijke boekjes van omstreeks *f* 1.— in prijs, die wij hier evenals elders voorbijgaan, maar die in deze groep meer door hun getal dan door hun gehalte uitkomen, dan zouden wij des te meer tot de overtuiging geraken, dat onze republiek zeer zeker een bij uitstek kerkelijk-vrome staat was. Maar al zou het, wat het niet doet, binnen ons bestek liggen om ook die geschriften van kleiner omvang en handelswaarde in oogenschouw te nemen, zoo zou daartoe, althans voor de 17de eeuw, weinig kans bestaan, aangezien een menigte van die boekjes verschenen en verdwenen zijn zonder lang aandacht te trekken, zelfs zonder dat hun titels ergens bewaard zijn.

Dat neemt evenwel niet weg, dat er genoeg overschiet om te doen zien, hoe in den boekhandel de godsdienstige literatuur een voornaam deel van groote bedrijvigheid en doorgaand voordeel was. De 17de eeuw stond hierin nog ver ten

achteren bij de 18de. In het begin van de eerste werd er betrekkelijk nog weinig geschreven, gedrukt en gelezen; de geloofsstrijd bepaalde zich voornamelijk nog tegen de katholieken, om spoedig daarna, te beginnen met Arminius en Gomarus, veel heftiger en hartstochtelijker te worden, toen de protestantsche leeken onderling partij gingen kiezen in het onchristelijk gehaspel van hun aanvoorders, en de kerktwist een rampzalige staatstwist werd. Toen trad onder ons volk de kerk op *naast* den godsdienst, en deze twee — toen vooral *twee* — verwickelden zich in elkander alsof zij één waren, te gelijk tot voortstuwing van dien stroom van gedrukte bladen, die van nu af, hetzij tot stichting hetzij tot opruiing, door ons volk heengedreven werden.

Van 1600 tot 1650 verschenen o. a. voor het eerst of herdrukt, vertalingen eronder begrepen:

Van Calvijn: *Over de IV Evangelisten*, en *Samenstemming der Evangelisten*, en *De Zendbrieven der Apostelen*, en *De Brieven van Paulus*, en *Onderwijs in de Christelijke Religie*, en *Veertig Predikatiën*, en *Over de Ergernissen*; J. Lydius, *Geestelijk Bruiloftsbanket*, en *Hof-fontein, of het Leven van J. C.*; J. Uitenbogaert, *Over het Ambt der Overheid*, en *Kerkelijke Geschillen*, en *Kerkelijke Historiën*, en *Predikatiën*; P. S. Polanus, *Leer der Waarheid*, en *Van de Praedestinatie*; G. Voetius, *Over de Conscientie*, en *Disputatiën over de Fundamentele Artikelen*, en *Godgeleerde Vragen*, en *Kracht der Godzaligheid*. De buitengewoon groote invloed van Gijsbertus Voetius op de hervormde kerk van zijn tijd is bekend. Hij was een man van buitengemeen uitstekende talenten. Als hoogleeraar in de oostersche talen te Utrecht had hij steeds een zich verdringende menigte studenten, ook van buitenslands, om zich heen. Op de synode te Dordrecht onderscheidde hij zich door zijn vurige aanvallen tegen de remonstranten en roomsch-katholieken. Hij schreef niet minder dan 33 werken in het latijn en 17 in het hollandsch. — Thomas à Kempis, *Alleen-spraken der Ziele*. (verschenen in 1628), en *Navolging van Jesus Christus*. Thomas à Kempis kan gezegd worden bij

iedereen bekend te zijn. Dat wil wat zeggen voor een schrijver, die in 1380 geboren is en na zes eeuwen nog leeft. Leerling van de school der broeders des gemeenen levens te Deventer, bracht hij zijn verdere lange leven door in het Agnietenklooster bij Zwolle. Een aantal geschriften, alle eenigermate de hervorming voorbereidende, waren daarvan de vruchten. Geen evenwel was zoo voortreffelijk en wekte zoo overal de belangstelling als zijn *Imitatio Christi*, waarvan gezegd wordt dat er in het latijn meer dan twee duizend uitgaven van bestaan. Wellicht is dit boek na den bijbel het meest verspreid. In alle talen werd het overgebracht; in het hollandsch ettelijke malen; o. a. door J. P. Hasebroek in 1885, vier drukken. Ook de *Opera omnia* van Th. à Kempis werden over heel Europa nagedrukt. — D. Heinsius, *Verachting des doods*, en *Zinnebeelden*; R. Pieterse, *Lof van den H. Geest*, en *Scherf en schild der kinderen Gods*, en *Evangelische Arend of Johannes*; E. Poppius, *De enge poorte*, en *Kleinood*, en *De geboden Gods*; Erasmus, *Brief aan de Galaten*, en *Vermaning tot het Evangelie*, en *Onderwijs aan een Christelijken Prins*, en *Over de eendracht der Kerke*, en *Over de Tong*, en *Oorlogsvervloeking*, en *Uitbreiding van het Kind Jezus*, en *Voorbereiding tot den dood*, en *Over de kinderlijke zeden*, en *Verklaring van het N. Testament*, en *Aanteekeningen op het N. Testament*, en *Gedenkwaardige spreuken*, en *De Christelijke Ridder*, en *Kort Begrip der Godgeleerdheid*, en *Samenspraken*, en *Tegen Luther*, en *Lof der Zotheid*. Van deze vertalingen zijn waarschijnlijk enkele uitgaven in de 16de eeuw verschenen. Evenals van Coornhert's oorspronkelijken arbeid, waarvan in 1630 een kompleete uitgaaf in 3 folio deelen het licht zag. — Episcopus (Simon Bischof) behaalde veel roem met zijn *Onderwijs in de Godgeleerdheid* en gaf, behalve een aantal andere kleiner werken, niet minder dan 93 *Leerredenen* uit, waarvan een tweede volledige uitgaaf verscheen in 1765, een eeuw na 's mans dood. — J. Trigland, *Godgeleerde Werken*, 3 dln., en *Kerkelijke Historien*. Bovendien gaf prof. Trigland (te Leiden) een reeks zeer scherpe strijdschriften uit tegen Uitenbogaert en

de remonstranten. — J. Coccejus, *De Godgeleerdheid verdedigd*, en *Over den Catechismus*, en *Onderzoek der Sociniaansche leer*, en *Godgeleerdheid*, 8 dln.; F. Spanheim (de zoon), eveneens hoogleeraar te Leiden, *Over 't Boek Job*, en *Jesus aan onze deuren*, en *Hemelsche Ladder Jacobs*, en *Troon der Genade*. Spanheim was een der beroemdste godgeleerden van zijn tijd. Zijn theologische studiën heeft hij neêrgelegd in ongeveer 20 geschriften in het latijn. — Philip van Mornay, *Historie des Pausdoms*, en *Verborgenschap der Ongerechtigheid*, en *Bijbel der Natuur*; R. Bernard, *Christi vroolijke stemme*, en *Oudheid der Gereformeerden vóór Luther*, en *Des menschen eiland*. — Hugo de Groot, *Over het Nieuwe Testament*, 4 dln., en *Waarheid van den Christelijken Godsdienst*. Hugo de Groot betoonde zich ook op dit gebied een meester bij uitnemendheid. In het eerst haalden de geleerde mannen van het vak voor dezen leek de schouders op. Maar nog bij zijn leven betwistte niemand hem den toegekenden eere naam van „Verbeteraar der Godgeleerde studiën.” Zijn *Waarheid van den Christelijken Godsdienst* werd tweemaal in het fransch, tweemaal in het duitsch, in het engelsch, deensch, grieksch, perzisch, arabisch, maleisch en chineesch overgebracht, (zie H. C. Rogge, *Bibliotheca Grotiana*). — D. R. Kamphuizen, *Theologische Werken*. Dirk Rafaelsz. Kamphuizen had een onrustig en zwervend leven. Hij begon met schilder te zijn. Juist toen zijn kunstwerk wat in trek kwam ging het predikambt hem aantrekken en verwisselde hij het penseel met het studieboek. Onderwijl verdiende hij het brood met les geven. Soms preekte hij in den dom te Utrecht onder grooten toeloop. Maar een vaste plaats mocht hij om zijn vrijzinnige denkwijs niet bekomen. Zelfs werd hij daarvoor een tijdlang gevangen gezet. Vrij gelaten week hij uit naar Friesland, waar hij deelgenoot werd in den boekhandel van P. Arents, te Norden. Later dreef hij een vlashandel te Dokkum. Niettegenstaande al deze wisselingen stond Kamphuizen's naam hoog aangeschreven. Zijn *Stichtelijke Rijmen*, een boek van 4 deelen, werd dertigmaal herdrukt. — In de eerste helft dezer eeuw werden van Menno Simons veel boeken

herdrukt, die reeds in de vorige eeuw waren uitgekomen: *De bekeering van het Pausdom, De Zaligmakende Leer*, en eindelijk zijn *Godgeleerde Werken* alle te samen. Zijn afzonderlijke geschriften telden wel 25 titels. — Dit was eveneens het geval met de werken van David Joris, over wiens arbeid en invloed dr. A. Van der Linde een merkwaardige bereedeneerde bibliographie gegeven heeft. — Minder vruchtbare schrijvers uit dezen tijd, maar desniettemin even gezocht, waren: J. E. Jungius, wiens dikke kwartijn *Verborgenheden der laatste tijden* een tweeden druk noodig had. Hetzelfde voorrecht viel te beurt aan de *Samaritane of Spiegel der Barmhartigheid*. — F. Baltens, *Samaritane of Spiegel der Godvreesentheyd*, en *Kleinoodt ter Verklaring van het Evangelie van Johannes*. Frans Baltens, boekhandelaar te Dordrecht, werd onder zijn beroep aangestoken door de zucht om boeken te schrijven. Het spreekt van zelf dat een stichtelijke stof het eerst voor de hand lag. Het is niet uitgemaakt of de schrijver-uitgever òf krankzinnig was òf met voorbedachten rade te werk ging, toen hij zooveel onzin aaneenreeg en dien met zoo onbegrijpelijke slordigheid liet drukken. Zooveel is zeker, dat zijn *Kleinoodt ter Verklaring van het Evangelie van Johannes*, en iets later, 1648, zijn *Samaritane ofte Spiegel der Godvreesentheyd ende Eerbaarheid*, als volslagen misdruk ter wereld kwamen. Desniettenstaande werden deze dwaze boeken nog vrij druk gezocht bij een klasse van lezers, die zich vermeiden en stichting vonden bij het gebombam van bepaald zinlooze klanken. — Wij noemen verder als stichtelijke schrijvers: M. Heins, E. Van Engelen, T. Sibelius, A. Hasius, J. Heidanus, Festus Hommius, en H. Alting, en, toen reeds, vertalingen uit het engelsch van F. Bacon en R. Bentley. — Hoe soms een zonderlinge titel een buitengewone aantrekkingskracht had, bleek uit: *Zielsgerechten toegemaakt uit Hemelsche Specerijen gehaald uit den kostelijken winkel der Goddelijke Schrift*, door Johan De Brune, vroeger herder en leeraar en laatst raadpensionaris van Zeeland. — De meeste boeken van dezen tijd waren nog in folio of in kwarto.

Nog krijg hier een plaats de vermelding, dat David Mostart, notaris te Amsterdam en groot bevorderaar van muziek, een der eersten was, die in 1612 de psalmen van Datheen op noten bracht en alzoo het gereformeerd kerkgezag invoerde, tot niet geringe verbetering van de openbare godsdienstoefening.

Godgeleerde werken in het latijn geschreven zijn in dezen tijd aan de orde van den dag; het wetenschappelijke vak was internationaal; één zelfde taal was, gelijk wij zagen, het voertuig van mededeeling. Maar deze onderlinge gemeenschap, en de verhuizing der professoren, maakten dat veel hollandsche voortbrengselen in den vreemde, en, omgekeerd, veel buitenlandsche hier te lande in het licht verschenen. Ook deze omstandigheid maakt het moeielijk onze godgeleerde latijnsche literatuur na te gaan. Als een greep uit grooten voorraad worden genoemd: Arminius, *Opera Theologica*; Gomarus, *Opera Theologica*; Rivetus, *Opera Theologica*, en *Opuscula Theologica*, en *Observationes Theologicae*, en 35 andere latijnsche en fransche titels; Voetius, *Lachrymae Crocodilli*, en *Epistola Apologetica*, en *Selectae Disputationes Theologicae*, en *Politica Ecclesiastica*, en wel 20 titels meer; Coccejus, *Lexicon Veteris Testamenti*, en een aantal kleinere werkjes, samengevat in *Opera omnia*; J. Hoornbeek, *Institutiones Theologicae*, en *Theologia practica*, en *Euthanasia*, en 35 titels daarenboven; Hugo Grotius, *De Satisfactione Christi*, en *Annotationes in Vetus Testamentum*, en *In Acta et Epistolas Apostolorum*, en *In Epistolas Canonicas*; Trigland, *De Dei Gratia*, en *De Voluntate Dei*; F. Spanheim (de oude), *Dubia Evangelica*, en *Geneva restituta*, en *Exercitationes de Gratia*, en 10 andere; S. Maresius (des Marêts), *Quaestiones Theologicae*, en wel 40 latijnsche en fransche geschriften meer; Anna Maria Schurman, *Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, Gallica*, en *Eucleria seu Melioris Partis Electio*, en verscheidene theologische strijdbrieven; Jac. Alting, *Theologica historica*, en *Institutiones Chaldaearum*, en *Grammatica Hebraea*, en *Loci communes theologici*; W. Baudartius, *Apophthegmata Christiana*, zes drukken.

In de laatste helft der eeuw begon de kerkelijke tweespalt zich al meer en meer te openbaren. Van weerskanten namen de partijen toevlucht tot de pers. Ook de stichtelijke lektuur, die onvermijdelijk een kleur moest dragen, groeide gaandeweg in uitgebreidheid aan. Men moge over de strijdlustigheid van de voorgangers uit dezen tijd weemoedig het hoofd schudden, de lof kan hun niet onthouden worden, dat zij, ieder van zijn eigen standpunt, voor hun overtuiging ijverden, en dat wel met een verbazende vruchtbaarheid van pen.

Binnen dezen tijdkring verschenen voornamelijk :

Menno Simons, *Volledige Godgeleerde Werken* (120 jaar na zijn dood); T. à Brakel, *Het Geestelijk leven*, vijftien drukken, en *Eenige Christelijke Meditatiën*, en *Trappen des geestelijken levens*, beide menigmaal herdrukt; Willem à Brakel (zoon), *Jezus Christus Souverein Koning*, en *De ware Christen*, en *Halelujah of Verklaring over het Genadeverbond*, en *Toetssteen der Waarheid*, alle in verscheidene drukken, en *Redelijke Godsdienst*, 2 dln., f 7.10, waarvan een achttiende druk verscheen. De beide predikanten à Brakel waren voorbeeldig zachtmoedige mannen; de zoon stond bekend als een der beste theologen van zijn tijd. — A. Cocq, *Hemelsche Philosophie*, en *Sleutel des Evangeliums*, en *Practijk der Godzaligheid*, en *Zielwacht der Oprechten*; F. Ridderus, *Gesichten over het Lijden van Christus*, drie drukken, en *Bloedspiegel der Religie*, vijf drukken, en *Proces voor God tegen allerlei Atheïsten*, 2 dln., en *De Mensche Gods*, en *Schriftuurlijk Licht*, 5 dln., en nog wel 50 kleinere geschriften, waarvan de meeste ettelijke malen herdrukt werden; G. Saldenus, *Leven uit den dood*, en *Weeklachten der Heiligen*, en *Weg des Levens*, en *Geestelijke Honigraat*, en *Droevige staat eens Christens*, in het geheel een 30-tal, waarvan 5 in het latijn. Ook Saldenus zag van zijn werken onderscheidene herdrukken; J. Martinius, *Over Christus' geboorte*, en *Het Huis des Heeren*, en *Gekruizigde Christus*, zes drukken, en *Over den Catechismus*, vijf drukken; W. Teellinck, *Godgeleerde Werken*, 3 dln. Willem Teellinck, predikant te Middelburg, is een bijna on-

geloofelijk voorbeeld van werkkraft. Niet minder dan 80 titels worden van hem opgegeven, voor een gedeelte verzameld in zijn *Godgeleerde Werken*; „een kleine bibliotheek op zich zelve”, zegt Ypeij. Maar daarenboven liet hij bij zijn dood nog 127 handschriften na, die „persklaar” waren. En toch werd Teellinck maar 50 jaar oud. — A. Hildersham, *Psalm 51*, en *Fontaine des levens*, en *Leer van vasten en bidden*, en *Salomons raad*; P. J. Twisk, *Bijbelsch Naamen Woordenboek*, en *De val Adams*, en *De rijke dwaas*, en *Vaderlijk Geschenk*, en een aantal kleiner boeken meer; C. Hartsoeker, *Het N. Testament verklaard*, en *Het Evangelie van Mattheus*, en *Lucas*, en *Marcus*, meermalen herdrukt; J. Van Lodenstein, *Zions Weeklachten*, en *De geestelijke Opwekker*, en *Weegschaal der Heiligen*, en *Opdracht van eens Christens goederen aan zijn Eigenaar*, en *Heerlijkheid van een Christelijk leven*, en *Predikatiën*, en *Uitspanningen*, *Stichtelijke Gesangen*, zestien drukken. Jodocus Van Lodenstein, ofschoon ruim met middelen bedeeld, leefde hoogst sober, om des te ruimer te kunnen zijn in weldoen. Uit dit beginsel bleef hij ook ongehuwd. — Spinoza, *De rechtzinnige Theologant*, een vertaling van zijn *Tractatus theologico-politicus*, 20 jaar vroeger verschenen, en *Nagelaten Geschriften*. Spinoza's schriften zijn niet vele, maar ze zijn goud. Hij stierf nauwelijks 45 jaar oud. — Descartes, *Beginselen der Wijsbegeerte*, en *Werken*, 4 dln. De meeste afzonderlijke geschriften van Descartes, in het latijn, kwamen eveneens hier te lande, maar veertig jaar vroeger, 1642—50, uit. Zij hadden lang werk om bij ons publiek bekend te worden. — W. Momma, *Schriftmatige bedenkingen*, en *De Huishouding Gods*, en *Kennisse der Waarheid*; F. Elgersma, *De Herder Israels*, en *Tranen van Jesus Christus*, en verscheidene dergelijke meer. Galenus Abrahams, *Verdediging der Christelijke leerstukken*, en *Verdediging der Doopsgezinden*, en *Kort Begrip van den Christelijken Godsdienst*, dertien drukken; J. Acontius, *Arglistigheid des Satans*; D. Van Breen, *Disputatie tegen de Joden*; J. Borstius, *De Koning Ahasverus dronken en gram*, en *Over het dansen, kussen en omhelzen*, en een menigte niet zeer

zachtmoedige calvinistische schrifturen. Meest al die strijckreten werden herhaaldelijk herdrukt. — Th. Alberthoma, *De Rechter in het Paradijs*; F. Van Hoogstraten, *Voorhof der Zielen*, en *De Christelijke Ridder*; G. Amesius, *Tegen de Remonstranten*, en *Vijf Boeken van de Conscientie*; J. Koelman, *Over het Formulier bidden*, en *Blijken van Godzaligheid*, en onderscheidene dergelijke werken; S. Oomius, *Practijk der Godgeleerdheid*, 3 dln., en *Over de Sacramenten*, en *Wonderen des Allerhoogsten*, en nog 75 andere titels, die meest alle een- en andermaal herdrukt werden. Oomius was een van de meest gelezen stichtelijke schrijvers. — M. Leydekker, *Triumph der Christelijke Waarheid*, en *Smarte van den Messias*, en *De onnoozelheid der zuchtende Kerk*, en *Goddelijke Waarheid*, en een 20-tal twistschriften, en ruim nog 40 in het latijn, die uit het begin der volgende eeuw dagteekenen. — H. Suicerus, *De zeven Zegelen*, en *Wereld- en Kerkveranderingen*; J. Hondius, *Licht schijnende in de duisternis*; H. Groenewegen, *Opperste Wijsheid*, en *Hooglied van Salomo*, en een aantal geschriften meer; H. Alting, *Over den Heidelbergschen Catechismus*, en *Het Lied van Mozes*, en *De Rechtvaardigmakende Christus*, en *Onderwijs in de Hebreeuwse en Chaldeeuwse talen*; C. Vitringa, *Schets van geestelijk leven*, vier drukken, en *Verborgten zin der Mirakelen*, en *Over den tempel van Ezechiël*; N. W. Iringk, *Over de Psalmen*, 4 dln.; J. Curcellaeus, *Theologische en Zedelijke Werken*, 2 dln.; F. Burman, *Verklaring der H. Schrift van Genesis tot Esther*, 5 dln., en *Godgeleerdheid*, 2 dln., en *Over het lijden van Christus*, en *Christelijke leer*, en meer andere zeer gezochte wetenschappelijke boeken; J. d'Outrein, *De Zendbrief aan de Galaten*, en *Het Hooglied van Salomo*, en *De Gelykenissen*, en *Honigzoet der Verdrukkingen*. Joh. d'Outrein, hoogleeraar te Amsterdam, gaf nog veel meer werken uit in het begin der volgende eeuw. Zijn geschriften tellen wel 70 titels, waaronder 15 latijnsche. Hij gaf, als een der eersten, het goede voorbeeld om voor zijn godgeleerde studiën het hollandsch te kiezen en het latijn alleen te gebruiken voor zijn *Orationes* en *Dissertationes*.

Zijn werken beleeften meest allen herdrukken. — D. Knibbe, *Het oordeel Gods*, en *De hand Gods*, en andere veelgezochte geschriften. H. Ten Brink, *Prophetische Godgeleerdheid*, en meer godgeleerde en stichtelijke werken. H. Ubink, *Keten der Prophetische Godgeleerdheid*; F. H. Heideggerus, *Teekenen des laatsten Oordeels*, en *Wonderteekenen van den Hemel*; P. Langedult, *Christelijke Zedekunst*, en *Over de Klaagliederen*; J. Vlak, *Over de Rechtvaardigmaking*, en *Witte Keursteen*, en *Mozes' zegen en vloek*, en ettelijke dergelijke werkjes. J. Duykerus, *Gezangen over den Heidelbergschen Catechismus*, en *Kerkelijke Geschiedenissen*, 2 dln., en *Geopende deuren der Godgeleerdheid*; A. Van Weesel, *Luister en Sieraad van den Messias*, en *Openbaring van Johannes*, en vele meer in de volgende eeuw. H. Sibersma, *Palmboom des levens*; T. Wilman, *Tijd des Eindes*, en *De Huishouding Gods*; T. Onderijk, *God in den zondaar verheerlijkt*, en *De dwaze Atheïst*; W. Eversdijk, *De heerlijkheid van den Messias*, 2 dln., en *Lof des Heeren*; P. Van Staveren, *De weg der Rechtvaardigen*, en *De huishouding Gods*; L. Van Zanten, *Gods Voorwetenschap*, en *Het Symbolum der Apostelen*, en *Treurtooneel van doortuchtige Vrouwen*. — En een aantal anderen, wier werken zich tot enkele weinige beperkten, maar daarom in den regel niet minder gelezen werden: P. De Wit, J. Moller, E. Marnet, J. Hall, A. Wittenhuis, H. Ghijsen, J. Schuts, A. Junius, H. Rombout, H. Visscher, A. Geulincx, E. Van der Hoogt, J. Lucas, C. Ripa, J. Dailaëus, J. Beeldsnijder, E. Stillingfleet, Baron Van Arnhem, een Geldersch edelman, die een tiental stichtelijke en dichterlijke boekjes schreef.

De groote vraag naar godsdienstige lektuur, niettegenstaande aan die behoefte door onze predikanten rijkelijk scheen voldaan te worden, was een natuurlijke aanleiding dat de boekhandel al meer en meer een open oog had ook op het buitenland, of dit wellicht iets voordeeligs opleverde ter vertaling. Zoo verschenen hier, en onder buitengewonen bijval, een aantal geestverwante werken, van R. Baker, J. Taylor, E. Rogers, N. Rogers, R. Sibbs, J. Gataker, W. Perkins, G. Bayle, L. Bayle, R. Baxter (wel 30 titels), O. Sedgwick,

W. Sherlock, J. Smith. — P. Du Moulin, vurig ijveraar tegen de katholieken en de aanhangers van Arminius, achtte het een gewetenszaak om te trachten een kerkgezag, als hier te lande van de dordsche synode, ook in Frankrijk in te voeren; hetgeen natuurlijk mislukte. Een 25 geschriften van dezen vonden hier vertaling. — B. Turretinus, *Predikatiën*, Antoinette Bourignon, *Al hare Werken* 19 deelen. Deze werken werden omstreeks 1680 oorspronkelijk in het fransch te Amsterdam uitgegeven. Stuksgewijs werden ze niet alleen in het hollandsch, maar ook in het engelsch en duitsch vertaald. Antoinette Bourignon was een godsdienstige dweepster, die beweerde uitverkoren te zijn om aan de wereld een nieuw christendom te verkondigen. — C. Drélincourt, de Fénelon. — En J. J. Dusch, L. Wolzogen, J. Böhme (*Godwijze Werken*, de verzameling van een 12tal titels). Böhme was, evenals A. Bourignon, een geestdrijver. Zijn mystieke boeken zijn volslagen onbegrijpelijk, en boos bovendien. Aangezien zijn geschriften in Duitschland geen uitgever meer konden vinden, werden zij ook in het oorspronkelijke uitgegeven te Amsterdam.

Ook de roomsch-katholieken hadden hun stichtelijke lektuur. Pater Malebranche gaf zijn *Ontdekking der Waarheid*, 3 dln.; pater Hazardt, *Triumph van de Katholieke Kerk*, en *Kerkelijke Historie*, 4 dln., en *Groote Catechismus*, 2 dln.; J. Chévassu, *Predikatiën en Meditatiën*, 6 dln.; J. Hennequin, *Predikatiën*, 4 dln.; C. Bourdaloue, *Leerredenen*, 12 dln.

Het meerendeel van de hollandsche godsdienstige boeken in dit tijdvak kwam nog uit in kwarto formaat.

Godgeleerde werken in het latijn geschreven, waren o. a. Joh. à Marck, *Compendium Theologiae Christianae*, drie drukken, en *Medulla Theol. Christ.*, verscheidene malen herdrukt; Vitranga, *Commentarius in Lib. Jesaiae*, en *Observationes Sacrae*, en *Aphorismi*, en *Historia chronologica*; Spinoza, *Principia Philosophiae*, en *Opera posthuma*; Leydekker, *De Republica Hebraeorum*, en *Historia Ecclesiae*, en *Medulla Theologica*, en wel 25 titels van kleiner werken meer; Schultens, *Animadversiones ad Vet. Testamen-*

tussen, en *Liber Jobi*, en *Fundamenta Linguae Hebraeae*, en 20 kleinere werken; Witsius, *Exercitationes sacrae*, en *Miscellaneae sacrae*, en *Exercitationes Academicae*, en verscheidene meer; Van Limborch, *Theologia Christiana*, en *De Veritate Religionis Christi*, en *Commentarius in Acta Apostolorum*; A. Trommius, *Concordantiae Graecae Versionis LXX Interpretum*; H. A. Roëll, *Dissertatio phil. de Mentis existentia*, en *Dissertationes philosophicae*; J. Le Clercq, *Quaestiones sacrae*, en *Ontologia et Pneumatologia*, en *Logica*, en *Opera philosophica*, en een aantal andere latijnsche en fransche werken; F. Burman, *Synopsis Theologiae*, en *Tractatus de Passione Christi*, en *Exercitationes Academicae*.

Bij den overvloed van de in het bijzonder „stichtelijke lektuur”, dien de 18de eeuw oplevert, gaan wij afwijken van den tot hiertoe gevolgdten regel om de titels van boeken naast de auteursnamen op te geven in eenigszins ruime maat. De lijst zou àl te vervelend worden. Het kan ook met minder af om het karakter der schrifturen aan te geven. Wij beperken derhalve onze keus vooral tot die schrijvers, die uitgemunt hebben òf door vruchtbaarheid, òf door de kostbaarheid hunner uitgaven, òf door hun invloed op het publiek. Mindere goden noemen wij alleen met namen.

Tusschen 1700 en 1750 zijn o. a. verschenen: T. Antonides, *Brieven van Petrus en Jacobus*, en *Wonderwerken van Jezus*; D. Goltzius, *Brief van Petrus*, 2 dln., en *Laatste Gedachten*, en *Nagedachten*; J. Creyghton, *Zendbrief van Johannes*, en *Brief aan de Hebreëen*; J. Huysinga, *Evangelie van Mattheus* (11.—) twee drukken, en *De teekenen der tijden*; J. Bierman, *Brieven aan de Corinthiers*, en *Mozes en Christus*; C. Carolinus, *Het Hooglied van Salomo*, en *Merg der Godgeleerdheid*; M. Koning, *Heilige Voor- en Zinnebeelden*, 6 dln. in folio, en *Heilige Mengelstoffen*, 2 dln.; W. Deurhof, *Godgeleerdheid*, 2 dln., en *Brief van Petrus*, en *Grondvesten der Godsdienst*. Ook vóór 1700 kwamen enkele werken van hem uit. William Deurhof, 1650—1717, was een merkwaardige verschijning. Van nederige afkomst werd hij van beroep

mandenmaker te Amsterdam. Onder zijn bedrijf door las hij Spinoza, Descartes e. a. en hield avondvoorzittingen over het geloof. Zoo vormde zich een sekte die zich naar hem noemde, maar waardoor hij in botsing kwam met den kerkeraad, die hem uitbaande. Later bracht hij het tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te Utrecht. — J. W. Teylingius, *Over den Catechismus*, en *Waarheid der Christelijke Godsdienst*; T. Ganda, *Spiegel der Vrouwen*, en *Zinnebeelden der Liefde*; J. Hiel, *Bijbelsche Historieen*, en *Zendbrieven*; B. Hunnius, *Zions lofgejuich*, en *Weegschaal des Heiligdoms*, en *Wegen der Cherubijnen*; Galenus Abrahams, *Stichtelijke Geschriften*; J. Van der Kemp, *Over den Catechismus*, zeventien drukken, en *De Christen het eigendom van Christus*, negentien drukken; D. Knibbe, *De leer der Gereformeerde Kerk*, zes drukken, en *Wonderwerken van Mozes*, en *De Heidelbergsche Catechismus*; F. A. Lampe, *Verborgenheden van het Genadeverbond*, 6 dln., en *Het Euangelium van Johannes*, 3 dln., en *Gestalte der Bruid van Christus*. Prof. Lampe, te Utrecht, was een wonder van vruchtbaarheid. Hij schreef niet minder dan een 60-tal grootere en kleinere werken in het latijn en een 40-tal in het hollandsch, niettegenstaande hij maar 47 jaar oud werd. Lampe was een hartstochtelijk dweper en voedde zijn volgelingen met allerlei hoofdpijnwekkende voorstellingen, nog onbegrijpelijker en aantrekkelijker gemaakt door de aan-eenrijging van de meest onsamenhangende bijbelplaatsen. Zijn ambtgenooten verzetten zich meermalen tegen zijn overmoedig ijveren. — T. H. Van den Honert, *De waarachtige wegen Gods*, drie drukken, en *Christus afkomst uit David*; H. S. Van Alphen, *De Brief van Petrus*, 2 dln., en *Daniels Boek*. — P. Hulsius, *Brief aan de Hebreëen*, 2 dln., en *Brieven aan Timotheus*, en *Heilige Mengelstoffen*. Paulus Hulsius stond als godgeleerde en kanselredenaar hoog aangeschreven. Behalve zijn hollandsche boeken zagen nog een 12-tal latijnsche van hem het licht. — J. Van den Honert, *Over de Transsubstantiatie*, 5 dln., en *De Boheemsche en Moravische Kerk*, en *Heilige Mengelstoffen*, 2 dln., en een aantal kleiner werkjes, die derde en vierde drukken noodig hadden,

behalve een aantal in het latijn. — P. Van Hoeke, *Profetie van Haggai, van Nahum ens.*, en *Het boek Job*; Fabricius, *Geschiedenis der Israelitische Kerk*, en *Priesterschap van Christus*; M. Gargon, *De Brieven van Paulus*, derde druk, en *Lijden van Christus*; H. De Frein, *Strijdende Heiligen*, 2 dln., en *Oefeningen over den Catechismus*, 2 dln.; J. Fruitier, *Gerichtshandelingen*, 2 dln., verscheiden drukken. Fruitier schreef een aantal stichtelijke boekjes, zooals *Zions Worstelingen* e. a., in een streng voetiaanschen geest. Eer bitter dan zachtmoedig tegenover andersdenkenden werden zijn schrifturen druk gelezen. — Ae. Franken, *Stellige Godgeleerdheid*, en *Heilig Offerlam*, 2 dln., en *Heilige Feeststoffen*, 2 dln.; zijn *Kern der Christelijke leer* telde vijftien drukken, zijn *Christelijk voorbeeld* vijf. — J. Jansonius, *Heilige Uitspanningen*, 3 dln., en *Welriekende Mirrhe*, en *Nieuw Jeruzalem*; J. M. Hoffman, *Zware last en zoete lust*, en *Tegengift omtrent het ongeloof*; B. S. Cremer, *Zinnebeeldige Godgeleerdheid*, en *Euangelische Zegekreten*, en *Val van 's Werelds afgod*; H. Langenes, *Bijbelstoffen*, 3 dln., en *Klaagliederen van Jeremias*; H. Van Alphen, *Het Evangelie van Mattheus*, en *Salomon's Spreuken*; P. Van der Hagen, *Boet- en Bededagen*, en *Verborgenheid der Godsaligheid*, zes drukken, en *Brief aan de Philippensen*; A. Hellenbroek, *Het Hooglied van Salomo*, 2 dln., en *Bijbelsche Keurstoffen*, en *Kruistriomf*, en *Mengelstoffen*. Abraham Hellenbroek, predikant te Rotterdam, was een alleszins beminnelijk herder en leeraar. Volbloed voetsiaan was hij in zijn leer een dwepend mysticus. Zijn werken werden met buitengewone gretigheid gezocht en tot op den huidigen dag herdrukt. Hij zelf beleefde nog den dertigsten druk van zijn *Bijbelsch Catechisatieboekje*. — J. Boerhave, *Over het Boek Job*, 4 dln., en *Over den Behemoth en Leviathan*; F. Costerus, *De geestelijke mensch*, zesde druk, en *Nederlands vloek en zegen*, zevende druk; Ambrosius, *Het zien op Jesus*, vierde druk; E. Idema, *Het aanvallig en glanzig eerbeeld der echte Zionieten*; J. Lassenius, *Heilige Moralien*, en *Heilige Paarlenschat*, 4 dln., en *Vertiefde Sulamiet*, en *Hemelsche Morgendauw*; Alberthoma,

Elic de Profeet, en Leer der Waarheid, beide dikwijls herdrukt; H. Isendorp, *De geestelijke sielenlust van het Euangelisch Zion*; Izaak De Leeuw, *Het Geloof*, zes drukken, en *De godvruchtige Christen*, vier drukken, en *De bevestigde Christen*, vier drukken, en wel 25 andere titels, waarvan 10 in het latijn. Toch werd De Leeuw, predikant te Rotterdam, maar 35 jaar oud. — Fred. Van Houten, *Geestelijk Huwelijksverzoek van Vorst Messias aan de Kerk*, vijf drukken; J. Bosch, *Harmonie der vier Evangelien*; C. C. H. Van der Aa, *De aard van het Gebed*, en *De mensch als Gods beeld*, en *De hoofddoogmerken van Christus*; J. Arends, *Het ware Christendom*, 3 dln., herdrukt; J. Bareuth, *De Heidelbergsche Catechismus*, 2 dln., en *De wonderdoende Christus*, en *De Kruisschool der Christenen*, en *De Boetbazuin*, 2 dln.; J. Van Houten, *Het Nachmaal*, 3 dln., en *Geestelijk leven*, 2 dln.; J. Koelman, *Sleutel tot de Openbaring*, twee drukken; Th. Van Tholl, *De Profeet Amos*, en *De Profeet Zephanja*; S. Van Til, *De Psalmen*, 5 dln., en *Natuurkundige Godgeleerdheid*, en *Plichtvermanende Godgeleerdheid*, en *Salems Vrede*. Van Til, hoogleeraar te Leiden, stond bekend als een der geleerdste mannen van zijn tijd. Ook als een der ijverigste. Behalve een 20-tal hollandsche boeken verscheen van hem een dergelijk getal in het latijn. — A. Moonen, *Paulus onder de Heidenen*, en *Stephanus de Diaken*, 2 dln., en *David's Harpgezangen*. Moonen gaf, naast zijn vele stichtelijke boeken, ook een dikken bundel *Poesy* uit, een *Chronijk van Deventer*, en een *Nederduitsche Spraakkunst*. — H. Sibersma, *Het Euangelium van Johannes*, en een 35tal andere streng rechtzinnige geschriften in proza en vers. — A. Van Wesel, *De heerlijkheid der Rechtaardigen*; P. Schabailje, *Lusthof des gemoeds*, met platen van J. Luiken; T. Ubink, *'s Heilands geboorte*; J. Leydekker, *Adam, Moses en Christus*, en *Leer en Eer der Nat. Synode*, 2 dln., en *Kerkelijke Historien*, drie drukken; G. Outhoff, *De Brief aan Titus*, en *Het Boek van Ruth*, en een 12 titels meer, behalve 16 in het latijn. — D. Stellen, *Wereldsche Ijdelen*, 3 dln.; J. Schuts, *Het Zielverderfelijk Monster*, en

De Hemel in den Hemel, en nog 40 dergelijke werken. Joh. à Marck, *Merg der Godgeleerdheit*, drie drukken, en *Propheet-siën van Hozen*, en *Kort opstel der Godgeleerdheit*, acht drukken. Nog vele andere, en daarenboven 30 titels in het latijn. C. Tuinman, *Keurstoffen der Profeten*, en *Over Job*, en *Sibboleth*. Carolus Tuinman, predikant te Middelburg, had een gevierden naam als kanselredenaar, taalkundige en dichter. Zijn *Nederduitsche Spreekwoorden* is nog heden ten dage een boek van gezag. — Jan Luiken, *Bijbelsche Geschiedenissen*, met 337 platen, en *Martelaersboek*, met 115 platen, en *Spiegel van het menschelijk Bedrijf*, met 100 platen, en *Bijenkorf des gemoeds*, en een groot aantal andere werken. Jan Luiken overleed in 1712; alzoo zijn de in dit tijdvak genoemde zeker meestal herdrukken van vroeger. Luiken werd maar 62 jaar oud. In die tijdruimte schreef hij een 20tal boeken en teekende en graveerde hij, volgens Van der Kellen, meer dan 4500 platen. — L. Steversloot, *Helden Gods*; J. Lydius, *Geestlijk Bruiloftsbanket*, en *Vrolijke uren des doods*, drie drukken. J. Lydius, predikant te Dordrecht, was een geleerd man, zooals hij toonde in zijn 20 latijnsche geschriften. Ook was hij een degelijk latijnsch dichter en philoloog. Tegenover zijn calvinistische geestverwanten was hij de zachtheid en gemoedelijkheid zelve; tegenover andersdenkenden, en bovenal de papisten, de haat in persoon. Van dit laatste getuigen zijn *Roomsche Uilenspiegel vermakelijk ende stichtelijk om te lezen voor alle Katholieke Hertekens*, en *Uil in doodsnoed of Samensprekingen tusschen een Gereformeerde en Roomschegezinde*, en *Laatste Duivelsdrek of Ongehoorde grouwelen der Paapsche leeraars*, (opgesierd met een titelprent: de paus op een varken gezeten). — J. H. Manne, *De Augsburgsche Confessie*; D. Le Roy, *De vier laatste uiteinden der menschen*, en *Godgeleerdheit*, zeven drukken, en wel 25 andere; Paschier de Fijne, *Al zijne Tractaten*, 2 dln. Dit is de tweede druk van de vijf oplagen, die er sinds 1694 van de *Tractaten* verschenen. Paschier de Fijne was een vurig ijverend remonstrant. Niettegenstaande hij zich volkomen bewust was van het gevaar dat hem overal volgde, schroomde hij niet, heimelijk en soms vermomd, de ver-

spreide geloofsbroeders op te zoeken en te vermanen. Al reizende behield hij nog tijd genoeg voor perswerk. Hij schreef een groot aantal kleine stukjes, die later vereenigd werden in bovengenoemde *Tractaten*. — C. Vitringa, *Over Jesaja*, en *Over de Openbaring van Johannes*, en *Over de Parabolen*. Campegius Vitringa, hoogleeraar te Franeker, was een erkend geleerde. Hij schreef een 20tal latijnsche werken. — J. Molinaeus, *Sleutel des Hemels*, en *Geestelijk Wapenhuis*, 2 dln.; J. E. Ostervalt, *Sleutel des Bijbels*, 4 dln.; A. Royaarts, *Brief aan de Ephezen*, 3 dln., en *De 19^e Psalm*, 2 dln.; C. Streso, *Brief aan de Romeinen*; H. Ravestein, *De Nasireër Gods*, 3 dln., en *Ontwerp der H. Godgeleerdheit*, drie drukken, en *Over de Stad Gods*; P. Themmen, *Op- en af-tocht eens geestelijken wachters*, en *Geestelijke Dag-, Week- en Jaarmarkt*, en *Vaste troostgronden der Heiligen*; C. Mel, *De Heraut der Eeuwigheid*, en *Bazuinen der Eeuwigheid*, en *Laatste woorden der stervenden*, en *Godgeleerde Keurstoffen*, en *Geopende Genadetroon*, en *Schouwtooneel van Gods wonderen*, en *De Prediker Salomons*, en *De lust der Heiligen in Jehovah*, en *Het gruwelijk Sodom gestraft*, e. a. Mel's werken verschenen voor het eerst in 1729. Zij vonden zulk een gretigen bijval, dat de eene druk den anderen bijna zonder tusschenpoos volgde. De schrijver vond daarin aanmoediging om al meer en meer voor de pers te bestemmen. Nog in het midden van de tegenwoordige eeuw werden Mel's werken herdrukt, in 4° formaat met de oorspronkelijke spelling en duitsche letter, in 16 deelen. — J. Nyloë, *Schriftuurlijke Aanmerkingen*; H. Wits, *Over de Verbonden*, en *Geloof en Gebed*; H. Schijn, *Geschiedenis der Mennonieten*, en *Heilige Keurstoffen*; M. Van Son, *De groote Heildag*, 3 dln.; J. Plevier, *De Handelingen der Apostelen*, drie drukken, niettegenstaande dat dit een boek van f 14,— was, en *Brief aan de Galaten*, en *De Psalmen*, 4 dln., f 17,—. Plevier, predikant te Middelburg, stond bekend als een der geleerdste bijbelverklaarders. Zijn vele werken werden, ook door leeken, zeer gezocht. — R. Toelaer, *Het Evangelium van Lucas*, f 9,—, en *Het Evangelium van Marcus*; P. Nieuwland, *Letter- en Oudheidkundige Verlustigingen over*

Bijbelsche en Kerkelijke Keurstoffen, 4 dln., en *Oordeelkundige Brieven*; J. Rysdyk, *Jesus' Messiasschap*, en *De rechtzinnigheid der Menmonieten*; A. Tiele, *Schouburg der Gerichten Gods*; E. Stokmans, *De zeven Hoofddeugden*, en wel 20 andere uitlegkundige werken; E. Meiners, *De Brief aan de Romeinen*, 4 dln., en *Christus alles en in allen*, vier drukken, en *Oostfrieslands Kerkgeschiedenis*; L. G. Treviranus, *De waarheid in Jesus*; W. Sluiter, *Inleiding tot de H. Schriften*; H. Muller, *Hemelsche liefdekus*; J. Mobachius, *De staat van een uitverkorene*, *De aanstaande bekeering der Joden*, en *De bazuine aan den mond*, en een aantal dergelyken; T. Vieroot, *Wegwijzer naar het Hemelsch Vaderland*, en *Verklaring van Zacharia*; D. Mill, *De ware wijsheid*, en *De groote werken des Heeren*; B. Smytegelt, *Een woord op zijn tijd*, en *Over den Catechismus*, en *Het gekrookte riet*, en een aantal preekenbundels. Al de werken van dezen schrijver werden onophoudelijk herdrukt. Bernardus Smytegelt, predikant te Middelburg, was van grooten invloed voor de kerk. Wat Spurgeon in onze tegenwoordige eeuw voor Engeland was, dat was Smytegelt in zijn tijd voor ons land, maar met veel minder smaak. Soms sprak hij voor de vuist en was daardoor in zijn vormen wel wat slordig. Hij schreef eindelijk niets meer op, maar zijn hoorders, vooral een jonge vrouw, Maria Booter, vingen met het potlood de woorden van zijn lippen op. Smytegelt was niet ijdel, niettegenstaande zijn verbazende toeloop. Hij zelf gaf alleen op dringend verzoek in 1728 een paar bundels in het licht. Al zijn andere werken verschenen na zijn dood. Voor velen zijn nog in onze dagen de werken van Smytegelt tot stichting. — J. De Mey, *Godgeleerde Werken*, f 10,—, twee drukken; A. Ruimig, *Schriftuurlijke Zinnebeelden*; B. De Moor, *Vastigheid der Apostolische leer*, en *De orde des Heils*; G. ab Utrecht, *Kerkredenen over kraamzaken op den dag des Heeren*, *de koffij- en theebezoeken* enz., en *Des Christens dagelijksch noodig onderzoek naar de staat van zijn ziele, waarachter een Rijm-predikatie*; C. Stokkius, *Leerreden-kundig Woordenboek*, 2 dln.; W. Schortinghuis, *De Vijf Nieten*, en *Innig*

Christendom, vier drukken. Wilhelmus Schortinghuis, predikant te Midwolde, bracht vooral door zijn *Innig Christendom* (1^e druk 1740) de hervormde kerk in rep en roer. Hij verkondigde daarin zulke wanstaltige leerbegrippen, dat er een storm tegen hem opstak, waarbij het schotschriften regende. Ook de verschillende synoden mengden zich in den strijd. Zonder dat te willen natuurlijk heeft Schortinghuis veel goeds gedaan, omdat hij door zijn onbegrijpelijke taal de ooren opende voor het besef der mystieke bedwelming, die al meer en meer van enkele voorgangers uitging. — M. Schagen, *Vermakelijkheden of uitgelesen Keurstoffen*, 5 dln., en *Het Eerste Kapittel van Joël's Profetie in vier Leerredenen overwogen, met een Aanhangsel van Boestoffen en Bedestonden, ter gelegenheid van de tegenwoordige vee-sterfte, waarin Egyptes veepest uit Jonas' III^{de} hoofddeel verhandeld wordt*. Martin Schagen, vijf jaar lang boekhandelaar te Amsterdam, later, van 1727 af, predikant te Alkmaar, Amsterdam en Utrecht, was een man van zijn tijd, d. w. z. van streng schriftuurlijk behoud. Dat neemt niet weg, dat hij een zeer bekwaam godgeleerde en groot voorstander van volksbeschaving was. Ook was hij een van de oprichters van de Maatschappij der nederlandsche letterkunde te Leiden. — P. Van Maastricht, *Beschouwende en praktikale Godgeleerdheid*, f 16; J. De Swaaf, *Geestelijke kweekerijen van de planten des Heeren*, twee drukken.

De meesten van de hierboven genoemde schrijvers hebben meer, sommigen véél meer, uitgegeven dan hier is kunnen vermeld worden. Uit overruimen overvloed viel alleen een sobere keus te doen, en wel uit de grootste en meestgezochte werken van de mannen, die het meest in naam waren. Ook zijn de preeken terzijde gelaten, die of onder den algemeenen titel *Leerredenen*, of met een ietwat sprekender aanduiding het licht zagen. Haar aantal bedraagt honderden, zoo geen duizenden.

Het getal auteurs, die één, twee of drie boeken ter pers brachten, is natuurlijk nog veel grooter dan dat van de meer vruchtbare. Nog oneindig overvloediger dat van hen, die, al was het maar door een enkel schriftuur of schrif-

tuurtje, aanteekening wilden genomen hebben van hun herderlijk bestaan. Wij noemen enkele namen, omdat eronder loopen, die voor toen en ook nog voor thans een goeden klank hebben: H. Gerbade, G. Brandt de Jonge, A. Van Eeghem, E. Van der Hoogt, H. Van Heimenberg, A. Driessen, P. Van Hoeke, M. Fortgens, A. Junius, G. Van Leeuwen, Aletophilus, H. Frits, A. Bynaeus, A. S. Hazevoet, R. Andala, B. Hakvoord, J. Houbakker, A. Cattenburg, F. H. Heideggerus, P. Dinant, G. Boudaan, W. Van Houte, F. Costerus, P. G. Josselin, C. Van Coeverden, A. Van Gennep, E. Ens, J. H. Janssonius, W. Irhoven, P. Hendricks, G. Van Aalst, J. Koelman, J. Van Herwerden, W. en F. Van Houten, L. Beels, J. Pontanus, E. Stellingfleet, J. Peckius, E. Noordbeek, N. Schiere, J. M. Mommers, C. De Wit, G. Vrolijkert, J. Wilkens, K. C. Restel, C. Olivianus, J. Vollenhoven, T. Schepart, S. C. Manger, M. Temmink, H. G. Snabelius, E. Metelerkamp.

Aan dezen gedurigen toevloed van stichtelijke lektuur hadden onze voorvaders nog niet genoeg. Hetzij dat de predikanten de vertaling ervan aanbevalen, hetzij dat de uitgevers goede ondernemingen zagen in het overbrengen, zeker is het, dat de invoer van godsdienstige boeken uit den vreemde opmerkelijk vermeerderde. Uit Engeland noemen wij: Bentley, Boston, J. Durham, Bennett, J. Elsner, Th. Burnett, Th. Green, N. Lardner, P. Doddridge, W. Greenhill, T. Collyer, J. Buxtorf, T. Halyburton, J. Brown, J. Taylor, W. Sherlock, F. Watson, J. Scott, H. Wolsely, J. Smith, S. Patrick, bovenal J. Tillotson, J. Owen en J. Watts, en nog ver boven dezen J. Bunyan. John Bunyan was een merkwaardige verschijning. Hij was de zoon van een ketellapper in Bedfordshire en leefde van 1628 tot 1688. In zijn jonge jeugd gaf hij zich over aan allerlei losbandigheid, maar ging in 1655 over tot de gemeente der baptisten en trok spoedig daarna rond als reizend prediker. In 1659 werd hij, reden onbekend, in de gevangenis gezet en schreef daar *The Pilgrims Progress from this world to that which is to*

come, hier te lande in het begin van 1700 vertaald in *Christen's Reis naar de eeuwigheid*. Men rekent dat van dit boekje, dat nog altoos zijn waarde houdt, meer dan zeven honderd uitgaven, in alle deelen der christelijke wereld, bestaan. Behalve dit gaf Bunyan nog vele andere geschriften in het licht, waarvan het meerendeel ook bij ons vertaald werd.

Uit Frankrijk: Chatelain, P. Du Bosc, De la Chapelle, Jacques Saurin, J. La Placette, B. Pictet, J. Du Toiet.

Uit Duitschland: J. Böhme, K. Diderich, J. T. Mayer, F. C. Lilienthal, vooral J. L. Von Mosheim en W. Ewald (70 preeken!) en J. Ulrich. Van laatstgenoemden werden hier 11 werken vertaald, die uitkwamen bij 10 verschillende firma's; wel een teeken dat men toen even goed als nu bij de hand was om elkander een vlieg af te vangen, indien de vlieg het waard was.

Ook in dezen tijd kwamen de meeste stichtelijke boeken nog in kwarto formaat uit.

Godgeleerde werken in het latijn geschreven waren: J. J. Wetstein, *Prolegomena in N. Testamentum*, en *Nov. Testamentum Graecum cum notis*; T. H. en J. Van den Honert, *Institutiones Theologicae*, en *De Gratia Dei*; H. Venema, *Commentarius in Psalmos*, en *De Natura Haeresium*, en *De vera Christi Divinitate*; F. A. Lampe, *Disputationes theologicae*, en *Synopsis Historiae Sacrae*, en *Compendium Theologiae naturalis*, en 40 titels meer; B. S. Cremer, *Exercitationes in Vet. et Nov. Testamentum*, en *Theologia Naturalis*; A. Van Cattenburgh, *Spicilegium Theol. Christianae*, en *Syntagma Sapientiae Mosaicae*; G. Outhof, *Judicium Jehovae Zebaoth*; S. Van Til, *Syntagma Theologiae naturalis*, en *Homiliae Catecheticae*, en *Methodus concionandi*, en *Theologia Paracletica*; D. Gerdes, *Historia Reformationis*, en *Scrinium Antiquarium*.

De tweede helft der eeuw brengt haar eigenaardig verschijnsel meê, niet van een overwegend belang, maar toch niet voorbij te zien ook. Er is op het stichtelijke-boekengebied een merkbaar onderscheid tusschen het begin en het

einde der eeuw. In de tijden die achter lagen onderscheidden zich de woordvoerders der kerk door een rustelloozen ijver, door een ijver, die ons verbaasd doet staan over den berg van boeken en geschriften vaak door een enkele pen opgestapeld. Die vruchtbaarheid ging van lieverleê wat over. De gevierde predikanten bleken het verstandiger te vinden, hun naam staande te houden door goeddoen dan door veeldoen en tegelijk daardoor nuttiger te werken op hun lezers. Daar kwam bij, dat het lezend publiek ook van zijn kant ietwat keuriger werd. Aan holle vroomklinkende woorden had het niet altijd genoeg. Streng vasthoudend aan de kerkleer, begeerde een groot gedeelte ook bij zijn lektuur gesticht te worden door goed gedachte en zuiverder geschreven opstellen, al was het dat die boeken gaandeweg lijviger, en dus ook hooger in prijs werden; de weelde der rijke 18de eeuw zag niet op een kleinigheid. En zoo begon de godsdienstige literatuur, in tegenstelling van zooveel blijvend zwaks, een kracht te krijgen, die in de 19de eeuw onder de verschillende geloofsrichtingen zoo duidelijk zich uiten zou.

Deze aanwakkerende goede geest werd nochtans eenigszins in den weg getreden door een minder weldadigen. Het getal boekverkoopers was in de laatste jaren aanmerkelijk gestegen. In de groote steden was het personeel verdubbeld; op kleine plaatsén werd de boekhandel gaandeweg vertegenwoordigd, zij het ook als aanhangsel van een gansch uiteenlopende handelszaak. En aangezien het uitgeven nu en dan nogal voordeel bleek af te werpen en stichtelijke boekjes daarbij het eerst voor de hand lagen en zoo maar, zonder er bijna naar om te zien, te drukken en te verspreiden waren, deed zich het geval voor, dat toch ook minder begaafde predikanten overal een uitgever konden vinden, of door druklievende boekverkoopers overgehaald werden om iets van zich te doen hooren.

Het publiek beliefdé van dat eindelooze aanbod van preeken niet meer zoo gediend, al vloeide in dit tijdvak die stroom nog even onstuimig als in het vorige. Het zocht iets

frisschers, al was het vaak even duister; en het vond dat in zeer volle maat in de engelsche en duitsche kerkelijke literatuur, waarmede onze uitgevers met gretige handen den hollandschen lezer te gemoet kwamen. Dit zal straks blijken.

De boekhandel had over dit veld van arbeid weêr niet te klagen.

Onder anderen verschenen, sommige herdrukken en vertalingen daaronder begrepen: A. Comrie, *Het A B C des Geloofs*, zes drukken, en *Eigenschappen des Geloofs*, vijf drukken. Alexander Comrie was predikant te Woubrugge en een heftig voorvechter van de oude onvervalschte leer. Zijn geschriften zijn uiterst heftig tegen andersdenkenden, maar stonden in den reuk van heiligheid bij zijn geestverwanten. — W. Van Eenhoorn, *Welsterven*, 4 dln., twee drukken, en *Welleven*, 6 dln., drie drukken, en *Van de Liefde*, 2 dln., twee drukken, en *Christelijke Jonkheid*, 3 dln., en *Christelijke Ouderdom*, 3 dln.; G. Kulenkamp, *De naam van Jehovah*, en *Bijbelschat*, en *Het voorbeeld der gezonde Woorden*, twee drukken, en *Anatomie der Hernhutsche Secte*; S. C. Hollman, *Voorstel van God*; K. Kuik Van Mierop, *Gods vrije genade*, twee drukken; R. Aemilius, *Het licht der Waarheid*, 4 dln.; J. Hillenius, *De mensch in zijn ellende*, 2 dln., en *Schriftuurlyke Voorbeelden*, twee drukken; G. De Haas, *Gesprekken over Jesaja*, en *Leer der Verzoening*, twee drukken; G. Brouwer, *De Brief aan de Galateren*, en *Over Timotheus*, 2 dln.; Theod. Van der Groe, *Toetssteen der ware en valsche Genade*, en een aantal kleine geschriften, welker inhoud en toon bij velen een hartstochtelijke instemming, bij de tegenpartij een vurige bestrijding vonden. Zijn geschriften werden ettelijke malen herdrukt. — J. Van Herwerden, *Godgeleerd Vertoog*, en *Verklaring van Zacharias*; P. Curtenius, *Mozes' Testament en Lied*, en *Mozes' zegen*, en *Brief aan de Corinthen*; C. F. Engelman, *De Tabernakel Davids*, en *Reis eens geloovigen*; J. W. Coets, *Welgelukzaligheid*, en *Klein licht in groote duisternis*; C. Brunings, *Over de Werken Gods*; F. Burman Jr. (hoogleeraar te Utrecht), *De overeenstemming der Evangelisten*, 2 dln.; H. G. Clemens, *Het Evangelie van Lucas*; J. De

Groot, *Over Jesaja*; N. Hartman, *Huisbijbel of Verklaring der H. Schrift*, 8 dln., en *De ongeveerinde Christen*, vijf drukken; W. Koolhaas, *Het geloof van Job*, en *Jacob's Worstelingen*; H. Hageman, *De symbolische Boeken*, 2 dln.; H. Binning, *Des zondaars heiligdom*; A. De Hoy, *Geestelyke Vryagie*; J. Boskoop, *Gods alwetendheid*; J. C. Appellius, *De dienst van het Evangelium*, vier drukken, en *De nieuwe leer der Sacramenten*; en *De Hervormde leer verklaard*; T. Goodwijn, *Theologische Werken*; J. Claessen, *Geloofsroem van Abraham*, en *Brieven over den Borgtocht van J. C.*, en *Huismiddel voor Christenen*, en een tiental kleinere, alle bij verschillende uitgevers in onderscheidene provinciën; J. Leland, *De Schriften der Deisten*, en *Noodzakelijkheid der Openbaring*, en *Het Goddelijk gezag*; P. Hofstede, *Byzonderheden over de H. Schrift*, en *de Belisarius van Marmontel beoordeeld*. Buitendien heeft Hofstede, hoogleeraar te Rotterdam, wel 20 kleinere geschriften uitgegeven, waarvan de helft booze strijdschriften zijn. In het eerst van zijn ambt verdraagzaam en zachtmoedig, sloeg hij plotseling om, toen op een zijner werkjes eenige aanmerkingen gemaakt werden. Door zijn opruienden toon bracht hij het publiek in gisting, zoo, dat de staten van Holland in 1773 tegen dezen papieren oorlog een plakkaat uitvaardigden. Al feller en feller, richtte Hofstede in 1774 een tijdschrift op, *De Nederlandsche Bibliotheek*, waarin hij voorvallen en personen aan de kaak stelde op hoogst onvoegzame wijs. Openlijk kwam hij ervoor uit, dat hij zich aan het hoofd der intoleranten geplaatst had. Hofstede heeft aan de bevordering van de kerkelijke en maatschappelijke verdraagzaamheid in de 2de helft der 18de eeuw alles behalve goed gedaan. — C. S. Duytsch (een bekeerd Israëliet, later predikant te Mijdrecht), *Jehovah verheerlijkt*, en *Israels verlossing*, 2 dln.; A. Buurt, *Beschouwende Godgeleerdheid*, drie drukken, en *Dadelyke Godgeleerdheid*; H. Janssonius, *De ware aard der Sacramenten*; W. Heshusius, *Kerkelijke Redvoeringen*; J. Cornelius, *Nuttige Overdenkingen*; A. Goedhart, *Pit en Merg der Godgeleerdheid*; B. S. Hoekstra, *Genesis III*; J. H. Burghout, *Godgeleerde Waarheden*; G. Bonnet (hoog-

leeraar te Utrecht), *Salomon's Prediker*, en *Kerkelijke verdraagzaamheid*; S. Van Emdre, *Waarheid van den Chr. Godsdienst*, 4 dln., en *Bijbelverklaring*; G. M. Elsnerus, *De Brief van Paulus*, 4 dln.; Ch. Bonnet, *Beschouwing der Natuur*, 3 dln., en *Bewijzen voor het Christendom*; J. H. Bachiene, *Verklaring der Psalmen*; Maria Buys, *Bevindingen van Gods genade*, 2 dln.; J. T. W. Jeruzalem, *Waarheden van den Godsdienst*; D. Kleman, *Ondervindelijke Geestkunde*, 2 dln.; D. Baars, *De werking van den H. Geest*; IJsbrand Van Hamelsveld, *De Bijbel verdedigd*, 5 dln., twee drukken, en *Aardrijkskunde des Bijbels*. Van Hamelsveld was hoogleeraar te Utrecht. Hij schreef een menigte grootere en kleinere werken. Daaronder helaas veel en opgewonden betreffende staatkunde. Vurig patriot, was hij een doorn in het oog der regeeringsmannen, die hem tot straf het hoogleeraarsambt ontnamen tegelijk met het recht om binnen de provincie Utrecht te prediken, en zijn portret verbanden uit de senaatskamer. Later werd hij in zijn wetenschappelijke eer hersteld, maar ervoer zijn leven lang de bitterheden van politieke onverdraagzaamheid. Dat nam niet weg, dat hij toch volijverig bleef, vooral in kerk-historischen, arbeid. Als hoofdwerken van hem (buiten onzen tijdkring) worden hier vermeld *Algemeene Kerkelijke Geschiedenis* 1799, en *Geschiedenis der Joden* 1807, en het tijdschrift *De Vraagal* 1791, en het weekblad *De Redelijke Christen* 1807. — C. Klaarbout, *Mozes' Schaduwleer en Vorst Messias*; A. Kluit, *Verklaring van Lucas*, 2 dln.; E. A. Engelberts, *Bespiegelingen over de Jaargetijden*, drie drukken; P. Leuter, *Spiegel van gewetensdwang*; J. Cremer, *Gods Engelen verblijd*; C. Brinkman, *Ophelderingen van het N. Testament*, 4 dln.; T. Danneil, *Bespiegelingen over het graf*; N. Hinlôpen, *Historie van de overzetting des Bijbels*; P. A. C. Hugenholtz, *De Profetie van Jona*, en *De 25te Psalm*; Bern. Bosch, *De Evangelie-arbeider*; J. Bril, *De praktijk van het Christendom*; A. Van den Kommer, *Wegwijzer tot het Avondmaal*, vier drukken; T. A. Clarisse, *De weg ter zaligheid*; (des schrijvers *Brief aan de Colossers*, 2 dln., en *Het leven des Geloofs* zijn na zijn dood in 1798 uitgekomen);

W. Bell, *De Goddelijke zending van Johannes*; H. Ditton, *De Christelijke Godsdienst*; A. Gerard, *Bewijzen voor de Christelijke leere*; T. Avinck, *Praktikale Verhandelingen*; Johanna Avinck, *De schatten van den Christen*, 2 dln.; P. Allix, *De Boeken der H. Schrift*, 2 dln.; W. L. Krieger, *Het lijden en sterren van onzen Heer*; J. Frantsen, *De heuchlijke Verwachting*; P. Immens, *De godvruchtige Avondmaalsganger*, vier drukken; R. A. Ten Brink, *Verklaring van Ephesen VI*; J. Van den Broek, *De heerlijkheid der Kerkstad des Allerhoogsten*; J. S. Fest, *De rampen des menschelijken levens*, 2 dln.; A. Andriessen, *Aanmerkingen op de Psalmberijming van Datheen* (die bij een volgende uitgaaf van de *Psalmen* meestal overgenomen zijn); J. Tijken, *Catechismusleer*, vijf drukken, en *Schriftuurlijke Aanmerkingen*; J. Vollenhoven, *Kruistriumph* (gedicht), en *Bijbelsche Historien*, twee drukken; A. Oosterland, *Gezichten van Johannes op Patmos*; A. Trommius, *Concordantie der H. Schrift*, 3 dln., twee drukken, f 30. De eerste druk verscheen in 1685 en was de vrucht van 28 jaren arbeid. Abraham Trommius, of eigenlijk Van der Trommen, stond te Haren bij Groningen. Behalve zijn *Concordantie*, die veel lof vond, gaf hij enkele grooter en kleiner latijnsche geschriften uit. — J. Rotterdam, *De Artikelen der Geloofsbelijdenis*; H. Waerma, *Christelijke Geloofsleer*; A. Voget, *De Brief aan Johannes*; P. Nahuys, *Het gebed des Heeren*; D. Ouboter, *De Heidelbergse Catechismus*; J. G. Staringh, *Bijbelsch Woordenboek*, 9 dln., (f 78), en *Bitterheid in vrede*; A. Petraeus, *Het vierde gebod*, en *Het lichamelijk bestaan der Engelen*; W. Themmen, *Psalm 24*, en *De zuivere leer der waarheid*; A. Van der Sloot, *De rechtvaardiging des zondaars*; J. Willemsen, *Zions Zielbunket*, en *Een graag dienaar van J. C.*; L. Stocke, *Zelfskennis*, en *Nut der Wijsbegeerte*; H. Van Lis, *Godgeleerde Oefeningen*; J. Martinius, *De gekruisigde Christus*, zes drukken; J. Ziegmeyer, *De wereldling ontdekt*, zeven drukken; H. Stochius, *De leer der opstanding*, 2 dln.; J. A. Vos, *De profetie van Daniël*, 2 dln.; E. Schrader, *Over den Catechismus*, vijf drukken, en *De weg der Gerechtigheid*; R.

Schutte, *Heilige Jaarboeken*, 3 dln. (f 9), en *Herbouwing van Jeruzalem*, 2 dln., en *Geslachtsboom van Adam tot Christus*, 2 dln., en *Bijbelsche Historie*. Rutger Schutte, predikant te Amsterdam, schreef veel, maar goed; zijn werk was geen boekenmakerij, maar vrucht van studie. Hij had een dege-lijken naam in verschillende vakken: als godgeleerde, als aardrijkskundige, als taalkundige. Soms splitste, soms vereenigde hij deze talenten. Ook schreef hij vier dikke deelen *Stichtelijke Gedichten*, die evenwel meer stichtelijk dan ge-dichten zijn. — W. Peiffers, *Geloofsvastigheid*; P. F. Schook, *Trappen des Genadetroons*; S. Werenfels, *Theologische Ver-handelingen*; P. L. S. Muller, *De menschelijke gemoederen*, 3 dln., en *Eenzame Nachtgedachten*, twee drukken; H. Lus-sing, *De noodzakelijkheid van den Godsdienst*, 2 dln.; S. Molenaar, *Over den Catechismus*, en *Redelijke en onver-valschte Melk*; C. Ris, *Geloofsleer der Menmonieten*; M. Van Peenen, *De brief aan de Romeinen*, 2 dln.; A. Vaeck, *Ver-borgenheid der ongerechtigheid*; Ph. Schabailje, *Lusthof des Gemoeds*; G. D. Paubel, *Symbolische Schriften*; J. H. Wes-terhof, *Jezaia's Tempelgezicht*; H. Siccama, *Ware Godge-leerdheid*, acht drukken, en *De Heidelbergsehe Catechismus*; J. Stinstra, *Voorspellingen betreffende den Messias*; Marquis d'Argens, *Philosophische Droomen* en *Joodsche Brieven*; J. Serenius, *Getuigenissen van Jezus*; J. Van Nuys Klinkenberg, *Voordeelen van den Godsdienst*, 6 dln.; *Onderwijs in den Godsdienst*, 6 dln., en *De Christen*, 7 dln., en *De Bijbel verklaard*, 27 dln., behalve eenige latijnsche werken. Prof. Klinkenberg had een grooten naam. — Z. Ursinus, *Over den Catechismus*, 2 dln. vijf drukken; J. Vernet, *Samenstel der Godgeleerdheid*, 5 dln.; W. Raasel, *De eer van Koning Jezus*; G. West, *De opstanding van J. C.*; K. Van Rie, *Naspeuring van Bijbeltijden*, 3 dln.; H. Ritzema, *Overvloedige Genade Gods*; G. Schagen, *Zalige gevolgen van een Christelijk leven*; J. Vermeer, *Over den Catechismus*, drie drukken, en *Oefeningen*, vier drukken; Geesje Pamans, *Wat de Heer aan hare ziel gedaan heeft*; A. Van der Meer, *Profetie van Jonas*; F. G. Lubke, *Over de verdraagsaamheid*; E. Meiners, *Praktijk des*

Christendoms, zes drukken; W. Van der Meer, *Verklaring van Jezaja* (f 17,—), en *Abraham's geestelijk zaad*; J. Niepoort, *Het oprecht geloof*, en *De Heidelbergsche Catechismus*; J. H. Schacht, *Noodsakelijkheid van een spoedige bekeering*; J. Teelink, *Christus de Wijnstok*; J. Van Woensel, *Zedige bedenkingen*; C. Swaving, *Praktijk der Godsaligheid*; P. Rietveld, *Het einde des Gerichts*; J. Vernede, *De Bergrede*, 4 dln.; D. Martijn, *De geopenbaarde Godsdiens*t; J. S. Putter, *De weg tot Godsaligheid*; H. Sander, *Gods goedheid in de Natuur*, en *Het Goddelijke in de Natuur*, en *Het Boek Job*; C. De Vries, *De eerste zonden der menschen*, en *Catechismus der Schriftuur*; G. J. Nahuys, *De Brief aan de Philippensen*, 3 dln., en *Jezaja*; R. Van der Zwaan, *Wandel op den Hemelweg*; C. Pantekoek, *Godgeleerde Verlustigingen*; A. G. Spangenberg, *Kort Begrip der Christelijke religie*, 2 dln.; P. J. Tieleman, *De trappen der Genadentroom*, twee drukken; Pannebakker, *Gewichtige bedenkingen*; J. E. Mebius, *Zuivere Wijsbegeerte*; P. Loosjes, *Redevoeringen voor de Jongelingschap*; P. Broes, *De peinzende Christen*. Broes, predikant te Amsterdam, was een uitmuntend schrijver en een uitmuntend redenaar. Hij kan gezegd worden een hervormer van den kanselstijl geweest te zijn. In plaats van het stug toedienen van leerstellige duisterheden, bezielde hij zijn woorden door de warmte van een innig vroom gemoedsleven. Na een eeuw is ook zijn *Peinzende Christen* nog altoos voor velen een voedzaam en verkwikkend boek.

Verhandelingen van het Stolpiaansch legaat. Jan Stolp, een geletterd, ambteloos burger te Leiden, vermaakte bij uitersten wil aan de leidsche akademie f 11000.—, ten einde om de twee jaren uit de rente een gouden eerepenning uit te loven ter waarde van f 250.— voor de beste verhandeling over eenig onderwerp tot staving van den natuurlijken godsdienst of van de geopenbaarde zedeleer. De eerste uitgaaf dagteekent van 1756. — De *Verhandelingen van Teyler's Godgeleerd Genootschap* begonnen in 1781. Ook verschenen (en eindigden) in dit tijdvak de tijdschriften: *De Denker*,

en *Evangelisch Magazijn*, en *Nieuw Evangelisch Magazijn*, en *De Christen Wijsgeer*, en *De Christen*, en *De Bijbelvriend*.

Voorts werden boeken, waaronder in groot getal bundels *Leerredenen*, geschreven door: A. J. Brakonier, J. Bremer, K. Kuik van Mierop, R. Aemilius, B. Van Heyst, M. Antonides, J. C. Busing, B. Langnek, W. Van Irhoven, Ireneus, G. Graauwhart, K. Boot, T. Bijmholt, M. de Hoy, J. Kat, J. A. Hoffman, D. Grimner, A. Duykerus, Jac. Groenewegen, C. F. De Cocq, D. Heineken, S. J. Kruger, P. Chevalier, F. K. Lampe, Van der Bell, J. M. Goeze, J. Baars, C. Klaarbout, A. Boom, H. J. Krom, J. Broedelet, J. J. Engel, Pieter Beets en Jan Beets. Deze, vader en zoon, waren doopsgezinde leeraars of vermaners, die beiden bundels *Leerredenen* geschreven hebben. Zij hadden den naam aangenomen van het dorp Beets, waarheen de grootvader Jan Cornelis wegens geloofsvervolging de vlucht genomen had. — J. Gregory, A. Kempe, J. Eskes, J. Van den Broek, Le Sage ten Broek, J. Bassemer, Paulus Van Hemert, J. Ratelband, E. Verrijke, W. Suderman, J. Maan, A. Wolf, H. Reimers, J. Ouweijans, E. Schrader, J. Schorer, J. Plantinet, C. F. Wagener, J. F. Oldenburg, J. Temmink, J. Mulder, G. West, B. Munter, J. Tessel, A. Van der Meer, J. Schelvisvanger, J. Verschuur, R. Lucas, D. G. Niemeijer, B. Van Rees, J. L. Mohr, J. Steenmeijer, J. W. Van Otting, J. H. Van Lis, G. J. Pauli.

De voorliefde voor vertalingen uit den vreemde toonde zich in deze laatste halve eeuw op in het oog loopend groote schaal. De meest kostbare ondernemingen waren aan het buitenland ontleend, en de lange reeksen van werken van uitheemsche stichtelijke schrijvers bewijzen, met hoe grooten bijval deze vertaalde boeken ontvangen werden. Wij noemen: C. Hutcheson, H. Kennedy, J. Hervey, *Godvruchtige Overdenkingen*, drie drukken, *Theron en Aspasia*, 4 dln. f 11.—, drie drukken, en een 10tal andere titels. — R. Erskine, 17 titels, waaronder derde, vierde en vijfde drukken. — N. W. Iring, S. Clarke, verscheiden boeken, waaronder 11 deelen *Predikatiën*; J. H. Formey, E. Coles, J. Foster,

J. Evans, H. Goddricke, Beattie, F. A. Fidler, F. Findley, H. Farmer, J. Edwards, Bullet, Bates, Hugo Blair, W. Enfield, G. Less, Booth, J. Gregory, J. A. Hermes, Henry en Stakhouse (*Verklaring van den Bijbel*, 48 dln. (f 174.—), J. Locke, W. Perkins, D. Ross, W. Warburton, D. Turner, J. Newton, John Mason, W. Wotton, R. Pearshill, Young, R. Price, W. Marshall, J. Watts, J. Law, S. Notbanker, A. Trembly, J. Witherspoon, R. Watson. — *Verklaring der H. Schrift* door de engelsche geleerden Patrick, Poles, Wells e. a., 17 dln., f 60.—, R. Walker, J. Sharp, vooral R. Baxter, 26 titels, waarvan verscheidene meermalen herdrukt.

Uit Frankrijk: Mad. Guyon, De Brais, Marquis d'Argens, Dulard, Massillon, A. J. Roustan.

Uit Duitschland: J. C. Hornich, J. A. Cramer, zes titels, waaronder werken van f 4.— tot f 10.—, J. J. Dusch, 4 titels, ook van vrij groote werken; J. Diesbach, J. S. Bahn, J. J. Hess, 10 veelgezochte en vrij prijzige boeken, waaronder vooral de *Geschiedenis der Israëlieten*, 7 dln., f 14.— grooten bijval vond; J. Brucker, J. K. Lavater. Behalve zijn werk *Over de Physionomie*, 4 dln., f 32.—, werden van dezen beroemden duitschen predikant hier te lande een 12tal godsdienstige boeken overgebracht, die allen gretig ontvangen en waarvan sommigen herdrukt werden. — G. W. Leibnitz, *Theodicee*, 3 dln., twee drukken; J. G. Eichhorn, *Inleiding tot het N. Testament*, 3 dln.; C. Staehelin, J. F. Stapfer, waaronder *Wederleggende Godgeleerdheid*, 6 dln., f 14.—; *Zedeleer*, 6 dln., f 10.—, en *Grondslag tot den waren Godsdienst*, 12 dln., f 18.—; J. E. Schubert, 22 titels, waaronder 2 bundels *Predikatiën*, te zamen vormende 12 dln., f 21.—; J. D. Michaelis, 13 titels van meest godgeleerde werken van omvang. Michaelis' werken werden bijna alle in andere talen overgebracht: zij wekten buitengewone belangstelling. — G. F. Meijer, *Philosophische Zedekunde*, 5 dln., en *Oer de Christelijke Religie*, 8 dln.; J. J. Rambach, J. Petsch, A. F. W. Sack, J. J. Spalding, H. Stacheli, J. L. Von Mosheim, 20 titels, waaronder kostbare boeken, als bijv. *Heilige Leer-*

redenen, 6 dln., f 16.—; *Zedeleer der H. Schrift*, 9 dln., f 37.—
Kerkelijke Geschiedenissen, 11 dln., f 20.—; C. C. Sturm,
Handwoordenboek van het N. Testament, 3 dln.; maar bij ons
vooral gewaardeerd om zijn *Dagelijksche verkeerling met God*. —
F. G. Lubke, A. H. Niemeijer, hier vooral bekend door
zijn *Karakterkunde van den Bijbel*, 5 dln., f 17.—; G. J.
Zollikofer, *Leerredenen*, 9 dln., en *Overpeinzingen*, 4 dln.;
J. G. Rutz, J. L. Zimmermann, J. K. Pfenniger, *Joodsche
Brieven*.

De roomsch-katholieke stichtelijke literatuur bloeide in
dit tijdvak, in den vorm van *Leerredenen* en *Meditatien*,
naar evenredigheid bijna even welig als de protestantsche;
in elk geval veel meer dan vroeger of later ¹⁾. De firma
Crayenschott, te Amsterdam, was verreweg de voornaamste
daarin. Wij noemen: M. A. Praats, *Predikatien*, 4 dln., en
Mengelstoffen, 2 dln.; J. Gerhardus, *De Kruisgeschiedenis*,
2 dln.; J. Hennequin, *Predikatien*, 4 dln., en *De Christelijke
Vaderen*, 9 dln., drie drukken; M. Gerard, *Predikatien*,
6 dln.; Abt Thomas, *Predikatien*; T. Hellinx, *Meditatien*,
4 dln.; P. Florisoone, *Predikatien*, 8 dln.; *Predikatien
en Meditatien van verschillende geestelijken*, 10 dln.; P. Ca-
nisius, *De Katholieke Catechismus*, 2 dln., en *De Zeden-
meester*; L. Zeelander, *Gronden van het Katholieke geloof*;
P. Massemin, *Predikatien*, 10 dln.; J. Woelwijk, *Theologische
werken*, 5 dln.; J. Nanning, *Predikatien*, 10 dln., f 19,—;
P. Verheyen, *Zielespijs*, 5 dln.; J. Verslijpe, *Predikatien*,

1) Na de bittere bejegeningen, die de roomschen gedurende de 17de en
18de eeuwen van den kant der protestanten, ook door dikke en dunne,
geleerde en voddige geschriften hadden moeten verduren, ademden zij vrijer
in de laatste helft der 18de. Daartoe droeg bij een puntig rijmpje van
Justus Van Effen, dat als een aardigheid op veler lippen, maar als iets
ernstigs in veler hart ging wonen:

Klaas vroeg aan Jas, waarom hij was
Van 't Roomsche gloof? Ey, kijk, zei Jas,
Wel weetje dat niet, plumpe beest?
Mijn Vaer en Moer zijn Roomsche eweest
En al mijn Voorvaers mee, God lof,
Al van 't begin der waereld of.

20 dln., f 16,—; Pater Masouli, *Het leven der Roomsche Heiligen*; Pater Seedorf, *Bekeering tot den Roomschen Godsdienst*; Pater Abraham van St. Clara. De geestige preeken van dezen Augustijner monnik, die van huize uit Ulrich Megerle heette, werden evenzeer door protestanten gedrukt en gelezen. Pater Abraham was eerst reizend zendeling, later hofprediker te Weenen. Onberispelijkheid van wandel paarde hij aan ruime liefdadigheid. Ofschoon zelf hoogst ernstig koos hij voor zijn sermoenen de grilligste, soms lachwekkende vormen. Zij werden in alle talen vertaald; hier te lande onder 14 titels, waaronder *De Gekheid der Wereld of Honderd Narren*, 2 dln., *De Geleerde Nar*, en *'s Werelds mooi- en leelijkheid*, 2 dln., en *De welvoorzienne Wijnkelder*, en *Judas de Aartsschelm*, 3 dln.

Dichtkunst.

Van 1600 tot 1649	46	titels.
„ 1650 „ 1699	58	„
„ 1700 „ 1749	187	„
„ 1750 „ 1787	251	„

Van alle groepen van vaderlandsche wetenschap en taal-kunst is de literatuur onzer dichters het meest algemeen bekend. Zij wordt aan akademiën, aan gymnasiën en scholen van middelbaar onderwijs behandeld; men onderwijst er zich zelf in, in letterbeoefenende gezelschappen en huiselijke praetjes, en men onthoudt daarvan naar gelang ieders sijnnaak er waarde aan hecht. Dat wil dus niet zeggen dat men er volkomen in thuis is. De kennis bepaalt zich veelal bij namen, enkele levensbijzonderheden en eenige aanhalingen van dichters, al is het soms met zonderlinge verwar-ring van tijd en van omstandigheden. Maar toch hebben onze oudere hooffdichters bij vergelijking over het nage-slacht niet te klagen: in naam althans leven zij nog bij velen voort.

Valt dit voorrecht den weinigen nommer-éénen te beurt,

de gansche reeks van minderen rang heeft hierin genoeg haar loon, dat zij door tijdgenooten bewierookt en daarna met rust gelaten werd. Aldus behouden zij een plekje in de geschiedenis en vormen zij allen te samen — „en bloc” is een beter, al is het een vreemd woord — een trekje in het beeld van hun tijd. En in ons tijdvak, minder erg nog in de 17de, maar des te verschrikkelijker in de 18de eeuw, was de dichtkoorts bij ons volk een aanstekelijke ziekte. Ieder die latijn verstond, en welk fatsoenlijk man verstond die heilige taal niet, maakte latijnsche verzen. Zij, die deze niet machtig waren, vervaardigden ze in het hollandsch. Ieder vaderlander voelde zich bij tijd en wijle door de muze aangegrepen en gehoorzaamde aan dien aanval door met luider keel te galmen bij elke ervaring van maatschappelijke of huiselijke vreugd of smart. In de 17de eeuw hielden die ontboezemingen zich meesttijds binnen de wanden van dichtgenootschappen en gezellige onder-onsjes, met bent- en huisgenooten; later, in de 18de, openbaarde zich meer de drukdrift. De rijke, met zoo groote zorg bijeengegaarde verzameling in de boekenschat van de Maatschappij der Ned. letterkunde bewaart hiervan het bewijs.

Waar wij, vooral uit de laatste eeuw, weêr een reeks van titels staan te geven, willen wij, tot vervelens toe, op nieuw de waarschuwing neêrschrijven, dat men onze bijeengezochte lijst toch niet houde voor een waanwijzen stap op het wetenschappelijk veld der letterkundige geschiedenis of op dat der bibliographie. Onze lichte behandeling rijmt in de verste verte niet met den nauwgezetten ernst der laatste, en wat de eerste betreft, wij zouden daartoe ten eenenmale onmachtig zijn. Hiervan een voorbeeld. Onder de baanbrekers, de hervormers van onze taal- en dichtkunst — wij hebben het reeds vroeger gezegd — behooren zonder tegenspraak in de eerste plaats, onder aanvoering van Hooft, de leden van den Muiderkring. Die kring bestond, behalve uit zooveel gasten, meer geregeld uit Coster, Vondel, H. De Groot, Huygens, Baeck, Reael, Van Baerle, Mostaert, Vechters, Plemp, Anna en Maria Tesselschade, de begaafde dochters

van Roemer Visscher. Van sommigen dezer is, als in dien tijd gedrukt, geen enkele versbundel ons in den boekhandel bekend. Hun arbeid is verspreid, of lang na hun dood verschenen, of alleen bij overlevering vermoed. Hun namen worden dus daarom in onze lijst niet eens genoemd, terwijl iedereen kan eischen dat zij niet gemist worden in eenige handleiding tot de geschiedenis onzer letteren.

Van 1600 tot 1650 was het getal titels van dichtwerken betrekkelijk gering; het gehalte des te beter. O. a. verschenen: Petrus Hogerbeets, *Duitsche Gedichten*; Samuel Coster, *Spel van Tijsken van der Schilden*, en *Spel van den rijken man*, en *Ithys*, en *Iphigenia*, en verscheiden tooneelspelen meer, die in de door hem opgerichte „Akademie” opgevoerd werden. Deze akademie, in 1617 ingewijd, was ten deele bestemd om in Amsterdam de laffe kluchten der rederijkers te vervangen, ten deele om eenig voordeel af te werpen ten bate van het weeshuis. — K. Van Mander, *De Gulden Harpe*, en *Olijfberg of Poema van den laetsten dagh*. Karel Van Mander is meer bekend door zijn werk over *De Nederlandsche Schilders*. — D. Jonctys, *Rozelins Ooghuis*, en *Heden-daege Venus en Minerva*. Jonctys was een gegoed en gezien geneesheer te Dordrecht. Hij beoefende de dichtkunst naar de manier van sommige ouden, maar kiesch in alles wat aanstoote-lijk kon worden. Desniettenstaande werd deze doctor in 1642 voor den kerkeraad gedaagd, waar hem wegens verregaande lichtzinnigheid het H. avondmaal ontzegd werd. Jonctys ver-trok naar Rotterdam en werd daar door al wat naar den geest aanzienlijk en van goede manieren was met hoogachting ontvangen. — Dirk Rafaelsz. Kamphuyzen, *Stichtelijke Rijmen*, 4 dln., herhaalde malen gedrukt, zie bladz. 271; D. Heinsius, *Nederduitsche Poemata*, en *Lofzang van Jezus Christus*. Over den voortreffelijken geleerde Daniel Heinsius is op bladz. 46 reeds gesproken. Om al zijn ongelooflijk vele verdiensten en werken kreeg hij de bijnamen van „De tempel der muzen”, „De glorie van Holland”, „De roem der geleerde wereld”. — Jacob Cats. Gedurende diens leven verschenen:

Emblemata of Zinnebeelden, met *Maagdeplicht*, 1618, 1622, 1631; *Selfstrijt*, 1620, 1621, 1625, 1628, 1634, 1640, 1644, 1645, 1647; *Tooneel der Mannelijke Achthbaarheid*, 1622, 1623; *Het Houwelijk*, 1625, 1642; *Proteus of Zinnebeelden, Minnebeelden, en Galatea*, 1627; *Spiegel van den ouden en nieuwen tijd*, 1632, 1635; *Trouwring*, 1624, 1643; *Ouderdom, en Buitenleven, Gedachten op slapeloze nachten, Hofgedachten*, 1654; *Tachtigjarig leven* 1655. Van de *Gezamenlijke werken* kwam in deze eeuw uit een uitgaaf in 1655, 1658, 1659, en 1665. Voor een meer beredeneerde opgaaf worde geraadpleegd o. a. *Museum Catsianum* van W. C. M. De Jonge van Ellemeet. — D. P. Pers, *Bellerophon, De Romeinsche Adelaar, en Bacchus' Wonderwerken*. D. P. Pers, of liever Dirk Pietersz., was boekverkooper te Amsterdam; hij noemde zich Pers naar zijn uithangbord „In de witte Parsse.” Hij was een vriend van J. Van Vondel, van wien hij eenige werken uitgaf, en hij droeg een gedeelte van zijn eigen arbeid op aan J. Cats. Van zijn verzen zijn sommige ettelijke malen herdrukt. — G. A. Bredero, *Al zijne werken*. Gerbrand Adriaansz. Bredero (1585—1618) zag bij zijn leven maar weinig van zijn gedichten in druk. In 1638 verscheen de verzameling van *Al zijne werken*, voornamelijk *Liedekens en Kluchten*, die op zich zelf al meermalen herdrukt waren; in de 17de eeuw *Het Moortje* tienmaal, *De Spaansche Brabander* twaalfmaal, *Klucht van de Koe*, en zoo meer. Omtrent al de afzonderlijke drukken van Bredero's werken zie men J. H. W. Unger's *Bibliographie* en Dr. G. Kalf's *De Werken van G. A. Bredero*. — P. C. Hooft, *Theseus en Ariadne*, en *Granida*, en *Gerardt Van Velsen, Warenar, en Gedichten*. Over Hooft is reeds vroeger gesproken. Bij al zijn eernamen draagt hij dien van „vader der nederlandsche dichtkunst”. Hij verdiende dien zoowel door de hervormende kracht van zijn eigen kunstwerk, als door zijn invloed op de leden van de toongevende amsterdamsche kamer „In liefde bloeiende” en den nobelen Muiderkring. — J. Van Vondel's *Werken* in 4°. in 11 banden, geven ons de beste aanwijzing van de meestgezochte oorspronkelijke drukken uit zijn eeuw. Zij

bestaan uit Band I: *Toneelschild*, 1661, *Adam in ballingschap*, 1644, 1698; *Noach*, 1667, 1692, *Joseph in Dothan*, 1644, 1692, *Joseph in Egypte*, 1644, 1695, *Joseph in 't Hof*, 1655, 1692, *Pascha of Verlost Jeruzalem*, 1636, *Jephta*, 1656, 1659, 1697, *Samson*, 1660, 1694, *David in ballingschap*, 1660, 1691, *David hersteld*, 1660, 1693, *Salomon*, 1648, 1654, 1657, *Petrus en Paulus*, 1641, 1691, *Jeruzalem verwoest*, 1620, 1642, 1643, 1665; Band II: *Lucifer*, 1654, *Gebroeders*, 1650, *Adonias*, 1661, *Faëton*, 1663, *Salmeoneus*, 1657, 1696, *Herkules*, 1668, 1697, *Hyppolitus*, 1649, 1658, 1698, *Edipus*, 1660, 1698, *Euripides*, 1660, 1698, *Anistus Hekuba*, 1647, 1693, *Electra*, 1639, 1658, 1695; Band III: *Ifigenie*, 1666, 1695, *Batavische Broeders*, 1663, 1690, *Maagden*, 1639, 1643, 1644, *Gijsbregt van Amstel*, 1650, 1659, 1699, *Maria Stuart*, 1646, *Zungchin*, 1667, 1692, *Leeuwendalers*, 1647, 1696, *Palamedes*, 1625, 1652, *Hekeldichten*, 1707; Band IV en V: *Poëzy*, 2 deelen, 1682; Band VI: *Ovidius' Herschepping*, 1671, en *Heldinnebrieven*, 1716; Band VII: *Virgilius* (in proza) 1646; Band VIII: *Virgilius* (in dicht), 1660, 1696; Band IX: *David's Harpsangen*, 1696, *Horatius' Lierzangen*, 1703; Band X: *Warande der Dieren*, 1617, 1682, *Tooneel des menschelijken levens*, 1661, 1699, *Helden Gods*, en *Heerlijkheid van Salomon*, 1620, 1699; *Abrahams Offerande*, 1622; Band XI: *Bespiegeling van den Godsdienst*, 1662, *Johannes den Boetgezant*, 1662, 1696, *Altaargeheimenissen*, 1645, *Maagdebrieven*, 1642, 1687, *Heerlijkheid der Kerke*, 1663. Al deze onderscheiden titels zijn in later eeuw herhaaldelijk herdrukt. In den catalogus (door A. D. de Vries Azn.) van de Vondel-tentoonstelling, in februari 1879 gehouden te Amsterdam, en vooral in J. H. W. Unger's keurige *Bibliographie van Vondel's werken*, is de opgaaf, vooral wat oorspronkelijke drukken, afschrijving der volledige titels en onderdeelen betreft, volledig te vinden. — J. De Brune, *Zinnebeelden*, en *Zinnewerk*, en *Banketwerk van goede gedachten*, 2 dln.; E. L. Herckmans, *Zeevaartslof*; L. Van den Bos, *Dichterlijke Betrachtingen*; P. Baard, *Deugdenspoor*; J. Oudaan, *Anna Gray*, treurspel, *De Haagsche Broedermoord*,

en *Schriftuurlijke Poezy*. Joachim Oudaan schreef tooneelstukken, stichtelijke zangen, een historisch penningkundig werk *Roomsche Mogendheid*, samen ongeveer 60 titels. Ettelijke werken van hem werden herdrukt. — Thomas Asselijn dichtte een 20tal *Treur-* en *Blijspelen*, waarvan de laatsten vooral ruimen bijval vonden. — J. H. Krul, van ambacht smid, gaf uit *Pampieren Wereld*, *Minnespiegel*, *Eerlijke Tijdkortingen*, en wel 20 tooneelstukken, en kleine, zeer gezochte dichtwerken. — G. Brandt (schrijver van de *Historie der Reformatie*) *Poezy*, 3 dln. — Gijsbert Jacobs (Japicx), *Rijmelarij*, en *De vier Jaargetijden*; Jan Vos, *Aran en Titus*, en *Medea* (treurspel), en *Klucht van Oene*, en meer tooneelwerken, en *Al de Gedichten*. Jan Vos, van beroep glazenmaker, won bij zijn optreden met *Aran en Titus* in 1641 zoo de algemeene bewondering en ingenomenheid, dat de aanzienlijksten, ook de Muiderkring, hem met de meest wedijverende vereering inhaalden. Vos was een tijdlang de poet van de mode; hij viel veel meer in trek dan Vondel. Van zijn *Aran* verschenen in korte jaren achttien drukken. Zijn glorie duurde niet lang. De walgelijke tooneelen en de ratelende verzen van Vos konden een tijdlang bedwelmen, bij wat rust en nadenken had men er spoedig genoeg {van.

Van 1650 tot 1699 verschenen o. a.: Jeremias de Decker, *Goede Vrijdag*, en *Rijmoefeningen*, 2 dln, vier drukken; S. Simonides, *Verhemelde Ziele*, en *Gedichten*. Dus Simonides schreef nog wel 20 werkjes in dicht en on dicht, meestal met politieke bedoeling. Hij was een hartstochtelijk oranje-klant. Bij den moord van de De Witten durfde hij openlijk van den kansel uitgalmen, dat de schelmen hun verdiende loon hadden. — Const. Huygens, *Korenbloemen*, en *De Zeestraat*, en *Kluiswerk*, en een menigte hier en daar verspreide gedichten, die later in zijn verzamelwerken opgenomen zijn. — J. Westerbaen, *Ockenburg*, en *Terentius berijmd*, en *Virgilius berijmd*, en *Gedichten*, 3 dln. Jacob Westerbaen, Ridder en rijk, verkeerde onder de aristokratie van geboorte en kunst. Op zijn buitengoed Ockenburg leidde hij een deftig, weel-

derig leven en verpoosde zich met dichtoefeningen, waarvan hij er van tijd tot tijd liet drukken, later verzameld onder den titel *Gedichten*. — J. Van Someren, *Geestelijke en Wereldlijke Poesy*, en *Uitspanning der Vernuft*; A. Severinus, *Geestelijke Jaarfeesten*, en *Mengeldichten*; J. Antonides Van der Goes, *Bellona aan band*, en *De IJstroom*, en *Gedichten*. Antonides behaalde met zijn *IJstroom* een waren triomf, te opmerkelijker omdat de dichter toen nog maar 24 jaren telde. Het was in die dagen gewoonte, dat men, indien men eenig handschrift voor de pers bestemde, dit òf zijn kunstvrienden voorlas, òf het hun ter lezing liet. Deze beleefdheid, te gelijk eigenbelang, werd doorgaans beantwoord met een lofvers op het gelezene, om dit, natuurlijk gekruid met alles behalve ingetogen vleierij, te plaatsen in de uitgaaf bij wijze van voorrede. Voor *De IJstroom* brachten Vondel, Six, Huygens, Vollenhoven, Oudaan, Francius, Bake, K. Brandt, Buysero en andere meesters de offers hunner hulde. Antonides werd maar 37 jaar. — Reinier Van Ansloo, *Poesy*, eerst na zijn dood in 1713 uitgegeven. — W. Van Focquenbroch, *Al zijne Werken*, 2 dln., drie drukken. Deze herdrukken waren niet te danken aan den kieschen smaak van den fabrikant of zijn afnemers; zij waren vuil goed. — J. Zoet, *Dichtkunstige werken*; J. Pluimer en J. Van Broekhuizen, *Gedichten*; Heiman Dullaart, *Gedichten*; F. Van Dorp, *Gedichten*, en *Geestelijke Overleggingen*; D. Donker, *Klippelveerskens*; A. Pels, *Ondergang des Roomschen Adelaars*, en *Gedichten*, en *Minnelieder*, en *Mengelsangen*. Andries Pels maakte in Amsterdam vrijwat beweging. Hij was advokaat, groot rederijker, medebestuurder van den schouwburg en driftig dichter. Hij zelf schreef verscheidene tooneelstukken, waarbij hij zich slaafs hield aan de oude voorschriften op dit punt. Dat hij door die eigenzinnigheid in botsing kwam met zijn kunstgenooten en een deel van het publiek, ligt voor de hand. Pels gaf geen kamp en berokkende zich door zijn strijdlustig humeur een bitter leven. — J. Vollenhoven, *Poesy*; J. Van Broekhuysen, *Gedichten*, drie drukken; J. Tradels, *Zedelijke en Stichtelijke Rijmen*.

Een aantal verzen, die afzonderlijk geen drukker konden vinden, werden opgenomen in het verzamelwerk *De Boeksaal van Europa*, die in 1692 door P. Rabus opgericht werd en in 1715 den titel aannam van *Boeksaal der Geleerde Wereld*. Rabus, die maar 41 jaar oud werd, heeft zeker nooit gedroomd dat hij een tijdschrift stichtte, dat een leeftijd van twee eeuwen te gemoet zou gaan.

De vertaling van oude klassieke dichters was in deze eeuw aan de orde van den dag.

Met het einde der 17de eeuw was te gelijk de bloei onzer dichtkunst geëindigd; de 18de zou veel meer boeken, veel minder poëzy leveren. Tusschen 1700 en 1749 verschenen o. a.: A. Alewijn, *Zede- en Harpgezangen*, drie drukken, ook eenige tooneelwerken; G. Zweerts, *Leerzame Fabelen*, en *Stichtelijke Gezangen*, en *Gedichten*, ook eenige tooneelstukken. Philip Zweerts, de zoon, was gelijk aan zijn vader. — Jan De Regt, *Mengeldichten*, vier drukken; Lukas Schermer, *De Tempel van Saturnus*, en *Poezy*, drie drukken; Lukas Rotgans, *Koning Willem III Heldendicht*, en *Boerenkermis*, en *Scilla*, en *Eneas en Turnus*; zijn *Boerenkermis* werd ettelijke malen herdrukt; S. Rusting, *Volgeestige werken*, en *Schouwtooneel des doods*; D. Smout, *Danken Treurzangen*, en *Het leven van Jesus*; A. Spinniker, *Leerzame Zinnebeelden*, 3 dln., veel gezocht, ook om de fraaie platen van A. Van der Venne en J. Luiken. — K. J. De With, *De getrouwe Herderin*, en *Fillis van Scirus*; H. Kz. Poot, *Mengeldichten*, en *Gedichten*, herhaalde malen herdrukt en nagedrukt. Toen Poot in 1733 overleden was kwamen er in verschillende deelen van het land nadrukken van *Al de Werken* uit. Een boekhandelaar te Rotterdam kon zoo lang niet wachten, maar drukte in 1722 alvast den bundel *Gedichten* na, die het jaar te voren te Delft verschenen was. — D. Van Hoogstraten, *Gedichten*; J. Brandt, *Mengeldichten*; L. Bidloo, *Poezy*, 3 dln.; J. Van Arnhem (Heer van Rozendaal), *Gedachten en Gedichten*; J. Van Geel, *Gedichten*; F. en J. De Haas, *Mengeldichten*; F. Greenwood, *Boerenpinkstervrugd*,

en *Gedichten*; K. Bruin, *Leersame Zinnebeelden*, en *Dichten en Gedachten*, en *Zededichten*. Klaas Bruin schreef ook voor het tooneel, en een paar *Arkadia's* in proza. Hij was een gewild schrijver, maar timmerde niet hoog; zijn schrifturen waren meer maak- dan kunstwerk. — W. Den Elger, *Gedichten*, en *Zinnebeelden der liefde*; G. Klinkhamer, *Het leven van den Apostel Paulus*, en *Leersame Bijbelstoffen*, en *Stichtelijke Zinnebeelden*, e. a., met tweede en derde drukken, die evenwel meer te danken waren aan de stichtelijke strekking dan aan de kunstwaarde. Zijn rijmelarij was laag bij den grond. — J. Van Hoogstraten, *De school der wereld*, en *Poezy*, 6 dln., en *Zinrijke Fabelen*, en *Mengelsangen*, en veel titels meer. Van sommige was een tweede, derde en vierde druk noodig. Jan Van Hoogstraten was boekhandelaar te Dordrecht, maar maakte meer werk van zijn verzen dan van zijn zaken. Natuurlijk gevolg, dat de laatsten in het riet liepen. — B. Huydecoper, *Hekeldichten*, en *Proeven van Taal- en Dichtkunde*. Balthasar Huydecoper gaf een groot aantal werken in het licht, beide in de hollandsche en latijnsche talen. Hij was dichter, tooneeldichter, geschiedkundige, taalkundige. Op elk gebied heeft hij zijn ridder-sporen verdiend. — J. Hoogeveen, *Het Hooglied*; L. Bake, *Mengelpoezy*; J. Clijburg, *Poezy*; H. Fouree, *De Handelingen der Apostelen op rijm*; — P. De Groot, *Uitbreiding der Psalmen op rijm* (zoo weinig begrip had men van de majestueuze dichterlijke hoogheid der psalmen, dat ze niet alleen door dezen, maar door veel andere knutselaars tot straatrijmen werden omgeknoeid!), en *Overgebleren Rijmstukken*, drie drukken; A. Heems, *Bijbelpoezy*; J. Van Belle, *David's Psalmen*; Katharina Lescaille, *Tooneel- en Mengelpoezy*, 3 dln. De dichteres was, bij opvolging van haar vader, boekhandelares te Amsterdam. — Arnold Hoogvliet, *Mengeldichten*, en *Ovidius' Feestdagen*, en *Abraham de Aartsvader*. Arnold Hoogvliet was zilversmid. Door den geest van zijn tijd aangegrepen begeerde hij dichter te worden en bereidde hij zich al vroeg daartoe voor door het lezen en vertalen van latijnsche schrijvers. Zijn vader, een zeer behoudend geloovige,

maakte zich over deze richting van zijn zoon in gemoede ongerust en bad op zijn sterfbed hem, dat hij de heidensche afgoden uit die oude boeken toch zou laten varen en zijn dichtgaaf dienstbaar maken aan de eer van den eenigen God. Aan dezen wensch had *Abraham de Aartsvader* het bestaan te danken. Binnen weinig jaren waren daarvan tien drukken uitverkocht. — C. Elzevier (apotheker te Amsterdam), *Lierzangen*, en *De Mensch*, en *Arkadia*; J. Bent, *Rijmgédachten*, en *Het Kerstfeest*; J. Czn. Opterbeek, *Herodes' Kindermoord*; B. Van Leuvenig, *Stichtelijke Gezangen*; Klaas Kolijn, *Rijmkronijk*. Klaas Kolijn was een verdichte naam; zoo ook de kronijk. Het geheel was een fopperij, gelijk in later eeuw *That Oera Linda Bok* was. Bij de uitgaaf in 1745 werd het gedicht toegeschreven aan een egmonder monnik van omstreeks 1170. Vele geleerde heeren maakten er zich warm over, totdat men ertoe kwam om aan de kronijk alle historische waarde te ontzeggen en voor den schrijver te houden een zekeren Reinier De Graaf, plaatsnijder te Haarlem uit het laatst der 17de eeuw, die met dit handschrift een liefhebber van oudheden had weten te bedotten. — Frans De Haas, *Stichtelijke Gedichten*, en *Verheerlijkt Portugal*, en *Nagelaten Gedichten*; Th. Arends, *Mengelpoesij*; P. Langendijk, *Gedichten*, 4 dln., en *De Graven van Holland*, en *Levensloop der Aartsvaderen*, en *Tafereelen der eerste Christenen*. Pieter Langendijk was vooral tooneel-, en wel bij voorkeur blijspeldichter, waardoor hij het publiek vrijwat meer behaagde dan met zijn ernstige verzen, veelal een taakwerk als factor van de kamer „Trou moet blijcken” te Haarlem. In allen geval stak Langendijk hoog uit boven de kleinheden van zijn tijd. — H. Asschenberg, *Poesij*, en een aantal oorspronkelijke en vertaalde tooneelstukken; D. Willink, *Amsterdamsche Arkadia*, en *Lusthof van Gedichten*, en *Mengelstoffen*; J. Zeeus, *Gedichten*; P. Verhoek, *Poesij*; M. Vinke, *De silveren Arke-Zangen*; H. Schim, *Bijbel- en Zededichten*, en *Bijbelpoesij*, en *De heerlijkheid van Christus*; W. Swanenburg, *Parnas*; J. Rotterdam, *Geestelijke Poesij*, en *Hervormde Geloofsstukken op rijm*, *Mengeldichten*,

en zoo veel andere. Rotterdam was boekverkooper te Amsterdam. Hij had twee zwakken: om onophoudelijk met zijn zonderlinge geloofsbegrippen te koop te loopen, en om dat te doen in slordige rijmen. Als handelaar ging hij natuurlijk bankroet. — J. Pluymers, *Gedichten*. Joan Pluymers stond in zijn bloeitijd, het laatst der 17de eeuw, nogal hoog aangeschreven, vooral om zijn ongeveer 20 tooneelstukken, die aan den amsterdamschen schouwburg vrijwat toeloop bezorgden. — P. De la Rue, *Christelijke Geloofsbelijdenis in rijm*; J. B. Wellekens, *Amintas*, *Herderspel*, en *Gedichten*, 3 dln.; W. Swanke, *Stichtelijke Rijmoefeningen*, en *Gedichten*; P. Vlaming en J. B. Wellekens, *Dichtlievende uitspanningen* (herders- en visscherszangen); J. Nomsz, *Mohammed*, en *Willem I*, en *Mengelwerken*. Veel meer dan met deze grootere werken behaalde Nomsz roem met zijn kleinere uitgaven, zijn tooneelspelen, waarvan hij er wel een 50tal het licht deed zien en die meestal voor volle zalen opgevoerd werden. Nomsz was een zeer ijverig en in den regel zeer verdienstelijk auteur, een der besten van zijn tijd. — J. De Marre, *Batavia*, in 6 boeken, en *Mengeldichten*; D. Smits, *Israëls Baälsgodsdienst*, en *De Rottestroom*, en *Nagelaten Gedichten*. Dirk Smits was van eenvoudige afkomst. Hij had een klein postje en een groot gezin; dus heel veel zorgen. Niettemin werkte hij met ernst en opgewektheid aan zijn letterlievende oefeningen. Bij zijn leven liep men hem voorbij; bij zijn dood was er geen eind aan de rouwzangen. — F. J. Coets geb. Van Westrem, *Roem des Geloofs*, in 46 zangen, en *Gods ontzaggelijke voetstappen*; Magdalena Pollius, *Stichtelijke Mengeldichten*. — Ook in dit tijdvak kwam een menigte dichterlijke vertalingen uit van oude klassieken, bovenal van Ovidius en Virgilius.

Van 1750 tot 1787 zagen o. a. het licht:

A. de Haan, *Mengeldichten*; A. Hardy, *Mengeldichten*; A. Andriessen, *Dichtlievende Uitspanningen*; F. Duim, *Jacob de Aartsvader*, en *Christelijke Zedenspiegel*; S. Feitama, *Voltaire's Hendrik de Groot*, en *Tooneelpoezij*, 2 dln., en *Fénélon's*

Gevallen van Telemachus, en Nagelaten Dichtwerken. Sybrand Feitama had als dichter een geachten naam. Ook was hij een altoos gewillig raadgever voor ieder die zijn oordeel inriep. De overige verzendrukkende Feitama's — er waren er nog vier: Sybrand (de oude), Eduard, Elias en Johan — kunnen in de schaduw van hun naamgenoot niet staan. — F. De Haas, *Poetische uitbreiding van De Verloren Zoom*, twee drukken; T. Van Bracht, *Tuingedachten*; A. Van Althuisen, *Friesche Rijmerij*, 2 dln.; H. Van den Burg, *Schriftuurlijke Klinkdichten*, en *Zinspreuken*, en *De Amsterdamsche Argus*, en *Mengelpoezij*, 4 dln. De naam, van dezen letterman uitgegaan, stond niet heel hoog. Niet zonder talent, maar een ambacht en leverde hij, tegen betaling, verjaar-, bruilofts-, en allerlei gelegenhedenverzen op bestelling. In tusschentijden zocht hij kopij te maken voor den boekhandel. — Ghyben en Badon, *Mengeldichten*; J. Deknatel, *Evangelische Lieder*; P. Boddaert, *Stichtelijke Gedichten*, en *Nagelaten Mengeldichten*. Pieter Boddaert was een algemeen geacht rechtsgeleerde te Middelburg. Behalve gedichten gaf hij godsdienstige prozageschriften in het licht. Van zijn *Stichtelijke Gedichten* verscheen een vierde druk. Zijn zoon Pieter was een geleerd natuurkenner, die verscheiden werken over natuurlijke historie uitgaf of er de hand in hand. Zijn kleinzoon Pieter Junior was de beruchte rijmer van het onsmakelijk misdruk. — J. Kraeivanger, *Dichtlievende Lente en Zomer*, drie drukken; vertalingen van Gesner, *De dood van Abel*, en *Daphnis*; van Boileau, *Dichten*, en *Hekeldichten*; van Bitaubé, *Jozef*, in 12 zangen, en *Willem I*, in 10 zangen; van C. F. Gellert, *Blijspelen*, en *Fabelen en Vertellingen*, en *Fabelen voor de Jeugd*, en *Geestelijke Gezangen*; — Anna Van der Horst, *Ruth*, en *Bijbeltafereelen*: R. Arends, *Gedichten*; D. Van Hoogstraten, *Esopische Fabelen*; J. Lagendaal, *Hiob*, in 12 zangen; J. P. Broekhoff, *Zinnebeelden*; Willem Van Haren, *Leonidas*, en *Gevallen van Friso*, en *Lierzangen*; Onno Zwier Van Haren, *De Koophandel*, lierzang, en *Agon*, treurspel, en *De Geuzen*, en *Willem I*, treurspel, en een aantal klei-

nere lierzangen en tooneelwerken. — A. De Kramer, *Poetische werken*; J. J. Mauricius, *Dichtlievende oefeningen*, en *Onledige ouderdom*; H. Snakenburg, *Poezij*; J. R. Van der Malen, *Gedichten*; L. W. Van Merken, *Het nut der tegenspoeden*, en *David*, en *Germanicus*, allen herhaaldelijk herdrukt; N. S. Van Winter, *De Amstelstroom*, en *De Jaargetijden*; Van Winter en Van Merken, *Tooneelpoezij*. Nicolaas Simon Van Winter en Lucretia Wilhelmina Van Merken waren, in tweede huwelijk, een voorbeeldig echtpaar. Beiden hadden hun letterkundigen naam al gemaakt. Gelijke kunstliefde, gelijke smaak, gelijke degelijke werkzucht hadden hen tot elkander gebracht. Van hun gezamenlijke *Tooneelpoezij* zijn *Monzongo* en *Mensikoff* van den man; de overige stukken zijn van de vrouw. — J. Spex, *Gedichten*, en *Nagelaten Gedichten*; Christina De Neufville, *Dichtmatige Bespiegelingen*; J. E. Voet, *Stichtelijke Gedichten*, en *Nieuwe berijming der Psalmen*. Voet was ambtenaar bij een der ministerieën. Zijn verzen, evenals enkele prozawerkjes die hij schreef, zijn geheel in den preektoon. Dit was bij meer leeken het geval. — K. Zweerts, *Mengelzangen en Zinnebeelden*; (J. Thomson), *De vier Jaargetijden*; Jacoba Winkelman, *Stichtelijke Gedichten*; W. H. Sels, *Salomo*, en *Het verbond der Genade*, en *Zedespelen*, en *Zedelijke uitspanningen*. Willem Hendrik Sels was een ongezonde vrucht van zijn tijd, gekweekt onder den invloed van aandrang tot dichterlijke en dweepzieke vroomheid. Al vroeg trok hij zich uit alle maatschappelijk leven terug op zijn buiten, bleef ongehuwd, voedde zich alleen met groenten, sliep zoo weinig mogelijk, en schreef stichtelijke verzen uit den treuren, waaraan de kunst geheel vreemd was. — C. Vlieg, *De val van Adam*, in 3 boeken; P. Van Noemer, *Stichtelijke Gedichten*; B. Ruloffs, *Verlustigingen*, en *Amsterdam hervormd*, in 3 zangen; W. Van der Pot, *Endeldijk, hof-dicht*; J. Wesselsz, *Het leven van Jezus*, in 12 boeken; J. Van Westerhoven, *De Schepper verheerlijkt*; F. Van Steenwijk, *Claudius Civilis*, in 16 zangen, en *Gideon*, in 6 zangen; N. Versteeg, *Mozes*, in 12 boeken; S. M. Van der

Wilp, *Gedichten*; J. Van Iperen, *Young's Nachgedachten*; P. Vlaming, *Spiegel's Hertsspiegel*; een vernieuwde uitgaaf van de eerste uit het laatst der 16de of het begin der 17de eeuw; een uitgaaf die wij hier niet zouden noemen, ware het niet om de gelegenheid te hebben tot het mededeelen van een „men zegt”, dat Spiegel (een rijk amsterdamsch koopman) er een buitenplaats „Meerhuizen” op nahield, die nog al aandacht trok. De dichter-eigenaar had namelijk in de kruin van een reusachtigen lindeboom een soort van priëel laten timmeren, dat den naam droeg van „Toren der Muzen”. Een weinig verder stond een weelderig ingericht tuinhuis, bestaande uit drie verdiepingen: de onderste vierkant, de middelste achtkant, de bovenste rond. Hier ontving Spiegel bij voorkeur zijn dichterlijke vrienden. — A. Van Solingen, *De Batavier*; A. Van der Vliet, *Vruchten der Dichtlievendheid*; L. Stopendaal, *De Luciade* naar Camoens, en *Indiaansche Fabelen*; Lucas Pater, *Poesij*, en *Nagelaten Poesij*, en verscheiden tooneelstukken. Van Lucas Pater is het bekende gezelschapslied: „Hoe zoet is 't waar de vriendschap woont,” duizendmalen aan den oud-hollandschen feestdich gezongen. — G. Paape, *Bijbel- en Zededichten*, en *De Christen*, in 9 boeken; W. Sluiter (herdrukken uit de vorige eeuw), *Dichtk. Werken*, en *Het Buitenleven*, en een aantal stukjes, waaronder, vroom bedoeld, een lijkzang op zichzelf. — Hieronymus Van Alphen, *Gedichten en Overdenkingen*, en *Mengelingen*, en *Doggersbank*, en *De Sterrenhemel*, en *Kleine Gedichten voor kinderen*, en (met L. P. Van de Kastelee) *Stichtelijke Mengelingen*. H. Van Alphen was van aanzienlijken huize, aanzienlijk van geboorte, aanzienlijk van geest en karakter. Leden van zijn geslacht waren hoogleeraren en hooge ambtenaren bij de balie. Hij zelf was procureur-generaal bij het hof van Utrecht, later thesaurier-generaal van de unie. Als letterkundige en dichter nam hij een uitstekende plaats in. Onder zijn volwassen tijdgenooten bracht niemand hem iets anders toe dan eerbied. Honderduizend kinderen van zijn eigen geslacht en van het nageslacht zijn grootgebracht bij „de versjes van Van Alphen.” In

onze *Bouwstoffen*, Deel I, blz. 464, is de opgaaf te vinden van den verbazenden opgang, die aan dit kleine bundeltje te beurt gevallen is. — H. Van den Burg, *Mengelpoesy*, 4 dln.; J. A. Bakker, *Dichtlievende Mengelingen*, en *Herderszangen*, en onderscheiden tooneelstukken. Bakker was een slachtoffer van de ziekte van zijn tijd. Welvarend koopman begeerde hij met kracht en geweld dichter te zijn. Hij verrijmde zijn heerlijken tijd en zijn bloeiende zaak en eindigde met bij boekverkoopers te bedelen om cenig vertaal- of fabriekwerk. — A. De Bosson, *Dichtkundige Uitspanningen*, 2 dln.; K. Van Dulkenraad, *Verdrukt en Verlost Haarlem*; W. A. Van Alleplas, *Dichtlievende Bedenkingen*; J. Le Francq Van Berkhey, *Gedichten*, 2 dln., en *Zeetriomf der Bataafsche Vrijheid*, 2 dln., en *Eerbare Proefkusjes*, 2 dln. Le Francq Van Berkhey was in het maatschappelijk leven een dwaalster, en het liep hem allesbehalve meê. Als schrijver was hij eveneens; hij schreef, in proza en poezij, een gansche menigte boeken en boekjes, over de meest uiteenloopende onderwerpen. Zijn *Natuurlyke Historie van Holland* heeft hem een blijvenden naam gegeven. Als dichter gaf hij wel 20 titels in het licht. Hij was bij zijn tijdgenooten gewild. — J. De Jong, *Gedichten*; Jan De Kruyff, *Gedichten*; P. Huisinga Bakker, *Poesy*, 2 dln.; G. Brender à Brandis, *De Schilderkunst* in 3 zangen, en een aantal tooneelwerken, vaderlandsche en godsdienstige zangen. Ook was hij redakteur van de verzamelbundels *Taal-, Dicht- en Letterkundig Kabinet*, 6 dln., en *Taal-, Dicht- en Letterkundig Magazijn*, 2 dln. — P. J. Kasteleyn, *Dichtverlustigingen*, en *Oorspronkelijke Dichtwerken*, en *Tooneelspelen*. Kasteleyn was apotheker van zijn vak, en dichter voor zijn uitspanning. In beide betrekkingen stond hij goed aangeschreven; want zijn verzen waren bekwaam, en onder de natuur- en scheikundigen had hij zijn rechten. — J. N. Esgers, *Dichtlievende uitspanningen*; Cynthia Lenige, *Mengeldichten*; Dulard, *Gods grootheid*, in 7 zangen; Baronesse De Lannoy, *Dichtwerken*, en *Nagelaten Werken*, en verscheiden treurspelen. Dat *Bilderdijk haar Nagelaten Werken* uitgaf is een stempel op haar kunstarbeid. — K. Brouwer,

Dichtlievende oefeningen; J. Allart (de bekende uitgever), *De Vrijheid*, drie drukken; R. Arends, *Klopstock's Dood van Adam*; C. Groeneveld, *Klopstock's Messias*; Elisabeth Wolff-Bekker, *Over het Genoegen* (1765), en *Walcheren* in 4 zangen, en *Lier-, Veld- en Mengelzangen*, en *Oeconomische Liedjes*, en *Fabelen*, en een aantal dichtwerken meer. Door deze, maar bovenal door haar romans, is deze voorbeeldige vrouw van onschatbare waarde voor ons vaderland geweest. Onze tijd, dank zij vooral Ds. Joh. Dyserinck, heeft den plicht van erkenning aan haar en aan haar kunstvriendin Agatha Deken vervuld. — J. P. Kleyn, *Oden en Gedichten*. J. P. Kleyn, de echtgenoot van Antoinette Ockerse, gaf met zijn vrouw uit een bundel *Gedichten*, terwijl later nog 2 deelen *Nagelaten Gedichten* het licht zagen. Kleyn alleen schreef ook eenige letterkundige verhandelingen en vertalingen van buitenlandsche dichters. — Rhijnvis Feith, *Julia*, en *Thirza*, en *Fanny* e. a., allen herhaalde malen herdrukt. Na 1785, dus buiten ons bestek, kwamen Feith's meeste werken uit. — A. Blussé, *Iets dichtmatigs*, en *Herders- en Veldzangen*. De beste van Blussé's verzen zijn geplaatst in bundels van letterkundige genootschappen. Abraham Blussé was de stichter van de bloeiende dordtsche boekhandelsfirma. — B. De Fremery, *Romeo en Julia*, twee drukken, en *Mijne offeranden aan Apollo en Hymen*; A. Van den Berg, *Geestelijke Oden en Liederen*; J. Van Haastert, *Mengelpoezy*; M. G. De Cambon geb. Van der Werken, *Willem IV Heldendicht*, en *Zededichten*, en *Het huwelijk van Figaro*; Henriette More, *Gewijde tooneelstukken*; Baronesse Van Raedveldt, *Hof-, Bosch- en Veldzangen*; J. Lublink Jr., *Young's Nachtedachten*; J. Lutkeman, *Poesy*; T. Van Limburg, *Tafereelen der Geschiedenis, dichtoefeningen*; (Le Clercq), *Tobias*, in 4 zangen; E. J. B. Schonck, *Hekeldichten*, en *De dood van Abel*, naar Gesner; H. Riemsnijder, *Fabelen en Vertelsels*, en *Dichtlievende Kleinigheden*. Dit laatste bundeltje is ten onrechte aan Bilderdijk toegekend. — Bernardus Bosch (predikant te Spanbroek), *De Eigenbaat*, en *De vrijheid der drukpers*, en *Napoleon Buonaparte*, twee drukken; Maria Bosch en Agatha Deken, *Stichtelijke Ge-*

dichten; Bernardus De Bosch (ambtenaar, doopsgezind burger te Amsterdam), *Dichtlievende Verlustigingen*, 5 dln., en (Gellert's) *Fabelen*; J. Bellamy, *Vaderlandsche Gezangen*, en *Gezangen mijner Jeugd*. Onder den schuilnaam Zelandus gaf Jacobus Bellamy de verzameling zijner zangen uit, die vroeger voor het eerst in tijdschriften geplaatst waren. De dichter mocht maar 29 jaar oud worden; hij overleed in 1795. — A. Loosjes Pz., *St Eustachius genomen*, en *M. A. De Ruyter*, en *De slag bij Nieuwpoort*, en *Proeven van gewijde Poezy*, en *Tooneel oefeningen*, 4 dln., en *Bijbelsche tafereelen*. Zijn vaderlandsche romans, en zoo menig ander werk, kwamen later uit. In het geheel heeft Adriaan Loosjes een 70-tal titels het licht doen zien, 30 vóór en 40 na 1800. In tegenstelling met andere schrijvende handelsmannen moet van Loosjes, die boekverkooper, drukker en uitgever was, getuigd worden dat hij aan zijn beroep niets te kort deed, integendeel. Zijn boeken schreef hij in de vroege morgenuren van vijven tot achten. — W. Bilderdijk, *Edipus*, *Treurspel naar Sophocles*, en *Mijn Verlosting*, en *Deukalion en Pyrrha*, *Tooneelstuk*, en *Bloempjes*, en *De Geuzen van Van Haren*; in later jaren, gelijk men weet, veel meer.

In Arrenberg's *Naamregister* worden nog vermeld:

W o o r d e n b o e k e n .

1650, G. Heurnius, *Nederduitsch en Maleisch Woordenboek*; 1670, H. Hexham, *Engelsch-Nederduitsch Woordenboek*; 1714, Alewijn en Colle, *Portugeesch Woordenboek*; 1735, G. Pell, *Engelsch, Duitsch, Fransch en Latijnsch Woordenboek*; 1740, M. Giron, *Nederduitsch-Italiaansch Woordenboek*; 1750, P. Marin, *Dictionnaire Français et Hollandais*, en *Nouveau Dictionnaire*. Van de *Dict. Français* was dit reeds de achtste druk (de oorspronkelijke verscheen in 1701), van de *Nouv. Dictionnaire* de vijfde. Sinds zijn deze woordenboeken, verbeterd en vermeerderd, en tot ijk van degelijkheid steeds onder den naam van Marin, altoosdoor herdrukt. Pierre Marin

gaf ook verscheiden leerboekjes in het licht. Hij was fransch taalmeester te Amsterdam en onder de aanzienlijke klasse zeer gezien. Als een staaltje van het toenmalig gebrekkig taalonderwijs op de scholen, diene het getuigenis van Petrus Rabus omtrent de boekjes van Marin: „Voor twee jaren (1700) liet ik blijken, dat naar mijn gevoelen de nieuwe spraakwijze van den ervaren taalmeester Marin den Hollanderen wel zoude bevallen, omdat ze wat meer gaf als de gemeene letterkonstige boekjes, waarop een leerling gelijk als op kurk of biezen ligt en dobbert, zoo haast als hij hem zelve op den diepen en ruimen stroom van taalkunde durft wagen.” — 1766, W. Sewel, *Engelsch-Nederduitsch Woordenboek*; 1768, M. Kramer, *Nederduitsch en Hoogduitsch Woordenboek*; 1774, D. Van Hoogstraten, *Nederlandsch Latijnsch Woordenboek*; 1777, G. Van Hasselt's uitgaaf van Kiliaan's *Nederduitsch-Latijnsch Woordenboek*; 1782, F. Halma, *Fransch en Nederduitsch Woordenboek*, vierde druk; 1783, O. R. F. W. Winkelman, *Fransch-Nederduitsch Woordenboek*; 1785, J. J. G. Scheller, *Woordenboek der Latijnsche taal*.

1740, J. Dibbetz, *Groot Militair Woordenboek*; 1768, E. Buys, *Kunstwoordenboek*, 2 dln.; en 1778, *Nieuw Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen*, 10 dln. f 60.—; 1733, D. Van Hoogstraaten, *Groot Algemeen Historisch Woordenboek*, 8 dln. f 55.—; 1778, A. Chomel, *Huishoudelijk Woordenboek*, 16 dln. f 60.—, twee drukken. — Enkele andere woordenboeken zijn vroeger als vakboeken vermeld.

Al behoort dit werk niet tot de woordenboeken, moge toch hier een plaats gegeven worden aan Lambert ten Kate's *Aanleiding tot de kennisse der Nederlandsche Sprake*, 2 dln. 1723, een boek dat voor de geschiedenis en zuivering van onze taal van hoog belang geweest is.

Schilder- en bouwkunst.

1603, K. Van Mander, *Ned. Schildersboek*; 1661, C. De Bie, *Gulden Kabinet der Schilderkunst*, 3 dln.; Van Houten,

Perspectief of Doorzichtkunde; 1675, F. Junius, *De Schilderkunst der Ouden*; 1678, S. Van Hoogstraten, *Inleiding tot de Schilderkunst*; 1706, J. B. Lauterbach, *Burgerlijke Bouwkunst*; 1707, Romein de Hooge, *Merkbeelden der oude Volken*; 1737, G. De Lairese, *Raadkamer van Justitie, en Groot Schilderboek* 2 dln., en *Grondlegging der Teekenkunst*. Gerard de Lairese stierf al in 1711; zijn schriftelijke werken kwamen, sommige lang na zijn dood uit. — 1718, A. Houbraken, *Schouwburg der Nederlandsche Schilders*, 3 dln.; 1739, J. Campo Weyerman, *Leven der Kunstschilders*, 4 dln.; 1747, J. De Wit en J. Punt, *Teekenboek der proportien van het menschelijk lichaam*; J. Van Gool, *N. Schouwburg der Nederl. Kunstschilders* 3 dln.; 17.., A. Bloemaert, *Groot Teekenboek*; 1756, J. Piles, *Beschouwing der Schilderkunde*; 1758, Le Comte, *Kunstkabinet der Bouw-, Schilder- en Graveerkunst*; 1767, C. Philips, *Perspectief of Doorzichtkunde*, en *Spiegel-perspectief*, en *Slagschaduwen*; 1778, J. Riedel, *Theorie der Schoone Kunsten*, 2 dln.; 1783, C. Ploos Van Amstel, *De Anatomie in de Teekenkunst, en Rederoeringen in de Teeken-Akademie*.

1655, Quellinus, *Statuen van het Stadhuis te Amsterdam*; 1663, C. Scamozzi, *Over de vijf Ordens*; 1663—90, *Architectuur* van Hondius; *Arch. van de vijf Ordens*; *Arch. van Hendrik de Keyzer*; *Arch. van de vijf Kolommen* door C. J. Visscher; *Arch. van de vijf Kolommen* door Hans Blom; *Arch. van de vijf Kolommen* door J. Bosboom; *Arch. of De dubbele Bosboom*; *Arch. of De enkele Bosboom*; *Arch. van Post, Gebouwen*; *Arch. van Bullet, Schoorsteenmantels*; *Arch. van Dankerts, Kappen en Trappen*; *Arch. van Scamozzi*; *Arch. van de vijf Ordens*, van Vignola; *Arch. van Vingboom*; *Arch. of Hedendaagsche Bouwkunde* door H. Van Nooten; *Arch. van Serlio*; *Arch. of Nieuwe Vestingbouw* door M. B. van Coehoorn; 1689, S. Schijnvoet, *Lusthof-sieraden*; 1734, Tieleman Van der Horst, *Groot Molenboek*, en *Verzameling van Waterwerken*, en *Groot Trappenboek*; 17.., S. Le Clerc, *Over de Bouwkunde*; 1755, K. Redelijkheid, *Metse- larij en Vestingwerken*, en *Sluizen en Diep-machines*, en

Palissaden en Versterkingen; 1761, van Zyl en Polley, *Groot Molenboek*, 2 dln.; 1782, H. Huysers, *Werkdadige Bouwkunst*.

Verpoozings-lektuur.

Wat deze groep van boeken betreft, kunnen wij de geheele 17de eeuw hier voorbijgaan. Wij hebben reeds vroeger met een enkel woord vermeld, hoe onze vaderen uit die dagen bijna in het geheel niet lazen en, indien zij het deden, zich vergenoegden met stichtelijke lektuur, reisverhalen, oude volksproken, dichten, ridderromans en losse blaadjes betreffende kerk en staat, die schier dag aan dag in groote hoeveelheid verschenen. Eigenlijk lezen deed men niet; men bladerde. Voor gezette lektuur had men geen tijd, geen lust, geen oordeel. Ook de bekwaamheid tot een verstandig lezen dient aangeleerd te worden. En waar zou het groote publiek die hebben opgedaan?

Eerst op het einde dier eeuw vinden wij een (boekverkoopers-)poging om het publiek te brengen tot het lezen van gemengde lektuur in den vorm van een tijdschrift. Wel treffen wij de aantekening aan van twee vroegere tijdschriften: *De Hollandsche Mercurius*, 1650—1690, 40 dln., en *De Europesche Mercurius*, 1690—1756, 67 dln., maar vooral de laatste had meer ten doel om het publiek op de hoogte te houden van het staatkundige nieuws, dan om het tijdsvulling te geven in ledige uren. Het laatste was wel het doel van *De Haagsche Mercurius*, 1697—1699, die tot bijtitel voerde: *behelzende vermakelijke, satirieke, galante, stichtelijke, politieke, akademische, emblematische en andere reflexien gemaakt op de voorvallen van dezen tijd*. Ook in dit geval was het nog niet de verpoozings-lektuur waar wij hier het oog op hebben en die meer bepaald betreft verhalen, vervat in meer of min lijvige boekdeelen, bestemd om gelezen te worden in den huiselijken kring. Een der eerste aanleidingen daartoe kwam wellicht door de vertaling van twee fransche boekjes: *De Gevallen van Telemachus* door den abt De Fénélon, en de

Gil Blas de Santillane door Lesage, beiden omstreeks 1720 hier te lande in het hollandsch meer algemeen bekend gemaakt. Deze voortreffelijke romantische verdichtselen wekten aandacht; men kocht ze, men leende ze aan elkander uit, men bracht de daarin geteekende figuren over op personen van zijn omgeving, men vertoonde er tafereeltjes uit in rederijderskamers en bij gezellige feestjes. Het aaneengeschaalde „verhaal” was van nu af aan behoefte geworden, en vooral door den boekhandel werd gretig uitgezien of er buitenslands niet meer dergelijk voedsel was om aan de opgewekte begeerte te voldoen. En daar had men niet diep of lang voor te zoeken. Engeland beleefde zijn gouden tijd op het gebied van geestige en romantische letteren en was, Frankrijk's klassieken daargelaten, andere landen ver vooruit. Achtereenvolgens — maar gedurende een heel tijdsverloop — verschenen bij ons vertaald: Daniel De Foe's *Robinson Crusoe*, 1719; Swift, *Gullivers Reizen*, 1727, en *Vertelling van de ton*, 1735; Richardson's *Pamela*, 1740, en *Clarisse Harlowe*, 1749, en *Karel Grandison*, 1753; Fielding's *Tom Jones*, 1760; Johnson's *Rasselas*, 1763; Smollet's *Roderic Random*, 1765, en *Humphrey Klinker*, 1780; Goldsmith's *De Predikant van Wakefield*, 1768; Sterne's *Tristram Shandy*, 1779, en *Sentimenteele reis*, 1780. Voeg hierbij uit Duitschland Wieland's *Agathon*, 1780; uit Frankrijk Marmontel's *Belisarius*, 1762, en *De Incas*, 1777, en *Zedelijke Vertellingen*; uit Spanje Cervantes' *Don Quichot*; uit Denemarken Holberg's *Onderaardsche reis van Klaas Klim*, 1778.

Al deze boeken werden gaandeweg bij handen vol verkocht; van sommige volgde de eene druk den anderen. Ieder van hen, want met allen te zamen was een goede halve eeuw gemoeid, had zijn eigen tijdvakje van bloei en was daarin het boek bij uitnemendheid, al was het dit vaak meer in napraterij van anderen, dan uit opgetogenheid van zich zelve. In elk geval, de algemeene indruk was deze, dat de trek naar verpoozingslektuur onder de gegoede standen al meer en meer zich openbaarde, en dat samenleving en huiskamer een nieuwe behoefte gekregen hadden.

Dat was de goede kant van den invloed. Hij had ook zijn kwaden. Ons publiek van groote menschen had, in eenige hoogere opvatting, nog geen lezen geleerd. Het las deze meesterstukken ja met een zekere gulzigheid, maar zonder er rustig de weelde van te proeven. Het had nog iets kinderlijks en liep bij die uitspannende bezigheid wat hard van stal. Even als de jongen of het meisje ten allen tijde met groote oogen en gloeiende wangen geboeid wordt aan het reine, wegsleepende sprokenboek, meêleeft met de helden en heldinnen en de nieuwsgierigheid niet in bedwang kan houden hoe dat alles nog zal afloopen, evenzoo plachten de volwassenen te lezen, alleen aangetrokken door den knoop en de avontuurlijke bijzaken van de geschiedenis, zonder oog te hebben voor den geest, voor den vorm, voor de kunstwaarde van de gedrukte bladen die zij in handen hadden. Fransche vodden — vroeger reeds, bl. 167 volg. werd er voldoende op gewezen — bleven even grooten aftrek hebben als de gezonde lektuur, waarin vooral Engeland in deze dagen zoo rijk was.

Aan deze, laag bij den grond blijvende stemming, deze in het oog loopende zucht van het publiek naar prikkelende verhalen, moest natuurlijk te gemoet gekomen worden. De pers zag er haar voordeel in, en waar iets te verdienen viel was zij veil. Het kan niet bemanteld worden: aan de goede zeden en aan den goeden smaak vooral van de eerste helft der 18de eeuw heeft de boekhandel maar al te veel kwaad gedaan. Onnoemelijk veel. Hij had — zij zouden wellicht wel te vinden zijn geweest — ook bij ons letterkundige talenten kunnen opsporen en aanmoedigen. Hij had bij zijn keus uit den vreemde uit helderder oogen moeten zien, of de oogen moeten inroepen van beter zienden dan hij zelf. Hij had op het werk der vertaling acht moeten geven met meer zorg en geweten. Maar hij deed aan al die plichten weinig of in het geheel niet. Schier geen enkele oorspronkelijke roman van eenige beteekenis is in ons tijdvak binnen onze grenzen verschenen. Daarentegen ingevoerd een scheepslanding voortbrengsels uit Engeland, Duitschland, uit Frankrijk bo-

venal, ook dáár door hongerige uitgevers als maakwerk besteld aan even hongerige broodschrijvers, of door dezen smakeloos en gewetenloos bij voorbaat neêrgeklad om aan den meest-biedende in handen gespeeld te worden. Een bloemlezing uit die prullenkraam zou aan ons volk door onzen boekhandel worden voorgezet, tot verheldering, tot veredeling.

Zooals van zelf spreekt, juist omdat zeer verreweg het meeste niet anders was dan fabriekwerk, werden voor die boeken geen namen van de schrijvers genoemd, of werden ze gestempeld met een grilligen schuilnaam. De titels op zich zelf moesten de verleidelijke uithangborden wezen. „In den smaak” of „naar den trant” van, was een andere poging tot verlokking. Nauwelijks, bij voorbeeld, hadden *De gevallen van Telemachus* debiet gevonden, of een heele nasleep van „Gevallen”, azend op den gang van den baanbreker, haakte zich daaraan vast: *De gevallen van Graaf de Sevignione*, *De gevallen van Donna Maria Dezajes*, — die van de *Gravinne van Straatsburg*, — die van de *Gravinne van Sandoz*, — die van den *rampspoedigen Philippus*, — die van *Een Fransch Edelman*, — die van *Een ongelukkigen Napolitaan*, enz. enz. — *De Historie van Karel Grandison* gaf de geboorte aan *De Historie van Miss Honora*, — *De Historie van Julia Mandeville*, — *De Historie van een Verlaten Weeskind*, — *De Historie van een Nicuw Weeskind*, en 25 andere „histories”. — De schoone *Arabische Vertellingen* hadden ter nauwernood een voegzaam debiet gehad, of leelijke *Turksche* en *Perzische* stonden op als mededingers. De eene *Robinson Crusoe* volgde op den anderen, totdat er geen volk in Europa was, dat zich niet aan den engelschen had aangesloten. Romans in de manier van *Pamela*, *Karel Grandison*, *Don Quichot*, *Gil Blas*, liepen elkaâr met onstuimigen wedijver overhoop. „Levens” zouden uit te schrijven zijn bij vijftigtallen: *Het leven van Marianne of de lotgevallen van een aansienlijke dame*, — *Het leven van Aäron of de bedrieger bedrogen*, — *Het leven van Hans en Charlotte*, — *Het leven van een Spaanschen bedrieger*, — *Het leven van de schoone overspeelster*, — *Het leven van Cartouche*, — *Het leven van*

Arnoldo en Donna Eufina, — Het leven van Tobias den stumelaar, — Het leven van een Juffer in schijn, — Het leven van Floridor of de blijgeestige avonturier, — Het leven van een Frijmetselaar, — van een Lichtmis, — van een Filosoof, — van Eulalia of het berouw der tweelingen, — een reeks zonder eind. Even overvloedig bijna de „vermakelijke” soort: De vermakelijke Reisgenoot, — De vermakelijke huisknecht, — De vermakelijke avonturen van een groot Heer, — De vermakelijke streken van een naaistertje of het geheim eener aanzienlijke dame. Bovenal vermenigvuldigde zich in overwelige vruchtbaarheid het geslacht der „verliefdheden”. De verliefde Reiziger, — De verliefde Saxer, — De verliefde Pelgrim, — De verliefde Maria de Zajos, — Theresia en Faldoni of Brieven van twee gelieven, — De onvergelykelijke Ariane, — Mannelijk Morgenontbijt en Jufferlijk Theegerecht, — Marianne of de Worstelstrijd, — De liefde van Arnane en Amandus, — Sentimenteele Wandelingen, — Lydia of de belaagde deugd, — Minnehandel van Santford en Eulalia, — Millennium-Hof of de beminnelijkheid der deugd, vertoond in de samenleving van eenige Jongejuffrouwen op eene Landhoeve, — Tharsis en Zelia of Vorstelijke schilderijen uit de vermakelijke landsdowen der bekoorlijke valleijen van het herderlijk Dal van Tempe.

Deze verpoozing-lektuur, welker titels tot op 300 of 400 te vermeerderen zouden zijn, maar die ook om het verzwegen-zijn der schrijversnamen, van al heel weinig belang zijn, gaf reeds bij haar verschijning in haar uiterlijk te kennen dat zij licht en luchtig in elkander zat. Terwijl de buitenlandsche modellen veelal boeken waren van omvang — Richardson's *Pamela*, *Cl. Harlowe* en *K. Grandison* besloegen te zamen 20 dikke deelen — bestonden de bovengenoemde romans en de overige in den regel uit een of twee deeltjes, voor *f* 1 of *f* 1.50. Ook droegen zij in hun slordigheid van binnen en van buiten de teekenen dat zij, na een vluchtig gebruik, maar een kort bestaan verlangden. Aan dien vermoeden wensch is dan ook volkomen voldaan. Terwijl andere oude boeken met voorliefde plegen bewaard te worden, be-

hoort het tot de zeldzaamheden, dat de 19de eeuw nog een van de romantische voortbrengselen der 18de te zien krijgt. Zij zijn verdwenen, spoorloos verdwenen. En geen sterveling behoeft er een zucht om te laten.

Ontegensprekelijk hebben deze prullen (waaronder wellicht enkele uitzonderingen. maar dan ook maar enkele, en daaronder worden door *De Onderzoeker* aangeprezen o. a. *Wieland's Hoogduitsche Clarisse* en de vertaling uit het engelsch van *De Gedenkschriften van Lady Williams*) medegeholpen om de 18de eeuw te maken wat zij in veel opzichten was: een door weelde bevangen, verwijfde, aan allerlei uitspattingen overgegeven tijd. Heeft de boekhandel daarin veel op zijn geweten, één feit kan hij tot vermindering van schuld bijbrengen, en wel dit, dat ons vaderland hierin niet alléén stond, maar dat al onze naburen in grooter of kleiner maat dat euvel met ons deelden. Het groote meerendeel toch van al die 300 of 400 romans, die bij ons dienden tot verlustiging van oud en jong, van man en maagd, was invoer uit den vreemde. De internationale boekhandel nam zonder conscientievragen grif over wat bij eenig publiek, wáár ook, klokspijs bleek te wezen en wat aan den uitgever eenige winst voorspelde. De algemeene stemming begeerde nu eenmaal avontuurlijke, sentimenteele verhalen. Welnu, zoo redeneerde men, geef den tijd wat hij hebben wil; leg eigen smaak en verantwoordelijkheid aan kant, en druk wat verkocht wil worden; dat is koophandel.

Maar al is het zonneklaar, dat het luchthartige, met weinig tevredene publiek door zulke soort van verpoozing in vrije uren er niet beter op zou worden, maar dat de ziekelijk besmette hoofden en harten met overprikkelde verbeeldingen en begeerten uit de stille binnenkamer zouden terugkeeren in een verleidelijke maatschappij, toch mag niet voorbijgezien worden, dat er, als in het verborgene, gearbeid werd aan de bevordering van den goeden smaak en aan de verbetering des kwaads. Naast de walgelijkheden, die wij noemden en die voor het meerendeel het buitenland ons toezond, bracht dat zelfde buitenland ons in dezen tijd tot vertaling de werken

van de andermaal te noemen meesters: Rabener, De Fénelon, Cervantes, Shakspeare, Swift, Richardson, Holberg, Le Sage, Fielding, Chesterfield, Lessing, Mad. De Genlis, Steele, Campe, Wieland, Sterne en Marmontel, en zoovelen meer.

Niemand van ontwikkeling en ernstig-menschelijke eischen zou de werken van deze voorgangers kunnen lezen zonder vergelijking te maken tusschen den geest en vorm van dezen en den geest en den vorm van den namaak. De talrijke uitgaven en herdrukken dier boeken tegenover het verschijnen en verdwijnen van hun spotnabootsingen geeft reeds te verstaan, dat deze klassieke vreemdelingen burgerrecht kregen ook in ons vaderland. Hoe weinig dan ook voorhands wellicht, hun frischheid en kunst plantten zich toch onwillekeurig hier en daar over en legden den grondslag voor de beschaving, waarin de volgende eeuw, te beginnen met de voortreffelijke Wolff en Deken, zou mogen roemen.

Tot de oprakeling van eenig helderder oordeel bij de keus en de lezing van boeken bracht niet weinig bij de oprichting van zoovele tijdschriften, die hun ontstaan verschuldigd waren óf aan navolging van het buitenland, óf aan den wakkeren ijver van eenige hervormingsgezinde lettervrienden, óf ook aan het winstbejag van sommige uitgevers, die hier, even als bij de romans, hun net wierpen in het vischwater van anderen. Die tijdschriften gingen in den regel geen langer leven te gemoet dan van ettelijke jaren; enkele bezweken reeds kort na de geboorte, één nochtans, *De Vaderlandsche Letteroefeningen*, werd een grijsaard van over de 100 jaar. Maar waar er telkens een verdween, daar stond een nieuweling op staanden voet ter plaatsvervangning gereed, tegenover het publiek beloften afleggende van de meest mogelijke aantrekkelijkheid en degelijkheid. De maandelijksche of wekelijksche bladen van deze tijdschriften bevatten kleine verdichte verhalen van hetzelfde gehalte als de romans, óf — en dit waren de pioniers voor een betere toekomst — zoogenoemde spectatoriale vertoogen, waarin de dwaasheden van den tijd

blootgelegd en gehegeld werden en, wat de boeken van den dag betreft, schifting gemaakt werd tusschen rijp en groen: een eerste beredeneerde kritiek over maatschappelijke toestanden en literatuur.

Voor zoo ver wij ze hebben kunnen nagaan, geven wij hier een lijst van hollandsche tijdschriften in de 18de eeuw tot 1785, herinnerende aan de beide *Mercuriussen*, die al in vroeger jaren waren uitgekomen.

In 1692 verscheen de *Boekzaal van Europa*, onder redactie van Petrus Rabus, in 1702 van titel veranderd in *Tweemaandelijksche Uittreksels*, en in 1715 herdoopt in *Boekzaal der geleerde wereld*.

1725, *De Haagsche Mercurius*; 1730, *De verrezzen Socrates*, vertaald; *De Snapper*, vertaald; (Steele's *The Tatler* nam, een jaar na zijn verschijning in Engeland, 1709, den beroemd geworden titel van *Spectator* aan); *De Guardiaan*, vertaald, drie drukken; Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, 1731—35; *De Patriot of Duitsche Zedenmeester*, vertaald 1732; *De Hollandsche Patriot of bescheiden Zedenmeester*, 1736—37; *De Patriot*, 1739—42; *De Algemeene Spectator*, 1742—46; *De Misanthrop*, 1742—46; *De Hollandsche Zedenmeester*, 1743—44; *De Nieuwe Hollandsche Zedenmeester*, 1745—47; *De snelziende Lynceus*, 1748—49; *De Nederlandsche Spectator*, 1749—60; *De Zedenmeester der Kerkeijken*, 1750; *De Secretary van Apollo en Minerva*, 1750—54; *Godsdienstige, Historische, Aardrijkskundige Vermakelijkheden*, 1750—58; *De Nederlandsche Criticus*, 1750—51; *De Vrije Metselaar*, vertaald, 1754; 1756, *De Philantrop*, 1756—62; *De Deensche Spectator*, vertaald, 1756; *De Berlijnsche Wijsgeer*, vertaald; *De Hollandsche Wijsgeer*, 1757—63; *Zinrijk en schertsend Woordenboek*, 1759—61; *De Vrouwelijke Spectator*, 1760—61; *De Koopman*, 1760—66; *Hollandsch Magazijn van verscheidene Wetenschappen*, 1760—62; *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1761—1876; *Boekzaal der Leesgierigen*; *Nederlandsche Letterverlustiging* 1761—64; *Boekzaal van Heeren en Dames*, 1762—65; *Schatkamer der Geleerden*, 1762—63; *De Denker*, 1763—75; *Schatkamer van Let-*

terverlustigingen, 1763—67; *De letter-, historie- en boekbeschouwer*, 1763—64; *De Academie der geleerden*, 1764—67; *De Onderzoeker*, 1765—72; *Boerenstudeerkamer of Rariteitskamer der Zotten en Zottinnen*, 1765—67; *De Filosoof*, 1766—67; *De Paedagoog*, 1766; *De Philantroop*, 1766—72; *Magazijn voor Jonge Heeren*, 1766; *Magazijn voor Jonge Juffrouwen*, 1766; *De Grijsaard*, 1767—69; *Tafereel van Natuur en Kunst*, 1769—84; *Geestrijk kabinet*, 1770—73; *De Nieuwe Engelsche Spectator*, 1770—71; *De Engelsche Spectatrice*, 1772—74; *De Mensch*, 1772—82; *De Rhapsodist*, 1772—81; *De Opmerker*, 1773—78; *De Spectator der Studenten*, 1773; *Nederlandsche Bibliotheek*, 1773—81; *De Christen*; in wekelijksche vertoogen, 1773—80; *Spectatoriale Schouwburg*, 1775—85; *De Vaderlander*, 1775—79; *De Kosmopoliet*, 1776—77; *De Gezellige*, 1776; *De Rotterdamsche Rhapsodist*, 1776; *De Burger*, 1778—79; *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek*, 1781—85; *Nieuwe Spectatoriale Schouwburg*, 1782—83; *Spectatoriaal Tooneel*, 1785—95; *Brender à Brandis*, *Proeven van Taal-, Dicht- en Letterkundig Kabinet*, 1785—86.

Van de meesten dezer tijdschriften, gelijk wij bl. 171 vermeldden, vindt men korter of uitvoeriger gewag gemaakt in *De spectatoriale geschriften van 1741—1800*, door dr. J. Hartog, een belangrijke studie niet alleen over onze maatschappelijke toestanden, maar ook over de boeken der 18de eeuw.

In die eeuw raakte het ook al meer en meer in gebruik, dat de geleerden in de verschillende vakken van wetenschap — de godgeleerden het traagst — hun studiën niet afzonderlijk in den handel brachten, maar plaatsen in daarvoor bestemde tijdschriften of verzamelingen. Al de titels daarvan op te geven is ons ten eenenmale onmogelijk; in de vroegere boekenlijsten werden zij somtijds genoemd, meestal voorbijgegaan. Wetenschappelijke vakmannen mogen die taak op zich nemen!

Wij sluiten onze boekenlijst met de mededeeling, dat de uitgaaf van „Kookboeken” in den boekhandel geen onder-

neming is van de laatste jaren. Het geslacht der *Aaltjes* klimt op tot 1599, toen er een verscheen onder den titel van *Nederlands Kookboek*. In 1659 kwam uit *De verstandige Kok*, in 1701 *De geoefende en ervaren Keukenmeester*, telkens opgevolgd door tal van dergelijke friesche, geldersche, amsterdamsche, haagsche, utrechtsche en andere afstammelingen. Van *De volmaakte Hollandsche Keukenmeid* 1752 geeft *Eigen Haard* van 6 februari 1892 een meer intieme beschrijving.

B i j b e l s.

De eerste hollandsche bijbel, dat wil zeggen alleen het nieuwe testament, door een leek naar een geschreven perkamenten exemplaar in het nonnenklooster van St. Margaretha te Haarlem uit het latijn vertaald, dagteekent van omstreeks 1300. Hij kwam bij gedeelten, in nieuwe afschriften, dezen en genen niet-geestelijke in handen, maar bleek veel minder aantrekkingsvermogen te hebben dan de vroeger in omloop gebrachte *Rijmbijbels* van Jacob van Maerlant. Eerst de invoering der drukpers in de 15de eeuw en de hervorming in het begin der 16de zouden op de waardeering en verspreiding van den bijbel dien invloed oefenen, die aan de christelijke wereld een heel ander aanzien zou geven. In 1477 werd de eerste bijbel, in folio, gedrukt ter stede van Delft bij Jacob Jacobsz en Maurits Yemantsz, en wel, zooals het kolophon ¹⁾ getuigt: „Bi enen notabelen meester wel ouergheset, wt den latine in duytsche, ende wel naerstelic gecorrigeert ende wel ghespelt” te zijn. Deze bijbel was trouwens alles behalve volledig; hij bevatte allcen het oude testament naar den

1) „Kolophon” heet het onderschrift van oude drukwerken *aan het slot* waar schrijver, drukker, plaats en jaartal worden genoemd.

tekst der vulgata en zonder de psalmen; latere uitgaven, maar jaren moesten daar nog over heen gaan, zouden gaandeweg tot meer volkomenheid geraken. Toch was het al veel, dat de bijbelboeken voor den gewonen burger geen verzegeld geheim meer zouden blijven. Weldra zou ieder die er behoefte aan had in het bezit kunnen komen van de gewijde bladen, vertolkt in zijn eigen taal, door de drukpers vermenigvuldigd, en zou het niet meer tot de zeldzaamheden behoeven te behooren, dat men met eigen oog een blik kon slaan in de heilige schrift, door de geestelijkheid der roomsche kerk zoo telkenmale tot zaligspreking of tot verdoeming aangehaald ¹⁾,

Geschreven exemplaren toch, en dat wel in het latijn, de eenigen die er tot dusver van bestonden, waren voor leeken moeielijk te bekomen. Wat deed men er ook mee? Men kon er best buiten: men had ze volstrekt niet nodig. Wat men tot zijn tijdelijk en eeuwig heil behoefde te weten, werd door des priesters mond verkondigd; wie daarnaar hoorde en handelde was een voorbeeldig christen. Daarbij was de aanschaffing van een geschreven exemplaar der bijbelboeken geen kleinigheid wat de geldelijke kosten betrof. Een afschrift op perkament door de kloosters geleverd, werd in den regel in het buitenland en hier met 500 kronen betaald. Daar was dus bijna geen aankomen aan. Zelfs voor zeer vele katholieke kerken niet. Jan Reygersberg, in zijn *Chronyk van Zeelandt* daarover sprekende, zegt erbij: „Jae, veele steden” — laat staan de kerken op het platte land — „hadden gheen en Bibel, haar ontsiende de kosten.” Prof. Doedes verhaalt, dat Willem Heerman te Leiden, het oude en nieuwe testament zelf geheel overgeschreven hebbende, dit aan de gemeente te Leiden in het jaar 1462 ten geschenke gaf. Door den magistraat werd de kostelijke gift dankbaar aanvaard en in het koor der St. Pie-

1) Een dankbaar dichterhart gaf zich lucht in deze twee regels:

Uyt Delft, dat op de Zon des Heils en Regts mag bogen,
Schoot Druckkunst 't eerste Licht des Bijbels in onze oogten.

terskerk op een lezenaar gelegd, maar behoorlijk met ijzeren ketenen gekluisterd.

In het jaar 1477, toen de eerste hollandsche bijbel te Delft verscheen, werd er ook een uitgaaf van *De Epistelen ende Evangelien van den gheheelen jaere* gedrukt te Gouda bij Gheraert Leeu. Met deze beiden was de baan gebroken. Hoe meer drukkerijen zich hier te lande vestigden, des te veelvuldiger werd het getal uitgaven van den bijbel of gedeelten daarvan. Gewone, ongewijde boeken kwamen in den handel nog heel weinig voor; geestelijke schrifturen behoorden tot de dringendste behoeften van priester en leek. Zelfs drukkers uit het buitenland zochten van deze gretigheid hier te lande partij te trekken, blijkbaar uit de vele hollandsche heilige boeken en testamenten van Embden, Keulen, Antwerpen, Gent, Leuven en andere plaatsen hier ingevoerd.

Het ligt niet binnen het bestek van dit opstel om de geschiedenis van de bijbeluitgaven in het breede op te halen. Wie daaromtrent naar nauwkeuriger kennis zoekt, leze het merkwaardige boek van Isaac Le Long, *Boeksaal der Nederduytsche Bijbels*, te Amsterdam bij Hendrik Vieroot, 1732; een boek waaraan, naast de belangrijke geschriften van prof. Doedes, prof. Van Toorenenbergen, dr. Sepp e. a. voornamelijk onze aantekeningen ontleend zijn, en dat ten gerieve van den belanghebbenden nazoeker de geschiedenis van den bijbel van den vroegsten tijd af behandelt. Wij hebben ons bij voorkeur te beperken tot ons eigen tijdvak, of met datgene van vroeger wat daarmede in verband staat.

Omtrent de eerste bijbeluitgaven is trouwens niet met onfeilbare nauwkeurigheid verslag te geven. Sommigen dier uitgaven zijn verloren of komen uiterst zelden voor. Andere zijn door de eigenaars op den gis met een willekeurig jaartal gestempeld, uit welke onderscheidene opgaven het moeielijk is het ware vast te stellen, aangezien de uitgaven van die dagen doorgaans zonder adres en jaarmerk verschenen. Allerlei vergissingen hebben hierdoor plaats gegrepen. Zoo werd een nederduitsche bijbel, uit Keulen afkomstig, her-

haalde malen voor een hollandschen druk verkocht, en dat met een reeks van elkaâr tegensprekende jaarcijfers.

Opmerkelijk is het, dat de eerstgedrukte bijbels alleen het oude testament bevatten en het nieuwe onaangeroerd lieten. Alleen de keulsche uitgaaf, die wij daar zoo even aanhaalden, maakt daarop een uitzondering. De eerste met zorg bewerkte vertaling van het nieuwe testament uit het grieksch en latijn kwam van de hand van Erasmus, die haar in 1516 bij Froben te Bazel in het licht gaf. Acht jaar daarna, 1524, verscheen van deze bewerking eene hollandsche overzetting bij Corn. Heynricksz. te Delft.

Het spreekt wel van zelf, dat de geestelijkheid tegen deze niet door haar gemachtigde uitgaven in deze dagen van kerkgezag ijverig te velde trok. Maar dat gezag verloor heel wat van zijn macht, toen in 1517 het licht der hervorming doorbrak. Wat door sommige helderder geestelijken, priester blijvende, begonnen was, werd door Luther, met de kerk brekende, met hartstochtelijke toewijding doorgezet. In 1522 kwam het eerste stuk van zijn Duitschen bijbel in het licht, en wel van het nieuwe testament, door hem met medewerking van eenige geleerde vrienden uit de oorspronkelijke talen overgebracht. De andere stukken volgden elkander naar gelang ze gereed kwamen op, maar lang niet vlug, zoodat Luther's bijbel eerst in 1534 volledig was.

Nauwelijks was echter het eerste stuk van het Duitse nieuwe testament in het licht gekomen, of verschillende personen stonden gereed om daarvan een hollandsche vertaling te leveren. De meesten daarvan werden te Antwerpen gedrukt, waarschijnlijk onder deelgenootschap van amsterdamsche firma's, al mag niet verzuimd worden te vermelden dat de allereerste oktavo druk in 1523 ondernomen was door Doen Pietersz te Amsterdam, in welke stad Luther's daden en geschriften al aanstonds grooten aanhang hadden gevonden. Van dit gedeelte was reeds in 1526 een herdruk noodig, verbeterd en met „korte sommieren” vermeerderd. — Dat evenwel de uitgever, al had hij nog zoo nauwgezet toegezien, zich zijner feilbaarheid ten volle bewust was,

blijkt uit de goelijke aanteekening achteraan: „Dwalinghe. Mine Christeliken Leser ende Broeder! Het en is niet wel mogelick, dat men sulken groten Boeck mocht prenten, ende niet missen oft dwalen in een Woertken of Letter. Daerom hebben we hier onder aengeteykent, die plaetsen daer in gedwaelt is: Dat moocht ghi met een Pen lichtelick hier wt corrigeeren, so sult ghi een correct Boec hebben.”

Van nu af aan vermeerderden alhier van jaar tot jaar, maar toch niet in overvloed, de uitgaven van het nieuwe testament, meestal in klein formaat, om het, bij wijs van de vroegere gebedenboeken, in den zak meê te kunnen dragen. De eerste volledige nederduitsche bijbel (oud en nieuw testament) 2 deelen in folio, verscheen in 1526 te Antwerpen bij Jacob van Liesveldt, een uitgaaf die, voortdurend verbeterd, haar gezag en aanzien langer dan een eeuw gehandhaafd heeft. Deze bijbel kreeg zelfs zulk een volksvermaardheid, dat later niet alleen tal van nadrukken naar die uitgaaf gedaan zijn, maar dat langen tijd de drie voornaamste logementen in de Warmoesstraat te Amsterdam tot uithangborden hadden: „In de Eerste”, „de Middelste” en „de Laatste Liesveldtsche Bijbel”. Liesveldt zelf had van zijn kordate onderneming niet veel voordeel of eer: in 1545 moest hij er den martelaarsdood voor ondergaan ¹⁾.

Dergelijke gruwelen hadden, nadat roomschen en protestanten bitter vijandig tegenover elkander begonnen te staan, vooral te Antwerpen, meermalen plaats. Onze zuidelijke provinciën, eerst de kweekplaatsen van vrijheid en geestelijken vooruitgang, moesten weldra met geweld onder het gezag der kerk teruggedreven worden. Bijbeluitgaven, in den aanvang meestal door belgische persen geleverd, vonden voortaan haar drukkers in Holland. Zoo gebeurde het dan vaak, tot voorbehoedmiddel tegen een algeheele verbeurdverklaring, dat een antwerpenaar, of andere belgen, zijn uitgaven op

1) Zie daarvoor een merkwaardig opstel van G. D. Bom HGz. in het tijdschrift *Theologische Studiën*.

naam van anderen, deelgenooten in de onderneming, stelde en den zijnen erbuiten liet. Onder het woord Antwerpen vinden wij op één titel als medeuitvoerders genoemd: J. Will te Alkmaar, Pieter Jacobsz. Paets te Leiden, Joh. Stichter te Amsterdam, Nic. Braeuw te Haarlem.

Na de scheuring, die er weldra onder de protestanten plaats had, spreekt het van zelf, dat ieder naar de behoefte van zijn eigen kerkelijk geloof zijn eigen keus van bijbelvertaling had. Lutherschen en mennonieten hielden zich beiden jarenlang aan de vertaling naar Luther, en wel de voorkeur gevend aan de embdener uitgaaf, 1558, van Steven Mierdman, Gilles Van der Erve en Jan Gheillaert (vluchtelingen, eerst naar Engeland en daarna naar Embden uitgeweken), naar den Liesveldtschen bijbel herdrukt, en iets later aan de uitgaaf bij Nic. Biestkens Van Diest, mede te Embden gedrukt in 1560. De bijbel van Biestkens — wiens zoon zich te Amsterdam vestigde — kreeg weldra een grooten naam, even als de bijbel van Liesveldt dien had.

In de 16de eeuw verschenen hier te lande ongeveer 20 bijbelvertalingen naar Luther, behalve een 30-tal afzonderlijke n. testamenten en een groot getal op zich zelf gedrukte bijbelboeken en buiten de zeer vele hollandsche bijbels uit België en Duitschland hier ingevoerd.

Intusschen konden de gereformeerden, en met name de predikanten, al spoedig bij de bewerking van Luther zich niet langer neêrleggen. Zij verlangden, gelijk zij zeiden, een meer eerbiedige overzetting uit de grondteksten zelf, het grieksch en hebreewsch, en namen daarin een voorbeeld aan een duitche uitgaaf door de zwitsersche kerk tot stand gebracht in 1556 te Zürich. Voorloopig zou overeenkomstig dezen tekst de Liesveldtsche bijbel zoo veel mogelijk gezuiverd worden. Dat de verbeteraars van deze nieuwe uitgaaf gemoedelijker en bescheidener waren dan zooveel latere partijhoofden en onruststokers, straalt door in de „Inleydinge ende Vermaaninghe”, waaraan de volgende woorden ontleend zijn: „Nu heeft Godt de Werelt met de Waerheit willen vernieuwen, ende tot al sulks heeft Hy

ons het drucken gegeven, opdat de goede Boeken ende Schriftueren weder onder de Menschen komen souden, onder welke Boeken dit Boek 't allerbeste en nuttelykste is. Hadden onze Voor-Vaders soo veele gelegenheit des Drukens ende des Predikens (als wy nu hebben) tot haeren tyden gehad, zy en hadden 't voorwaar niet veracht, als wy doen. Daar voortyds één Bybel was, daer synder nu duysent. Dat sullen wij voor een goede en gelukkige saak achten, en dat Godt ons wil genaadig weesen, en dat Hy ons syn Woordt soo gemeen maekt. — Dat beste Exemplaar hebben wy ditmael gebruyct; maar wy mogen wel lyden, ende begeeren ook van Godt, dat Hy door syne Dienaers noch een eygentlyker ende klaarder interpretatie ten voorschijn brengen wil!"

Toch konden de gereformeerde broeders ook met die vertaling niet lang tevreden zijn. Johan Wtenhove, een geleerd en vurig protestantsch edelman, hunkerde naar de heilige taak om met hulp van andere wetenschappelijke mannen, Johannes à Lasco, Marten Micron, Petrus en Gualterus Delenius (dienaren der uit Engeland verstrooide nederlandsche gemeenten), den bijbeltekst op nieuw te zuiveren, een arbeid die in 1559 tot voltooiing kwam en bij Gillis van der Erve te Embden het licht zag.

Ook een ander deel van de gereformeerden zag naar iets beters uit dan de tot heden toe gebruikte Luther-vertaling, en koos daartoe de verbeterde bewerking te Genève uitgekomen. De hollandsche overzetting daarvan verscheen te Embden in 1562 en werd van nu af de bijbel bij de gereformeerden in gebruik, totdat de statenvertaling van 1637 haar ging vervangen.

Het is de zoo even genoemde embdensche bijbel, waarvan de eerste drukken bekend staan onder den bijnaam van *Deux Aes*, een kenmerk ontleend aan een kanteekening bij Nehemia III, vs. 5: „De Armen moeten het Krucy draeghen, de Rycken en geven niets. Deux Aes en heeft niet, Six Cinque en geeft niet, Quater Dry, die helpen vry”, of onder dien van *Uilenspiegel*, naar aanleiding der kanteekening

kening bij Jezus Sirach XIX : 5, alwaar van Uilenspiegel gesproken wordt. Dergelijke soms vrij duistere kantteekeningen, bij wijs van invallen en vermaningen, waren in den eersten tijd der hervorming ter verspreiding des bijbels zeer in de mode. Luther en zijn vriend Bugenhagen maakten er vrijwat werk van en achtten die bijhangsels, die spreuken, die toelichtingen, van geen gering belang om zedelijken invloed te krijgen op het volk. Ze zijn soms geestig, maar doorgaans heel onschuldig, en in een bijbel zeker minder gepast, gelijk wij er eenige zullen aanhalen.:

Deut. XXIX vs. 19: Dat is der roeckloosen lieden Woort ende gedachte: Ey, de Helle is niet so heet! Het heeft geen noot! De Duyvel is niet so grouwelick als men hem maelt.

Job I vs. 4. Voor syn Huydt laet hij vaeren Kinderen, Vee, Ghesinne ende aller anderen Huydt.

Prov. XII vs. 11: Veertien Handtwercken, vyftien onghelucken.

Prov. XIV vs. 13: Droncken Vreuchde, nuchteren Leedt.

Prov. XX vs. 25: Den Heylige Sint Marten, sy offeren dy eenen penninck, ende steelen dy een peerdt.

Prov. XXX vs. 32: Feylen is menschelick, maer verdedigen syne dwalinghen is duyvelsch.

Pred. VII vs. 21: Wie gaerne veel hoort, die hoort vele dat hy niet gaerne en hoort.

Cant. VII vs. 1: De Hayr-tuyten, na der natuurlyker Oude Wyse onghevlochten ende te rugge geslaegen, staen den Wyfs-beelden seer wel; wanneer sy met vollen aenghesichte ende rootachtige wangen daer uyt sien, ende de hayren te beyden syden over de ooren ende schouderen daer af hangen.

Hos. IV vs. 14: Sotten moet men met kolven luysen.

Deze en zooveel andere kantteekeningen zijn op zich zelve niet te veroordeelen. Maar er loopen er ook onder, die vrij plat en aanstootelijk, en, ook al overeenkomstig den geest des tijds, tegenover de roomsche geestelijken alles behalve zonder hatelijkheid zijn. In vele uitgaven van den geneefschen bijbel, die voor een groot gedeelte uit den lutherschen was overgenomen, waren dan ook die aanhangsels weggelaten.

Had men zich tot dusver bediend van bijbels gedrukt te Embden, de plaats waarheen vele godgeleerden en bekwame boekdruckers uitgeweken waren, onze eigen provinciën zouden natuurlijk niet lang in het vermenigvuldigen van de H. schrift achterblijven. In 1572 ondernam Jan Canin te Dordrecht de uitgaaf van een gereformeerden bijbel, geheel gevolgd naar den emdenschen, en, „in kleyn formaat, also dat een iegelyck den selven seer behendig, sonder groote hindernisse met hem over weg draagen mag.” Voor den derden druk van dezen bijbel werd aan Jan Canin cum sociis voor het eerst door de staten van Holland en Zeeland den 29sten Juni 1579 privilegie verleend.

Dit verhinderde evenwel niet, dat in hetzelfde jaar 1579 te Delft een folio bijbel verscheen bij Aelbert Hendricksz, in de wandeling *De Delftsche Bijbel* genoemd en evenzeer met privilegie van de staten van Holland. Wij laten dat privilegie hier volgen:

„De Staaten van Holland, gehoort hebbende 't goedt rapport, en aenmerkende de groote oncosten in 't drucken van den Bybel, hebben geconsenteert ende geoctroyeerd Aelbert Hendricksz, Boekdrucker, alleen te mogen drucken ende verkopen den Bybel met uytlopende Versen, by hem gedruckt, ofte diergelyken. Verbiedende alle Druckers, Boekverkopers, ende voorts eenen iegelyken dezen voorschreven Bybel ofte diergelyken, niet te drucken ofte te doen drucken, binnen den Landen van Hollandt; mochte deselve elders gedruckt synde, die voorschreven nagedruckte Bybels te verkoopen, ofte distribueren, binnen den tydt van twee Jaeren eerstkomende, sonder consent van den voorzeyden Aelbert Hendricksz; op poene van confiscatie van diergelyke gedruckte Bybels, ende daerenboven op verbeurte van drie Carolus Guldens van elke Bybel, breeder verklaert in Brieven van Octrooye. Ghedaen in den Haghe, den 21 Mey, 1579.”

Hoe die privilegiën, het eene van 21 mei 1579, het andere van 29 juni 1579, met elkander te rijmen waren, daar in beiden de staten van Holland als beschermers optraden, zijn wij niet bij machte op te lossen. Op dezelfde wijs

werd in februari 1580 „door den Rade van Brabant en Hollant” oktroi toegekend aan een Grooten Huysbijbel, uitgegeven door Corn. Janszen te Delft en Peeter Verhaghen te Dordrecht.

Naar gelang de jaren voorbijgingen en er, ook ten gevolge der hervorming vooral, meer behoefte ontstond naar vrijheid van denken en recht tot oordeelen, naar die maat breidde zich ook de zucht tot het bezit van boeken uit. Onder dezen bekleedde natuurlijk onder de protestanten de bijbel de eerste plaats. Van jaar tot jaar vermeerderde het debiet ervan; dien ten gevolge ook het getal uitgevers, dien ten gevolge het aantal onderscheiden uitgaven ¹⁾, en dien ten gevolge de kritiek over de in de kerk uitgesproken leerredenen van den een of anderen predikant, gehaald voor de rechtbank van der leeken huiskamer. En aangezien nu de bijbel het woord Gods was, den menschen bestemd ter zaligheid of ter verdoemenis, zoo begeerde men dat woord Gods te hebben onvervalscht, onverminkt, vrij van fouten en leemten. Aan die eischen, men moest het eerlijk zeggen, voldeden de toenmalige bijbeluitgaven niet. Tot nu toe had men zich bediend enkel van andere overzettingen, die in de latijnsche, hoogduitsche, fransche, engelsche, neder-saksische, italiaansche en spaansche talen uit de hebreuwsche en grieksche grondtalen waren overgebracht. Het werd meer dan tijd, dat men de tweede of derde hand liet varen en dat er een nederduitsche bijbel kwam, door nederduitsche geleerden zelf uit het hebreuwsch en grieksch afgespiegeld. Reeds in 1594 hadden de staten generaal een besluit genomen om van hunnentwege in die leemte te voorzien en tot de leiding van dien gewichtigen arbeid aangezocht den grooten Philip Marnix, Heer van St. Aldegonde. Diens dood, vier jaar later, beroofde de medewerkers van een uitnemend bezielend hoofd en deed door onderlinge

1) Prof. J. J. Van Toorenenbergen zegt, dat alleen van 1556 tot 1572 in dit kleine land meer dan 80 bijbeluitgaven verschenen zijn. — Prof. H. G. Kleyn (zie *Archief v. Ned. Kerkgeschiedenis*) ontdekte in 1884 nog 8 hier onbekende uitgaven op het Britsch museum.

oneenigheid het plan weldra opgeven. „Aen allerley krierijen en aen eenige styfkoppen, die geen sins voor recht kennen dan 't geen zy selve doen, moet het geweten worden, dat de saeck in 't riedt loopt,” zijn woorden van den frieschen hoogleeraar Amama, die daarin te gelijk een blijk levert dat reeds toen de godgeleerde heeren niet altoos toonbeelden waren van toeschietelijken broederzin.

Eindelijk werd op de synode van Dordrecht in 1618 dit christelijk belang op nieuw ter spraak gebracht en te gelijk handig aangegrepen. Op aandrang van de professoren der nederlandsche akademiën en hoogeschole en van predikanten en ouderlingen der nederlandsche kerken werd door de synodale vergadering besloten, tot een gansch nieuwe „Translatie” over te gaan, behoudende uit de oude uitgaven alleen datgeene 't welke onvermindert de waerheit, suiverheit ende eygenschap der Nederduytsche Spraeke sal kunnen behouden blyven, maer overigens dese Vertaelinge te doen uyt de Fonteynen ofte oorspronkelyke Spraecken der Heylige Schriftuer, de Hebreuwsche ende Grieksche taalen.

„Tot volbrenginge van dit nieuwe werk der Oversettinge is 't goedt gevonden, den arbeit van de Nederlandsche Theologen, die met uytnemende Wetenschap der Theologische Saeken ende der Spraecken, ende ook met Godzaaligheid begaeft zijn, te gebruyken”; en verder „aen te stellen uyt ieder Provintie twee „oversienders”, die het werk der „oversetters” nauwkeurig souden onderzoeken en de twyfelachtige zaken in een byeenkomst bespreken. Tot welken eynde, uyt naame der Nederlandsche Kerken, de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal gebeden sullen worden, dat Haere Hoogmogende door haere Authoriteit dit Heylige Werk gelieven te bevorderen, en de noodige kosten daartoe te versorgen.”

Kort daarop werd de benoeming gedaan van de samenwerkers in dezen gewichtigen arbeid, en gekozen tot „oversetters” des ouden testaments: Joh. Bogerman, predikant te Leeuwarden, Wilh. Baudartius, predikant te Zutphen, Gerson Bucerus, predikant te Ter Veere; tot „oversetters” des nieuwen testaments: Jac. Rolandus, predikant te Amster-

dam, Herm. Faulkelius, pred. te Middelburg, Petrus Cornelii, pred. te Enkhuizen.

Tot „oversienders” werden gekozen :

Voor het oude testament : uit Gelderland, Anth. Thysius. — Zuid-Holland, prof. Joh. Polyander. — Noord-Holland, Petrus Plancius. — Zeeland, Jodocus Larenus. — Friesland, prof. D. Sibr. Lubertus. — Overijssel, Jacobus Revius. — Groningen, prof. D. F. Gomarus. — Utrecht,

Voor het nieuwe testament: uit Gelderland, Seb. Dammannus. — Zuid-Holland, Festus Hommius. — Noord-Holland, Gos. Geldorpius. — Zeeland, Anton. Walaeus. — Friesland, Bern. Fullenius. — Overijssel, Joh. Langius. — Groningen, prof. Ubbo Emmius ¹⁾. — Utrecht,

Na 17 jaren, in oktober 1635, was het gansche werk, elk testament door drie overzetters en acht revisores ten einde gebracht, en was de kopij, met oktrooi voor 15 jaren van 11 december 1632 van heeren hoog mogenden, ter uitgaaf in handen gesteld van de firma wed. en erfgenamen van Hillebrandt Jacobsz. Van Wouw, ordinariis-drukker der staten, te 's Gravenhage. Aan den vermaarden drukker P. Az. Van Ravesteyn, die daartoe van Amsterdam naar Leiden verhuisde, werd de druk in twee formaten, een in folio met verklaringen, een in oktavo zonder, toebetrouwd. Deze druk liep af in 1636; in 1637 kwam de zoogenoemde *Staten-Bijbel* in het licht.

Het oktrooi was van den volgenden inhoud :

„De Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, hebben geoctroyeerd ende geconsenteert, gelyk zy Octroyeren ende Consenteeren mits desen, de Weduwe ende Erfgenamen van Wylen Hillebrandt Jacobsz. van Wouw, haare Hoog Mog. Ordinariis Druckers, dat zy-luyden voor den tydt van *vijftien* achtereen volgende Jaaren, alleen sullen mogen drukken, uytgeven, doen uytgeven, verkoopen ende doen

1) Van dezen waren gedurende den loop der bewerking onderscheidene gestorven, wier plaats dan ten spoedigste aangevuld werd.

Utrecht had voor het benoemen van „oversienders” uitstel gevraagd.

verkoopen, den Bybel die nae ordre des laetsten Synodi Nationalis, ende door last van haer Hoog Mog. is gedaen oversetten; te weten met *Annotatien* in het *langhe*, als meede met de *Verkorte Annotatien* ende *Parallela loca*, ofte de *Overeenstemmende Schriftuer-plaatsen*; ende dat in *allerley Formatch* ende *Talen*, sulks haar sal bequaamst ende best geraaden dunken; — Sullende deselve *vyftien* Jaaren beginnen te loopen, *naer het uytgeven van den eersten Druck, ende eerder niet*. Verbieden daeromme haar Hoog Moog. wel scherplyck, alle Boekdruckers, Boekverkoopers, hunne werklieden, ende allen anderen ingesetene van dese Vereenigde Nederlanden, van wat Staat, Qualiteit of Conditie die souden mogen wesen, den voorsz. Bybel, het Nieuwe Testament, met ofte sonder uytlegginge, eenige Extracten uyt de selve, als Psalmen, Spreuken Salomons, Euangelien, ofte ietwes wattet ook soude mogen wesen, in 't geheel ofte deele, in groote of kleyne formaten, selfs na te drukken, door Druckers Gasten, Knechten ofte andere Persoonen, wie die ook souden mogen syn, ofte hoe gequalificeert, te doen nadrukken; mitsgaders elders buyten dese Geunieerde Proviñtiën nagedrukt, binnen deselve Proviñtiën te brengen, distribueeren, ruylen, koopen, verkoopen ofte doen verkoopen. Ende sullen ook in geene Synoden, Classen, ofte andere Vergaderinge van Predikanten, ofte Kerkenraaden, ofte op de Predikstoelen, eenige andere als dese *Nieuw Overgesette*, ende by de voorschreeven Weduwe ende Erfgenaamen gedrukt, gedaen drukken, ofte op haaren naam uytgegeven *Bybels*, die noch, tot meerder seekerheit ende evitatie van alle suppositie, met een gewoonlijk Teeken sullen worden geteekent, gebruykt mogen worden. Op poene, dat soo iemandt, hetzy Boekdruckers, Boekverkoopers, hunne Arbeyders, Druckers Knechten, ofte eenige andere ingesetene van de Vereenigde Nederlanden, bevonden worden, contrarie deses te doen, ofte gedaan te hebben, den, of deselve, 't zy Meester, Arbeyder, Druckers Knecht, ofte ander Ingeseten, daartoe eenigen dienst, hulpe ofte contributie, 't zy ook onder hoedaanigen pretext zy sulks souden

mogen hebben gedaan; ende elks van hen, mitsgaders alle Persoonen, by welke alsulke nagedrukte, ofte van buyten ingebrachte Exemplaren gevonden souden mogen worden, sal ofte sullen verbeuren, de Somme van Twee duysent Ponden, te veertig Grooten 't Pondt; ende daer beneffens alle de nagedrukte, ofte van buyten ingebrachte Exemplaren, 't zy van Oude ofte Nieuwe Testament, ofte eenig Extract uyt deselve: Te appliceeren, een derde part ten behoefte van den Officier, een derde part ten behoefte van de Armen, ende een derde part ten behoefte van de Voorsz. Weduwe ende Erfgenaamen. Ende voor soo veel belangt de Drukkers Knechts, Arbeyders ofte andere, aan de welke de voorsz. Peyne niet soude kunnen worden verhaalt, dat deselve daar over arbitralyk aan den Lyve gestraft, ofte uytten Lande, nae exigentie van saake, sullen worden gebannen. — Gegeven in den Hage, onder onsen Cachette, Paraphure, ende Signature van onsen Griffier op den 11den Decembris 1632.

Ter ordonnantie

CORN. MUSCH.

Tevens werd door de staten generaal bepaald, dat ten gevolge van dit oktrooi (onder anderen „tot meerder sekerheid, ende evitatie van alle suppositie”) alle bijbels en nieuwe testamenten „zouden geteekend worden met den naam van Berent Langenes, Camer-bewaarder van de Generaliteits-Reekenkamer, en voorzien zijn van het Wapen der Staten.” Eindelijk, om de waarde, het gezag en de onschendbaarheid van deze bijbeluitgaaf nog sterker aan te dringen, gaven de staten de volgende verordening:

„De Staaten Generaal der Vereenichde Nederlanden,

Allen den genen die desen sullen sien, ofte hooren lesen, Saluyt! Doen te weten: Dat Wy van den aanbeginne der Reformatie af, in dese Landen ter herten genomen, ende met alle vlyt ende sorgvuldigheid getragt hebben te besorgen, alles wat tot goeden welstant ende voortplantinge van de Oprechte, Ware, Christelyke Gereformeerde Religie, ende den Suyveren Godtsdienst heeft mogen strekken ende noodig

was; Ende onderen anderen meede, dat *Godts H. Woordt*, na den rechten sin, oogmerk ende Verstandt van den *Grondzert* ende *Spraake*, daarinne Godt de Heere Almachtig genadelyk gelieft heeft syne Leere ende Godsdienst door ingeven des H. Geestes te openbaren, mochte worden uytgeleydt, geleert ende gepredikt, op dat daar door de Zalicheit der Zielen, ende 't eeuwige Welvaaren meer ende meer gevorderd soude worden. Doch aangemerkt zynde, dat nooyt eenige Oversettinge van de H. Schrifture uyt den Originelen Text in de Nederlandsche Spraake en was gedaan; hadden Wy al over lange versocht ende gecommitteert, eenige Voornaame Geleerde Mannen, Theologanten ende Dienaaren van de Gereformeerde Kerken, op een Nieuwe Nederlandsche Oversettinge der H. Schrifture uyt de oorspronkelyke Taalen te voorschyn te brengen; by dewelke dit Werk van tydt tot tydt loffelyken begonnen wesende, is de voortgang daar van nochtans, door haar luyden ontydich afsterven, tot noch toe verhindert geworden. Waaromme, op dat dit soo noodig ende Goddelyk Werk eyndelyk eens ten effecte gebracht, ende dese onse Christelyke yver ende voornemen voldaan mochte worden; hebben Wy, volgens het Exempel der eerster Kerken by de tyden der Oud-Vaderen, als ook op het Exempel der Nabuurige en andere Gereformeerde Ryken, Furstendommen ende Republyken; goed gevonden gehadt, die van de Synode Nationaal in den jaare 1618 en 1619 tot Dordrecht vergadert, te versoeken, Authoriseren, ende lasten, de voorzeyde Oversettinge by der handt te nemen, ende daar toe, als ook tot de Revisie van dien, eenige Geleerde ende ervaren Theologanten te deputeeren. Ende de Oversettinge door den genadigen Zeegen van Godt Almachtich, by de voorschreve voortreffelyke Mannen, in de Hebreuwsche ende Grieksche Taalen ervaren, ten eynde gebracht, ende door andere Geleerde Theologanten nader *oversien* zynde, hebben het bedenken ende goedvinden derselver doen hooren; ende daar uyt bevonden hebbende, dat in dese Oversettinge alles was bygebracht, dat de Waarheit, de eygenschap van de Woorden, ende de Sin derselver kan

vereischen; *Soo is 't*, dat Wy, na rijpe deliberatie, ende hier op gehadt hebbende Advys van den Raade van Staaten der Vereenigde Nederlanden, de meergemelde Oversettinge hebben Geaprobeert ende Geauthoriseert, gelijk Wij deselve Authoriseeren en Approbeeren mits desen: ten eynde dat deselve in de Kerken en Publieke Scholen der Vereenigde Nederlanden, ende andere Ryken, ende Landschappen onder onse Gehoorszaamheit Ressorterende, moge worden aangenomen ende gebruykt; ende dat diensvolgens alle Kerkelyke Vergaderingen, Kerken-Dienaaren, Professoren ende Doctoren in de H. Theologie, Regenten van Collegiën, ende voorts allen ende een iegelyken, die dit eenigsins aangaan mach, in 't Exerceeren van derselver diensten en bedieningen, haar daarna mogen reguleeren; omme alsoo de eenicheit, welstant, ende dienst der gemelde Nederlandsche Ge-reformeerde Kerken ende Scholen meer en meer te vorderen: Daartoe Godt Almachtich genadelyk gelieve Synen Zeegen te verlenen. — Gedaan ter Vergaderinge van de Hoog-gemelde Staaten Generaal. In den Hage, den 29 July 1637.

Ter ordonnantie

CORN. MUSCH.

Al werd nu in die dagen met privilegiën en oktrooien, door algemeene of provinciale staten verleend, ruimer de hand gelicht dan later het geval was, toch is het ons ook hier niet duidelijk kunnen worden, hoe het mogelijk was, dat de firma Van Wouw, voor wie haar recht toch tot 1652 van kracht was, schier van de uitgaaf af zoo nadeelig in haar geldelijke onderneming verkort werd. Zeker toch is het, dat niet alleen de firma Van Wouw tusschen 1637 en 1652 den *Staten Bijbel* uitgaf, maar dat in die 15 jaren evenzeer wel een goede 40-tal uitgaven bij zeer verschillende huizen het licht zagen, en wel 26 in folio, 3 in 4°, 14 in 8°, 1 in 12°, behalve de afzonderlijke nieuwe testamenten, waarvan 1 in folio, 12 in 4°, 26 in 8°, 12 in 12°, 5 in 24° 1).

1) Niemand zal aan onze landsregeering den lof onthouden, dat zij van harentwege het mogelijke deed om den bijbel zuiver en algemeen te bren-

Het kon wel niet anders, of deze schier als onfeilbaar geijkte uitgaaf moest het arendsoog der kritiek spannen,

gen tot de protestantsche gemeente. Zij had daarbij evenzeer uitgewekenen als eigen ingezetenen op het oog. Het ging evenwel niet altijd even vlot met het van landswege verspreiden van den bijbel, met name aan christenbroeders in den vreemde. De beste bedoeling kon soms tegen de teleurstelling der omstandigheden niet op. Eén voorbeeld:

„De oudste overzetting van de Schriften des N. test. in de N. grieksche taal is voor rekening van de Staten-Generaal der Nederlanden. door den drukker Pierre Aubert te Genève, onder toezicht van Pieter Cornelis Brederode, ter perse gelegd.”

Dr. Ch. Sepp, die in zijn *Bibliographische Mededeelingen* deze woorden schrijft en zulk een schat van geschiedkundige merkwaardigheden omtrent zoo vele oudere godgeleerde boeken aan het licht heeft gebracht, heeft ook aan dit grieksche n. testament een heel hoofdstuk gewijd. Het is het waard, want zijn levensloop is van het begin tot het eind een lijdensgeschiedenis.

In korte woorden. Omstreeks het jaar 1632 gaf de patriarch van Konstantinopel Cyrillus Lucaris zijn verlangen te kennen, dat de grieksche christenen in de Levant het evangelie zouden mogen lezen in hun moedertaal. Door tusschenkomst van onzen toenmaligen gezant Cornelis Haga wendde hij zich tot het geleerde en rijke Holland, of dit wellicht over te halen zou wezen om een vertaling van het n. testament in het nieuw grieksch te laten vervaardigen en om Gods wil uit te deelen onder de oostersche christenbroeders. De staten des lands leenden aan dit voorstel een gunstig oor; zij begrepen dat de republiek, tegenover al de stoffelijke schatten die de Levant haar had aangebracht, een geestelijk blijk van wedervergelding niet mocht achterhouden. Zelve de zuivere vertaling voorbereidende, bestelden zij op een aanzienlijke drukkerij te Genève (waarom niet in Holland?) het drukken van 1500 exemplaren, twee kolommen op de bladzijde, een voor oud en een voor nieuw grieksch, het beheer van het zet- en drukwerk stellende onder het toezicht van den agent P. C. Brederode.

Na vrijwat tobbens — er waren een aantal personen, en op ver verwijderde plaatsen, in dezen arbeid gemoeid — kwam het boek in 1638 gereed. Maar nu rees de vraag, op welke wijs de exemplaren naar Konstantinopel en in de rechte handen zouden komen. De oude patriarch was dood en de nieuwe geestelijkheid had bezwaar in de ontvangst en uitdeeling. Daarbij hadden de staten, wie de kosten zeer uit de hand gevallen waren en die gedurig voor allerlei nieuwe schulden hadden moeten bijpassen, geen vrede met alweder vrij aanzienlijke uitgaven voor verzending van Genève naar hier en van hier naar Turkije, vooral bij de gerezen staatkundige moeielijkheden tusschen beide staten. Aldus werden 400 exemplaren naar hier verzonden en de overige 1130 op een zolder te Genève geborgen. Wat er met de 400 naar Holland overgebrachte boeken gebeurd is, is niet bekend. De overige 1130 zijn volkomen vergeten en hebben *een eeuw lang* op hun zolder te Genève ongestoord geslapen. Eerst in 1735 beschikte het college van

bovenal van theologen die teleurgesteld waren in hun hoop om bij de medewerkende krachten in aanmerking te komen, hetzij van anderen, die bij deze gelegenheid een bewijs wenschten te geven van hun wetenschappelijke bijdehandheid. De godgeleerdheid en de daaraan verwante oude talen begonnen al meer en meer studievakken te worden, waarin de nederlandsche hoogeschole een zeer voorname plaats besloegen. Dat openbaarde zich in allerlei vormen, alle dagen. Bij de provinciale staten kwamen elk jaar een menigte van aanmerkingen in op deze als wet en richtsnoer gestelde uitgaaf. Die aanmerkingen te laten liggen voor hetgeen ze waren, zou onredelijk en onvoorzichtig geweest zijn; ze te zwaar te tillen en er de gemeente ernstig meê te moeien, zou nog grooter gevaren gehad hebben. Daarom werd, na een verloop van 18 jaren, in 1655, besloten om deze aanmerkingen te verzamelen, te schiften en, tot een geheel vereenigd, met privilegie van de staten generaal, door den druk gemeen te maken onder den titel van: „*Register van de Verbeteringe der Druckfouten ende Mistellinghen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden.* Tot Amsteldam, gedrukt by Paulus Aertsz Van Ravestein. A^o 1655. Met privilegie van de Hoog Mog. Heeren Staten Generaal ende de Ataché van hare Groot Mog. de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt.” Wijselijk had men evenwel gemeend hierbij geen slapende leeuwen te moeten wakker maken, dat wil zeggen de godgeleerde en taalkundige heeren niet tegen elkander in het harnas te jagen en dus de aanmerkingen op de hoofdzaak, den tekst, onaangeroerd te laten en de ergernissen alléén tot de kanteekeningen en de ingeslopen zelffouten te beperken. In 1657 is, met in acht nemen van deze verbeteringen, een nieuwe druk

„Directeuren van den Levantschen handel” over dezen voorraad, hun door de staten gewillig afgestaan. De n. testamenten werden, beter laat dan nooit, werkelijk naar Konstantinopel verzonden om daar uitgedeeld te worden onder het nageslacht van de christenen voor wier grootvaders zij eigenlijk bestemd waren geweest.

van den synodalen bijbel bij de wed. Paulus Van Ravestein in het licht verschenen.

Van dezen bijbel zijn van 1657 tot 1696 uitgekomen 31 uitgaven in folio, 11 in 4°, 37 in 8°, 12 in 12° en 1 in 18°.

Van het jaar 1652 af (toen het privilegie op den eersten druk verstreken was) tot 1656 (waarin de verbeterde druk tot stand kwam) waren nog van de pers gekomen 1 uitgaaf in folio, 1 in 4°, 1 in 8°, 1 in 12°, 2 in 24°.

Alzoo zijn hier te lande, van 1637 af tot aan het einde der 17de eeuw, van den *Staten Bijbel* verschenen 136 uitgaven; en wel 58 in folio, 8 in 4°, 52 in 8°, 14 in 12°, 1 in 16°, 1 in 18°, 2 in 24° 1), behalve de menigte afzonderlijke nieuwe testamenten, psalmen en andere bijbelboeken en verschillende vertalingen in het nederduitsch-maleisch en formosaansch, voornamelijk door de bestuurders der oost-indische compagnie beschikt.

Van 1477 — toen de eerste bijbel alhier gedrukt werd — tot 1599 toe verschenen hier (de belgische drukken daaronder begrepen) 87 uitgaven in folio, 21 in 4°, 6 in 8°, 1

1) Vóór het Bijbelgenootschap zijn goedkope bijbels verspreidde, had men gaarne een handvol geld over voor een fraaie folio of kwarto uitgaaf, liefst met platen. Zoo verschenen er bij H. H. Brandt, D. Onder de Linden en P. Schouten te Amsterdam, uitgaven met platen (op onderscheiden papier) van f 40.—, f 28.10, f 24.—, f 21.—, f 18.—, f 17.—; bij S. en J. Luchtmans (1757) van f 18.—, behalve menig ander van goedkooper vorm.

Ook waren de bijbelsche prenten zeer gewild. Wij halen aan die door

Jan Luiken (twee boven elkander)	f 4.10
F. Halma	" 7.—
Basnage en Alewijn	" 8.—
Hoet, Houbraken en Picard, 3 dln.	" 60.—
Schabaille	"
Piscator	" 18.—
Romein de Hooge	"
Du Bourg	" 20.—

buiten een aantal andere, waarvan de makers niet genoemd worden. De handel in bijbels en bijbelsche prentenboeken maakte een groot deel der voordeelen uit in de 18de eeuw. In 1800 werd het britsche bijbelgenootschap opgericht. De leden van het zendelinggenootschap, reeds in Engeland, in 1695 tot stand gekomen, werkten het bijbelgenootschap zeer in de hand.

in 16°, behalve 159 nieuwe testamenten en ettelijke afzonderlijke bijbelboeken, in onderscheidene formaten.

Van 1600 tot 1699 werden uitgegeven 142 bijbels in folio, 32 in 4°, 83 in 8°, 16 in kleiner formaat. Mitsgaders 296 n. testamenten in verschillenden vorm.

Van 1700 tot 1732 — verder gaat Le Long niet — kwamen uit 26 bijbels in folio, 27 in 4°, 12 in 8°, 4 in kleiner formaat, buiten de n. testamenten en afzonderlijke bijbelboeken. — Omtrent de volgende jaren van de 18de eeuw zijn de boekenlijsten wat de bijbeluitgaven aangaat jammerlijk gebrekkig.

Prof. Doedes doet in Nijhoff's *Bibliographische Adversaria* een dringend beroep op het ernstig onderzoek zijner collega's, daar waar de bibliografen ons in den steek laten. Tot een bewijs hoevél er op dezen weg nog te doen valt, vult hij de lijst van Le Long — en dat nog wel alleen tot 1650 — aan met nog een 100-tal titels, erbij voegend dat sinds dat jaar zeker geen jaar verstreek waarin geen nieuwe nederlandsche bijbeluitgaf het licht zag ¹⁾. Van dezen vond prof. H. G. Kleyn, die van de kostbare verzameling hollandsche bijbels in het Britsch museum voorhanden een aandachtige studie maakte, daar ter plaatse een tiental, en gaf daarvan verslag in het *Archief voor Ned.*

1) Hetgeen, wat de bijbelvertaling aangaat, hier te lande gebeurde, had evenzeer, wellicht hier of daar op nog grooter schaal, in andere landen plaats. De beroemde joodsche drukker Athias, die zich te Amsterdam voornamelijk op het drukken van bijbels toelagde, gaf daaromtrent de volgende verklaring

„Ik selve heb nu, sedert vele jaren herwaart, meer dan tienmaal-honderduysendt Bybels in de Engelsche en Schotsche Taale gedrukt; want daar is geen Knecht achter den ploeg, of geene Dienstmaaget, veel minder een ander in geheel Engelant en Schotlant, die vier treeden verre gaat, sonder syn Bybel by sich te hebben: Want soo haast als iemandt maar een weynig leedige tyd heeft, krygt hy terstondt syn Bybel voor den dag, om het Bevel Godts op te volgen om daarin te lesen, wanneer men thuyt sit of over weg gaat.”

De overal om zich heengrijpende beweging der hervorming heeft aan de drukpers en aan den boekhandel in de 17de en de 18de eeuw ook hier te lande wat de bijbelverspreiding aangaat een reuzenkracht gegeven.

Kerkgeschiedenis 1885 en in de *Theologische Studien* 1890.

De theologanten en predikanten, die gewoon waren zoo met arendsoogen toe te zien, opdat de leeken niet verdoolden op onafgepaalde wegen en daartoe de dreigende hand legden op alle meer of min kettersche schrifturen van remonstranten, socinianen, voetianen, coccejanen, spinozisten en andere afgescheidenen, hadden bij al deze verschillende bijbeluitgaven handen vol werk. Hier of daar een vertaal- of drukfout te betrappen behoorde tot de ontdekkingen, waar de geheele wereld meê gemoeid moest worden; den daarin betrokkene werd zulk een vergrijp als een doodzonde toegerekend. Soms bespeurde de kritiek die wandaden eerst langen tijd nadat zij begaan waren, maar dat nam niet weg dat de straf even kras werd toegepast. In 1696 gaf de uitgeweken protestantsche leeraar Charles Le Cène een fransche vertaling van het n. testament in het licht, waarvan in 1705 en 1722 te Amsterdam herdrukken verschenen. In 1741 eindelijk gaf des overleden schrijvers zoon, die zelf te Amsterdam uitgever was, een foliodruk daarvan uit, en nu eerst, na al die jaren, werd men gewaar dat er enkele verzen in deze vertaling naar sommiger meening niet in den haak waren; reden genoeg, om tegen het lezen van dit testament met kracht en geweld te waarschuwen. In 1747 werd door de staten van Groningen het debiet van Le Cène's bijbelvertaling bij plakkaat in die provincie verboden.

Bij het jaarlijks vermeerderen van bijbeluitgaven, vooral te Amsterdam, vond de kerkeraad daar ter plaatse goed, den 14 maart 1713 die uitgaven onder zijn toezicht te nemen en bij reglement daaromtrent bepalingen vast te stellen, waarvan de volgende hier een plaats vinden:

1. „Dat'er geen Bijbels, Testamenten, Psalmboeken, Formulieren of Liturgien zouden mogen gedrukt worden, sonder consent van de Ed. Gr. Achtb. Heeren Burgemeesteren.

4. Dat de Correctie sal moeten geschieden door de *Correctores* aangesteld door den Eerw. K. R., immers niet zonder de Correctie van dezelve zal mogen uytgegeven worden.

7. Dat voor de Correctie behoorlyk Loon zal moeten be-

taald worden, ten minste volgens de conventie gemaakt A^o 1701 den 17 november¹⁾, of liever als 't de Drukkers konden goet vinden, wat meer, om bequame subjecten te kunnen vinden, en te beter de Correctores tot hun pligt te houden.

8. Dat de Correctores zullen gehouden zyn, de Drukkers niet onbehoorlyk te laten wagten of na loopen.

10. Dat de Correctores zullen gehouden zyn, elk blad tweemaal ten naauwkeurigste te corrigeeren, en daar na noch eens ten derdemaal revidereeren voor het afdrukken.

12. Dat de Correctores de Revisie met haar namen zullen ondertekenen en de Drukker gehouden zyn, dat ondertekende blad te bewaaren, op dat het altyt kan blyken, by wien de schuld is, of dat zy dat blad niet bewaerende, de schult zal geoordeelt worden by haar te zyn.

16. Dat'er altyt so veel mogelyk, vier Correctores door deze Vergadering aan te stellen zullen zyn, op dat de Druckers kunnen geholpen en niet opgehouden worden.

17. Dat de Druckers zullen verzogt worden na zodanige om te hooren en die voor te slaan, mits Ledematen zynde van de Gereformeerde Kerk.

18. Dat de Eerw. Kerkenraad ook zelfs zal trachten te verneemen na bequame Personen, die tot dit Werk mogten te vinden zyn, en dat de E. Vergaadering zo van die Personen die haar mogten zyn voorgekomen als die haar van de Drukkers mogten zyn voorgeslagen, de proef nemen zal, 't zy eens, 't zy meermalen, om van derzelver bequaamheit te oordeelen, om dus te voldoen aan de goede intentie van haar Edele Groot Mog. en van d'Ed. Gr. Achtb. Heeren Burgemeesteren."

1) Deze „conventie" hebben wij niet kunnen opsporen, zoodat wij omtrent het honorarium in het duister blijven.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Bescherming, aanranding, straf.

Oproerige geschriften. — Nadruk. — Oktrooien. — Elke provincie staat op zich zelf; nadeelige gevolgen daarvan. — Betrekkelijke schaarschheid van oktrooien. — Tekst van een oktrooi.

Verboden boeken. — De kerk. — Plakkaten. — Tekst van een plakkaat. — Beperktheid van den boekhandel. — Resolutie tegen kettersche geschriften, 1546. — Latere besluiten. — De kerk tegen de drukpers. — De kerk boven de burgerlijke overheid. — Dwangmiddelen. — Vervolgeningen. — Straffen. — Plan tot het aanstellen van „Censores Librorum”. — Adressen van den boekhandel daartegen. — Nieuwe resolutiën. — Kalmer verstandhouding. — De staat. — Gedroomde vrijheid van drukpers. — Plakkaat van 1581. — Plakkaat tegen Marmontel's Bélisaire. — Eén voorbeeld uit een aantal: de patriottentijd. — Schotschriften tegen Willem V. — Verbolgenheid van den prins. — Utrecht's plakkaat. — „Request” van het gild te Utrecht. — Naamlooze pamfletten. — Sluipwegen en sluikhandel. — Bevelschrift van het haagsche bestuur tegen „pasquillen”. — „Request” daartegen van den boekhandel. — Pruiszen's inmenging in Holland's vrijheid van drukpers. — Nieuwe papieren opstand tegen den prins. — Het bloedplakkaat. — Oranjeklanten en keezen. — Stort-

vloed van partijschriften. — Dwingelandij jegens den boekhandel. — Verboden boeken en geschriften te Haarlem.

OKTROOIEN EN PRIVILEGIËN.

De boekhandel is niet alleen afhankelijk van schrijvers en lezers; hij is ook onderdanig aan wetten van regeeringswege en aan regelen van zijn eigen huishouding. Meer dan eenig ander vak heeft hij zich aan die beide laatsten te storen. Want tegenover de maatschappij is zijn koopwaar zegen of vergif, en heeft de staat recht, op dat laatste toe te zien; en in zich zelf kan hij niet leven zonder gemeenschappelijke samenwerking. Daarom bindt de staat hem aan wettelijke voorschriften, en legt hij zelf zich daarenboven vrijwillig aan onderlinge banden. Gevolg van het eerste waren de resolutiën en plakkatens. Van het tweede de gilden, waarover later.

De resolutiën hadden in den regel een weldadig, de plakkatens daarentegen een dreigend oogmerk.

Nadat in het begin der 16de eeuw zoowel in de zuidelijke als noordelijke Nederlanden de boekverkoopers (printers) zich, tegen verbodsbepalingen in, schuldig hadden gemaakt aan het verspreiden van allerlei heiligschennende en oproerige geschriften, maakte de keizer in 1546 een nieuwe, zoo hij meende afdoende regeling, waarvan hij de stipte nakoming aan stadhouder en staten dezer gewesten opdroeg. Dierengevolge zouden voortaan alléén *gezworen* printers mogen bestaan en „librariers ende vercopers van boucken”, die evenzeer van overheidswege *beëdigd* en „geadmitteerd” waren. Bij de laatsten zou telken half jaar tot het nazien der boeken een huisbezoek plaats hebben. School er bij eenigen iets verdachts, dan was de boete *f* 20.—; en mocht er eenig kettersch boek gevonden worden, dan was, zonder vorm van proces, ophangen de boodschap.

In het begin werkte deze maatregel afdoend. Printers en

librariërs lieten zich gehoorzaam beëedigen en hielden zich nauwgezet binnen hun plicht. Maar het publiek was daarmee niet tevreden: het verbodene pleegt altoos aantrekkelijker te zijn dan het aanbevolene, en de tijd had zooveel gistends in staat en kerk, dat maar zeer, zeer weinigen voldaan konden zijn met de uitingen van één kant. Wat hier te lande niet gedrukt mocht worden, vond bereidvaardige persen in het buitenland, en in alle groote steden verborgen zich verkoopers, die de veroordeelde waar heimelijk overvloedig aan den man wisten te brengen. De eed raakte in onbruik of verloor althans ten eenenmale zijn kracht.

Toen in den loop der 16de eeuw de drukpers al meer en meer werk kreeg, zich schrijvers opdeden die iets te zeggen hadden, en het publiek oogen bekwam voor lektuur, begon er voor den nog zoo beperkten boekhandel een voordeelbelovende tijd aan te breken. Rozen met doornen. Want nauwelijks had hier of daar een drukker met hoop op profijt een geschrift ten verkoop in de wereld gezonden, of hij moest tot zijn teleurstelling en verontwaardiging vernemen, dat zijn boek of boekje ginds en elders was nagedrukt, zonder dat dit bedrijf in het minst verholen werd. Waarom zou men het niet doen? De eene drukker was zoo goed als de andere; men maakte gebruik van een grondstof die ter bewerking voor de hand lag, en ieder die daar voordeel in zag was in die daad volkomen vrij. Van letterkundig eigendomsrecht was in de verte nog geen spraak. Nadrukken was geen onzedelijke daad; de geestelijken deden het immers in de kloosters als de geschriften van hun gading waren; waarom zouden de burgers het nalaten?

Nochtans, die ongebondenheid zou niet lang zoo blijven. De schrijvers gingen terecht inzien, dat hun werk niet door drukkers zou aangenomen worden, indien dezen er zich geen winst van beloofden, en dat zij, de makers, zich volstrekt niet aan iets vernederends of onbillijks schuldig maakten, waar zij, voor hun geestelijken arbeid en opoffering van tijd, een deel bedongen van het vermoedelijk voordeel. Te gelijk met het „honorarium” ontstond voor den uitgever het

„kopijrecht”, het recht om een handschrift „door den druk te kopieeren”.

Maar dit vermeende recht baatte nog niet veel. Het mocht een onderlinge overeenkomst zijn tusschen schrijver en uitgever, de vakgenooten en het publiek hadden er niets meê te maken. De nadrukkers gingen voort met hun bedrijf, en de lezers vroegen er niet naar of zij het oorspronkelijke of iets anders in handen hadden.

Tegen dit onwillekeurig kwaaddoen moest gewaakt, althans gewaarschuwd worden. Al meer en meer gingen er stemmen op, dat dit niet zoo kon voortduren. De geleerden klaagden erover, dat zij in hun honorarium verkort, de uitgevers, dat zij in hun debiet zwaar benadeeld werden. Eindelijk, in het laatst der 16de of het begin der 17de eeuw, begonnen de onderscheiden provinciale staten het gegronde dezer grieven toe te geven en bij resolutiën „octrooyen” te verleenen aan de uitgevers, die dat voor hun uit te geven werken verzochten, voor 5, 10, 15 of 20 jaren ¹⁾. De korter of langer duur van een octrooi werd bepaald naar gelang men berekende dat een boek tijd noodig zou hebben om zijn debiet verzekerd te zien. Was die tijd verstreken, dan kon de eigenaar een nieuwe aanvraag doen, of zou het niet onbillijk kunnen geacht worden dat ook een ander van een door hem te maken nieuwe uitgaaf partij trok. Voorts hielden de

1) Het voor drukkers en uitgevers *verplicht* stellen van aanvraag om „consent of octrooy” voordat eenig geschrift publiek mocht gemaakt worden, — een dwangmiddel dat niet lang stand hield — dagteekent van 1575, toen een besluit daaromtrent werd uitgevaardigd door de staten van Holland, maar, volgens dr. C. Sepp in zijn voortreffelijk boek *Het Staatsrecht op de Godsdienstige Letterkunde*, uitgegaan van de kerk. Het had bepaald ten doel, te waken tegen de verspreiding van sociniaansche en atheïstische boeken, en noemde bovenal als godslastering het bestrijden van het leerstuk der drieënheid en het loochenen van de godheid des Heeren. Iets later, 1581, werd in dergelijke resolutiën tegelijk verboden het drukken van „fameuse en schandaleuse Libellen, Nieuwsmaren, Liedekens of Referynen”. Een maatregel van toezicht toch, die door de kerk noodig werd geacht, diende evenzeer toegepast te worden op den staat. Sinds volgen dergelijke resolutiën en plakaten, uitgegaan van generale en provinciale staten, elkander op in verwarrenden overvloed.

staten aan zich, zulk een oktrooi in te trekken, zoodra het mocht blijken dat een geprivilegeerd boek in eenig opzicht voor de regeering of de burgerij schadelijk was. Vóóraf lieten de staten zich met den inhoud of den geest van een boek waarvoor oktrooi gevraagd werd, volstrekt niet in. Zij matigden zich in geenen deele de geringste censuur aan, behalve dan, wanneer het boek bij of na de uitgaaf bleek aanstoot te geven en er reden bestond om het verleende oktrooi in te trekken. Dat gebeurde o. a. in 1677 met Brandt's *Geschiedenis der Reformatie*, waaromtrent een resolutie van de staten van Holland en Westfriesland vermeldt: „Gelezen de remonstrantie van Gedeputeerden der Noord-Hollandsche Synode, houdende klagten over de *Historie der Reformatie* door G. Brandt, — uitgekoomen met Octrooy van Hun Ed. Gr. Mog., met verzoek dat hun Ed. Gr. Mog. dit wilden verbieden en het verleend Octrooy intrekken — verklaren Hun Ed. Gr. Mog. by deezen door het verleenen van voorschreven Octrooy in geenen deele te hebben willen approbeeren 't geen voorn. Brandt in vooschr. werk zou mogen hebben geschreven: en nademaal vooschr. Synode na examinatie vermeent, daar in aanstotelyke saaken zyn, is goedgevonden vooschr. Octrooy en den effecte van dien in te trekken.”

Dergelijke feiten gebeurden trouwens niet dikwijls. De staten, het spreekt van zelf, hielden zich liefst buiten alle persoonlijke of partijzaken, en vooral begeerden zij, in schijn, zich niet lafgedwee onderdanig te betoonen aan de hooge aanspraken van het kerkelijk gezag. Bij elk oktrooi dat zij verleenden verklaarden zij uitdrukkelijk, dat zij met deze gunst niet het boek zelf in bescherming namen, of er op eenigerlei wijs hun goedkeuring aan hechtten, maar dat zij alléén aan den drukker eenigen waarborg wilden geven tegen nadruk, dat wil zeggen, het berokkenen van schade door kwaadwilligen. „Daardoor,” zoo werd in de resolutiën gezegd, „is in geenigen deele verstaan den inhoud van dien te autoriseeren, ofte advoueren, en veel min hetzelfde onder Onze protectie en bescherming eenig meerder credit, aanzien

of reputatie te geven, nemaar de supplianten, in cas daariene iets onbehoorlyks zoude influeren, alle hetzelfde tot hunnen laste zullen gehouden wesen te verantwoorden.”

Die waarborg voor een uitgaaf bestond dus alleen hierin, dat het een ander moeielijk of onmogelijk gemaakt werd te azen op andermans behoorlijk verkregen goed. Dit gebeurde door bedreiging. De straffen op den nadruk van een geoktrooieerd boek bestonden uit de verbeurdverklaring van alle exemplaren en het betalen van een grooter of kleiner geldsom, te bepalen door den rechter, beiden ten voordeele van den benadeelden rechthebbenden uitgever. Er was dus gevaar bij.

Deze maatregelen waren goedgeemeend; maar zij betekenden desnietteenstaande al heel weinig. Elke provincie toch van onze kleine republiek had haar eigen beheer en huishouden, en wat in Noord-Holland voor wet gold, dat had in Zeeland, en omgekeerd, geen kracht hoegenaamd. Het boek in de eene provincie uitgegeven kon in de andere veilig worden nagedrukt. En daaromtrent werden zóó weinig gewetensbezwaren gemaakt, dat men zelfs vaak op het titelblad den nadruk ruitelijk beleed.

Ook hierom werd het oktrooi-vragen een alles behalve algemeene maatregel. Veeleer behoorde het tot de betrekkelijke zeldzaamheden. Wat zou den uitgever er eigenlijk toe drijven? Vooreerst, al was dit betrekkelijk een kleinigheid, stelde hij zich voor dit oktrooi onder verband van „een exemplaar op groot papier, gebonden en wel geconditionneerd in te leveren bij de universiteits-bibliotheek te Leiden, op poene van *Zes Honderd Guldens*, en het verlies van zijn octrooy.” Maar behalve deze kans van verzuim en de daaraan verbonden booze boete, zag hij voor zulk oktrooi geen groote noodzakelijkheid. In zijn eigen provincie liep hij weinig gevaar van bestookt te worden. Daar was hij te midden van bevriende vakgenooten, die hem niet zouden willen benadeelen, van gildebreeders, die dit, bij onderlinge overeenkomst, zelfs niet zouden mogen doen. Over den nadruk van kostbare uitgaven, waar veel geld aan hing en die dus wel eens een zeer gevaarlijke onderneming

konden blijken te zijn, zou de nadrukker buiten de provincie zich wel eenige malen bedenken, en het meerendeel, onbeduidende kleinigheden, was den roof niet waard. Men vroeg dus bijna alleen oktrooi aan voor boeken van middelmatigen omvang en prijs, boeken, waarvan men vooruit een zekeren roep wilde laten uitgaan, opdat zij bij hun verschijning hun weg eenigszins gebaad zouden vinden. Dat was het voorname lokaas. De staten van Holland en Westfriesland toch — en later ook die van andere provinciën — hadden, na het gebeurde met Brandt's *Reformatie*, begrepen dat zij zich met een algemeene formule niet van alle verantwoordelijkheid konden afmaken en dat zij toch maar niet aan rijp en groen hun getuigenis van waarborg mochten geven. Dien ten gevolge besloten zij, zekerheids- en gemakshalve, bij elke aanvraag den goeden raad in te roepen van „de gildebesturen”, die het handschrift zouden te beoordeelen hebben en dienovereenkomstig „duidelijk en uitvoerig” bericht moesten geven aan H. H. Staten. Was nu eenig werk van buitengewone waarde ingediend, dan kon de uitgever erop rekenen, dat zijn boek reeds bij de gildebroeders en het publiek ter spraak gebracht was vóórdat het het licht had gezien.

Dit alles nam niet weg, dat er bij voortduring allerlei ongerechtigheden in den boekhandel voorvielen, soms zelfs onder zoogenaamde groote heeren. Geldzucht en naijver zijn de duiveltjes, die verraderlijke gidsen zijn naar den grooteren duivel, oneerlijkheid. De algemeen gebruikelijke nadruk was nu eenmaal een zeer gemakkelijke weg tot winst geworden. Menigeen, bij voorbeeld in Holland, benijdde een vakgenoot in Utrecht, die veilig en voordeelig een amsterdamsch boek kon nadrukken, dat hem om zijn woonplaats verboden was. „Zulk een ongelijkheid van recht ging toch niet aan,” eerste gedachte. „Indien ik den titel veranderde”, tweede overweging. „En den inhoud ietwat wijzigde,” derde uitvinding. Dit alles leidde, helaas, al meer en meer tot het plegen van laagheden, waarvan wij een enkel voorbeeld aanhalen.

Door Pieter Van Waesberghe en Jan Van Neer, beiden te Rotterdam en vroeger nog wel compagnons, werd in 1654 over

den door beiden met kleine wijzigingen gedrukte *Dictionnaire Français-Flamand* zoo hevig getwist en van weerskanten de burgerij zoo opgehitst, dat de zaak een tijdlang een publiek schandaal was, en een gedeelte van Rotterdam's burgerij zijn ergernis niet verborg, toen eindelijk in de woning van Waesberghe door het gerecht de overige exemplaren van zijn opslag gewelddadig buit verklaard werden. — Dit voorval stond trouwens niet op zich zelf, maar was nog wel een wraak-oefening over een vroegere vete. Van Neer had op zijn pers gelegd een eenigszins veranderde uitgaaf van Waesberghe's *Historie van het leven en sterven van Johan van Oldenbarneveld*, een boek dat, ofschoon eenige jaren oud, nog altoos zeer in trek was, maar vooral in deze troebele dagen zoo goed als een verboden, en dus voordeelige uitgaaf kon beschouwd worden. Waesberghe, daarachter gekomen, had dezen toeleg bij het gerecht aangegeven, ten gevolge waarvan Van Neer des nachts door den onderschout en zijn dienaars overvallen en al wat er van het boek afgedrukt was in beslag genomen werd. Geen wonder dus dat de twee voorname handelsgenooten elkander niet met vriendelijke oogen aanzagen en hun medeburgers in rep en roer brachten. Winstbejag en persoonlijke wrok dreven fatsoenlijke mannen tot onfatsoenlijke daden.

Zulke voorbeelden, die eigenlijk om hun vuilaardigheid tot afschrik hadden moeten strekken, bleken veeleer een aanmoediging te zijn voor anderen. Het nadrukken van boeken met of zonder oktrooi kwam stouter dan ooit in zwang. In dezelfde provincie verschenen dezelfde boeken onder geheel verschillende titels; in andere provinciën vroeg de nadrukker zelfs oktrooi aan voor zijn nadruk; somwijlen stoutweg om zijn nadruk te mogen verkoopen „over het geheele land”, dus ook in de provincie, waar de oorspronkelijke uitgever zijn rechtmatig oktrooi had. Vooral dit laatste wekte klimmende ergernis. Daar kwam bij: de staten van de elkander wan-gunstige provinciën waren niet altijd even nauwgezet in het wikken en wegen van de onderlinge verhoudingen; ieder had voor zich zelf te zorgen, zoo redeneerde men, en de boekhandel had in vergelijking van andere handelsbelangen zoo bitter

weinig in te brengen, dat men met deze nering waarlijk zijn hoofd niet veel te breken had. Dat morren en schreeuwen over nadrukken van enkelen, wat beduidde het? De wetten lieten nu eenmaal dergelijke praktijken toe; een soort van waarborg toch kon men bij zijn eigen regeering aanvragen; wat men vroeg werd in den regel toegestaan, wat wilde men meer? Of alles wat niet door 's lands wet verboden was tot het geoorloofde behoorde, was een gewetensvraag, die ieder voor zich zelf had uit te maken. Die kibbelarijen van boekverkoopers en drukkers, wat gingen ze een ander aan? De heeren staten hadden wel wat beters te doen, dan zich lang op te houden met die „lastige, kleine boekventers.” Zij konden zich met die krieuwerijen niet inlaten.

Op die wijs werden gaandeweg de oktrooien van al heel weinig waarde: een stuk papier met groote woorden en groote zegels, maar waarmede men niet veel kon uitvoeren. Soms zelfs werd uit lichtgeraakten trots door een of ander gezag de geldigheid van die zoogenaamde regeeringsbesluiten betwist. In 1634 durfde de hooghartige vroedschap van Amsterdam aan de generale staten het recht ontzeggen om oktrooien op boeken te verleenen, wanneer zij, de staten-generaal, niet vooraf te rade gegaan waren met de provinciale staten van Holland en Westfriesland!

Al deze dingen, en nog veel meer, die aan het oktrooi zijn waarde ten eenenmale ontnamen, deden eindelijk de boekverkoopers uit de verschillende steden der provincie Holland zich aansluiten en, vertegenwoordigd door hun overliden¹⁾,

1) In 1715 verzochten de „Overluyden van het Boekverkoopersgilde te Amsterdam”, dat het den Ed. Gr. Achtb. Heeren Burgemeester en Regeerders voor hun stad op zich zelve, mocht behagen, zware boetens te stellen, bijv. 50 guldens, op een vel nadruks, hetwelk de eene ingezetene van den anderen zou nadrukken. Zij grondten zich op het tot hiertoe geldend onderling recht, dat indien eenig fatsoenlijk boekverkooper hier te lande, alsook in Brabant en Vlaanderen, een buitenslands gedrukt boek wilde herdrukken, diegene voor den eigenaar van die kopij gehouden werd, welke het eerst het geheel of een gedeelte van dat werk kon vertoonen aan Overluyden. In den laatsten

in het jaar 1715 zich bij adres wenden aan de staten van Holland en Westfriesland, met verzoek hun grieven in overweging te willen nemen en het oktrooirecht voortaan zooveel mogelijk te handhaven.

De staten namen ditmaal dit verzoek in ernstig overleg. Het gevolg daarvan was, dat in hetzelfde jaar 1715 als „Besluit” werd geantwoord:

„Waarop gedelibereert zijnde, is goedgevonden ende verstaan, dat niet sullen mogen worden versocht, eenige Octroyen tot het drucken ende verkopen van Boecken onder verkeerde titels, maar dat in de Requeste (om oktrooi) zal moeten werden gestelt de rechte naem of namen van het Boeck ofte Boecken waer op soedaanige Octroijen sullen worden versoght.

„Dat de Boecken, waer op de voorschreeve Octroijen sullen worden versoght, sullen moeten toebehooren in vollen eigendom, ten minsten voor het grootste gedeelte, aen Ingezetenen van desen Lande, ende hier te Lande gedruckt sullen moeten zijn.

„Dat in cas van het versoecken ende obtineren van Octroijen op collectien ofte corpore, in de selve niet sullen mogen werden geïnsereert eenige Boecken, dewelcke bij andere Ingezetenen van den Staat reeds zijn gedruckt, ten zij met consent van de eerste Druckers ¹⁾.

tijd was het nadrukken, *selfs bij gildebroeders onderling*, zoo in zwang gekomen, *dat Overluyden geen raad meer wisten om de boeten in hun ordonnantien ter neder gesteld te doen observeren.*

In juni daarop (1715) namen de staten van Holland en Westvriesland een besluit, dat aan niemand binnen deze landen oktrooi op eenig boek zou worden verleend, tenzij hij zou kunnen bewijzen, dat het boek hem in eigendom toebehoorde, en wat school-, kerkboeken of auctores classici aanging voor zoo ver dit de daarop gemaakte annotatiën, commentariën, indices enz. betref. Ook zouden die boeken hier te lande moeten gedrukt zijn. Nadruk, of invoer en verkoop van nadruk, zou voortaan met een straf van *drie duizend*, in plaats van gelijk tot hertoe van drie honderd guldens, vergolden worden. — Onze hooggezetenen zagen niet tegen klinkende dreigementen op. Jammer maar, dat men er zoo weinig naar luisterde.

1) Het besluit der staten-generaal van 1715 omtrent de privilegiën gaf meermalen aanleiding tot kibbelarijen en zelfs tot processen tusschen boek-

„Ende ten opsichte van school- ofte kerckboeken, mitsgaders oude *Auctores Classici*, geen verdere Octroijen zullen mogen worden versoght, als op de Annotatiën, Commentariën, Indices etc., die op nieuws daer bij gevoeght sullen werden.”

Dit provinciaal besluit werd weldra tot wet verheven en gaf althans voorshands eenige zekerheid tegen al te driesten namaak en roof. Evenwel alles behalve afdoende, of voor lang. Het kwaad bleef bestaan dat elke provincie als het ware een landje op zich zelf was en zich aan de voorschriften van een andere niet had te storen. Werd eerst het billijke in de resolutie van Holland's en Westfriesland's staten door bijna den geheelen boekhandel in de republiek erkend, het duurde niet lang of de geest der begeerlijkheid sloop opnieuw de harten van sommige uitgevers binnen, en fluisterde van „dwaze nauwgezetheden, die in den handel niet te pas kwamen”. Het nu eenmaal zoo diep ingewortelde kwaad van den nadruk bleek niet uit te roeien te zijn. Wie er lust toe gevoelde en er in geweten vrijheid toe vond — en omtrent het mijn en dijn zijn de gewetens ten allen tijde nogal rekbaar geweest — bleef zich, meestal straffeloos, vergrijpen aan de kopijen van een handelsbroeder, vooral wanneer deze in een andere provincie woonde. Geen wonder, dat het vragen om oktrooi daardoor al meer in wantrouwen en uit de mode raakte. In de *Almanach der Boekverkoopers, Drukkers en Binders*, uitgegeven te 's Gravenhage bij H. Scheurleer Fzn., 1761, wordt gevonden een „*Echte en zakelijke Lijste der Bocken en Werken, waar op bij Haar Edele Groot Mogende de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland, Beginnende met den Jaere 1745, en eindigende met den Jaere 1760,*

— — —
handelaren. Zoo beweerde o. a. de firma P. De Hondt te Amsterdam — een degelijk en bloeiend huis — dat men de rechten had op al de werken van een schrijver, wanneer men, naar aanleiding van een enkel boek, „octrooi gevraagd en verkregen had OP DEN TITEL *Komplete Werk-n*”, dus ook op die, welke vroeger verschenen waren of later verschijnen zouden; eene bewering, waarvan het ongerijmde en onbillijke o. a. door Mr. Elias Luzac zonneklaar werd aangetoond.

Octrooijen zijn verleend." En als wij daaruit zien, dat er zijn toegekend in:

1745	6	oktrooien,	1753	6	oktrooien,
1746	9	"	1754	10	"
1747	6	"	1755	3	"
1748	3	"	1756	9	"
1749	7	"	1757	4	"
1750	10	"	1758	10	"
1751	6	"	1759	7	"
1752	9	"	1760	12	"

dan staan deze getallen wel niet in verhouding tot de binnen die jaren uitgegeven boeken, te minder, daar onder deze geoktrooierden ook verscheidene fransche nadrukken en voorts muziekwerken, benevens boeken die de hernieuwing van een oktrooi voor ettelijke jaren begeerden, begrepen zijn. Ook trekt het in deze lijst aandacht, dat niet alleen uitgevers, maar evenzeer schrijvers een waarborg vroegen voor hun arbeid, gelijk o. a. in 1747 aan S. Feitema prolongatie van oktrooi verleend werd op zijn „*Digtwerken*”, en in 1753 aan Arnold Hoogvliet op zijn *Abraham de Aarts-vader*, zonder dat er van hun uitgevers spraak is. Een en ander doet vrij duidelijk zien, dat de mooie brieven van oktrooi, met het statelijk zegel opgeluisterd, al heel weinig meer beteekenden. Waarschijnlijk hechtten deze en gene er hierom nog aan, dat men onderaan den titel van die boeken mocht drukken: „met privilegie” en daardoor aan de goê gemeente een schijn kon geven alsof hier iets buitengewoons van de pers kwam. Vooral voor kleinigheden, op een zeer ruim debiet aangelegd en daarom voor den namaak zoo verleidelijk, was dat woord „met privilegie” nog een soort van stempel.

Als blijkt dat die brieven van oktrooi vrij wijdloopig en omslachtig gesteld waren, halen wij, ten slotte, het oktrooi aan toegekend aan de erven van de weduwe Cornelis Stichter, uitgever van den *Kantoor-Almanak*, die naar diens oprichter

genoemd was en nog heden ten dage, na bijna twee eeuwen, dien naam heeft mogen behouden. — In het jaar 1711 hadden de Erven verlenging gevraagd van het aan hun vader in 1703 gegeven oktrooi, en dit ook voor 15 jaar en nogmaals voor 15 jaar gekregen; maar aangezien dit in 1742 ten einde liep, moest er op nieuw verlenging voor 15 jaar worden aangevraagd. Het getuigschrift luidde, even als vroegere vergunningen, als volgt:

PRIVILEGIE.

„De Staten van Holland ende West-Vrieslant, doen te weten, alsoo ons te kennen is gegeven by de Kinderen en Erfgenamen van wijlen Agnester Hell, in haar leven Weduwe en Boedel-houdster van Wijlen Cornelis Stichter, Boekverkoopster tot Amsterdam, dat zy Supplianten van Ons in den Jaare 1728, hadden versogt en geobtineert Continuatie van het Octroy, ofte Privilegie voor den tijt van vijftien eerst agter een volgende Jaaren, van alleen te mogen drukken, doen drukken, uytgeven en verkoopen het Boekje geintituleert, Leg-plaatsen en Reys-wyser van alle de Beurtscheepen, Jaag- en Marktschuyten, &c. die van de Stad Amsterdam afvaren op alle de Steden en Plaatsen, nevens de Post-wagens, en dat met de uren van haar vertrek, in verscheyde Formaten, daar by het af-varen van alle de Beurtschepen, Jaag- en Markt-schuyten die afvaren van de Steden en Plaatsen van de Provintie van Holland en andere vereenigde Provintien gelegen, mits gaders de Steden en Plaatsen onder de Generaliteyt sorteerende, nevens het ryden der Post-wagens, met de uren van haar vertrek. Ook van een nieuw geinventeerde Borger Almanach, om haar Wagten te vinden, 't zij datse Waken om de 10, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 20 en 24 nagten, &c.; mitsgaders het Regt en Figuren van een Comptoir Almanach, in Quarto, Octavo, en in Twaalve, by Gillis Joosten Saagman geinventeert, waeromtrent der Suppliante voorsz. Moeder niet alleen, maer ook hun voorsz. Vader Cornelis Stichter, groote onkosten

hadde moeten doen, en een considerable zomme gelts uytgeschoten; En dewijl de continuatie van het voorsz. Octroy toekomende Jaar, stont te expireeren en de Supplianten niet zonder reeden bedugt waren, dat op eenige baatsugtige menschen de voorsz. Almanakken en Boekje mogten werden na gedrukt, tot groote en considerable schade van de Supplianten: Weshalven zoo keerden de Supplianten haar wederom tot Ons, ootmoediglijk versoekende dat Wy aan de Supplianten geliefde te verleenen vernieuwinge van het voorsz. Octrooy, voor den tijd van nog andere vijftien eerst komende Jaren, in Ordinaria forma. Zoo is 't: dat Wy de zake ende het voorsz. versoek overgemerkt hebbende, ende genegen wesende ter beede van de Supplianten uyt Onse regte wetenschap, Souveraine magt ende autoriteyt de zelve Supplianten geconsenteert, geaccordeert, ende geoctroyeert hebben, consenteeren, accordeeren, ende octroyeeren haar by desen, dat zy, gedurende den tijd van vijftien eerst agtereen-volgende Jaren de voorsz. Almanakken en Boekje, in dier voegen, als zulks by de Supplianten is verzogt en hier vooren uytgedrukt staat; binnen den voorsz. onsen Landen alleen zullen mogen drukken, doen drukken, uytgeven en verkoopen; verbiedende daarom allen, ende eenen yegelijken, de zelve Almanakken en Boekje, in 't geheel, ofte ten deele te drukken, naar te drukken, te doen na drukken, te verhandelen ofte verkoopen, ofte elders na gedrukt, binnen den zelve Onsen Landen te brengen, uyt te geven ofte te verhandelen en verkoopen, op verbeurte van alle de nagedrukte, in-gebragte, verhandelde ofte verkogte Exemplaren, ende een boete van drie duysent guldens daar en boven te verbeuren, te appliceeren een derde part voor den Officier die de calange doen zal, een derde part voor den Armen der plaats daar het casus voorvallen zal, ende het resteerende derde part voor de Supplianten: ende dit telkens zoo meenigmaal, als deselve zullen werden agterhaalt. Alles met dien verstande dat Wy de Supplianten met desen Onsen Octroye alleen willende Gratificeeren, tot verhoedinge van haare schade, door het nadrukken van de voorsz. Almanakken, en Boekje

daar door in geenigen deele verstaan de inhouden van dien te autoriseeren, ofte te advoueeren, ende veel min deselve onder Onse protectie ende bescherminge, eenig meerder credit, aansien, ofte reputatie te geven, nee maar de Supplianten in cas daar inne iets onbehoorlijks zoude influeeren, alle het zelve tot haaren laste zullen gehouden wesen te verantwoorden; tot dien eynde wel expresselijk begeerende, dat by aldien zy desen Onsen Octroye voor de zelve Almanakken en Boekje zullen willen stellen, daar van geene geabrevieerde ofte gecontraheerde mentie zullen mogen maken, nee maar gehouden wesen het zelve Octroy in 't geheel en zonder eenige omissie daar voor te drukken, ofte doen drukken ende dat zy gehouden zullen zijn een Exemplaar van de voorsz. Almanakken en Boekje op groot Pampier gebonden ende wel geconditioneert, te brengen in de Biblioteecq van Onse Universiteyt tot Leyden, binnen den tijd van zes weeken, na dat zy Supplianten dezelve Almanakken en Boekje zullen hebben beginnen uyt te geven; op een boete van zes hondert guldens na expiratie der voorsz. zes weeken by de Supplianten te verbeuren, ten behoeve van de Nederduytse Armen van de Plaats alwaar de Supplianten wonen, en voorts op Peene van met'er daad versteeken te zijn van het effect van desen Octroye: dat ook de Supplianten schoon by het ingaan van dit Octroy, een Exemplaar geleevert hebbende aan de voorsz. Onse Biblioteecq; by zoo verre zy gedurende den tijd van dit Octroy dezelve Almanakken en Boekje zouden willen herdrukken met enige observatie, Nooten, Vermeerdering en Veranderingen, Correctien of anders, hoe genaamt, of ook in een ander formaat: Gehouden zullen zijn, wederom een ander Exemplaar van dezelve Almanakken en Boekje geconditioneert als vooren, te brengen in de voorsz. Biblioteecq, binnen den zelven tijd en op de boete en Penaliteyt als voorsz. Ende ten eynde de Supplianten desen Onsen Consente en Octroye mogen genieten als na behooren, lasten Wy allen ende eenen yegelijk, dien het aangaan mag, dat zy de Supplianten van den inhouden van desen doen, laten ende gedoogen, rustelijk, vreedelijk

ende volkomentlijk genieten, ende gebruyken, cesseerende alle belet ter contrarie. Gegeven in den Hage, onder Onsen grooten Zegele hier aan te doen hangen, op den 22 Augusty, in 't Jaar onses Heeren en Zaligmaakers, 1742.

Ter Ordonnantie van de Staten. WILLEM BUYS."

Al meer en meer kwamen de oktrooien in onbruik. In 1796 werden zij wettelijk afgeschaft ¹⁾.

VERBODEN BOEKEN.

De publikatiën en resolutiën van onze lands- en provinciale regeering betreffende den boekhandel zijn zoo talrijk en vaak zoo van gelijke strekking, dat het een veel te wijdloopig en een onnut werk zou wezen om ze stuk voor stuk te behandelen. Ook de vorm of inkleeding heeft het gebrek van de officieele eentonigheid, aan de meeste staatsstukken eigen, en is uit dien hoofde in één woord vervelend. Onze stof is te ruim, dan dat wij ons niet, ook in verhouding tot het overige, met kortzijn zouden moeten behelpen. De maatschappelijke oorzaken na te sporen, waaraan die meestal booze verbodsbepalingen te wijten waren, en na te gaan wat er de gevolgen van geweest zijn, ligt binnen de studie van den geschiedschrijver, maar volkomen buiten onze bevoegdheid. Hier, waar alleen aantekeningen gegeven worden omtrent den boekhandel, volsta voorloopig een opgaaf naar tijdsorde van de plakaten door de generale staten en die van Holland uitgevaardigd, om daarna gevolgd te worden door eenige beschouwing omtrent den aard en de uitvoering der plakaten, voor zoo ver de boekhandel daar rechtstreeks mee te maken had. Ofschoon niet behoorend tot het hier behandelde

¹⁾ Zie voorts: J. T. Bodel Nyenhuis, *De wetgeving op drukpers en boekhandel*, en A. C. Kruseman, *De franche wetten*.

tijdvak, nemen wij de enkelen van de 16de eeuw erbij, dus beginnende bij het tijdstip, dat de overheid door haar gedrukte resolutiën haar wil en bevel te kennen gaf. De lijst is opgemaakt naar het *Groot Placaatboek* van Cau en Scheltus en aangevuld uit andere verzamelingen ¹⁾. Toch zal zij, om na te melden redenen, alles behalve volledig kunnen zijn.

1575. Niet te prenten off drukken zonder voorgaande visitatie en octroy.

1581. De Boekdruckers geen Nieuwigheden te drukken dan met consent van den Staat en moeten dan haer Naam en Jaar daarin stellen.

1581. Alle Boeken strijdende tegen het Christelijk Gelooff te verbieden.

G. P. 1581. Verbod uytstrooyen van seditieuse Boeken.

1583. Coornhert's *Proëve van de Nederlantsche Catechismus* verboden.

G. P. 1584. Verbod tegen het stroyen van seditieuse geschriften.

1585. De Boeken te visiteren eer ze gedrukt worden, daartoe 2 personen bij yder Staat te stellen en den Druckers Eedt te vernieuwen.

G. P. 1587. Teegen Geschriften rakende den Koning van Engelandt.

G. P. 1587. Verbod argerliche Comedien en Liedekens.

G. P. 1589. Nader Ordre op het stroyen van seditieuse Boeken.

1595. 't Drukken en uytgeeven van den Bijbel te Haarlem buyten Consent en die bij provisie te weren.

1598. Ordre tegens 2 Boeken rakend de Arrianen.

1598. G. Vogelsang over 't schrijven van een *Kettersboekjen* te apprehendeeren en in Reghten te vervolgen.

1) De resolutiën der generale staten aan het *Groot Placaatboek* ontleend, zijn met G. P. gemerkt. De overige, ongemerkten, hebben wij genomen uit de *Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvriesland* en uit die van de *Vroedschap van Amsterdam*. — De plakaten van de generale staten zijn veelal door de verschillende provinciale staten overgenomen.

G. P. 1605. Teegens het qualyk spreken van den Koning van Groot-Brittannien.

G. P. 1606. Verbod van het lasterlijk Smaadboek *Philaretis Amyntae Codomanni, Apologia* etc.

G. P. 1608. Placaat tegens alle Libellen reflecterende op de Regering van 't Landt.

1610. Niet te drukken noch te schrijven zo omtrent de praedestinatie, als het Ampt van de Overigheid in Rebus Ecclesiasticis.

1610. De Advocaat Fiscaal gelast zich te informeren op alle Boeken tegens de Resol. van den Staat uytgegeven.

1612. De *Chronyk* van Grotius door Comm. „natezien” en aan hem „bij goedkeuring” daarvoor toegeleght f 1800.

G. P. 1614. Verbod van het Boeksken Sybrandi Luberti *Responsio ad Pietatem Hugonis Grotii*.

G. P. 1615. Verbod inbrengen, drukken en verkoopen van seditieuse en argerlike Boeken en Pasquillen.

G. P. 1617. Verbod van het Boeksken: *De Weegschaal* tegen Dudley Carleton, Ambassadeur van Engeland.

G. P. 1618. Verbod van het Seditieus spreken en drukken.

1618. Publicatie (van Amsterdam) tegens een Libel: *Haerlemschen Harminiaen*.

1618. Gouda weyghert onder acte van Nonpraedjudicie over te geven zeker persoon, over 't schrijven van een God-lasterlijk Boek.

1618. Joannes Meursius, professor te Leyden, kryght f 200 voor de dedicatie van zijne *Historia Romana*; maar op de Klaghte van Dordt, dat in die Dedicatie verscheyde ergerlyke en fabuleuze dingen waren gestelt, gelast die Dedicatie weder intetrekken.

G. P. 1619. Ingetrokken het verbod van *Responsio ad Pietatem H. Grotii* (van S. Luberti).

1619. De Fiscaal geauthoriseert om zich t'Amsterdam te informeren over zeker Pasquil en Sententie aldaar te bevorderen.

G. P. 1621. Verbod tegens Seditieuse Boeken.

G. P. 1622. Verbod tegens Grotii Boek: *De wettige Regering van Holland*¹⁾.

G. P. 1622. Verbod Libel rakende de Oost-Indische Compagnie.

1) Het dunkt ons niet onmerkwaardig, den tekst meê te deelen van dit plakkaat tegen den reeds vroeger zoo vermaarden en later zoo wereldberoemden Hugo de Groot.

„De Staten Generaal der Vereenighde Nederlanden, Allen den ghenen die dese jegenwoordighe sullen sien ofte hooren lesen, Saluyt. Doen te wooten: Alsoo tot onse kennisse is ghekommen, dat Hugo de Groot, voor desen overwonnen, ende ghecondemneert van te hebben ghecommitteert Crimen laesae Majestatis, uytte ghevanckenisse ontkommen, ende sijne welverdiende straffe wesende ontloopen, hem verstout heeft binnen Parijs in desen Jare seshien hondert twee en twintigh, uyt te geeven ende te laten drucken seker fameux Boeck ofte Libel, het welke hij noemt: *Verantwoordinghe van de Wettelijke Regieringhe van Hollandt ende West-Frieslandt, mitsgaders eenigher Nae-bure Provincien* etc. Ende in 't selvighe Libel de Souveraine Authoriteyt van de Regieringhe deser Landen, de Persoone van Zijne Princel. Excell. ende de Heeren Staten van de particuliere Provincien, mitsgaders de Magistraten van de Steden, valschelijck, ende met verscheydene leugenen ende calumnien traduceert ende diffameert, sonder eenighen schrick van de Ordonnantien ende Placcaten deser Landen: Welck Bouck oock nergens anders toe en kan strecken, dan om te trachten de grede Gheemeente ende Onderdanen tot oproer ende tot verachinghe ende onghehoorsaamheyt tegens hare wettelijke Overheyt te verwecken, Het welke in een wel gheformeerde Regieringe niet en behoort geleden, maar anderen ten exemple gestraft te werden. Soo ist, dat wij alle 't gundt voorsz. is overmerckt hebbende, 't voorsz. Bouck verklaert hebben, ende verklaren bij dezen, te zijn ende te wesen een fameux, seditieux ende scandaleux Libel, den Autheur van dien strafbaar aan Lijf ende Goed, tot allen plaatsen ende tijden daar hij sal konnen werden gekregen ofte gheattrappeert, zonder dat eenigh verloop van Jaren hem hier af zal kunnen bevrijden. Verklaren mede strafbaar, volgende onse Placcaten tegen gelijcke fameuse Libellen geëmaneert, alle de ghenen die 't selve drucken, verkoopen ofte distribueeren sullen, ghelijck mede alle de ghenen die 't selve hebben, houden ende lesen sullen sonder den Officiers aan te geven. Ende op dat niemandt onder eenigh pretext daer door en worde verleijt, hebben wij wel expresselijk verboden ende geinterdiceert, verbieden ende interdicieren mits desen alle ende een iegelijck, van wat conditie ofte qualiteyt die oock souden mogen wesen, 't selvige Bouck ende fameux Libel in eenighe plaatsen van de Geunieerde Provincien ofte de ghehoorsaamheyt van dien te mogen brengen, te hebben, lesen, anderen te lesen geven, ofte in eenigherley manieren te verhandelen, maer 't selve den Officier aan te geven, ofte te supprimeren ende te verbranden. Op de peynen ende straffen in onze voornoemde Placcaten gestatueert. Enz.”

G. P. 1624. Verbod teegens een seeker Libel betreffende de O.-Ind. Compagnie.

G. P. 1624. Boekverkoopers gelast argerlyke Schriften of Boeken, die haar behandigt werden aan den Officier te brengen.

G. P. 1626. Verbod van seeker Boeksken: *Hollandschen Apocalypsis*.

G. P. 1626. Verbod van seeker Libel, geintituleert: *B. M. Sacrum generosi et illustris Herois Johannis ab Oldenbarneveldt*.

G. P. 1627. Verbod van het Boeksken: *Eviduis minutum in Bellum Bohemicum* auctore D. de Viduis.

G. P. 1639. Verbod innebrengen, drukken en verkoopen van argerlyke Boeken en Pasquillen.

G. P. 1639. Verbod tegen het nadrukken der Bijbels enz. (omdat de regeering — d. w. z. de synode — zelve wenschte te waken voor de zuiverheid van den tekst.)

G. P. 1645. Verbod van het drukken van seeker Boeksken: *Extract de la Maladie de l'Angleterre*.

G. P. 1646. Verbod van seditieuse Boeken en Pasquillen.

G. P. 1647. Verbod van een fameus en injurieux Gedigt, tegens den Ambassadeur Servient.

1648. Tegens de Drukkers van 't *Leven en Sterven van Oldenbarneveldt* te procederen.

1649. Aan Salmasius geinterdiceert het uytgeven van zijne *Defensio Regia*.

1650. Remarques van Amsterdam over 't Boek Triglandii: *Kerkelijke Geschiedenissen*.

1650. Verbod van het geschrift *Defensio Regia pro Carolo primo*.

G. P. 1650. Verbod van het fameus Libel: *Waeragtiye Proceduuren tegens Jacomina de Wïth*.

G. P. 1650. Verbod van het schandaleus Gedigt: *Blijdschap over de Verlossinge van Amsterdam*.

G. P. 1650. Verbod van het schandaleus Boeksken: *Den ontstelden Amsterdammer*.

1650. De Synoden versoeken, dat Visitateurs gestelt mogen worden tot het naarzien van alle Boeken en Geschriften eer ze gedrukt worden.

G. P. 1651. Verbod van Sociniaansche Boeken in Zeelandt.
 G. P. 1651. Verbod van het nadrukken van zeeker Boek geintituleert: *Waaragtig en noodig Berigt* enz.

G. P. 1651. 't Boek: *Den herstelden Leeuw*, bij den Drukker optehaalen en te sequestreren.

G. P. 1652. Verbod van het injurieus Pasquil: *Articulen teegens de Louvesteinsche Heeren*.

1653. Besluit tot het weeren van alle Sociniaansche Boeken.

G. P. 1653. Verbod van het Libel: *Rotterdams Zeepraatje*.

G. P. 1654. Auctorisatie van 't Hof tot 't beloven van impunitie, tot ontdekking van den Auteur of Drukker van een fameus Libel.

G. P. 1655. Verbod van het verkoopen van het Boekje der *Prae-Adamiten*.

1656. Verbod tegens het schrijven, licentieus, over zaken van Philosophie en Theologie.

G. P. 1656. Verbod tegen het verkoopen en inbrengen van alle Sociniaansche Boeken.

G. P. 1657. Verbod tegen het drukken van argerlijke Pasquillen.

G. P. 1659. Verbod tegen het drukken van Pasquillen etc.

G. P. 1659. Den Professoren te Leyden wordt verboden niet meer over den Sabbath te schrijven.

G. P. 1660. Verbod tegen het drukken en verkoopen van seditieuse Boeken.

G. P. 1660. Placaat tegen Godslasterlijke boeken in Zeeland.

G. P. 1661. Teegens 't drukken van Pasquillen.

G. P. 1666. Verbod teegens Pasquillen.

G. P. 1669. Verbod teegens het Boek: *Heilsaame Politique Gronden*.

1669. Groeninge verzoekt, dat men de Twistschriften tusschen Marezius en Alting mede verbieden wil.

G. P. 1669. Verbod tegen het drukken van Pasquillen.

1671. Amsterdam versoght om Joannes Rothe wegens zijne uitgegevene Tractaatjes te confineren.

G. P. 1672. Teegens Pasquillen.

1672. Placaat (van Prius Willem Henrick) tegen 3 Libellen:

- 1 *Hollants Venesoen,*
 - 2 *Leger-Practje,*
 - 3 *Verhael van 't voornaamste dezen Staat overkomen.*
- G. P. 1674. Verbod tegen Sociniaansche Boeken.
- G. P. 1674. Verbod tegen Boeken te drukken teegens de Engelsche.
1675. Over het visiteren van Theologisse Boeken.
- G. P. 1675. Teegens Pasquillen.
1675. Over de Twistschriften, en 't modest spreken van de overzetting enz.
- G. P. 1676. Praemie die den Drukker van de Pasquillen van Rothé weet aan te wijzen.
1677. 't Octroij op de Kerkelijke Historie van Joannes Brand weder in te trekken.
- G. P. 1677. Verbod teegens Pasquillen.
- G. P. 1678. Verbod teegens het Boek genaamt: *Spinoza Opera posthuma*, en de *Vertaling*.
- G. P. 1679. Het drukken van Fransche couranten verboden.
- G. P. 1680. Verbod tegen nadrukken van Zeelands Resolutiën.
- G. P. 1681. Verbod drukken van Pasquillen en Libellen.
- G. P. 1683. Verbod van het Boek: *l'Esprit de Monsieur Arnauld*.
- G. P. 1684. Verbod teegens Schandaleuse Libellen.
1685. De Synodes klagen over de faulten die begaan worden in het drukken van de Liturgie aghter de Psalmboeken.
- G. P. 1685. Publicatie teegen het Geschrift op de naam van Mommouth.
- G. P. 1686. Teegens het drukken van Fransche couranten.
- G. P. 1686. Teegens drukken en snijden van Platen enz.
- G. P. 1688. Teegens het Boekje: *La Couronne usurpée*.
1688. Het Placaat van Junij 1684 teegens 't drukken van scandaleuse Boeken en Geschriften gerenoveert en geplieert.
- G. P. 1688. Teegens 't drukken van fameuse Libellen en Printen.

G. P. 1691. De Placaten teegens scandaleuse Libellen oft het drukken van zaken de Regering concernerende te vernieuwen.

G. P. 1691. Teegens drukken van Fransche Gazetten, Lardons, etc.

G. P. 1694. Teegens het drukken van Pasquillen.

1699. Niemand te admitteren tot het drukken van Bijbels, Psalmböeken en Liturgiën dan na dat 2 Personen bij de Kerkeraad van de plaats, tot de correctie en revisie, gecommitteert zullen zijn.

G. P. 1699. Ordonnantie op de gedrukte Papieren.

G. P. 1702. Verbod tegen het verkoopen van Pasquillen en Printen.

G. P. 1706. Leenhoffs: *Hemel op Aarde*, zoo in Hollant als ter Generaliteit te verbieden.

1708. Proces van Leyden tegens 't Boek van Joncourt, en is deszelfs Tractement daarop ingehouden tot nader ordre.

1708. Advis tegens het Licentieus drukken van alle Theologische Boeken.

G. P. 1710. Verbod van zeker Libel: *Licht schijnende in duistere Plaatsen*.

1715. Nieuw Placaat tegens 't Licentieus drukken van Theologische Boeken, en op het Titelblad uit te drukken acte en datum van de Approbatie.

G. P. 1717. Verbod van het Libel teegens den Predikant Godfried Henrici.

G. P. 1718. Verbod Pasquil: *Wijsgierige Twistredeneeringe over de Natuur van God*.

G. P. 1720. Verbod van het Boekje: *Paape-kost opgedist in Geuse Schootelen*.

G. P. 1722. Resolutie tegens de ergerlijke Geschriften van Pastoor Neumeister en *Missive aan de Mugistraat van Hamburg* daarover.

G. P. 1722. Verbod van den Amsterdamschen *Argus*.

G. P. 1725. Visitatie van de Authentique Stukken van de Nieuwe Oversettinge van het O. en N. Testament.

G. P. 1725. Visitatie van de Authographa van 't Sinode Nationaal.

G. P. 1726. Verbod tegens Libellen en Pasquillen.

G. P. 1728. Verbod teegens het drukken van Boeken op de naam van Professoren buyten haar kennis.

1730. Ordre te stellen op het nadrukken van Boeken buyten 's Lands gedrukt.

G. P. 1731. Raakende zekere aanstootelijke Boeken ten aanzien van Theol. Professoren.

1732. Verbod van het Boek geintituleerd: *De val van 's Werelds Afgod* door Pontiaan Van Hattem.

G. P. 1735. Verbod tegen de *Keurdigten* enz.

G. P. 1744. Resolutie tegen het licentieus drukken der Courantiers.

G. P. 1745. Tegens het maaken, verkoopen en dissemineren van Geschriften, welke aanstootelijk zijn voor Gekroonde Hoofden en andere Personagiën.

G. P. 1745. Verbod tegens het drukken en verkoopen van den Almanac geintituleert: *Le petit Almanac universel*.

G. P. 1746. Publicatie waar bij het geschrift: *Sententie door den Raad van Staate geweest tegens den Collonel Commandant M. H. Appius*, word gecondamneert om door Beuls handen te worden verbrand.

G. P. 1746. Verbod tegens het drukken en verkoopen van zekker Boekje genaamt: *Merkwaardige Geschiedenissen van Anna Maria de Mailly*, Hertoginne van Chateauroux etc.

1746. Verbod tegen de verspreiding van Couranten, die voor besturen of personen iets beledigends bevatten.

G. P. 1748. Publicatie tot ontdekking van den Auteur van zekker calumnies verdigtzel, binnen de Stad Rotterdam verspreid, ten nadeele van den Secretaris en Requestmeester de Back.

G. P. 1748. Verbod tegens Lasterschriften en Pasquillen.

G. P. 1748. Verbod tegens het drukken en uitgeven van zekker maandelijks Boekje, geintituleert: *Mercure Historique et Politique*.

1751. Placaat (van Amsterdam) tegens scandaleuse Libellen ¹⁾.

G. P. 1752. Resolutie ten einde voortaan geen Octroijen

1) Het blijkt zonneklaar, dat al de plakkaten en resolutiën door de staten van land en provinciën tegen oproerige libellen, zoo herhaald uitgevaardigd, al bitter weinig gebaat hadden. Even onverstoord als de mannen van het gezag met uitvaardigen waren voortgegaan, even onverstoord werden door de mannen van het verzet nieuwe schotschriften geschreven en gedrukt. Amsterdam werd eindelijk, vooral bij de rumoerige opstootjes van Daniel Raap en de zijnen, dien tergenden strijd moede. Een toon van verontwaardiging spreekt uit zijn publicatie van September 1751. „Aangezien niets méér tot nadeel van het Vaderland strekken kan” — zoo heet het daar — „dan de oneenigheden, diffidenten en murmuratiën tusschen Burger en Burger, dog des niettegen staande zedert eenige tyd veele Lieden, of uyt een onbehoorlijke win-zugt, of uyt verre gaande boosaardigheid zig niet ontzien te maaken, te drukken, te verkoopen en te dissemineren allerhande vuyle en lasterlijke Libellen, ja zelfs dat de boosheid zoo verre gaat, dat 'er onlangs, niet alleen een zeer infaam, maar zelfs een Godlasterlijk Pasquil is uytgekomen onder de Titel van: *Kort en Beknopt Hollands Vraag-boekje, ten dienste van alle die geene, die door waars Doelisterij hun geluk zoeken te bevorderen.* En dat, ofschoon een ieder vroom en geschikt Ingezeten een haat en een afkeer moest hebben tegens zulke gruwelijke boosaardigheid, en daarom alle kragt moest aanspannen om zulke verderfelijke Subjecten als zijn de Autheurs, de Drukkers, Verkopers te helpen uitroeyen, de droevige ondervindinge echter maar al te veel leert, dat veele met de grootste gheetigheid ten duursten alle die Pasquillen opkopen, waardoor de anderen worden aangemoedigd die te maaken en te drukken. Soo is 't dat wij statuereen mits dezen: Dat wie voortaan gevonden word eenige Pasquillen te hebben gemaakt, gedrukt, verkogt, of op eenigerhande wijze gedissemineert, zonder eenig conniventie publiq zal worden GEGEESSELT, GECONFINEERT en GEBANNEN, of anders zwaarder gestraft na exigentie van zaaken.

„Ten anderen, dat allen die voortaan eenige Pasquillen koopen en dezelve binnen tweemaal 24 uren niet leveren in handen van den Heer Hooft-Officier, met verklaaring hoe zij dezelve verkreegen hebben, zullen vervallen in een boete van DUYZENT GULDEN.

„En alzo het voorsz. *Vraagboekje* is van dien aart, dat een rechtschapen Christen niet zonder schrik en afgrijzen daaraan kan gedenken, en dat buiten twijfel de Maakers, Drukkers en Verkopers daarvoor de toorn Godts tegen het Land moeten doen ontstéeken, Zoo is 't, dat wij hebben goedgevonden te beloven een Premie van DRIE DUYZEND Guldens aan den geene die de Maaker, Drukker of Verkooper van het meergemelde *Vraagboekje* zal weten aan te wijzen.

Gearresteert
den 8 september 1751.

te verleenen op het drukken van de Lutersche Psalmen en Geestelijke Liederen; mitsgaders tegens het drukken van Lutersche Bijbels, anders dan met approbatie der Lutersche Gemeente.

G. P. 1754. Tegens Pasquillen, fameuse Geschriften en Prenten.

G. P. 1761. Resolutie tot het reprimendeeren van den Emeritus Predikant Holtius die zig in zoekere Geschriften over Kerkelijke geschillen zeer onbescheiden gedragen had. Mitsgaders Placaat van deselve Staaten, tegens het uitgeeven van Werken over Theologische Stoffen, zonder naam van den Autheur en zonder Kerkelijke approbatie.

1761. Verbod tegens Geschriften raakende de zaak van O. Z. Van Haren.

G. P. 1762. Verbod tegens het drukken en uitgeven van zeeker Werk genaamt: *Emile ou de l'Education* par Jean Jaques Rousseau.

G. P. 1764. Resolutie waarbij aan den Predikant F. C. Engels werd gepermitteerd een Theologisch Geschrift in de Hoogduitsche Taal uittegeven „met approbatie van een der Theologische Professoren op een Nederlandsche Universiteit.

G. P. 1764. Publicatie van den Hove van Holland, waar bij verboden word het uitgeven van twee Boeken, geintituleert: *Dictionnaire Philosophique*, en *Evangile de la Raison etc.*

1765. Verbod van alle geschriften die zouden kunnen doen vermoeden, dat de Prins zich de Souvereiniteit zou willen aanmatigen.

G. P. 1773. Tegen het uitgeven van Boeken of Geschriften, strekkende tot bespottinge van de Christelijke Religie.

G. P. 1774. Publicatie tot Introductie van de nieuwe en verbeterde Rijn-Psalmen.

G. P. 1775. Waarschouwing tegen het verspreiden van oproerige Geschriften.

G. P. 1781. Resolutie tot correctie van den Leydschen Courantier, wegens een articul in zijne Courant, waar over door den Deenschen envoyé klagten waren ingebracht

G. P. 1781. Placaat tot ontdekking van den Autheur,

mitsgaders tegen het dissemineeren van zeeker Libel, geintituleerd: *Aan het Volk van Nederland.*

G. P. 1783. Placaat tot ontdekking van den Autheur, en tegen het dissemineeren van zeeker Libel geintituleert: *Brief over de waare oorzaak van 's Lands ongeval, gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort.*

G. P. 1785. Resolutie betrekkelijk de approbatie op zeker Theologisch Geschrift van den Predikant J. J. Le Sage ten Broek.

G. P. 1791. Voorsiening tot beteugeling van de licentie der courantiers.

G. P. 1794. Publicatie tot ontdekking van den Autheur van zeker Lasterschrift tegen den Raadpensionaris deeser Landen.

Ter aanvulling diene een lijstje van verboden boeken, niet door plakkaten, maar door politie-aanzegging geweerd en uit het notulenboek van het amsterdamsche gild, 1753—1776, overgenomen:

1753. Request van de Staten van Utrecht tegen Jan van Wieringen, Burgemeester.

1753. Request tegen den Burgemeester de Dieu. Gedigt.

1753. *La voix des Persécutés. Cantate.*

1754. *Verhaal wegens hetgeen gebeurt is bij het begraven van D. Raap.*

1754. *Onzijdige beschouwing omtrent het begraven van D. Raap.*

1754. *De Groninger Nouvellist van de maand February 1754.*

1757. *Histoire de Robbert François Damiens.*

1757. Al hetgene betreffende is de Historie van R. F. Damiens.

1757. Alle ongeprivilegeerde Nieuwstijdingen.

1757. *Missive uit Hannover, gedateerd 25 July 1757.*

1757. *Lofrede ter eere van C. J. van Lijn*, door Pieter Foppens, Visboer te Zandvoort.

1757. Al 't geen betrekkelijk is de verschillen tusschen Dr. Kulenkamp en Tijken.

1758. *Efraim justifié.*

1758. *Brief van den Prins van Pruïsen aan den Koning zijn Broeder.*
1758. *Antwoord van den Koning aan den Prins.*
1758. *De Middelweeksche Courant.*
1758. *Schuitpraatjes tusschen Burger, Boer en Advocaet.*
1758. *Gedigt: De Klagende Zee over Neerlands Scheepvaart.*
1758. *Gedigt: De Klagende Hollander.*
1758. *Gedigt: De fortuin in het Kaartspel.*
1759. *De Utrechtsche Boekzaal.*
1760. *Rekening van W. H. Lucke aan M. Gablesch.*
1760. *Oeuvres du philosophe Sans souci.*
1760. *Schertsend Woordenboek.*
1760. *Poesies diverses.*
1760. *Species facti rakende de Geldersche Academie.*
1760. *De Christelijke Godsdienst zonder bijgeloof.*
1761. *Historie van Mevr. de Pompadour.*
1761. *De Sententie van den Heer Deelen van Schoonenburg.*
1761. *Beëdigde Instructie van Prins Louis van Wolfenbittel.*
1762. *Principes du droit politique par J. J. Rousseau.*
1762. *Les Ballets. Poème.*
1763. *Naamlijst van Kooplïeden te Amsterdam die in deze crisis zijn staande gebleven.*
1763. *De Laplandsche comique en satirique Courant.*
1764. *Memorie rakende de geschriften van ds. Bareuth en Kluit.*
1764. *Memorien van den Ridder d'Eon de Beaumont, Minister in Engeland.*
1764. *Anecdotes Russes.*
1764. *Regne de Pierre III Empereur des Russes.*
1764. *Marques des Anglais sur une certaine manifeste.*
1768. *Lettres écrites de la Montagne par J. J. Rousseau.*
1768. *Boeken en geschriften betreffende een Roomsche Concilie te Utrecht gehouden.*
1768. *La pure vérité sur le Duc et la Duchesse de Witsenberg.*
1771. *Deductie der redenen waarom Friesland zijn Generaliteitslasten verminderen wil.*
1772. *La Gazette Cuirassier.*

1773. *De staat van G. Clifford & Zoon.*

1776. *Mémoire d'une Reine infortunée.*

Na deze dorre opsomming van eenige feiten komen wij tot een meer algemeen overzicht.

DE KERK.

Bovenstaande opgaaf is waarlijk al lang genoeg. Toch zou ze nog vrijwat langer te maken zijn, indien iemand die op volledigheid gesteld is zich de moeite en de opoffering van tijd zou willen getroosten om de verboden, de bevelen of de waarschuwingen overal op te sporen. Dat zou echter geen licht werk zijn. Het waren toch niet alleen de generale staten en die van Holland (al waren deze twee de voornaamste) van wie verbodsbepalingen uitgingen, maar alle provinciën deden op haar beurt desgelijks, terwijl evenzoo de vroedschappen van alle grootere steden in de republiek op eigen, onbetwistbaar gezag den verkoop verboden van alles wat zij meenden dat kwaad of onrust zou kunnen stichten onder de burgerij. En aangezien een aantal van die provinciale en plaatselijke verordeningen of niet meer bestaan of niet voor de hand liggen, heeft dat verzamelen natuurlijk zijn zeer teleurstellenden kant.

Niettemin bezie men het aantal steden, dat daarvoor in aanmerking zou kunnen komen, niet met een oog van den tegenwoordigen tijd. De plaatsen, waar akademiën of doorluchte scholen gevestigd waren, waren in den regel haast bij uitsluiting, de steden waar de boekhandel leefde. Elders bestond er weinig of geen vertier, althans geen boekhandelaar of drukker. Aldus kon daar-ook geen overtreding begaan worden. Maar dat nam toch niet weg, dat de provinciale regeeringen, van wie eenig verbod was uitgegaan, het haar plicht achtten om in alle gemeenten van haar kring onderzoek te doen of zij wel gehoorzaamd werden. Zoo ging,

bij voorbeeld, even als in alle streken van het gemeenebest, ook in Gelderland de verordening uit, dat geen boeken of geschriften gedrukt en uitgegeven mochten worden zonder klassikale of kerkelijke goedkeuring. Bij het onderzoek dat dienaangaande van 1660 af jarenlang in de klassis van Tiel en onderhoorigheden gehouden werd, was telkens de verzekering, dat men omtrent het uitgeven van ongeoorloofde geschriften zich niet te beklagen had, en werd in 1707 deze heugelijke toestand toegelicht door de woorden: „bij gebrek van drukpersen”. Er was dus in Tiel geen gelegenheid om met 'een drukpers kwaad te doen, behalve in een kort tusschentijdvak, toen er even een drukkerijtje schijnt bestaan te hebben, dat trouwens weldra weder opgeruimd werd; althans tot 1749 wordt telkens in de acten der klassis herhaald, dat er gewaakt wordt tegen de verspreiding van seditieuse boekskens, die nu en dan van buiten werden ingebracht, „niettegenstaande bij ons geen drukpersen zijn”. — Zulk een gemis was nog in de vorige eeuw in kleinere plaatsen volstrekt niet zeldzaam. De voornamen steden waren en bleven de middelpunten van handel en nijverheid, ook van het wetenschappelijk verkeer, en eerst veel later zou een schrijver weinig onderscheid maken, of zijn boek gedrukt en uitgegeven werd te Amsterdam of te Schoonhoven.

Even naar vroeger tijd terug.

Was in andere landen, Italië, Oostenrijk, Duitschland, Frankrijk, omstreeks het midden der 16de eeuw de censuur al meer en meer een hatelijke en alleszins schadelijke belemmering geworden voor de vrije werking der drukpers, ook de Nederlanden deelden in die ramp. Terwijl alle vakken van handel en fabriekwezen bezig waren zich op te werken tot een voorbeeldeloozen bloei, overvloed van goederen geruimd werd tegen overvloed van geld, en ieders handen zich repton in hartstochteliijken wedijver, was en bleef de boekhandel de slaaf van de rampzalige kerkvoogdij.

Laat ons eerlijk zijn: die kerkvoogdij had een oud, schier tot wet geworden recht.

De boekhandel ging van oudsher veelal uit van de akademiesteden, die vroeger katholiek, later voor het grootste deel protestantsch waren. Vóór de uitvinding der drukkunst, toen de boeken hetzij in kloosters, hetzij door daartoe bepaald aangestelde personen alleen in handschrift werden vermenigvuldigd, stonden de „librarii” onder wettig toezicht van de een of andere hoogeschool. Van deze kregen zij onder zekere borgstelling hun aanstelling, nadat gebleken was dat zij eerbare burgers en van onbesproken gedrag waren en nadat zij een zeker soort van examen hadden ondergaan omtrent hun kennis der bestaande handschriften en dier prijzen. Het was hun ten strengste verboden eenig afschrift te verkoopen of te verhuren voordat dit door den ijk der akademie gestempeld was. Door een eed, die elk jaar vernieuwd moest worden, hadden zij zich tot deze gehoorzaamheid te verbinden, en wie op een afdwaling van dit gebod werd betrapt, of wie afschriften leverde voor een duurder prijs dan daarvoor door de professoren bepaald was, werd onherroepelijk van zijn betrekking vervallen verklaard. Op deze wijs — en de kerkelijke overheid had daarin natuurlijk de voorname hand gehad — kon geen geschreven boek, hoe ook, verspreid worden, dat niet vermeld stond op de akademische registers en dat niet voorzien was van de naamteekening van den een of anderen rector. De librarius kocht zijn koopwaar van den afschrijver, leverde ze in bij de hoogeschool van welke hij afhankelijk was, en kreeg haar van deze nagezien en van fouten gezuiverd terug met verlof tot openlijken verkoop of verhuring; echter niet voordat daartoe de voorkeur was aangeboden aan de studenten. Wilde de huurder zelf het boek afschrijven, dan stond hem dit vrij, onder beding, zijn afschrift aan de geëischte goedkeuring te onderwerpen, en met strafbepaling voor elke overtreding.

In den eersten tijd toen de boeken door de drukpers begonnen vermenigvuldigd te worden, en dit wel allermeeest te beurt viel aan brevieren, missalen, gebeden- en onderwijsboeken, legde de kerk de hand op deze verspreiding en maakte zij den verkoop daarvan tot een privilegie van enkelen.

Later, toen de verschillende vakken van wetenschap evenzeer de drukpers te baat namen, gaf de kerk een gedeelte van haar macht over aan het toezicht der hoogeschole, met dien verstande, dat een commissie van „doctores”, vergezeld van politie-beambten, op ongeregelde tijden huisbezoek zou doen bij de geprivilegeerde boekverkoopers en zich zou vergewissen, dat door dezen niets in den handel wierd gebracht wat eenigszins zou kunnen zijn in tegenspraak met de voorschriften der kerk. Nog in 1578 werd elken drukker of boekverkoopster verboden, zelfs eenig werk de geneeskunde of chirurgie betreffende te drukken of te verkoopen zonder voorafgaande mededeeling aan de medische faculteit.

De katholieke kerk had alzoo van vroegaf een macht in handen gehad, die zij niet zoo spoedig zou opgeven. En van haar standpunt ook niet mocht. De hervorming had vooral in de Nederlanden, meer nog dan in Duitschland, n weerwil van de strenge middelen om dien gevreesden kanker te voorkomen, wortel gezet. Het ruime verkeer van hollanders met vreemdelingen van beschaafd gehalte, die de nieuwe leer alreeds aangenomen hadden, en de weetgierige aard onzer landgenooten, waardoor zij zich van vroegaf boven andere natiën onderscheiden hadden, deze twee aanleidingen vooral hadden bij ons publiek een groote gretigheid gewekt tot het kennismaken en onderzoeken van de nieuwste denkbeelden op godsdienstig gebied. Maar die kerkelijke losbandigheid was natuurlijk niet lijdelijk geduld geworden. De machtige keizer Karel V, evenzeer als alle andere aardsche machten ondergeschikt aan den paus van Rome, was er wel toe genoopt geworden om in al zijn staten plakkaten uit te vaardigen tegen de ketters, plakkaten die telkens vernieuwd, telkens verscherpt, en telkens in den wind geslagen waren. In 1540 werden de ketters met de verbeurdverklaring hunner goederen bedreigd; in 1544 werd hun daarenboven levenslange verbanning toegezegd; in dat zelfde jaar een stelsel van spionneering ingevoerd, waardoor de arme burger ter goeder trouw het slachtoffer werd van zijn verraderlijken buurman. Dergelijke

bepalingen waren al te onzinnig om lang van kracht te kunnen zijn. De keizer besloot alzoo — wat van zijn standpunt wel zoo verstandig was — het kwaad te keeren in zijn oorsprong, liever dan het te straffen in zijn gevolgen. Hij richtte alzoo buiten de reeds bestaande bepalingen der censuur, den 30 juni 1546 aan de nederlandsche drukkers en boekhandelaren de volgende verordening, die ons in het *Eerste Memoriaalboek* van Mr. J. Van Dam be- waard is :

„Nadat herhaalde en gedurig strengere placcaten tegen het uitgeven, drukken en verspreiden van theologische of ascetische geschriften, zonder voorafgaande vergunning der censuur, weinig of niets gebaat hadden” — zoo wordt daar gezegd — „besloot de keizer eindelijk den 30ten junij 1546 tot een nieuwe regeling, die hij aan den stadhouder en den raad in Holland opdroeg. 't Was hem toch gebleken (be- weerde hij) dat de boekverkoopers aan boeken van zeer kwade leeringen de onschuldigste titels gaven en „gecor- „rumpeert ende bedurven hadden die Biblen ende andere „goede oude boucken in diversche scientien — veranderende „in eenige plaitzen den text ende leere vander H. Schrif- „tuere ende daerby voughende onbehoirlicke prologuen ende „prefatien, sommarien ofte tafelen, mitsgaders quade ende „schandaleuse annotatiën ende beduyenissen vol quade dwa- „linghen ende erreuren, ende om 't volck bat te verleyden „ende abuseren stellen int beginsel vanden voors: boucken, „datse by onsen consente, oirloff ende privilegie geprint „zijn, dwelk onwarchtig es.” Om hierin te voorzien, her- haalde de keizer niet alleen het verbod van 22 september 1540 en 18 december 1544, om de boeken van de univer- siteit van Leuven voor kettersch of suspect verklaard, of de geschriften van als kettersch gereprobeerde auteurs, b. v. M. Luther, F. Melanchton, Oecolampadius, te „printen oft „sryven, coopen oft vercoopen, voorts geven, lesen, bewae- „ren, onder hem houden oft ontfanghen,” — maar gelaste nu ook „dat van nu voortaan ende nae de publicatie van „dese jegenwoordige nyemand hem en vervoerdere in eenige

„van onse erfanden van herwaertsover te printen eenige
 „boucken, refereynen, baladen, lydekens, brieven, pronostica-
 „tien, almanacken, beelden, schilderien noch andere saicken,
 „hoedanich die zijn, tzy oud oft nyeuw, vander H. Scrif-
 „tueren oft eenighe andere materie ende in wat spraicke
 „dattet zy, ten zy hy eerst van onsen wegghen geadmitteert
 „waere te mogen printen ende dairvan onse oepene brieven,
 „nade publicatie van desen gedateert, gelicht ende geimpe-
 „treert hadde.” Alle drukkers zonder onderscheid werden
 derhalve uit hun bedrijf gezet en het voortzetten daarvan
 hun alleen vergund „op speciale admissie” van 's keizers wege.
 Welke voorwaarden aan deze admissie verbonden waren,
 zegt het vervolg van het plakkaat:

„Dat de voirs: brieven van privilegie om te moghen
 „printen nyet eer en sullen gegeven worden, dan naedat
 „die printers sullen hebben doen blycken van hun qualiteyt,
 „conditie, bequaemheyte, sufficientie ende goede fame ende
 „name; dat alle die gheene, die sulcke privilegien sullen
 „vercrygen, gehouden sullen wesen, eerstmaal ende eer dat
 „zij sullen mogen gebruyken van dien, eedt te doen in
 „handen van sulcke personaigen oft officieren, als dairtoe
 „gecommitteerd sullen zijn hyde voirs: brieven te achter-
 „volghen ende onderhouden tghene dat hier nae volght, op
 „verbeurte van den lyfve:

„eerst dat zy nyet en sullen printen noch doen printen
 „eenighe boucken, refereynen, baladen, lydekens, brieven,
 „pronosticatie, almanacken, beelden, schilderien noch andere
 „saicken, hoedanich die zijn, tzy oudt oft nyeuw, vander
 „H. Scriftueren oft eenighe andere materie ende in wat
 „spraicke dattet zy, zonder eerst te wesen gevisiteert by
 „sulcke als wy dairtoe ordonneren zullen ende dat zy van
 „ons vercreghen zullen hebben octroy oft spiciaal privilegie,
 „gegeven na de voors: visitacie, om de voors: boucken,
 „refereynen, lydekens, oft andere soedanige saicken te mogen
 „printen;

„dat zy oick nyet en sullen printen noch doen printen
 „eenighe saicken van tgene des voors: es elders dan in de

„stadt dair thun toegelaeten ende geconsenteert sal wesen
 „te printen byde voors: brieven van octroye;

„dat in al tgene dat zy van nu voortaan printen sullen
 „zy gehouden zullen wesen te stellen int beginsel tinhouden
 „van den voors: brieven van octroye ende privilegie al int
 „langhe, verclaerende den naem van den secretarys, die de
 „voors: brieven van octroye geteyckent sal hebben, mits-
 „gaders zynen naem ende bynaem, de plecke ende date van
 „de voors: printinghe;

„dat naedien zy geimpetreert ende vercreghen sullen heb-
 „ben die voors: brieven van octroye, mitsgaders die minute
 „oft copie vanden bouck oft andere saicke, die hen gecon-
 „senteert sal wesen te printene, onderteyckent byde voors:
 „gecommitteerde ter voors: visitacie, eer dat zy die sullen
 „mogen vercopen oft anderscins distribueren, sullen bringhen
 „in onsen voornoemden Secreten Raide een vanden voorn:
 „geprinten boucken met de voors: minute oft copie van ge-
 „collationeert te zijn teghen die voors: minute, ende indient
 „accordeert sullen die voors: originale minute, geteyckent
 „als voors: es, laten in handen vanden secretarys, die de
 „voors: brieven van octroye geteyckent sal hebben, om by
 „hem bewaert te worden ende te verantwoerden, zoe dick-
 „mael als hy des versocht zal wesen, — alles opte peyne
 „van te verliesen teffect vanden voors: brieven van octroye
 „ende opte verbeurte van den lyffve, zoe voors: es.”

Gelijk er nu ten gevolge van dit besluit *gesworen printers* ontstonden, zoo verordende ook de keizer, dat er van nu af geen „*librarians ende vercopers van boucken*” mochten zijn, dan die evenzeer beëdigd en van overheidswege geadmiteerd waren, dat zij uitsluitend in besloten steden mochten wonen, dat hun admmissie alleen voor de plaats waar zij zich vestigden geldig was, dat ze van inlandsche werken geen andere te koop mochten hebben dan die door gezworen printers gedrukt waren en van vreemde geen andere, dan die de censuur toeliet, terwijl bovendien de vroegere bepalingen omtrent het „openbaerlicken hanghen” van een catalogus der boeken bij hen voorhanden en omtrent de ge-

wone halfjarige en de buitengewone visitatie hunner winkels door de overheid in volle kracht bleef.

Met een keizerlijk bevel viel niet te spotten. Ook werd dit in geen deele gedaan. Maar iets anders was het, het op een afstand te eerbiedigen en vaak niettemin te doen alsof het niet bestond. Drukkers, koopers, en rechters, namen dit elkander volstrekt niet kwalijk.

Wat door den grooten Karel gelast was, werd door zijn zoon en opvolger Philips in 1555 herhaald in dier voege, dat het drukken en verkoopen van historiën en geschriften niet mocht gebeuren dan uitsluitend op aanvraag. In 1563 kreeg dit plakkaat een scherper strekking en werd „de visitatie der boekwinkels” op nieuw voorgeschreven. Een jaar later verscheen voor het eerst een plakkaat van den hove van Holland, met verbod van paskwillen en van geschriften „tegen de rechten des Konings en tegen de H. Katholieke religie.”

Van eenig meer bepaald belang voor den boekhandel is een plakkaat des konings van 1570. Daarin wordt de inhoud der vroegere resolutiën herhaald, maar met bijvoeging: „dat, aangezien de Printerij een principale Konst is, een getrouw Persoon van dieselfde Konst toezigt diende te hebben over de anderen. Dies ordonneren Wij dat door Onze Auctoriteit aengesteldt worde een Prototypographus of Hoofdprinter, om Meesters en Werkluiden der Printerij te examineren. Zij die tot Meesters zullen willen ontvangen worden, zullen overleveren certificatie van Bisschoppen, Vicarissen of Inquisiteur, hoe zij zich te gedragen hebben in het stuk van de Religie. Dezelfde certificatie zullen de Werkluiden van voorz. Konst inleveren aan den Hoofdprinter; alles op verbeurte van vast te stellen boete. Niemand zal iets mogen drukken zonder voorkennis van den Hoofdprinter. De examinatie en approbatie van het te drukkene boek zal gedaen worden bij den Bisschop of den Inquisiteur”¹⁾).

1) J. T. Bodel Nijenhuis, *De Wetgeving op drukpers en boekhandel*, bl. 88. Wij hebben aan die belangrijke studie enkele mededeelingen ont-

Deze en andere dwangmaatregelen, van het spaansche bewind uitgegaan, vervielen natuurlijk bij de afzwering van koning Philips, te meer daar reeds een groot getal inwoners de katholieke voor de gereformeerde kerk verlaten had. Voortaan zou de republiek zich zelf besturen. Het was de vraag of zij zich met godsdienstige zaken zou bemoeien. Vrijheid van geweten en van uitoefening van eeredienst waren bij de unie van Utrecht voor ieder burger gewaarborgd. Hoofdprinters en Inquisiteurs kwamen niet meer te pas voor zoover het kerkelijke geloofszaken betrof. De regering had alleen te waken dat de rust van den burgerlijken staat door de drukpers niet wierd verstoord.

Deze voorgenomen onzijdigheid was helaas van korten duur. De protestantsche predikanten bleken alras even onverdraagzaam als vroeger de roomsche geestelijkheid. Laat ons ook hier in ons oordeel niet hard zijn. De geloofsdwang van vroeger was heel iets anders dan hij zou zijn in onzen eigen tijd. Dat in vorige eeuwen de katholieke kerk, toen er geen andere was, maar zij de alléén-zaligmakende beweerde te wezen, terugschrikte bij het optreden van Luther en Calvijn, die zulk een aantal schapen roofden aan haar stal, spreekt van zelf. Het was waarlijk wel niet onnatuurlijk, dat de herders, die als het ware verantwoordelijk waren voor het eeuwig behoud of voor de verdoemenis der aan hen toevertrouwde zielen, alle middelen, zelfs de strengste, te baat namen om te redden wat zij anders verloren waanden. En toen de gereformeerden, in plaats van bij den paus, zwoeren bij Calvijn en geen tittel of jota begeerden afgedongen te zien op diens leer, die volgens hen de éénige weg ten hemel was, toen lag het wel evenzeer in den loop der dingen, dat de predikanten, evenals vóór hen de priesters, als te vuur en te zwaard alle ketterijen te keer wilden gaan. Wij verontschuldigen, bij beide partijen, de overdrijving, de ver-

leend. Maar de reeks van wettelijke bepalingen, die ons in dat boek wordt voorgelegd, is zoo rijk, dat wij met nadruk daarnaar verwijzen ieder, die van dit deel der geschiedenis meer wil weten.

bittering, de haatdragendheid niet. In geen en deele. Maar de aanleiding was natuurlijk, en de allereerste schuld geen doodzonde.

Reeds in het begin der republiek zetten de gereformeerde predikanten zich scherp tegen alles wat niet van hunnen geest was. Zelfen onmachtig tot maatschappelijke dwangmiddelen zochten zij steun bij de burgerlijke overheid, en deze, half uit eigen overtuiging, half ook uit vrees voor kerkelijk tumult, verklaarde zich de geestelijkheid te wille.

Al spoedig verboden de generale staten het in omloop brengen van atheïstische en sociniaansche boeken op een boete van f 100. Op dit besluit, van de regeering uitgegaan, was ook de gereformeerde kerk wakker geworden. Zij begreep dat zij zich, vooral op dit, haar eigen terrein moest doen gelden en de belangen van den godsdienst niet mocht overlaten aan de warmer of lauwer bemoeïing van den staat.

Sinds gingen van verschillende opvolgende synoden eensluidende verordeningen uit, waarin wel omtrent het verkoopen van boeken geen verbod gegeven werd — hetgeen niet in de macht van de kerk stond — maar waarin met zooveel woorden omtrent godsdienstige geschriften gewaarschuwd werd, dat alleen die boeken verspreid mochten worden „voorheen en doorsien en goet gekeurt synde van de Dienaren des Woorts syns Classis, of particuliere Synode, of Professoren der Theologie, van deesen Provintien, doch met voorweeten syns Classis”; een maatregel, die wel niet rechtstreeks verbod of strafte, doch wel degelijk de voorlooper was van later gerechtelijk vervolgen. Ook duurde het niet lang, of de synoden, zich wel bewust van eigen onmacht, wendden zich telkenmale met haar grieven tot de staten harer provincie en riepen dier sterken arm in tot het keeren van elk wanbedrijf. De staten waren laf genoeg aan dit gedwing gehoor te geven. Zij stelden zich daarmede feitelijk onder de kerk, gaven hun stelsel van onzijdigheid prijs en openden de deur voor allerlei ongerechtigheden, waarover het berouw maar al te laat zou komen. Deze veel te bedeesde toegevendheid valt te meer in het oog, als men bedenkt,

dat geschriften tegen de overeengekomen zuiverheid der gereformeerde leer alléén verboden werden, maar stukken tegen de katholieken, doopsgezinden, remonstranten, socinianen of welke wijsgeerige, godsdienstige en algemeen staatkundige opstellen ook, toen nog ongerept hun weg gingen. En die uitsluiting werd des te pijnlijker in het oog loopend, toen in 1585 de provinciale synoden „Visitatores Librorum” aanstelden en van de stedelijke regeeringen gedaan wisten te krijgen om den burgers bij resolutie kenbaar te maken, dat er geen drukwerk verspreid mocht worden voordat deze keurmeesters daartoe vergunning hadden verleend.

Het was of de verschillende takken van 's lands bestuur gevoelden, dat zij door zoo volgzzaam den mannen van de kerk onderdanig te zijn, een zwakheid begingen. Althans vóór de 17de eeuw spreekt er doorgaans een soort van goeddelijke vergevingsgezindheid uit hun handelingen. Dirk Volkertsz Coornhert werd „voor zijn twistgesprek met Delftsche predikanten gehouden, met bedreiging van bannissement” tot de orde geroepen, maar zijn opstel *Over den aangegeheren dwang in de consciëntien binnen Hollandt* werd oogluikend gedrukt en verkocht, al was het door de visitatores veroordeeld. Casper Coolhaas had een zoo het scheen voor de kerk aanstootelijk boekje, *Christelijke Disciptyne*, laten drukken, waarvan de geheele oplaag op aandrang van de synode verbeurd verklaard moest worden, maar de leidsche overheid, die het verzoek niet in den wind dorst slaan, kocht ze op „om den uitgever geen schade te doen lijden”¹⁾.

In tegenstelling met deze betrekkelijke mildheid voor kerkelijke overtredingen staan de scherper bedreigingen ten overstaan van vergrijpen, aan de rust van de burgerlijke overheid en aan de achtbaarheid der magistraten gepleegd. Met de republiek werd de staatkundige bedilzucht geboren, en al heel spoedig werd het publiek lastig gevallen met hekelschriften, die, hoe koel meestal ontvangen, toch altoos hier en daar zaden van ontevredenheid en verzet lieten val-

1) Zie dr. C. Sepp, *Het Staatstoezicht op de godsdienstige Letterkunde*.

len. Toen Willem II in 1650 gestorven was, de ledige plaats van stadhouder niet vervuld werd, maar drie jaar later Joh. de Witt tot raadpensionaris benoemd geworden was, begonnen de staatkundige naast de kerkelijke partijschappen zich te doen gelden. Oranjeliefde en republiek, machtsverbinding en machtsverdeeling, bijbelsche rechtzinnigheid en vrijheid van geloof, waren kleine woorden maar groote leuzen, die al meer en meer de gezondheid van ons heerlijk land ondermijnden. Zij belaagden ons nu van tweeërlei kant.

Hier voorshands de dwangmaatregelen op kerkelijk terrein.

Tegen het begin der 17de eeuw worden de geloofsverhoudingen al minder verdraagzaam. De plakkaten zijn wreveliger gesteld, de bedreigingen zijn harder, de toepassingen onvermurwbaar. Desniettenstaande vermeerderde het getal uitgevers van godgeleerde geschriften schier van dag tot dag. Ook de andersdenkenden toonden een even nauwgezet geweten als de volgers van Calvijn. Geen macht ter wereld zou hen terughouden van den drang om te verkondigen wat voor hen de eeuwige waarheid gold, te bestrijden wat zij eens anders dwaling achtten. De zaak van God ging boven alles, vrees voor menschen was ontrouw aan het allerhoogste. Zij zouden schrijven wat hun in het hart was gegeven en geduldig zijn in de dingen die komen zouden.

De eerste teekenen van verzet met woord en pen hadden zich vertoond. Maar dat ongeloof immers was hoovaardig opstaan, oproer kraaien tegen godsdienst en maatschappij, helsche inblazing van den booze. Daar moest tegen gewaakt worden, gewaakt met kracht en geweld. De erkende kerk zou den kettters wel den mond snoeren. Was zij alléén daartoe niet bij machte, dan moest de magistraat helpen, afdoend helpen; het was haar taak, haar plicht, haar eigen verantwoordelijkheid in het oordeel hiernamaals.

Reeds van vroeg af in dit tijdperk matigden de professoren en predikanten zich aan, de overheid met onverbloemd oppergezag naar hun hand te zetten. Het hooghartige woord van Gomarus in 1609 tegen de staten, toen dezen de uitgaaf van een heftig strijdschrift van diens hand zochten

te keeren: „Verbiedt gij dat MIJ?” vond weerklank bij een aantal kerkelijke dwepers en drijvers, die tegen elke onrechtzinnigheid op den loer lagen en naar een gelegenheid hunkerden om zich op den voorgrond te plaatsen. Er was al heel spoedig geen eind aan den drang der kerk bij de regeering. De eischen werden al hooger, de toon al bitser. En aan den anderen kant het toegeven al vreesachtiger en kinderachtiger. Bij gelegenheid dat de franeker hoogleeraar Lubbertus openlijk de staten beschuldigd had van ontrouw aan het geloof, had de toen reeds algemeen gevierde Hugo De Groot de kordaatheid om op schitterende manier den generalen staten de hand boven het hoofd te houden. De opspraak die dit geval maakte ergerde de kerk dermate, dat zij niet rustte voordat de staten (zie bl. 356) dit „scandaleux, fameux en seditieux libel” van De Groot verboden en den schrijver strafbaar aan lijf en goed hadden verklaard.

Dergelijke voorbeelden ¹⁾ van al meer en meer toemendenden hartstocht, vooral bij de al wijder en wijder gapende kloof tusschen remonstranten en contraremonstranten, mogen volstaan voor vele andere.

Na de synode van Dordrecht werd de spanning er niet minder om. De gereformeerde kerk had in die nationale vergadering een gebouw uit één stuk gekregen. Voortaan zou in elke stad, in elk dorp dezelfde leer verkondigd, dezelfde tucht gehandhaafd worden; de groote synode zou haar waakzame vertakkingen hebben overal. Wee hem, die zich tegen deze gestelde machten zou durven aankanten. De kerk bezat de wetenschap, het geloof, het gezag, de oppermacht. Evenals vroeger de roomsche kerk, had thans de protestantsche, de zuiver gereformeerde, den plicht en het recht, onvoorwaardelijk gehoorzaamd te worden. De groote vergadering van 1618 had uitgemaakt en luid uit-

1) Zie o. m. de verschillende studiën van prof. dr. H. C. Rogge over de remonstranten en contra-remonstranten, en dr. C. Sepp's meergenoemd werk: *Het Staatsoericht*.

gesproken, dat de kerk voortaan te staan had tegenover de staatsmachten. Zij was van God geordineerd. De kleine synoden waren de stralen van het ééne lichtende middelpunt. Door éénheid en samenwerking — kon het zijn met overreding, moest het wezen met geweldige kracht — zou de eer des Heeren Gods gehandhaafd, het zieleheil der leeken verzekerd worden.

Dat was evenwel lang niet het gevoelen van allen in den lande. Dat scheelt veel. De onderscheiden protestantsche kerkgroepen hadden met deze eigenmachtige daad, al ging zij uit van een meerderheid, geen vrede. De synode werd door velen volstrekt niet als een wetsmachtige, als een onaantastbare vereeniging beschouwd. Waar zou het heen moeten, indien de vrije menschelijke gedachte, indien het geloof des harten in de heiligste zaak van het leven, den godsdienst, zich gevangen moest geven aan de bij meerderheid van stemmen aangenomen meeningen van anderen! Al aanstonds werd dat betoogd toen de nationale vergadering nauwelijks Dordrecht verlaten had. In september 1619 verscheen in Amsterdam een *Antidotum*, dat zich, met een vermomden naam, tegen de handelwijze der synode uitliet. Op driftigen aandrang der predikanten nam de regeering van Amsterdam den uitgever N. Biestkens gevangen, dwong hem den schrijver te noemen, en veroordeelde hem, toen hij weigerde op die vraag te antwoorden, tot een boete van f 200. Toch, ook toen nog, had de regeering zelve met deze haar daad geen vrede. Zoodra de boete betaald was ontsloeg zij den schuldige uit de hechtenis en zag niet meer naar hem om. Het gevolg hiervan was, dat het geschrift tegelijk in het latijn en in het hollandsch in het licht verscheen en herhaaldelijk herdrukt werd. Toch wist kort daarop het synodaal bestuur bij de generale staten gedaan te krijgen, dat den assortimentshandelaren, die gewoon waren de frankforter mis te bezoeken, verboden werd uit het buitenland arminiaansche boeken binnen onze grenzen in te voeren. Het had naar een gelegenheid gewacht om, in weerwil van het pas gebeurde feit, te toonen dat het niet uit het veld geslagen was.

En dat toonde het van nu af aan tot vermoeiend en vervelend worden toe. Geen geschrift dat het licht zag, of het moest de spitsroef der kerkelijke kritiek doorloopen. Geen geloofszone, hoe groot of klein, of zij werd bij de politie der burgerlijke overheid aangeklaagd. Geen hoog uitgesproken verlangen van de eerwaarde kerk, of de flauwhartige, bedeesde overheid zwichtte, al meer en meer, voor het geestelijk gezag. Wil men nu bedenken, dat er behalve generale staten ook zelfstandige staten waren, die van de provinciën; dat de vroedschap van elke stad vrijheid had van eigen beheer; dat daartegenover bestond een algemeen synodaal bestuur met allerlei kleinere synodale besturen en kerkeraden, dan behoeft het wel geen betoog of opsomming, hoeveel vermaningen en aanklachten het als regende in deze kitteloorige tijden van kerkelijke kijfzucht. Onze machtige republiek der 19de eeuw, zoo groot naar buiten, was op dit ééne punt van binnen zoo armzalig klein.

Het was alsof men er een eer in stelde, elk drukwerk met een vergrootglas na te zien en te turen of hier en daar niet een regel, een woord te vinden ware, dat strijdig kon geacht worden met plichtmatige rechtzinnigheid. Een lijkrede, een preek, een catechisatieboekje, een geschrift, hoe groot of hoe klein ook, ontkwam nergens aan de overal heerschende theologische vitziekte. Op ontdekte zonden werd aangevallen met een gretigheid die iets weg had van wellust. De arme schrijver, soms onbewust van zijn kwaad, stond op eenmaal voor een aanklacht, die hem zijn betrekking kostte of hem voor een tijd in de gevangenis wierp, of hem een boete oplef, die hij met geen mogelijkheid betalen kon. En daar waar de schrijver zich schuil hield, daar werd de misdaad verhaald op den drukker of uitgever, die de onvoorzichtigheid had begaan, ter goeder trouw de hulp te wezen van een achtenswaardig man en die niet laag genoeg wou zijn, zijn lastgever, den schrijver, te verklikken.

Het spreekt van zelf dat beiden, schrijver en uitgever, zich bij deze klimmende brutaliteiten in geen deele als weerlooze lammeren zouden neerleggen. Met elke vervolging

verscherpte zich de tegenstand; met elk verbod de begeerte van openbaarmaking van het geweerde. Schrijvers dekten zich achter vermomde namen, uitgevers zetten op het titelblad een firma, die nooit bestaan had en zochten ondershands een reeds daardoor uitlokkend debiet. En waar, in weerwil van deze voorzorgen, de justitie toch haar spiedend oog liet uitgaan, daar wist men zich te wreken met even booze halsstarrigheid. Onder veel meer kan dit blijken uit de vervolging van Joh. Volkelius' nagelaten werk *De vera Religione*. Op last van de amsterdamsche regeering werd in 1641 huiszoeking bevolen bij alle drukkers en uitgevers daar ter stede, en een getal van 550 exemplaren gevonden in de werkplaatsen van den aanzienlijken Blaeu. De boeken werden in 1642 in den Stadstimmertuin verbrand, en de drukker tot een boete verwezen. Evenwel hadden de ketterjagers van hun vervolging weinig genot. Blaeu had van den voorraad eenige exemplaren weten te redden, die met goud betaald werden, en weinig tijds daarna kwam van het boek een hollandsche vertaling in het licht, op welker titelblad met in het oog springende letters brutaalweg gedrukt stond: „In Hollandt bij Schepen vonnis gedoemd, openbaerlijck geëxcuteerd en met vuer verbrandt”¹⁾; een uithangbord, dat natuurlijk des te meer koopers lokte.

Eveneens ging het met het openbaar maken van Wtenbogaert's *Kerkelyke Historie*. Het handschrift van dit werk kwam eerst na den dood van den schrijver op de pers. In het volgend jaar 1647 verboden de staten de verspreiding, maar in den loop van hetzelfde jaar verschenen van dezen foliant drie nadrukken, terwijl twee jaar daarna een vierde nadruk het licht zag.

Zoo werd het van lieverleê een oorlog tusschen den verdrukker en zijn slachtoffer. De eene werd niet moede in zijn vervolgen, de andere ontleende aan iedere plagerij of daad van geweld nieuwe veerkracht tot wederstand. Naar-

1) C. Sepp, *Het Staatsoericht* enz., bl.

mate de verordeningen harder werden, werd het ontduiken ervan slimmer; naar gelang de vonnissen krasser werden toegepast, zocht men de schade terug te halen door sluiksche oplagen in de wereld te brengen onder verdichte namen, uit andere landen, oplagen waar de overheid geen vat op had, of waarop zij, uit vrees van mistasting, den moed miste de hand te leggen. Het was een gedurig hervatten van dezelfde worsteling, zonder dat de aanmatiging van de overheid er een duimbreed bij won. Integendeel, het publiek trok partij voor den verongelijkte en begon de dwingelandij van harte moede te worden.

Het werd dan ook al te kleingeestig en onhoudbaar ergerlijk. Bayle, de groote Bayle, hoogleeraar te Sedan en in 1681 naar Holland uitgeweken, een vredelievend, goeddelijk geleerde, werd, uit achting voor zijn vele verdiensten, aan het rotterdamsch gymnasium geplaatst als leeraar in geschiedenis en wijsbegeerte. In 1682 gaf Bayle een verhandeling uit *Over de Kometen*, waarin hij het bijgeloof bestreed, dat kometen de verkondigers waren van een godsoordeel. Om deze ketterij ontnam de regeering van Rotterdam, op aandrang der predikanten, hem zijn jaargeld van f 500 en de vergunning van het openbaar les geven ¹⁾.

1) Een jaar of wat vroeger had de rotterdamsche vroedschap zich *tegenover de boekverkoopers* (omtrent eenige wereldsche boekjes) vrijwat toeschietelijker getoond. Als uitzondering op den barren toon, in den regel bij alle besturen aangeslagen, is het goed, ook het volgend besluit aan te halen:

„Burgemeesteren ende Regierders der stad Rotterdam lasten ende bevelen bij desen een ofte meer Gerechtsboden, soo veel nodigh sal sijn, uyt de naam, en van wegen hare Edele Achtb. alle de boekdruckers, ende boeckvercoopers, wel stricktelijk te ordonneren, ende gebieden op Saturdagh eerstcomende, synde den 2^{en} der aanstaende maend February 1669, ten half drie uyren, des naemiddags, opt Raedhuys in de Burgemeesteren Camer te brengen alle de Exemplaren soo gebonden, als ongebonden, die sij souden mogen hebben van die naevolgende boeckkens, te weten:

Histoire Amoureuse des Gaules,

Histoire du Palais Royal,

Histoire du Comte de Guiche etc., soo in 't frans als in 't duyts,

Relation de la vie de Madame de Savoije,

Deze schanddaad had onwillekeurig een weldaad ten gevolge. Ten einde in dit moordende verlies te voorzien, begon Bayle aan het bewerken van zijn *Dictionnaire historique et critique*, een meesterwerk door sommigen het leerzaamste boek genoemd dat de 17de eeuw ons nagelaten heeft. Het

Vie de Madame de Brancos,
Lettre de Madame de Vaujours,
La dernière des filles de Joye,
La comédie galante de Bussy,

sonder eenige van deselve, directelyk off indirectelyk achter te houden, ten eynde dat deselve boeckskens ofte exemplaren aldaar bij de gemeenen Overlyuden vant voorsz. boeckvercoopersgilde, naer de waerdye mogen worden gelaenzeerd, op welke tauratie deselve aangenomen, ende aen de respectie boeckdruckers ende boeckvercoopers voldaan ende betaelt worden; mitsgaders allen de voorsz. boeckdruckers ende boeckvercoopers wel expresselyk te verbieden eenige van de voorsz. ofte diergelycke faemroevende schriften, nae desen meer te drucken, oft vercoopen, denselven daer enboven aen-seggende, dat andersints door haer Ed. Achtbaren voornoemt, tegens sodanige drucker ofte boeckvercooper, die nae desen bevonden sal worden eenige van de voorsz. boeckjens, oft diergelycke geschriften gedruet, vercoft, oft direct oft indirectelyk onder de man gebragt te hebben, betoont sal werden haere uytterste indignatie, en tegens deselve gedaen procederen, naer d'uytterste vigeur van regten, gelyck sodanige wederspannige ende ongelhoorsaeme Ingezetenen verdienen; alsmede de voorsz. boeckdruckers ende boeckvercoopers daerenboven oock, op gelycke indignatie te verbieden nae desen meer te drucken, vercoopen, ende divulgieren, directelyk oft indirectelyk, eenige van de naegespecificieerde (oft diergelycke) schandelycke Libellen, genaemt:

Escole des filles (met en sonder figuren),
De dwalende Hoer,
Parnasse Satyrique,
Cabinet Satyrique,
La Lupanie,
Memoire des Dames Galantes de Brantome.

Als streckende alle de voorsz. boeckjens, geschriften ende Libellen, tot faemrovinge van veele hoogestante persoonen, en bedervinge van de jeught, alle 't welke haar Ed. Achtbaren grootelyx genegen sijnde, soo veel doemlyck, voor te comen, mitsdien jegens alle ende een ider, die daer tegens soude willen machineren, niet sullen connen naelaeten, als voorsz. is, haer levent ressentiment te toonen, werdende de voorsz. bode, off bodens belast in scriptie aen haer Ed. Achtbaren te relateren, den naem, aen wien sij de voorsz. ordres en interdictie sullen hebben gedaen."

De eerstgenoemde boeken werden hier den boekvercoopers billijk afgekocht.

eerste deel daarvan zag in 1695 bij A. Leers te Rotterdam het licht en wekte zoo groote belangstelling, dat het onmiddellijk herdrukt moest worden. Nochtans ook grimmige oogen bij de uiterstrechtzinnigen. Het consistorie der waalsche gemeente kon met enkele artikelen geen vrede hebben en gaf daarvan den schrijver, in fatsoenlijken vorm, kennis. Bayle antwoordde zachtmoedig, dat hij niemand kwetsen wilde en in een volgende oplaag alle redenen tot ergernis zou voorkomen. Deze gewijzigde druk verscheen in 1702, maar bij dien van 1729 — voor welken opnieuw oktrooi moest aangevraagd worden — bleek de rotterdamsche regeering nog zóó onder den twijfel of zij het bij de kerkvoogden ook zou kunnen verkerven, dat zij uitdrukkelijk verbod om van dat oktrooi een afschrift te drukken vóór het boek, of „eenige geabbrevieerde en gecontraheerde mentie” te maken binnenin het boek, „omdat men in geenen zin zou willen verstaan hebben, dat men den inhoud zou willen authentifieren ofte te advoueren, veelmin hetzelve onder protectie nemen.”

In de laatste jaren der eeuw werden de theologische vervolgingen merkbaar schaarscher. Zij bleken niet veel uit te werken. De verschillende groepen van onrechtzinnigen hadden vaster voet gekregen en waren maar niet meer zoo door een synodaal woord uit de hoogte terecht te zetten. De aanzienlijkste uitgevers hadden getoond alle kinderachtige vrees aan kant te hebben gezet en op godsdienstig gebied de vrijheid van hun pers, tegen willekeur en geweld in, te willen handhaven. Ook een daartegen gericht plakkaat van de staten van Holland van 1675: „Dat niemand van de Gereformeerde Religie zich zal onderstaan eenig boek of geschrift, van hem of een ander gemaakt of overgezet, handelende van de Religie, te laten drukken, of anderzins uit te geven, dan hetzelve voorheen gezien en goedgekeurd zijnde van de Dienaren des Woords zijner Classis of particulier Synode, of Professoren der Theologie van die Provincie,” was niet anders dan met schouderophalen ontvangen. De kleinmoedigen zouden zich eraan onderwerpen, de zelfstandigen nooit.

Toen in 1692 *De betooverde Wereld* van Balthazar Bekker verschenen was, verboden de staten van Utrecht het verkoopen van dit heiligschennende boek op een boete van 200 zilveren dukatons. De waardige predikant moest zich, gelijk wij vroeger vermeldden, aan de vervolging zijner verbolgen ambtgenooten onderwerpen, maar zijn boek werd niettemin herdrukt en met niet geringe ingenomenheid door duizenden gelezen.

Zelfs het onzinnig verzwaren der straffen — een laatste wanhopige poging tot onderwerping — wekte veel meer ergernis dan ontzag.

In 1697 kwam te Groningen uit een boekje getiteld *'t Leven van Philopater, geredde uit de Verborgtheden der Coccejanen*, en geschreven, gelijk later bleek, door Aert Wolfsgreyne, boekhandelaar en lidmaat der hervormde gemeente te Amsterdam. Dat boekje, „als strijdig tegen de H. Drieënigheid”, werd niet alleen uit den handel geweerd, maar de schrijver veroordeeld tot de straf „van f 3000.— boete, gevangenis van ACHT jaren in het rasphuis en vijf en twintig jaar ontzegging van burgerschap.”

Een dergelijk onbegrijpelijk hard vonnis trof vroeger, in 1668, Adriaan Koerbagh, die om het schrijven van een bedenkelijk boek, *Een bloemhof van allerley lieftlykheid*, gestraft werd met een boete van f 4000.— en TIEN jaar opsluiting.

Martelaars zijn diep en diep te beklagen. Maar hun martelaarschap kan weldadig zijn voor anderen. Zulk een dwingelandij, als die wij daar vermeldden, was op den duur niet houdbaar. Al wat menscheeljk is kwam ertegen op. Dat in den staat de rustverstoorders aan banden werden gelegd, was voor de algemeene veiligheid, wie zal het niet beamen, noodzakelijk. Maar dat het vrije denken en gelooven, dat geen sterveling kwaad doet, van kerks- en staatswege verboden, gestraft, mishandeld en gefolterd zou worden, dat was een ervaring, den hollander, wiens vaderen ten bloede toe voor de vrijheid van geweten gestreden hadden, ten eenenmale onduidbaar.

De 18de eeuw liet zich niet meer zoo door de kerk ringeloooren als haar voorgangster had toegelaten. Wel was zij alles behalve van den dwang los, maar de regeering had tegenover de drukpers andere grieven gekregen dan die van afwijking van de geloofsleer, grieven die de orde golden in den staat, de zedelijkheid en eerbaarheid in de burgermaatschappij, grieven over verschijnselen die de rust en de gezonde kracht der republiek dreigden te zullen ondermijnen. De kerk moest voortaan voor zich zelf maar zorgen; de staat was lang genoeg haar speelbal geweest.

Dit nam evenwel niet weg, dat deze wisseling van bemoeiing niet op eenmaal plaats greep. De leervervolgingen namen langzaam af, de maatschappelijke straffen namen gaandeweg toe. Een tijdlang nog gingen zij samen. De kerk deed haar argus oog niet op eens toe. Willem Deurhoff, een eenvoudige ambachtsman te Amsterdam, die zich zelf gevormd had tot een ontwikkeld denker, en een zelfstandig volgeling van Descartes en Spinoza geworden was, had in het begin eenige lezingen in dien geest gehouden. Vele jaren na zijn dood, en wel in 1741, wenschten zijn vrienden zijn nagelaten schriftuur, een *Verklaring van het Boek Job*, uit te geven, maar met reden beducht voor het verijdelen van hun plan bezorgden zij een drukpers bij een verwer, in wiens winkel de druk zou plaats hebben. De politie echter had van dit sluikbedrijf den reuk gekregen, deed een inval in den winkel, nam eenige afgewerkte bladen in beslag, en den verwer gevangen. Voor den rechter gebracht getuigde de arme ziel naar waarheid, dat hij niet lezen kon, behalve nu en dan een woord in den bijbel; hij wist niet, dat hij iets misdreven had. Toch werd hij veroordeeld tot een boete van niet minder dan f 3000.—. De verontwaardiging over dit onhebbelijke vonnis was algemeen. Het gelukte den advocaat H. Noordkerk, ook op dien grond, met een schitterend pleidooi, en met groote toejuiching van den kant van het publiek, voor zijn beschermeling vrijpraak te verwerven.

Evenals hier bleven de aanhangers van Spinoza, gelijk

F. Van Leenhof, Pontiaan Van Hattem en zooveel anderen, aan de kerkelijke en burgerlijke machten nog handen vol werk geven. Ook de fransche predikanten, doorgaans uitmuntende mannen, trouw in de leer, maar nu en dan overhopen een eigen vrije gedachte uitsprekend, werden vaak, ook wel misschien met eenige jaloerschheid om hun aantrekkelijker talenten, door hun hollandsche ambtsbroeders verklaagd en door de overheid met vermaning of straf bedreigd en terecht gewezen. Evenzeer had men het voorzien op fransche boeken, als de werken van Rousseau, Voltaire, Formey, Le philosophe de Sans-Souci, welker invoer streng verboden was, maar die door de hier gevestigde fransche uitgevers intusschen in groote oplagen nagedrukt werden.

De overheid zelve, hetzij de generale, provinciale of stedelijke, zich eigenlijk schamende over haar als ingekankerde afhankelijkheid, verlangde niettemin, hoe véél ook door de vingers ziende, van tijd tot tijd om des vredes wille eenig bewijs te geven, dat zij de verbolgenheid der synoden niet geheel voorbij wilde zien en gaf nu en dan daarvan een in het oog loopend blijk. Zij strafte het boek-zelf aan den lijve, niet den maker. Zoo werden den 29sten maart 1714 te Middelburg in het openbaar verbrand niet minder dan negen geschriften te gelijk: *Tweeledige Apostolische waarschuwing*; *Predikatiën van onzen Zaligmaker*; *De Gereformeerde belijdenis ontheven van haar hedendaagsch misbruik*; *Brief van Theophilus*; *Brief aan den heer N. N. over de Classen*; *Tzamenpraak aangaande den eenigen God*; *Korte Onderwijzing*; *Verklaring van de tien Geboden*; *Handgeley tot Christelijke pligtbetragting*; alle uitgekomen zonder naam van schrijver of uitgever.

Werden dergelijke vertooningen al meer en meer in gebruik gebracht ten afschrik voor een aangapende menigte, dat nam niet weg, dat er altijd nog machthebbenden te vinden waren, die zich met die zachte zalven tot uitroeiing van de geestelijke smetstof niet konden vergenoegen. De uitgever en drukker G. Baroen, te Goes, werd in 1760, om het drukken van een boekje *De Godsdienst zonder bijgeloof*,

veroordeeld tot een tuchthuisstraf van zes jaren en verbanning ten eeuwigen dage uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht.

Zoo zouden tal van feiten op te zamelen zijn die in de werken van dr. Sepp, dr. Rogge, A. J. Servaas van Rooijen en anderen vermeld worden. Maar in de tweede helft der eeuw werden die vonnissen toch al minder en minder. De kerk scheen vermoeid te worden van die eindelooze en nuttelooze aanklachten, die door de staatsmacht, bij het zoo-veel ergere dat zij tegenover de drukpers te doen had, slechts noode aangehoord en nog weerzinniger verhoord werden. Werd alzoo het gezag der kerk al zwakker en zwakker, dat belette toch niet, dat de predikanten alles behalve vrede hadden met die lijdzaamheid. Dat was ook wel niet te wachten en zou onnatuurlijk geweest zijn. Ieder is verplicht te doen datgeen waartoe overtuiging en geweten hem brengen, en aangezien vele hoofden der gereformeerde gemeente nog altoos in innigen gemoede meenden, dat de ware godsvereering en des menschen zaligheid bij uitsluiting te vinden waren in de geloofsartikelen van hun catechismus, is hun dat volstrekt niet euvel te duiden, valt het veeleer te loven, dat zij — mits met gemoedelijke en verstandige middelen — dit volhielden.

Dat deden zij evenwel niet. Zij zochten hun doel te bereiken langs een omweg, met een schijn van mildheid op den voorgrond en gestrengheid daarachter. Zonneklaar was het allengs gebleken, dat de weg van geweld niet de beste was. Het kwaad te voorkomen zou beter zijn, dan het bedrevene te wreken. Terugziende naar den goeden ouden tijd, toen alle geschriften die voor de pers bestemd waren vooraf het onderzoek en het verlot moesten wachten van de geestelijkheid, begreep het hof van Holland in 1769, op aandrang der gereformeerde kerk, aan de staten van Holland een ontwerp te moeten voorstellen tot het benoemen van „Censores Librorum”. Dit plan, weinig bekend, dunkt ons, ook ter kenschetsing van den tijd, te merkwaardig, dan dat wij ons niet zouden veroorloven het in zijn geheel op te nemen.

P L A N

om door middel van de aanstelling van Censores Librorum de verkooping van kwaade Boeken voor te komen.

NOTA. Om deeze voorziening van eenig gewenscht succes te doen zijn, zal het noodig weezen, dat deeze schikkingen in alle de Provinciën en het ressort van de Generaliteit worden geïntroduceerd.

I.

Niemand zal eenig boek of geschrift mogen drukken, of hier te Lande gedrukt uitgeeven, dan op welkers titelblad de naam en woonplaats van den Drukker en Boekverkooper, voor wiens rekening, en het jaar, waar in hetzelfde gedrukt is, gesteld zij, op verbeurte van *f* 500.— en sluiting van zijn Winkel voor drie maanden voor de eerste reize, van *f* 1000.— en sluiting van zijn Winkel voor den tijd van zes maanden voor de tweede reize; zullende voor de derde reize zich daar aan schuldig maakende uit den Lande gebannen worden.

II.

Die geene welke een verkeerde naam van Boekdrukker of Boekverkooper, of een verkeerd Jaar op het titelblad van eenig boek of geschrift gesteld zal hebben, zal publicquelijk aan den lijve gestraft worden.

III.

Alle boeken of geschriften in de Hoogduitsche, Nederduitsche, Fransche of Engelsche taal, hier te Lande gedrukt, zullen alvorens dezelve verkocht of verzonden worden, door de na te meldene Censores moeten geëxamineerd en goedgekeurd worden, zullende de Boekdrukkers of Boekverkoopers, welke eenig boek bij hen of voor hunne rekening gedrukt, op eeniger hande wijze alvorens zullen gedebiteerd hebben, vervallen in de poene in art. 1 vermeld.

IV.

Geen Boekverkooper zal eenig in de gem. taalen hier te Lande gedrukt boek of geschrift, hem door den een of ander toe gezonden, op eenigerhande wijze mogen debiteeren, ten zij bij toezending eene behoorlijke ondertekende advysbrief zij, waar in melding van goedkeuring door de Censores, en zullen de Boekverkoopers deeze advysbrieven een Jaar en zes weeken moeten bewaaren, alles op poene als art. 1 vermeld.

V.

Die geenen, welke valsche advysbrieven geschreven of de approbatie door den Censor valschelijk zullen voorgewend hebben, zullen als falsarissen publicquelijk aan den lijve gestraft worden.

VI.

In ieder stad of plaats, waar in meer dan vijf Boekverkoopers hunne neering exerceeren, zal één Censor Librorum worden aangesteld, doch te Leijden, te Rotterdam en in den Haag drie, en te Amsterdam vijf, zullende de steden en plaatsens, waar in minder dan vijf Boekverkoopers zijn, in dit opzicht ondergeschikt zijn aan de naast bij gelegene stad of plaats.

VII.

De aan te stellene Censores zullen moeten zijn cerlijke, kundige, en in bovengem. taalen ervarene lieden, niet minder dan vijf en twintig Jaaren oud, den eed van getrouwigheid doen, en dat in het approbeeren of reprobeeren der boeken of geschriften geen plaats zullen geeven aan gunst of ongunst, een vast tractement hebben, en daar en boven van het examen ieder vel druks genieten 4 Stuivers.

VIII.

Deeze Censores zullen in gevalle van nood zo veele persoonen tot hunne adsistentie mogen neemen, als het hun goeddukt, doch voor dezelve moeten repondeeren.

IX.

De Censores zullen de Boekdrukkers en verkoopers zo spoedig mogelijk moeten expedieeren en den een boven den ander niet mogen prefereeren.

X.

Ieder zal in zijn stad of plaats examineeren al het geen in dezelve in de boven gemelde taalen gedrukt wordt, en alle zodanige boeken of geschriften moeten afkeuren en verbieden, welke den Christelijken Godsdienst attacqueeren, bespotten, of ondermijnen, of ook door hunnen obscoenen inhoud geschikt zijn, om de goede zeden te bederven, gelijk mede in welke de leer der publicque Kerken bespottelijk wordt ten toon gesteld, en van deeze afkeuring bij de eerste gelegenheid aan de andere Censores kennis geven ¹⁾.

XI.

Wanneer een Censor een boek of geschrift approveert, zal hij daar van een schriftelijk blijk, met zijne handtekening bekrachtigd, aan den Boekverkooper geeven, doch het aan hem ter examinatie gepresenteerde exemplaar onder zich behouden.

XII.

De Boekverkoopers of drukkers, welke eenig boek of geschrift door hen aan den Censor gepresenteerd, en door denzelfden gereprobeerd, op eenigerhande wijzen zullen debiteeren, zullen voor de eerste reize verbeuren *f* 1000.— en hunne Winkels moeten sluiten voor den tijd van zes maanden, en voor de tweede reize uit den Lande gebannen worden.

XIII.

Een boek of geschrift, hetwelk door een Censor afgekeurd is, zal niet na elders, het zij binnen of buiten 's Lands

¹⁾ Men lette wel op: van stukken tegen den staat of tegen de regeering is hier geen spraak.

mogen verzonden worden, om hetzelfde te laten drukken of verkoopen, al was het met approbatie van eenen anderen Censor, op poene als in art. 1 vermeld.

XIV.

Behalven deeze gem. Censores zal er te Amsterdam nog zijn een College van vijf Censores, lieden van rang, bekwaamheid, en der bovengem. taalen kundig, niet minder dan 25 Jaaren oud, gelijken eed doende als in art. 7 is vermeld.

XV.

Aan hetzelfde zal men zich over de afkeuring en behandeling der andere Censores mogen beklagen, en zal hetzelfde na ingenomen schriftelijk bericht van de Censores, over welke men zich beklagt, zo daar gewichtige redenen toe dienen, de klachten redresseeren, de afkeuring intrekken, en permissie tot de uitgaave verleenen, doch zo hetzelfde bevindt, dat de klachten van alle fundament zijn gedestitueerd geweest, den klaager condemneeren in een boete van / 100.—.

XVI.

Het zelve Collegie zal op gelijke wijze als boven omtrent de hier te Lande gedrukte boeken en geschriften gezegd is, examineeren of doen examineeren alle boeken of geschriften in de gemelde taalen geschreven, welke van buiten in deeze Provinciën tot verhandeling worden ingevoerd.

XVII.

Ten einde dit examen op de gemakkelijkste en voor de Boeknegotie minst lastige wijze moge geschieden, zal ieder Boekhandelaar aan zijn buitenlandsche correspondenten schrijven, dat hij voortaan van alle boeken en geschriften in de gem. taalen geschreven, welke hij na deze Landen verzendt, zonder dat dezelve door een Boekverkooper hier te Lande woonagtig met speciaale denominatie van den titel en het getal der begeerde exemplaren zullen zijn ontboden, een

exemplaar zal moeten zenden aan het gemelde College, of dat bij faute van dien zijne gezondene boeken en geschriften hem weder terug gezonden zullen worden.

XVIII.

Het gemelde Collegie zal de alzo aan hetzelfde togezondene exemplaaren ten spoedigste examineeren, en tweemaal in de week in de Amsterdamsche Courant communicceeren, welke boeken of geschriften hetzelfde heeft geaprobeerd, met bijvoeging van de grootte van het boek, en waar hetzelfde gedrukt is.

XIX.

De Boekhandelaars zullen geene van buiten aan hun zonder voorafgaande ontbieding togezondene boeken of geschriften in de gem. taalen wordende geschreven mogen verkoopen, of op eenigerhande wijze debiteeren, dan nadat de approbatie van dezelve door het bovengem. Collegie in de Amsterdamsche Courant is bekend gemaakt, op de boete van *f* 500.— voor de eerste reize en van *f* 1000.— voor de tweede 'reize, en in geval hetzelfde boek of geschrift door het gem. Collegie wordt gereprobeerd, zal die geene, welke hetzelfde zal gedebiteerd hebben, vervallen in de poene art. 12 vermeld.

XX.

Niemand zal eenig boek of geschrift in de gem. taalen geschreven van buiten mogen ontbieden, dan na daar van kennis gegeven te hebben aan den Censor, waar onder hij ressorteert, met speciale denominatie van den titel en het getal exemplaren, welke hij ontbiedt, en zal dezelve Censor daar van bij de eerste gelegenheid kennis geeven aan het Collegie bovengem., en van den geenen, welke hetzelfde ontbiedt, mogen, en bij de minste suspicie moeten requirceeren om hetzelfde vóór de verkooping of verhandeling te leezen, en wanneer hij vermeent hetzelfde te moeten reprobeeren, zo hetzelfde door het bovengem. Collegie niet reeds is geaprobeerd, deszelfs verkooping of verhandeling ver-

bieden, en zo de ontbieder hetzelfde dan echter verhandelt, zal hij vervallen in de poene art. 12 vermeld.

XXI.

Het zal aan niemand, geen Boekverkooper zijnde, geoorloofd zijn van eenig boek of geschrift in de voorsz. taalen meer dan één exemplaar van buiten te ontbieden of te laten ontbieden, dan met consent van de Censores, onder welke de stad of plaats, waar in hij woont, in dit opzicht ressorteert, op de verbeurte van *f* 500.— voor ieder exemplaar.

XXII.

Wanneer aan iemand, geen Boekverkooper zijnde, van buiten eenig boek of geschrift in de voorsz. taalen wordt toegezonden, zonder hetzelfde ontboden te hebben, zal hij hetzelfde terstond moeten brengen aan den Censor of Censores, waar onder de stad of plaats zijner woning in dat opzicht ressorteert, zonder eenig exemplaar te mogen agterhouden, veel min op eenigerhande wijze te verkoopen of verhandelen, op de boete van *f* 500.— voor ieder exemplaar, het welk hij zal agterhouden, en aan den bovengem. Censor niet ter hand gesteld zal hebben; en zo iemand zich voor de tweede reize daar aan mogte schuldig maaken, op de boete van *f* 1000.— voor ieder exemplaar, het welk hij als boven zal agtergehouden hebben; zullende hij voor de derde reize zich daar aan schuldig maakende uit den Lande gebannen worden.

XXIII.

Geen Boekverkooper zal eenige boeken of geschriften in de voorsz. taalen buiten 's Lands gedrukt, en aan ingezetenen dezer Lande geen Boekverkooper zijnde toegezonden, op eenigerhande wijze direct of indirect mogen verhandelen of toelaaten dat dezelve verhandeld worden, op de boete van *f* 500.— voor de eerste reize, en van *f* 1000.— voor de tweede reize; zullende voor de derde reize zich daar aan schuldig maakende uit den Lande gebannen worden.

De staten namen dit Plan in lange en ernstige overweging, maar deinsden voor de gevolgen van zulk een meer dan krassen maatregel terug. Eensdeels voorzagen zij de talloze bezwaren, die zich bij de toepassing zouden voordoen en die ieder bij de lezing van deze 23 artikelen in het oog zullen springen. Maar bovendien werden zij door verschillende boekverkooperskringen, bij welke het ontwerp uitgelekt was, dermate met adressen bestormd, dat zij het niet over hun geweten konden verkrijgen een handel als dezen, in dezen mondig geworden tijd, met zulke pijnlijke kluisters te boeien. Onder al die adressen is er vooral een, uitgegaan van Cornelis Van Hoogeveen Jr., Pieter Van der Eijk en Daniel Vijgh, „Kooplieden in boeken en Overlieden van het Boekverkoopersgilt te Leiden”, maar opgesteld door Mr. Elias Luzac en Isaac Elias Luzac, dat steeds als een meesterstuk geroemd is van bondig betoog en medeslepende overtuiging. Het stuk beslaat een boekdeeltje van 140 bladzijden en is dus te groot om hier afgedrukt te worden, hoe overwaardig het ook zijn moge bewaard te blijven voor de geschiedenis van den boekhandel. Men vindt het in de bibliotheek der Vereeniging. Hier volsta een kort overzicht.

De adressanten stellen op den voorgrond, dat zij niets liever zouden wenschen dan het te keer gaan van alle boeken en geschriften die den christelijken godsdienst ondermijnen of door hun vuilen inhoud de verbeelding van de lezers bezoedelen. Maar staatsbesluiten of censoren zijn daartoe in geenen deele bij machte. Vruchten van verboden boomen zijn altoosdoor de aantrekkelijkste gebleken. En een censuur kan wel verbieden, maar niet beletten. De voorgestelde maatregel was alles behalve afdoend, en bovendien onbillijk in de hoogste maat. ●

1°. Was den censoren geen regel gesteld, naar welken zij bij hun oordeel zouden te werk gaan, en waren dus schrijver en drukker overgelaten aan persoonlijke en plaatselijke willekeur;

2°. was de maatregel onuitvoerbaar, omdat, voorondersteld

dat hollandsche boeken al mochten worden gezuiverd, die in vreemde talen toch niet aan den toets konden worden onderworpen;

3°. zou daardoor de boekhandel te gronde worden gericht. Welk schrijver toch zou eenig werk onderhanden nemen, waar hij wist dat zijn arbeid, misschien door weinig bevoegden, vóór de uitgaaf, moest worden gekeurd? Zou een Hugo de Groot zijn *Jus Belli ac Pacis*, Schultens zijn *Commentarii*, 's Gravesande zijn *Physica* of *Metaphysica*, Hooft zijn *Historien*, Vondel zijn *Gedichten* hebben uitgegeven, indien zij gevaar hadden geloopt dat een willekeurige censor er de hand op had kunnen leggen met het aanmatigende woord: „Ik verbied!” Zou een uitgever belangrijke kosten en allerlei beslommering wagen in het vooruitzicht, dat geld en zorgen volkomen ijdel zouden kunnen wezen? Zou de debitant, die allerlei boeken in voorraad moest hebben en ze vooraf niet lezen kon, niet ieder oogenblik bloot staan aan bekeuring en boete, die hij met den besten wil niet voorkomen kon? Zou de assortimenthandelaar — de groothandelaar van een vroeger tijd! — bij zijn ruilen en inkoopten uit vreemde landen zich de handen niet gebonden voelen en zijn magazijnen moeten sluiten, uit vrees dat zelfs zijn klassiekste boeken in ongenade zouden kunnen vallen? Zouden al de bijvakken, van papierhandelaar, drukker, plaat-snijder, binder, niet, evenals de boekhandel, met ondergang bedreigd worden? En bovenal: Wat werd er van de hollandsche, van de vrije wetenschap, indien ijver voor overeengekomen godsdienstvormen en zucht tot het opdringen van betwijfelbare zedelijkheid haar pen van het schrijven terughielden?

4°. waren bovenstaande bezwaren niet al genoeg, het opgevatte plan zou ten eenenmale strijden tegen de natuurlijke vrijheid der ingezetenen;

5°. tegen de constitutie van onze republiek en onze handelsvrijheid, en

6°. hardheid zetten tegenover hardheid, ontduiken tegenover dwang, en volk en overheid scheiden door al grooter en grooter wordende kloof.

Al deze kortvermelde grieven werden door de Luzac's in het breede, en op rechtsgeleerde en burgerlijke gronden uiteengezet en tot een pleidooi verwerkt, dat tegen iedere tegenspraak bestand was ¹⁾.

Het plan kwam dan ook niet tot uitvoering.

Deels uit eigen zorg tegen het toenemen van allerlei met booze bedoelingen geschreven stukken, deels op aanhouden van geestdrijvende theologen, gingen in 1769, al waren de censores van de baan geschoven, bij wijze van maatregel ter bemiddeling de staten van Holland en Westfriesland er toch toe over een resolutie uit te vaardigen, waarbij verboden werd: „het maken, drukken en uitgeven van alle zoodanige Boeken, waar bij de gronden van de Christelijke Godsdienst aangetast, of de H. Schrift, alsmeede de waare Gereformeerde Religie, op eene spotachtige wijze behandeld werden, gelijk ook alle Boeken en Geschriften, door hunnen obscoenen inhoud geschikt om inbreuk te doen op de goede Zeeden, en strekkende ten bederve der Jeugd: onder bedreiging van geldboete, ban of gevangenisstraf, naarmaate de Boeken meer of minder schadelijk geoordeeld zouden worden, en het boosaardig opzet der overtreders verdiende”. — „Verders”, voegden zij erbij, „dat Boekverkoopers of Drukkers niets drukken zouden, zonder te weten wie de Maaker was, wiens naam zij, des gelast zijnde, den Procureur-Generaal of Officier moesten openbaaren, op boete van f 600.— voor de eerste, en dubbeld voor de tweede reis.” Op gelijke boete moesten ook „op het Titelblad naam en woonplaats enz. staan uitgedrukt; — maar zoo de naam van een Boekdrukker of Verkoper door een ander vóór een Geschrift valsch mogt zijn geplaatst, moest hij, wiens naam geplaatst was, zoodra het tot zijne kennis kwam, hiervan den Procureur-Generaal of Officier verwittigen, of anders verantwoordelijk zijn,

1) Een ander, dergelijk adres, uitgegaan van de amsterdamsche firma's Arkstee en Merkus, P Meijer en Zn., en Z Chatelain, is te vinden in *Nederl. Jaarboeken*, 1770, blz. 787.

als had hij het zelf gedrukt en uitgegeeven. — Dit zoude ook diegene zijn, die het Boek verkogt had, schoon voor-geevende dat hy van dien valschen naam onkundig was. — Die een valschen naam had doen stellen, zoude verbeuren 600 guldens, zoo het Boek niet tot de in dit Placaat verbodene behoorde, en dubbeld zoo het er onder moest gereekend worden.”

Was dit regeeringsstuk, wat den aanloop betreft, ter wille van de drijvende geestelijkheid in de wereld gebracht, nochtans met vastknooping daaraan van hetgeen in andere resolutiën ten behoeve van de staatsrust, zooals wij zien zullen, al zoo meermalen was bevolen (o. a. in een scherp plakkaat der generale staten 1754, zie *Nederl. Jaarboeken* blz. 175), het was niettemin wel te voorzien, dat de kerkelijke stijfhoofdigheid daarmede niet voldaan zou zijn. Zij had „censores” begeerd, en nu zij deze niet verkregen had, zette zij zich ieder oogenblik schrap om zich opnieuw te beklagen over de verspreiding van boeken, die naar haar oordeel of onzedelijk waren, of indruischten tegen de eenige ware leer, vooral indien ze een roomschen tint hadden. Een merkwaardig staaltje daarvan vinden wij in den predikantenoorlog zelfs tegen Marmontel's veelgelezen en geprezen *Bélisaire*, zóó heftig en bits, dat de staten van Holland, naar aanleiding daarvan, in 1773 zich lieten verleiden andermaal af te kondigen: dat „niemand make, drukke of uitgeeve Boeken, waar in de Christelijke Religie en de leerstukken van dezelve, die in de Kerken van deezen Lande worden geleerd en beleden, tegengesproken en bespot worden: op poene dat de Makers derzelve, of die ze willens en weetens hebben gedrukt en verspreid, beschouwd zullen worden, de Hooge Overheid te hebben geattenteerd, en als verstoorders der gemeene rust van den Lande, naar eisch van zaaken, zelfs met bannissement, zullen gestraft worden”¹⁾).

1) De uitgevaardigde publicatie luidde in haar geheel als volgt:

„De Staaten van Holland en Westvriesland; Allen den geenen die deese „sullen sien of hooren leesen, salut: Doen te weeten; Alsoo tot Onse ken-

De oploop tegen Marmontel's *Bélisaire*, waar dit plakkaat zijn oorsprong aan te wijten had, had dieper ingrijpende gevolgen dan men had kunnen vermoeden. Wat hield dit

„nisse is gekoomen, dat sedert eenige tyd de licentie door sommige soo verre werd geëxtendeert, dat deselve zig niet ontsien van soodanige Boeken en Geschriften te maaken, of uittegeeven en te dissemineeren, waar inne de Christelijke Religie in het generaal, en de Leerstukken van deselve, dewelke onder Onze hooge autoriteit, handhavinge en bescherming in de publicque Kerken van deesen Lande werden geleert en beleeden, in het particulier, niet alleen opentlyk op een veragtyke wyse tegengesproke, maar ook volstrekt bespot worden, waar uit niet anders kan werden voorsien als eene algemeene losbandigheid, en omkeeringe van de goede ordre, in soo verre dat selfs daar door Onse souveraine magt, onder welkers protectie de voorsz. Christelijke Godsdienst hier te Lande is gestelt, en ook in het besonder de gemelde Leerstukken werden geleert en beleeden, openbaarlyk werd gequest.

„Soo is 't, dat Wij, omme daar inne efficitieuselyk te voorsien, na daar op ingenoomen te hebben het advies van den Heer Erfstadhouder, Praesident en Raaden van Onse Hove, hebben goedgevonden te waarschuwen allen en een iegelyk, van wat staat en conditie hy ook zyn mooge, voortaan geene soodanige Boeken of Geschriften te maaken, uit te geeven, te drukken of te dissemineeren, waar inne de Christelijke Religie in het Generaal, of de Leerstukken van deselve, dewelke in de publicque Kerken deeser Lande, onder Onse hooge protectie, werden geleert en beleeden, in het particulier op eene veragtyke wyse werden tegengesproken, of op eene bespottelyke wyse werden voorgesteld, op poene dat alle de geenen die soodanige Boeken of Geschriften sullen hebben gemaakt, of willens en weetens sullen hebben gedrukt of gedissemineert, daar meede sullen werden verstaan, teegen de Hooge Overigheid selve te hebben geattenteert, en als Perturbateurs van de gemeene rust en verseekertheid van de Lande, na exigentie van saaken, selfs met Bannissement, sullen werden gestraft. En belooven Wij een Praemie van Een Duizend Guldens, aan den geene welke iemand, die deese Onze Publicatie, door het maaken, drukken, uitgeeven of dissemineeren van soodanige Boeken of Geschriften als by deese verboden worden, zal hebben gecontraveneert, zal weeten te ontdekken, soo dat hy van het feit overtuigt werde, met impunitieit, soo de Aanbrenger medepligtig mogte zijn, en geheimhouding soo veel moogelyk van syn naam.

„Lastende en beveelende den Procureur-Generaal, als meede de respective Officieren deeser Lande, jeegens de Overtreeders vigoureuselyk te procedereen.

„En op dat niemand hier van ignorantie pretendeere, ordonneeren Wij, dat deese alomme sal worden gepubliceert en affigeert, daar sulks behoort en te geschieden gebruikelyk is.

„Gedaan in den Haage enz.”

boek dan toch in vredes naam in, om zoo gebrandmerkt te worden? Zoo vroegen zelfs de bezadigdste, deftigste lezers zich af. Dat het hier en daar een roomsche kleur had, dat spreekt van zelf, en dat zou geen mensch ter wereld kwaad doen. Lichtzinnig of onzedelijk was het in geen enkel opzigt. Het was de reinheid zelf, bij zooveel andere boeken vergeleken, die dagelijks baal bij baal over de grenzen werden binnengevoerd. Waar moest het heen, indien een boek als de *Bélisaire* op inquisitoriale wijs den lezer uit de handen gerukt werd ¹⁾?

Bij zulk een stemming van tegenspraak begon het publiek al meer en meer de plakkatens tegen de kerkelijke ketterij met onverschillige oogen aan te zien. Men was geen kind meer; men stond op eigen beenen en zou zich maar niet zoo werktuigelijk meer laten drijven in een hoekje van overeengekomen begrippen en vormen. Men deed er geen kwaad aan. Gewetensdwang werd een woord, maar het mocht geen daad meer zijn.

Bovendien de kerk maakte, willens en wetens en zéér onchristelijk, slachtoffers. In 1784 kwam bij F. Wanner te Dordrecht van de pers: Joseph Priestley, *Historie der verbasteringen van het Christendom*. Dit geschrift had aanleiding gegeven tot groote tegenkating van den kant der kerk. In de amsterdamsche gildestukken (verzameling R. W. P. De Vries) komt voor 1°. een brief van de dordsche drukkersfirma N. Van Eijendoorn & Comp., waarin deze zich bij de amsterdamsche gildebroeders beklagt, dat zij, niet anders dan loondrukkers geweest zijnde voor een bekenden

1) Dat dergelijke drijfverij der predikanten in die dagen-zelve bij het publiek reeds aanstoot leed, niettegenstaande de regeering van haar kant zwak genoeg was eraan toe te geven, blijkt uit de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* van dat zelfde jaar 1773, waar geschreven staat: „Omtrent het ander twiststuk” (de kerkelijke geschillen) „moet men zig ten uiterste verwonderen, dat een werkje, hoedanig de *Belisarius* van Marmontel is, zo veel ontydigen yver en nutteloos gekyf en gekes over het stuk van verdraegzaamheid en heerzugtig woelen tegen zijne Medechristenen heeft kunnen voortbrengen.”

uitgever Wanner, niettemin door den hoofdofficier van justitie wegens het drukken van dat boek veroordeeld is tot niet minder dan drie duizend guldens boete en het verlies van drukkerij; 2°. een antwoord van het amsterdamsche gild, ten betooge dat deze veroordeeling alleszins onbillijk wordt geoordeeld, vermits het niet aangaat, bij het bekend zijn van schrijver en uitgever, den onschuldigen en onverantwoordelijken loondrukker in eenige straf te betrekken. Er wordt niet nader gemeld, of deze veroordeeling gehandhaafd of ingetrokken is. Maar al werd de arme loondrukker ook vrijgesproken en in het gebruik van zijn drukkerij hersteld, toch kon het niet missen dat dergelijke feiten der billijkheid een balk in het oog werden.

Ook de predikanten zelve begonnen voor een groot deel in te zien, dat de bestaande toestand niet langer houdbaar was. In alle provinciën hadden, mogelijk heel goed gemeend, zich nog eenige geestdrijvers aan het hoofd gezet en de andere broeders gedrongen hun opvatting van rechtzinnigheid te deelen en iederen andersdenkende als een verpesten heiden uit te bannen. Maar zulke meeningen waren wel wat heel ouderwetsch, en de synodale vergaderingen zouden voortaan wel eens andere woorden moeten hooren dan het ja en amen op de gezagvoerende uitspraken van eenige volbloed kerkmensen. De doldriftige ijver raakte uit; een geest van broederlijker en christelijker verdraagzaamheid was in aantocht.

Met dit bestand was evenwel de strijd tegen de drukpers zelf niet gedaan. Het was er ver vandaan. Was de kerk ook al milder geworden, de staat had sinds lang handen vol werk om de politieke onruststokers in toom te houden en zooveel doenlijk te waken tegen het nationale zedenbederf, dat, ook door boeken en geschriften, hoe langer hoe erger de republiek dreigde te verkankeren.

Deze strijd, buiten den kerkelijken om, verdient eene afzonderlijke beschouwing.

DE STAAT.

Bij een vorige gelegenheid (*De fransche wetten op de hollandsche drukpers*, blz. 233) hebben wij erop gewezen, dat van de zoo vaak gehoorde, met eenige zelfverheffing uitgesproken bewering alsof Holland, ook in het staatkundige, bij uitnemendheid het land van vrijheid van drukpers geweest is, nog al heelwat valt af te dingen. In de gezegende dagen van ons tegenwoordig constitutioneel koningschap zeker komen de vervolgingen van persovertreedingen gelukkig vrij zeldzaam voor. Men mag oordeelen, schrijven en drukken wat men wil: zoolang daarbij niet tegen de wet gehandeld, niet gelasterd, niet een voor de rechtbank geldende misdad bedreven wordt, laat de staat elken burger vrij, kritiek te oefenen naar welbehagen. Ook weet men schier zeker: een andere kritiek zal de vorige weldra weér tegenspreken; en waar de vorm het maatschappelijk fatsoen te buiten mocht gaan, daar heeft het publiek in den regel voor het schotschrift een weinig geloovig oor. Geen wonder, dat wij op zulk een vrijheid roem dragen; geen wonder des te meer, dat wij, na de bittere censuur onder de fransche overheersching, des te blijder de voorrechten beseffen die ons onder onze nieuwe volksherleving ten deel gevallen zijn, en dat wij daarbij de kwade dagen die achter ons liggen wel eens plegen voorbij te zien.

Want vroeger was het niet altoos zoo, bij lange na niet. Het was Napoleon's schuld, dat aan ons volk een tijdlang weder ontnomen werd wat de grondwet der bataafsche republiek ons nog zoo pas in 1798 geschonken had: de hartverheffende uitspraak: „*De vrijheid der drukpers is heilig*, mids de geschriften met den naam van Uitgever, Drukker of Schrijver voorzien zijn”; al was het dan ook onder de natuurlijke voorwaarde, dat dezen ten allen tijde voor de wet aansprakelijk zouden zijn. Dat 16de artikel zou te dier dagen waarlijk niet met zooveel vreugde bij ons volk, en vooral bij den boekhandel, ontvangen geworden zijn,

indien er geen tijd ware voorafgegaan, waarin zoo bijster misbruik van de drukpers gemaakt was en dien ten gevolge haar vrijheid pijnlijk was gekortwiekt geworden.

Het moet erkend worden, die straffende beperking was ook niet onverdiend geweest. De omstandigheden in land en tijden hadden er in vroeger eeuw soms maar al te veel aanleiding toe gegeven. Van oudsher was ons volk een volk, dat zich niet zoo heel gedwee noch door staatsmacht, noch door zijn hooge personen liet regeeren, zonder zich nu en dan met gesproken woorden of gedrukte letteren meer of minder te keer te zetten. Het bemoeide zich met de openbare aangelegenheden ijveriger dan eenige andere natie, en doorgaans was er in onzen staat, en niet minder in onze kerk gelijk wij gezien hebben, zooveel te doen en zooveel te kibbelen, dat de gewoonte bij ons als tot een tweede natuur geworden was om omtrent gebeurde feiten of genomen besluiten onverholen in het openbaar, in blad of vlugschrift van zich af te spreken. Wie er het bewijs van begeert sla het oog in de reeds aangehaalde duizenden rijke verzamelingen door Tiele, Van der Wulp, Petit, Rogge, Knuttel e. a. beschreven.

Het kon niet wel anders, of deze aangeboren schrijfjeukte moest somtijds de voegzame perken te buiten gaan. Vandaar dan ook gedurende het lange tijdsverloop der 16de en 17de eeuw dat aantal plakkaten en resolutiën op den boekhandel, van regeeringswege uitgevaardigd, die in Bodel Nijenhuis, *De wetgeving op drukpers en boekhandel*, De Gijsselaar, *Dissertatio de libertate preli*, en in Van Heusden's *De vrijheid der drukpers hier te lande* als met den vinger zijn aangewezen; plakkaten kras en dreigend, maar toch niet afdoend genoeg om daardoor de schrijfzucht te bezweren. Bovendien, tot het toepassen der voorgehouden straffen werd zeldzaam overgegaan. Men waarschuwde vaak, maar vervolgde schaars; en zoo kwam het al spoedig weder tot het oude: telkens drukken en verbieden over en weêr, maar telkens weêr drukken.

Toch was de vlugschriften-vloed van de 16de en 17^{de}

eeuwen nog niet te vergelijken bij den breeden stroom die ons uit de 18de toevloede. Onze republiek met al haar eigenmachtige provinciën en onderdeelen, met haar buitenlandsche oorlogen en binnenlandsche slingeren, haar veeten en beroeringen, haar oneindige kerkgeschillen en geloofsverdeeldheden, haar partijen en woelingen, haar persoonlijke krakeelen en kuiperijen, had zooveel punten van tweedracht en twist, dat onze drukpers meer dan ooit zich luidruchtig toonde. Dat deden daartegenover ook van haar kant de gestelde machten in staat, gewest en stad, tot sussing der gemoederen, en toevlucht zoekende, al bleek het te vergeefs, bij plakkaten en resolutiën.

Het zou een overtollige arbeid zijn, en voor den lezer onuitstaanbaar vervelend, om een verslag te geven van al de plakkaten, die van Willem van Oranje in 1581 af, tegen het verspreiden van politieke schotschriften den volke zijn kond gedaan ¹⁾. Letterlijk is er geen oog op te houden en zijn zij allen van éenen bloede. Nauwelijks had de een of ander zich verstout, eenige regeeringsdaad, een hooggeplaatst persoon van ons eigen volk of tot een bevriende vreemde natie behorende, in eenig drukwerk aan te randen, of er verscheen een resolutie van bedreiging. Zooveel jaren bijna, zooveel plakkaten van staatswege. En vermits nu de pro-

1) Dat (eerste?) plakkaat, het model waarnaar alle volgende genomen zijn, hield voornamelijk in: „Wij verbieden een iegelijk eenige ergerlijke boekskens, nieuwmaren, liedekens, refereynen, enz. in geenerhande taal in voorsch. Lande te drukken, noch in druk te laten uitgaan, verkoopen noch verspreiden, op verbeurte derzelven en op boete van 100 car. guldens. Wij verbieden alle Boekdruckers binnen den Lande voortaan niet te drukken, noch in druk uit te laten gaan, tenzij hetzelfde eerst den Staat of haren Gedeputeerden zal zijn vertoond en door hen geadmittleerd. Ordonnerende mede, dat tot dien einde alle Drukkers onder hunne gedrukte Exemplaren zullen stellen hun naam, woonplaats en het jaar des druks, mitgaders den Auteur en Translateur van dien, en zullen de Drukkers mede binnen drie weken na de publicatie van dezen compareren voor de Staten voornoemd of hunne Gecommitteerden, en in derzelve handen hun den behoorlijken eed van zich in alles daarna te zullen reguleren.”

In later dagen werden die verplichtingen gaandeweg uitgebreid, de straffen verzaard en de eischen al harder en harder gesteld.

vinciale besturen deze verkondigingen in gewijzigden vorm herhaalden, of op eigen gezag andere binnen hun grenzen openbaar maakten, en de vroedschappen desgelijks deden, is het aantal niet na te gaan. In het meermalen aangehaalde werk *De wetgeving op drukpers en boekhandel* van Mr. J. T. Bodel Nijenhuis is met zeldzame volharding een gansche verzameling bijeen gegaard.

Het heeft ons beter toegeschenen, als een staal van het groote geheel, een klein gedeelte, en wel uit den patriottentijd, iets bepaalder en uitvoeriger in oogenschouw te nemen. Die tijd is voor het onkruid der libellen het vruchtbaarst geweest. Dien ten gevolge ook in verstoordheid op de drukpers. Dien ten gevolge ook in wraakoefening en in slinksche ontduiking van straf. De boekhandel heeft in die dagen zijn brood zuur verdiend, en had hij, hetgeen niet te ontkennen valt, zijn onspoed veeltijds aan eigen schuld te wijten, toch woei hem even vaak het kwade van buiten aan zonder dat hij bij machte was er zich tegen te beschermen.

Vooraf een woord ter herinnering aan onzen burgerlijken toestand, voor zoo ver die met het onderwerp in verband staat.

In de tweede helft der 18de eeuw zaten wij in onze republiek te midden van allerlei onrust; ook wat de bemoeiing der drukpers aangaat. Wij hadden een kwaden tijd achter ons gehad, wij hadden een nog kwader vóór ons. Reeds dadelijk na 1751 gaf het optreden van de prinses-gouvernante zulk een aanleiding tot allerlei geschrijf, dat de staten het geraden oordeelden alweder bij plakkaat hun waarschuwend stem te doen hooren.

De regeering van Willem V als stadhouder der republiek was van den aanvang af niet gelukkig. De jonge vorst was bij zijn mondigheid alles behalve met eenstemmigen bijval door zijn volk op de plaats zijner vaderen begroet geworden. Dat volk was al onder zijn voorgangers sinds tal van jaren in het staatsleven aan het woelen geweest, en de nazaten van den grooten eersten Willem hadden maar al te veel

zich te beklagen gehad over den ondank hun door de vrijgevochten natie betoond. Willem V had inderdaad niet naar de erfing van Willem IV te verlangen gehad. Hij zou niet opgewassen blijken tegen de taak die hem te wachten stond. Zijn eigen weifelend karakter, de zelfstandigheid van zijn pruisische gemalin, de heerszucht der hooge ambtenaren naast hem, bovenal die van zijn voogd-consulent den hertog van Brunswijk, de wisseling van buitenlandschen invloed, nu eens van engelsche, dan weër van fransche zijde, gevoegd bij de onderlinge twisten van zijn gedeeltelijk met stijfhoofdige, ouderwetsche, gedeeltelijk democratische neigingen doortrokken volk: het was of alles samenspande om hem het leven tusschen 1768 en 1795 zuur te maken. Van zijn optreden af werd hem schier bij elken stap de voet dwars gezet. Het beste humeur van de wereld moest bij dergelijke slingeringen wel tot een prikkelbaarheid ontaarden, die botsing op botsing ten gevolge had. Bovendien, een karakter om zich te doen eerbiedigen, een hand om zich te doen gehoorzamen, de zwakke vorst bezat ze niet. En ook, de tijdsomstandigheden verbeterden er niet op. De handel, ofschoon nog altoos schatrijk, terend op een voorbeeldeloozen bloci, ging, met de zedelijke verbastering der handelaars, langzaam maar zeker achteruit; het vroeger verdiende kapitaal leidde tot weekelijkheid en wulpschheid, tot kleingeestigen geldtrots, te gevaarlijker door een overhelling tot fransche modes in denken en doen. Een opgeblazen, zich alles inbeeldende aristokratie stak het hoofd al hooger en schaamtelooser op tegen den afhankelijken nijveren burger, die zich hoe langer hoe meer slachtoffer begon te gevoelen. Onze maatschappij was inwendig ziek; het was haar, rampzalig genoeg, aan allerlei teekenen aan te zien. Het vroeger door Holland voorbij gestreefde buitenland begon op de vervallen republiek smalend en uit de hoogte neër te zien en haar met onthouding van hulp of met oorlog te dreigen, zoodra zij niet nu aan dezen, dan aan genen gansch gehoorzaam wilde wezen. Van zulk een jammerlijken ondergang waren de natie zelve en haar regeerders de eigen

oorzaak. Maar de schuld ervan zou aan een ander geweten worden, en die andere was de ongelukkige, zwakke stadhouder. Overal ontevredenheid, van jaar tot jaar toenemend. Tegen de Oranjes rezen onbeschaamde betichtingen. De vroegere telgen van dat doorluchtige vorstengeslacht werden in hun graf gehoond. Tegen den thans levende zou de vergelding optreden. Van verschillende kanten — en deze kwam soms evenzoo van de regenten als van het volk — uitte zich onverholen de vraag, waartoe toch eigenlijk een dure stadhouder nog wel diende? De staten generaal hadden immers het groote roer in handen; de onderscheiden provinciale staten bestuurden hun gewest naar eigen goedvinden; de stedelijke vroedschappen voelden zich koningjes op haar eigen klein gebied: — regenten waarlijk meer dan genoeg. Al de genoemde, en zelfs mindere machthebbenden lieten zich persoonlijk niet weinig gelden en zorgden, veel meer dan betamelijk was, voor zich zelve en voor de leden van hun geslacht, zich hoovaardig verzettende tegenover ieder, die een vinger naar hun familie-rechten en voorrechten durfde uitsteken. En daarboven of daarnaast nog een prinselijken stadhouder te hebben, het was voor onze republiek eigenlijk een volslagen weelde, tastbaar onnoodig en, bij de haken en oogen welke die betrekking telkens gaf, onverstandig bovendien ¹⁾.

Murmureerden zoo de eenen, anderen pleitten voor het behoud en voor de rechten van het gezag, onverschillig van wien dat gezag, hooger of lager, dan ook mocht uitgaan. Er waren nog een aantal in den lande, die met oude, eerwaardige vroomheid het huis van Oranje aanhingen en er 's volks heil onafscheidbaar aan verbonden achtten. Voor dezen was de afval hunner medeburgers een doorn in het vleesch. Anderen waren er, die uit een minder nobel, maar vaak duurzamer beginsel, dat van eigenbelang, den stad-

1) Men leze over een en ander in het breede o. a.: *De Patriotten en Oranje van 1747—1787* door dr. J. Hartog en de algemeen bekende studien van de hoogleraren Fruin, Jorissen en van mr. De Beaufort.

houderlijken zetel bleven steunen. De laatsten hadden zich een plaats in den breeden kring rondom den vorstelijken haard veroverd en waren niet van zins voor een ander op te staan of een duimbreed te wijken. De aristokraten, groote en kleine, al de machthebbenden die in land, gewest en stad op het kussen zaten, zij verdedigden, ware het ook soms met gehuichelde aanhankelijkheid aan het stadhouderschap, met hand en tand het behoud. Waar moest het heen, indien ieder zich naar willekeur bemoeide met regeeringszaken, of met de personen die tot besturen geroepen waren? Daar waren regenten, en daar was een maatschappij die geregeerd moest worden; de eersten hadden te spreken, de tweede had te zwijgen, en die onzinnige stemmen van vrijheid, ja van gelijkheid, zelfs, nog dwazer, van broederschap, stemmen al luider en verwaander uit den vreemde naar ons overwaaiend, zij moesten met kracht en geweld gesmoord worden in de republiek der Nederlanden, die waarlijk al vrij genoeg was onder haar in zooveel deelen gesplitste machten.

Van weerskanten viel er alzooveel te bepleiten. Van weerskanten hield men er niet van om zich in te toomen. Wie eenige grief op het hart had, schroomde er niet voor die aan de groote klok te hangen en het publiek ten gehoor te roepen. Het was als tot een hartstocht aangegroeid, om bij elke in het oog loopende gelegenheid de drukpers te baat te nemen en zijn gemoed lucht te geven in een vlugschrift. De vaderen waren met dat middel al begonnen, de zonen gingen er gretig meê voort. Allerlei hooggezeten, van den prins af — de arme prins wel het ergst! — tot eenig lid van de vroedschap toe; staats- en buurt-aan gelegenheden, partij-kibbelarijen en straatruzies: zij vonden hun woordvoerders grenzenloos. Op het politiek terrein, aan beide zijden, zeker, waren ook ernstige mannen, mannen hoog van stand, wetenschap en geweten, die, evenzeer langs den weg van het vlugschrift, gematigde, betoogende, overredende woorden spraken. Maar het meerendeel, aan beide zijden, waren fanatieken en dwepers, heethoofden en schreeu-

wers, die hun uitdrukkingen niet op een goudschaal wogen. Groote woorden, als dwingelanden, bloedhonden, verraders, vloekgespan, en wat dies meer zij, vlogen over en weêr. Zij hitsten op en zetten kwaad bloed. Zij, van wie ze uitgingen, waren zich volkomen bewust van hun aanstootelijkheid. Zij gaven zulke schimpschriften uit met voorbedachten rade, natuurlijk ongeteekend of onder een schuilnaam, vele malen zelfs zonder adres van drukker of uitgever. Men wist niet van waar ze kwamen, òf uit het buitenland, òf uit een moeilijk na te speuren achterhoek, heimelijk verspreid en rondgestrooid en geheimzinnig aan adressen toegezonden. Een regen van schotschriften, het eene al vuiler dan het andere, daalde, als die der sprinkhanen in Egypte, over onze provinciën neêr.

Was het wonder, dat nu en dan bij deze kabalen de overheid tusschen beide kwam, en dat de regeering haar toevlucht nam om door plakkaat en straf bedreiging de onstui- migheid der pers te keeren? Ook dat middel toch was bij de vadersen voorheen als een maatregel van bedwang te baat genomen, en het zou bij het geslacht der tweede helft van de 18de eeuw weêr in zwang komen, maar thans vooral den zich ontwikkelenden boekhandel, en dezen vooral, tot onberekenbare schade en knevelarij.

In den tijd, dien wij hier bezig zijn te bespreken, gaf bovenal het jaar 1781 daarvan in het oog loopende voorbeelden. In de laatste jaren hadden zoowel hier als in Frankrijk de democraten zich duchtig geroerd. Tusschen daar en hier was een band van broederschap gesloten, die aan beide kanten een gouden eeuw beloofde, maar een gouden eeuw, die langs den weg van opstand en geweld verkregen moest worden. De drukpers lag daartoe het eerst voor de hand. De *Lettres Hollandaises*, de *Correspondance politique*, *La politique Hollandaise*, *De Post van den Neder-Rhijn*¹⁾, en daarnaast een stroom van brochures, hadden

1) *De Post van den Neder-Rhijn* (niet te verwarren met zijn later uitgekomen tegenstander *De Post naar den Neder-Rhijn*) sinds 1781 wekelijks

het den prinsgezinden en den regenten zoo boos gemaakt, dat de prins in eigen persoon er zijn verbolgenheid over had uitgesproken en in een buitengewone staatsvergadering van december 1782 verklaarde, „dat de licentie der drukpers ten strengste diende beteugeld te worden, daar er tal van libellen uitkwamen, waarin op de alleronverbeeldijkste wijze met Mij verscheide zeer agtbaare Regenten en Ministers van deeze en andere Provintiën voor het publiq zijn getraduceerd als vervloekte Verraders van het Vaderland en eerloze Fielten, zo als ook de Princesse mijne Gemalinne op eene allerhaatlijkste wijze aldaar werden getraduceerd, en waar bij te gelijk, als tot eene daad van eer en pligt, met ronde woorden, de Omkeering van 's Lands constitutie en het drijven van een dolk in Mijn hart werd aangeprezen.”

Utrecht's staten hadden al iets vroeger begrepen tegen de verspreiding van zulke bandeloze schrifturen, en wel naar aanleiding van den libellen-oorlog tegen den hertog van Brunswijk, maatregelen te moeten nemen. Zij besloten daartoe hun toevlucht te nemen tot het oude middel het plakkaat, en door ruim aangeplakte biljetten de ingezetenen van hun gewest te waarschuwen tegen de ergerlijke lektuur, die in den laatsten tijd weder zoo straffeloos en veel te gevaarlijk in omloop gekomen was ¹⁾. Den 4den juli 1781

geregeld bij den boekhandelaar G. T. Van Paddenburg te Utrecht uitgegeven, „droeg de onbetwistbare kenmerken, dat lieden van kunde in 's lands zaaken, die spoedige en veelal nauwkeurige berigten hadden van 't geen er omging, er de hand in leenden; zij gaven hunner Penne doorgaans den vryen loop en stelden zeer onbewimpeld hunne gevoelens voor; de aftrek was verbaazend; groot en klein las dit Weekblad” (*Vervolg op Wagenaar's Vaderl. Geschiedenis*, V, bl. 289). Men zie over dit blad o. a. de belangrijke studie van mr. Sautijn Kluit.

1) De staten van Gelderland waren daar niet minder tegen opgekomen. Zij begeerden van de Generaliteit, dat deze de gestrengste maatregelen zou toepassen, „om te insteeren dat overal positive orders mochten worden gesteld ten einde de onbetamelijke licentie van de Drukpers worde beteugeld” (*N. Nederl. Jaerboeken* XIX, bl. 922). — Die van Friesland sloten zich daarbij aan en kondigden den ingezetenen van hun gewest aan, dat het niemand geoorloofd was „eenige Geschriften, waar in de handeling der Regeering van de Republiek, of van deeze of geene Provinciën, Steden of

was het uitgevaardigd en had algemeene verbazing en veler ergernis opgewekt. Niet het minst, gelijk wel van zelf spreekt, bij den boekhandel. Zooals het plakkaat daar sprak, zou geen boekverkooper meer moed hebben iets uit zijn winkel te verkoopen, aangezien hij elk oogenblik gevaar liep door de politie te worden achtervolgd. Zeer natuurlijk was het dus, dat het gild zich onverwijld verzamelde om zoo mogelijk het dreigend gevaar te keeren en een smeek-schrift opstelde, dat ten spoedigste aan de edel mogende staten diende te worden toegezonden. Dat adres, waaruit de inhoud van het plakkaat te duidelijk zal blijken, dan dat wij het ook hier in zijn geheel zouden behoeven af te schrijven, was van den volgenden inhoud:

Request van het Boekverkopers-, Boekdruckers-
en Boekbinders-Gild der Stad Utrecht. Aan de Edel
Mogende Heeren Staaten 's Lands van Utrecht.

Geeven onderdaniglijk te kennen, de Deekens en Over-
lieden, van het Boekverkopers-, Boekdruckers- en Boekbin-
ders-Gild. Dat de Supplianten in zeer groote verleegenheid
en ongerustheid gebracht zijn, door UEd. Mog. Placaat van
den 4 July 1781, waar bij UEd. Mog. „hebben goedgevon-
„den wel expresselijk en op het sterkst te interdiceren en
„te verbieden, het Maken, Drukken, Verkopen, Verspreiden
„en onder de Man brengen van eenigerhande schandaleuse
„of fameuse Libellen, Gedigten of Prenten, onder wat Naam
„of Titel zulks zoude mogen weezen, het zy met of zonder
„Naam van den Maker of Drukker, ofte ook zoodanige,
„elders Gemaakt of Gedrukt zynde, in deeze Provintie in
„te brengen en te verspreiden direct ofte indirect, het zy
„dezelve zyn strekkende tot nadeel of vilipendie van de
„Hoge Overheid of van den Hertog van Brunswijk, of van
„cenig ander Hoge of Lagere Stands-Persoonen in Dienst

Landen werden getaxeerd, of Regenten, Amptenaren of particuliere Perso-
nen, in Eer of Reputatie worden beledigd, te schrijven, drukken, verkopen
enz., op poene van bannissement, of zwaarder straffen, na gelang van zaaken."

„van desen Staat, op poene van confiscatie van alle de gedrukte Exemplaren, die daar van binnen deze Provintie mogten worden bevonden, en van een boete van Een Duizend Guldens, zoo wel bij den Autheur, als bij den Drukker, Uitgever, Inbrenger, Distributeur of Verkoper te Verbeuren, t'elken reis; en daar boven na exigentie van zaaken arbitralyk te worden geoorrigeert.”

Dat de Supplianten wel bewust zyn, dat diergelyke Ordonnantie reeds in den Jaare 1702 door Hun Ed. Mog. binnen deese Provintie is geërresteert; ofschoon dit laatst geëmaneed Placaat nog verder is geëxtendeert met betrekking tot de belediging of vilipendie van Hoge of Lagere Stands-Persoonen! Dan is het teffens zeker, dat voorsz. Placaat van 1702 zedert vele Jaaren niet, en misschien nimmer is geëxecuteert, bij aldien een zoogenaamd fameus Libel met den naam van den Autheur of Drukker bestempelt was. Dat de Supplianten, nagaande de zwarigheden en gevaren, waar in zy door het gemeld Placaat van UEd. Mog. in deze tijdsomstandigheden gewikkelt worden, en aan hun zelve verplicht zynde, om hun eigen of hunner meede Boekverkoperen ruïne, zoo veel doenelijk, voortekomen, of aftekeeren, te raaden zyn geworden, Eerbiediglyk onder het oog van UEd. Mog. te brengen de gevolgen, welke uit eene stricte executie van meergemeld Placaat, voor sommige Boekhandelaars, zouden kunnen ontstaan, in hope, dat UEd. Mog. gunstige reflectie zullen gelieven te slaan op dit voorstel der ondergetekenden, en door eene goedertierene bepaling zoodanige voorzieninge zullen gebieden te doen, als zoo tot welzyn van den Lande als tot wegneeming van de uit het Placaat resulterende Zwaarigheden geschikt zyn zullen. Dat de Supplianten hier om de vryheid neemen, UEd. Mog. voortedraagen, hoe gaarne zy zouden obediëren, en doen agtervolgen de heilzame oogmerken, welke UEd. Mog. bij het emanieren van het Placaat hebben aan den dag gelegd, en dien volgens ook zeer gaarne erkennen, dat het voeden van Twist en Tweedragt, het fletriseeren van de Eer en Goeden Naam van Persoonen van hoger en minder Rang

ten eenemaal verderfelyk kunnen zyn voor het welzyn van het dierbaar Vaderland. Dat de Supplianten dus ten sterkste afkeerig zyn van het Verkopen van zodanige Libellen, welke zy tot voorgemelde schandelyke eindens zouden weeten te strekken: Dan moeten de Supplianten te gelyk aan UEd. Mog. vertoonen, hoe bezwaarlyk, ja onmogelyk het is, voor eenen Boekverkoper om, volgens den letterlyken zin van het Placaat, niet den eenen of anderen tyd, het zelve te overtreden, door het verkopen van Boekjes, waar in de een of andere Hoge of Lagere Stands-Persoonen zouden kunnen vermeinen gevilipendeert of mingeagt te zyn; en dit niet-tegenstaande de Boekverkoper hier van geen de minste bewustheid heeft, noch volgens den aart van Zijnen Handel hebben kan. Dat UEd. Mog. hier van ten vollen overtuigd zullen zyn, wanneer UEd. Mog. in overweging zullen gelieven te neemen, dat een Boekverkoper volstrekt buiten staat is, te Leezen alle zodanige Boeken of Papieren, welke dagelijks aan hem ter Verkoop worden geadresseert; dat hy dus, meest voor altoos, geheel onkundig blyft van den inhoud van het grootste Gedeelte der Boeken of Libellen, die door hem Verkogt worden, zoo niet na een veelvoudig debiet de een of ander hem den korten inhoud by discours meede deelt; dat ook meermalen de Talen, waar in zoodanige Papieren geschreven zyn, dezelve voor hun allen, ofte veelen onverstaanbaar maken; dat de Titels meermaalen zoo weinig van derzelve inhoud aanduiden, dat het onmogelyk is het groot oogmerk of voornaamen inhoud, veel min de byzondere desseinen daar uit optemaaken, dat het dus voor eenen Boekverkoper bykans volstrekt onmogelyk word zig te wagen van niet te eeniger tyd een Boek of Geschrift te verkopen, waar in de een of ander Stands-Persoon zelfs direct smaadelyk mishandeld wierd. Maar de zwaarigheden worden nog vermeerderd, indien de Boekverkopers, volgens de opvatting van de intentie van het Placaat, door sommige Lieden, verplicht zouden zyn te verantwoorden voor de bedoelde of niet bedoelde Uitleggingen, welke aan verdigte Zamenspraken, Gebeurtenissen, onder vreemde Namen, en

vercierte Persoons-Verbeeldingen, gegeven worden: Dewyl het tog zeker is, dat diergelyke Verdigtzels zeer verschillende en somtyds strydige Uitleggingen onderhevig zyn en meermalen verkeerdelyk worden toegepast: zoo dat het voor Boekverkopers, die geen Uitleggers van Fabelen kunnen zyn, ondoenelyk word hun affaire voort te zetten, indien zy aanspraakelyk waren voor de Raatselagtige Beteekenissen van ingewikkelde voorstellingen; Dat de verleegenheid der Boekhandelaren nog merkelyk is vergroot geworden door de Uitdrukkingen by het Placaat gebezigt: die zoo veelerhande toepassingen toelaaten, welke, ofschoon bij UEd. Mog. niet bedoelt, nogthans daar van gemaakt kunnen worden, en de Boekverkopers dus blootstellen voor Actien of Persecutien, die, hoe ongegrond, nogthans zeer onaangenaam en schadelijk zyn; Dat dit byzonder voorkomt in de woorden, *tot Vilipendi van hoge of lagere Stands-Personen in dienst van deezen Staat*. Dat hier uit zeer bezwaarlyk is op te maaken, wie de laagste Stands-Persoonen zyn, tot welker protectie UEd. Mog. de rigeur van dit Placaat hebben gelieven uit te strekken; te meerder om dat in de premissen van *hogere en lagere Posten of Bedieningen* gesproken word. Maar de Boekhandelaars zyn het meest bedugt voor de opvatting van het woord VILIPENDIE. Want, ofschoon de Supplianten wel weeten, dat Vilipendie te kennen geeft, minagting, veragting, verguising, bespottung en diergelyke; het is onbetwistbaar, dat laagagting of minagting van een hoog of laag Stands-Persoon in zulk eene zeer geringe graad kan genoomen worden, dat het by niemand, als by die van eenen fijnen smaak en delicate sensibiliteit op het point van eer is, zoude kunnen bezeft worden. De Supplianten moeten dus eerbiedig remarqueeren, dat de bepaaling van die misdaad zoo ruim genoomen is, dat het bykans ondoenelyk is, dezelve in zyne mogelyke uitgebreidheid te vermyden. De Supplianten verzoeken verlof om met relatie tot deeze uitdrukking UEd. Mog. attentie te verzoeken op de alhier byzonder applicable Instructie, die de Verstandige Keizerinne van Rusland by het maaken van een Nieuw Wetboek ge-

geven heeft, § 449 en volgende, alwaar gezegt word: „In-
 „dien de Misdaad van Gekwetste Majesteit beschreven word
 „in de Wetten in te onbepaalde Uitdrukkingen, werd de
 „Deur geöpend voor veele Abuisen: bij voorbeeld, de Chi-
 „neesche Wetten beveelen met de Dood te straffen dien
 „geenen, die in gebreeken blijft, aan den Keizer die agting
 „te betoonen, welke men Hem schuldig is. Maar daar de
 „Wetten niet bepaalen waar in het gebrek van agting
 „(laagagting, minagting) bestaat; kan men een menigte voor-
 „wendzels hebben om, naar maate men zulks dienstig oor-
 „deelt, *het leeven te beneemen aan die geen welke men wil*
 „*bederveh*, en dus eene Familie te grond helpen, welke men
 „wenscht te ruineeren. Twee Persoonen, welke gelast waren
 „om de Hof-Courant te schryven, hadden in dezelve gesteld
 „eene Gebeurtenis van geen belang, dog met eenige Om-
 „standigheden, die niet nauwkeurig met de Waarheid over-
 „een kwamen. Men maakte teegens hun deeze Beschuldiging:
 „*Leugens te zetten in de Courant van het Hof is minagting,*
 „*vilipendie voor den Keizer*: En op deezen grond verlooren
 „zij beide het Leeven.” — Dat de Supplianten wel niet
 bedugt zyn, dat in Ons Land de Arbitraire Correctie, welke
 tot een meerderen afschrik nog boven de Boete van Een
 Duizend Guldens by U Edele Mogende Placaat gevoegd is,
 tot het Uitoeffenen van Dood-Straffen zal uitgestrekt worden;
 dan is en blyft het voor de Boekverkopers altoos ten uiterste
 gevaarlyk, indien de Misdaad Onbepaald, en boven dien de
 Straf Arbitrair gesteld word. Dat elk te meer hier voor
 bevreest moet zyn in tyden van Partyschappen, van welke
 de ondervinding leert, dat een yverig Deelnemen in de be-
 langens van de eene of andere party wel eens, andersints
 eerlyke en kundige Lieden heeft doen afwyken van de
 eenvoudige bevattingen van Waarheid en Gerechtigheid, en
 doen overhellen tot begrippen, die zy zelfs in bedaarder
 tyden veroordeeld zouden hebben: Dat die zelfde omstan-
 digheeden van tyden voor de Boekverkopers steeds bezwaar-
 lyker maakt, wat zij Verkoopen, of wat zij Afwijzen zullen;
 om reden dat een en andere Geschriften aan hun worden

voorgedragen, als behelzende zeer gegronde en voor de Maatschappye of Constitutie des Lands nuttige Zaaken of Waarheeden, terwijl die zelve van andere Liederen als dienende tot aankweeking van tweedragt, partyschap, vilipendie der Regeering, en oproer worden gedecriëert. Dat de Supplianten niet genoeg in staat zyn te beoordeelen, welks Geschriften Staatkundige heilzame Waarheeden in zig behelzen; en dus gevaar loopen van mis te tasten voor Waarheeden aan te zien, het geen bij andere voor gevaarlijke Voorstellingen gehouden word; en terwyl UEd. Mog. niet hebben bepaald, welke Schrijvers of soorten van Geschriften zonder gevaar kunnen worden Verkogt, of niet mogen worden Verkogt, zullen de Boekverkopers zig in de facheuse situatie bevinden van niet anders als Oude Boeken te mogen Verkopen, uit vrees dat in het een of ander Nieuw Boek iets mogt gevonden worden, *welk een Hoger of Lager Stands-Persoon oordeelen mogt tot laag- of minagting van hem te strekken*; Dat boven dit alles de Boekverkopers dagelyks in gevaar zyn van misleid te worden door den eenen of anderen listigen Persoon, die, een kwaadaardig Boekje kennende, aan eenen Boekverkoper Order geeft het te ontbieden; en terwyl de Boekverkoper het niet kan uitleezen, voor dat het afgelevert word, is de Koper in staat, of zelfs, of door een ander, den Boekverkoper aan het Geregt aantebrenge, om een derde te genieten van de Boete van Een Duizend Guldens, die tot aanmoediging van Delateurs beloofd is. Dat de Boekverkopers dus nauwelyks weten, wie zy betrouwen zullen, en telkens vreezen moeten, dat zy, hoe omzigtig ook, zullen worden oppgeligt, of dat er word toegelegd om hen te ruineeren. *Dat by het voorgeseld Placaat dus wel gezorgd is voor de Eer der Hoge en Laage Stands-Persoonen, doch dat het Hulpmiddel zeer gevaarlyk is geworden voor eene gehele Clusse van Menschen, die UEd. Mog. Onderdaanen zyn, en dus UEd. Mog. immediate Bescherming verdienen, en ook altoos ontwaar zyn geworden, dat U Edele Mogende alle onheilen, zoo veel doenelyk, van hun zoeken aftekeeren*; Dat uit al het voor-

gestelde zichtbaar is, dat zoodanige Boekverkopers, als hun bestaan winnen door het Verkopen van dagelijks Nieuw uitkomende Kleinigheden, geruïneerd zullen worden, indien het Placaat, invoegen het geëmaneert is, word geëxecuteert. Want zy zullen of bykans niet kunnen verkopen, of in dagelyks gevaar zyn van door het verbeuren der Boeten verloren te zyn; terwijl andere grotelyks belemmert, en de Boekhandel, die zedert eenige Jaaren sterk alhier is toege-
 nomen, zeer aanmerkelijk tot nadeel van 't algemeen gestremt zal worden en afnemen; waar bij komt dat verscheide, ofschoon zeer omzigtig, nogthans onschuldige Overtreeders zullen worden van het Placaat van UEd. Mog., want de Supplianten vertrouwen, dat UEd. Mog. zullen geconvinceerd zyn, dat de Boekverkopers buiten staat zyn te weeten, wat de inhoud is der Boeken, die zy verkopen; dat de Titels geen genoegzaam teekens zyn, waarop zij zig verlaaten kunnen; dat dit nog bezwaarlijker word, wanneer onder den schijn van Historiën of Saamenspraaken eenige allusiën worden gemaakt op gebeurde zaaken; dat byzonder de onbepaalde uitdrukkingen van het Placaat, de overtreding bykans onvermydelyk maaken, en elk Boekverkoper blootstellen voor aanklagten wégens het verkopen van Boeken, strekkende tot minagting van den eenen of anderen Stands-Persoon van hogeren of lageren rang; Dat het al verder in deeze omstandigheden van tyden, voor eenen Boekverkoper ondoenlijk is, de Boeken of Schriften, welke nut of onnut zyn, te onderscheiden van elkanderen; dat boven dien de Boekhandelaars bloot gesteld worden om door misleidingen bedroogen en voorts zeer benadeelt en zelfs geruïneert te worden; Alle welke zwaarigheden grootendeels voorgekomen zouden worden, indien het UEd. Mog. behaagde om volgens het oud gebruik aan Boekverkopers *vry te laten, alles te verkopen, waar bij de Autheur of Drukker zig bekend maakte*, en dus ook aanspraakelijk bleef voor het geen hy goed vond te schryven; Dat de Supplianten nogthans wel willen erkennen, dat alle misbruiken in deezer voegen niet kunnen worden voorgekomen; dan vermits uit een nog meer be-

paalden Handel wederom andere onheilen voor veele Leeden der Maatschappije ontstaan, die de gemelde volkomen opweegen, zoo als hier voor is gededuceert, vertrouwen de Supplianten, dat UEd. Mog. dit alles in gunstige overweeging zullen gelieven te neemen, en te verstaan, dat aan de Boekverkopers zal vry staan alle zodanige Boeken, Schriften en Papieren te verkopen, waar van de Autheur of Drukker, 't zy door zig te noemen als andersints, aan hun bekend is, *of dat UEd. Mog. iemand zouden gelieven te noemen, die zoo spoedig nodig alle uitkomende Schriften zoude moeten examinceeren, en bepalen of dezelve verkogt mogen worden dan niet, ofte anders ter wegneeming van de voorgestelde zwaarigheden tegen de uitvoering van UEd. Mog. Placaat, en ter conservatie van den Handel en bestaan van zommige Boekhandelaaren zoodanig hier in disponeeren als UEd. Mog. na derzelve Hoge Wijsheid zullen oordeelen te behoren.*

't Welk doende enz.

w.g. W. J. REERS.
 A. VAN PADDENBURG.
 G. T. VAN PADDENBURG.
 G. VAN DEN BRINK JANSZ.
 D. KEMINK.

De inzenders hadden de voldoening dat de staten, naar aanleiding van dit, vrij langwylige, verzoekschrift, werkelijk tot het besluit overgingen om den verkoop van alle gedrukte stukken vooreerst vrij te laten, mits die stukken met den naam van schrijver of drukker naar waarheid gestempeld waren.

Maar omtrent dit laatste, wij zeiden het reeds, werd nietemin hoe langer hoe meer gezondigd. De toenmalige boekverkoopers, ook de utrechtsche, waren alles behalve altemaal heilige boontjes. Deels uit zucht om, in troebel water visschende, eenigen buit machtig te worden, deels uit persoonlijke voor- of tegeningenomenheid met een der politieke richtingen, deden zij maar al te veel meê in de onruststokerijen der raddraaiers. Niets was in die dagen natuur-

lijker. Nog erger toch dan in kerkelijke — het is helaas zoo vaak gezien! — pleegt ieder staatsburger steeds bij maatschappelijke woelingen en twisten partij te trekken. Die koorts is ten allen tijde aanstekelijk gebleken en breidt zich in dagen van gisting over alle standen en personen uit. Zeer enkelen, de verstandigen, handelen bij zulk een strijd met een zelfstandig oordeel, met kennis van zaken, met een overgeërfde en tot een beginsel gegroeide overtuiging, met een tot levenstaak geworden plicht ter wille van het vaderland. Anderen gaan gemoedelijk-geloovig af op de richting van vertrouwde voorgangers, wier streven zij deelen uit persoonlijke waardeering of uit afhankelijkheid. Weér anderen vinden in elk verschil van gevoelen en het redekavelen daarover een welkome aanleiding om hun liefhebberij tot schermutselen en krieuwen met groote woorden te laten luchten. En de rest, groot of klein, loopt meê, anderen achterna, bij toeval, gedachteloos, maar kraaiend en tierend, te onstuimiger naar mate men hun opgeraapte leus tegenspreekt, en, hun vaandel getrouw, blindelings, hartstochtelijk, schier tot aan dierlijke drift en woede toe. Beproof niet den een of ander, wie hij ook wezen moge, tot een anderen kant over te halen! Uw ernst of welsprekendheid is olie in het vuur: de kloof tusschen u beiden wordt er des te breeder door.

Zoo had eveneens in den tijd, dien wij hier bespreken, en wel voorbeeldeloos vurig, elke partij haar voorvechters en haar handlangers. Men veinsde er niet voor, integendeel men vertoonde zich openbaar met alle fierheid, zelfs met eenige aanmatiging en uittarting. Men sloot zich aaneen, elkaâr steunende, elkaâr bijspringende hou en getrouw, uitbazuinende wat men bekend begeerde te hebben, maar als in een graf verbergende hetgeen men zich bewust was dat verzwegen diende te blijven. Verklikken stond met verraden gelijk; een lynch-wet zou zijn toegepast geworden op den verworpeling, die heimelijk zijn broeder aanbracht. Deze deugd gold aan weêrszijden, bij elke richting gelijk. En alzoo kon over en weér heelwat geschreven en gedrukt

worden, dat, zelfs bij geweldigen aanstoot, zijn veiligen weg vond. Daaronder ook het verbloemde en naamlooze. — De boekhandel was een gevaarlijk medeplichtige.

Zelfs zonder plakaten wist men zich altoosdoor in de macht der justitie. Scherpe resolutiën, uit vroeger jaren dagteekenend, waren nooit opgeheven geworden. Maar ook buiten deze om had de landswet vat op alle burgers, onverschillig van welke politieke denkwijze, die of de regeering of eenig particulier in hun eer of goeden naam aantastten. Eenige omzichtigheid tegenover dat gevaar bleef dus ten striktste aanbevolen, vooral aan den kant der democratischen patriotsgezinden, die, omdat zij zich tegen de heerschende machten te weer zetten, het allermeeft kans hadden van het mikpunt te worden der mannen op het kussen. Te schrijven, scherp te schrijven, des noods baldadig te schrijven, was dus een steeds aanwakkerende hartstocht, maar achter de schermen te blijven een raadzame voorzorg.

Toch was het niet moeielijk, voor elk geschrift, hoe ook, een uitgever te vinden. Schotschriften waren hoe neteliger des te gewilder, en vonden in den regel een verbazend debiet. Het allermeeft wanneer ze hier of elders verboden werden. Zij kregen daardoor een „reclame” in de vrijplaatsen en werden „clandestien” verhandeld en op het versperde terrein met goud betaald. De boekhandel leefde er voor een deel van, ten minste de kleine boekhandel. Wie er zich meê afgaf en er den slag van had ze den liefhebbers in handen te spelen, kon zijn exemplaren soms voor dukaten iuruilen. Er was veel geld in het land, en ten allen tijde heeft men iets overgehad voor de ergernis van zijn buurman.

Juist die onbekrompenheid van geld opende met haar gouden sleutel de deur van menige kleine drukkerij. Hij, die met eenig schimpschrift zijn tegenpartij bestoken wilde, was ook niet karig in het betalen van hulp. Hij vroeg er niet naar wat het hem kosten zou, indien zijn toeleg maar doel trof. Uit de vierde of vijfde hand van vrienden liet hij zijn man polsen, hem in zijn politieken invloed vleien, hem des noods omkopen, en daarna de kopij bezorgen,

die zonder naam van schrijver of uitgever, volkomen geheim van oorsprong, omniet verstrooid moest worden op de meest slinksche manier. De drukker immers zou er het vaderland een gewichtigen dienst meê doen, gaf men voor, en er een aardig broodje aan verdienen te gelijk. Eer- en geldzucht zijn groote verleiders. Hetzij dat het bij hem in de werkplaats gebeurde, hetzij dat er een pers (hetgeen bij de toen in gebruik zijnde houten werktuigen gemakkelijk geschieden kon) aan gedeelten met den noodigen voorraad letters bij een der knechts in een achterbuurt aan huis bezorgd werd, het kleine geschrift werd in een enkelen nacht gezet, gedrukt en klaar gemaakt en in pakken verdeeld. Tegen elke overrompeling werd voorzichtig gezorgd. Werd er onraad ontdekt, dan werden de gezette paginas in pastei geworpen, de afgedrukte vellen bij een buurman in huis of tuin verstoppt, en stond de zetter schijnbaar te werken aan een doodonschuldig schoolboekje, waarvan de kopij op zijn letterkast lag. Liep het feit goed af, dan werden zoo spoedig mogelijk de twintig of dertig pakjes aan eenige vertrouwde boden gegeven, die ze in verschillende steden aan bekende adressen bezorgden, losse exemplaren 's nachts over den weg strooiden en hier en daar onder de deur schoven. Niemand wist iets van den ander af; alle medehelpers waren genooten van een trouw komplot.

Maakte nu het verspreide geschrift beweging in den lande; werd de tegenpartij boos en kwam de politie in de weer, dan was de voldoening volkomen. Ieder der medeplichtigen schreef zich selv' een deel toe van het welgelukken en was in zijn politiek geweten gestreeld: hij had het vaderland een weldaad bewezen en aan zijn tegenstanders duchtig de waarheid helpen zeggen. Ging de zaak zoo ver, dat er een belooning, hoe groot ook, werd uitgelooft voor den aanbinger van schrijver of drukker, toch zou het bij niemand kunnen opkomen de verrader te worden van een ander. Al sprak er geen beter beweegreden tot stilzwijgen in zijn binnenste, dan zou reeds déze bewustheid bij hem voldoende zijn, dat hij als laag verklikker, waar ook heenvluchtende,

van zijn partijgenooten ieder oogenblik een pak slaag, zoo niet erger, stond op te loopen en door iedereen als een lafaard geschuwd zou worden. Bovendien, ook de justitiebedreigingen blaften wel, maar beten niet. Al was men de bedrivers der perszonden op het spoor, ja al had men de bewijzen in handen, men zou zich wel driemaal bedenken eer men iets anders deed dan door de vingers zien. Door-gaans toch waren de opstokers aanzienlijke heeren, mannen van naam, personen van beteekenis. Men durfde hen niet aan, of het zou bij het publiek geen gering schandaal wekken. Het zou de verbittering der gestrafte partij niet weinig verhoogen en van kwaad tot erger voeren. Ook diende de gelegenheid niet gesloten te worden, dat de tegenstanders van hun kant van hetzelfde middel gebruik maakten en het grove schot beantwoordden met een weder-schot van gelijk kaliber. Het eenige wat gedaan werd was, dat nu en dan (meer dan te veel!) de boosheid verhaald werd op den een of anderen boekverkooper, die betrappt was geworden op de soms onwillekeurige misdaad van verboden waar verkocht te hebben.

En hierbij hadden al heel groote tegenstrijdigheden plaats. Aangezien elke provincie en elke stad haar eigen huishoudelijk bestier had, de eene volkomen onafhankelijk van de andere, en elke provincie en elke stad naar de meerderheid der ingezetenen haar politieke kleur vertoonde, zoo werd in de eene provincie of stad met vurige instemming begroet, wat in de andere met diepe verontwaardiging geschuwd werd. Gevolg daarvan was, dat b. v. in Holland veilig gedrukt kon worden wat in Gelderland geen pers zou gevonden hebben, en dat bij honderden in Amsterdam werd verkocht wat Den Haag als de pest weerde. Men lachte dus over het algemeen met deze plaatselijke plakaten: er bleef toch terrein genoeg over, en daar waar voetangels en klemmen lagen wist het publiek huismiddeltjes genoeg, om te verkrijgen wat het niet hebben mocht. Alleen de boekverkooper, de debitant, zag met reden tegen die verraderlijke resolutiën op. Zij hingen als zwaarden boven zijn hoofd,

terwijl de uitgever zelf in den regel schotvrij bleef. Hij toch die een gevaarlijk libel liet drukken, vermeldde op den titel niet zijn eigen naam, maar wel, op eigen gezag, de namen van tien of twintig firma's, bij welke het geschrift te bekomen was (een zoogenoemden „stok”), en zond het aan dezen bij pakken toe¹⁾. Want in de door eenig plak-

1) De debitanten aanvaardden, meest onwetend, wat hun te huis bezorgd werd. Vermoedden zij onraad, dan hielden zij de boekskens in huis, om zich niet aan vervolging bloot te stellen. Wierd hun, op grond van de vermelding van hun adres, zulk een geschrift besteld, zij zouden zich wel gewacht hebben zich in dezen strik te laten vangen, al wisten zij zeer goed dat hun principaal elders terecht kon.

Het weglaten van den naam des uitgevers op den titel was een vrij algemeen inkruispel geworden, en niet alleen het geval bij gevaarlijke geschriften, maar ook bij gansch onschuldige. Toch vond de regeering daar aanstoot in. En zij had er wel reden toe, aangezien zij bij misdadige opripping geen verhaal had op den aanlegger.

Verschillende plakkatens, tot het laatst der 18de eeuw toe, verordenden: „dat niemand eenig boek of geschrift zou mogen drukken, of hier te lande gedrukt uitgeven, dan op welker titelblad de naam en woonplaats van den boekdrukker of verkooper, voor wiens rekening, en het jaargetal waarin hetzelfde gedrukt is, gesteld zij.” — Steeds werd tegen die verordening opgekomen. — „Kunnen er”, werd door het amsterdamsche gild betoogd, „onder naamlooze geschriften aanstootelijke, seditieuse, en wat dies meer zij, gevonden worden, er kunnen ook goede, nuttige en stichtelijke ender gevonden worden en wel in grooten getale. Misschien weet men niet algemeen, dat het getal der goede *naamlooze* geschriften (in den ruimsten zin, dat is zonder naam van auteur of uitgever beiden, genomen) zoo groot is. Menigvuldiger dan te voren (1783) is het ook sedert eenigen tijd in vreemde landen als Duitschland, Frankrijk en vooral in Zwitserland zeer gebruikelijk, om alleen op den titel der boeken de *stad*, waarin zij gedrukt zijn, te plaatsen, zonder den naam der uitgevers of drukkers daarbij te voegen. De eerste editie der *Dictionnaire Encyclopedique*, de *Histoire Philosophique des deux Indes*, *La Richesse de la Hollande*, de Zwitserse editie van *Le Théâtre à l'usage des jeunes personnes*, de origineele Hoogduitsche uitgaaf der *Physionomische Reisen*, de *Kritische Waelder*, en meer andere, kunnen daarvan ten bewijze strekken, en elke bezending, welke de boekverkoopers uit die landen thans krijgen, is in staat om een ieder daarvan te overtuigen. Doch dit heeft niet alleen plaats ten aanzien van vreemde werken, maar ook van zulke, die in deze Republiek, en speciaal in deze Provintie van Holland, gedrukt en uitgegeven zijn. Zelfs verscheidene *importante werken*, die anders niet hier gedrukt zouden zijn. Die zelfde vrijheid heeft de Provintie van Holland als de marktplaats gemaakt van de vreemde boek-negotie. En verlang men verder bewijs, men sla slechts het oog op de menigvuldige gees-

kaat versperde plaats waren natuurlijk de handen der debittanten, al werd hun naam ook vermeld, gebonden; maar niets belette den boekverkooper in een vrije stad exemplaren te leveren aan ieder die ze begeerde, ook op het verboden terrein: op het verkoopen had de politie vat, op het koopen niet. En zodoende bleken de scherpste resolutiën veelal doelloos, maar werd de vrije handel in boeken schromelijk gedwarsboomd.

Soms trouwens ging de buitensporigheid der libellisten, vooral die van de franschgezinde patriotten tegen de engelschgezinde stadhouderlijken, weder zoo ver, dat de staten van eenige provincie, al was het onder buitenlandschen invloed, zich niet konden bedwingen, ter eerbiediging van de nu eenmaal bestaande regeering, altoosweêr door een nieuw plakkaat van hun ergernis blijk te geven. Vandaar ook het utrechtsche van 4 juli 1781, dat wij besproken hebben.

Van hoe weinig algemeenen invloed ook dit was, zou weldra blijken. Nauwelijks drie maanden daarna, op het laatst van september, zag een naam-, zelfs titelloos geschrift het licht, dat meer dan eenig ander als een vonk in het kruit viel. Men zag het op eenmaal gestrooid in verschillende oorden van het land, niet kunnende gissen vanwaar het oorsprong nam, niet wetende hoe het kwam ter plaatse waar het gevonden werd. Het was als gehuld in raadselen, maar dat het door een bekwame hand geschreven was en van binnen vol doornen stak, doornen vinnig en venijnig voor het doorluchtig geslacht van den stadhouder, daarover was maar één kreet of van instemming of van verontwaardiging. Het was gericht *Aan het Volk van Nederland* en heeft om zijn kwaadaardige strekking in de laatste jaren het onderwerp

tige en nuttige periodique schriften, die tot eer der natie in deze Provincie uitgegeven zijn, als een *Spectator*, *Misanthrope*, *Denker*, *Philanthrope*, *Opwerker*, *Oondersoeker*, *Christen* enz. die alle bij hunne eerste uitgifte volstrekt naamloos geweest zijn, terwijl achter dezelve alleenlijk gevoegd was eene Lijst, of zoogenaamde Stok van boekverkoopers, alwaar dezelve te bekomen waren, zonder dat men den naam van den origineelen uitgever daaruit lezen konde."

van een lange historische studie uitgemaakt van ds A. Loosjes, waarvan de hoogst belangrijke vrucht, onder den titel van *Een krachtig libel* in 1886 verschenen, maar, jammer genoeg, door den bescheiden schrijver niet in den handel gebracht is. De opgang, dien dit „vuiläartig, oproerig, schandelijk, eervovend, fameus Lasterschrift” maakte, was zoo groot, dat nu zelfs de generale staten, en in navolging daarvan verschillende provinciale, een kras plakkaat aangrepen om de schadelijke werking ervan zooveel mogelijk te keer te gaan. De generale staten loofden niet minder dan 1000 gouden ridders (f 14.000.—) uit voor den aanbrengrer van den auteur en stelden f 6000.— straf op de verspreiding; de staten van Holland en Westfriesland deden hetzelfde; die van Utrecht en van Gelderland bekrompen hun uitloving op 100 ridders en hun straf op f 1000.—. En niettegenstaande deze vier plakaten met hun bekoorlijke premiën en afschrikkende vergelding, verschenen van dit libel niet minder dan zes nadrukken, terwijl van de medeplichtigen niemand uitlekte. Eerst in onze dagen is het aan het geduldig en scherpzinnig zoeken van ds Loosjes en ook van G. Van Rijn gelukt, de oplossing der raadselen op het spoor te brengen ¹⁾.

1) Wij vestigen ook het oog van den boekhandel op deze studie van ds Loosjes. Men vindt er merkwaardige staaltjes in van de wijs waarop vlugschriften — bij name dat *Aan het Volk van Nederland* — soms door uitstekende mannen geschreven en door degelijke uitgevers ter perse werden gebracht. Tot voorbeeld diene hetgeen de schrijver als slotsom omtrent bovengenoemd libel vermeldt: „Aldus is dus in weinige woorden de toedracht der zaak geweest: op aansporing van Tegelaar, die voor Vader Hooft en de Amsterdamsche Patriotten handelde, schreef Jhr. Joan Derk Van der Capellen tot den Pol op zijn buitengoed te Appeltern het libel *Aan het Volk van Nederland*. Dus François Adriaan Van der Kemp” (doopsgezind leeraar te Leiden) „vermeerderde het met zijne opmerkingen en toespraken aan de waarde Landgenooten, en zorgde” (door bemiddeling van Herdingh) „voor den druk. Hiertoe leende de boekdrukker Cornelis Heyligert zijne pers, terwijl vooral Dr. Van Schelle voor de rondstrooing te Leiden zorg droeg. Adriaan Valk te Rotterdam kreeg van deze eerste uitgave exemplaren, vertrouwde ze aan den Boekverkooper Jacobus Bronkhorst ter verkoop toe en zorgde door dezen en zijne bondgenooten voor nadrukken en algemeene verspreiding daarvan, zoodat binnen ééne maand het volk van Nederland in het bezit was van het „ten uitersten seditieus en lasterlyk boekje”.”

Wij zeiden het reeds: de boekhandel was bij dit alles de zondenbok. Het was in deze onzalige dagen geen zeldzaamheid, veeleer als maatregel van voorzichtigheid tot een gewoonte geworden, dat de hoofdaanvoerders der partijen, ja schier al wat over politiek de pen voerde, hun vijanden met verdichte namen aanduiden en allerlei slinksche wegen insloegen om het gerecht uit de handen te blijven ¹⁾. Met alle uiterlijke teekenen van waarheid werden soms op titels namen van schrijver en drukker genoemd, die volkomen valsch waren. Had de boekverkooper dergelijke werkjes maar eenmaal in zijn huis, en bracht hij ze ter goeder trouw aan den man, dan was hij, van wien ze uitgegaan waren, voldaan, onverschillig wat er kwaads van komen kon en of de schuldelooze debitant erover achterhaald zou worden. Eveneens werden in schijnbaar onzijdige boekskens brokstukken, aanhalingen van zeer kwaadwilligen aard binnengesmokkeld, zonder dat er uitwendig iets van te ver-

1) Ook door fransche vluchtelingen, evenals door hollandsche drukkers en uitgevers, werd al in het begin der eeuw vaak een schuilnaam aangenomen en op den titel hunner boeken gedrukt. Zoo waren er verschillende uitgevers, die den naam gebruikten van Pierre Marteau of Peter Hammer. Abraham Wolfgang, te Amsterdam, schreef zich Pierre le Blanc, te Ville Franche. Dergelijke schuilnamen zijn Cosmopoli, Cologne; Pierre de la Place, Liège, Stockholm; Jean plein de Courage, Cologne; J. du Pais, Liège; M. Beijers, Amsteldam; Jaques le Curieux, Cologne; Pierre de la Vallée, Cologne; Jean du Castel, Cologne; Christiaan Van Dijk, Cologne; Pierre Van Dijk, Liège; Louis Refort, Ratisbonne; Matthias Kerner, Paris; Le Petit, Bruxelles. Voornamelijk werd van zulke verduistering gebruik gemaakt om bij voorkomende gelegenheid de straf des rechters te ontgaan. De onderscheiden staten toch, door de menigvuldigheid van allerlei schotschriften daartoe gedrongen, hadden resolutie op resolutie, met niet geringe strafbepalingen, uitgevaardigd tegen alle geschriften, „tot vilipendie en smaadheid van ZIJNE KONINGLIJCKE MAJESTEIT VAN VRANCKRIJCK”. Keulen. Luik, of welke buitenlandsche stad ook, lagen buiten de rechterlijke strafwetten, en de uitgever, zóo gedekt, kon veilig zijn politieke geschriften onderhands de wereld inzenden. Dergelijke drukwerken waren meestentijds, door refugiés, in het fransch geschreven en vonden, behalve in Frankrijk, ook in het buitenland, waar men de regeering van Lodewijk XIV meer dan moede werd, grooten aftrek. — Dit voorbeeld werd weldra gevolgd door parijsche uitgevers, die hun geschriften, te Parijs gedrukt, verspreidden onder valsche adressen, of geheel zonder vermelding van drukker of uitgever.

moeden viel; of werden de hollandsche schrifturen in Frankrijk en België ter perse gegeven om hier door den handel haar doelwit te bereiken. Bij den besten wil was het den boekverkooper onmogelijk het kaf van het koren te onderscheiden. In dezen schralen tijd van andere lektuur was het zeer ruime debiet van kleine uitgaven over de aangelegenheden van den dag een niet te verwerpen instrooing, en men kon van hem toch waarlijk niet vergen, dat hij zijn koopwaar, met onopengesneden bladen, eerst zelf onderzocht of door anderen liet keuren eer hij haar aan zijn klanten afleverde. De meest achtenswaardige debitant moest het er elken dag op wagen, of hij ook beboet stond te worden, terwijl de eigenlijke aanleggers van het misdrijf, de auteurs, buiten gevaar bleven, en de beunhazen in de nering, de hebzuchtige helers, aan den heimelijken, onderhandschen verkoop van schandelijke libellen ongestraft geld verdienden. Voor het groote publiek waren de plakaten niets dan brommende stemmen in de lucht, maar valstrikken en vonnissen voor den argeloozen, ook eerlijken boekhandelaar.

Zij waren dit des te erger, omdat de justitie niet alleen haar oog hield op de verspreiding van verdachte schrifturen, maar evenzeer op die van couranten en weekbladen, die gewoon waren langs den boekhandel hun intekenaars te bereiken. Met name op *De Post van den Neder-Rhijn*. Deze, hoe vaak ook gewaarschuwd en in zijn uitgever gestraft, was telkens een steen des aanstoots. Gedurig kwamen er uitvallen in voor, snijdend voor de regenten, bitter kwetsend voor den stadhouder en zijn Huis, en het is dus alleszins natuurlijk, dat bovenal de residentie van den prins dat blad met een boozen blik verschijnen zag. Dat was vooral ook het geval in 1783, toen in dat blad werd aanprezen een onlangs uitgekomen pamflet: *De Oranje-Boomen* door Frank de Vrij (schuilnaam van Pieter Vreede), vertoonende op den titel een oranjeboom, met het omschrift: „Ten daagen als gij daar van eet, zult gij den dood sterven.” Dien ten gevolge dan ook werd, onder anderen, den 30sten juni en den 2den juli 1783 aan alle haagsche boekverkoopers van wege het stedelijk bestuur

een bevelschrift overhandigd, waarin hun vooreerst het verspreiden van libellen en later dat van genoemde courant strengelijk verboden werd. Het eerste zeide: „In serieuze overweeging genomen zijnde, dat niettegenstaande Hun Ed. Groot Mog. Placcaten, en bijzonder die van 7 Maart 1754, mitsgaders de keuren bij de Magistraat van 's Gravenhaage gemaakt, zommige Boekverkopers alhier zich zedert een geruime tijd niet ontzien hebben om binnen Den Haag te verkoopen Pasquillen, eerrovende Almanakken, deklamatoire Geschriften en Prenten, waar in de hooge Regeering en forme van dien, mitsgaders hooge Personagien op een schandaleuse wijze worden gecalumnieert en getraduceert, waar uit dan nadeelige gevolgen te wagten zijn; hebben Haar Edele Achtb. goedgevonden de respectieve Boekverkopers alhier te waarschuwen om zig voortaan te onthouden van diergelijke pasquillen, eerrovende Almanakken, Geschriften of Prenten te dissemineeren en verkoopen, ten einde zig niet blood te stellen aan de poenaliteiten en straffen bij het gemelde Placaat gestatueerd. — En zal deeze gedrukt en een toereykend getal exemplaren van dien gesteld worden in handen van den Deeken van het Boekverkopers-Gilde alhier, om daar van een exemplaar aan ieder Boekverkooper te geeven, ten einde te strekken tot hun nariicht, en zig daar naar te reguleeren.”

Nauwelijks was dit bevel aan de haagsche gildebroeders rondgedeeld, of de overlieden belegden een vergadering, waarin ieder zijn hart vol verontwaardiging zou kunnen uitstorten. Alsof het nog nooit meer gebeurd ware, werd het lot van den verdrukten boekverkooper met vele woorden besproken. Bij het minste vergrijp, door anderen dan hij zelf gepleegd, zou hij het slachtoffer moeten wezen. Den schrijver zag men met de hand voor de oogen voorbij, den drukker liet men loopen, de uitgever verborg zich zelf achter een valschen naam; alleen de schuldelooze debitant, die in onwetendheid zondigde, werd bedreigd met straffen, die hij bij den besten wil niet ontwijken kon. Meer nog: deze resolutie ging uit van het haagsche stadsbestuur aan

de haagsche boekhandelaren; geen enkele andere stad had er zich om te bekommeren. *De Post van den Neder-Rhijn* werd in Den Haag bij een alom bekenden drukker uitgegeven. Dezen liet men vrij, maar zijn verkoopers vervolgde men. Kwamen er geschriften in het licht, die burgemeesteren van de hofstad niet naar den zin waren, dan werd aan den lasten-opbrengenden stadgenoot het leveren ontzegd, terwijl de vakgenoot uit Leiden of Delft vrije handen tot verkoop had zooveel hij maar wilde. Al deze grieven, naast de reeds zoo menigmalen ter spraak gebrachte, en gesteund door een bondig rechtskundig betoog, werden neêrgelegd in een breede „Memorie” van het haagsche gild „aan de Edele Achtebaare Heeren Schout en Burgemeesteren”. De memorie bereikte haar doel. Reeds den 28 juli 1783 had het stadsbestuur de billijkheid, zijn „Aanzeggingen” van 30 juni en 2 juli in te trekken.

Hadden ook ditmaal schout en burgemeesteren van 's Gravenhage naar goede redenen willen luisteren, het was er niettemin ver van af, dat anderen gezind zouden blijken dat voorbeeld te volgen. Toen men eenmaal met de plakaten weder aan den gang was, kwamen ze, alle op dezelfde leest geschoeid, als in de mode. Al de verschillende provinciale staten wilden erdoor van hun ijver blijk geven; onderscheidene stedelijke vroedschappen deden in den kleinen kring van haar stad hetzelfde, en dáár, waar provincie of gemeente het minst stadhouderlijk gezind was, ook in het personeel harer bestuurders, gebeurde dit vaak het luidst, om, al was het voor den schijn, de landsregeering vleiend de hand boven het hoofd te houden.

Niet zelden trouwens waren ook de daden dier gewesten en gemeenten in lijnrechten strijd met hun officieele resolutiën. Zoo brachten Amsterdam, Haarlem en Dordrecht in 1784 den prins al heel onverschrokken onder het oog, dat zij bij alle gehechtheid aan den stadhouder, gelijk zij zeiden, toch niet langer gediend bleefden van zijn raadsman den hertog van Brunswijk. Zoo stonden al meer en meer stoutmoedig de burgers op tegen de over hen gestelde machten, grootere

en kleinere, omdat zij nu eenmaal de aanmatiging der regeeringspersonen niet meer dulden wilden. De geest van verzet, vroeger in stilte mokkend of ter sluiks zich openbarend, gaf zich weldra lucht in volle, open verontwaardiging. De patriotten, door fransche aanstokerij bedwelmd, begonnen zich brutaal te roeren.

Deze tweedracht in het huishouden van ons vaderland was betreurenswaardig genoeg; de toestand behoefde waarlijk niet aanstootelijker gemaakt te worden door inmenging van buiten. Ook voor den grooten staat geldt wat aan het kleine gezin zoo vaak wordt voorgehouden: dat men familie- oneenigheden tusschen de muren van eigen gezin moet uitmaken. Vernederend is het, wanneer de buitenwacht er zich meê gaat bemoeien. En dat was het geval voor al onze staatsburgers, van welke kleur ook, toen het bekend werd, dat op 19 maart 1784 bij onze generale staten de volgende gemoedelijke terechtwijzing was ingekomen:

„Missive van den Koning van Pruisen aan de Staaten
Generaal der Vereenigde Nederlanden.

Wij Frederik, door Gods genade Koning van Pruisen,
Markgraaf van Brandenburg enz. enz.

Aan de Hoog Mogende Heeren Staaten der
Vereenigde Nederlanden, onze bijzondere lieve
Vrienden en Nabuuren, bieden Wij onze
vriendschap aan en wat Wij meer liefs en
goeds vermogen.

Hoog Mogende Heeren, bijzondere lieve Vrienden en
Nabuuren!

„Uwe Hoog Mogende zullen zich herinneren, op welke wijze Wij bij eene Memorie, door onzen buitengewonen Gezant Von Tulemeyer den 20 Januarij des voorleeden Jaars aan dezelve overgegeeven, Uwe Hoog Mog. hebben laten verzoeken van eindelijk eens zodanige vaste maatregelen te neemen, dat de Heer Erfstadhouder Prince van Orange en Nassau niet zo onschuldig en onverdraaglijk vervolgd, maar

veel eer in het rustige bezit van de charges en praerogatieven aan Hem en zijn Huis erfelijk toevertrouwd, gelaaten en daar in gehandhaafd mogte worden. Wij hebben even hetzelfde aan de Hooge aanzienlijke Staaten van Holland en Westvriesland bij gelegenheid in Onse Missive van den 13 Februarij deszelven Jaars te verstaan gegeven. Wij hadden Ons met de hoope gevleid, dat deeze onze vriendnabuurlijke en welmeenende Vertoogen en Aanmaaningën in haaren waaren zin zouden zijn opgenomen geworden, eene goede uitwerking zouden hebben gehad en ietwes toegebracht tot de herstelling van de inwendige rust in den vrijen Staat der Vereenigde Nederlanden. Dan, tot Ons zeer groot leedwezen moeten Wij uit de alomme bekende openbaare gebeurtenissen verneemen, dat regt tot contrarie eenige onrustige, eierzuchtige en alleenlijk hun eigen voordeel zoekende personen bestendig voortvaaren met den Prince Erfstadhouder op de vijandelijkste wijze te vervolgen, en Hem in zijn persoon, waardigheid, digniteiten en praerogativen aantevallen. Het is waereldkundig, hoe menigvuldig en dagelijks Hij in alle deeze relatien bij openbaare gedrukte Geschriften schimpachtig wordt aangerand, hoe deeze Schriften eene bestendige bescherming vinden, en geen verbod noch straffe daar tegens bij de Overigheden plaats heeft, en hoe dat bij gevolg de Natie daar door op eene ongeoorloofde wijze jegens den persoon en de waardigheden van den Heer Erfstadhouder wordt aangestoot en opgehitst, daar in tegendeel alle die geenen, welke voor Hem spreken of schrijven, vervolgd, mishandeld, verdreeven en zelfs gestraft worden.

Even zo waereldkundig is het ook, dat men van het Erfstadhouderschap het een aanzienlijk en gewichtig voorrecht na het andere willekeurig afneemt. Wij kennen de Constitutie van de Republiek, enz.

Wij verzoeken Uwe Hoog Mogende dieshalven op de instantelijkste en dringendste wijze, om de subsisteerende onlusten op het ernstigste te willen bemiddelen, en zodanige duurzaame maatregelen te neemen, dat de thans zo gewoone hevige en nadeelige Geschriften, zo tegens het Erfstadhou-

derschap, als van beide zijden, als waar door de verbittering maar vermeerderd en aangestookt wordt, in het bijzonder ten strengsten mogen worden verboden, gesupprimeerd en gestraft, als wanneer even hetzelfde in Onze nabuurige Landen zal geschieden: dat voorts de vervolginge en personeele beledigingen van den Heer Erfstadhouder, en van die geenene welke zijne Vrienden zijn, nadrukkelijker en meer overeenkomstig met de Wetten worden tegengegaan.

Wanneer dit geschiedt, zal daar door zekerlijk de rust en welstand der Republiek aanstonds wederom hersteld en bevestigd worden, en Uw Hoog Mogende zullen niet alleen de goedkeuring van alle hunne wel geintentioneerde medeburgeren, maar ook van geheel Europa bekomen. Daar Wij in het bijzonder, naar de belegging van Onze Staaten en naar Onze oude verbintenissen met de Republiek, zo wel aan de bestendigheid van haare jegenswoordige Constitutie, als aan het lot en het behoud van het Vorstelijk Huis van Oranje en Nassau, en deszelfs Erfstadhouderschap, het leevendigste aandeel moeten neemen, en eene verandering, ten haaren opzichte, Ons niet onverschillig kan zijn, zo hoopen Wij, dat Uwe Hoog Mogende Ons omtrent den geheelen inhoud van deezen Brief niet zullen verdenken, maar de daar bij gedaane openingen zullen aanzien als een oprechten en welmeenenden raad van een waar Vriend van hunnen Staat, en daar op eensgezinde reflectien zullen slaan, als mede aan de voorstellingen, die Onze Gezant von Thulemeyer bij voorkomende gevallen op Onze bijzondere bevelen van tijd tot tijd zal doen, een toegenegen gehoor zullen geeven.

In die verwachting verblijven Wij in het bijzonder goedwillig en bereid, om aan Uwe Hoog Mogende alle vriendnabuurlijke diensten te bewijzen,

Uw Hoog Mogende goedwillige Vriend en Nabuur
F. R.

w. g. FINKENSTEIN VON HERTSBERG."

Berlijn, den 19 Maart 1784.

Alsof deze meesterachtige vermaning nog niet genoeg ware, werd spoedig daarna driemaal op dit verlangen bij de staten teruggekomen, en wel met klimmende bedreiging, dat de republiek aan de pruisische eischen had gehoor te geven, of dat Z. Majesteit zich anders genoodzaakt zou zien „om voor de Hem van onzentwege aangedane beleediging satisfactie te vorderen.”

Intusschen was het onzen generalen staten onmogelijk geweest, aan de eischen van Pruisens koning te voldoen. Zelfs indien zij hiertoe al genegen waren geweest, had hun toch de macht ontbroken. Zij hadden niet anders kunnen doen — hetgeen zij ook gedaan hadden — dan een afschrift van de brieven te zenden aan de verschillende provinciale staten, als om aan dezen hun oordeel te vragen over de aan te nemen gedragslijn. Hetgeen te verwachten was gebeurde: elke provincie had haar eigen gevoelen. Gelderland antwoordde kortaf, dat daar steeds gedaan was wat de koning verlangde; Holland maakte zich van de zaak af met het bericht, dat het de klacht had opgezonden naar de gemeentebesturen van Amsterdam en Leiden (waar de bedoelde perszonden het meest bedreven werden); de raad der stad Zierikzee keerde de klacht om en beweerde ronduit, dat de prins zelf aanleiding gaf tot de ontstane tweedracht en dat er gemeten werd met twee maten, door de schrijvers van de eene partij ten bloede toe te vervolgen en die van de andere door „protectie van regeeringswege” aan te moedigen; Friesland hield staande, dat de staten van elke provincie op hun terrein „soverain” waren en niet van buitenaf behoeften te leeren wat zij te doen of te laten hadden, althans Friesland in dit geval volstrekt niet, aangezien aldaar geen kwetsende geschriften uitgegeven en die van elders afkomstig steeds geweerd werden; Utrecht gaf te kennen, dat *zijn* staten „zo veel in hun is” aan de uitgesproken wenschen zouden voldoen, maar dat 's lands regeering zelve schuld had aan allerlei over en weêr besprekingen in couranten en blaadjes, door het publiek maken van 's konings ver-

trouwelijke brieven, en dat zij van hunnen kant gewoon waren, „zonder de vrijheid der Drukpers te naauw te willen bepaalen”, te waken tegen al wat streed tegen de wetten betreffende de reputatie en de bescherming van personen en goederen. — Ieder provincie in één woord had een eigen meening, en den generalen staten bleef dus niet anders over dan in augustus aan Z. M. den koning van Pruisen te antwoorden :

„dat Haar Hoog Mogende wel hebben ontvangen de Vriendnabuurlijke Missives, waarmede het Z. M. liefd heeft hen te vereeren en teffens gewenscht hadden zich in staat te hebben mogen bevinden, om dezelve ten spoedigsten te kunnen beantwoorden; dan dat Haar Hoog Mog. al aanstonds bij de lecture en examinatie van den inhoud van dien hadden opgemerkt, dat de ingredienten, daarbij vervat, meerendeels niet waren van derzelve competentie, maar regtstreeks concerneerden de Heeren Staaten der bijzondere Provincien, tot welker kennis de voorsz. Missives dan ook waren gebracht door de Heeren derzelve Gedeputeerden in Hun Hoog Mog. Vergadering zitting hebbende, ten einde daarna zodanig te worden geresolveerd als een ieder derzelve na de constitutie hunner Regeeringe zoude oordeelen overeen te komen. Dat het dus ten grooten deele buiten het bereik van Hun Hoog Mog. zijnde, om te treden in de behandeling van het geene eenig en alleen afhing van den uitslag der deliberatien van Hooggemelde Heeren Staaten, daar door het noodwendig uitstel der beantwoordinge heeft moeten worden veroorzaakt. — Dat voorts, belangende de inwendige gesteldheid van dit Gemeenebest H. H. M. met leedweezen moeten erkennen, dat hetzelfde sedert een geruimen tijd, door een gestadig toegenomen misnoegen en wantrouwen, het geen tot allerlei staaten en rangen van menschen doorgedrongen is, op eene hooggaande wijze is geschokt en beroerd; dat hier uit, door een noodlottig gevolg, aan zulke omstandigheden doorgaans eigen, gebooren zijn allerhande calumnieuse geschriften en insinuatien, de welke Z. D. Hoogheid even min heeft kunnen ontgaan, als een groot aantal van Leden,

de Hooge Regeering composeerende, en dat, hoezeer tegens dezelve bij 's Lands Placaaten reeds was voorzien en gezorgd, H. H. M. echter, in dat Stuk met de Heeren Staaten der bijzondere Provinciën overeen stemmende, niet hebben nagelaaten, om bovendien op de eerste representatie, welke Z. D. Hoogheid hier omtrent deedt, aanstonds onder inhaesie der subsisteerende Orders en Placaaten, door het arresteeren van nieuwe voorzieningen op de toen gespargeerde schimp-schriften nader te vigileeren en de uitvoering daar van, in de constitutie alhier, aantebeveelen aan de ordinaris daar toe gestelde Justitie; terwijl indien deeze voorzieningen al niet genoegzaam, en zo als H. H. M. wel gewenscht hadden, hebben kunnen opereeren, om de Souveraine Regeering in het generaal, of Z. D. Hoogheid, of de individueele Leden van de Regeering in het bijzonder, te kunnen praeserveeren van verder openlijk getraduceerd of geinjurieerd te worden, dit, voor zo veel H. H. M. hebben kunnen nagaan of ontdekken, geenzints moet worden toegeschreeven aan een gebrek van kracht of ernst in de gemaakte Wetten, maar alleen in difficulteiten, waar aan de natuur der zaak, en de aart van het onderzoek, dat in zulke dingen volgens de vastgestelde constitutie plaats moet hebben, de Justitie van zelf en onvermijdelijk bloot stelt."

Leuker antwoord kon wel niet gegeven worden.

Wij hebben trouwens hier niet in het breede op te halen van politieke gebeurtenissen of toestanden; niet meer dan het onderwerp medebrengt. Overbekend ook is het, hoe de tweede helft der 18de eeuw van beslissenden invloed is geweest op de hervormingen in heel ons werelddeel. De strijd van de democratie tegen het eenzijdig gezag was, wat hier te lande de patriottische beweging tegen de regenten aangaat, slechts een storm in een glas water tegenover de geweldige revolutiën elders, bij name in Frankrijk, losgebrosken. Een nieuw begrip, een hooger menschelijk bewustzijn was overal op den voorgrond getreden. Sinds lang, in den loop van jaren, had het den tijd gehad, eerst om zich als

idee te ontwikkelen, daarna tot overtuiging zich te vestigen, toen als openbaringen in boeken en hoorbare klanken van den een tot den ander over te gaan, eindelijk zich te doen gelden kordaat en gebiedend als een eisch. Het was de mondigheid van het volk die zich toonen ging. Lang genoeg blind geschitterd door den luister van een kroon als die van een Lodewijk XIV, slaafachtig gebogen onder grootere of kleinere schepters van hooggezetenen, was men zich gaan afvragen: waartoe die eenzijdige heerschappij?, en waren de onderdanen, tot heden toe als afhangelingen bejegend, gaan snakken naar verlossing van het willekeurig hun opgelegde en zoo zwaar gemaakte juk. Op het jonge Amerika werd door velen gestaard als op een nieuw paradijs. Het oude regeeringsstelsel van Europa was gewogen en voor de toekomst te licht bevonden; de vorstelijke tronen hadden hechter grondslagen noodig dan de vermolmde steunsels van een braveerende adel. Waar de opgeblazen gebieders van dit werelddeel niet hooren wilden naar de wetten van natuur en rede, door aan de natiën te geven wat haar toekwam: vrijheid van stem en deelneming aan het politieke leven, daar zou later het schavot van een Lodewijk XVI het maar al te schrikkelijk te zien geven, tot welke uitersten het tarten der menigte leiden kon. Afschuw van alle dwingelandij, hunkering naar betamelijke, ook door een volksvertegenwoordiging gewaarborgde vrijheid, rechtvaardigheid voor alle vrijgeborenen: deze beginselen, van lieverlede in aller burgeren boezem gerijpt, wijsgeerig ontwikkeld door bezadigde mannen van wetenschap, toegegeven door onpartijdige staatsmannen, aangewakkerd, in verschillenden vorm, door volksleiders, zouden al meer en meer weerklank vinden bij de ontevredenen, verscherpt worden door bittere ervaringen, en zich eindelijk baan breken als de profetie van een hervorming, die wel verschoven, maar door geen bevel of macht van wapenen kon verhinderd worden.

Dat was ook, en in geen geringe maat, het geval in onze kleine republiek, waar de kamp om vrijheid van geweten en om eigen zelfstandig volksbestaan zooveel bloed en vol-

harding had gekost. Met reden had men mogen verwachten, dat althans gaandeweg aan de vorderingen van den burger te gemoet zou gekomen zijn. Helaas, de zwakke prins, overheerd door zijn aristokratische mederegenten, die geen duimbreed van hun glans en gezag verkozen afstand te doen, trotseerde het verlangen van de kern der natie en keerde de gemoederen willens en wetens van zich af. Hier en daar kwam de teleurstelling van woorden tot daden. De patriotten, in eigen grenzen niet de bevrediging vindend die zij verlangden, sloegen des te gretiger het oog naar het verleidelijke Frankrijk en staken al vijandelijker het hoofd op tegenover de aanmatigingen van 's prinsen aanhang.

Zulk een tweedracht was te betreurenswaardiger, naar gelang zij zich niet beperkte tusschen persoon en persoon, maar zich toonde tusschen stad en stad, tusschen provincie en provincie in haar geheel. Zoo stonden, bij voorbeeld, in 1786 de vrijgezinde staten van Holland lijnrecht tegen die van Gelderland over, omdat de prins-stadhouder, te gelijk kapitein-generaal, 's lands krijgsmacht gebruikt had om de steden Hattem en Elburg te tuchtigen wegens haar patriotische neigingen. De aandrang tot feitelijk verzet tegen dezen politieken dwang was er te driftiger door geworden, en de mishandeling der beide steden en van het medebedreigde Utrecht werd hier en daar zoo hoog opgenomen, dat er van onderscheiden steden gewapende vrijkorpsen uittrokken om de benarde gemeenten tegen den stadhouderlijken overmoed te hulp te komen. Dermate waren de gemoederen daarover in gisting, dat, om een enkel staaltje aan te halen, omtrent dien uittocht van haarlemsche vrijwilligers staat aangeteekend, dat „aandoenlijk het gezigt was, toen dit detachement de stad doortrok. Vrouwen eerwaardig door rang en ouderdom omhelsden met eene moederlijke teederheid de jeugdige manschappen en zeiden hun met tranen vaarwel, terwijl anderen met de taal der hoogste vrijheidsliefde van die dagen hunne stadgenooten aanspoorden om ook henen te gaan en de gevaren te deelen.” — De vloek van den burgertwist hing over ons arm, ver dwaasd vaderland.

Des prinsen handelwijs had haar vergeldende gevolgen. In Holland, waar de patriotten in getal het sterkst waren, kwamen de gemoederen door deze eigenmachtige straoefening in hevige opgewondenheid. Onderscheiden gemeenten achtten het oogenblik gekomen om er haar verontwaardiging zonder omwegen over uit te spreken en richtten aan de staten dezer provincie in naam der burgerlijke vrijheid een ernstig adres, dat dezen er bij de generale staten op zouden aandringen om den prins in zijn waardigheid als kapitein-generaal te schorsen: onafhankelijke ingezetenen mochten niet door soldatendwang in hun vrije meening belemmerd worden. Men ging nog verder. In het begin van het volgend jaar 1787 vestigden zich schier in alle gemeenten in Holland, dorpen zoowel als steden, onder den naam van leesgezelschappen, vereenigingen, waar het onhoudbare van 's lands toestand open en rond besproken werd. Zij stelden zich onverholten ten doel: de grondwettige uitroeiing van alle misbruiken, de formeele beperking van de macht des stadhouders, en het verkrijgen van een betamelijk aandeel voor het volk in de bestiering van 's lands belangen; het laatste door de vordering van een representatieven regeeringsvorm, waarin vertegenwoordigers, door de natie gekozen, zitting en stem zouden hebben. Gelijktijdig werden door de vroedschappen, op eigen gezag, — en tegen de tot nog toe heerschende macht van benoeming door den stadhouder — de plaatselijke schutterijen hervormd, en de leden der vroedschap naar de keus der burgerij hier en daar vervangen door vrijgezinden. Men begon alvast met de daad-zelve, en wachtte daarop de latere goedkeuring der hooge regeering in.

Deze nogtans bleef ten eenenmale uit. Het was als aan eens dooven mans deur geklopt; de regenten hadden geen oor voor de stemmen hunner ondergeschikten. Dat dit hooghartig stilzwijgen algemeene ergernis wekte ligt voor de hand, evenzeer als dat de patriotten er partij van trokken door den hoog opgevijselden raad, om nu toch eindelijk bij deze onhoudbare staatsgeschillen de zoo welwillend aangeboden tusschenkomst der franschen dankbaar te aanvaarden.

Al de oordeelvellingen over deze aangelegenheden werden verspreid door middel der gedweeë drukpers. Krachtige uitspraken werden niet gespaard, klinkende woorden volop gebezigd, hatelijkheden niet ontzien, vuilaardige schimp en spot te baat genomen: een straatschandaal met papieren schroot zoo hevig, dat zelfs de staten van Holland, hoe zelve ook deelnemend in de zucht naar verandering, het raadzaam achtten om opnieuw, bij publicatie van 22 november, te waarschuwen tegen „het stellen, schrijven en verspreiden van lasterlijke, logenachtige en honende papieren en geschriften, op poene van naar alle rigeur van regten te zullen gestraft worden.” — Iets vroeger hadden de staten van het prinsgezinde Gelderland het nog zwaarder opgenomen. Hun plakkaat van 1786 spande, wat uitgebreidheid en heftigheid aangaat, de kroon. Het kreeg daarom dan ook in de wandeling den naam van „het bloedplakkaat” en werd hier en elders ten schimp met roode letters nagedrukt¹⁾. „De Staten des Fürstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen” — zoo stond er — „deden te weten, dat sinds langen tijd eenige onrustige geesten een schandelijk misbruik hadden gemaakt van de gewone couranten, welker aantal men buitengewoon vergroot had, en van tal van andere geschriften door daarin artikels te plaatsen, waarin op de eerroovendste en onwaarachtigste manier allerlei personen en daden werden afgeschilderd. Waarschuwingen hadden niet gebaat, en nu vorderde derhalve hun eed en plicht en al hetgeen zij aan God, den Lande en aan de Nakomelingschap verschuldigd waren, dat zij tot wering daarvan in tijds de noodige middelen ter hand namen. Te dien einde hadden zij de voorzieningen beraamd, waardoor zij onder Gods zegen de verleidingen der Courantiers en andere Schrijvers begeerden af te keeren en de licentie der drukpers te toomen. Zij vertrouwden dan ook, dat die goede In- en Opgezetenen, die zich tot nog toe

1) In de bibliotheek onzer Vereeniging is zulk een bloedroode nadruk bewaard. Hij is te vinden in de kostelijke verzameling *Stukken betreffende de vrijheid van drukpers*, saamgebonden in twee perkamenten banden, N°. 638.

plichtmatig hadden gedragen, hen niet zouden noodzaken om ook tegen hen gebruik te maken van de macht die hun van Gode verleend was om de wrevelmoedigen en ongehoorzamen te tuchtigen. En ofschoon zij nooit eenige intentie hadden gehad om de licentie der drukpers te beteugelen, wanneer die op een betamelijke wijs tot voorstand der burgerlijke vrijheid, ontdekking van waarheid en aanmoediging van deugd en oprechte vaderlandsliefde wierd gebruikt, zoo zagen zij zich nogtans daartoe thans gedwongen „daar veele van de Couranten en andere Geschriften nog telkens inhouden aanstotelijke en beledigende berigten en aanmerkingen omtrent buitenlandsche Mogendheden niet alleen, maar dat daar in ook de Heeren Staten Generaal dezer Vereenigde Nederlanden, de Heeren Staten der andere Provinciën, zoo wel als Wij, den Heer Erfstadhouder, de Collegiën van Politie en Justitie, mitsgaders de Leeden en Ministers van dezelve, voorts hunne Resolutien, Brieven, Advisen, Vonnissen enz. op eene leugenagtige en lasterlijke wijs, met verzwijging der waare omstandigheden van tyden en zaaken, worden geplaatst, en dat alzoo die Courantiers en Auteurs van andere tijdschriften, zig tegen alle reden en billykheid opwerpen als de hoogste Richters, zo over de Souverainen zelve, als over de door Hun ingestelde Collegiën en Vergaderingen, ten einde dezelve gehaat te maaken, de Vryheid in het adviseren weg te neemen, 't misvertrouwen aan te kweeken, de tweedragt die men, hoe langs zo meer in deeze Provincie tragt te zaayen, te vermeerderen, en dus de hoop op herstel van rust en eensgezindheid tusschen de Ingezeten te veydelen.” Weshalve zij goedgevonden hadden, „onder adhaesie van hun successive Publicatien en Placcaten tegen de Pasquillen en Lasterschriften, speciaal die van 31 July 1781 en 3 Mei 1783, te ordonneeren en te statueeren :

I.

Dat aangezien binnen deeze Landschap geene Couranten, Gazettes of zoortgelyke Nieuwstydingen tot nog toe worden gedrukt, maar dat dezelve uit andere Provincien, als na-

buurige Landen, worden ingevoerd, en aldus uitgegeeven en verkogt, niemand eenige Couranten, Gazettes of andere publique Nieuwstydingen, in wat taal of onder wat titel, zal mogen uitgeeven of verkoopen, zonder daar toe altoorens schriftelyke permissie te hebben verkregen van de respective Magistraten in de Steeden, en van de Hoofd-Officieren op 't platte Land, ter plaatse van elks woninge, en ook niet langer dan gedurende deeze permissie, op eene boete van Duizend Guldens.

II.

Dat vermits inzonderheid de *Zuid-Hollandsche*, beide *Nederlandsche*, *Vaderlandsche* en *Historische Couranten*, de *Post van den Neder-Rhijn* en *Politike Kruyer* zedert eenigen tyd byna gewoon werk hebben gemaakt, om met afwyking van het oorspronglyk oogmerk en wettige instelling, waar toe diergelyke Geschriften zouden moeten dienen, en dus in plaatse van te bevatten binnen of buitenlandsche nieuwstydingen, tans meerendeels zyn opgevuld met Brieven en aanmerkingen over de Publique zaaken, ook dikwijls met valsche en oproerige beschuldigingen, zo tegens Overheeden als byzondere Persoonen, deshalven bij deezen op het ernstigste word verboden, dat bij provisie en voorbehoudens Onze verdere dispositie omtrent alle andere Nieuwspapieren, als by tyd en wylen bevonden zullen worden in het zelfde Cas te vallen, als deeze hier boven uitgedrukte Geschriften, binnen deeze Provincie niet zullen mogen worden uitgegeeven, of verkogt, of ter publique leezing zullen mogen worden voorgelegd, op eene boete van Duizend Guldens voor de eerste reyse, en van Drie Duizend Guldens voor de tweede reyse, boven en behalven, zo wel voor de eerste als tweede reys, van bannissement of andere arbitraire straf naar omstandigheden van zaaken.

III.

Dat, bij aldien de voorsz. persoonen de respective Boeten hier in vermeld niet zouden kunnen betaalen, dezelve met

geesseling, bannissement of confinement naar omstandigheden van zaaken zullen moeten gestraft worden.

„Beveelende voorts alle officieren en Magistraaten aan de Executie van den inhoud van deeze Onze Publicatie in allen opzigten de hand te houden, als meede, dat zy in conformiteit van Onze vorige Publicatien met alle vlijt en waardigheid waaken tegen 't maaken, drukken en uitgeeven van allerley Pasquillen en eerrovende Libellen, auctoriiseerende wyders den Hove Provinciaal in 't generaal, om wanneer eenig andere, dan de boven genoemde Nieuwspapieren, bevattende zoortgelyke verbodene zaaken, en ook de reeds genoemde onder eene andere benaaming of gedaante mogten te voorschyn komen, daar tegens meede conform Onze intentie, hier boven vervat, te voorzien.”

Niet zoo spelende met duizenden guldens en geesseling, maar toch in dergelyken zin, handelden andere provinciale staten en ook ettelijke gemeentebesturen.

Intusschen, al bleef de gehoopte goedkeuring op de nieuwe verordeningen der gemeenten van hoogerhand uit, voorloopig was er een zekere voldaanheid, dat men de steden in haar doen en laten ten minste onbelemmerd haar gang liet gaan. Het werd zelfs voor een eersten stap tot verzoening gehouden. Voor een oogenblik was de kalmte teruggekeerd, toen gansch onverwacht in 1787 al deze vooruitzichten verdwijnen moesten door het plotseling verschijnen van een pruisische legermacht, hierheen gezonden om, des noods met geweld van wapenen, den prins-stadhouder in zijn gekrenkte waardigheid te herstellen. De patriotten, die gewaand hadden dat deze soldatenhulp, hun ten behoeve, zeer zeker uit Frankrijk was opgedaagd, zagen zich in hun vurigste hoop teleur gesteld; de prinsgezinden juichten om dezen als uit den hemel gedaalden bijstand met onstuimig en baldadig rumoer, thans van hun zijde in een nieuwen stroom van schotschriften zich luchtende en viktorie kraaiend over de zoo heimelijk beraamde nederlaag hunner vijanden. De spanning werd dreigend, hartstochtelijk dreigend, en zeker zou het tot een bloedigen

burgeroorlog gekomen zijn, indien niet de nieuwe schutterijen, hoogst lofwaardig, al het mogelijke hadden gedaan om de wraakgierigheid aan den eenen en de plunderzucht aan den anderen kant in te toomen.

Het was den pruisen met hun zending ernst. Overal waar de geringste geest van verzet zich uitte, stond de overmacht van het geweld tot onderwerping klaar. De vreemdelingen hadden niemand of niets te ontzien; zij hadden zich niet te storen aan verschil van opvatting van vaderlandsliefde; zij hadden alleen opstandelingen te dwingen tot gehoorzaamheid. Den patriotten sloeg de schrik om het hart. Bij gansche scharen weken er naar Frankrijk uit, troost zoekend bij hun trouwelooze broederen. Zij, die om den broede gedrongen waren in het land te blijven, waren voorloopig tot zwijgen en dulden genoopt. De restauratie zegevierde, en de oude regenten namen schier nog hooghartiger dan vroeger de teugels weder op. Wat patriotsgezinde besturen op eigen gezag hadden hervormd werd te niet gedaan en vervangen. Vroedschappen en schutterijen werden op hoog bevel ontbonden en op den ouden voet hersteld. De hekken waren gansch en al verhangen; den onderdrukten bleef niets anders over, dan, al was het met makkende harten, stil te zijn en zich te vleien met de hoop, dat wellicht, op aandrang der hollandsche uitgewekenen, een fransch leger zou opdagen om de gehate pruisen naar eigen grenzen terug te drijven.

Hetgeen vaak zoo laf gebeurt, vertoonde zich ook thans: voor den tijdelijken overwinnaar werd deemoedig de knie gebogen. De provinciale staten huldigden den herstelden stadhouder; de stedelijke besturen zwaaiden hem wierook toe. Het was of ieder magistraat het den ander zocht af te winnen in vleierij. Er werd gevlagd, geillumineerd, feestgevierd allerwege. Bovenal het gepeupel danste een wildendans. Wie geen oranjelint droeg had het kwaad te verantwoorden. Maar terwijl de prinsgezinden pronkten met hun W, hielden de patriotten als met de wolven meê, hun leus voor vrijheid getrouw met een V van gehuicheld-oranje. Ook

dagteekent uit die dagen het versiersel der keeshondjes als heimelijke herkenningsgroet. Koortsachtige opgewondenheid naast afgesproken veinzerij, alom.

Het kon niet uitblijven, of ook thans weder, en zelfs meer dan ooit, moest de drukpers in de plaats treden van het gesproken woord. Was aan ieder, die de gespannen stemming waagde te verergeren, het spreken verboden, de pers was daar, om in de behoefte aan uiting naar hartelust te voorzien. Een wolk van pamfletten brak los over de bitterkranke republiek ¹⁾. Het gekrieuw tusschen oranjeklanten en keezen was tot de onderste lagen der maatschappij doorgedrongen. Beiden hadden hun voorvechters in de achterbuurt even fel als in de wijken der beschaafderen. De taal was er niet kiescher op geworden; integendeel, de straattaal liet zien hoe rijk zij wezen kan. De grofste uitdrukkingen waren niet grof genoeg, en hij die in onze dagen in deze literatuur het oog slaat, legt haar weldra ter zijde uit walging voor haar schooiersvorm en smerigheid. Toch vonden deze libellen bij duizenden hun weg, hoe vinniger hoe liever, den eenen tot ergernis, den anderen tot koren op zijn molen.

Welk een gelegenheid voor provinciale en stedelijke besturen, om van hun ijver ter handhaving van de pas herstelde regeering te doen blijken! Het hoogbewind moest zien, tastbaar zien, hoe de magistraten zich bevljtgiden om de restauratie, dat wil zeggen de pruisische inkwartiering, te eerbiedigen. Resolutiën en decreten prijkten weër te aller plaatse aan muur en schutting, om den volke te verkondigen, hoe gelukkig het zich gevoelen moest en hoe de uit-

1) Prof. Jorissen (*De Gids*, november 1889, blz. 264) schat het getal pamfletten uitgegeven tijdens het stadhouderschap van Willem V op 20.000. Dat kan niet anders dan een in goed vertrouwen opgeraapt cijfer zijn. Hoe overgroot de toevloed ook geweest moge zijn, voor afzonderlijke *titels* is het niet denkbaar: het zou bijna 1000 's jaars geweest zijn; voor het getal *afdrukken* in het algemeen is het véél te weinig. Er bestaat nog geen volledige lijst van die geschriften; zij kan eerst bij benadering opgemaakt worden, wanneer de verschillende verzamelaars daartoe samenwerken.

spattingen der drukpers evenmin zouden geduld worden als elk oordeel omtrent de almacht der edel achtbare grootheden. Nu eenmaal het onbepaalde gezag weêr koning kraaide, moest elke kritiseerende mond gesnoerd, elke gevaarlijke pen verstompt, elke boekwinkel door politiedienaren bewaakt worden, wel het meest daar, waar, in welken vorm ook, woorden werden verkondigd die stof gaven tot denken, tot twijfelen, tot het voortplanten van pas verijdelde vrijheidsdroomen. Zelfs Amsterdam, het hooghartige Amsterdam, ging ditmaal voor in het verbod van de vrije verspreiding van drukwerken, niet slechts in algemeene termen, maar met opgaaf bij namen ¹⁾. In 1788 werd daar aan alle boekverkoopers toegezonden het volgende bevelschrift:

1) In de bibliotheek onzer Vereeniging ligt (in handschrift) een „*Lijst der VERBOODENE BOEKEN EN NIEUWSPAPIEREN, sedert het jaar 1753, volgens Notulboek van 't Boekverkoopers Gilde te Amsterdam.* — Wij deelen haar hier meê, zooals zij daar ligt, ook met reeds vroeger vermelde titels.

1753. 7 Februarij. *Request gepresentert aan de Staten van Utrecht, ten nadesse van Jan van Wieringen, Burgemeester, door eenige Inwoonders der stad Wijk.*

7 Meij. *Een gedicht op Burgemeester de Dieu.*

21 Augustus. *La Voir des Persecutés. Cantate précédée d'un Discours aux Protecteurs de l'Innocence.* Imprimé chez La Case.

1754. 22 Februarij. *Pertinent Verhaal wegens hetgeen gebeurt is bij het begraven van D. Raap.*

5 Maart. *Onzijdige vijfdeedige Beschouwing omtrent het begraven van D. Raap,* gedrukt te Leijden bij Luzac.

14 Maart. *De Groninger Nouvellist van de maand Februarij 1754.*

1757. 24 Junij. *Histoire de Robbert François Damiens,* bij La Cazes gedrukt.

29 Junij. *Al het geen betreffende is de Historie of den Persoon van R. F. Damiens.*

20 Julij. *Alle ongeprivilegeerde Nieuws-Tydingen.*

2 Augustus. *Missive uit Hanover, gedateert 25 Julij 1757,* gedrukt bij J. Van Hoogstraten.

5 Augustus. *Lofreden, ter eere van den Heer C. J. van der Lijn,* door Pieter Foppens, Visboer van Zandvoort.

20 September. *Al 't geen betrekkelijk is de Verschillen rakende Dns Kulekamp en Dns Tijken.*

1758. 5 September. *Efraim Justifié.*

Brief van den Prins van Pruizen aan den Koning zijn Broeder.

Antwoord van den Koning aan den Prins zijn Broeder.

De Middelweetsche Courant, bij Ruijs gedrukt.

„Door order van mijne Heeren van den Gerechte, wordt aan alle Gildebroederen ten allerernstigste aangezegd, zich te wagten voor het doen drukken, uitgeeven of verkoopen van

- 16 November. *Schuitpraatjes tusschen Burger, Boer en Advocaat.*
 10 December. *Een gedicht genaamd De klagende Zee over Neerlands verwoest wordende Scheepvaart*, gedrukt bij H. v. Werven.
 19 December. *Een dito. De klagende Hollander*, gedrukt bij Ternaten.
 „ *Een dito. Benschicht de fortuin in het kaartspel altijd jas.*
 1759. 3 September. *De Utrechtsche Boekzaal*, opgehaald.
 1760. 28 Februarij. *Bekening van W. H. Lucke van Mr Gallisch.*
 4 Maart. *Oeuvres du Philosophe de Sans Souci*, gedrukt bij Schneider.
 6 „ *Sehertsende Woordenboek*, bij Baalde.
 4 April. *De Utrechtsche Boekzaal*, nog nader verboden.
 29 Mei. *Poesies diverses*, bij Schneider gedrukt.
 1760. 30 Meij. *Species facti, rakende de geocroijeerde Geldersche Kerk en Academie-Boekzaal van Europa.*
 26 Augustus. *De Christelijke Godsdienst zonder Bijgeloof*, bij A. v. d. Kroe gedrukt.
 1761. 20 Junij. *Historisch Verhaal van 't voorgevallene tusschen Jonker Onno Zwier van Haren en Zijn HoogEd. Dogters, derselver Mannen en families.* Door een vrije Penne.
 13 Augustus. *Historie van Mevrouw de Hertoginne van Pompadour.* Te Rommel bij Kanneman gedrukt.
 17 Augustus. *De Sententie van de Heer Deelen van Schoonenburg*, bij denzelven gedrukt. ('t geen Haar Ed. Groot Achtb. niet gaarne zagen dat verkogt wierd.)
 23 Augustus. *Beëdigde Instructie voor den Heere Prince Louis van Wolfenbittel*, in folio.
 1762. 20 Julij. *Principes du droit Politique*, par J. J. Rousseau, gedrukt bij M. M. Reij 1762 (waar omtrent Reij antwoordde, dat dewijl hij wel voorzag dat omtrent 't verkopen van 't gemelde werk swarigheid zou kunnen ontstaan, hij dezelve buiten 's Lands gezonden had.
 20 Julij. *Emile*, par J. J. Rousseau.
 November. *Les Ballets.* Poëme, in 8°.
 1763. 29 September. *Naamlijst der voornaamste Kooplieden van de Stad Amsterdam, wier Comptoirs bij de Tegew. Crisis van saaken zijn staande gebleeven.*
 23 October. *De Laplandsche Comique en Satirique Courant*, bij Kok gedrukt.
 1764. 28 Januarij. *Nieuwe Memorie en andere geschriften rakende het different tusschen de groote meerderheid der Predikanten der Nederduitsche Gereformeerde Gemeente der Stad Dordrecht ten eenre en D^{us} Johannes Bareuth ter andere zijde, mitsgaders het different tusschen gemelden D^{us} Bareuth ten eenre en D^{us} Kluit, predikant op den Hidsart ter andere zijde, als tot het vooren gemelde different relatie hebbende.*

zekere blaadjes, genaamd: *De hedendaagsche Prater*; — *De Praatmoër*; — *De Praatvaâr*; — *De Nieuwsverteller*; — *Louw en Krelis*; — *Grietje en Diewertje*; — *De Snapster*; — *Jaap en Teunis*; — *Hendrik en Cornelis*, of andere dergelijke blaadjes, waar in eenige Kerkelijke of Politieke bedenkingsen voorkomen, of Magistraats-Persoonen of particulieren beledigd worden.”

Kort daarop werd dit verbod ook aangezegd, omtrent *De Voogd bedrieger en bedrogen*; — (Mirabeau), *Aux Bataves sur le Stadhouderat*, en de vertaling daarvan in het hollandsch; — *De gevonden Brieven met Patriottische Stukken*; — *De uitgeweeke en mishandelde Patriot, tot moed en bedaardheid aangespoord, en het gewis bederf van het trotsche Orange en van de Heerschezugtige Aristocraten voorspeld*; — *Hoe grooter hoop hoe kwaader koop*, door een gevlugte Pa-

4 April. *Memorien van de Ridder d'Eon de Beaumont betrekkelijk op de Negotiatien in Engeland, waar mede hij gedurende zijn Ministerie aldaar is belast geweest.*

24 Augustus. *Anecdotes Russes, ou Lettres d'un Officier Allemand à un Gentilhomme Livornien. Ecrite de Petersbourg en 1762.*

24 Augustus. *Temps du Regne et detronement de Pierre III Empereur de Russie, recueillées et publiées par de la Marches.*

24 October. *Pièce d'une traduction, d'une qui a paru il y a quelque tems dans un papier Anglois sous le titre de Remarques des Anglois sur une certaine Manifeste.*

30 October. *Dictionnaire Philosophique Portatif. Londres 1764.*

1765. 19 Januarij. *Lettres Ecrites de la Montagne, par J. J. Rousseau. Amsterdam, Reij, 1764.*

14 Junij. *Boeken of Geschriften onder zommige Roomsgezinden, over zeker Concilie in den jare 1763 te Utrecht gehouden, met de gevolgen en aankleve van dien, betrekking hebbende tot de tegenwoordige Geschriften, in wat taal het zoude mogen wezen.*

1 Julij. *La pure Vérité. Lettres et Mémoires sur le Duc et la Duchesse de Witsenberg 1765.*

1771. 16 Augustus. *Deductie der redenen op welke de provincie van Frysland fundeert haar Versoek en pretentien om in hare quoa in de Generaalslasten verligt te worden.*

1772. 10 Februarij. *Le Gazettier Cuirassier.*

1773. " *Mémoire contre le jugement du 12 Juillet dernier par le Conseil de Guerre.*

1776. 13 September. *Mémoire d'une reine infortunée.*

triot; — *Voor de Hollandsche Emigranten*; — *De Patriot in Eenzaamheid*; — *Staatkundige Fabelen en Vertellingen*; — *Praalbed voor den Vader des Vaderlands*; — *Smeekschrift aan Nederlands Debora*; — *De gelukkige Emigranten, of de kleine Volkplanting in het Zuiden*, door Jufvrouw W. C. L. en uitgegeeven door G. Paape; — *Gevonde Brief tusschen Amersfoort en Utrecht*; — *Onpartijdig onderzoek bij wien het Regt der Opperste Magt bestaat*; — *Ismaël*; — *Précis historique de la Révolution, qui vient de s'opérer en Hollande*, par une Patriote Hollandaise ¹⁾.

Werd hiermede de boekhandel in de hoofdstad in zijn vrij verkeer verkort, veel erger maakte het de vroedschap van Haarlem, geheel in tegenspraak met haar denk- en handelwijs van vroeger. Haarlem stond bekend als een der meest patriotschgezinde steden van het land. Het had die overhellende neiging niet verborgen, en was evenmin ontkomen aan de haspelarijen die daarvan het natuurlijk gevolg moesten zijn. Integendeel, Haarlem was in dit opzicht een der rumoerigste steden geweest. Al de stormpjes, die er heengevaren waren over de steden in zijn nabuurschap, Amsterdam, Leiden, 's Gravenhage, Rotterdam — hoe oneenig in politieke denkwijze — vonden nu en dan een weêrvlaag in de hoofden en gemoederen der haarlemmers. Naar giinds en her geslingerd lieten zij zich meêvoeren, te driftiger naar mate in een kleine stad tegenstanders elkaâr vaker plegen te ontmoeten dan op een uitgestrekt terrein, en er alzoo des te meer gelegenheid is tot kwade luim en botsing. Gedurige wrijving geeft vuur, ook onheilig. En zoo waren deze oorzaken, even als zoo vele bijkomende, een aanleiding te meer, dat Haarlem zich wel wat heel woelig mengde in den strijd, dien het veel verstandiger gedaan had zooveel mogelijk te vermijden, en den daarmee verdanen tijd te besteden aan het herstel van zijn vervallen fabriekswezen en handel, bovenal aan het bewaren van zijn kalmte aan eigen haard

1) Vervolg op Wagenaar XXI, blz. 38.

en harmonie in eigen familielevens. Maar daarvan was in deze kwade jaren weinig spraak; men teerde op het overgegaarde, deed zijn dagtaak met sleur, en leefde voor het overige in de clubs en vereenigingen, waar politieke redekavelarij schering en inslag was.

Zoo stond Haarlem dan ook bij de hooge regeering met een zwarte kool aangeschreven. Het verdiende dat. Bij alle oproerige bewegingen had het zich tegen de stadhouderlijken verklaard. Nog laatstelijk, in 1784, was het medeplichtig geweest aan de verwijdering van den hertog van Brunswijk. In 1786 was het onder de steden geweest, die erop hadden aangedrongen, dat — gelijk zij zich schriftelijk uitdrukten — „den verwaasden” prins het kapitein-generaalschap en zijn invloed op de militaire zaken wierden ontnomen, en had het zijn vrijwilligers uitgezonden naar Utrecht om tegen de stadhouderlijke troepen, ter tuchtiging der geldersche steden bestemd, over te staan. In 1787 was het voorgegaan in de beweging tot een grondwettige bestrijding van de misbruiken en tot een betamelijken invloed van het volk op zijn regenten¹⁾. In hetzelfde jaar had het zijn eigen schutterij opgericht en zijn vroedschap hervormd. En altoos was het een der steden geweest, vanwaar de heftigste patriottische geschriften waren uitgegaan. Het had dus nog al wat op zijn rekening. Ook had het ondervonden, dat het daarvoor te boeten had. Het was den ingezetenen geen geringe grief, toen, het gezag van den prins opnieuw gevestigd zijnde, hun werd aangezegd, „dat er op 15 januari 1788 twee afgezanten van Zijne Hoogheid ter stede zouden verschijnen om de wenschen der burgerij aan te hooren en daarna „een nieuw beleid van zaken te vestigen.” Zelfs de prinsgezinden maakten zich tegen deze komst beangst en duchtten, wie kon berekenen welke, ingrijpende veranderingen. Wel wetende wat zij hadden, maar niet wat zij te krijgen stonden, richtte vooraf een zeventhonderdtal inwoners een eerbiedig adres aan

1) Zie prof. Fruin, *G. K. van Hogendorp en de omwenteling van 1787*, in *De Gids*, 1867, I, blz. 62.

zijn hoogheid, waarin zij, onder allerlei vleierij, smeekten dat het tegenwoordig stadsbestuur onveranderd zou mogen aanblijven. De stadhouder, of liever zijn aristokratische raadgevers, had anders besloten. Bij een prinselijk antwoord van 18 februari, waarin de haarlemmers niet weinig werden doorgehaald over hun oproerige gezindheid en daden, werden alle mannen van gezag uit hun betrekkingen ontslagen en werd een nieuw personeel aangesteld dat het volle vertrouwen der hooge overheid had, en wel met den bepaalden last „om een wakend oog te houden op de gedragingen van aanleggers en bewerkers van onwettige en buitensporige ondernemingen, mitgaders van zoodanige suspecte personen, welke hunne onrustige en gevaarlijke sentimenten hebben getoond of toonen zouden.” De hooge regeering ging in haar willekeur zelfs zoo ver, dat zij, toen zij geen voldoende aantal prinsgezinden onder de haarlemsche bevolking vinden kon, een tiental vroedschapsplaatsen deed bezetten door personen van buitenaf, die te Haarlem zouden komen wonen. Deze inbreuk op de stedelijke privilegiën, de ontwapening en vernieuwing der schutterij, de eed van onderwerping en getrouwheid, waaraan alle burgers die eenig bedrijf uitoefenden, hoe gering ook, zich moesten onderwerpen, de ontbinding en verandering der kerkeraden, dat alles was voor heel Haarlem zoo pijnlijk, dat een algemeene wrevel de overhand kreeg, een wrevel die zich al aanstonds uitte in de flauwheid bij de gedwongen illuminatie op 8 maart, en die nog sterker zich toonde, toen de prins met zijn gezin in augustus de stad met een bezoek vereerde, maar de voornaamste huizen als in rouw gesloten zag en de vorstelijke stoet bijna geen enkelen groot ontving. Deze daad van onbeleefdheid was trouwens veel minder gericht tegen den vorst zelve, wien men meer medelijden dan een kwaad hart toedroeg, dan tegen zijn onhebbelijke raadslieden, van wie de nieuwe staat van zaken was uitgegaan en aan wie men alzoo voor een groot gedeelte de schuld toeschreef ook van een zeer bezwarende belasting, welke alle niet gealimenteerde haarlemsche burgers, naar de verponding der

huizen, maandelijks moesten opbrengen ten behoeve van het onderhoud van krijgsvolk.

Deze reden tot gedeeltelijke verontschuldiging kon evenwel den prins moeilijk bekend zijn. Het kon niet uitblijven dat zijn doorluchtige hoogheid aan de stedelijke regeering haar gevoeligheid te kennen gaf over de meer dan koele bejegening bij zijn bezoek. De vroedschap besefte daar al het gevaar van en wenschte thans, bij de reeds ondervonden overheersching, ter elfder ure, de begane misdaad van de ingezetenen in alle nederigheid zooveel mogelijk goed te maken.

Waarschijnlijk om den slechten indruk eenigermate weg te nemen en te doen uitkomen, hoe ten minste het stedelijk bestuur gezind was de herstellende dwangregeering te wille te zijn, kwam dit op het denkbeeld, eerst om in de *Nieuwe Keur en Ordonnantie van het Boekverkoopers Gilde*, in september, een strenge bepaling op te nemen tegen het verspreiden van gevaarlijke politieke en kerkelijke geschriften, en spoedig daarop, in oktober, om een resolutie uit te vaardigen, waarbij alle boeken die het hoogbewind onaangenaam konden zijn uit zijn veste geweerd werden. Alzoo werd kort daarop aan het boekverkoopersgild toegezonden het volgend

„Extract uit 't Memoriaal van de Edele Groot Achtb. Heeren Burgemeesteren en Regeerders der Stad Haarlem.

Den 10den October 1788.

„Burgemeesteren en Regeerders der Stad Haarlem, in acht genomen hebbende, dat de Jongst afgelopen Troubles in deze Provincie niet weinig zijn aangezet en versterkt door de in dat ongelukkig tijdvak van tijd tot tijd uitgekomen Boeken, geschriften en Prenten, veelal in de waereld gebragt met de verfoeilijke oogmerken om de voorschreeve verschillen al meer en meer te doen veldwinnen, en langs dien weg de thans zoo gezegend herstellende Constitutie, zoo niet geheel en al om te keeren, ten minste altoos wankelend

te maaken: Dat de voorschreeve Boeken en verdere geschriften met zeer veel gretigheid in dien tijd bij veele Ingezetenen dezer Provincie en van deze Stad geleezen en gekocht zijn geworden, en mitsdien noch in veeler handen zijn. — Dat ontgenzeggelijk is, dat de voorschreeve Boeken en geschriften bij vervolg niet anders dan heimelijke oorzaaken zullen blijven waar door de thans zelf noch zoo ongelukkig heerschende partijschappen, veel al, niet alleen zullen blijven voortduuren, maar zelfs zullen voortgeplant worden. — Dat het mitsdien overeenkomstig met de pligt van elk Regent, en dienvolgens vooral van Ons, aan wien het politiek Opperbestier in deze Stad is aanbevolen, kan gerekend worden, dat gepaste middelen beproefd worden, om de voorschreeve verderfelijke voortgang tot aankweeking van partijschap, zoo veel mogelijk is, te smooren en weg te neemen. En dat ten dien einde geen beter weg open is, dan op de publicque verkooping van Boeken te beletten, het verkoopen van alle zodanige Boeken, Periodicque geschriften, en wat dies meer is, waar in de thans herstellde Constitutie en Regeeringsform dezer Lande op eenigerley wijze wordt getraduceerd, aangevallen, bespot of gehoond, mitsgaders eenige hooge Persoonen dezes Lands op eenigerhande wijze gehocqueerd, of in hunne Eer of goede naam eenigzins benadeeld worden.

Dat mitsdien ter bereiking van dit oogmerk, best moet geoordeeld worden, aan alle de Leden van 't Boekverkoopers gilde te interdiceeren, het doen drukken en uitgeeven van Catalogussen van te houden Boekverkooping alhier, zonder vooraf de geschreeven of geformeerde Catalogus van Boeken door Deken en Overlieden van het Boekverkoopers gilde te hebben laten examineeren, en dezelve door hen te doen approbeeren.

Hebben Hun Edele Groot Achtb., na deliberatie, om de bovengemelde redenen, goedgevonden en verstaan, aan de Leden van het Boekverkoopers gilde bij deze te verbieden, zoo als verboden wordt bij dezen, om het zij uit hunne winkels, het zij in publicque veilingen binnen deze Stad of

Jurisdic tie van dien, te verkoopen eenige Boeken, Periodique of andere geschriften, of Printen, welke zins eenige jaaren uitgekomen zijn, of verder te voorschijn zouden mogen komen, en waar in of de thans zoo gelukkig herstellde Regeeringsform, of eenige hooge Persoonen tot de Regeeringe dezès Lands behorende, op eenigerhande wijze getraduceerd, gehocqueerd, beledigd of gehoond worden; en zullen over zulks dezelve Leden van 't Boekverkoopers gilde gehouden zijn, alvorens dat eenige Catalogus van te houden Boekverkoopingen zal worden gedrukt of uitgegeeven, dezelve door Deken en Overluiden van hetzelfde gilde te doen exami-neeren, en, zonder derzèlver permissie dezelve niet vermogen uittegeeven. Wordende dezelve Deken en Overluiden bij deze gequalificeerd, en des noods gelast, om bij het exami-neeren van zodanige Catalogus scherpelijk toe te zien, alvorens de van hen verzogte permissie tot drukken en uit-geeven van een Catalogus te verleenen, dat op dezelve geene zoodanige Boeken of geschriften, noch Prenten, ge-vonden worden, eenigzins strijdig met hun Edel Groot Achtb. hier boven gemanifesteerde intentie; en ingevalle zij om-trent het een of ander mogten twijffelen, of het zelve al dan niet tot dit verbod behoord, zullen zij gehouden zijn, hun Edele Groot Achtb. intentie deswegens vooraf te komen verneemen.

Alles op poene, zoo ten aanzien der Overluiden, als ten opzichte der Leden, welke tegen deze Hun Edele Groot Achtb. Resolutie zullen hebben gehandeld, van zodanig te zullen worden gecorrigeerd als Hun Edele Groot Achtb., naa bevinding van zaaken, zullen oordeelen te behooren.

En worden wijders Deken en Overluiden van 't Boekverkoopers gilde binnen deze Stad geauthoriseerd en gelast, op de meest gepaste wijze aan alle de Leden van dit Gild, zoo die nu zijn, als die bij vervolg zullen worden aangenomen, van den inhoud dezer Resolutie kennis te geeven, ten einde dezelve nimmer eenige ignorantie zouden kunnen voorwenden; en voorts in hunne qualiteit op de aanhoudende nakoming dezès alzins te vigileeren. Ten welken einde

Copie dezer aan dezelve Deken en Overlieden van het Boekverkoopers gilde zal worden ter hand gesteld.

Accordeert met het Voorsz. Memoriaal.
G. V. A. SCHOUTEN."

Het gildebestuur achtte deze aanschrijving zoowel voor zich zelf als voor de leden vol gevaar. Zonder nadere aanwijzing wat àl of niet uit winkel of in veiling verkocht mocht worden, zouden zij ieder oogenblik bloot staan aan een dagvaarding en mogelijke „correctie”, onder welken vorm van boete of straf die laatste ook zijn mocht. Geen boekverkooper toch kon gerekend worden den inhoud van eenig geschrift zoo te kennen of te kunnen beoordeelen, dat hij zou durven instaan voor het meer of minder onschuldige op politiek gebied. Titels waren slechts uithangborden, en de minst beteekenende kon geniepige bedoelingen dekken. Ook kon men niet met zijn heelen voorraad en wat er dagelijks bijkwam naar het stadhuis loopen, om dien door de edele groot achtbaren te laten keuren en schiften. Alzoo was het een voor de hand liggend besluit van deken en overlieden om een brief te richten tot de stedelijke regeering met verzoek om een nauwkeuriger bepaling daaromtrent.

Daaraan werd voldaan met het volgende antwoord:

„Extract uit het Memoriaal van de Edele Groot Agtbaare Heeren Burgemeesteren en Regeerders der Stad Haarlem.

Den 9den Januarij 1789.

„Burgemeesteren en Regeerders der Stad Haarlem gehoord hebbende het schriftelijk verzoek aan Hun Ed. Gr. Agtb. gedaan door Deeken en Vinders van het Boekverkoopers Gilde binnen deeze Stad, ten einde te mogen obteneeren eenige explicatie van Hun Ed. Gr. Agtb. resolutie van den 10den October 1788, waar bij aan alle de Leeden van hetzelfde Boekverkoopers Gilde word geinterdiceert en

verboden, om het zij uit hunne winkels, het zij in publicque veilingen binnen deeze Stad of Jurisdietie van dien te verkoopen eenige Boeken, Periodicque of andere geschriften of Printen, welke zins eenige jaaren uitgekoomen zijn of verder te voorschijn zouden mogen koomen, en waar in of de thans zoo gelukkig herstelde Regeeringsform, of eenige hooge Persoonen tot de Regeeringe deezes Lands behoorende op eenigerhande wijze getraduceerd, gehocqueerd, beledigd of gehoond worden, ende dat ten einde de Leeden van het gem. Gilde meer specificq en bepaald zouden kunnen weeten, welke Boeken, Geschriften en Printen Hun Ed. Gr. Agtb. bepaaldelijk bij het neemen der voorsz. Resolutie hadden op het oog gehad, en zig daar na dienvolgens stiptelijk, en zonder eenige twijffel over te laten, zouden kunnen gedraagen, hebben Hun Ed. Gr. Agtb. na deliberatie goedgevonden en verstaan, tot nadere explicatie van Hun Ed. Gr. Agtb. bovengem. Resolutie van den 10^{den} October 1788 te bepaalen, dat onder het verbod bij de opgem. Resolutie gemeld zijn begreepen, behalven de Boeken en Geschriften bereids door Hun Ed. Gr. Mog. de Heeren Staaten deezer Provincie, bij Placaat verboden, en welke bestaande in de volgende, als

1. *Alle die tractaaten en schriften die in het Eerste deel van het Groot Placaatboek bladzijde 438 et seqq. vermeld staan*;
2. *Aanwijzing der Heilzaame en Politicque Gronden en Maximes van de Regeering in Holland*;
3. *Gulde Legendes van de Stadhouders*;
4. *De politieke Weegschaal*;
5. *Het public Gebed*;
6. *Alle de werken van Spinoza*;
7. *Alle de werken van Hobbes*;
8. *Alle de werken van Wolzogen*;
9. *Alle de werken van Crellius*;
10. *De Bibliotheca Fratrum Polonorum*;
11. *L'esprit de Mr. d'Arnauld*;
12. *De oude mode van de nieuwe Staat van Oorlog*;
13. *Alle de werken van Leenhof*;
14. *Alle de werken van Machiavelli*;
15. *Wijsgeerige twistredenen over de natuur van God*;
16. *De gepraedestineerde Dief*;
17. *Papekost, Geusekost, Jezuitenkost, Oude en Nieuwe kost*;
18. *De Neederduitse Keur-digten met de Vervolgen*;
19. *Het Digtkundig Praaltoneel van*

Neerlands Wonderen, 6 dln.; 20. *De Emile van Rousseau* ¹⁾; 21. Eenige werken van Voltaire; 22. *De Amsterdamsche Argus door Weyerman*; 23. *De Geschiedenissen van de Hertogen de Charteroux*; 24. *Aan het Volk van Nederland*; 25. *De gevonden Brief tusschen Utrecht en Amersfoort*; 26. *De Delfsche Courant van Fijnje van 1785 tot September 1787*; 27. *De Verlemsche, Schuurmansche en Vaderlandsche Couranten van die jaaren*;

alle de hier na volgende Boeken, Geschriften en Printen, te weeten:

De Heerszugt van het Huis van Oranje; — *Willem de Wraakgierige*; — *De Patriot op zijn sterfbed*; — *De Mercurius uit de Elizeesche Velden*; — Raynal, *Historie van het Stadhouderschap*, de nieuwe druk in 1786 uitgegeeven; — *De Bricven van Candidus*; — *De Post van den Nederrijn*, met de *Bijlaagen*; — *De Politicque Kruijer*; — *De Haagsche Correspondent*; — *Schets van een groot tafereel, of Bijlaagen tot de Historie van Willem de Vijfde*; — *Van der Capellen Regent, en de Schriften daar toe relatief*; — Price, *Over den aard der Burgerlijke Vrijheid*; — *Magazijn raakende de Militaire Jurisprudentie*, door Van der Kemp; — *Van der Kemp's Predikatiën op de Beedestonden*; — *De Adel*; — *Aanhangsel op „Willem Leevend”*; — Priestley, *Historie van de Verbasteringen van het Christendom*; — Steinbart, *Leere der Gelukzaligheid, bijzonder de Wijsgeerige Ophelderingen*; — Hume, *Wijsgeerige Verhandelingen*; — *De Leerstellingen van eenen heedendaagschen Deist*; — *Het Proces van de drie Koningen*; — *Hetzelve Boekje in het Fransch*; — *Le Partage de Pologne*; — Graswinckel, *Bijzonderheden nopens de Magistraats-bestelling te Haarlem*; — *Het Geldersche Zuijn*; — *Ecce Homo, of De Hertog op 't Rad*; — *De aangevullen Leeuw*; — *De Hollandsche Koe*; — *Het Engelsche Luipaard*.

1) Dit boek, hoewel vroeger hier te lande met privilegie gedrukt, werd in een vorig plakkaat op een boete van duizend guldens ten herdruk verboden, als „godloos, schandaleus, ergerlijk en profaan, strekkende om de onervaren jeugd van den eeuwigen weg ter zaligheid afteleiden.” Ook waren reeds vroeger al de werken van Voltaire verboden.

Benevens een partij anderen van dien stempel, die op het eerste aanzien genoegzaame blijken opleeveren tot welke eindens zij uitgegeeven zijn.

Alsmeede nog zodanige Boeken en Geschriften welke door Hun Ed. Gr. Agtb. op den 8sten October 1788 bereids verboden zijn en in de navolgende bestaan :

De Gevonden Brieventas met Patriottische Stukken; — *De uitgeweeken en mishandelde Patriot tot moed en bedaardheid aangespoort en het gewis verderf van het trotsche Oranje en van de heerszugtige Aristocraten voorspeld*; — *Hoe grooter Hoop hoe kwaader Koop*, door een gevlugte Patriot; — *Voor de Hollandsche Emigranten*; — *De Patriot in de Eenzaamheid*; — *Staatkundige Fabelen en Vertellingen*; — *Praalbeeld van den Vader des Vaderlands*; — *Smeekschrift aan Nederlands Debora*; — *De gelukkige Emigranten, of De Kleine Volkplanting van het Zuiden*, door Juffrouwe W. C. L. en uitgegeeven door Gerrit Paape; — *Aan de Batavieren over het Stadhouderschap*, door de Graaf de Mirabeau; — *Hetselve boek in het Fransch*; — *Ismael, Periodicq Werk*.

En laatstelijk ook nog de *Portretten* van alle zodanige Persoonen als zig in de voorgaande troubles hebben gedistingueerd en berugt gemaakt. —

En zal Copie deezes aan Deeken en Vinders van 't Boekverkoopers Gilde ter hunner narigtinge worden ter hand gesteld, met Last om alle de Leeden van derzelve Gilde van den inhoud deezes naar behooren te informeeren, opdat zij zig meede praecieselijk naar de voorschreeve Resolutie, zoo wel als na die van 10 October 1788 voor zoo verre dezelve door deeze niet word geëxpliceerd, gedragen zouden.

Accordeert met 't voorschreeve Memoriaal,
G. V. A. SCHOUTEN."

Op dit stuk, uit het haarlemsch gilde-archief, staat tot naschrift:

„Na het neemen dezer Resolutie is naderhand nog door Heeren Burgemeesteren verboden:

Lotgevallen der Krijgsgevangene Burgers; — Reisen van een Hollandsch Vlugteling; — Vermaaklijk Reisje van een gezelschap van Heeren en Dames; — Triumphzang aan de Fransche Natie; — Verhaal van de Omwenteling in Holland, door een gevlugt Patriot, te Parijs bij Dusème en Volland; — De Pruischen aangeklaagd voor de Vierschaar van Europa; — De Maagd van Orleans, in Noderd. vaerzen" 1).

Het was voor den boekhandel waarlijk geen kleinigheid, aan zulk een beklemming zich te moeten onderwerpen. Het zou evenwel met die dwaze vertooning nog erger worden.

Al heerschte er voor het oogenblik, onder den duim van het geweld, een schijnbare rust, de algemeene toestand in den lande was er alles behalve op verbeterd. Verreweg het meerendeel der burgerij juichte niet meê in die van bovenaf zoo opgevijselde „gezegend herstelde constitutie." Vooral, natuurlijk, van patriottischen kant, maar evenzeer van de tegenovergestelde partij, ging er, fluisterend of meer openbaar, menige stem op van teleurstelling en weezin. De

1) Omstreeks denzelfden tijd werd door de gemeentebesturen van Leiden en 's Gravenhage, als „prophaan, hoonend en lasterend voor het Huis van Oranje," verboden een boekje getiteld: *Het Prophetische Gesigt van den Ziender Joannes, beschreeven in het XIII Boek sijner Openbaringen, op de tegenwoordige aanmerkelijke Omstandigheeden en Zaaken toepasselijk.* Te Antwerpen bij J. F. Freinien. — Naar aanleiding van dit pamflet hield de hoofd-officier mr. A. Van Heusden in de leidsche vroedschapsvergadering een hoogdravend betoog over de gewetenloosheid der licentieuse schrijvers, „die zich aan God noch Zijn geboden stoorden en voortgingen in de serfneilykste bewoordingen met de bitterste kwaadaardigheid tegen het Vorstelijk Gezin hun zwadder uitteschieten." De spreker noemde naast het bovengemelde nog eenige andere „godlooze Stukjes van een doolend verstand" op, als daar waren: *De gevallen van een Keeshond. — De Pruischen gedagvaard voor de Vierschaar van Europa. — De bedaarde en vrijmoedige Nederlander. — Twee belangrijke Brieven over de omwenteling in Holland. — Het vrolijke Keeze in verdrukking. — Brieven van een gevlugte Hollander,* en stelde aan de vroedschap voor, dat deze zich toch tot de ed groot mogenden mocht wenden, opdat er van alle vierscharen in den lande de strengste executie op dergelijke schandalen wierd toegepast.

Over „rampen in den boekhandel" in het laatst der 18de eeuw gaf G. Van Rijn een reeks van opstellen in het *Nieuwblad* van 1889.

leiders der patriotten groeiden in dit algemeene misnoegen. In den beginne, bij den inval der pruisen, geheel uit het veld geslagen en zich wel wachtend om met hun gevoelens te koop te loopen, kregen zij onder de tegenwoordige gedrukte stemming allengs weêr moed en begonnen zij spoedig opnieuw met woord en gedrukte letter van zich af te spreken. Een aantal vlugschriften was daar alweder het gevolg van, natuurlijk naamloos en, even natuurlijk, gekruid met aantijgingen en scheldwoorden, het eene al vinniger dan het andere. Zelfs werden er, in weerwil van het strenge politietoezicht, andermaal ettelijke verspreid, waarop niet alleen geen naam of schuilnaam van den schrijver vermeld stond, maar ook die van drukker en uitgevers verzwegen werd. Niemand kon gissen waar zij vandaan kwamen, hetzij alweder des nachts onder de deuren geschoven, hetzij gestrooid langs den openbaren weg door personen die niet lezen konden en die ze, gelijk zij verhaalden, tot dat doel van vreemdelingen ontvangen hadden.

Tot die laatsten behoorde een geschrift getiteld *Antwoord aan den schrijver van den Vrijmoedigen Raad* ¹⁾, op welks eerste bladzijde, hetzij waar of valsch, als plaats van herkomst gedrukt stond: Haarlem, 1790. Aangezien in elk geval van dit boekje, bij de heeren in Den Haag, Haarlem de schuld kreeg en het ook blijkbaar voornamelijk voor de haarlemsche burgers bestemd was, nam de regeering dier stad deze gelegenheid waar om nogmaals, en wel op schitterende wijs, van haar ijver te getuigen door de volgende proclamatie:

„Mijne Heeren van den Geregte der Stad Haarlem, met de meeste verontwaardiging in ervaring gekomen zijnde, dat binnen deze Stad het licht ziet, zeker allervuiladigst,

1) Die *Vrijmoedige Raad* had zulk een grove tegenspraak waarlijk niet verdiend. Blijkbaar geschreven door een gemoedelijk predikant, bedoelde het boekje niet anders dan woorden van kalmte en verzoening te spreken tot beide tegenover elkander staande partijen. — Beide vlugschriften zijn te vinden op het haarlemsch archief en in de bibliotheek van dr. D. De Haan aldaar.

injurieus en seditieus Libel, ten titul voerende: *Antwoord aan den Schrijver van den Vrijmoedigen Raad aan de Inwoners van Nederland in 't algemeen, en aan de Burgerij van Haarlem in 't bijzonder*, Haarlem, 1790, *alom te bekomen voor vijf en een halve stuiver*, en nadien 'er tot nog toe de Auteur, Drukker, of Uitgever, niettegenstaande alle gedane perquisitie, niet van zijn kunnen worden ontdekt, en 'er echter Hun Edele Achtbare ten hoogste aan gelegen ligt, dat dezelve bekend worden, daar het voorsz. Libel is seditieus en injurieus, zoo voor den Souverain, als voor Zijne Doorluchtige Hoogheid den Heere Prince van Oranje, alsmede deszelfs Koninklijke Gemalinne en de Regeringe der respectieve Steden, en wel bijzonder voor de Magistraat en Regering der Stad Haarlem:

ZOO IS 'T, dat Mijne Heeren van den Geregte voornoemd, mits dezen beloven een premie van EEN HONDERD GOUDEN RIJDERS, aan den gene, die den Auteur, Drukker, of Uitgever van 't voorsz. Libel zal weten aantewijzen, zoo dat dezelve in handen der Justitie mogen geraken, en van het feit overtuigd worden; zullende des aanbrengrers naam niet alleen worden gesecreteerd, des begeerende, maar daar en boven aan denzelven toegezegd, ingevalle hij door zulks aantebrengen somwijlen van zijn brood of kostwinning mogt worden beroofd, van Stadswege, zijn leven lang gedurende, ofte tot zoo lang als denzelven eene behoorlijke kostwinning kan worden bezorgd, redelijk te zullen worden onderhouden¹⁾.

„Deze publicatie”, schrijft C. De Koning Lz. in zijn *Tafereel der Stad Haarlem*, „had het gewenschte gevolg niet; de Schrijver, zoo wel als de Drukker, bleef voor het wakend oog des geregts verborgen, waarover velen ten uitersten verheugd waren. Het boekje zelve werd geregteijk in alle boekwinkels gezocht, en de onderscheide boekdrukkerijen door eene Commissie van het Geregte onderzocht, en de boekjes, waar zij gevonden werden, mede genomen. Drie

1) *N. Nederl. Jaarboeken* voor 1790, blz. 188.

dagen, nadat deze afkondiging gedaan was, en de boekjes opgehaald waren (23 Maart 1790), WERDEN ZIJ OP HET SCHAVOT DOOR DEN SCHERPREGTER VERBRAND ¹⁾.

„Eene straoefening van dien aard lokte een verbazend aantal toekijkers naar de Markt, die wij niet gelooven, bij eenige gelegenheid voller met menschen, van allerlei rang en stand, te hebben gezien. De patriotten, aldaar in grooten getale tegenwoordig, onthielden zich van openbaar gelach door de vrees voor de onaangename gevolgen, die hun te wachten stonden wanneer dit ontdekt werd, en de prinslieden, ook in menigte deze straf aanschouwende, zwaaiden met de hoeden en riepen hoezee! een nieuwe zegepraal vindende in deze straoefening, welke door de andere partij als belagchelijk, en voor weinig meer dan kinderspel gehouden werd. Het gerucht dezer straoefening klonk zoo ver, dat zij door de teekenpen en de graveernaald is ver-euwigd geworden.”

Met dit voorval kunnen wij dit hoofdstuk besluiten. Vroegere en volgende jaren leveren alleen herhalingen van het medegedeelde. Voor een schets mogen de gegeven voorbeelden volstaan. Wie haar zou willen uitwerken, vindt daartoe stof

1) Zulk een daad, wij hebben het gezien, werd meer vertoond. Wij wezen reeds vroeger op het verbranden te Middelburg van negen ongelovige boekjes te gelijk, in het jaar 1714. J. Van Lennep verhaalt in zijn *Geschiedenissen van Noord-Nederland*, dl. IV, blz. 7, ten aanzien van de prinses-gouvernante, in 1754: „Wel werd op haren last, (te Amsterdam) door beulshanden, een naamloos geschrift verbrand, dat allervuilaardigst tegen Willem IV en de Oranjeparty gericht was: doch men liet tevens een geschrift verbranden, waarby de Stadhoudersgezinden verdedigd werden, zoodat 't eene tegen 't andere opging.”

Te Arnhem werd een *Vertoog* uit de *Post van den Neder-Rhijn* in 1786 op het schavot verbrand, terwijl de regeering dier stad aan die van Utrecht verzocht, al het mogelijke te doen ter opsporing en bestraffing van den schrijver ervan. Dat kostte geen moeite. De redacteur van dat weekblad, Pieter 't Hoep, verklaarde onmiddellijk zelf het *Vertoog* geschreven te hebben en geduldig te zullen afwachten wat de magistraat van Arnhem tegen hem in rechten zou aanvangen. Maar men liet den zondaar loopen, den uitgever Van Paddenburg te Utrecht echter een scherpe vermaning gevend. (Wagenaar *Vervolg* XII, blz. 305).

in overvloed in de aangehaalde werken, ook die in de bibliotheek onzer Vereeniging, bovenal in de archieven van provinciën en steden. Het tijdvak is rijk aan onderwerpen, verleidelijk ter behandeling, ook wat den boekhandel aangaat. De belangrijke stukjes nu en dan ook door den heer G. Van Rijn in het *Nieuwsblad* gegeven, kunnen doen zien hoe vruchtbaar het terrein zal blijken voor ieder die de hand aan den ploeg wil slaan.

Wij voor ons beoogden niets meer dan door enkele voorbeelden te staven, dat de vrijheid der drukpers hier te lande, in vroeger eeuwen, ook zelfs vlak vóór de dagen der fransche overheersching, die wij vroeger beschouwden ¹⁾, wel wat te wenschen overliet. Onze boekhandel weet ervan meê te praten. Na het eindpunt van onze beschouwing had die vrijheid nog eenige jaren evenzeer te klagen als tusschen 1768 en de restauratie. Eerst de grondwet van de bataafsche republiek verklaarde de pers vrij, totdat tien jaren later de reuzenhand van keizer Napoleon haar opnieuw een tijdlang een slavenboei aanlegde. Ons vaderland heeft bittere dagen van beproeving gekend. Zulke dagen zijn in het leven der volken, evenals in het leven van den enkelen mensch, ervaringen die nooit vergeten mogen worden, maar die kunnen meêwerken tot het waardeeren van schaduw en licht.

1) *De fransche wetten op de hollandsche drukpers.*

ZESDE HOOFDSTUK.

Boekhandelaren.

De gilden. — Boekventers en uitmijnders. — Een gildereglement. — Beklag van het amsterdamsche gild aan h. h. burgemeesters. — Meesters en leerlingen. — Auctiën. — Verval van het gildewezen. — Het ontstaan van „compagniën” in den boekhandel. — Prijsvermindering en vooruitbestelling. — Adressen tegen belasting op het papier. — Dr. Ledeboer's naamlijsten. — Statistiek. — Amsterdamsche firma's. — Schuilnamen. — Uithangborden. — Merkteekenen. — De Van Waesberghe's. — Corn. Claesz. — Jan Evertsen Cloppenburg. — M. Jansz Brandt. — De Blaeu's. — De Wetstein's. — Arkstee en Merkus. — Eenige firma's te Deventer. — Te Dordrecht. — Abraham Blussé. — Eenige firma's te 's Gravenhage. — Te Groningen. — Te Haarlem. — Het huis Enschedé. — Eenige firma's te Leeuwarden. — Te Middelburg. — Te Rotterdam. — Te Utrecht. — (Te Batavia.) — Te Leiden. — Jan Jacobsz. Paedts. — Christ. Plantyn. — De Van Ravelingen's. — De Elseviers. — Hackius. — De Van Ravesteyn's. — Jean Maire. — De Van Gaasbeek's. — Pieter Van der Aa. — Het huis Luchtmans.

GILDEN ¹⁾ EN VEREENIGINGEN.

Hadden de uitgevers, zoodra zij cenig voordeelig boek ter perse lêgden, te vreezen voor een onverwijlden nadruk, die niet zou schromen hun de gehoopte winst te ontkapen, en waartegen de wet geen waarborg gaf, de debitanten hadden evenzeer te lijden van vreemde kooplui die zich op hun terrein indrongen, om boeken en papieren uit te venten, van buitenaf meêgebracht. Zulke „colporteurs” plachten doorgaans met hun koopwaar maar ettelijke dagen of weken in deze of gene plaats te blijven, maar maaiden niettemin het gras voor de voeten van den gezeten, belastingbetalenden boekverkooper weg. Vooral in akademiesteden bewogen zich deze vrijbuiters in groot getal. Geen wonder alzoo, dat bij de plaatselijke regeeringen gedurig werd aangedrongen om daaraan paal en perk te stellen en den eerlijken debitant de hand boven het hoofd te houden; maar geen wonder ook, dat de regeeringen ertegen opzagen de vrijheid van handel te belemmeren en alzoo dergelijke verzoeken meestal onbeantwoord lieten. Reeds in 1619 ging dienaangaande van de groningsche boekverkoopers een adres uit „aan de Hooggeleerde Welwijse Heeren den Rector en Assessoren der Academie deser Stadt Groningen en Ommelanden”, aan wie, gelijk in meer andere plaatsen waar hoogeschole gevestigd waren, het toezicht over den boekhandel was opgedragen. Supplianten geven daarin „ootmoe-

1) Onze aantekeningen betreffende de gilden behoeven niet veel plaats te beslaan. In zijn proefschrift *De wetgeving op Drukkers en Boekhandel* heeft J. T. Bodel Nijenhuis met blijkbare voorliefde een belangrijke studie gewijd aan de boekverkoopersgilden, hun ontstaan, hun reglementen, hun invloed. Vooral het amsterdamsche, leidsche, haagsche en utrechtsche worden in zijn boek uitvoerig besproken. Dat alles behoefde hier niet herhaald te worden. Hetgeen hier gegeven wordt is aanvulling.

In het *Nieuwblad van den Boekh.*, oktober 1861, gaf J. Bontjes Jr., toenmaals bediende bij de firma Gebr. Kraaij, een goed bewerkt overzicht van verschillende gilde-resolutiën; het is in de bibliotheek onzer Vereeniging voorhanden. Och, dat onze jongelui zich aan dit lofwaardig voorbeeld wilden spiegelen!

delijk" te kennen, hoe groote ergernisse en merckelijke schade zij dagelijks ondervinden dat vreemde beunhazen allerlei gebonden en ongebonden boeken komen markten te hunner stede en zelfs publieke auctien of „uytmyningen" laten uitroepen en houden; dat hierdoor de burgers verleid worden tot koopen, maar vooral studenten, die met contante penningen het gekochte moeten betalen en des te trager en lastiger zijn in het vereffenen hunner schulden binnen de stad, al is het dat deze sinds jaren zijn opgelopen. „In „vougen" — zeggen zij — „dat zijluyden (de vreemdelingen) haere waeren ten hooghsten pryse en oock voor ge„reede penninchen uytdragende, den Supplianten ter contrarie, behalve dat sijluyden haer boecken tot minder ende „civylder pryse aen den Studenten vercopen, somwijlen oock „wel genoodsaect zyn een jaer oft twee oft meer nae haere „betaelingen te vertoeven, jae daerenboven van haere geheele „penninghen ende agterwesen altemet comen gefrustreert te „worden" ¹⁾. Zij doen een beroep op de assessoren der akademie om tegen deze misbruiken hun voorspraak te wezen bij burgemeester en raad en wijzen erop, dat te gelijkertijd van de akademiesteden Franeker en Leiden een dergelijk adres wordt ingediend.

De akademische senaat was wel zoo welwillend om dit smeekschrift te ondersteunen. De groningsche regeering hield het wel twee volle jaren in beraad, maar beschikte eindelijk gunstig op dit dubbele verzoekschrift, met dien verstande, dat zij in maart 1621 den vreemden boekventers het markten en de uijtmijningen verbood. Toch blijkt dit officieele verbod niet veel uitgewerkt te hebben. Althans in 1626 ging er van de boekhandelaren een nieuw adres uit over dezelfde grief, en later nog meer, totdat de groningsche boekverkoopers, drukkers en binders zich in 1647 tot een gild vereenigden, ook om in dit opzicht met gezamenlijke pogingen des te krachtiger te kunnen handelen ²⁾. Ook

1) *Stukken van het boekverkoopers gild* te Groningen (bibl. Vereeniging).

2) In de stad Groningen waren, volgens J. Oomkens Jz., van 1597—1699

dit middel was te vergeefs; een aantal geschriften aan het bestuur der akademie, de stedelijke regeering, zelfs aan zijn doorluchtigste hoogheid den erf-stadhouder, bewijzen, dat het op den duur niet mogelijk was de stad Groningen — en zoo ook andere steden — tegen den invoer van boeken van buitenaf te vrijwaren.

Intusschen was er met deze daden toch heelwat gewonnen: er was een boekhandelaarsgild tot stand gekomen, en daarmede veel goeds voor de toekomst. De persoonlijke strijd om het bestaan had hulp gezocht bij aaneensluiting en vereeniging, waar het de belangen van allen gemeen-

78 boekdrukkers en boekverkoopers; van 1699—1799 59. Dat de drukkerij er in vroeger jaren niet zeer welig gebloeid heeft, blijkt uit de opgaaf dat daar ter stede van 1597—1800 slechts 26 drukkers bestonden. De eerste van hen was Gerhard Ketel, die in 1597 er zich vestigde, na zijn broeder Antonie, die reeds in 1582 drukker was te Haarlem en daar de werken van Coornhert uitgaf. De groningsche Ketel drukte *De leer van David Joris geschetst door* Ubbo Emmius. Vreemd mag het genoemd worden, dat terwijl overal, in alle landen en evenzoo in onze provincien, in de jaren na de hervorming het publiek als overstromd werd met bijbels en min of meer stichtelijke strijdschriften, de groninger bibliographie slechts van één enkele bijbel-uitgaaf melding maakt, en wel van 1678, zonder naam van drukker.

Een eigenaardigheid van den groninger boekhandel was deze, dat terwijl in andere steden auctien gehouden werden door een gewonen boekverkooper, die taak daar ter plaatse was opgedragen aan een daartoe bepaald aangestelden „uytmijnder“, „op last en onder toezicht van de Akademie.“ (De „Instructie“ van dezen ambtenaar vindt men in Oomkens' *Bouwstoffen*, in de bibliotheek der Vereeniging.)

In 1623, 1630, en herhaalde malen later, vertoonde zich ook te Groningen het geval — hetgeen elders evenzeer gebeurde — dat rondreizende boekventers het debiet van den gezeten burger dermate bestookten, dat de regeering daartegen plakkaten moest uitvaardigen. Het kwaad werd voor een oogenblik gekeerd, maar vertoonde zich weldra opnieuw.

Deze en meer andere kwade praktijken brachten de groningers ertoe om een onderlinge vereeniging, en in 1647 een eigen gild op te richten, ter handhaving en bevordering der boekhandels-belangen. Alleszins natuurlijk en billijk zeker is de bepaling in art. 12 van het reglement, dat alleen burgers en leden van dezen bond in Groningen boeken zullen mogen verkoopen. Maar minder oorbaar is de bedreiging in art. 22, dat iemand der broeders, die op eenige vergadering twist maakt of scheldwoorden geeft, 30 stuivers zal verbeuren, en het dubbel indien hij slaat, terwijl art. 23 bepaalt dat deze boete weér dubbel zal zijn indien dit geschiedt tegen een overman.

schappelijk zou gelden. Tot nog toe waren de gilden groote gemengde vereenigingen, een samenkoppeling geweest van allerlei uiteenlopende neringen en hanteringen, en veelal aangelegd voor jaarmarkten en luisterrijke feesten, waarbij, vooral in later tijd, meer pret gemaakt dan gewerkt werd. Dat ging op den duur niet aan. De vakmannen, van elke soort, dienden hun eigen kleinen kring te hebben, wilden zij hun beroep, en daardoor zich zelven, door de praktische handhaving van een broederschap tot eer en voordeel zijn.

Groningen was daarin niet de eerste. Middelburg was voorgegaan, en wel ruim een halve eeuw vroeger. Reeds in 1590 hadden „de Middelburgsche Boeck-druckers, Boeckverkopers en Boeck-binders aan de Burgemeesters, Schepenen en de Raet oodmoedig verzocht, dat hun Neeringe van nu voortaan, onder den naam van Gilde, zal mogen worden onderhouden en geobserveert, onder kragt van een Reglement”, dat der stedelijke regeering te gelijk ter goedkeuring werd aangeboden. Zonder eenige bedenking werd deze bede aan „onse beminde Poorteren” toegestaan.

Het voorgestelde en thans bekrachtigde reglement bevatte maar 14 artikelen, natuurlijk geheel overeenkomstig de behoeften van dezen in ons oog nog zoo eenvoudigen tijd. Het stelde vast: „Niemand zou de boek-nering in haar drieërlei takken mogen drijven, tenzij hij zijn poorters-eed gedaan had en zich in dat gild had laten opnemen. — Iemand, die geen poorter en geen gildebroeder was, mocht papieren en boeken, gedrukt of ongedrukt, wel verkoopen, maar alléén op de twee vrije jaarmarkten; daar buiten nooit. — Niemand behalve leden van het gild zou mogen verkoopen papieren, als grijze, grauwe, blauwe, klein of groot, uitgezonderd de grossiers. — Niemand behalve leden van het gild zou mogen verkoopen pergament, trommelvellen, inkt, pennen, schachten, schaliën; evenzoo schrijfkokers, schrijftafels, inktpotten, schrijfladen, zegel-garen, lak, zegel-was, exempt de grossiers, kramers en apothekers. — Ieder, die lid van het gild zou verlangen te worden, zou gehouden zijn een proef te leveren van zijn bekwaamheid, en wel door

het binden van een groot kaartboek, een bijbel in folio, een testament met een psalmboek in oktavo, en een gestrikt schrijfboek in leër en een in hoorne pergament, (later ook door het zetten van een drukvorm naar een bepaald formaat). — Gezellen zouden hun dienst niet mogen verlaten, tenzij zij hun taak geheel tot den einde toe hadden afgewerkt. — Gezellen, die zelf meester en lid van het gild wenschten te worden, hadden allereerst over te leggen een bewijs van onberispelijk gedrag." — Voorts bevat het reglement eenige bepalingen omtrent hoofdgelden en boeten van meesters en gezellen, waarbij alleen dit de aandacht verdient, dat als doodschuld bij het overlijden van een gildebroeder zal betaald worden twee schellingen, maar „voor vrouwen half geld." Daarentegen zullen bij eenig sterfgeval de broeders door den knape worden „verdaghvaart om mede ter begraavinge te gane."

Negen jaar later, 1599, klagen „Deecken en Beleeders" van het gild aan de stedelijke regeering hun nood, „dat dagelijks vreemde Loopers en Kramers langhs der strate ende op de Beurse ten koope brengen Almanacken, Liedekens ende andere Boecxkens uyt Hollandt." Weder, een halve eeuw later, 1647, — de tijd liep toen zoo vlug niet — brengt het gild voor burgemeesters en schepenen zijn grief „over het houden van publycke auctiën van boeken, hetwelk vreemde kooplui' zich aanmatigen." — Beide misbruiken werden door de aanvulling van het reglement van regeeringswege evenzeer te keer gegaan.

Een enkel ander punt trouwens lag meer onder het huishoudelijk dan onder het burgemeesterlijk toezicht, al pleit het ook voor de vaderlijke tucht die schout en schepenen over hun „beminde poorteren" uitoefenden. Want ook hierop werd van stadswege straf en boete bepaald, al kwam de laatste, de boete, ten voordeele van het gild zelf, dus van den aanklager. In 1664 namelijk werd voorgeschreven — er waren zeker eenige onstuimige tooneeltjes voorafgegaan — „dat voortaan niemandt, wie hy zy, Deken ende Beleeders, ofte wel de Knapen van het Gilde, sal vermoghēn met scheld-

woorden te injurieren, ofte te slaen ofte te smijten, op de boete van een Pondt vlaems en daar-en-boven te betalen het Gelagh, het welck Deken en Beleeders op hare bij-eenkomste, ter deser oorsake aangeleght, sullen hebben verteert." (Deken en Beleeders konden alzoo een vroolijken avond hebben voor rekening van den schelder en smijter.) „Bij herhaling zullen de belhamels van *stadswege* arbitra-lijk worden gecorrigeerd" ¹⁾).

Intusschen ligt het voor de hand, dat Middelburg met zijn behoefte aan stedelijke bescherming niet alleen stond. Plaatselijke omstandigheden mochten hier en ginds ietwat verschillen, over het algemeen was de handelstoestand, bij name in de grootere en academie-steden, vrijwel gelijk. De provinciale afscheidingen in onze republiek mochten aanleiding geven tot onderlingen naijver of bitterheid op staatkundig en kerkelijk gebied, koopmanschap en nijverheid stonden daar geheel buiten; de stapelplaatsen van onzen latijnschen en franschen boekhandel mochten bij voorkeur gelegen zijn in de omgeving onzer hoogeschole en in de residentie, zij hadden slechts enkele weinigen tot vertegenwoordigers en stonden als het ware op eenigen afstand van den gewonen hollandschen handel, — de groote menigte, drukkers, uitgevers, binders, waar ook gevestigd, hadden één belang; zij hadden één gezamenlijke vete tegen indringende vrijbuiters, één eergevoel voor het fatsoenlijk en bekwaam uitoefenen van hun vak, en vooral om die twee redenen zochten zij onderlinge aaneensluiting, onder den veelvermogen- den steun van de plaatselijke overheid. Het voorbeeld van Middelburg vond — om van kleiner steden niet te spreken — navolging bij Haarlem 1616²⁾, Leiden 1636,

1) *Privilegie van 't Gilde* binnen Middelburgh in Zeelant. (bibl. Vereniging.)

2) Deze jaartallen zijn niet om vast op te bouwen, al zijn ze ontleend aan overigens vertrouwbare bescheiden. De boekdrukkerij en aanverwante vakken maakten in vroeger tijd een deel uit van de groote gilden, waarin allerlei beroepen van handwerksnijverheid vereenigd waren. Zoo bevatte het gilde van St. Lucas te Rotterdam o. a. „de Schilders, Konstverlichters (deco-

Amsterdam 1662 (door toedoen van de Elseviers, Willem en Joan Blaeu, Joh. Van Waesberghe e. a.), Utrecht 1663, Rotterdam 1699, 's Gravenhage 1702. Al deze vereenigingen waren, met geringe wijzigingen, op dezelfde leest geschoeid. Verdediging van eigen vermeend recht tegenover kapers van buitenaf, was en bleef hoofdzaak. Een van de eerste adressen van het amsterdamsche gild aan de regeering, 1670, heeft deze verdediging tot onderwerp. Wij deelen het mede als één uit vele andere.

„Aen d'E.E. Groot Achtbare Heeren, de Heeren Burgemeesteren en Regeerders deser Stede (Amsterdam).

Geven met behoorlycke eerbiedigheyt te kennen d'Overlyuden van 't Boekverkoopers-Gilde, hoe dat haer geduerigh de klachten van meest alle de Gilde-broeders deser stede te voren komen, welke eenparighlick betuygen, datse met groot hertenleet dagelicks moeten sien dat een groote meenichte van jonge en bejaerde persoonen, die schot noch lot betalen, noch eenige huysen van aensien bewoonen, zynde het meestendeel schuijm van volck, die te luyj zynde om te wercken, geduerigh langhs de straet en Burse met Boecken, Couranten en Nieuwe Mare omloopen, waer door de Gilde-

 rateurs), Tegel- en Plattielbackers, die palet, verwe ofte Pinceelen bezighen, 't zij in Olyje oft in Waterverwe, Glaesschrijvers, Glaesmakers, Plaetsnijders, Beeldtsnijders, Beeldthouwers, ende Boutseerders, 't zij van Hout, Steen, Metaal oft ander Substantien, Boeckverkoopers, Boeckdruckers, Boeckbinders, Konstdruckers, ende alle die hun gheneeren met Schilderijen, Boecken, Banden, Drücken, Beelden, Prenten oft andere Konst te verkoopen, hoedanigh die souden moghen wesen." Tegen het einde der 17de eeuw begrepen de boekhandelaars, drukkers, kaartmakers en binders in de groote steden een zelfstandig gild te moeten vormen en scheidten zij zich van de bonte samenvoeging af, van hun regeeringen goedkeuring vragend op hun afzonderlijke vestiging. Uit officieele stukken is de tijd van die scheiding niet altoos met juistheid te bepalen. Zoo meldt De Riemer in zijn *Beschrijving van 's Gravenhage*, dat het boekverkoopersgild aldaar is opgericht in 1656, terwijl de haagsche *Keuren* 1702 opgeven. De gildeboeken zelve zijn in de meeste steden weggeraakt.

broeders niet alleen het broodt uyt de mont genomen en gantsch onmagtigh gemaect worden hun sware huys-huur, schattinge en lasten te kunnen opbrengen, maar ook veele leugenen, pasquillen, en allerhande vuyle en schandaleuse Boeckjens onder het volck omgebracht en gestroyt werden, die eerlycke Boeckverkoopers haer schamen en weygeren te verkoopen. Daer en boven werden 'er 2 à 3 Gilde-broeders gevonden, die geduerigh toelaggen om haer zeissen in eens anders koren te slaen, sulcks dat soo ras iemand iet ventelycks gepractiseert, overgeset, of van d'een of d'ander Autheur voor een somme gelts bekomen heeft, het selve aenstonts na-drucken, en sulcks door de Omloopers, of andersints, laten divulgeren, en over al by de huysen ommedragen, tot groote nadeel en schade van den eersten drucker en uytgever. Door welcker vuyligheden en rechtmatige klachten, d'Overlyuden werden genootsaect om hen te keeren tot u Ed. Groot-Achtbaarheden, reverentelyck versoeckende, dat het hare Ed. Groot-Achtbaarheden doch mochte gelieven aen den Gilde te vergunnen dese twee poincten :

1. Dat niemant, wie hy zy, aen de Omloopers soude mogen behandigen eenige Boecken, Couranten, Nieuwe Mare, enz. op sekere sware boete daer toe te statueren. En dat de Substituyt-Schouten op nieuw mochten werden aenbevolen, wat nauwer reguard op dito Omloopers te nemen, haer de goederen niet alleen af te nemen, maer selfs hare Persoonen in verzekeringe te brengen, ten eynde den eersten Verkooiker openbaer, en d'opgestelde Boete gevordert mochte worden.

2. Dat d'eene Gilde-broeder niet sal vermogen den anderen na te drucken; nochte eenige exemplaren te verkoopen van 't geene in andere Steden eenigh Gilde-broeder alhier nagedrukt is, op poene als by hare Ed. Groot-Achtbaarheden sal goet gevonden worden.

Twijfele niet, indien hare Ed. Groot Achtbaarheden sulcks aen de Supplianten geliefde te vergunnen, of sulcks soude goet redres in 't voorschrevene geven, dewyl alle de ondergeteekende Gilde-broeders daer toe inclineren." —

Dit adres was onderteekend door Daniel Elsevier, Joh.

Blaeu, Hendrik Wetstein, Gerbrand Schagen, Philip van Eyk, Adriaan Van Gaesbeek, en 96 gildebroeders ¹⁾.

Wat al meer en meer, door aanvulling van de reglementen, een zaak van bijna even groot gewicht blijkt geworden te zijn, is de onderworpenheid der gezellen aan hun meesters. Daargelaten het nuttige, het wenschelijke zelfs, dat ieder vakman vóór hij als patroon optreedt blijk geve van eenige geschiktheid, opdat de stand daardoor zooveel mogelijk gevrijwaard worde voor de oneer van handelbedervende brekebeenen, en toegegeven dat voor zulk een bekwaming tijd en toewijding noodig zijn, waren de gilde-voorschriften ten opzichte van de leerlingen in den boekhandel wel wat heel veel in het voordeel van de meesters en wat heel weinig uitlokkend voor den jongen aankomeling. Niemand toch zou zich als drukker, boekverkooper of binder mogen neêrzetten, tenzij hij vier jaren bij denzelfden patroon en nog twee jaren bij een ander gediend had, en dat wel bepaald in de stad zijner vestiging. — Mocht een leerling binnenstijds zijn meester wenschen te verlaten „dan zou de laatste daarvan kennis geven aan zijn handelsgenooten, en mocht geen ander zich dien leerling aantrekken. — In geval van verschil tusschen den meester en zijn gezel zouden beiden hun klacht aan de gildemeesteren bekend maken, die naar bevind van zaken daarover uitspraak konden doen: *eer en alvorens zij Heeren Burgemeesteren daarover moeielijk zouden vallen*. Het spreekt wel van zelf, dat een nederig gezel liever heelwat zou verduren, om maar geen gevaar te loopen te moeten verschijnen voor heeren gilde-overlieden, of, nog vrijwat erger, voor de edel achtbare heeren burgemeesters, de gevreesde mannen van een tiranniek gezag! — Al deze zonden, en zooveel andere ²⁾, werden gestraft met boeten, die ten bate

1) *Versameling van amsterd. gildestukken*, behoorende aan R. W. P. De Vries.

2) Dat door de gilden soms de vrijheid van handel nogal willekeurig belemmerd werd, blijkt o. a. uit de amsterdamsche keur van 1685, waar voorgeschreven wordt: „De Boek- en Plaatdrukkers mogen geene boeken of platen bij opeubare opveilingen verkopen, dan bij afsterven of insol-

kwamen van de gildekas; eerst veel later ook voor een gedeelte ten voordeele der gemeente-armen — hetgeen vrij-wat beter was.

De grondstellingen van deze gilden, blijkbaar uit de gegeven voorbeelden, zijn, het behoeft wel niet in het breede beredeneerd te worden, vrij scherp in strijd met onze heden-daagsche manier van zien. Onze begrippen van vrijheid in handel kunnen zich natuurlijk niet vinden in de kinder-achtige uitsluiting van elken vreemdeling, die het wagen zou zijn koopwaar te komen aanbieden binnen de palen van ons eigen (ons eigen!) terrein. Onze ervaring heeft ons geleerd, dat handigheid in het binden van een kerkboek of het vaardig zijn in het zetten van een bladzij druks nog geen bekwaam boekhandelaar, binder of drukker belooft. Onze eerbiediging van ieders vrijheid heeft ons wel anders geleerd, dan het aan banden leggen van onze ondergeschikten voor jaren lang, en het klikken van hun tekortkomingen aan de groote klok. Maar dat alles mag ons bij dezé dingen niet de schouders doen ophalen. Dat toch ook in herinnering gehouden worde, welk een kloof er ligt tusschen de toestanden van de tweede helft der 17de eeuw en die van heden, nu wij gerceed staan de 20ste binnen te gaan. Onzen handelsvaderen is het wel waarlijk niet tot een verwijt te maken, dat zij, nederige burgers, die met hun handen hun brood moesten zoeken en elken dag hun onderdanigheid gevoelden tegenover de aanmatiging van rang en kapitaal, door aaneensluiting zich evenzeer een, al was het een zeer bescheiden stand en betekenis begeerden te geven, en in het afzonderlijk-staan zich

ventie van den Eigenaar, of wanneer iemand de Boekneering verlaaten wil. En die, in 't laatste geval, zijne Boeken of Prentkonst verkogt heeft, mag geen open Winkel doen, dan na drie jaaren verloops." — Bij een keur van 1764 wordt verboden, „ongebonden boeken nevens inboedels in 't openbaar te verkopen. De Catalogus van de Boeken, Letters of Plaatens, die men in 't openbaar verkopen wil, moet, ten minste agt daagen vóór de verkoping, aan de Overluiden geleverd worden, die gehouden zijn onderzoek te doen. Het opveilen van ongebonden of gebonden boeken, in bijzondere bijeenkomsten van Boekverkopers of anderen, is, onder wat voorwendsel het ook zijn moge, verboden." (J. Wagenaar, *Amsterdam*, II, blz. 471.)

ietwat wenschten te versterken door de kracht van een gemeenschap ¹⁾). Onzen voortijd zij het daarbij niet weinig tot eer, dat er nog in aller hart een glimp flinkerde van dien benijdenswaardigen kunstzin, die een geslacht vroeger de gansche nijverheid van de vereenigde Nederlanden beziel had, en die werkstukken had voortgebracht, waarin ieders oog zich verlustigd, ieders beroep zich als het ware geadeld had. Sukkels en knoeyers te dulden, ook in het vak van bind- en drukkunst, ging bij zulke overleveringen toch niet aan.

De besproken artikelen waren in alle gildewetten, zij het ook meer of minder uitvoerig, en natuurlijk uiteenlopend van vorm, de hoofdzaak. Onderscheiden ondergeschikte, en soms wijldloopige, bepalingen sloten zich daarbij aan, bepalingen die veel minder voorschreven wat men wèl mocht doen dan wat men, zelfs in eigen zaak, te laten had, wilde men niet vervallen in boeten of erger. In elk geval, tot machtsvermeerdering van de gilde-overlieden — en dat lag geheel in dezen tijd van gezagszucht — werd de persoonlijke vrijheid niet weinig beperkt. Zoo bevat het leidende reglement van 1775 niet minder dan 17 breede artikelen betreffende al wat er verkocht, en dus ook niet

1) De gilden waren geen vereenigingen met een eenigszins voornamen kleur, maar namen zooveel mogelijk allen in hun midden op. Sommige boekhandelaars mogen er meer dan andere gezien geweest zijn overeenkomstig de zaken die zij dreven en de verdiensten die zij hadden in het maatschappelijk leven, de kring stond niettemin open voor kleinen als voor grooteren, voor allen van hetzelfde vak, indien zij slechts hun proefstuk deden, onbesproken van gedrag waren en prompt hun schatting betaalden. Dat laatste nu haperde wel eens. Althans in een kladboek van het gildeboek van Amsterdam 1768 vinden wij blijken, dat het niet allen groothandelaren waren die zitting verlangden in het gild:

„F. Fop, Rosestraatje, verkoopt uytdragerij, zit met een stalletje aan de Lelysluis — heeft uitstel gevraagd voor zijn / 3.”

„Adr. Meij, Rosestraat, heeft maar een kist met boeken, woont in een gang en koopt ook oude boeken, zit 's Maandags op de Botermarkt — vraagt uitstel.”

„Hern. Gouwer, zeer arm en woont in een gangetje, daar niemand nadeel van hebben kan, bind schoolgoed en lieveboekjes en zal zig zoo stil (fatsoenlijk) houden als hem mogelijk is verzoekt nog uitstel, dog daar is niets van te wagten.”

verkocht, mocht worden op boekauctiën, en op welke wijs dat geschieden moest, altoos onder voorafgaande goedkeuring van het gemeentebestuur en onder opzicht van de gilde-overheid, die daarbij haar gewonen knecht en schrijver, tegen betaling, toezicht liet houden. Uitdrukkelijk werd daarbij verordend, dat de auctionaris mocht verkoopen boeken, natuurkundige instrumenten, kasten enz. enz., maar ook: één paar pistolen, degen, rotting en één horlogie.

Het rotterdamsche reglement van 1720 schrijft een jaarlijkschen gezamenlijken maaltijd voor tusschen de gildebroeders en gildezusters, op poene van 15 stuivers. Het was hier dus letterlijk bij reglementsgebod een dringen tot een gezellig partijtje.

Alzoo was er, bij eenheid van algemeene strekking, verscheidenheid in de onderdeelen. Ook de loop van tijden en omstandigheden deed sommige verordeningen vervallen, andere aanvullen. In de tijdsruimte van een groote eeuw volgen verschillende geslachten en personen elkander op en ontstaan er nieuwe behoeften, waarvan men vroeger niet gedroomd zou hebben. Wie naar het verloop van het getij de bakens gaat verzetten, doet een wijs werk. Dat deden sommige gilde-lichamen, niet schromende weg te snoeien wat verouderd, aan te kweeken wat uit den tijd ontsproten was. Maar bij lange na niet alle. Vele werden kunstmatig in het leven gehouden, of stierven het eene voor, het andere na weg. De stedelijke besturen, die altoosdoor een beschermend en waakzaam oog op de werkzaamheid der gilden gehouden hadden, gingen begrijpen dat het buiten hun taak en bevoegdheid lag, zich te mengen in de bijzondere aangelegenheden van den een of anderen handelstand. Van alle kanten werd het gildewezen veroordeeld, en bij de nieuwe regeling van staatswege in 1798, voor zooveel het nog bestond, wettelijk opgeheven. Toen trouwens bleek het, hoe het zich geworteld had in den bodem des volks! Toen het vonnis van vernietiging geveld was, stond ieder bij het graf der gilden te treuren, alsof hij een geliefden grijze door

den dood verloren had. De afgestorvene nam zooveel overleveringen meê van een goeden ouden tijd, van een tijd van broederschap en overeenstemming, van onderlinge inspanning en opgewekt leven, van nobelen arbeid ieder in eigen kring, en bij wijle evenzeer van gulle gezamenlijke feestvreugde. Door het scheuren van dien band was het zegel der onderlinge en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid verbroken. Persoonlijke naijver trad in de plaats van billijkheid en rechtmatige eerbiediging; beunhazerij nam bekwaamheid het brood uit den mond; ieder zou op zich zelf weêr koopman wezen zonder de plichten te voelen van een erkenden stand en de rechten van een elkaâr steunende broederschap. De boekhandel, en de handel in het algemeen, had onder het gildewezen een heerlijken bloeitijd beleefd. Zou de nieuwe vrijheid voor de toekomst blijheid beloven?

Toen Lodewijk Napoleon koning over Holland was geworden en zich ernstig de vraag stelde, wat hij al voor het welzijn van zijn volk zou kunnen doen, was hij zoo vervuld geraakt van den lof van 's lands vroegere gilden, dat hij reeds in 1806 bij de vergadering der hoogs mogenden een voorstel indiende omtrent het herstel dezer inrichtingen onder den naam van „Corporatien van Neringen, Ambachten en Bedrijven,” en wel als zuiver stedelijke instellingen, grootendeels aangelegd op den ouden voet¹⁾. Enkele steden gaven aan die vergunning dadelijk, maar toch schoorvoetend gehoor. De gilden bleken weinig levenskracht meer te vinden, en de staatsomstandigheden maakten haar weldra onmogelijk.

De deugden van het gildewezen gingen evenwel, althans voor onzen boekhandel, niet geheel te loor. Onze Vereeniging, dagteekenend van het jaar 1815, is voor al deze stedelijke gilden als één algemeene band in de plaats gekomen, elk jaar met nieuwe luisterrijke feiten toonend, hoe eendracht macht maakt, en hoe een broederschap van handelsgenooten als van zelf leidt tot een zeker groot familieleven, dat, even als in het kleine huisgezin, opwekt tot

1) Zie daarover *De fransche watten ons*.

onderlingen wedijver in degelijken arbeid en eenstemmige samenwerking tot al wat rechtvaardig is en loffelijk.

De kracht van gemeenschap, die zich in den bloeitijd der gilden zoo algemeen en zoo vaak getoond had, was aanleiding geweest, dat er zich in onzen boekhandel, buiten de gilden om, ook nu en dan kleine vereenigingen hadden gevormd, van korter duur, van beperkter kring, van meer afwisselende bemoeiing, maar vaak van niet minder belang en invloed.

Een van dezen was de „combinatie” of „compagnie.”

In een vorig hoofdstuk is erop gewezen, hoe onze handel altoosdoor betrekkelijk rijk geweest is aan werken van grooten omvang en kostbare uitvoering. Dergelijke kapitale uitgaven dankten in den regel haar bestaan niet aan één enkelen, maar aan de aaneensluiting van verscheidenen, wier vakliefde hen aanspoorde, om meê te werken tot iets buitengewoons.

Soms stonden alle deelgenooten op den titel vermeld, soms trad één op ook voor de anderen. De zucht tot aaneensluiting ter verkrijging van meer kracht, was in de republiek een deugd. Ook de gilden waren er een uitvloeisel van. Trouwens het bevorderen van *persoonlijke* handelsbelangen was geen gilde-zaak; dáárvoor splitste zich de groote broederschap in kleiner kringen. Een uitgever die een eenigszins beteekenende onderneming op het oog had, wendde zich tot eenige meer bijzondere vrienden, nu eens in de stad zijner woning, soms ook daar buiten, enkele malen ook zelfs in andere provinciën; het laatste vooral om mogelijken nadruk te voorkomen en tevens tot vergrooting van debiet. De uitgever was koopman. Hij legde zijn kapitaal niet gaarne in enkele artikelen vast; omzetten en weder omzetten was hem beter dan een klein rentegevend papieren fonds. Ondernemen, levendigen, woeligen handel drijven, was de leus van zijn tijd; ook de zijne. Hij vond dus even spoedig zijn gelijkgezinde deelgenooten, gelijk dezen van hun kant bij voorkomende gelegenheid op zijn wederkeeringen steun konden staat maken. Het ligt voor de hand, dat

door dit samenbrengen van kapitaal en inzicht eenig boek, wat druk, platen en band, betreft, niet weinig winnen moest: de kosten werden gemakkelijker gedragen, en de eerezucht tegenover andere „combinaties” liet geen krimp toe. Ook werd men door zulk een bond sterker voor het slagen der handelszaak en stelde men zich niet zoo afhankelijk van de medewerking of slofheid van de kleinere debitanten. De oplaag toch werd onder de belanghebbenden gelijkelijk verdeeld. Waren er bij voorbeeld 500 exemplaren gedrukt en 5 deelgenooten, dan kreeg ieder 100 stuks voor zijn rekening en zocht die natuurlijk hoe spoediger hoe liever binnen- of buitenslands aan den man te brengen. De winsten waren op die manier voor den oorspronkelijken ondernemer wel niet zoo groot, maar de verliezen daarentegen ook niet zoo gevoelig, terwijl de zucht om weder iets nieuws en fraais te wagen telkens geprikkeld werd. Het valt hierbij in het oog, dat eenig voornaam uitgever zelden twee- of meermalen dezelfde firma's tot deelgenooten in zijn plannen aanzocht; telkens koos hij andere hulp, een nieuwen bond, niet om voor goed zijn oude vrienden voorbij te gaan, maar om zich daardoor onafhankelijker te maken en des te meer betrekkingen aan zijn zaak te verbinden. De wederzijdsche inspanning werd op die wijs niet weinig bevorderd en de onderlinge belangen werden grootelijks erdoor gebaat.

Om van deze „combinaties” een paar voorbeelden te geven, noemen wij: H. Burgers, J. Van der Putte, de Erven J. van Heekeren, C. Oterlijk, Elisa Buijtenwaard, Wed. G. Beuman, Ph. Laset, Wed. T. Verschueren, G. De Groot Keur, te Amsterdam; — Ph. Lovel, J. D. Beman, H. Kentlink, J. Bosch, N. Smithoff, J. Losel, J. Burgvliet, te Rotterdam; — G. T. Van Paddenburg, Wed. J. Van Schoonhoven, G. Van den Brink, te Utrecht; — P. Gillissen, Wed. Callenfels, J. Dane, te Middelburg ¹⁾. — Ook de fransche uitgevers sloten zich voor hun voorname werken aaneen en

1) Tot een enkel blijk, hoe door „combinatie” volvoerd werd wat voor een enkele wellicht te machtig zou geweest zijn, diene het volgende: In

drukten op hun titels: „Les Libraires associés à Amsterdam, Leiden, Rotterdam et Utrecht.”

Naar aanleiding van zulke „combinaties” nog een paar zijdelingsche opmerkingen.

In 1641 gaf Joan Blaeu te Amsterdam in het licht het merkwaardige werk van Ant. Sanderus *Flandria illustrata*. Bij het verbranden van zijn magazijn in 1673 gingen de nog overige exemplaren verloren. — In 1735 besloten J. Van der Deyster, te Leiden, J. D. Beman, te Rotterdam, en C. en F. Boucquet, te 's Gravenhage, van dit werk een nieuwe, in het hollandsch vertaalde uitgaaf te drukken, in folio formaat en twee deelen, met ruim 200 platen en kaarten, voor *f* 45.— De oplaag zou niet grooter zijn dan 400 exemplaren. Zij droeg den titel van *Verheerlijkt Vlaandre*.

In het prospectus zeggen de uitgevers, „dat veele Liefhebbers een afkeer hebben — niet zonder reeden — van de Intekeningen, dewijl men door dagelijksche ondervindinge ziet, dat veele Boeken zomtyds voor mindere Prys verkogt worden, dan die bij Intekening gekost hebben. Dog om dit met dit Werk voor te koomen, zoo belooven bij deze te betaalen *f* 100.— aan de Armen van 's Gravenhage voor yder exemplaar, dat wordt aangewezen als onder de *f* 45.— verkogt te zijn.” — Een teeken, dat de „prijsvermindering” van boeken geen klacht is van van daag of gisteren.

Een andere, den boekverkoopers rakende:

Prospectus van een boek uit het jaar 1685.

„Conditien voor de genen die genegen zijn om te Teekenen wegens het *Martelaarsboek der Doopsgezinde*, door Tileman Van Bracht. Alles na d'oude copye.

1697 verscheen bij Rombertus Goethals en zijn deelgenooten, te Amsterdam, onder medewerking van een groot aantal geleerden, een verbeterde uitgaaf van de vroeger in Engeland bewerkte *Biblia Critica*. Het werk besloeg 8 folio afdeelingen, ieder van 280 vel druks, en kostte *f* 90.—

In 1766 gaven de drie boekverkoopers H. K. Arkstee, H. Merkus en P. Schouten te Amsterdam een prachtwerk in het licht, getiteld: Albertus Seba, *Theaurus Rerum Naturalium*. Het verscheen in het latijn en fransch, in 4 deelen met platen en kostte *f* 200.—

Dewijle het *Martelaars-boek der Doopsgezinde*, van Tileman Van Bracht veele jaren gemanqueert heeft, is bij Hieronymus Sweerts, de Wed. van Steven Swart en d'ondergeschrevene Companjons, goet gevonden, hetzelve op nieu, veel heerlicker als voor dezen, met Privilegie, onder de Pers te brengen, gelijk het zelve alreeds voor een groot gedeelte getoont kan worden; Ten einde de Liefhebbers, die genegen mochten zijn voor eenige Exemplaren vooraf te teekenen, zulks met profijt doen mochten, en dat onder deze Conditien:

- I. Dat het voorsz. Boek zal geleverd worden op een fijn, wit, en curieus Groot-Mediaan Papier, en de gemeene op groot Bastert, zijnde een formaat grooter als ordinair, voorzien met over de hondert curieuse Konstplaten, nieuliks geinventeert en gemaakt door Jan Luycken. Daarenboven verrijkt met veele autentijke Stucken, die by Tileman Van Bracht, zalr. en andere zijn opgezamelt en nu hier ingevoegt. En op dat de Liefhebbers contentement zoude mogen geschieden, zal aan haar E. door ider Companjon een gedeelte van 't werk, dat alreeds gedrukt is, verdoont worden. En zal ider Exemplaar ongebonden aan de Teeckenaars gegeven worden, de Fijne op Groot Mediaan voor Dertien guldens; En de Gemeenpapiere voor Acht guldens en 10 stuyvers. Waar van ider Teeckenaar voor af zal gelieven te betalen, de helft der voorzeide somme, en de andere helft als 't Boek zal geleverd worden, 't welk zijn zal omtrent May of Juny 1684.
- II. Een ider die voor 25 Exemplaren teeckent, of geteeckent levert, zal het Ses-en-twintigste toe genieten.
- III. Alle andere die niet geteeckent hebben, zullen betalen, voor de Fijnpapiere Vijftien guldens en 15 stuyvers; En voor de Gemeenpapiere Tien guldens en tien stuyvers.

Imandt dan tot Teeckenen genegen zijnde, gelieve zich te vervoegen bij eene van d'ondergeteekende Companjons, welcke haar behoerlicke Quitantie ter hand zullen stellen.

(Volgen de namen der elf „companjons”.)

Dit prospectus kan tegelijk tot blijk dienen, dat het vooruitbestellen of „teekenen” evenzeer een overoude gewoonte is, een gewoonte toen des te algemeener en noodzakelijker, daar het in commissie zenden door het lastige vervoer en de hooge vrachten bijna onmogelijk was en de kleinere debittanten dus bij de grooteren terecht moesten komen.

In enkele plaatsen vereenigden zich de uitgevers later, tegen het meer algemeen gebruik in, van een afwisselenden tot een meer vasten, langdurigen ondernemingsbond. Zoo werd te Groningen in 1724 een „Verbondt of Compagnie” opgericht van zeven boekverkoopers „tot het gemeenschappelijk drukken en uitgeven van boeken.” Al wat zij reeds van kopijen bezaten zou door schatting en verkoop tot gezamenlijk eigendom worden gemaakt en alle kosten van nieuwe ondernemingen pond-pondsgewijs over alle zeven worden omgeslagen. Verkoos een lid de compagnie te verlaten, dan mocht dit in elk geval binnen de eerste *twintig* jaren niet plaats hebben. Bij overlijden traden de erven in de rechten en plichten van den gestorvene, wiens aandeel in de compagnie alsdan zou gewaardeerd worden, voor het geval dat de erven van dat aandeel afzagen en het begeerd werd door een *groningsch* boekverkooper, die nog geen lid van dezen bond was. Het nadrukken van andermans kopijen — het werd vroeger aangeetoond — werd volstrekt niet ongeoorloofd geacht, maar de handhaving van eigen *groninger* kopijen ten sterkste verdedigd ¹⁾.

Dergelijke tijdelijke aaneensluitingen of bonden, buiten de gilden om, vormden zich even broederlijk, ook wel wanneer het minder persoonlijke, dan wel algemeene handelsbelangen gold. Waar de machtige staten eener provincie op eigen gezag het een of ander besluit hadden genomen, dat eenig vak van nijverheid of handel bleek te bedreigen, daar deed het al heel weinig af, indien één enkele, of vele enkelen ieder op zich zelve, daartegen hun woord van beklag lieten

1) J. Oomkens Jr., *Bouwstoffen v. d. Gesch. d. boekdrukk. in Groningen.*

hooren. Maar oneindig klinkender werd dat woord, waar het uitging van een ganschen kring van bijengeschoolde beroeps-genooten, van onderscheiden belang, uit onderscheiden woon-plaats, en zich vereenigende in dezelfde grief en in dezelfde noodkreet.

Ook daarvan een voorbeeld, al moet het wat lang zijn. Dat uitgebreide wordt echter ruim vergoed door de verschillende blikken, die het ons opent op sommige boekhandels-toestanden van die dagen, toestanden in hun verband uit dat adres ons veel duidelijker voor oogen tredend, dan wanneer wij ze ieder op zich zelf zouden vermelden.

Den 17^{den} augustus 1674 werd door de heeren staten van Holland en Westfriesland een resolutie genomen, en den 15^{den} september daarop volgende nader vastgesteld, betreffende het heffen van een belasting:

- 1°. op de consumptie van papier,
- 2°. op eenige gedrukte inlandsche en uitlandsche papieren,
- 3°. een ampliatie op het klein zegel.

De boekhandel, in al zijn vertakkingen, in deze ordonnantiën een groot dreigend gevaar ziende, kwam met kracht daartegen op. Weldra werden aan heeren staten gericht verschillende, op zich zelf staande adressen, uitgaande van de papierkoopers, de boekdruckers, de boekverkoopers, de landkaart- en kunstkoopers, en de courantdruckers der voornaamste steden van Holland en Westfriesland: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Gouda, Hoorn, Den Haag.

Vermits aan deze bezwaarschriften geen gehoor gegeven werd, maar de ordonnantie onverwijld in werking trad, begrepen de benadeelden in maart van het volgend jaar 1675 andermaal een vergadering te moeten beleggen, ten einde op hun grieven terug te komen en te trachten de heeren staten te nopen tot intrekking van het verordende. Samen-vattend hetgeen in de vroegere, afzonderlijke adressen breeder betoogd was, werd in die bijeenkomst opgesteld en aan de staten gericht de volgende:

„KORTE DEDUCTIE, dienende tot aenwysinge dat de nieuwe Impost op de consumptie van de Papieren, als mede op de gedruckte Papieren in de Provintie van Holland seer naedeeligh is.

„Het is bevonden, dat saeken, die in den beginne plausibel en seer aennemelyck schynen, dicwylen meer inconvenienten en ongemacken nae sich sleepen als wel de voordeelen kunnen bedragen.

En soodanigh vermeynen de Boeck-druckers, Papier-verkoopers enz. dat de saecke mede gelegen is omtrent de Ordonnantien van U Ed. Gr. Mog. weghens den Impost op de Consumptie van het Papier, mitsgaders op de ghedruckte Papieren, en dat de saeke wel overwoghen wordende, bevonden sal worden dat de inconvenienten, die den Staet daer over wedervaeren, vry meerder en grooter syn, als het kleyn voordeel dat daer van soude kunnen komen.

Synde bekend, dat de Konst van de Druckerye in dese Provintie eerst ghevonden synde, van tijdt tot tijdt de selve soodanigh verbeterd is, dat in dese Provintie wel meest de curieuse Druckeryen tot noch toe gepleegt, en seer groote negotien met ghedruckte Boecken hier te Lande gedreven syn ¹⁾.

Daer en boven is in 't generael waer, dat wel twee derde parten van de Papieren geemployeert worden tot den Druck, en dat van de ghedruckte Boecken *hier te Lande* omtrent een tiende part geconsumeert ende de rest weder *buyten 's Landts* ook gesonden wort: sulcks dan, indien de Boeck-druckers van de Papieren, die sy inslaen, souden moeten betaelen, so souden de selve ook moeten betaelen de versondene Papieren, die als geseyt is 't meeste part uytmaecken, daer nochtans de Koopluyden niet betaelen wegens 't Koopen en versenden van de Waeren, die buyten 's Landts

1) Het adres der BOECKDRUCKERS schreef de voortreffelijkheid der hollandsche drukkerijen toe aan de zuivere bewerking der letters en aan de naastigheid der arbeidslieden, *niet* aan het papier, dat buitenslands beter en goedkooper gemaakt werd. — Die adressen zijn te vinden in de *Versameling* R. W. P. De Vries.

gaen, soo dat in dien deele de Boeck-druckers boven andere souden beswaert syn en blyven.

En tot noch toe de Druck-konst soo gheluckelyck hier te Lande 't sedert de cerste vindinge geoeffent, en daer mede, als geseyt is, soo groote koopmanschap alomme gedreven synde, soo is seecker, dat door den selven Impost de Voorsz. Commercie uyt desen Lande gediverteert wert, en hoe langhs soo meer gediverteert sal werden.

Want de Papieren bereets met Licenten vry beswaert, ende de Huyshuyr, Arbeyts-loon en levens middelen *dierder in de Provintie van Holland* als op andere plaetsen synde, soo is daer uyt lichtelyck te besluyten dat de Boecken in andere Landen eerder sullen ghedruckt worden; en selver dat de Boecken, die wel gewilt en in dese Provintie gedrukt syn, *in andere Provintien en Landen sullen nagedrukt werden*, en beter koop gegheven dan alhier kan gheschieden, waer door de Boeck-verkoopers met hare Exemplaren sullen blyven sitten.

Hondert duysenden van Engelsche Bijbels plachten in dese Landen gedrukt, en buyten 's Landts versonden te werden, waer op ordinaris maar een ofte anderhalve stuyver per stuck gewonnen wert.

Welcke Negotie mitsgaders van soo veele andere Boecken, die naer alle ghewesten plachten ghesonden te worden, sal komen op te houden ende cessen¹⁾, alsoo de Boeck-druckers hier te Lande teghens Engelsche, en andere *buyten de Provintie van Holland* laetende drucken niet sullen kunnen marekten, ende de Druckers gesellen tot armoede vervallen, ofte by gevolghe sullen de Boeckdruckers, Boeckverkoopers en andere sich naer andere Landen moeten begeven, gelyck hier te Lande de meeste Perssen een tijdt langh stil gestaen hebben, en diverse met hare Druckerijen bereets

1) Het adres der BOECKVERKOOPERS noemt bij name vooral Portugal en de spaansche West-Indien. Ook beweert het, dat sinds de laatste 25 jaren, door het verbod hier te lande van fransche papiere, in Engeland bovenal de boeken gedrukt werden, die het buitenland gewoon was uit Holland te trekken.

vertrocken syn naer andere Provintien ¹⁾, het welke dagelycx meer staet te geschieden.

Synde in tegendeel sulcx dat in andere Landen de Negotie daer door wackert, alsoo naer 't invoeren van de Voorsz. Impost veele en verscheyde Druckeryen syn *opghestelt in Duytslandt, Hamburgh, Bremen, Emden* enz., derwaerts oock alreede *uyt Franckryck de Papieren à droiture* gesonden werden, ende dagelycx meer en meer staet te geschieden: Daer de Papieren *uyt Franckryck, Italien en Duytslandt komende hier te Lande*, een groote Negotie plachten te constitueren, waer van 't Landt wegens de Licenten groote sommen van Penningen jaerlycx heeft getrokken, de welke indien 't Landt nu soude missen, ghelyck seeckerlyck sal gheschieden, als door den Voorsz. Impost de Neeringe in gedruckte Boecken en Pampieren sal worden gediverteert, soo sal deselvige schade aen de Licenten grooter syn als de Voorsz. Impost kan bedraegen.

En omme een weynigh naeder te specificeren hoe veele Familien by desen Impost souden lyden, en wat schade 't Landt daerby soude kunnen hebben, soo is het sulcx,

Dat in de Provintie *van Hollandt syn meer als 150 Druck-Perssen, 36 Plaet-Perssen, 10 Kaertspel-Perssen*, en dat die als sy alle werken kunnen soo veel Papier consumeren, dat het selvige Jaerlycx monteert tot een seer groote considerable somme aen Convoy en Licent gelden ²⁾.

Dat van die Perssen alleen meer *als 800 huysgesinnen* subsisteren, buyten de *Boeck-binders, die wel 400 in getal syn*, en de Papierhandelaers en Verkoopers, die oock een goet getal Familien met hunne dependenten uytmaecken, de welke in de gemeene middelen van Consumptie, en particuliere lasten in de Steden, soo veel helpen dragen, dat indien men *daer tegen calculeert wat de opgestelde Pacht kan uytmaecken*, en daer by geconsidereert wert, dat door dese

1) „als Zeelant, Vrieslant en Utrecht,” voegt het adres der BOECKDRUCKERS erbij.

2) Ongeveer 12 500 guldens, bewcirt het adres der BOECKDRUCKERS.

opgestelde Impost het thiende deel niet kan ghedruckt worden, jae de helft van alle die Familien *buyten dese Provincie of Lande sigh verplaetsen*, soo sal men bevinden, dat den Impost nergens na soo veel kan opbrenghen, als de selve wel de Provincie van Holland en soo veel Ingesetenen, die daer van subsisteren, ten uytterste schadelyck is.

En al wilde men supposeren, 'tweleck doch in geen deele apparent is, dat de Druckeryen enz. soo niet verlopen souden, *door dien 't Inlantsch Papier 't gebreck van 't Uytlantsch, 't welck buyten twyffel geheel en al achterblyven sou, vervullen kan*, alsoo het maer met de helft van den Impost beswaert is, soo is doch die helft 3 en 6 stuyvers per Riem van de respective Druckpapieren *de thiende penningh van hunne waerde*, 't welck een excessive en ondraeghelycke last is op een koopmanschap, *die alreede ruym een derde part meer te staen komt*, dan de Papieren, die in andere Landen ghemaect worden, behalven *dat de gedruckte Boecken noch eenige lasten voor uytgaen betalen, 't welck in veele Landen niet geschiet* ¹⁾.

Sulcx dat het met handen te tasten is, dat de Negotie naer andere Landen gediverteert sal worden, en veele Familien van Boeckdruckers, Boeckverkoopers en by gevolge Papierkoopers, Boeckbinders en andere moeten vertrecken, alsoo sy teghens d'andere Boeckverkoopers, die buyten Hollandt wonen, niet kunnen marckten.

Staende mede te remarqueren, dat de Druckers-knechts en andere aen de Konst van de Druckerye dependende, meest alle personen syn van geene middelen, en, dewyle sy geen ander ambacht weeten te oeffenen, dat deselvige wanneer de Druckkonst hier stille staet, gelyck deselve nu bereyts meereendeel stille staet, meest alle met hare familien sullen komen te vervallen tot laste van de Diaconye en

1) Het adres der BOECKDRUCKERS berekent het getal riemen in de genuieerde Provincies genaakt op 48 000, waarvan 32 000 binnen en 16 000 buiten de prov. Holland, welke 48 000 riem maar 9 600 guldens aan impost zouden opbrengen.

Armen, tot groote belastinghe van de selve Steden, soo als tot Amsterdam en in andere Steden de Bedienaers van den Armen sulcx bereyts wel gevoelen.

En in 't regarde van de *Konst en Kaertmaeckers* is mede te beduchten, dat deselve alhier in *dese Provincie* niet sullen kunnen teghens andere uytharden, alsoo men in *Engelandt*, en voornamentlyck in *Vranckryck*, bereyts heeft gepractiseert omme Zee- en Landt-kaerten *op onse Modellen*, als mede groote Kaerten naer te maecken, *welcke Konst voor desen noyt elders dan in dese Landen geoeffent is geworden* ¹⁾: maer door desen nieuwen Impost staet deselve Konst hoe langs hoe meer gediverteert te worden, alsoo de Franse en Engelse haere Kaerten en Kaert-boecken tot minder prys kunnen geven, ende by continuatie van de gemelte Impost, sullen deselve genootsaect syn het exempel van de *Speelcaert-Druckers* (van welcke alreede eenige sich na andere Provincien getransporteert hebben) na te volgen.

Zynde mede den gemelten Impost seer schadelyck, soo niet ruineux voor de *nieuw aengevangene Papiermaeckeryen* hier te Lande, (welcke nu een groote apparentie hebben van in weynigh jaren seer toe te nemen) aengesien dat door den Voorsz. Impost in desen Lande niet en sal ghedruckt werden het vierdepart van 't gene nu wel geschiet, waer door dan oock de *Inlantsche papieren op verre na soo veel niet en sullen kunnen werden vertiert*, en by gevolge die Fabrique al mede seer groote afbreucke sal komen te lyden.

Gelyck mede den selven Impost een ondragelycke last is voor de *Boeckverkoopers en Boeckdruckers*, dewelcke wegens de gemelte Impost *importante sommen van penninghen* moeten betaelen en *uytschieten* voor Papieren die sy inslaen, ende dewelcke hen ettelycke jaren aen de handt blyven, eer sy die kunnen verkoopen of versenden, gelyck het menighmaelen geschiet, dat sy eenige partyen 12, 14 en meer jaren

1) „In geene gewesten van de gantsche werelt tot soo hoogen trap geklommen is als hier te Lande,” drukt het adres der LANDTKAERTMAEKERS zich uit.

bij haer hebben gehad, en noch genootsaecht waren de selve ten langen lesten buyten 's Landts te senden. Gebeurende het mede dickwils, dat er werken onder handen genomen werden, die wel drie, ja sommige wel *thien, twaelf en meer jaren* onder de Pars blyven, en waer toe nochtans 't papier veel malen op eenen tydt en te gelycke ontboden en gekocht wert, welcke Wercken voltrocken zynde, dan noch ordinair 't weynige, dat hier te Lande geconsumeert wert, wel ses, acht, jae twaelf en meer jaren onverkocht blyft leggen; soo dat het mede wel gebeurt dat de Boecken, die men voor de beste en voor courante Ware was houdende, gantsch niet getrocken werden, en alsoo, met leggen blyven, het geheele Capitael verteeren: Behalven dat evident is dat verscheyde considerable werken alrede voor den ophef van den Impost onder de Parsse gheweest synde, met het opstellen van den geseiden Impost tot groote schade van de Druckers blyven leggen, ende een seer groot getal van seer treffelycke Coppen, om de voornoemde redenen niet onder de Pars gebracht, maer veel eer na andere Provintien tot nadeel van d' Ingesetenen deser Provintie gediverteert werden.

Staende mede te considereren, dat in den jare 1606 den Impost als voren wesende Verpacht, die selve Verpachtinge niet en heeft kunnen werden ingevoert, maer nae ses maenden weder is verlaten, gelyck oock 1627 (by eenen J. G. Vermeulen aen haer Ed. Gr. Mog. voorgedragen synde eenige concepten, dienende tot *Verpachtinge* van den selven Impost¹⁾ haer Ed. Gr. Mog. de selve Verpachtinge rondelyck hebben afgeslagen, synde insgelycks in den jare 1638 de Voorsz. Pacht wederom voorgesteld geworden, maer en heeft deselve al mede geen voortganck genomen, alles uyt consideratien en omme redenen dat men in den jare 1606 voorsz. na ghedane visitatie in meest alle de Steden bevonden heeft, dat de consumptie aldaer soo weynigh quame

1) Het plan voor de een of andere belasting werd in dien tijd aan den meestbiedende jaarlijks verpacht; de pachter had dan voor de inzameling dier belastingen te zorgen door agenten of contrôleurs. Deze maatregel won het gewestelijk bestuur vrijwat omslag en aanbtenaren uit.

op te brengen ofte te monterren, dat de Pachtters niet machtigh en waren aldaer tot dien eynde eenige Collecteurs aen te stellen, maar genootsaecht die plaetsen te verlaten, en dat mede haer Ed. Gr. Mog. niet en wilden dat de Negotie van Papieren en Boecken, als mede de Boeckdruckeryen van hier naer andere plaetsen mochte werden ghediverteert, en vele Ingesetenen genoodtdruckt omme uyt desen Lande te vertrecken.

Soo mede en heeft in Vranckryck niet konnen in treyn of pracktycke gebracht werden de Impositien, de welcke aldaer niet alleenlyck in den jare 1635, maer oock selfs noch in den jare 1673 op de Druck-papieren gestelt waren; om redenen by de Boeck-druckers aldaer aen Syne Majestejt geremonstreert, onaengesien deselve Impositien al waren geverifieert in 't Parlament.

Dewyle dan desen Impost soude syn soo ruineux voor de Negotie der Papieren:

Als mede den Boeckhandel gantsch om verde smyten;

Insgelycks de Boeckdruckeryen jagen uyt den Lande:

Dat oock den selven Lande seer schadelyck soude wezen in de Convoyen in Licenten:

Ende dat mede t' anderen tyden d' Ed. Gr. Mog. bevonden hebben, dat dit middel niet en was oirbaerlyck noch mogelyck omme in 't werck te stellen;

Soo vertrouwen de Boeckverkoopers, Boeckdruckers, Papierkoopers, Konstverkoopers, Landkaart- en Troefspelmaekers ende Courant-druckers van de gemeldte steden in dese Provincie, dat U Ed. Gr. Mog. goet vinden sullen, desen Voorsz. Impost *af te schaffen* ende te *doen cessereren*."

De ordonnantie van de staten van Holland en Westfriesland, als na 15 september 1674 in werking te treden, hield mede in:

„Dat yder Courante, Gasette, Post ofte Nieuwe Tydinge in Hollant gedruckt, 't sy in de Nederlantsche ofte Uyt-heemsche Tale, maer een half vel aen beyde syden op de ordinaris wyse vol gedruckt synde, ofte grooter synde, meer

naer advenant enz. sal werden betaelt 4 penningen, door den Drucker die de selve uytlevert, op poene van hondert guldens."

De amsterdamsche courantdruckers Otto Barentsz Smient, Johannes van Ravesteyn, Mattheus Cousart, Casparus Comelyn, en de haarlemsche A. Casteleyn, richtten dien ten gevolge den 27sten augustus 1674 aan hunne „Calanten" den volgenden brief:

„Eersame goede Vrient Saluyt,

Wy syn genootsaecht UE. de resolutie van Haer Ed. Gr. Mog. myn Heeren de Staten van Hollant en West-Vrieslant bekent te maecken, noopende den Impost op alle Couranten, Gassetten enz. en dewyle Wy UEd. tot noch toe de Courante gesonden hebben op de voet als UE. deselve aen ons voor dese betaelt hebt: Syn te rade geworden, UE. dit voor te houden, dat we geresolveert syn, om daer inne te continuëren, naer wat belanght den voorschreven Impost, soude UE. hier moeten ordre stellen t' elckens Ons aen te wysen waer Wy die gelderen sullen kunnen ontfangen, om die daer op aen den Pachter te mogen betalen. Alsoo niet kunnen resolveren die voor af te verschieten, en by manquement van ordre soudon Wy genootdruckt wesen op te houden en UE. van 't gesondene Rekeningh te senden. Deselve Impost sal beloopon op 't boeck Couranten 12 stuyvers en een half, en daer en boven noch betaelingh op 't Papier, soo dat yder boeck aen Impost sal beloopon op 14 stuyvers en een half. Als UE. genegen syt dat men continueert in 't senden van de Couranten, kondt op de betalinge van den Impost ordre stellen, wacht hier over op 't spoedighste antwoord, Vale."

Die antwoorden bleven natuurlijk uit; de „Calanten" toonden geen lust om voor elk boek couranten (24 stuks) 14 stuivers vooruit te betalen voor belasting, en die te gaan brengen aan den courantier. Weshalve genoemde courantiers zich haastten bij de heeren staten hun ernstig beklag in te brengen, met aandrang tot terugtrekking dezer ordonnantie, er voorts op wijzende, dat vele couranten werden uitgezonden

in commissie (of „op sleet”), waardoor het te verkoopen aantal niet vooraf te berekenen viel, maar het verkochte getal eerst na het jaar aan het licht kwam. Zonder eenige zekerheid van terugontvangst zouden zij alzoo den ganschen impost voor te schieten hebben, welk een en ander zóó bezwarend en gevaarlijk was, dat zij liever op staanden voet hun drukkerijen wilden sluiten en hun werklieden afdanken, dan met open oog loopen in hun verderf. En dit alles te meer, omdat zij bij voortzetting de kans liepen dat hun couranten in andere provinciën, waar die belasting niet geheven werd, zouden worden nagedrukt en dus voor minder prijs te krijgen zouden zijn.

Aangezien het nu werkelijk bleek, dat de ingebrachte klachten over een en ander niet ongegrond waren en dat onderscheidene boek-, kaart- en courantdrukkerijen zich gereed maakten om met mei naar elders zich te verplaatsen, begrepen de staten van Holland en Westfriesland dat de te beloopten schade voor hun provincie grooter zou worden dan het gehoopte voordeel, en trokken zij hun resolutie, na een korte proef van zes maanden, in.

In 1690 evenwel werd een nieuwe belasting op inkomende fransche papieren uitgeschreven. Andermaal leverden de gezamenlijke boekverkoopers en drukkers daartegen protest in, op dezelfde gronden als in 1674, erbij voegende, dat de inlandsche papierfabrieken niet bij machte waren aan de noodzakelijke behoefte der boekdrukkerijen te voldoen; dat in het ontbrekende voorzien moest worden door invoer uit Frankrijk; dat dit fransche papier grooter van formaat was dan dat wat hier te lande gemaakt werd en bij uitstek geschikt tot het drukken van school- en studieboeken, bij name van de *Auctores Classici*, die hier plegen uitgegeven te worden *cum doctorum Virorum Notis*, ook ter verzending naar andere landen; dat voor deze fransche papiersoort, *Cornet* genoemd, *f* 4.15 à *f* 5.— betaald werd, terwijl die zelfde soort hier in dit gemeenebest vervaardigd *f* 6.10, *f* 7.— tot *f* 7.10 het riem zou moeten kosten.

Alles waarom deze belasting op den invoer van fransch papier het verval van boekhandel en drukkerij na zich zou sleepen.

In 1711 werd de papierhandel, maar nu het binnenlandsch fabrikaat, opnieuw met een belasting bedreigd. De toestand was nu geheel anders geworden. In een verweerschrift tegen dezen maatregel betoogden belanghebbenden, dat de groote menigte van papiermolens in den laatsten tijd binnen de provincie van Holland en op de Veluwe opgericht, niet alleen in de binnenlandsche behoeften van het gemeenebest konden voorzien, maar een belangrijken uitvoer dreven naar andere landen, waarvan o. a. alleen Engeland, Brabant en Moscovië meer dan 150 000 riem jaarlijks gebruikten. Geen ander land, voerden zij aan, kon in dit fabrikaat, „om prijs, deugt en getrouwheit” tegen het onze markten, niettegenstaande hier de prijs van de witte lompen reeds tot 15 gulden de 100 pond was „opgesteigert” en in andere landen maar de helft bedroeg. Wierd nu onze papiernegotie met 20 procent of zelfs merkelyk minder bezwaard, dan zou die handel naar het buitenland worden verplaatst en al onze molens met het uitnemend groot getal van familiën, die daarin den kost wonnen, aan den dijk worden gezet, gevolgd door boek-drukkers en boekverkoopers, wier bedrijf daarvan grootelyks afhankelijk was.

Opnieuw werd aan deze welgegronde grief van zoo vele bedreigden een gunstig gehoor verleend.

Waar de klacht van een enkele wellicht ter zijde zou gelegd zijn, kreeg zij overwinnende kracht door de gemeenschap.

HANDELSHUIZEN.

De laatste afdeeling van dit hoofdstuk zal, omdat het onderwerp zoo rijk is, heel armelijk blijken. De voornaamste boekhandelaren van Nederland, over een tijdvak van twee eeuwen, in hun maatschappelijk leven en streven, al is het maar bij benadering, na te gaan, welk een taak! Wij hebben ze ons niet voorgenomen. Wij raken er ook niet aan.

Toch dient, als aanhangsel van de losse berichten omtrent den handel, zij het ook ter loops, wel een woord gezegd te worden over sommige handelaars. En daarbij zal, wat algemeene toestanden betreft, Amsterdam, als de toongeeftster, voor het geheele land moeten gelden. Wat personen aangaat, zal uit de akademiesteden een enkele voorname firma ter spraak worden gebracht, althans voor zoo ver er door ons iets van mede te deelen valt. De overige gemeenten wachten nog op haar geschiedschrijver. Indien iedere stad haar eigen navorscher mocht krijgen, hoe zou het samenwerken van veler handen den gemeenschappelijken arbeid licht maken.

Het in het jaar 1872 voor vrienden gedrukte kwartboek: *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, is des te opmerkelijker, vermits zijn schrijver, dr. A. M. Ledeboer, van ambt geneesheer te Deventer was en alzoo niets met den handel te maken had. Liefde zoowel voor de geschiedenis van het vaderland in het algemeen, als voor die van wetenschap en letteren meer bijzonder, bracht hem tot het nasporen van de arbeiders aan de drukpers binnen onze landsgrenzen. Jaren lang, met steeds aangroeiende belangstelling en onverstoortbaar geduld, besteedde de verzamelaar zijn vrije uren aan het navorschen van stedelijke archieven, het raadplegen van bibliotheken, het briefwisselen met wie zal zeggen hoeveel deskundigen. Met een nauwgezetheid, die iederen man van studie tot voorbeeld mag dienen, werd er in zijn altoosdoor zwellende omslagen geschikt en geschikt, verwerkt en verworpen, ingelascht en ingekort, totdat de

rustelooze zoeker zelf verwonderd kon staan over den omvang van hetgeen hij gevonden had en, wat veel meer zegt, over de beteekenis ervan voor de geschiedenis van den boekhandel.

Dr. Ledeboer wachtte trouwens een harde teleurstelling. Persoonlijk in zijn arbeid volop levende en gansch en al van de betrekkelijke waarde ervan vervuld, had hij wel allereerst bij de mannen van het vak op zekere ingenomenheid gehoopt. Die hoop bleek volkomen ijdel. In zijn voorrede klaagt hij zelfs over „inhumane bejegeningen” bij zijn beleefde verzoeken om inlichting; het tijdschrift *De Navorscher*, dat zich bereid verklaard had de lijsten bij gedeelten te plaatsen, schrikte na verloop van eenige maanden voor de vervelende lengte der kopij terug en verzocht van het vervolg verschoond te blijven. Een te gemoet komend uitgever bleek zich niet op te doen. Den schrijver schoot alzoo niet anders over, dan op eigen kosten zijn boek te laten drukken en met milde hand de *tachtig* afdrucken ervan weg te schenken aan ieder, die toonde er belang in te stellen. De vragers waren velen; de gebruikers weinigen. Goede hemel, wat had men aan zulk een stokdorre opgaaf van boekverkoopers, met vermelding van hun begin en eind bij de meesten, met aanteekening van eenige door hen gedrukte werken bij sommigen: een naamlijst van personen en titels die niemand meer aangingen? Hoe was het mogelijk, dat een man met helder hoofd en werklievende handen zijn tijd aan zulk een taaie taak had kunnen verdoen?

Daar waren er, die anders gingen oordeelen. Want het werd langzamerhand begrepen: er was in eigenaardigen vorm een nieuw stuk geschiedenis geschreven. Er was een arbeid van opoffering gedaan, waarvoor ieder tot nog toe was teruggedeeinsd. Er was ontzaglijk veel tijd vermorst voor nietigheden, om enkele merkwaardigheden aan het licht te brengen. Maar alles bij elkander genomen, wie Ledeboer's *Proeve* met ernst ter hand nam, zou verbaasd moeten staan over den schat van kennis en van historische waarde daarin nedergelegd, en den schrijver danken en loven. Dr. Ledeboer

had de voldoening, dat hij in het laatst van zijn leven zich glansrijk erkend zag.

Wie nu trouwens zou meenen, dat Ledeboer's *Naamlijst*, al wordt aan de verdienste ervan niet meer getwijfeld, voor ieder die haar opneemt gesneden brood is, zou zich deerlijk vergissen. Zij heeft dit met alle soort van lijsten gemeen, dat niemand ze voor zijn uitspanning gaat doorlezen. Maar ook dit, dat hij, die ze naslaat, doorgaans iets vindt van hetgeen hij zoekt. Evenwel alweder betrekkelijk. Volledigheid en nauwkeurigheid zijn eigenschappen, die de schrijver wel zeer zeker op het oog heeft gehad, maar die hij bij den besten wil zelfs in de verte niet heeft kunnen bereiken. Hij heeft zijn arbeid *Een Proeve* genoemd en daarmee te verstaan gegeven, dat hij, even als wij zelve bij onze *Aanteekeningen*, verbeteraars, aanvullers, nawerkers wenschte, om tot iets bruikbaar te geraken. De man, die zich zoo eerbiedwekkend veel moeite getroost heeft, erkent in zijn inleidend woord bescheiden zijn tekortkomingen en zonden. En onder het verleenen van vollen aflat fluistert zijn lezer met eerbiedigen schroom hem die belijdenis na. Want van onberispelijkheid kan er bij een uitgaaf als de zijne wel geen spraak zijn. Telkens komen er leemten aan den dag; telkens smaalt een hoogstaande kritiek: „door Ledeboer vergeten!"; telkens legt de een of andere muggenzifter de hand op eenig cijfer en verzet het, met een soort van grimmig genot, een jaar vroeger of later. Maar door alle vriendelijke of onvriendelijke terechtwijzingen wint de hoofdarbeid tegelijk in waarde aan. Eén ding is zeker: heeft het boek zijn fouten, dan zijn deze, vrij denkbaar, over het geheele werk gelijkmatig verdeeld, en kan het alzoo, ook voor een statistiek overzicht, voorloopig althans, niet geheel onbetrouwbaar gerekend worden.

Om met dit laatste te beginnen gaat hiernevens een staat van de boekhandelaren, drukkers en uitgevers, zooals die tusschen de jaren 1440—1799 over de steden van Nederland verdeeld waren.

	Venlo.	—	—	—	—	Zwolle.	4
	Vere.	—	—	—	—	Zurphen.	3
	Utrecht.	6	—	—	—	Zierikzee.	1
	Tiel.	7	—	—	—	Zegveel.	4
	Tholen.	14	—	—	—	Zaandam.	1
	Steenbergen.	11	—	—	—	Woudrichem.	4
	Sneek.	22	—	—	—	Wormerveer.	3
	Schoonhoven.	29	—	—	—	Worrum.	1
	Schiedam.	22	—	—	—	Woerden.	2
	Rijp.	1	—	—	—	Willemstad.	1
	Rotterdam.	4	—	—	—	Weesp.	3
	Roermond.	7	—	—	—	Wageningen.	1
	Purmerend.	26	—	—	—	Vlissingen.	3
	O. Pekela.	18	—	—	—	Vlaardingenv.	1
	Overtoom.	1	—	—	—	Vianen.	6
1440—1499	—	1	—	—	—	—	—
1500—1549	—	39	—	—	—	—	—
1550—1599	—	45	—	—	—	—	—
1600—1624	—	60	—	—	—	—	—
1625—1649	—	38	—	—	—	—	—
1650—1674	—	24	—	—	—	—	—
1675—1699	—	42	—	—	—	—	—
1700—1724	—	3	—	—	—	—	—
1725—1749	—	2	—	—	—	—	—
1750—1774	—	1	—	—	—	—	—
1775—1799	—	1	—	—	—	—	—

Uit deze opgaaft, de waarschijnlijke onzuiverheid der cijfers laat tot nog toe geen andere gevolgtrekkingen toe, blijkt in elk geval zonneklaar, dat Amsterdam boven alle overige

steden verreweg in meerderheid de kroon spande; dat daarna de akademiesteden volgden, en dat voorts de overige gemeenten, als het ware een voor een, voor het boek werden geopend.

Amsterdam bovenaan: het is geen wonder. Behalve dat de hoofdstad haar zustersteden in zielental ongelijkbaar overtrof, was Amsterdam het machtige, het rijke, het trotse, het in alles den toon gevende middelpunt der bloeiende republiek; van alle schepen de haven, van alle koopwaar de stapelplaats, van alle nijverheid de drijfkracht, van alle wetenschap en kunst de beschermer. Als staatsmacht werd het door Europa's regeeringen naar de oogen gezien, door onze provinciën gevreesd; als zetel van den wereldhandel had het in zijn midden vorsten, die heerschers waren niet alleen met kapitaal, maar, wat beter is, met ondernemingsmoed en onbuigzame volharding; voor de kennis, in al haar vertakkingen, had het zijn ijverzuchtige akademie; voor al wat arbeid was met hoofd en handen had het overvloed van aanmoediging: — Amsterdam was in waarheid „de hartader,” vanwaar bloed en levenswarmte uitstroonden naar alle leden van het lichaam van onze zeven nederlandsche gewesten.

Niets natuurlijker, dan dat daar, waar alles, groot en klein, zich inspande om vooruit te dringen, waar ieder ademde in den dampkring van bedrijvigheid en wedijver, ook de boekhandel tierde. In den tijd door Ledeboer nagegaan vinden wij er ongeveer 1500 boekhandelsfirma's, waarbij tusschen 1605—1750 nog komen die van een 150 uitgewekenen. Nemen wij daarbij in acht, dat gedurende de republiek zeer verreweg de meeste en grootste werken daar ter pers werden gelegd; dat vreemdelingen uit alle wereldstreken bij voorkeur om Amsterdam ons land bezochten, en dat Amsterdam als het ware een voortdurende mis was, waar binnen- en buitenlanders, geleerden en geletterden, elkander zochten en voor al hun behoeften ter markt kwamen, dan ligt het voor de hand, welke onberekenbare menigte boeken daar gedrukt werden, boeken, die van daar uit hun weg vonden nabij en naar verre.

Amsterdam, van vroegaf de zetel van den zeevaart- en kaarthandel, had roem te dragen op mannen als Janssonius, Hondius, Visscher, de Blaeu's, Commelin, Gerritsz, de Colom's, de Lootsman's, de Covens, de Van Keulen's, Ottens, van wie de meesten zelv' alom bekende aardrijkskundigen en de ontwerpers hunner kaarten waren; — op uitgevers van klassieke en philologische werken als L. en D. Elsevier, Blaeu, Wetstein, Van Waesberghe; — op bijbedrukkers en uitgevers als Van Lieshout, Jacobsz., Smient, Liesveld, Hertogh, Doornick, Rotterdam, Schreuder, de Ravesteyn's, Van de Putte, Mortier, Brandt; — op de voortbrengers van zooveel kostbare folianten en kwartijnen, reizen, historie- en dichtwerken, als Cloppenburgh, Commelin, Laurentsz, Colom, Matthijsz, Wees, Ravesteyn, Duisburg, Schipper, Boekholt, Van Someren, Van Gaesbeek, Boom, de Pluymers', de Schouten's, Wolfgang, Wolters, Abrahamsz, Oosterwijk, De Coup, Schoonbeek, Onder de Linden, Barentsz, Mourik, Conijnenburg, Mortier, Yntema en Tieboel, Van Esveldt, Houttuyn, De Bruyn, Crajenschot, Klippink, Ploos van Amstel, Koene, Van Hengel, Ottens, Gartman, de Sepp's, ¹⁾ Tiriou, Kok, Allart -), Sluyter, Uylenbroek, Houtgraaff, Berntrop ³⁾; —

1) Van de firma Sepp is uitvoeriger melding gemaakt in de *Bouwstoffen* deel II, blz. 339.

2) Zoo iemand, is Joh. Allart, begonnen in 1773, dubbel en dwars waardig een levensbeschrijver te krijgen. Weinig uitgevers zijn zoo overvloedig geweest in kapitale (en onkapitale) werken. Onbetwijfeld was hij een groot man in zijn vak, de baanbreker voor een nieuwen tijd. Men vindt overal zijn lof, maar nergens een schets van zijn daden.

3) Met voordacht maken wij geen bijzonder gewag van de letterkundige boekhandelaren. Schrijver zijn en handelaar zijn is twee. Het eene staat met het andere volstrekt niet in verband: zelfs is er gevaar, dat die twee kunnen blijken elkaar kwaad te doen. In elk geval behoort de letterkundige boekhandelaar te huis in een geschiedenis der letterkunde; met zoo zeer hier. Om trouwens even te herinneren dat zij er waren, noemen wij hier de amsterdamsche namen van H. Schoonbeek, D. De Lafeuille, P. Van Damme als historieschrijvers; W. De Swart, M. Jansz Brandt, J. Van Duisburg, B. Boekholt, J. De Zetter, H. Wetstein, W. Goeree, J. Aitzema, N. Van Someren, B. Mourik, E. Sweerts, J. Kok, J. A. Crajenschot, W. Holtrop, P. G. Witsen Geijsbeek, als letterkundigen; Zach. Heijns, D. P. Pers, J. J. Schipper, J. H. Krul, Jac. Lescaille, Catharina Lescaille, Franç. Halma, J. Boek-

op uitgevers van fransche werken, als Le Jeune, Desbordes, Brunel, Marteau, Claude Jordan, Chevalier, De Lorme, Pauli, Chatelain, l'Honoré, Mortier, Bernard, Le Cène, Changuion, Marc Michel Rey, Merkus, Néaulme, Dusaulchoy; — op de hebreeuwsche, spaansche, portugeesche en armenische drukkerijen, die duizenden aan boeken bewerkten ter verzending naar het buitenland; — op die voorname assortimenthouders, groothandelaars in wetenschappelijke boeken in alle talen, ter ruiling en verhandeling op de wereldmarkten, als de Blaeu's, Bosch, Elsevier, Wetstein, Hesse, de Hondt, Humbert, Van Waesberghe, Changuion, de Wit, Néaulme, Dusaulchoy, Weyerstraten, Den Hengst. Al deze namen (met honderd andere te vermeerderen) behooren toe aan firma's, die den boekenliefhebber niet gansch en al vreemd zijn, maar die losse klanken blijven zoolang zij geen lichaam gekregen hebben uit de voorstelling van den arbeid, dien hun hoofd en handen hebben volbracht. Neen, wij verliezen geen oogenblik uit het oog, dat de boekhandelaar-uitgever veeltijds niet anders dan de handlanger is van den geleerden of letterkundigen schrijver; wij beamen ten volle, dat hij geen brood zou hebben, indien het hem niet op de studeerkamers werd toebedeid. Maar wij weten even goed, dat de mannen die wij noemden niet tevreden waren met de lijdzame rol van werktuig, en dat zij het brood zouden hebben afgewezen, indien het hun als loomen dienstknechten werd toebedeid. Daargelaten nog de talrijke, ja talrijke ondernemingen, die zij door het bespieden van de behoeften of neigingen

holt, C. Sweerts, H. Bosch, P. J. Uylenbroek, Joh. Allart, als dichters. — Van deze allen ten minste zijn boeken gedrukt, hun waarde daargelaten.

Onder dezen noemen wij met voorliefde B. Mourik, omdat hij zich onderscheidde ook als kundig bibliograaf, 1730. Hij schreef zoogenoemde *Naamrollen over Godgeleerdheid, Rechtgeleerdheid, Geschiedkunde en Geneeskunde*. Dat deze registers belangstelling vonden blijkt hieruit, dat er een vijfde druk van noodig was.

Zoowat te gelijk met dezen maakte zijn Leeuwarder vakgenoot Abraham Ferwerda, 1736, zich verdienstelijk door zijn *Register van alle Rare en zeldzaam voorkomende Latijnsche Boeken in folio, met en zonder Prijzen, gedrukt in de 14de eeuw*; — *Algemeene Naamlijst van Boeken met de prijzen, of De Boeknegotie*; — *Catalogus Universalis cum pretiis, 13 partes*.

van hun tijd en door een welberekende keus van wetenschappelijke en kunstkrachten'), soms ook met eigen persoonlijke bekwame medewerking, in het aanzijn hebben ge-

1) Tot een enkel staaltje van ondernemingsliefde, en tevens als een blijk, hoe ook de vroegere uitgevers niet schuw waren voor het gebruik maken van de groote trom, zij hier als terloops aangehaald het prospectus van den zoogenaamden „*Grooten Printbijbel* van Mortier," 1700; vriendelijk medege-deeld door den heer J. Ph. Van der Kellen.

„BEKENTMAKINGE dienende tot Inschrijvinge van het deftig, en nooit voor dezen zoo uijtgevoerde Werk van Konst-Printen, waar door alle de Bijbel-sche Geschiedenissen op 't naaukeurigste vertoont worden; bestaande in omtrent vier hondert Historien, in twee Deelen, in Folio.

Dewijl Pieter Mortier, Boeckverkooper tot Amsterdam, op de Vijgendam, sedert eenige jaren heeft doen arbeijden aen Konst-Prenten, van de Historien des Ouden en Nieuwen Testaments, en daartoe versocht geleerde Mannen, om de Geschiedenissen op te stellen, en de zelve naar waarheid en eigenschap te verbeelden; en na veel arbeijdens en groote kosten het werk reeds zeer verre heeft gebragt, hebbende tot het uijtvoeren van de Teekeningen gebruikt de konstigste en beste Meesters, als O. Elliger, I. Goeree, J. Luijken, Picard, Tideman, Hoet, en anderen; en tot Plaetsnijders Joseph Mulder, Jacob Baptist, Van der Gouwen, de Blois, Rheinhard, Sluijter, en anderen. En om het werk te beter en volmaekter in 't licht te doen komen versocht David van der Plaes, voornaem en Konst-rijk Schilder, en naaukeurig opmerker van alle Verschijnselen, de Teeken- en Schilderkunst betreffende, om nevens de voornoemde Konst-rijke Meesters te ondersoeken wat tot welstand van de Teekeningen en Printen soude kunnen dienen, en tot uijtbeelding der Historie nodig geoordeelt wierd tot welstant van het geheele werk, zo is dit werk door sijnen yver, en die van onse konstrijke Meesters-Teekenaars en Plaetsnijders, zo verre gebracht, dat nooyt Konst-Printen tot den Bijbel behoorende, zo in 't licht gekomen zijn; want men zal tot verwonderens toe bemercken dat alle Verschijnselen daar in zijn waar genomen; als Zonne-lichten, Nachten, Morgenstonden, Wolk-luchten, Kamerlichten, Maenschijnsels, Was- en Fakkellichten, Onweeren &c. nevens alle besonderheden der Historien, en 't gene tot welstant der zelve. en hare gebeurlijkheden, zou kunnen bedacht worden.

Dit Werk zal bestaan uijt omtrent vierhondert Historien, en omtrent hondert Vellen gedrukt Schrift, zijnde een geleerde Beschrijvinge, soo tot licht van de Bijbelsche Geschiedenissen, als der Prenten.

En dewijl veele Liefhebbers versocht hebben te mogen Inteekenen, om doch van de eerste Drucken te hebben, heeft Pieter Mortier geresolveert het werck te laten Inteekenen, tot een getal van vijft hondert Exemplaren: zijnde alle de eerste en de beste Drucken, en soo haast dat getal ingeteekent sal zijn. zal de Inschrijving aanstonds werden geslooten, om door dit middel alle de beste Drucken hier te lande, voor de Inteekenaars te behouden en alsoo reets een goet getal Exeemplaren zijn ingeschreven, soo

roepen, mag er toch wel op gewezen worden, dat altoos en in elk geval een handschrift zooals het daar ligt, hoe kostbaar ook, een ongenietbaar hoopje beschreven papier uitmaakt, en dat het de taak is van den drukker-uitgever om het te omkleeden met een vorm, den inhoud waardig, den

werden versocht alle die gelieve in te teekenen, sich te adresseeren aan den voorschreven Pieter Mortier, die het werk sal leveren als volgt.

I.

Beloofst hij het voorschreeven werck te drucken op curieus wit Papier, gelijk van een yder kan gesien werden tot sijne huysse, soo in de Nederduytsche als in de Fransche Taale; en sal het de Intekenaars vrij staan in te schrijven voor wat Taale zij begeeren. Wijders belooft hij de Printen van het Nieuwe Testament nog beter en uytvoeriger te maken, sullende deselve in Teekening en in welstandt &c. de reets gedane verre overtreffen.

II.

Het voorsz. werck sal (God believende) in February des jaars 1700 compleet sijn, hoewel drie of vier maanden onbegreepen, dewyl het onmogelyk is den rechten tijd op 't naaust te weeten, door toevallen, die het Plaat-snyden onderworpen sijn. En alsoo de Konst-Printen van het geheele Oude Testament byna gereet syn, en principaal wagten na de Beschryvinge, en 't Plaat-drucken, zoo belooft de uytgever hetsclve te leeveren aan de Inschrijvers als volgt.

Aanstonts een geheel vierde part Bybel-printen, synde een hondert stucks, neevens de Tytel-plaat.

Primo Maart ofte eerder het tweede hondert Printen.

Primo May, de resteerende taghentig Printen, synde alle die tot het Oude Testament behooren.

De Printen van het Nieuwe Testament sullen in twee Partyen geleevert werden, om de Inschrijvers eerder te doen sien de deftigheit van ons Konst-werck, 't welk wij insonderheyd in 't Nieuwe Testament sullen betoonen.

De gedrukte Historie of Beschryvinge van een iegelijke geschiedenis zal meede binnen de voorschrevene tijt geleevert werden; ofte by deelen zodra als die gereet sullen syn.

III.

Het gansche werck sal hy ongebonden leveren voor 36 guldens, en op groot Royaal Papier ongebonden voor *f* 47.—5.

Volgens deeze uitrekening.

400 Printen twee op een Plaat, yder Plaat a 3 stuyvers *f* 30.—

100 Heele vellen gedrukt schrift a 1 st. 't vel. *n* 5.—

40 Cierlyke Vignetjes ofte Finisjes a 8 penningen. *n* 1.—

Maekt t'samen een somma van. . *f* 36.— gulden.

schrijver tot voldoening, zijn intreden in de wereld tot aanbeveling. Naar gelang die vorm sober en slordig, of degelijk en deftig is, zal het boek met onverschilligheid of ingenomenheid aangezien worden. En wanneer wij dan, nog eenmaal, die prachtige, kunstrijke, achtbare kwartijnen en folianten en atlassen vóór ons zien, bergen hoog, in Amsterdam-alléén ontstaan, en door den wakkeren koopmansgeest van onze vaders heengestuwd naar alle landen der beschaafde aarde, dan krijgen de oude vergeten uitgeversnamen een herboren gestalte.

Een geschiedenis van den amsterdamschen boekhandel te schrijven zou een loonend werk zijn. Allereerst om dien handel zelf, met zijn geestelijke en stoffelijke aanhoorigheden. Maar ook om zijn invloed. De draden, die eraan verbonden zijn, loopen door tot het hart van het vaderland, tot de meest onderscheiden belangen van volk en staat. Van

En op groot Royaal Papier.

400 Printen, twee op een Plaat, yder a 4 st.	f 40.—
100 Vellen Schrift a 1 st. 4 penningen	" 6.—5
40 Vignetjes, a 8 penningen	" 1.—
	f 47.—5

IV.

De betaeling geschied in vyf termynen, aldus: 5 gl. voor een inlage op Reeckening van de laatste partye, welke 5 gl. de Inteeckenaars weder op de laatste partye afgekort sal werden; vorders by de leverantie van de eerste hondert Printen seven gulden tien stuyvers; bij de leverantie van het tweede hondert soo veel Printen en Schrift te betalen als het selve sal komen te belooopen, volgens de uytrekening hier vooren, en soo vorders by de volgende leverantien. Het groot Royaal Papier sal mede volgens de bovenstaande uytrekeningh naer proportie betaelt worden.

V.

En bij aldien het geheele werk minder getal van Printen ofte Schrift quam te belooopen, sal de Inteeckenaar niet meer als pro rato betalen; en of daer eenige Printen of Schrift meer in quamen, sal de Inteeckenaar het selve mede pro rato goed doen.

Eenige Heeren genegen zijnde, alle de origeneele Teekeningen van dit voorschreve Werk te koopen, die bij de voornoemde Mortier heel netjes worden bewaart, gelyck gesien kan worden, kunnen zich bij hem adresseeren

die draden zijn drukkers en uitgevers veelmaals de medehouders geweest, hetzij uit eigen aandrift, hetzij, in goeden en kwaden zin, als medeplichtigen van hun lastgevers. Er zou uit het blootkomen van velerlei boekhandels-bescheiden uit de hoofdstad over den schemerachtigen voortijd vrijwat licht kunnen opgaan.

Dankbaar, zeker, zou de taak wezen. Maar moeielijk boven indenken. Waar zoo oneindig veel schriften verscheurd of vermalen zijn en wat er nog over mocht zijn verstrooid werd hier en daar en overal, daar is wat naspeurens noodig, wat geduld en wat doortastende wil, eer de stof voor een bewerking klaar ligt. Eén voorbeeld, bij herinnering, uit zoop menigte. In den tijd, waaraan dit opstel gewijd is, was het bij vele, ook degelijke, uitgevers gewoonte, om in hun handel hun eigen naam opzijde te laten en een leennaam aan te nemen voor hun firma, die, zooals van zelf spreekt, dan ook op de titels van de bij hen verschenen werken voorkwam. Sommigen deden dit omdat anderen het deden, sommigen uit grilligheid (Hans Fabel 1649, Jan de Heekelaar 1695. Boter en Broot 1702, Klaas Knol 1720); sommigen om bij voorkomende gelegenheid minder gevaar te loopen om voor een drukpersmisdrijf achterhaald te worden. Dr. Ledeboer, geholpen door het veelweten en de scherpzinnigheid van dr. P. A. Tiele, ontdekte onder de amsterdamsche boekhandelsfirma's niet minder dan 66 „pseudoniemen“ (en wie weet hoeveel er nog meer schuilen), die toen ter tijd meestal terecht te brengen waren, maar die nu, wanneer ze niet vooraf ontraadseld wierden, den geschiedenis-onderzoeker danig in de war zouden kunnen helpen. Zoo waren bij voorbeeld de zeer fatsoenlijke firma's S. Van der Bergh Cz., S. Van Dusseldorp, Pieter Bronkhorst, C. Coenraadt onechte namen, die men te vergeefs in de registers der geleefd hebbende personen zou zoeken.

Door zulke hindernissen wordt de gang der studie bemoeielijkt. Toch zijn er in den jongsten tijd alwat rappe handen, ieder in eigen richting, aan het werk getogen. Behalve het werk van dr. Ledeboer, dat als de grondlegger

kan worden geschat, heeft dr. Tiele in handschrift (in de bibliotheek der Vereeniging) nagelaten een nauwkeurig bewerkte lijst van drukkers en boekverkoopers in Nederland vóór 1600; hebben mr. Bodel Nijenhuis, proff. Doedes, Van Toorenenbergen en Rogge, dr. Sepp, Mart. Nijhoff, T. I. J. Arnold, A. Willems, Campbell e. a. in hun bibliographische geschriften veel wetenswaardigs aangebracht; is Amsterdam vooral bezig zijn eigen terrein met scherp gewapend oog rond te schouwen. Mr N. De Roever, wiens kort leven zoo vruchtbaar was, en wien wij op oudheidkundig gebied zoo veel te danken hebben, heeft in zijn *Oud Holland*, jaargang 1884, een belangrijke studie gewijd aan de *Amsterdamsche Boekdrukkers en Boekverkoopers uit de zestiende eeuw*. Met zeldzame nauwgezetheid en geduld heeft de verdienstelijke archivaris, even als de andere bovengenoemde schrijvers, stapels oude papieren doorworsteld, om daaruit de aantekeningen machtig te worden, die ons ten minste eenig denkbeeld kunnen geven van den boekhandel in de hoofdstad drie eeuwen geleden. Die aantekeningen moesten, gelijk van zelf spreekt, betrekkelijk weinig en onvoldoende wezen. Hoe meer toch de geschiedvorschcr tot vroeger tijd teruggaat, des te minder bescheiden hem ter beschikking staan. De loop der jaren gaat altoos voort met zijn tergend sloopingswerk. Van het heeloude zou weldra niets overblijven, indien niet — hulde zij onzen tegenwoordigen tijd! — een eerbiedige gehechtheid aan het werk der vaderen de hand legde op hetgeen er nog van hun leven en streven hier en elders, soms in een achterhoek, verscholen ligt. En des te hooger te waardeeren is alzoo de arbeid van deze, met kunde en liefde toegeruste delvers, die, als uit de donkere mijnen van den ondergrond, ten behoeve van dit en het nageslacht, weér te voorschijn brengen wat zij met zorgzame opoffering van tijd en moeite hebben weten op te graven uit archiefstukken en uit onder stof bedekte oorkonden. — Zoo begint almede dit onderdeelje onzer volkshistorie, ook bij anderen dan vakgenooten, in aandacht te winnen.

Enkele eigenaardigheden, die thans volkomen uit den smaak zijn, kunnen zoo nietig geacht worden, dat men het schier kinderachtig zou gaan vinden om er naar om te zien. Toch zijn ook zij haar plekje waard. Men mete den voortijd niet met de maat van den onzen. Wat thans een noodelooze opschik schijnt, was toen werkelijk vaak een noodige gewoonte. Wat wij b.v. heden, om onze waar aan den man te brengen, zoo ruim doen met aanplakbiljetten, advertentiën en strooibriefjes, zulke middelen waren bij onze vaderen nog weinig bekend. Maar zij hadden andere, zij hadden, onder meer, hun uithangborden, die uithangborden, die onze ouderwetsche straten zoo schilderachtig hielpen maken, nu eens geestig of ongeestig, getuigend van de luim of van den goedmoedernst des eigenaars, dan weder sprekend van zijn hoogdravendheid of eenvoud, maar altoos ten doel hebbend om aandacht te wekken en koopers te lokken. Onze Van Lennep en Ter Gouw hebben aan de algemeene oud-hollandsche *Uithangteekens* twee leerzame en vermakelijke boekdeelen gewijd.

Het ligt voor de hand, dat de boekwinkels in dat tijdelijke gebruik meêdeden. Geen drukker of boekverkooper, die zijn bedrijf niet den volke aankondigde door een in het oog loopend teeken aan zijn deur. Dwing ze om in te gaan, was de algemeene leus in den onderlingen strijd om voordeel. De voorbijganger moest gevangen worden, hij moest niet behoeven te zoeken, hij moest aan dit of dat huis van buiten kunnen zien wat er te koop was van binnen; een lokaas, te noodzakelijker, omdat de toenmalige winkels veel minder uitstalling hadden, dan die met groote ruiten en schitterende vertooning in onze tegenwoordige pronkerige dagen.

Even als in alle beroepen en neringen waren de uithangborden van de boekverkoopers zeer verschillend. Die van de handelaars in zeevaartbehoeften waren het eenvoudigst en duidelijkst, en moesten dat wel zijn, omdat de vreemdeling, die Amsterdam bezocht, niet lang zou behoeven te raden, waar hij zijn inkoop van kaarten, instrumenten en studieboeken, waarvoor vooral Amsterdam zoo beroemd was, zou

te doen hebben. Zoo waren er, soms verscheidene met één opschrift maar met verschillende figuren versierd. Al hebben wij er reeds vroeger, blz. 255, over gesproken, men vergunne dat er hier ter plaatse nogmaals op gewezen worde:

In de Caertwinkel. — In de Sonnewijser. — In de lichtende Colom. — In de Pascaert. — Int vergulde Caertboek. — In de Zeespiegel. — In de gecroonde Caertwinkel. — In de Lootsman. — In de Wereltcaert. — In den verghulden Passer. — In de Stuerman. — In de vergulde Zeespiegel. — In Sansons Atlas. — In de jonge Lootsman. — In de Globe. — In 't Stuermans Gereetschap. — In den Sonnewijser. — In de Atlas.

Algemeen-wetenschappelijke boekwinkels kondigen zich soms opgeschroefder aan:

In Seneca. — In de gouden Paerl. — In Hugo Grotius. — In de vergulde Chronyk. — In de Bibliotheek. — In Cicero.

Winkels, waar vooral stichtelijke boeken te krijgen waren, en die waren verreweg het talrijkst, gaven daarvan een teeken door van buiten te doen lezen:

In den Bijbel ¹⁾. — In den vergulden Bijbel. — In de Ghereformeerde Catechismus. — In den Berg Sinaï. — In den Luthersen Bijbel. — In de Sagryne Bijbel. — In de Jucht-Bijbel. — In de Liesveldtsche Bijbel. — In den grooten Bijbel. — In het Nieuwe Testament. — In de vier Evangelisten. — In den Engel. — In de Delftsche Bijbel. — In de Dordsche Bijbel. — Int Synodus van Dordt. — In de Hebreewsche Bijbel. — In de vergulde Kerkbijbel. — In de Statenbijbel. — In Emmaus. — In Calvinus. — In Biestkens Bijbel. — A la Bible d'or.

Enkele doelden op den naam van den eigenaar:

In den wackeren Hondt (Jod. De Hondt 1610). — In den Schipper (J. J. Schipper 1618). — Sub signo Montis

-- -- --

1) Willem Jacobsz., te Amsterdam, was de eerste, die in 1520 het waagde, den bijbel tot uithangbord te kiezen.

Parnassi (P. Van den Berge 1658). — In de Visscher (P. Visser 1705). — In de Vlam (B. Vlam 1760).

Ook waren er een aantal bij geheel zonder beteekenis, maar die soms aandacht trokken door een bijzonderheid. In 1680 vestigde zich een boekverkooper onder het uithangbord: In de drie Raapen. Kort daarop zette zich een ander in de buurt neêr: In de drie Knollen. Het publiek lachte, maar de winkels van beiden werden erdoor bekend ¹⁾.

De zoogenoemde boekverkoopers-merkteekenen, vooral in zwang tusschen 1480 en 1650, waren van stemmiger, persoonlijker aard. Merkteekenen waren de stempels, waarmede de uitgevers hun boeken teekenden; kleine houtsneevignetten van zinnebeeldige voorstelling, met een randschrift daaromheen, de aangenomen handelsspreuk van de firma vermeldende. Zij waren in den regel gedrukt op den titel, waar zij, indien ze maar mooi waren, geen onsierlijk figuur maakten; en bij uitzondering alleen op de laatste bladzijde, in geval de schrijver zijn titel wat breedspakig gemaakt had. Voor het samenstel van deze stempels leenden vaak de voornaamste schilders hun talent, een hulp, die wat kunstwaarde betreft zeer te loven valt, maar waarvan tevens wel eens het gevolg was, dat de „symboliek” zoo gezocht en diepzinnig werd, dat de man van den tegenwoordigen tijd er weinig of niets van weet te ontraadselen. De randschriften zijn doorgaans duidelijker, al behoeven ook deze hier

1) Men kon soms van uithangborden last hebben. J. Hilarides, boekverkooper te Dokkum, een geleerd maar zonderling man, deed in zijn bedrijf allerlei dwaasheden. Zoo liet hij in 1695 een uithangbord maken, waarop — ten teeken dat bij hem alles te krijgen was, zooals hij voorgaf — aan den eenen kant een bijbel en aan de andere zijde een spel kaarten geschilderd was. Deze bespotting, gelijk men erin zag, werd hem niet weinig kwalijk genomen, des te meer toen hij in een gedicht van 24 bladzijden lang zich schimpend verdedigde en het geval hoe langer hoe erger maakte. Tal van schotschriften kwamen tegen hem uit. Dokkum was natuurlijk voor hem gesloten. Een tijdlang leed hij armoede, maar om zijn buitengewone bekwaamheden werd hij na eenige jaren te Bolsward tot rector benoemd en kwam dus nog goed terecht.

en daar licht. Maar veel meer dan de uithangborden zijn ze voor ons van waarde, omdat zij in den regel òf doelen op de wetenschappelijke richting, die drukker of uitgever te volgen wenschte, òf op den ernst, waarmede hij zijn maatschappelijke loopbaan intrad, òf op de bescherming die hij, als het ware van hooger macht, inriep.

Wij noemen er eenigen:

De firma J. Blaeu had tot spreuk: „Indefessus agendo” (later door Fred. Muller overgenomen met de bijvoeging: „favente Deo.”)

Hendrik en Dirk Boom: „Tandem fit arbor surculus.”

F. Changuion: „Virtuti ingenio doctrinae.”

Elsevier: „Ne extra Oleas”, en „Concordia res parvae crescunt,” en „Non solus.”

J. Ewoutz: „Cessent solita — dum meliora.”

A. Fokke Simonsz: „Veneri caelesti genetrici.”

H. Van de Gaete: „Turbant sed extollunt.”

Van de Gaete en J. Van Leeuwen: „Spe ducti.”

J. De Hondt: „Utor describo orno vitupero et opto fideliter.”

François l'Honoré et fils: „Non radium excutient.”

Jan Ten Hoorn: „Viget, vigebit, victa vincet veritas.”

Sam. Imbrechtz: „Al hoopende.”

Anth. Jacobsz: „Sic itur ad astra.”

Joh. Janssonius Van Waesberghe: „Vivitur ingenio.”

Willem Janssonius: „Praestat.”

B. Lakeman: „Sativa terra non cessat parere.”

H. Laurentz: „Non odit tamen.”

E. J. Ledet & Co: „l'Espérance me guide.”

Jacob Lescaille: „Perseveranter.”

Erven J. Lescaille: „Proficit et recreat.”

D. Pietersz Pars: „Ick stry op ons Eerde.”

Joh. Van Ravestein: „Exspectando.”

Jan Jacobsz Schipper: „Verwint U selven.”

Dezelfde: „Konst baart Roem.”

Petrus Schouten: „Nil non mortale tenemus pectoris exceptis ingenique bonis.”

A. Schoonenburg: „Profugium Musis.”

Adriaan Slaats: „Studio fovetur ingenium.”

J. O. Smient: „Sine mora.”

Jan Van Someren: „Non aestas est laeta diu, compo-
nente nidos.”

A. en J. Tongerloo: „Praestat otiosum esse quam nihil
agere.”

H. Vieroot: „Musis Aurora benigna.”

Jelle Visser: „Al vissende.”

A. H. De Wees: „Liefde verwint alles.”

J. H. Wetstein: „Consultoribus istis.”

R. en G. Wetstein: „Terar dum prosim.”

J. en R. Wetstein: „Dum teritur Cos, Literatis usui et
Literis prosit bonis.”

Vele van deze spreuken hangen met het stempelbeeld
onafscheidelijk samen.

Somtijds ook waren de schrijvers erop gesteld hun eigen
spreuk op het titelblad van hun werken gedrukt te zien.
Zoo bijv.

L. Van Aitzema: „Cedant arma togae.”

Const. Huygens: „Constanter.”

Th. Graswinckel: „Nemo ignavia factus immortalis.”

Simon Stevin: „Wonder is gheen wonder.”

Wij eindigen met het opnoemen van enkele voorname
mannen uit eenige hoofdplaatsen. Van enkele, omdat ons
berichten omtrent andere, aan wie wij zoo gaarne hulde
hadden gebracht, ten eenenmale ontbraken. Waar zou het
naar toe, uit alle steden de mannen op te zoeken, die
zich in den handel hebben verdienstelijk gemaakt? Waar
is de grenslijn tusschen gewoon en buitengewoon? Waar
zijn de gegevens om daarover eenig oordeel te vellen? Hoe
ver komt bij zulk een oordeel te pas, of de man van handel
te gelijk een man van wetenschap of letteren, te gelijk uit-
gever en schrijver geweest is?

Wij doen die vragen om twee redenen. Vooreerst om
eenigszins verzachtende omstandigheden te pleiten tegenover

de beschuldiging van zeer laakbare nalatigheid; en ten anderen om als met den vinger aan te wijzen, hoe veel er nog te doen overblijft voor ieder, die wil nazoeken en aantekenen.

AMSTERDAM.

DE VAN WAESBERGHE'S.

1557—1869.

Joan Janssonius Van Waesberghe was wèl de eerste van zijn geslacht die zich als drukker, uitgever en boekhandelaar te *Amsterdam* vestigde, maar alles behalve de eerste die den boekhandel tot bedrijf gekozen had. Integendeel, de Van Waesberghe's hebben in dien handel een naam, die over niet minder dan drie eeuwen loopt. Gedurende dien langen tijd, van 1557—1869, hebben 28 Van Waesberghe's hier te lande den boekhandel gedreven, 16 te Rotterdam, 9 te Amsterdam, 1 te Amsterdam en te Dantzig samen, 1 te Amsterdam en te Utrecht samen, 1 te Breda: een achtbare reeks, van geslacht tot geslacht werkende in dezelfde richting; een reeks, zooals zeker weuig handelsvakken zouden kunnen aanwijzen. Dr. A. M. Ledeboer had zich reeds vóór de bewerking van zijn *Naamlijst* aangetrokken gevoeld om *Het Geslacht Van Waesberghe* tot een afzonderlijk onderwerp te maken van langdurig onderzoek. Toen hij aan dit voornemen gevolg gaf, meende hij een lichte taak ter hand te nemen. Wat een teleurstelling! Bijna niemand wist omtrent de gestorven naamdragers iets mede te deelen: de geprezen mannen van gisteren waren heden ten eenenmale vergeten. Boeken en papieren van de verdwenen firma's waren te loor gegaan; gilde-aanteekeningen noemden wel soms hier en daar den naam, maar moeiden zich, het spreekt van zelf, niet met persoonlijke aangelegenheden; stedelijke archieven

waren met hun licht even zuinig. Zelfs daardoor niet afschrikt heeft dr. Ledeboer een arbeid van jaren aanvaard en met voorbeeldige inspanning, door briefwisseling met allerlei personen, door speuren in allerlei bibliotheken, door snuffelen in allerlei familiepapieren en door het nagaan van allerlei boeken (bij honderden), een werk geleverd, dat een toonbeeld is van vlijt en nauwgezetheid.

Voor het doel, in dit opstel op den voorgrond gesteld, zijn wij dr. Ledeboer dankbaar, dat hij ons een overzicht heeft gegeven van de werkzaamheid van ten minste enkele drukkers- en uitgeversfirma's der 16de en 17de eeuw, in het bijzonder van de Van Waesberghe's. Zij namen een eigenaardige plaats in. Terwijl andere boekhandelaren, hun tijdgenooten, zich voornamelijk afgaven met klassieke literatuur, bewogen de Van Waesberghe's zich bij voorkeur meer in hun eigen taal, en was hun eerezucht vooral gericht op hun drukkerijen, die met die van de Blaeu's en de Elsevier's begeerden te wedijveren. Het is inderdaad opmerkelijk, met hoeveel geweten en kunstliefde het vak van boekdrukkerij — en andere nijverheidsbedrijven kunnen datzelfde beweren — een tweetal eeuwen geleden hier te lande placht uitgeoefend te worden. Bij zooveel gebrekkiger middelen dan thans, waren toch de voortbrengselen van dien tijd voor ons beschamend degelijk. Evenmin de werkman als de patroon zou geduld hebben, dat zijn werk afgeleverd werd ontsierd door gebreken in zet- of drukwerk. Het meer of minder erover heenloopen was der kunstliefde toen ter tijd ons volk als ingeschapen een gruwel; de arbeid om de eer stond voor het minst even hoog als het werken om den broode. Meermalen gaven franschman en duitscher hun bewondering te kennen, dat in het kleine Holland het vak der drukkunst zooveel nauwgezetter uitgeoefend werd dan bij hen.

De eerste Van Waesberghe dreef zijn zaken te Antwerpen tusschen 1557 en 1589. Hij gaf binnen dien tijd uit 65 werken, meest stichtelijke lektuur, taalkundige geschriften en woordenboeken. Ook wordt hij voor den eerste gehouden, die zich afgaf met het nadrukken van fransche schrijvers.

In of omstreeks laatstgenoemd jaar verhuisde hij van Antwerpen naar Rotterdam, waar hij zijn handel en drukkerij vestigde in de Cammerstraat¹⁾, de als aangewezen woon- en werkplaats van al zijn stedelijke beroepsgenooten. Van hier gingen al de Van Waesberghe's uit, wier namen wij tot aan het einde der 18de eeuw gaan noemen.

Jan Van Waesberghe te Rotterdam, 1589—1624, gaf uit 120 werken, meest theologische, stichtelijke, letterkundige, en nadrukken van fransche schrijvers. Zijn boekhandel was een herhaalde malen erkend middelpunt van de geestelijke beschaving in zijn woonstad, en zijn drukkerij een met roem bekende werkplaats.

Jan Van Waesberghe de Jonghe, te Rotterdam, 1613—1646, gaf uit 30 werken, ook dichterlijke, waaronder erotische.

Pieter Van Waesberghe, te Rotterdam, 1622—1661, was een groot assortimenthandelaar. Hij gaf tevens een 80 tal werken uit, meestal stichtelijke, taal- en letterkundige, waaronder van Bredero, Zach. Heyns en J. Cats. — Hij was een man van vermogen en bekleedde aanzienlijke betrekkingen.

Abraham Van Waesberghe, te Rotterdam, een tijdlang deelgenoot van den voorgaande.

Isaack Van Waesberghe, te Rotterdam, 1621—1647, gaf 40 werken uit, meestal taal- en letterkundige, waaronder *de Zeeuwsche Nachtegael*, met keurige plaatjes van Adr. Van der Venne, en de *Bijenkorf der Roomsche Kercke* van Marinix van St. Aldegonde.

Abraham Van Waesberghe, te Rotterdam, deelgenoot van den voorgaande.

Johannes Van Waesberghe, te Utrecht, 1642—1662, gaf 80 werken uit, wetenschappelijke en geschiedkundige, vele in het latijn.

1) Op blz. 40 wordt gezegd, dat tot de bepaalde boekverkoopersbuurten ook de Cammerstraat te Antwerpen behoorde. Dr. Ledeboer noemt in zijn *Geslacht Van Waesberghe* blz. 43 denzelfden naam voor Rotterdam.

Johannes Van Waesberghe, te Breda, 1646—1651, gaf 25 werken uit, meest theologische in het latijn.

Joannes Janssonius Van Waesberghe, de meest bekende, en met wiens naam wij daarom deze opsomming openen, oefende den boek- en kunsthandel uit te Amsterdam, van 1651—1681. Hij verloochende den aard van zijn geslacht niet, maar dreef den handel met eer. Hij gaf ongeveer 100 werken uit, klassieken, wetenschappelijke boeken, reisbeschrijvingen. Vele daarvan waren in het latijn: van P. en G. Voetius, Kircher, De Guericke, A. Matthaeus, Anna Maria Schurman e. a.; ook Baldaeus' beroemde *Beschrijving van Mulabar en Choromandel*. Al die werken muntten uit door fraaiheid van druk.

Zijn magazijn van boeken was van overal erkende betekenis; dat van kaarten en zeevaartbehoefden evenzeer. Beide had hij overgenomen van Joan Janssonius, wiens dochter hij huwde en wiens naam hij bij den zijnen voegde. Een sprekend bewijs van de liefde welke hij zijn vak toedroeg is, dat hij de eerste was die een *Boekenlijst* van al het nieuw uitkomende bewerkte en in halfjaarlijksche afleveringen verkrijgbaar stelde. Hij ontving daarvoor een privilegie van de staten van Holland en Friesland in november 1675. Deze halfjaarlijksche *Boekenlijst* verscheen het eerst in januari 1676. Tot bijtitel draagt zij op de eerste bladzijde deze omschrijving: „*Catalogus cujuscunque Facultatis et linguae Librorum, abhinc 2 a 3 annorum spatio in Germania, Gallia, et Belgio, etc. novissime impressorum. Singulis semestribus continuandus. Amstellædami, apud Janssonio-Waesbergios.*” Zij was gedrukt in 4°. formaat, in twee kolommen, en verdeeld in vier hoofdvakken: theologie („Boecken in de Godtheit”), rechtsgeleerdheid, geneeskunde en mengelwerken. Voorts zijn deze afdeelingen weder naar talen gesplitst: latijnsche, fransche, italiaansche, spaansche, nederduitsche en hoogduitsche boeken. Van Waesberghe had niet noodig zulk een lijst in het leven te roepen voor eigen debiet; hij gaf, voor zijn persoonlijke zaken, een eigen fonds- en magazijn-catalogus uit en had voor zich zelf daar genoeg aan.

Veel minder zou deze uitgaaf als onderneming winstgevend zijn. Maar hij begreep, dat zoowel het publiek als zijn vakgenooten, evenzeer als hij, behoefte hadden om op de hoogte te worden gehouden van hetgeen er in onderscheidene landen op verschillend gebied van wetenschap het licht zag, en uit loutere toewijding getrooste hij zich de opoffering van veel tijd en groote zorg ter samenstelling van deze systematische boekenlijst, op die manier bewerkt de eerste hier te lande. Ten blijke van 's mans eenvoudigheid en onbaatzuchtigheid volge hier de voorrede van zijn eerste aflevering:

„Aen den goetwilligen Leser.

„Alsooder niet gemeender is in Boeckverkoopers Winkels, als na nieuwigheden of onlangs nieuw uytgekomenen Boecken te vragen, heeft ons sulcks menighmael doen in gedachten nemen, op wat manier men best de Liefhebbers zoude kunnen voldoen, om als met eenen opslag te weten, 't geen sedert eenige tijd herwaerts, en voornaementlijk sedert 3 a 4 Jaren, zoo hier in de Nederlanden als in Duyslant, en elders van belang is uyt gekomen, daer toe hebben niets beters kunnen uytvinden als een Cataloge op te stellen van de Boecken, die soo hier als elders syn uytgekomen, waer mede voor ditmael alleen een aanvangh hebben willen maken, met dese bygevoegde Catalogus, van meeninge zynde, 't selve alle half-jaren te vervolgen, en den Liefhebbers mede te deelen, en also sulks niet alleen een seer nut en dienstigh werck is voor de Liefhebbers, maer oock voor allen Boeckverkoopers, om den Liefhebberen hare sinnelyckheit te voldoen, *soo versoecken alle Boeckverkoopers, Ons in dit ons voornemen behulpigh te syn*, op dat deze Cataloge te volmaekter moge aen den dagh komen, ons buyten onse kosten bekend makende, de Titels van de Boecken soo volkomen als deselve voor de Boecken syn komende, op dat de Liefhebbers daer door te beter opgeweckt werden tot 't koopen der selver, en wij deselve bequamilyck op syn plaets in dese Cataloge mogen invoegen, en wanneer bevinden sullen onse moeyten en kosten niet onaengenaem te

syn, soo sal het ons verplichten met alle vlyt en neerstigheydt, 't selvige met meerder volkomenheyt uyt te brengen; 't welck vertrouwende soo gebruyckt desen onsen arbeyt met vermaeck nut en voordeel: en de volgende verwacht op syn tyt." —

Joannis Janssonius Van Waesberghe en Elizeus Weyerstraeten, te Amsterdam, 1665—1667. Uit deze korte vennootschap kwamen voort 20 werken in het latijn, o. a. van Triglandus, Hoffmannus, Buchanan, Veslingius, Comenius.

Joannis Janssonius Van Waesberghe en de weduwe van Elizeus Weyerstraeten, te Amsterdam, 1667—1669, 20 werken meest in het latijn.

Joannis Janssonius Van Waesberghe en de erfgenamen van Elizeus Weyerstraeten, te Amsterdam, 1670—1671, enkele werken in het latijn.

Joannis Janssonius Van Waesberghe en Soone, te Amsterdam, 1676—1681, enkele werken in het latijn.

De weduwe van Joannis Janssonius Van Waesberghe en Soonen, te Amsterdam, 1681. Enkele werken. De firma duurde maar één jaar.

De erfgenamen van Joannis Janssonius Van Waesberghe, te Amsterdam, 1682. Enkele werken.

Joannis en Gilles Janssonius Van Waesberghe, te Amsterdam en te Dantzig, 1676—1703, zonen van Joan Janssonius Van Waesberghe, beiden betrekkelijk jong gestorven. Zij gaven een 25 degelijke boeken in het licht, waaronder van Vondel en van Hooft.

De Janssoons Van Waesberghe, te Amsterdam, 1674—1750, een firma van welke verschillende leden van het geslacht Van Waesberghe deelgenooten waren en die een tijdlang mede bestuurd werd door bovengenoemde Joannis en Gilles. De roem der Van Waesberghe's is door deze firma niet weinig verhoogd. Haar drukkerij werd wat voortreffelijkheid aangaat gelijk gesteld met die van de Elsevier's en de Blaeu's. Niet minder dan 220 werken kwamen van haar uitmuntende persen in de wereld, en daaronder boeken van groote wetenschappelijke waarde en van buitengewonen om-

vang; een aantal klassieken, een hebreeuwsche bijbel, Vossii *Etymologicon Linguae Latinae*; Martinius, *Lexicon Philologicum*; Hugo Grotii *De Jure Belli*; Brandt's *Leven van de Ruiters*; het *Corpus Juris Civilis*; Le Clerc's *Bibliothèque universelle et historique*, 26 dln.; *Thesaurus Theologico-Philologicus* in folio; Van Beughem's *Bibliographische Werken*; Vauban, *Manière de fortifier*; F. Ruysch, *Opera omnia*; Van Hoogstraten's *Groot Woordenboek* in 10 folio dln., en een aantal anderen, die ervan getuigen, hoe deze firma niet alleen door de aanzienlijkste geleerden van Amsterdam tot hun uitgever gekozen werd, maar ook hoe de Van Waesberghe's zelve, door ondernemingsgeest geprikkeld, de beste wetenschappelijke krachten in den lande voor hun persen trachtten te winnen. — De vaderlijke kaarthandel werd daarbij alles behalve uit het oog verloren. Maar de uitgebreidheid van hun eigenlijken boekhandel valt nog meer in het oog, als wij de aandacht vestigen op het verbazend groot assortiment, dat een voornaam deel van hun werkkring uitmaakte. Alleen de magazijn-catalogoog van voorhanden latijnsche boeken beslaat drie 8°. dln, behalve een van fransche, een van spaansche, italiaansche en engelsche boeken.

Tot een staaltje van hun nauwgezetheid bij het uitgeven hunner werken worde hier medegedeeld de volgende aanhaling uit hun *Atlas*: „Wat vlyt, neerstigheyt, kosten en tyt, onse Voor-Ouders met uytgeven van de groote en kleyne Atlas. Stedeboccken, Zee-, Landt- en Hemelbeschryvingh, en andere boecken van diergelycke stoffe hebben aangewent, is alle geleerden en gunstelingen kennelick. Soo hebben ons verplicht gehouden na ons geringheyt en vermogen, van ons kleyne, soo veel mogelyck toe te brengen; en dewyle veele Liefhebbers en anderen syn, die bij het Lesen van Geschiedenissen, en Verhael van dagelykse voorvallen, mede de Landt-Kaerten soude gebruyken, en dickwils geen gelegenheyt hebben om alle die groote wercken te koopen: soo hebben niet ongeraden geacht, om sulcken hun luste te voldoen, en voor een redelyke prys te doen genieten, dit wercksken uyt te geven, om sich van te kunnen bedienen

waar in sullen bevinden de Afbeeldinge van den geheelen Aerdkloot, bestaende in over de twee-hondert Landt-Kaertjes, van alle Landen en Gewesten der geheele Werelt, gelyck uyt den Bladtwyser kan gesien worden, doch alsoo ons bereyden, om met Godts hulpe en tyt van leven, onse groote Atlas en Stedeboccken, soo haest doenlyck en met de meeste vlyt en minste misstellinge, als mogelyk is, uyt te brengen: en weten dat dwalen menschelyk is, en sulcke wercken sonder misslagen niet komen te geschieden, soo versoecken alle Liefhebbers der selvigen, soo hier in, als mede in de grooten Atlas en andere Wercken by ons uytgegeven, misstellingen, misslagen en anders mochte bevinden, sulx gelieven aen te teekenen, en toe te senden, sal met een dankbaer herte aengenomen en na vermogen verbeterd worden, gebruykt ondertusschen dat met het groote besigh syn, desen onsen geringen arbeyt met nut en vermaeck, het andere met gedult verwachtende."

Abraham van Waesberghe te Rotterdam, 1657—1681, was een zoon van Pieter, en, even als zijn voorganger, drukker van de admiraliteit. Hij gaf een 15tal werken uit.

De overige leden van dit geslacht die den boekhandel gedreven hebben zijn van later dagteekening en vallen dus buiten ons bestek. De zaken door hen gedaan waren niet van merkwaardige beteekenis.

Het boekhandelaarsgeslacht Van Waesberghe heeft als uitgever — en dat in dien tijd! — meer dan 500 werken het licht doen zien, behalve de atlassen en kaarten. Zijn drukkerijen behoorden tot de besten en bloeiendsten. Over gansch ons werelddeel had zijn magazijn koopers en raadvragers.

CORNELIS CLAESZ.

1582—1609.

Corn. Claesz, boekhandelaar-uitgever, gaf in den betrekkelijk korten tijd van zijn werkzaamheid tal van voortreffelijke werken uit. Niet geleerd maar wel beschaafd, waagde hij zich ook wel aan het ter perse leggen van latijnsche en

grieksche klassieken, maar bepaalde hij zich toch liever bij boeken in eigen taal, en daaronder wel bij voorkeur bij reisverhalen, die in de dagen van de wordende republiek, zijn tijd, zulk een algemeene en groote belangstelling wekten. Zoo gaf hij uit o. a. de reizen naar het noorden van G. De Veer, uitgaven van 1598, 1599, 1609; van Th. Candish en F. Drake, 1598; van Corn. Houtman, 1598, 1609; van W. Raleigh en L. Keymis 1598, 1605; van Jac. Van Neck, 1600, 1602, 1608; van Olivier Van Noort 1602; van P. De Marees, 1602; van L. Bicker en C. Van Heemskerck, 1603: kostbare boeken, die hij in den regel deed voorafgaan van eenig lofdicht uit eigen pen, dat zoowel van zijn kunstbekwaamheid als van zijn ingenomenheid en waardeering getuigde.

Claesz., als handig koopman, begreep terecht, dat zijn beroemde reisverhalen een gunstig debiet moesten vinden in onze handelszuchtige provinciën, maar dat het debiet buiten onze grenzen nog vrijwat grooter zou kunnen zijn, indien de boeken in meer gebruikelijke, in zoogenoemde wereldtalen geschreven waren. Zoo drukte hij dus, in folio formaat, ook fransche uitgaven van de reizen van De Veer, Houtman, Van Neck, Van Noort, Marees; latijnsche van De Veer, Houtman, - J. H. Van Linschoten; een duitische van Van Noort.

Al deze fraaie en dure boeken, die als de vrucht van hollandschen zeevaart- en handelsgeest een wereldvermaardheid hadden, behoorden tot de meestgewilde artikelen op de buitenlandsche boekenmarkt.

JAN EVERTSEN CLOPPENBURG.

1589—1636.

Jan Evertsen Cloppenburg, „In den vergulden Bybel”, had tot devies, naar de Openbaring, een kasteel, aan welks poort een krijgsman staat te kloppen; met randschrift: „Ziet, ick sta aan de deur ende kloppe.” — Hij gaf een aantal theologische en stichtelijke boeken in het licht, volgens Le

Long niet minder dan 15 bijbels, in verschillend formaat, tusschen 1604 en 1633; voorts: *De Triumphe eens Christens*; *Sevendaegeſche Conferentie achter de drie Hemelsche Tractaten*; *De Wortel en Fundamenten der Wederdoop*, door Guido de Bres, enz. enz. Evenwel bemoeide hij zich niet minder met letterkundige werken. Zoo verscheen bij hem: Scriverius, *Beschrijvinghe van Oud Bataviën*; Scriverius, *Corte historische Beschrijvinghe der Nederlandsche Oorlogen*, met platen; Jan Huygen Van Linschoten, *Voyagie in 1594 en 1595*; Th. Rodenburgh, *Eglentiers Poëtens Borstueringh*; Joh. De Brune's *Sinne-werck*, met keurige platen.

Zijn weduwe en zonen zetten den boekhandel voort tot 1644, maar niet op zulk een breeden voet als de man en vader, die als een der meest ondernemende uitgevers van zijn tijd geroemd wordt.

JODOCUS DE HONDT,

1597—1611,

had betrekkelijk slechts een korten tijd van werkzaamheid. Hij stierf 48 jaar oud, juist toen hij zijn volle kracht begon te ontwikkelen. Van aanleg kunstenaar, dat wil zeggen teekenaar en graveur, een talent dat hem eerst aan het hof van den hertog van Parma en later naar Rome bracht, viel zijn lust eensklaps op de beoefening der aardrijkskunde, en legde hij zich op die wetenschap toe met al de warmte van een ruim twintigjarigen leeftijd. Het gevolg daarvan was, dat hij zich straks te Amsterdam vestigde als aardrijkskundig boek- en kaarthandelaar. Op een paar door hem uitgegeven werken: *Orbis terrarum Descriptio geographica*, en *Italiae hodiernae Descriptio*, komt zijn naam als schrijver voor. Hij maakte met eigen hand uitmuntende landkaarten en verbeterde en vermeerde Mercator's *Atlas* zoo verdienstelijk, dat de generale staten hem een vereering toekenden. Rusteloos was zijn arbeid tot het vervaardigen van een groot aantal land- en zeekaarten en het uitgeven van anderer werken in dezelfde richting. Van De Hondt kan

gezegd worden, dat hij de wegbereider geweest is voor Blaeu en Janssonius.

MAARTEN JANSZ. BRANDT.

1615—1648.

Maarten Jansz. Brandt was gedurende 33 jaren werkzaam „In de Gereformeerde Catechismus”. Als boekhandelaar of uitgever waren zijn zaken, behalve dat hij volgens Le Long een drietal bijbels drukte, niet van dat belang, dat er afzonderlijke melding van zou dienen gemaakt te worden. Maar in één opzicht had hij in zijn tijd een in het oog loopende plaats, en wel als uitgever van contra-remonstrantsche schrifturen. Wat predikanten hem in dien geest te drukken gaven, bezorgde hij met vurige persoonlijke voorliefde. Vondel haalt hem dan ook aan in zijn gedicht *De Rommelpot van het Hanekot*:

„Martebroer my dit help singen,
Marten, Heerooms veynster-Aep,
Die staech ruyckt aen 't haentjepaep,
En op Farheers trom kan springen;
Marten die het al gelooft,
En de spijker raect op 't hooft.”

J. Van Lennep voegt daar deze aantekening bij: Heerooms veynster-Aep, die, zijn winkel onder de Nieuwe kerk hebbende, aldaar zit, gelijk een aap voor 't venster.”

Brandt trouwens handelde met het uitgeven van zijn vinnige kerkelijke twistgeschriften ter goeder trouw en naar de inspraak van zijn geweten, al had dat geweten zachtmoediger moeten wezen. Hij kwam openlijk voor zijn bedoeling uit, door van den beginne af tot merkteeken aan te nemen „De Emmausgangers”, met het randchrift: „Brandde ons herte niet in ons als Hij met ons op den weg was?” Hij had door het aanvaarden en uitlokken van strijdlustige boekjes veel invloed — geen gelukkigen — op zijn tijd, maar was in dien tijd bepaald een figuur.

DE BLAEU'S,
1618—1672.

Willem Jansz. en Joan Blaeu, en hun opvolgers, waren gedurende een halve eeuw met roem werkzaam. Levend in een tijdperk, waarin de handel en scheepvaart van onze republiek in betrekkelijk weinig jaren een voorbeeldeloze vlucht genomen hadden, begreep de grondlegger der firma, Willem Jansz. Blaeu, ten volle de eischen, die een uitgebreid verkeer met alle natiën der wereld aan de aardrijkskundige kennis zijner landgenooten stelde. Wakker en ondernemend handelaar, wist hij, en door ten behoeve der samenstelling zijner kaartwerken de beste gegevens te raadplegen, en door de uitvoering ervan aan de bekwaamste handen op te dragen, zijn voorgangers en tijdgenooten te overtreffen.

Zijn voorgangers, zeker. Want Holland had in die wetenschappelijke kunst oude rechten. Toen er nog schier niemand aan dacht, begreep de landmeter Jacob Roelofsz. Van Deventer omstreeks 1536, van hoeveel belang topografische provinciale en stedekaarten moesten zijn voor een ietwat zuivere kennis van ons vaderland. Hij sneed ze met verbazende vaardigheid in hout, en kreeg daardoor in den lande zulk een vermaardheid, dat de staten hem opdroegen een *Carte van die Lande van Hollant, met Duynen, Meeren, Veeren enz. tot aen de paalen van Waterlant*, en later een *Charte van de Gaten, die men moet inzeylen, als men uyt de Noortzee incoemen wil in Hollant; mitsgaders van den Lande van Vrieslant daarinne ghecomprehendeert*. Het loffelijk vervullen van die taak, het later bewerken van een aantal andere kaarten, onder anderen van ruim 150 plannen van noord- en zuid-nederlandsche steden, maakten Van Deventer's naam in binnen- en buitenland al meer en meer bekend en doen hem bij het nageslacht blijven leven als een der wegbereiders voor de geographische beschaving van den lateren tijd.

Willem Jansz Blaeu was een echt amsterdamsch koopmanskind. Bij zijn neef Cornelis Pietersz. Hooft had hij

geleerd, hoe de zeevaart de sleutel is tot alle havens der wereld, en hoe Holland voor zijn toekomstige welvaart en bloei niet in zijn huizen versuffen, maar woning maken moest op het schip. Zijn landgenooten daarin van dienst te zijn en langs dezen weg zelf tot een eerlijk koopmansbestaan te komen, dat was van jongsaf zijn zoeken. Op het kantoor oefende hij zich in zijn vrijen tijd in de atlassen van Waghenauer en Ortelius; op zijn latere reizen bekwaamde hij zich door verschillende praktische waarnemingen; niet minder door zijn aansluiting aan den grooten sterrekundige Tycho Brahé; en later door van landgenooten en vreemden op te vangen al wat hem bij zijn studiën zou kunnen helpen. Te huis gekomen vestigde hij zich in het laatst der 16de eeuw — het juiste jaar is nog niet uitgemaakt — te Amsterdam „In de vergulde Sonnewyser”, als globen- en kaartenmaker, en wel zoo welvoorbereid, dat zijn uitgaven al de bestaanden in degelijkheid en sierlijkheid overtroffen. Willem Blaeu leefde in zijn arbeid, met hart en ziel, met al zijn lust en zijn liefde. Hugo de Groot noemde hem „den naerstigsten boeckdrucker van synen tydt”; de staten ver-eerden hem met een geschenk van f 200.— en later met den titel van „Kaartenmaker der Republiek”; de koopmansstand loofde en prees hem en kocht zijn globen en kaarten bij menigte.

Maar de geest van den tijd, waarin Willem Blaeu werkte, was er niet naar dat de eene uitgever het kopyrecht van den ander ongerept zou eerbiedigen. Weldra werden Blaeu's voortreffelijke kaarten onverhopen nagedrukt en moest hij bij de staten bescherming zoeken, ten einde zich tegen dezen roof te vrijwaren.

In zijn „Smeeckbrief” om veiligheid schreef Blaeu aan de staten heel openhartig, „dat hij Suppliant hemselfe hoope gegeven heeft van sijn Familie (hetwelck vast seer aenwassende is) eerlijck te kunnen onderhouden, hetwelck hem door Godts genaede ende zegeninge oock wel soude hebben geluckt, ten waere niet eenighe Luyden van deselve Neeringe hun dagelijcx onderwonden en vervorderden des

Suppliants soo wel nieu gevonden als geamplieerde ende vermeerderde Werken nae te snijden ende te doen naesnijden." Als bijzondere gunst werd hem een privilegie van 10 jaar op zijn kaarten, en later, in 1706, een van 7 jaar op het door hem zelf geschreven werk *Licht der Zeevaart* toegekend.

Al gaven deze privilegiën, voorloopig althans, den nadrukkers cenigen schroom om met het bedrijf voort te gaan, dat nam toch niet weg dat deze rechten niet langer golden dan den verleenden termijn. Nauwelijks waren de gestelde jaren om, of twee andere bekwame firma's, De Hondt en Blaeu's buurman Joh. Janssonius, staken, de een na den ander, de hand naar zijn kaarten uit om er de hunne naar te verbeteren, en vergrepen zich het meest in het oog loopend aan een van Blaeu's beste en nieuwste werken, het *Journal van Willem Cornelisz Schouten*, dat men met tekst en platen in zijn geheel bedriegelijk nauwkeurig nadrukte. Blaeu — het was wel geen wonder dat hij kitteloorig werd — wreekte zich weldra op zijn belagers door van zijn kant na te drukken al wat van hun uitgaven van zijn gading was; een wederkeerige vete en vijandschap, die beiden partijen het leven verbitterden.

Maar dit medeplichtig zijn aan de algemeene zonde van nadrukken neemt niet weg, dat Willem Jansz. Blaeu niet afgeschrikt werd van het op touw zetten van nieuwe kapitale ondernemingen, gelijk o. a. zijn zelfgeschreven *Zeespiegel* en een verbeterden druk van zijn *Zee-Atlas*, naar aanleiding van welke prof. G. J. Vossius in zijn *De Scientiis mathematicis* en *De Philologia* een paar hoofdstukken wijdt aan Willem Jz. Blaeu als mathematicus en geograaf.

Blaeu bepaalde zich nochtans niet tot zijn lievelingsvak alleen. Hij was in verschillende richting een van de grootste uitgevers van zijn tijd. Behalve het groote aantal zeevaartkundige, wiskundige, sterrekundige werken, atlassen en kaarten, die bij hem, en veelal met zijn persoonlijke wetenschappelijke medewerking, het licht zagen, beijverde hij zich evenzeer met het uitgeven van werken van Hooft, Heinsius, Hugo

de Groot, Vossius, Van Baerle en andere beroemde grootheden. Evenzeer behartigde hij den assortimenthandel. Ook daarin stond hij in de voorste rij. Zijn magazijn had binnen- en buitenslands een wèlverdiende vermaardheid en maakte op de vreemde missen goede zaken. De catalogus ervan besloeg een groote 300 dichtgedrukte bladzijden, en wel 80 pag. Libri theologici, 40 juridici, 24 medici, 86 miscellanei, 87 Livres Français, Italiens, Espagnols, Allemands, Hollandais, in wetenschappelijke en stoffelijke waarde een zeer achtenswaardige verzameling.

Niettegenstaande de uitgebreidheid en zorgen dezer driedelige handelszaken, had Willem Blaeu bij het bestaande geen rust. Hij moest altoos meer doen, beter doen, vooruitgaan. Zijn beide zonen had hij tot zijn medehelpers en opvolgers bestemd en hun, naar hun eigen begeerte, dienovereenkomstig een zorgvuldige opleiding gegeven. Joan had den wetenschappelijken doctorsgraad gehaald, Cornelis was voorloopig op een handelskantoor gevormd. Beiden had hij daarna studiereizen laten doen, opdat zij vooral op geographisch en cartographisch gebied behoorlijk beslagen ten ijs zouden komen. Afgaande op den roep van zijn bekwaamheden, en gerust in het toezicht van den vader, stelde de O. I. compagnie, reeds dadelijk toen de zonen als deelgenooten optraden, in 1633, Joan aan als haar vasten kaartenmaker, met last om haar zeekaarten gedurig te verbeteren overeenkomstig de betrouwbare waarnemingen die haar stuurlieden zouden aanbrengen.

Met de hulp van deze twee wakkere jonge krachten kon Willem Blaeu zijn langgekoesterde plannen verwezenlijken, en verschenen weldra het *Theatrum Civitatum Belgii* (*Groot Stedenboek*), en de twee eerste deelen van het *Tomel des Aert-ryck*, die den grondslag legden tot den *Atlas major sive Cosmographia Blaviana*. De vader mocht de grondslagen van deze prachtige onderneming mede gelegd hebben, den opbouw te zien was hem niet gegeven; hij stierf kort na de vernieuwing zijner firma, het hoofd neêrleggend met de gelukkige bewustheid, dat hij zou blijven leven in zijn kinderen. Cor-

nelis overleefde zijn vader niet lang, zoodat Joan, ongedacht en ongehoopt, maar al te spoedig éénig hoofd en eigenaar werd van het aanzienlijk handelshuis.

Het was of diens ijver en kracht zich verdubbelden naarmate zijn taak zwaarder was geworden. Reeds een jaar na het overlijden van zijn vader legde hij een drukkerij, gieterij en plaatdrukkerij, met aanverwante bedrijven tot den boekhandel behorende, aan, een inrichting op zoo ruime schaal en zoo voortreffelijk in arbeid, dat koning Adolf van Zweden Joan Blaeu benoemde tot zijn hofdrukker, en dat een fransch reiziger er in 1646 van getuigde: „on la tient pour la plus belle de l'Europe.” Het inwendige van die drukkerij was een toonbeeld van netheid en orde, deugden, die op het gedrag der werklieden en op den arbeid dien zij leverden van niet geringen invloed waren. Zij hield voortdurend negen persen aan den gang, met de namen der negen Muzen gedoopt.

Intusschen werd door Joan aan de andere takken van den handel niet minder ijverig de hand gehouden. Het magazijn en het debiet daarvan vermeerderden met elk jaar. De uitgaven van nieuwe boeken, globen en kaarten groeiden aan tot een zeer kostbaar fonds. Het *Groot Stedenboek* kwam compleet, en zoo ook, in 1662, de prachtige *Atlas major* in 11 deelen. Dit laatste werk werd door de staten waardig gekeurd, om, als een staal van hollandsche wetenschappelijke kunstvlucht, in fraai gebonden exemplaren ten geschenke aangeboden te worden aan buitenlandsche mogendheden. Geleerden en particulieren — en Joan Blaeu in de eerste plaats — bevljchtigden zich, om, al heette de atlas volledig, gaandeweg daaraan toe te voegen allerlei bijkaarten, platte gronden, afbeeldingen van landschappen, voortbrengselen en typen van vreemde landen. Zoo groeiden sommige exemplaren van dien atlas soms aan tot een aantal deelen en vermeerderde hun waarde naar gelang zij „unicas” waren. Men zegt, dat de aartshertogin van Toscane een exemplaar, uit Amsterdam afkomstig, met f 30.000 betaalde.

In 1672 tastte een hevige brand de gebouwen, magazijnen

en de drukkerij van dit aanzienlijk huis aan; een groot gedeelte van den inhoud ging reddeloos verloren. De schade werd op niet minder dan f 355 000 begroot. De kwade wereld wilde dezen brand beschouwd zien als een straf op de zonde, omdat de firma Blaeu heimelijk en onder den schuilnaam Jodocus Calcovius een groote menigte misboeken, brevieren en ander roomsch kerkgoed drukte en naar buiten uitvoerde.

Joan Blaeu stierf het volgende jaar, 1673, als een vermogend en aanzienlijk man, regeerend schepen en raad van Amsterdam, zijn handelszaken overlatende aan zijn beide zoons. Van dezen gingen zij over aan hun meesterknecht Johannis Van Ceulen of Keulen, werden later voortgezet onder de firma wed. G. Hulst Van Keulen, en op nieuw in groot aanzien gebracht onder de wetenschappelijke leiding van den geleerden zeeartkundige Jacob Swart ¹⁾.

DE WETSTEIN'S.

1676—1755.

Johan Heinrich Wetstein, zich schrijvende Heinrich Wetstein, zoon van een baselsch hoogleeraar, was door zijn voorstudiën en omgeving tot den geleerden stand bestemd. Een als het ware aangeboren voorliefde voor drukkunst en het uitgeven van klassieke boeken dreef hem naar Holland, waar hij het voorrecht had bij Daniel Elsevier te Amsterdam in de leer te komen. Meester en leerling waren elkander waardig. Elsevier had nimmer beter hulp kunnen wenschen dan hij vond in den hoogstbeschaafden, kundigen Wetstein, en de laatste kon zich naar hartelust spiegelen aan het zeldzaam degelijk voorbeeld van den man, die van de beroemde Elseviers niet de minstberoemde naamdrager was.

¹⁾ In 1871 werd door P. J. H. Baudet een breedvoerige en uitstekende studie betreffende: *Het leeren en de werken van Willem Jansz. Blaeu* aangeboden aan het provinciaal utrechtsch genootschap, dat het op zijn kosten heeft doen drukken en in den handel brengen. — Zie ook *De Gids*, 1872, I. opstel van dr. P. A. Tiele.

In 1676 vestigde Wetstein, na van 1669 af bij Elsevier werkzaam geweest te zijn, een eigen boekhandel en een uitstekend ingerichte drukkerij te Amsterdam, in de Kalverstraat, in het huis later door de boekhandelaren Izaak Tirion en Joh. Müller bewoond. Hij begon al aanstonds met het uitgeven van klassieke grieksche en latijnsche schrijvers, die hij, buitengewoon ervaren als hij was in oude talen en antiquiteiten, òf zelf van toelichtende aanteekeningen voorzag, òf daarvoor onder de hoede stelde van amsterdamsche hoogleeraren. Evenwel gaf hij die niet, gelijk zijn voorgangers bij voorkeur deden, voor het grootste deel uit in de zoo bekende en gezochte kleine formaten; hij hing met heel zijn hart aan de oude deftige folianten en kwartijnen, en naast het groot aantal theologische en historische boeken, bij hem van de pers gekomen, was ook menig klassiek auteur, die in dezen kostbaren vorm herleefde. Zoo verschenen bij hem o. a.: Suiceri *Thesaurus* 2 vol. in fº. 1682, herdrukt 1728; Diogenes Laërtius *cum notis Meibomii* 2 vol. in 4º. 1692, bij welk werk Wetstein zelf de inleidende voorrede schreef; Cebetis Thebani *Tabula, Graece et Latine*, 1689; Menso Alting, *Descriptio sec. antiquos agri Batavi et Frisii*, in folio 1697; Phaedri *Fabulae Aesopiarum cum notis P. Burmanni* e. a. 1698. In 1704 verscheen bij hem een fraaie uitgaaf van de vertaling van Tacitus, en de *Mengelwerken* van Hooft.

Liep Wetstein's groothandel, want groothandelaar was hij in allen opzichte, zoowel wat zijn uitgaven als zijn assortiment betreft over meest kapitale, wetenschappelijke boeken, boeken voor den geleerde en geletterde, hij versmaadde daarom toch kleinere geschriften niet, vooral niet wanneer die overeenstemden met zijn godsdienstige denkwijze. Uit het jaar 1706 is een briefwisseling overgebleven tusschen Wetstein en den predikant J. Goedhals, waarin de eerste den anderen wil verhalen tot het in het hollandsch overbrengen van een tweetal stichtelijke boekskens. Het eene volgde al spoedig. Voor de bewerking van het tweede waren de eischen van ds. Goedhals vrijwat hooger, aangezien hij, gelijk zoo menig schrijver en vertaler vóór en na hem ten opzichte

van hun arbeid, in den waan was, dat Wetstein al wonderwat aan zijn eerste werk verdiend had. Wetstein zou dwaas geweest zijn, indien hij aan die overdreven eischen gehoor geleend had; maar hij wilde evenmin zijn lievelingsboekje opgeven, en alzoo kwam het tot een vergelijk. „Het werkje door UEd. overgesett, hebbe ik zucht om te drucken,” schrijft hij, „om het in de werelt te brengen; niet om profyt daarmede te doen, alsoo ik by ondervindinge weete dat by zulke werkjes geen tydelijk profyt te behaelen is. Het geene de goede Godt vergeldt, dat is daer buyten. Maar in het tydelyke hebbe ick by diergelycke niets als verlies gehad; dan dit overgeslaegen, soo laete ick aan het oordeel van UEd. eige broeder, of aan wie het UEd. beliefd, of het mogelijk is dat zulk een kleynen werkje zoo zwaeren kosten draeghen kan? Als ick het all op 12 à 15 vellen reekene, komen 500 te drucken op syn minst groote 106 Gl. te kosten, dewelke met 50 à 60 Gl. beswaert komt met andere kleyne onkosten t' staen op omtrent 6 stuivers per Ex.; vercoopt daer eens de helft van voor 7 à 8 stuivers, en houdt de rest op zolder leggen, dan kan men haest uyt-rekenen, wat profyt daarvan te verwaghten is. Want dat het werkje te post lopen zoude, daar hebbe ick de minste verwaghtinge niet van; omdat 't te goddelyk, en te min nae de smaeck van de werelt is; de overtuigtheit die daerinne zitt is te kragtigh, en daerom lydt de duivel niet dat veele menschen daar smaek in vinden. Doch dit is hoe het is, als het boekje maer in 't light komt, ick ben daarmede tevreden.”

Wat leeren wij hier alweêr uit?

Dat onze aanzienlijke, rijke groot-handelaars van de 17de eeuw even goed op de kleintjes wisten te passen, als grof geld te verdienen met hun binnen- en buitenlandsche koopmanschap;

dat niet alleen winzucht, maar evenzeer liefde voor wetenschap, en niet minder vroomheid van zin, deel hadden in het doen van hun ondernemingen,

en dat de boekhandel, boven alle andere handelsvakken

het voorrecht heeft den mensch en den koopman tot één geheel te maken, en dien ten gevolge des te nobeler, maar ook des te verantwoordelijker wordt.

In de bibliotheek van onze Vereeniging wordt, afkomstig van mr. Bodel Nijenhuis, van J. H. Wetstein bewaard een album amicorum, verzameld in zijn jongelingsjaren, toen hij een studiereis deed door Duitschland en Frankrijk. De meest beroemde wetenschappelijke namen uit dien tijd en uit die landen vullen daarin een blad. Het bevat 97 bladen en dagteekent van 1666 tot 1679. Het is tegelijk een aanschouwelijk blijk, met hoe vele buitenlandsche geleerden Wetstein reeds in betrekking stond voordat hij zich te Amsterdam als boekdrukker, uitgever en assortimenthandelaar vestigde.

Een dergelijke, meer blijvende omgang bleef de zijne in later jaren. Niet zoo zeer als schrijvers, maar meer als vrienden des huizes, bezochten zijn woning mannen als Graevius, Gronovius, Francius, Perizonius, Broekhuizen. Met een aantal buitenlandsche mannen van wetenschap hield hij drukke briefwisseling. De hoogleeraar Joh. Alb. Fabricius, te Hamburg, waardeerde Wetstein als latinist zoo hoog, dat hij dezen zijn *Bibliotheca Latina* opdroeg. Van meer belang nog dan het album amicorum is de verzameling van een 200 tal brieven van de amsterdamsche Wetstein's, in juli 1853 te Grenoble in veiling verkocht. Voor de geschiedenis van onzen hollandschen boekhandel en even zoo zeer voor die van het beroemde huis, is het te wenschen, dat die brieven, of althans het beste van hun inhoud, openbaar mogen worden.

Johan Heinrich Wetstein stierf in 1726. Oud van dagen en krank naar het lichaam (hij werd 77 jaar), had hij kort te voren zijn beide zonen, Rudolf en Gerhard, als deelgenooten in zijn zaken opgenomen. De firma bleef haar waarde houden, maar verloor ietwat van haar omvang, totdat het handelshuis in het bezit kwam van Heinrich's kleinzoon Jacobus en diens zwager W. Smith, die het met jongen ijver op nieuw tot krachtig leven wekten. Behalve

zooveel anders en degelijks verschenen bij deze firmanten de meeste dier bekende en fraaie duodecimo's-uitgaven der auctores classici, die, door hun voorgangers aangevangen, met die der Elsevier's wedijverden. Volgens dr. Ledeboer werkte het huis tot 1755.

ARKSTÉE EN MERKUS.

1734—1780.

Arkstée en Merkus, vlijtige kooplui, begonnen hun zaken te Amsterdam, maar zagen weldra hun voordeel in het bezoeken van de leipziger mis met eenig assortiment, en wel van nieuwe boeken; in oude klassieken waren zij niet te huis. De poging slaagde boven verwachting. Het duurde niet lang, of hun magazijn, vooral van in Holland gedrukte fransche boeken, was een der aanzienlijkste op de mis. Een niet onnatuurlijke jaloezie en het in het oog loopende misbruik, dat deze hollanders maakten door langer dan den tijd die voor de mis bepaald was in hun winkel te blijven en den handel heimelijk voort te zetten, gaven aanleiding dat eenige leipziger boekverkoopers tegen deze ongeoorloofde manier van doen opkwamen en het stedelijk bestuur trachtten te bewegen daaraan paal en perk te stellen. Na lang gekibbel over en weêr kregen Arkstée en Merkus het zoo ver, dat zij, niettegenstaande zij vreemdelingen en gereformeerd (dat wil zeggen geen lutherschen) waren, zich te Leipzig als gewone boekhandelaren, mits tegen een jaarlijksche uitkeering, mochten vestigen. Sinds dien tijd breidden zich van jaar tot jaar hun assortimentszaken tot een voorbeeldigen omvang uit. Daar kwam bij, dat de firma, als van Amsterdam uitgaande, daar ter plaatse tot de aanzienlijkste uitgevers behoorde en wel van fransche boeken, hetzij voor eigen rekening, hetzij met anderen samen, uitgaven, die vooral langs den weg van Leipzig hun debiet naar het verdere buitenland vonden. Deze fransche uitgaven bedroegen, volgens den miscataloog, in het jaar 1777 19, in 1778 21, in 1779 tot 1782 jaarlijks gemiddeld 54 tot 62 titels.

Al was nu onder deze fransche (meestal) nadrukken niet alles goud wat blonk, toch had zulk een handelsbeweging nog al een opmerkelijken omvang.

Na den dood der firmanten verviel het huis van lieverleë.

DEVENTER.

Vóór de hervorming was Deventer een stad van wetenschap en beschaving bij uitnemendheid. De „broeders des gemeenen levens”, opgeleid in godgeleerdheid, klassieke letteren en oude talen, gingen als zoovele zendelingen over heel Europa uit. Daar kwam bij, dat Deventer, van de middeleeuwen her een bibliotheek bezat, waarin maar weinig steden gelijk stonden. Geen wonder, dat Deventer veel aanzienlijke boekhandelaren heeft opgeleverd.

Rijkert Pafraet of Paffroet, 1477—1511, was, volgens de *Bull. du Bibl. Belge*, „le premier qui porta l'imprimerie à Deventer,” en volgens Santander's *Diction. Bibl.*, „le plus célèbre imprimeur de toute la Hollande.” — Zijn vier naamgenooten, die, de een na den ander, hem opvolgden, waren bekwame drukkers en uitgevers.

Jacob van Breda, 1483—1519, van wiens beroemde drukkerij dr. Campbell in zijn *Annales*, dus tot 1500, wel 100 boeken opnoemt, behoort tot de eerste mannen van zijn tijd.

Dirk van Borne, 1500—1552. In boeken van zijn tijd wordt hij „Typographus industrius” genoemd. Reeds in 1518 gaf hij uit den *Pseudolus* en *Trinummus* van Plautus.

Coenraad Thomassen, 1630—1646, een zeer verdienstelijk drukker, van wiens pers o. a. een fraaie uitgaaf van Livius uitging.

Nathanael Cost, 1639—1656, was drukker van de staten van Overijssel. Hij gaf o. a. in het licht een fraaie uitgaaf van de *Psalmen* door Datheen; de *Rechten en Gewoonten der Stad Deventer*; de *Historia vitae Davidis Georgii*.

Jan Colomp of Columbus, 1651—1684, uitgever van W. Sluiter's *Psalmen*, en *Jeremias' Klaagliederen*; Gronovii *Observatorum in Scriptoribus ecclesiasticis monobiblos*.

Arnoldus Curtenius, 1689—1706, bekend om de van hem uitgegane voortreffelijke latijnsche schoolboeken.

H. W. Van Welbergen, 1725—1732, uitgever van G. Dumbar's *Kerkelijk en wereldlijk Deventer* in folio.

DORDRECHT.

In Dordrecht werd van vroeg af de wetenschap in haar verschillende richtingen beoefend. In 1616 stichtte de „Ed. Achtbre Overheyd Een gemeene Boekery, ten dienste van de Geleerde Borgerij en na Wetenschap strevende Jongkheyd.” -- Een bloeiende boekhandel door bekwame boekhandelaren gedreven was daarvan een gevolg.

Jan Canin, 1570—1596, was waarschijnlijk de drukker en uitgever van den eersten gereformeerden bijbel in Holland.

Jacob Canin, 1598—1614, gaf in 1601 uit: J. F. Le Petit, *La grande chronique anc. et mod. de Hollande, Zeelande enz.*

Isaac Jansz. Caën, of Canin, 1598—1621, drukte twee uitgaven van den bijbel; de *Acta Synodi nationalis* 1618, het laatste in gemeenschap met eenige andere dordsche uitgevers en met privilegie voor zeven jaren.

Onder de boekhandelaren onderscheidde zich vooral twee geslachten: de Blussé's en de Van Braam's.

Joannes Van Braam was in Dordrecht boekverkooper reeds in 1550. — De tweede Joannes, 1698—1746, was o. a. uitgever van Valentijn's *Oud en Nieuw Oost Indiën* in folio; van *Het Leven van Hugo de Groot*. Hij beoefende de dichtkunst.

Pieter Van Braam, kleinzoon van Joannes, 1776—1817, had als letterkundige een erkende vermaardheid. Ook als latijnsch dichter was hij met lof bekend. Hij bleef vol ijver

zijn beroep behartigen, maar was in zijn vrije uren: „der gründlich gelehrte, vielwissende Mann.”

Jasper Goris, 1614—1644, uitgever o. a. van Beverwijck's *Schat der Gezondtheyt*.

Hendrik Van Esch, 1630—1659, uitgever o. a. van Balen's *Beschrijving van Dordrecht*.

Hendrik, Jacob en Pieter Keur, uitgevers van den bekenden staten-bijbel in folio 1714, in kwarto 1739.

ABRAHAM BLUSSÉ,
1726—1808,

was de grondlegger van een voornamen boekhandel te Dordrecht, een firma die door tal van opvolgers in eer gehouden is. Abraham Blussé heeft als uitgever de verdienste gehad, dat alles wat van zijn pers uitging in zijn persoonsnaam een aanbeveling had. Dat vertrouwen krijgt men niet op eens; ook niet door de uitgeverij te maken tot een fabriek; dat vertrouwen moet gewonnen worden, langzaam, voorzichtig, soms onder strijd. Blussé had het zich weten te verwerven. Zijn woordenboeken en zijn vele boeken voor het onderwijs waren met roem bekend. Evenzoo zijn uitgaven op historisch en kerkelijk gebied. Van Buffon gaf hij, in het fransch, de groote *Histoire naturelle* in het licht, 38 deelen in 4°, een onderneming, waartoe niet weinig moed en beleid behoorde. Niet minder was dit het geval met de schoone uitgaaf, het *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*, door Brouerius van Nidek en Le Long, met printtafereelen door A. Rademaker, 6 deelen in 4°.

Abraham Blussé was voor zijn tijd een zeer geoefend en beschaafd man. Van de boeken die hij uitgaf was hij niet alleen de drukker en de verkooper, maar tegelijk de voogd en verzorger. Hij waakte over hun inhoud even nauwlettend als over hun vorm. Hij zelf beoefende de letterkunde voor zooveel hem aan vrijen tijd overbleef. Onder anderen schreef hij: zes gedichten in de *Procve van Zedepoezy* 1755. — *Voorzorg. Herdersklugt* 1755. — *De Opstanding en het Laatste*

Oordeel 1774. — *De beste opvoeding der jeugd* 1776. — *Eerspoor aan de Nederlanders* 1781. — *Tafreel van Vaderlandsliefde en Menschenzin*. — *Dordrechts Burgerij en hare Regeerders*. — *Godgeleerde bespiegelingen, in dichtmaat*, 1784. — *Jubelzang* 1797. — *Drie Godsdienstige verhandelingen en Gedichten* 1800. — *Proeve van Gereformeerde Kerkgezangen* 1804. — *Mozes' zegelied* 1806.

Zijn eenige zoon, Pieter, was in de firma zijn opvolger.

Zijn kleinzoon, Abraham Blussé de Jonge, werd groot ook nog gedeeltelijk onder de leiding van zijn grootvader. Hij genoot een akademische opleiding te Leiden en ging daar om met uitstekende mannen, als Ruhnkenius, J. Luzac, Schultens, Kluit, Van de Wijnpersse. Oorspronkelijk tot predikant bij de waalsche gemeente voorbestemd, nam hij, na volbrachten studietijd, de taak op zich van de redactie der *Dordsche Courant*, op zijn verzoek door de firma aangekocht. Later verwisselde hij deze redactie voor die van de fransche *Leidsche Courant*, tot dusver met zooveel roem door Luzac bestuurd. Haar titel was toen *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*, maar werd weldra *Nouvelles politiques publiées à Leyde par A. Blussé*. — In 1807, toen koning Lodewijk Napoleon de courant kocht om een eigen orgaan te hebben, verliet Blussé de redactie.

Sinds 1770 werd de firma Abraham Blussé en Zoon; later Blussé en Van Braam.

's GRAVENHAGE.

In vroeger eeuw — wij vermelden het reeds elders — hadden sommige boekverkoopers de vergunning om hun boeken uit te stallen op de zaal van het hof; een soort van boeken-beurs dus, waar, tusschen koopers en verkoopers, ook antiquaren of magazijnhouders, steeds een levendig verkeer was.

Voorname boekhandelaren in Den Haag waren:

Jacob Jorysz, 1547, uitgever van Coornhert's *Comedie van Lief en Leedt*.

Henricus Heyndricksz, 1582—1617, een voornaam drukker, o. a. van een bijbel, en drukker der staten van Holland en van de staten-generaal. Hij was uitgever van ettelijke belangrijke werken.

Arnold Meurs, 1609—1641, uitgever van onderscheidene degelijke werken.

Anthony Jansz, 1621, gaf in 1624 uit *Een Christelycke 't Samen-sprekinghe* van Petrus Dathenus.

Adriaan Van der Venne, 1628—1635, was schilder, dichter en uitgever. In het laatstgenoemde beroep verscheen bij hem, J. Cats, *Thooneel van de mannelicke Achtbaerheyt*, en van hemzelf *Sinnevonck op den Hollantschen Turf, Tafereel Sinne-mal, Tafereel van de Belacchende Werelt*, allen met platen. Hij was als volksdichter alles behalve onverdienstelijk. Zijn schilderwerk ging glad van de hand, vooral naar Denemarken. De werken van J. Cats sierde hij op met geestige prenten.

Isaac Burchoorn, 1632—1655. Hij drukte verscheidene werkjes van Adriaan Van der Venne, ook Graswinkel's *Wel-levens wetenschap*, trad nu en dan zelf als schrijver op, en gaf op de titelbladen zijn boeken op als „Uytgevormt in de Poëtische Druckerye van Isaac Burchoorn.”

Johan Veely, 1639—1685, medeuitgever van Lieuwe Van Aitzema's *Zaken van Staat en Oorlogh*. Ook gaf hij van denzelfden schrijver uit *De Herstelde Leeuw*.

Johan Tongerloo, 1650—1685, uitgever van Van Leeuwen's *Batavia Illustrata*, Westerbaen's *Gedichten*, Scriverius, *Hollandsche, Zeelandsche en Friesche Chronyck*.

François Le Bleu, 1659, schrijver van *Minnevlam, brandende in 't hert van Thyrsis om de schoone Amaril*. Opgedragen aan Jacob Cats en Const. Huygens.

Adriaan Moetjens, 1682—1741, een ondernemend man en een man van meer dan gewone bekwaamheid. Hij was

drukker, auctionaris, uitgever, en deed in al zijn vakken groote zaken. Zijn assortiment vermeerderde hij met een groot gedeelte van het magazijn van Daniel Elsevier, een zeer belangrijken aankoop. Voor Bayle drukte hij in 1690 het *Avis aux Réfugiés*; ook verscheen bij hem *Bibliotheca Anonymorum* in 3 dln., de *Bibliotheca exquisitissima*, en *l'Aleoran de Mahomet* par du Ryer.

Christiaan van Lom, 1710—1735, boekverkooper, drukker, auctionaris, uitgever; alles op grooten voet. Hij was uitgever van Van Loon's *Hedendaagsche Penningkunde* en mede-uitgever van diens *Nederl. Historiepenningen*. Ook gaf hij uit Le Roy's *Groot Wereldlyk Tooneel van Braband*, en het *Kerkelyk Tooneel*, 4 deelen in folio.

Hendrik Scheurleer, 1710—1741, uitgever o. a. van Vertot, *Histoire des Révolutions*, en *Brieven van Johan de Wit*.

Pieter Gosse, 1710—1744, was groot assortimenthandelaar. Hij was mede-uitgever van Van Loon's *Nederl. Historiepenningen*.

Zijn zoon Pierre Gosse junior, 1751—1789, gaf uit de *Bibliothèque des Sciences et des Beaux-arts*. Beide Gosse's waren vurige oranjeklanten en stonden dien ten gevolge in groote gunst bij den stadhouder. De vader had daaraan te danken, dat hem, na De Groot, in 1770 de uitgaaf van de *'s Gravenhaagsche Courant* werd toevertrouwd; de zoon volgde zijn vader in die betrekking op en was, nevens zijn uitgeverschap, agent of consul van verscheiden kleinere duit-sche hoven.

Christ. Rutgers Alberts, 1715—1726, mede-uitgever van Van Loon's *Ned. Historiepenningen*.

P. Van Thol en G. Husson, 1716, gaven uit de *Werken van Jacob Cats* in twee folio deelen.

Johannes Van Duren, 1717—1770 drukte op last van den keizer van Rusland den grooten bijbel in twee kolommen, de eene hollandsch, de andere russisch, in Petersburg te bewerken. Ook gaf hij uit Luiscius, *Historisch, Geographisch en Genealogisch Woordenboek*.

Jean Néaulme, 1724—1762, had een buitengewoon rijk

assortiment van degelijke boeken en had om zijn veelzijdige kennis in binnen- en buitenland een grooten naam. Hij had zijn handelskantoren ook te Amsterdam, te Parijs en te Berlijn.

Pieter de Hondt, 1728—1763, boekhandelaar, drukker en auctionaris, en in die verschillende vakken een man van beteekenis. Hij gaf uit o. a. de *Rijm-chronyk* van Kl. Kolijn door Van Loon, in folio; Van Mieris, *Historie der Nederlandsche Vorsten*, in folio. — Hij was, ook als handelaar, van hetzelfde bloed als de amsterdamsche firma's van dien naam.

Pieter Van Cleef, 1739—1771, uitgever van Sandifort's *Natuur- en Geneeskundige Bibliotheek*; Hippocratis *Aphorismi*, door Rieger.

Nicolaas Van Daalen, 1758—1780. Met De Bure te Parijs en Wilcox te Londen gaf hij uit Meerman's *Origines typographicae*. Hij had een uitgebreiden assortimenthandel.

Hendrik Jansen, 177 ., boekverkooper, maar spoedig bibliothecaris van Talleyrand. Naar Parijs vertrokken, waar hij korten tijd weder handel gedreven en zich door zijn veelzijdige kennis een naam gemaakt had, werd hij een der censores librorum, door keizer Napoleon over de hollandsche handschriften aangesteld.

Prosper Marchand. Onder de fransche uitgewekenen worde niet voorbijgegaan de geleerde bibliograaf P. Marchand, die zich in 1740 als boekhandelaar te 's Gravenhage neêrzette en om zijn groote boekenkennis en grondig veelweten zich weldra in het land een naam maakte. Er meer aan hechtende om anderen van dienst te zijn, dan om fortuin te maken voor zich zelve, hielp hij zijn vakgenooten bij hun uitgeven met raad en daad. Een twaalftal zeer belangrijke en uitgebreide fransche werken zijn onder zijn toezicht, en verrijkt met zijn aantekeningen, hier te lande bij andere uitgevers verschenen. Van ettelijke bibliotheken gaf hij catalogen met noten. Zijn *Histoire de l'origine et des premiers progrès de l'imprimerie*, en zijn *Dictionnaire historique*, een vervolg op die van Bayle, zijn werken van algemeene vermaard-

heid ¹⁾. Bij zijn dood in 1756 vermaakte hij zijn aanzienlijke boekerij aan de leidsche hoogeschool.

Thomas Van Os, 1783, de veel vervolgde uitgever van *De Post van den Neder-Rhijn*.

De Compagnie 1786. Op enkele titels — welke? — komt voor: „Aux dépens de la Compagnie.”

GRONINGEN.

Groningen heeft vroeger meer uitgeblonken door het groot aantal boekhandelaren dan door buitengewoon aanzienlijke firma's. J. Oomkens Jz. heeft, nu dertig jaren geleden, een lovenswaardig werk gedaan door den eersten steen te leggen van de *Bouwstoffen tot eene Geschiedenis van de Boekdrukkunst en den Boekhandel in de Stad en Provincie Groningen*. Van dat boekje kwam in 1864 een tweede druk.

Hendrik Lussing, 1647—1658, was een beroemd drukker, o. a. van de *Effigies et Vitae Profess. Academiae* en gaf ook eenige klassieke werken voor eigen rekening uit, zooals die van prof. Schoock.

Johan van Nijenborch, 1650—1664, was voor zijn tijd, vooral in zijn provincie, een man van naam, als dichter en geschiedschrijver en als boekhandelaar. Hij was beroemd om zijn kennis van velerlei talen. Bodel Nijenhuis maakt in zijn *Collection de Portraits* melding van een portret voor een van Nijenborch's bundels. (Zie ook *Bibl. Advers.* IV, 291.)

1) Marchand, zuinig als hij was in allen opzichte, had de schriële gewoonte — waarin hij niet de eenige was — om zijn kopij te schrijven op allerlei vodjes papier, met cijfers of letters naar volgorde gemerkt. Zijn vriend en uitgever Alleinand, die het werk der ordening op zich moest nemen, toen de schrijver-zelf door een beroerte getroffen was, verhaalt in de voorrede van de *Dictionnaire*, dat deze arbeid hem twee jaren heeft gekost, en dat alleen eerbied en innige gehechtheid hem deze taak konden doen voltooien.

M. A. Spinneker, 1664—1678, drukker en uitgever van een naar zijn naam genoemden bijbel.

Dominicus Lens, 1672—1685, moet een in verschillend opzicht zeer bekwaam man geweest zijn. Hij was drukker en uitgever van onderscheiden degelijke werken en schrijver van de *Gedenkwaardige Saecken voorgevallen in de belegering van Groningen*, 1673 in kwarto.

HAARLEM.

Te Haarlem werd het boekdrukkers-, boekverkoopers- en boekbindersgild opgericht in Januari 1616. Onder de eerste bestuursleden behoorden Pieter Arentsz, de uitgever van sommige van Coornhert's werken en de man, die den moed had den vervolgd predikant Dirk Rafaelsz. Kamphuyzen een tijdlang in zijn huis te verbergen; Adriaen Roman, drukker van een aantal stichtelijke werken en van Ampsing's *Beschrijving der Stadt Haarlem*; voorts Hans Van Wesbusch en Thomas Fonteyn, twee doopsgezinden, die zich verdienstelijk hebben gemaakt door het uitgeven van godsdienstige geschriften en bijbels en testamenten. Bij Wesbusch-zag ook het licht de eerste folio uitgaaf van *het Martelaarsboek der Doopsgezinden*.

De eerste helft der 17de eeuw, de tijd van Roman, Wesbusch en Fonteyn, was een bloeitijd voor de haarlemsche drukkerijen. In de tweede helft onderscheidden zich Abraham Casteleyn, in 1656 de oprichter van de *Haarlemse Courant* en van den *Hollandschen Mercurius*, en het geslacht Hulckenroy, dat achtereenvolgens binnen een eeuw 9 firma's leverde; maar geen hoogvliegers in het vak. Naast de beide Van der Vinne's, die als uitgevers van enkele goede werken bekend staan, mogen niet vergeten worden Christoph Heinrich Bohn, 1752, de stichter van het bekende nog bloeiende huis, en Adriaan Loosjes Pz. in het gildeboek

ingeschreven ten jare 1783, maar wiens voornamen daen als uitgever en letterkundige tot een later tijdperk behooren. Ook de nazaten van dezen houden den voorvaderlijken naam in eer.

In het laatst der eeuw, 1779, vestigde zich te Haarlem als boekverkooper Corn. Van der Aa, die met zijn oranjegezinde beginselen en geschriften nog al eenig rumoer maakte. In zijn handelsvak was hij van niet veel beteekenis.

Maar boven allen heeft op afzonderlijke vermelding aanspraak :

HET HUIS ENSCHEDÉ.

Rechtstreeks behoort deze firma niet tot den boekhandel. Zijdelings wel terdege. En de boekhandel van Nederland mag er trotsch op wezen, haar aan zijn kring te kunnen aanhechten. Zij oefent bijna bij uitsluiting de vakken van drukker, lettergieter en courantier uit; maar waar wij in deze twee eerste bedrijven van kunstnijverheid eerbied hebben betoond voor Plantijn, Elsevier, Blaeu, Wetstein, daar mag een hulde niet ontbreken aan Enschedé.

Daaraan kan evenwel hier, gelukkig, maar ten deele voldaan worden. De firma Enschedé heeft nog maar alleen de historie van haar wording. Zij is, na bijna twee honderd jaar, nog altoos bezig haar geschiedenis te maken. Want aan oud worden of verjaren is bij haar nog geen denken. Bij ieder opkomend geslacht krijgt zij een nieuwe jeugd; met elke kwart eeuw legt zij zich breeder en steviger grondslagen. Op haar verleden kan zij met dankbare voldoening terugzien, maar aan haar toekomst werkt zij niettemin met steeds vooruitstrevende inspanning.

Het geslacht Enschedé wortelt in Groningen. Mense Enschedé, of Enscheda, was het eerste lid ervan, dat zich, in 1659, aan het boekdrukkersbedrijf wijdde en in 1668 in het groningsche gildeboek als meester voorkomt. Mense's broeder Jan verliet in 1672 zijn geboorteplaats en vestigde zich metterwoon te Haarlem, waar hij het horlogemakersvak uitoefende, huwde, en een talrijk gezin te onderhouden

kreeg. Diens vijfde zoon Isaak koos voor zijn maatschappelijke werkkring het vak van zijn oom: hij verlangde boekdrukker te worden. In de werkplaats van den drukker Casteleyn, met het uithangbord „In de blijde Druck” vond hij als leerling een plaats, maar niet veel gelegenheid om zich, gelijk hij wenschte, in verschillend opzicht naar behooren bekwaam te maken. De drukkerij was klein, hield zich voornamelijk bezig met de toen nog zoo schrale wekelijksche courant, die even vóór de dagen harer uitgaaf maar voor drie knechts werk had, en stond voor het overige van de week doorgaans stil. Uithoofde van dat gebrek aan arbeid, en dus ook aan loon, was het den gezellen vergund in hun ledige uren op zich zelve te werken en „te smouten.” De jonge Isaak Enschedé volgde natuurlijk het voorbeeld der andere gezellen en kreeg zelfs vergunning om in de vrij bekrompen woning zijns vaders een pers te plaatsen, waarop hij begrafenisbriefjes, bruiloftsliedjes en ander klein werk drukte, dat zijn begunstigers hem wel wilden toevertrouwen. Zoo maakte hij zich welhaast in 1703 als drukker-patroon zelfstandig en kon hij zich in het gild laten inschrijven.

Van lieverleê werd de zaak van wat meer omvang. In 1726 nam Isaak zijn zoon Johannes als deelgenoot op. Sinds nam de bedrijvigheid met ieder jaar toe. Ook scheen de nieuwe firma in het begin plan te hebben zich met het uitgevee bezig te houden. In het tweede jaar van haar bestaan drukte zij voor eigen rekening een boekje getiteld *Onderwijs der Vrouwen*, door dr. J. Huwé, en waagde zich spoedig daarop zelfs aan den druk van een foliobijbel op stereotypplaten, een bewijs dat zij reeds toen erop uit was, om op alle nieuwe vindingen haar vak betreffende het oog te houden ¹⁾. Isaak werd dan ook onder zijn bedrijf- en stadgenooten een gezien man. In 1726 werd hij verkozen tot vinder van het gild, en toen hij een jaar later van de weduwe Casteleyn het recht tot voortzetting van de *Haarlemse Courant* gekocht, maar daarvoor ook de vergunning van het gemeente-

1) Louis D. Petit in het *Nieuwsblad van den Boekhandel*, 1871.

bestuur noodig had, werd hem dit laatste onmiddellijk verleend met den titel van ordinaris-stadsdrukker, onder het getuigschrift van „bequaemheid, naarstigheit en vigilantie.”

Deze eigenschappen zijn deugden geworden, die op de gansche reeks van Enschedé's als bij erfeling zijn overgegaan.

Die hoofden bestaan thans reeds in het vijfde geslacht:

Isaak	geb. 1681	gest. 1761
Johannes	” 1708	” 1780
Mr. Johannes (II)	” 1750	” 1799
Jacobus	” 1753	” 1783
Abraham	” 1760	” 1820
Mr. Johannes (III)	” 1785	” 1866
Jacobus (II)	” 1787	” 1865
Christiaan Justus	” 1788	” 1829
Mr. Jan Justus	” 1807	” 1887
Mr. Johannes (IV)	” 1811	” 1878
Lodewijk Willem	” 1841	” 1882
Mr. Adriaan Justus	” 1829	
Mr. Johannes (V)	” 1851	
Mr. Charles	” 1855	
Mr. Jacob	” 1860	

Al deze naamgenooten, zonen, broeders en broederszonen, hebben elk het hunne gedaan tot vergrooting van de oorvaderlijke stichting.

De drukkerij won van den aanvang af van jaar tot jaar aan in nieuwe lettersoorten, in gesneden hoofdletters, lijstwerk, vignetten en versieringen, waaronder verscheidene in teekening afkomstig waren van J. Van de Velde, Dirk De Bray, Isaak Van der Vinne en Corn. Van Noorde; betrekkelijke kleinigheden, maar die haar niettemin in naam brachten in een tijd, toen dergelijke opluisteringen zeer in trek waren.

In 1743 voegden Isaak en Johannes Enschedé een nieuw bedrijf met hun drukkerij samen, door het aankopen van de lettergieterij van Hendrik Floris Wetstein (zoon van den

beroemden Rudolf) te Amsterdam, een werkplaats reeds toen met glans bekend en door den vroegeren eigenaar met alle voorliefde behartigd. Tot dien binnen- en buitenslands geachten naam had niet weinig bijgedragen de medewerking van den hoogstbekwamen Joan Michael Fleischman, wiens typen en matrijzen door fraaiheid van vorm en zuiverheid van snit alom bewondering wekten. Het spreekt wel van zelf, dat de Enschedé's erop uit waren, en zij slaagden erin, om dit beduidend talent voor zich te behouden. Fleischman bleef met denzelfden ijver werkzaam voor de Enschedé's, gelijk hij dat vroeger voor zich zelf en voor Wetstein geweest was, en toonde zich tot zijn dood toe, in 1768, dezelfde meester in zijn kunst. Als een blijk van erkentelijkheid en waardeering werd de letterproef van 1768 met Fleischman's portret, in koper gesneden, versierd.

Isaak Enschedé had zich, tot aan zijn overlijden in 1761, in de vennootschap hoofdzakelijk met de courant beziggehouden; Johannes dreef sinds 1751 meer bepaald de drukkerij en gieterij. Hij was voor deze twee kunstvakken als geboren. Hij leefde ervoor met al zijn zorg, al zijn kracht; niet alleen als bestaansmiddel, maar met eigen ingenomenheid en toewijding. In weerwil van allerlei burgerbeslommeringen en posten van eer, waarvan de maatschappij hem niet vrijliet, bleven drukkerij en gieterij zijn uitverkorenen. Zelfs te midden van al zijn overige bezigheden vond hij tijd om met eigen hand een groot aantal vignetten en versierde letters in hout te snijden, waarneê vooral de 18de eeuw zoo kwistig was. „Ik heb nu circa 50 jaren het boekdrukken geexerceert en circa 45 jaren het figuursnijden in hout; honderden van figuren en letteren heb ik voor myns vaders en myne eyge boekdrukkery in palmboomen hout, peere- en mispelboomen hout gesneeden; maar zulke dingen te doen als die geleerde heeren voorwenden, dat Laurens Koster en zijne erven gedaan hebben, daar kan ik niet bij,” schreef hij, voornamelijk ten betooge, dat Koster niet met houten letters kon, maar met beweegbare, gegotene moest gedrukt hebben.

Ook op het drukken van muziek, met losse noten in plaats van gegraveerde koperplaten, had deze (eerste) Johannes, een der vroegsten die deze nieuwe vinding toepasten, zich toegelegd. Ten voorbeelde daarvan gaf hij in 1761 uit de 48 *Haarlemse Zangen*, en in 1766 een vertaling van Mozart's *Violinschule*.

Onder zijn beheer hadden de werkzaamheden zich reeds dermate uitgezet, dat Johannes, sedert 1777 onder de firma Johannes Enschedé en Zonen, zijn drietel, Johannes, Jacobus en iets later Abraham, een eigen plaats in zijn arbeidskring kon toebeschikken. Door die verdeeling van zorg heeft de inrichting tot op den huidigen dag een driedubbele kracht gekregen. Zij heeft den wederzijdschen wedijver verscherpt en de onderlinge samenwerking tot een bond gemaakt. Onderscheiden talenten, die anders wellicht op zich zelven waren gebleven, heeft zij berekenend in één richting geleid en vruchtbaar vereenigd tot één gemeenschappelijk doel. De leiding der courant, het bezit van een rijke gieterij, het uitbreiden der drukkerij met alle verschillende onderdeelen, alles schijnbaar op zich zelf, maar het eene gedurig ingrijpend in het andere, zouden zich niet tot zulk een voorbeeldige hoogte hebben kunnen opwerken, indien de opvolgende hoofden niet in werkelijkheid hoofden geweest waren ieder op zijn eigen terrein, maar onder vaste aaneensluiting aan elkander.

Daar kwam meer bij. De Enschedé's zijn van huize uit niet alleen geboren industrieelen geweest, zij waren, van Johannes (den tweeden) af, meestal van akademische vorming, in elk geval allen mannen van wetenschappelijken zin. In dat opzicht is de pasgenoemde Johannes, ook in betrekking tot de zaak, van niet weinig invloed geweest op hen die naast hem werkten of na hem optraden. Onwrikbaar geloovige in het goed recht zijner vaderstad op de eer der vinding van zijn aan het hart gedragen kunst, verzamelde hij jarenlang al wat hij machtig kon worden van vaderlandsche eerste drukken en van alles wat tot verdediging van Haarlem's aanspraak tegenover die van Mainz gelden kon. Niet min-

der spoorde hij oude boeken op, uitmuntend door fijnheid van bewerking en kostbaarheid van uitvoering of door zeldzaamheid. Op die wijs werd hij de grondlegger van een familie-bibliotheek, die door zijn opvolgers in eer gehouden en aanzienlijk vermeerderd werd, en die aan de inrichting een aanhangsel gaf van niet genoeg te waardeeren degelijke voornaamheid. Toen het door omstandigheden, in 1867, noodzakelijk geworden was, dat deze bibliotheek, tot dusver gemeenschappelijk eigendom, te gelde gemaakt en verdeeld moest worden, was de auctie van zooveel kostelijke en kostbare boeken een opzienwekkende gebeurtenis niet alleen hier te lande, maar evenzeer daarbuiten. Aan de beide meester-bibliografen Frederik Muller en Martinus Nijhoff was de beschrijving en besturing dezer verkooping opgedragen, en dat dezen niet te vergeefs op belangstelling van kenners en liefhebbers gerekend hadden, bleek wel hieruit, dat o. a. de 74 jarige W. Boone, met B. Quaritch van Londen de zeereis niet hadden ontzien, om met Bachelin, Gouin en Tross uit Parijs, en Asher en C^v. uit Berlijn, als vak- en kampgenooten te Haarlem samen te treffen. De bibliotheek bracht dan ook de voor Nederland aanmerkelijke som van f 54 000 op.

Men zou kunnen zeggen een tweede bibliotheek, maar van gansch andere gedaante, verzamelden de Enschedé's zich in hun eenig historisch kabinet van matrijzen en lettertypen. Achtereenvolgens, naar gelang die ondershands of publiek te koop kwamen, maakten zij zich meester van die van C. Nozeman en C^v., van J. Roman en C^v., waaronder een schat van overblijfselen van oud-hollandsche lettersnijkunst, ook uit de nalatenschappen van Jozef Athias en Daniel Elsevier; van het arabisch en syrisch schrift voor prof. Erpenius te Leiden tot diens eigen gebruik gesneden; van den rijken voorraad van Gebr. Ploos van Amstel, van dien van Uytwerf, J. en H. Van der Putte, W. Cuppy, van Jan de Groot, Harmsen en C^v., A. en H. Bruyn, niet te vergeten die van F. S. Gando te Brussel, de oude normale gijterij onder onze vereeniging met België.

In de onmiddellijke omgeving van dergelijke monumenten van nijverheid en kunst, kon het wel niet anders of wat hier, in deze werkplaatsen geleverd werd, moest trachten te voldoen aan de klassieke voorbeelden van vroeger en aan de eischen van het tegenwoordige. Wil daarbij bedenken, dat de firma steeds aan zich wist te binden de talenten van de uitnemendste stempelgraveurs, J. M. Fleischman, J. F. Rosart, de trouwe Hübner's, en anderen; dat zij zich, behalve op gewone lettersoorten, niet minder toelegde op oostersche en vreemde typen, waarin zij zoo bij uitstek rijk geraakte, en zoo beroemd omdat zij gesneden werden onder streng toezicht van erkende taalgeleerden, dan wekt het eerbied als wij de laatste letterproeven van 1889 en 1891 in handen nemen, die niet minder dan 1300 lettersoorten en 3000 ornamenten bevatten. — Bij het 150 jarig bestaan der lettergieterij, op 9 maart 1893, heeft de firma met milde hand een weelderig *Gedenkschrift* verspreid, dat geprezen mag worden als een toonbeeld van historische belangrijkheid, van degelijkheid van bewerking en van typographische kunst. Wie omtrent de leden van het geslacht Enschedé en de ontwikkeling van hun handels- en nijverheidszaak meer verlangt te weten dan wij hier kunnen geven, hij leze dit in allen opzichte zoo schoone boek van het begin tot het eind.

Na den dood van mr. Johannes (den tweeden) in 1799, trad, wil men, het vierde geslacht in het beheer, en wel mr. Johannes (de derde), en Christiaan Justus, zonen van mr. Johannes, terwijl Jacobus, Abraham's zoon, mede een werkzaam aandeel in de zaken nam. Bij het overlijden van den ouden Johannes waren alle drie nog minderjarig, en dus niet bij machte tot een zelfstandig beheer. In die tijdelijke leemte diende voorzien te worden. Oude getrouwen stonden volijverig en pal op hun post en lieten het der zorg van de voortzetting der werkzaamheden aan niets ontbreken. Maar hoe onkreukbaar die behartiging ook ware, aan nieuw leven of breeder ontwikkeling der zaken viel wel niet te denken, zoolang niet Johannes, na zijn akademische studiën

voleindigd te hebben, in 1805, en later gesteund door zijn broeder Christiaan Justus en zijn neef Jacobus, de teugels van het bewind in handen had genomen. De beide laatsten plaatsten zich aan het hoofd der gieterij en drukkerij; de eerste had, naast den waalschen predikant J. Teissèdre l'Ange, die daaraan reeds van 1799 af verbonden was geweest, vooral de leiding der *Haarlemsche Courant* op zich genomen.

Voor een jong man van pas twintig jaar, gelijk mr. Johannes was toen hij daartoe geroepen werd, was die taak, vooral in de veelbewogen dagen waarin hij haar aanvaardde, een zaak van niet geringe zorg. Hij beseftte dat volkomen, maar was niet van zins er kleinmoedig tegen op te zien. Integendeel, het was van zijn optreden af zijn vaste begeerte, om niet alleen door geboortebeschikking, of in naam, een hoofd zijner voorvaderlijke stichting te wezen, maar om met daden, kloeke daden te toonen, dat hij zich het hem toegelegde voorrecht verlangde waardig te maken. Nog een tijdlang te zamen werkend met Teissèdre l'Ange werd door mr. Johannes aan de courant al meer en meer een karakter gegeven ¹⁾. Het woord *Opregte* kreeg meer dan vroeger, toen

1) Hoe onbeholpen de eerste nieuwsbladen er uitzagen in vergelijking met die van onzen tijd, moge blijken uit de eerste *Weeckelycke Courante van Europa*, door Abraham Casteleyn in Januari 1656 in het licht gegeven, waar het volgende als inleiding aan het hoofd staat:

„De uytnemende fabuleusheydt der Tydingen, die hedendaeghs ons de Beweginghe der woelende Werelt berichten, heeft my ghedronghen voor eenighe Liefhebbers en voor myn selfs, op myn eygen Kosten van de voornaemste plaetsen van Europa bysonder nouvelles te laten komen; twelck sonder moeyten en kosten niet en is gheschiet. De Sr. Jan Van Hilten zalig: by my siende, heeft my ghebeden hem weeckelyck daarmede, ofte met iets daeruyt te willen dienen, dat ick somwylen gedaen hebbe, waerdoor gekomen is, dat de zyne beter als d'andere zyn gheweest; Maer na dat Sr. Van Hilten overleden was, heb ick raetsaemer gheoordeelt, om geen Slaef van een ander te blyven, hoewel my d'andere Courantiers aensochten, voor myn selfs te doen drucken, te meer alsoo ick nieuwe ghelegentheid tot verscheyde fraeye nouvelles hebbe ontfanghen, in diervoeghen, dat ick meyne, dat de Liefhebbers door de waerdigheydt van de nouvelles sullen geperst werden, de myne voor andere te prefereeren, sullende indiervoeghe

alles, ook het meest onware en slinksche, voor „eght” en „opregt” opgevijseld werd, beteekenis. De *Haarlemsche Courant* zocht het algemeen vertrouwen in haar onpartijdigheid, haar eerlijkheid, haar bezadigdheid. Andere bladen mochten in dezen gistenden tijd met groote woorden zich te weer stellen vóór of tegen deze of gene staatsbeweging, zich als leider opwerpen voor een of andere volksgroep en hun berichten kleuren overeenkomstig een vooropgezette willekeur — de *Opregte* begeerde haar weg te zoeken door haar kalmte, haar betrouwbaarheid, haar waardigheid. Zij hield dit beginsel streng vast, ook in de dagen onzer fransche verdrukking, toen de lijdzaamheid velen zoo zwaar viel. Maar dat hartstochtelooze en onaantastbare verhinderde trouwens niet, dat aan Enschedé's courant hetzelfde lot te beurt viel als aan alle andere, behalve de enkele regeeringsbladen, en dat op hoog bevel van 1811 tot 1813 ook de *Haarlemsche Courant* als nieuwsblad werd opgeheven en alleen als advertentieblad mocht blijven bestaan ¹⁾.

Dadelijk bij Napoleon's val stond de courant in haar vroeger karakter en met verjongde veerkracht weêr op. Zij begon als een nieuwe loopbaan, hetzelfde doel volgende, maar met al ruimer en steviger inspanning. Mr. Johannes Enschedé had zijn courant lief. Met vaderlijke zorg werkte hij ervoor, waakte hij erover. Men mocht nu en dan de schouders ophalen over haar overgrootte voorzichtigheid en de ietwat traagheid harer berichten, de *Opregte* droeg dien

weeckelyck aen malcanderen ghekoppelt werden, dat het vervolghens een bequaeme Historie van 't voornaemste in Europa sal zyn: 'k Bidde derhalven ghelieft dese te favoriseeren, ende te ghebruycken, daer G. L. te vooren Sr. Van Hiltens plagh te besighen, en sende derhalven G. L. ghelyck ghetal toe, te weten . . Couranten, tot 24 stuyvers 't Boeck, sullende G. L. niet ghehouden wesen voor eerst, de ondeurghesneden Couranten, die G. L. niet en verbeesight, anders als met de Bladen te betalen, waarmede verblyve, in Haerlem den . . January 1656.

U L. Dienstvaerdighen Vrient,
ABRAHAM CASTELBYN."

1) Zie *De fransche wetten*, blz. 231.

blaat met alle gedweeheid, zich welbewust, dat vlijtige bedachtzaamheid het op den duur wint van driftige gejaagdheid. Dit beginsel onder alle omstandigheden vol te houden, was inderdaad niet gemakkelijk, vaak zelfs een daad van zelfverloochening. Mr. Johannes had niet alleen strijd te voeren met een gedeelte zijner lezers, maar allermeeft wel met zich zelve. Persoonlijk was hij van een vurig gestel, warm vaderlander, prikkelbaar ijveraar voor al wat hij als goed en waar erkend had, een man van aanpakken overal waar het aankwam op doen, meer dan op praten. Dat toonde hij, zelfs een oogenblik als courantier, toen straks na den val van den franschen keizer zijn blad een zegekreet aanhief, die niet nalaten kon weerklank te wekken in het gemoed van allen, bij wie de hoop op eigen nationale zelfstandigheid nog niet verstorven was; dat toonde hij als burger door zich onverwijld te stellen aan het hoofd eener beweging tot verjaging van de franschen en het terugroepen van den prins van Oranje; dat toonde hij in zooveel gewichtige en tijdroovende betrekkingen, als lid van den stedelijken raad, als leenman van de hooge vierschaar van Kennemerland, als lid van de kleine bank van justitie, als rechter ter instructie, als auditeur militair, als lid van de staten generaal en in zooveel andere eerbetrekkingen, die hem niet alleen titels, maar wel degelijk taken toebedeelden. Al die werkzaamheden verhinderden hem nochtans niet, dat aan de eischen van het beheer der zaken niets te kort gedaan werd. Met eigen hand schreef mr. Johannes de hoofdberichten in zijn blad; hij kreeg de proeven, tot de persproef toe, onder eigen oogen. De courant was voor hem als een eerste liefde, voor wie hij de oude genegenheid bleef behouden tot aan zijn einde toe. Toen mr. Johannes 81 jaar oud geworden was en zijn mede-eigenaren begrepen dat de courant overeenkomstig de eischen des tijds eenige hervorming noodig had, schikte het hoofd der firma zich gewillig naar die voorstellen, maar kon niet nalaten, als met een gefluisterden zucht, in zijn zakboekje deze regels tot een weemoedig afscheid te schrijven: „Vaarwel dan, oude Vriendin, vaarwel

oude *Oprechte Haarlemsche courant*, die ik, ik alleen, in 1814 uit het slijk heb opgehaald! Andere tijden, andere zeden; — gedurende meer dan vijftig jaren heb ik U gekoesterd en verzorgd!”

Zooals het met de courant ging, zoo was het bijna in gelijke maat met de andere onderdeelen gegaan van deze zich al meer en meer op groote schaal uitbreidende inrichting. De gieterij en de drukkerij waren zeer aanzienlijk toegenomen; het drukken van bijbels, ook ten behoeve van het nederlandsch bijbelgenootschap, in het hollandsch en in de talen van overzeesche volken, en het vervaardigen van geldswaardig papier in allerlei vorm, lagen als nieuwe, veelbelovende bemoeiingen voor de hand. De verschillende meesters — wij spreken waar het bekwame vakmannen geldt liefst niet meer van meesterknéchten — der onderscheiden afdeelingen mochten mannen zijn in allen opzichte vol kunde en van zessen klaar, toch is voor het zoeken en toepassen van het allernieuwste, voor het gedurig zinnen op vooruitgang de prikkel van breeder eerzucht noodig naast dien van eigenbelang. Zonder dezen vervalt op den duur ook het beste in het slaperige van den sleurgang. Terwijl mr. Johannes zich met hart en ziel had toegelegd op de hernieuwing zijner courant, hadden zijn beide jonge vennoten, Jacobus en Christiaan Justus, verschillende reizen gedaan in het buitenland, om zich op de hoogte te stellen van alles waarin gieterij en drukkerij in den jongsten tijd vooruitgegaan waren, vooral ook in de toepassing der stereotypie.

Christiaan Justus mocht maar 40 jaar oud worden. De beide andere vennoten overleden een jaar na elkander, Jacobus in 1865, mr. Johannes in 1866.

Bij het wenschelijke, zoo niet noodige, dat het bestuur over de geheele fabriek dóór meer dan twee hoofden zou worden behartigd, vonden, reeds aanstonds na de vervulling van hun studiën te Leiden, omstreeks 1830 mr. Jan Justus (de zoon van Jacobus) en mr. Johannes, de vierde, (de zoon van Johannes) als deelgenooten in de firma hun plaats: mr. Jan Justus (te gelijk lid, en later president van de

arrondissements-rechtbank en werkzaam in onderscheidene aanzienlijke betrekkingen) voornamelijk als courantier, mr. Johannes aan het hoofd der gieterij. Eenige jaren later, in 1852, werd ook de tak Christiaan Justus vertegenwoordigd door mr. Adriaan Justus, die de leiding der drukkerij op zich nam. De eenig overgebleven zoon van mr. Jan Justus. Lodewijk Willem, wiens kort en zwak leven hem belet had zich aan grooten arbeid van het deelgenootschap te wijden, was op 41-jarigen ouderdom gestorven.

Al de bovengenoemden, behalve één, zijn hun vaderen reeds in den dood gevolgd. Maar van allen kan getuigd worden, dat zij in hun werk zijn blijven leven. In meer of minder zichtbare gevolgen, maar met gelijke toewijding, hebben zij gewaakt en gewerkt voor de kostelijke erflating die hun op het hart was gebonden.

Die eene, die in de volle kracht van lichaam en geest nog leeft en werkt, is mr. Adriaan Justus, thans bijgestaan door zijn eenigen zoon mr. Jacob. De beide andere tegenwoordige firmanten zijn mr. Johannes (de vijfde) en zijn broeder mr. Charles, Johannes' zonen.

Wat die allen, van den eerste tot den laatste, tot heden gedaan hebben en bezig zijn te doen? Wil voor uw verbeelding roepen het kinderachtige houten persje, waarmee de eerste Enschedé zijn handwerk begon, en wandel dan thans, met dit schamel begin voor oogen, de talrijk-bevolkte, ruime, frissche fabrieksgebouwen door, die zalen, waar de reuzenkracht van den stoom met verbijsterende snelheid allerlei pezen doet snorren, allerlei wielen doet ratelen, het stugge ijzer africht tot allerlei plicht, en het doode werktuig bezielt tot een kunstenaarshand; waar de gietvormen dagelijks duizenden letters uitstorten, in velerlei taal, in velerlei gedaante, voor velerlei volk; waar de *Oprechte* alle dagen te voorschijn treedt met haar oude deftigheid, maar tegelijk met haar altoos nieuw streven naar vooruitgaande degelijkheid; waar een alvermogende drukkerij telken jaar bij hooge stapels afwerpt haar afgedrukte bladen, prachtwerk en bockwerk, geldswaardig munt- en bankpapier en

zegels¹⁾, grootwerk en smoutwerk, bijbels en kerkboeken, platen en versieringen, in één woord alles wat dit breede bedrijf in zijn omvang insluit; waar tal van gezinnen een gelukkigen werkkring en een gelukkig brood vinden; waar het nog onlangs gebeitelde GODE DE EER! onder den arbeid getuigt van den vromen zin van voorgeslacht en nakomelingschap — en wil dan erkennen dat hier wel waarlijk de spreuk bewaarheid wordt: *Arbeid adelt.*

Het huis Enschedé wekt meer dan belangstelling, het wekt eerbied. In heel Nederland bestaat, voor zooveel wij weten, buiten deze firma geen enkele nijverheids- of handelszaak, waar gedurende bijna twee eeuwen een reeks van vijftien personen van denzelfden naam, en geen enkele andere daartusschen, elkander opgevolgd zijn en aan het hoofd gestaan hebben van dezelfde firma. Waar zulk een bijzonderheid waar te nemen valt, daar behoeft het geen betoog, dat die erflating voor de eigenaren een zeer dierbare waarde heeft. Zij is geen zaak van stoffelijk bezit alleen; zij is een zaak van fierheid. Zij brengt familietrots meê, maar even zooveel familiegeweten. Hoe zou er een lid van de firma Enschedé te denken zijn, die zich behagelijk en loom in het breede gebouw zijner vaderen ging neêrvlijen, zonder de hand te reppen tot al hooger en hooger voltooiing, gelijk allen dat gedaan hadden vóór hem.

Ook zou men kunnen beweren, dat er, buiten dat alles om, geen enkel vak van nijverheid zoo aanlokkelijk is als het hunne. Kunst, wetenschap en industrie gaan hier werkelijk hand aan hand; zij kunnen elkaar niet missen, geen oogenblik loslaten. Een drukkerij behoort tot de gewone bedrijven, zeker; maar het snijden van een zuivere, smaakvolle letter is een kunst; het zetten en schakeeren van letters en versieringen is een kunst; het toestellen en drukken van onberispelijke bladen is een kunst; de toepassing van al de vindingen van den lateren tijd op het gebied van stereoty-

1) In dit jaar 1893 werd zelfs door de regering van Perzië haar het leveren van de rijkspostzegels opgedragen.

pie, zincographie, photographie, galvanoplastiek, hout- en metaalgravure — hoe vele zijn er en hoe vele staan er te komen! — zijn kunst, en soms wetenschap niet minder. En deze allen te vereenigen tot een geheel, zoo dat zij niet afzonderlijk bestaan, zelfs niet naast elkander, maar gedurig ingrijpen de een in den ander, en samentreffen tot het voortbrengen van typographische meesterstukken, dat is wel een zeer heerlijke arbeid, waarin hier te lande Johannes Enschedé en Zonen ongeëvenaarde verdiensten hebben.

Deel te hebben aan dien arbeid, hoeveel, of, door omstandigheden, hoeveel minder ook, was van oudsher bij de hoofden een nobele najver, was bij de ondergeschikten een punt van eigenwaarde. In deze werkplaatsen heerscht een soort van geest; een geest, die gevaren is in en over allen; een geest die verbreedert, goed doet, vroedheid en vrede kweekt. Alle ambtenaren en gezellen tot het personeel behoorende, vaak in opvolging van vader op zoon, gevoelen in zich een stukje Enschedé. Zij vormen ieder een deel van het groote geheel; zij zijn daaraan ingeënt, daarmede saamgegroeid. Zij spreken van „wij” en „bij ons” met een fierheid alsof zij gestempeld waren met een eereteken. En ook hebben zij daarin volkomen recht: „hij werkt bij Enschedé” geldt in Haarlem voor een getuigenis van onbesproken handel en wandel.

Worde niet vergeten — vooral in deze onze ontevredene dagen niet —, dat die goede geest door deze firma van den beginne af ingeroepen is en gehuldigd wordt. In het straks genoemde *Gedenkschrift* — waar vindt men dit elders — worden met nauwgezette eerlijkheid niet alleen in grooten getale de namen genoemd en de lof verkondigd van onderscheiden meesters en werklieden die zich in hun arbeid verdienstelijk hebben gemaakt, maar zelfs naast de portretten der hoofden prijken in dit boek evenzeer de beeltenissen van ondergeschikten, van J. M. Fleischman, en J. H. en Mart. Hübner.

Zulk een edelmoedigheid bindt; zulk een openlijke erkenning doet waar het noodig is wonderen.

En terwijl al het bovenstaande wijst op de verdiensten van het huis Enschedé wat het verledene en het tegenwoordige betreft, wijst het te gelijk op de waarborgen voor een verre en heldere toekomst.

LEEUWARDEN.

Wat J. Oomkens Jz. voor Groningen gedaan had, deed onze kundige W. Eekhoff voor Leeuwarden. In zijn zooveel omvattend boek *De Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden* gaf hij een gansch hoofdstuk aan de *Geschiedkundige Bibliographie*, en daarin een zeer belangrijk overzicht over de ontwikkeling der letterkundige beschaving in zijn woonplaats.

Wij ontleenen daaraan de volgende aanteekeningen betreffende eenige vermaarde boekhandelsfirma's:

Jan Janszoon Starter, 1613—1620, was van huize uit graveur. Zijn fraai portret van den stadhouder Willem Lodewijk, dat hij zelf met voordeel in den handel gebracht had, leidde hem ertoe om boekverkooper-uitgever te worden. Vooral de franeker hoogleraren kozen hem tot hun uitgever. Zijn zaken bloeiden, totdat hem de lust beving dichter te worden en hij in de rederijkerskamer „Och, mocht het ryzen!” meer tijd doorbracht dan in zijn boekhandel. Nochtans had hij van zijn letterkundigen arbeid de meeste voldoening. Zijn tooneelstukken werden onder toejuiching ontvangen, en zijn *Friesche Lusthof* gaf hem onder de vaderlandsche dichters een blijvende plaats. Voor den handel ging hij verloren.

Claude Fontaine, 1629—1654, een fransch uitgewekene, die door graaf Ernst Casimir overgehaald werd om te Leeuwarden een drukkerij op te richten, onder belofte van aanstelling als boekdrukker der ed. mog. h.h. staten van Friesland. Fontaine leerde verwonderlijk spoedig onze taal, zoo dat hij, in proza en rym, er even gemakkelijk en sier-

lijk mede omging als met zijn eigene. Wat meer zegt, de vele boeken die van zijn pers kwamen muntten uit door zorg en smaak. Hij veroverde zich onder onze uitgevers alras een voorname plaats; werken van Winsemius, Eylshemius, Tegneus, Heerman, Sixti, Van Voort, Beyma, leggen daarvan getuigenis af.

Hendrik Rintjes, 1655—1697, had ook alweêr aan zijn eigen rijmknutselarijen zijn kennismaken te danken met onderscheiden geleerden en geletterden. Maar hij gebruikte die betrekkelijke bekwaamheid ten bate, en niet ten schade van zijn bedrijf. Eigen verzen borg hij weg, en zocht die van beter dichters voor zijn pers. Hij is wellicht de eerste, die door een bloemlezing, onder den titel van *Klioos Kraam*, de beste verzen van Vondel, Huygens, De Groot, Brandt en anderen onder bereik van het groote publiek bracht. Ook behoorde hij tot de eersten, die goede buitenlandsche auteurs door goede vertalingen bij ons bekend maakte. In gemeede daartoe gedrongen, werd Rintjes liefdeprediker bij de waterlandsche gemeente der doopsgezinden. Maar ook dat stoorde hem niet in zijn handel. Hij werd en bleef voor zijn tijd Frieslands' uitgever bij uitnemendheid en heeft zijn naam achtergelaten op een reeks van werken, waaronder van Viglius, Munting, Boëtius, M. Van Coehoorn, en zoovelen meer.

Hero Nauta, 1670—1712, dreef een niet minder uitgebreide zaak dan Hendrik Rintjes. Hij was een man van ondernemingsmoed en van persoonlijke onversaagdheid. Toen Balthasar Bekker met de bij Nauta uitgegeven *Vaste spijs der volmaekten* zich den toorn en de vervolging der kerk op den hals had gehaald, had Nauta daarin gedeeld, en om eigen verlies en straf den schrijver niet verlaten. Integendeel hij bleef diens trouwe uitgever, ook toen Bekker de ongunst trotseerde met zijn *Kometen* en *De betooverde wereld*. Nauta was de uitgever van Couperus, Ridderus, Sibersma, Elgersma, prof. U. Huber, Van der Heiden, Hilarides, Ainsworth e. a.

François Halma, 1710—1722, vestigde zich te Leeuwarden, na jarenlang zaken te Utrecht en Amsterdam gedreven

te hebben. Beroemd om zijn keurig drukwerk, hadden de staten van Friesland hem de betrekking van „landschapsdrukker” aangeboden. Halma had deze onderscheiding niet afgeslagen; zijn persoonlijke bekwaamheid en uitgeverabelangen hingen niet af van een bepaalde plaats. Want bekwaam was Halma in hooge maat; hij werd geteld onder de geleerden. Zijn *Latijnsche* en *Fransche Woordenboeken*, dat van het *Heilige Land*, en dat van het *Vaderland* in 2 folio deelen met kaarten en platen, waren erkende meesterwerken van verbazingwekkende kennis en arbeid. Als blijken van zijn ongemeene werkzaamheid als drukker en uitgever worden aangehaald een nieuwe uitgaaf van den *Frieschen Atlas* van Schotanus, het *Lexicon* van Chauvinius, de *Opera* van Suetonius uitg. door Pitiscus, de *Poezy* van Rotgans, het *N. Testament* van Martin, de *Jesaja* van Vitranga, en werken van de Van Haren's, de Burmania's, van Istma, Wesseling, Venema, Idema, Buma e. a.

Abraham Ferwerda, 1736—1777, werd, hoewel heel nederig begonnen, om zijn uitgebreide boekenkennis weldra de boekverkooper bij uitnemendheid. Van die kennis gaf hij het bewijs in zijn *Algemeene Naamlijst* van nederduitsche, latijnsche en fransche boeken, die van lieverlede tot 24 deeltjes aangroeide. Wij bespraken Ferwerda's bibliographische verdiensten blz. 502. Als drukker-uitgever heeft hij zich een naam gemaakt door zijn *Adellijk en Aanzienlijk Wapenboek*, door *De Honigbij*, bloemlezing uit vaderlandsche dichters en prozaschrijvers, door Van den Bosch, *De Stadhouders van Friesland*, en een aantal geschriften van friesche mannen van wetenschap.

Willem Coulon, 1740—1781, een aanzienlijk man, doctor in de rechten, een der vier burgemeesters, lid der staten. Hij drukte meest al de oratiën der franeker hoogleeraren en al de dissertatiën der studenten. Maar ook de werken van de proff. Valckenaer, Venema, Vriemoet, Van Kooten, Arntzenius. Als landsdrukker werd hem ook opgedragen de uitvoering van het kapitale werk *Groot Placaat- en Charterboek van Friesland*.

R. J. Noordbeek, 1746—1757, vestigde zich met het doel om als uitgever zijn brood te verdienen. Dat plan mislukte. Ook zijn breedopgezette debietzaak bleek niet aan de verwachting te zullen beantwoorden. Toen nam Noordbeek een ander middel bij de hand, dat heel loffelijk was, maar even teleurstellend. Hij meende namelijk der wetenschap in het algemeen en meest het friesche publiek een dienst te doen door het oprichten van een uitgebreide leesbibliotheek, „waarin alle gangbare hollandsche en fransche werken van geleerdheid en smaak zouden worden opgenomen en waarin iedereen zijn gading zou vinden,” tegen betaling van f 15.— in het jaar. In zijn woning was een leeszaal daaraan verbonden. De catalogus besloeg 328 bladzijden met 8340 titels. Helaas, ook dit zoo goedgemeende voornemen, van zooveel moed en brave gezindheid getuigende, kostte den ontwerper schade en verdriet. Stad en provincie bleken te klein om zulk een kostbare inrichting in het leven te houden.

J. A. De Chalmot, 1758—1778, van zeer aanzienlijken franschen huize, begon den boekhandel ten behoeve van zijn zoon. Toen deze evenwel verkoos liever zijn fortuin in Indië te zoeken, stelde de vader zelf zich aan het hoofd en werd uitgever van een aantal degelijke wetenschappelijke werken. Het voornaamste daaronder is wel een, met hulp van prof. Camper, den predikant A. Stork en den botanicus Knoop omgewerkte vertaling van de encyclopedie van Noël Chomel, die hier onder den titel van *Algemeen Huishoudelijk Woordenboek* in 16 kwartodeelen met 138 platen het licht zag.

MIDDELBURG.

Richard Schilders, 1575—1617, uitgever van vele rechtsgeleerde, staatkundige en godsdienstige werken; drukker van de staten van Zeeland. Hij zelf vertaalde onderscheidene zijner uitgaven uit het engelsch.

Symon Moulert, 1599—1663, uitgever van Kiliani *Ety-mologicum Teutonicae Linguae; Opera Potteri*. Ook was hij statendrukker.

Jan Pieterse Van de Venne, 1619—1625, broeder van Adriaan Van de Venne. Hij was uitgever van verscheiden werken van Cats, en kreeg daarbij voor de platen de hulp van zijn geestvollen broeder.

Jacobus Tierens, 1642—1669, gaf vele wetenschappelijke en kerkelijke strijdschriften uit.

Hendrik Smidt, 1656— , uitgever van een aantal geschriften, vlugschriften en strijdschriften.

Fr. Kroock, 1657—1665, uitgever van de *Keuren van Zeelandt*; Herl's *Chirurgie*; — *Boeck der Zeerechten*.

Jan Opsomer, 1714—1739, was ook dichter. Hij schreef, in rijm, *Heilige Warande, of korte Schets van den Inhoud des Bijbels*.

Michiel Schrijver, 1720—1735, was uitgever van Tuinman's *Ned. Spreekwoorden*; Brouerius van Nidek's *Analecta Medii Aevi*; en verschillende andere werken van voornamelijk schrijvers.

Petrus Dathenus, 1721—1747, was drukker van de staten van Zeeland. Als dichter gaf hij o. a. uit: *De lof der Christelijke Mededeelzaamheid*. Hij droeg er niet weinig roem op, nazaat en naamgenoot van zijn beroemden voorganger te zijn.

Petrus Gillissen, 1748—1790, uitgever van 's Gravesande's *Historische Aaneenschakeling van Middellb. Vrijheden*; Kluit, *Historia critica*; voorts werken van Krom, Te Water, Schorer, Timmerman, Brahé, Van der Palm, Van Iperen. Ook was hij aanzienlijk auctionaris en assortimenthandelaar.

Jan Dana, 1755—1783, uitgever van *Zeelands Chronyk*. Hij maakte zich ook als dichter bekend.

W. Abrahams, 1769--1789, was een degelijk uitgever. Bij hem kwamen o. a. van de pers: J. Ermerins' *Zeeuwsche Oudheden* 8 deelen, J. Scharp's *Geschiedenis en Costumen van Arel*.

ROTTERDAM.

Wij noemden reeds de Van Waesberghe's.

D. De Raeff van Mullem, 1576—1593, (Rotterdam's eerste drukker) uitgever van Hans De Ries' *Liet-boeck*, een *Catechismus*, een tweetal bijbels, Thomas à Kempis' *Navolginghe Christi* enz. Hij was voor zijn tijd een groot man in het vak.

J. L. Berewout, 1596—1616, gaf in 1596 zijn *Nocus orbis*, en in 1613 *Het Leven van den grooten Tamerlan*.

Matthijs Bastiaensz, 1609—1643, drukte de *Keuren van Schieland*, G. Van Diemen's *Onderwijs*, *De zes eerste Boeken van Euclides* en, wat minder beteekent, een aantal schot-schriften, waarmee hij zich de berisping van de regeering op den hals haalde.

Abraham Migoen, 1610—1614, was het zeldzame voorbeeld dat hij ijverig en degelijk uitgever en te gelijk „Francoysche Schoolmeester” was, welk laatste beroep bij zijn naam op zijn uitgaven vermeld stond.

Jan Naeranus, 1634—1669, een knap schrijver (o. a. van *De Hollandsche Vraagal*), maar als uitgever van verschillende twist-schriften nog al een politieke woelwater. Door een en ander maakte hij zich in zijn tijd een naam.

Officina Hackiana, een tak van het leidsche handelshuis, 1664—1670.

Barent Bos, 1680—1720, uitgever van de *Boekzaal van Europa*, en van J. Van Vondel's *Bespiegelingen*.

Reinier Leers, 1680—1704, een uitgever van groote kennis en even grooten ondernemingsmoed. Hij gaf verscheidene klassieken in het licht, maar toonde zijn aandurven vooral in het uitgeven van Bayle's *Dictionnaire Historique*.

Hendrik Maronier, 1706—1771, uitgever van ettelijke degelijke letterkundige werken.

Arnold Willis, 1711—1733, gaf uit Poot's *Mengeldichten*, Van Hoogstraten's *Staat- en Zedekundige Sinneprenten*, en verschillende andere degelijke proza- en dichtwerken.

Philippus Losel, 1721—1766, voornaam uitgever, o. a.

van de *Beschrijving van de Stad Brielle en den Lande van Voorne*, in folio, Brandt, *Regtspleging van Oldenbarneveldt*, en verschillende werken van Alkemade.

Jan Daniel Beman, 1722—1762, mede-uitgever van Hoogvliet, *Abraham de Aartsvader*, en van de *Gedichten van Joost Van den Vondel*.

De Compagnie, 1750. Evenals Amsterdam, Den Haag en Groningen heeft Rotterdam een tijdlang een compagnie gehad, dat wil zeggen een bondgenootschap van boekverkoopers tot het voor gezamenlijke rekening uitgeven van werken; evenwel met een in het oog loopend verschil van tijd. Te Amsterdam bestond die in 1687, te Leiden in 1716, te Groningen in 1724, te Utrecht in 1740, te 's Gravenhage in 1786, te Rotterdam in 1750. — De rotterdamsche compaguie gaf o. a. uit *De Rottestroom* van Dirk Smits, en een portret van W. C. H. Friso, waaronder gedrukt staat: „Societ. Bibliopol. Rotterod. Excudit.”

Reinier Arrenberg, 1757—1788, was verdienstelijk boekverkooper en handig schrijver. Vooral aan historische boekje voor de jeugd, waarvan sommige herhaald herdrukt werden, maakte hij zijn pen dienstbaar. Ook zijn verbeterde *Boekenlijst van Abcoude* was een zeer prijzenswaardig werk, de onvolledigheid en de gebreken daargelaten.

Abraham Bothal, 1762—1799, uitgever van J. Luiken, *Vonken der liefde Jezus*.

UTRECHT.

Herman Borculeus (Van Borculo) 1540—1563, gaf o. a. uit de werken van Janus Secundus.

Salomon De Roy, 1592—1637, drukker van de staten van Utrecht, en uitgever o. a. van P. Bor, *Nederlandsche Oorlogen*.

A. J. Van Paddenburg was de eerste van tien firma's, die van 1639—1799 onder denzelfden geslachtsnaam bin-

nen Utrecht den boekhandel met eer uitgeoefend hebben.

François Halma, 1674—1699, uitgever van verschillende klassieke werken, die ook bij hem gedrukt werden. Als een staaltje hoe men in die dagen er niet tegen opzag elkander in de hoogte te steken, diene onderstaand versje (door dr. Ledeboer medegedeeld) van P. Rabus, Halma bij zijn verhuizing naar Amsterdam toegewijd:

Daar zal hij d'edle kunst van Koster doen herleven,
De Stevens, Aldus en Plantijn te boven streven,
En voeren overal, de Wereld om, van 't IJ
Den naam van Halma met den roem der Drukkerij.

Willem Van de Water, 1687—1718, uitgever o. m. van Eginhartus, *De vita et gestis Caroli Magni*; Phaedri *Fabulae Aesopi*; *Resolutien van De Witt*; Valsalva, *De aure humana*. Ook was hij mede-uitgever van den Tacitus van Hooft, en van de *Oeuvres de Molière*.

J. en W. Van de Water; de duur van hun werkzaamheid onbekend, maar in 1700 waren zij deelhebbers aan J. Cats' *Werken* in folio.

De Compagnie van boekverkoopers, 1740. Van de werkzaamheid dezer compagnie is niets te vinden.

Cornelis Kribber, 1767— , stond bij zijn tijdgenooten bekend als een voornaam assortimenthandelaar en een groot kenner van boeken.

B. Wild en J. Altheer, 1788—1800, behoorden tot de voornaamste antiquaren en de bekwaamste boekenkenners. Zij hadden door het geheele land een naam en genoten een volkomen vertrouwen. In het laatst der 18de eeuw hielden zij mede den roem op van onze landgenooten, die in vroeger dagen onzen assortimenthandel zoo hadden doen bloeien. Als uitgevers onderscheidten zij zich door verschillende klassieke werken.

Voor dat de hoofdplaats Leiden het slot uitmaakte van onze *Aanteekeningen*, worde hier, bij wijze van noot ¹⁾, een enkel woord gewijd aan de eerste drukkers in

1) DE O. INDISCHE KOLONIE.

Omtrent de eerste boekdruckers te Batavia deelt P. A. T(iele) in de *Bibliographische Adversaria* eenige kleine berichten mede, die, al zijn ze uit den aard der zaak van weinig belang, nochtans eenig licht geven omtrent het vestigen van de vroegste drukpersen in Nederlandsch Indië.

„In het tweede deel van den bundel *Begin ende Voortgang der Oost-Indische Compagnie*,” zoo lezen wij daar, „komt o. a. voor de *Generale Beschrijvinghe van Indien*” van Johan Van Twist. Op den titel van dit stuk leest men: „Naer de Copye ghedruckt tot Batavia, Anno 1638.” Van dit boekje is geen spoor overgebleven: Wel bestaat er een herdruk van, door Commelin, van 1645.

Volgens Valentijn was Kornelis Pijl de eerste, die in 1659 te Batavia een boek drukte. Daarop zegt hij, Valentijn, kwam er een drukkerij in 1667. En vervolgens een in 1669 (dezelfde?) onder bestuur van Henric Brants en Jan Bruining. Valentijn kan hier wel — en dat zou alleszins vergefelijk zijn — een jaar in de war wezen. Althans wij vinden, dat aan „Hendrick Brants den 14^{den} Augustus 1668 voor drie jaren privilegie als boekdrukker verleend werd.” Iets vroeger was mr. Pieter Pauw tot censor voor de drukkerij aangesteld. De indische regeering — de latere twee eeuwen hebben het doorgaand bewezen — zijn altijd kleingeestig wantrouwend tegenover de pers geweest. Hendrick Brants nam tot deelgenoot in zijn zaken Jan Bruining. Wat zij drukten en uitgaven was al heel onschuldig en maakte een censor tot een overbodige weelde, tenzij de regeering met dezen ambtenaar een schrikwekkend politie-vertoon beoogde. Die uitgaven waren

in 1668 *De Contracten met de Vorsten van Makassar en Goa.*

1668 *Lijste van salarissen van de Secretarissen van Justitie.*

1668 *Lijste van 't Salaris der Notarissen.*

1668 *Taxatie van 't salaris van de Procureurs.*

1668 *Lijste van 't salaris van de Deurwaerder en Stadsbode.*

1668 *Ordonnantie van Keur-meesters van 't Gout en Silber.*

benevens eenige Placcaeten en Ordonnantien, die, van de regeering uitgaande, blijkbaar voor rekening van den drukker verspreid werden, „gecollationneert en accordeert Batavia int Casteel”.

In 1673 vinden wij nog vermeld als boekdrukker Abraham Gerardzoon Kaijser, en in 1674 Johannes Van den Eede, beiden met den titel van Boeckdrukker der E. Oost-Indische Compagnie.

Valentijn maakt van Kaijser geen gewag, maar noemt daarentegen de namen van

Abraham Van den Eden 1685— .

Johannes de Vries 1695—1701.

Andreas Lamb. Loderus. V. D. M. 1701—1719.

Omtrent de indische boekdrukkerij gedurende de 18de eeuw zie men Van der Chijs, *Proeve ener N. I. Bibliographie (Verh. Bat. Gen. Dl. XXXVII)*, en voor die der 19de het een en ander in onze *Bouwstoffen* II. bladz. 761 en volg.

LEIDEN.

De beroemde akademiestad Leiden was, in evenredigheid, niet minder rijk in aanzienlijke boekhandelaren en boekdrukkers dan Amsterdam. Wellicht rijker. Was Amsterdam het middelpunt van allen handel, welken ook, Leiden was de zetel van alle wetenschap. Vandaar ging het licht der kennis uit, allereerst door het gesproken woord, maar in veel wijder kring door het gedrukte boek. De hoogleeraren — soms wonderen van werkzaamheid — hadden altoosdoor iets uitgegeven, en de pers — een overal beroemde — stond immer gereed om de handschriften in gedrukte bladen om te zetten. Vandaar een dagelijksche wederzijdsche aanraking, die vooral den boekhandelaren ten goede kwam. Een meer of mindere maat van beschaving en een vrij ruime algemeene kennis werd, zoo zij die al uit hun voorbereiding niet meêgebracht hadden, door dien omgang den mannen van den boekhandel eigen. Als assortimenthandelaren waren zij in hun vak, kennis van boeken, op de hoogte; als uitgevers hadden zij hun voorliefde en kenden zij hun plicht; als drukkers hadden zij de europeesche eer hunner woonplaats te handhaven.

Het is niet anders dan natuurlijk, dat Leiden, naast tal van de overal handeldrijvende middelmatigheden, een aanzienlijke reeks van mannen van het vak heeft opgeleverd, waarop onze boekhandel trotsch mag wezen. Wij halen aan:

Jan Bouwensz, 1571—1608, gaf uit de boeken van Simon Stevin, en een fraaien bijbel in folio, 1591. Niet onaardig is het dat op een van Stevin's boeken: *Vorstelicke Bouchouding* 1607, gedrukt staat: „Men vintse te coope bij Louys Elsevier, woonende tot Leijden bij de Universiteit.” Elsevier had dus reeds toen zooveel debiet, dat hij een goed getal bij vooruitbestelling had durven nemen.

De Druckerye op het Raedhuys, 1577—1610, bezorgde de *Keuren* der stad, maar buitendien den druk van verscheiden zeer fraaie uitgaven.

Willem Sylvius, 1577—1583, zeer voornaam drukker: in 1577 drukker der akademie, 1580 drukker van „de staten 's landts van Hollandt,” ook „drucker des Conincks.”

Jan Claesz. Van Dorp, 1596—1648, behalve door veel andere, bekend wegens zijn bijbel genaamd: „*Deux aes*”. (Zie bladz. 323).

Jan Jansz Orlers, 1596—1616, was niet alleen een zeer gezien boekverkooper, maar had tevens als geschiedschrijver van Leiden en van andere historische werken, in het latijn en fransch, een welverdienden naam; in de eerste plaats behoort daaronder zijn *Geslachtsboom der Graven van Nassau*. Orlers verliet den handel, om zich geheel te kunnen wijden aan maatschappelijke belangen. Hij werd viermaal tot burgemeester van Leiden gekozen.

Heynderick Lodewyksz Haestens, 1598—1629, gaf onderscheidene belangrijke boeken uit en was zelf de schrijver van de *Magnificentie van gansch Christenrijk* en van *De belegering van Ostende*.

Hieronymus De Vogel, 1639—1648, uitgever van Roth-Scholtzii *Thesaurus*, Machiavelli, Florentini *Princeps*; *Poemata* Hugonis Grotii.

Jean Sambix Le Jeune, 1643—1666, uitgever van een aantal fransche werken.

Adrianus Severinus, 1670—1676, was een zeer kundig boekverkooper, omtrent wien de wensch werd uitgesproken: „Het ware te wenschen, dat wij meer zulcke boekhandelaaren bezaten!” — Severinus was ook schrijver van een boekje over *Leidens beleg*, vijfmalen herdrukt, en van een bundel *Mengelingen*, aan Const. Huygens opgedragen.

Corn. Bonstesteijn, 1679—1713, de uitgever van onderscheiden latijnsche werken en van de werken van Leeuwenhoek. — Zijn weduwe gaf o. a. een bijbel uit, waarbij voor het eerst Joan Muller's uitvinding van de stereotypie werd toegepast.

Daniel Van den Dalen, 1683—1718, was mede-uitgever van Hooft's *Tacitus* en *Mengelwerken* in folio, en van Cats' *Werken* in folio.

Isaac Severinus, zoon van Adrianus, 1693—1740, was uitgever van Boerhaave en Swammerdam; ook was hij mede-uitgever van een nieuwen *Melis Stoke* door Alkemade.

Hendrik Van der Deijster, 1705—1756, gaf uit de bekende *Historie der Martelaren* in folio.

Dirk Haak, 1707—1767, leerling van Pieter Van der Aa, volgde zijn meester in ijver en handelsliefde. Hij gaf veel uit, maar geen werken van den omvang als zijn vroegere patroon gewoon was te doen. Bij voorkeur gaf hij latijnsche en fransche boeken in het licht, soms gezamenlijk met Samuel Luchtmans.

Joh. Arnold Langerack, 1709—1748, was groot uitgever. Bij hem zagen o. a. het licht: Van Heussen en Van Rijn, *Historie en Oudheden*. Bidloo's *Poezy*, Hoppestein's *Mengel-poezy*, Tuinman's *Beginsel van Hemelwerk* enz. enz.

„Societas” bestond in 1716; zij was een vereeniging van boekverkoopers tot het gezamenlijk uitgeven van boeken. Op den vijfden druk van Nic. Tulp, *Observationes Medicae* worden de namen van de leden van dezen bond vermeld.

Joh. en Herm. Verbeek, 1723—1768, uitgevers van 's Gravesande, Boerhaave, Van Swieten, Albinus.

Pieter Van der Eijk, 1735—1788, uitgever van vele zeer verdienstelijke latijnsche en hollandsche boeken. *De Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, en *De Nederlandsche Spectator* van 1749—1760 zagen bij hem het licht.

Elie Luzac, de beroemdste van ettelijke beroemde naam- en vakgenooten, was advokaat, geschiedschrijver, drukker en uitgever. Hij was werkzaam van 1742 tot 1790. Onder zijn meesterlijke leiding werd de *Gazette de Leyde* de meest gelezen courant van Europa. Zijn (ten deele naar Accarias de Serionne vertaald) werk *Hollands Rykdom*, 4 deelen, is een voorbeeld van uitgebreide kennis en studie, en een boek, dat nog ten huidige dage onschatbare waarde heeft voor onze maatschappelijke toestanden in vroegere eeuwen. Met Isaac Elias was hij de steller van het uitstekend „request der leidsche boekverkoopers aan de staten,” 1770, om de aanstelling van censores librorum te voorkomen. Behalve

als boekhandelaar, drukker en redacteur had Elie Luzac in den lande en daar buiten een grooten naam als rechtsgeleerde en wijsgeer. Meestal schreef hij zijn vele en lijvige opstellen in het fransch, als bijdragen voor tijdschriften. Afzonderlijk o. a. zag het licht zijn: *Du droit naturel, civil et politique*, 3 vol.

Daniel Vijgh, 1769—1787, mede-uitgever van *De Nederlandsche Jaarboeken* en van de *Geneesk. Verhandelingen der Zweedsche Academie* van prof. Sandifort.

A. Blussé De Jonge (zie blz. 537), 1798—1804, een man van groote kennis en een groot karakter, die in het laatst der 18de eeuw zijn *Nouvelles politiques* schreef en gelezen deed zijn door heel Europa.

JAN JACOBZ. PAEDS.

1569—1629.

Jan Jacobsz. Paeds (Paedts, Paets), te Leiden, was drukker en boekverkooper. Hij was een der eerste drukkers die den *Heidelbergschen Catechismus* uitgaven, gelijk hij mede uitgaf de *Verklaaringh uyt de H. Schrift* van Arminius. Ook legde hij zich, en dit was bij de voorname uitgevers van die dagen een uitzondering, niet bij voorkeur toe op latijnsche boeken. Liever hield hij zich aan hollandsche letteren, zooals bij voorbeeld *De gezamenlijke Werken van P. C. Bockenbergh* 1589, en Roemer Visscher's *'t Loff van de Mutse ende van een blaauwe Scheen* 1612, en vooral aan stichtelijke werken.

Paeds was een van die eerste boekverkoopers, gelijk later menig ander, die door den loop der omstandigheden en den drang des gewetens tot de keus van hun beroep gekomen waren. IJverig aanhanger van de nieuwe leer had hij zich daarvoor openlijk in de bres gesteld, en wel zeker niet op de zachtzinnigste en verdraagzaamste manier. In 1567 werd hij beschuldigd „als dat hij een autheur was geweest van seeckere oproer en seditie te Leijden, deur sake van de

nywe gereformeerde religie, gaende dagelyck ende dickwils openbaerlick, als een yegelicken wel kennelicke is, met roode linten ofte sluyers omme den hals en met vergulden of gouwen penningen, die men noemde de Geusen, op zijn borst." Ten gevolge van deze brutale handelingen werd hij in 1568 voor een jaar gebannen. In 1569 te Leiden teruggekeerd, richtte hij al aanstonds een drukkerij op, ten einde ter wille der gereformeerde leer als uitgever nu en dan stiller en veiliger werkzaam te zijn dan door oproer en uittarting. Le Long geeft 19 bijbels op, in verschillende formaten, tusschen 1579—1614 door Jan Jacobsz Paeds, sommige in vereeniging met Jan Bouwenszoon, uitgegeven.

Van zijn overige werkzaamheden is weinig bekend. Hij zou trouwens niet tot akademie-drukker benoemd zijn geworden, indien hij zich niet gunstig onderscheiden had. Ook wordt hij hier en daar als een der besten van zijn tijd aangehaald.

CHRISTOPHE PLANTIJN.

Wie omtrent den grooten Plantijn, „den koninklijken Aartsdrukker”, gelijk hij in een grafschrift betiteld wordt, meer wil weten, raadplege in de eerste plaats het voortreffelijke boek van Max Rooses, getiteld: *Christophe Plantin*, en het met warmte geschreven verslag daarvan in *De Gids* van 1884 door P. A. M. Boele van Hensbroek.

In het breede de lotgevallen na te gaan van het huis Plantijn, behoort niet tot onze taak. De noordelijke, niet de zuidelijke provinciën liggen binnen ons terrein; ook valt de zoovéél omvattende 16de eeuw niet in ons bestek. Wij zouden Plantijn, hoe voorbeeldig hoog hij ook staan moge, hier geheel kunnen voorbijgaan, indien Leiden niet de eer genoten had, al was het maar weinig jaren, hem als drukker en uitgever in zijn wallen gevestigd te zien. In 1582 namelijk, toen hij, door ongunstige omstandigheden gedrongen, zijn zaken te Antwerpen tijdelijk wenschte over te dragen aan zijn schoonzoons Van Ravelingen en Moerentorf (Moretus), zocht hij in de stad van de beroemde akademie een woning,

om een gedeelte zijner drukkerij daarheen over te brengen. In 1583 laat hij zich inschrijven als burger der stad en in hetzelfde jaar krijgt hij niet alleen de betrekking van akademiedrukker, in plaats van den overleden W. Sylvius, maar te gelijk ook de vergunning om een assortimenthandel te vestigen in de nabijheid der hoogeschool.

Dat de naam van Plantijn ook in Holland buitengewoon geacht werd zóó als maar zeldzaam aan iemand bij levenden lijve te beurt valt, blijkt uit de oorspronkelijke aktestukken, waarin gesproken wordt van „de eervolle beroemde Heer Christophe Plantijn,” en evenzeer hieruit, dat de staten van Holland, bij gelegenheid van zijn eerste uitgaaf hier te lande, hem een geldelijke vereering toedachten en hem tevens vergoedden de kosten van het overbrengen zijner drukkerij.

Gedurende de twee jaren dat Plantijn zich te Leiden ophield, drukte hij 25 latijnsche werken. In 1585 keerde hij naar zijn oude woonstede terug, zijn drukkerij en handel „met al 'tgene derselver is aenclevende metten winckele, boucken, papieren ende alle andere dinghen den voorscreven huysse behorende” overdragende op zijn schoonzoon Frans Van Ravelingen.

Enkele bijzonderheden uit zijn loopbaan, die ook op onze eigen toestanden van toepassing zijn, deelen wij mede.

Een van de eersten, en voornaamsten, die reeds van vroeg af den naam van den nederlandschen boekhandel in den vreemde hooggehouden hadden, was Christophe Plantijn geweest. Van 1558 af was hij een getrouw bezoeker van Frankfort. De voorbeeldige aantekeningen, die hij omtrent zijn handelszaken gehouden heeft en die alle met vromen eerbied bewaard worden in zijn bekend museum, stellen ons in staat, ons te vergewissen van de beteekenis, die deze grande onder de nederlandsche uitgevers ook op de door hem bezochte boekenmarkten gehad heeft.

Om evenwel eerst een schets te geven van de waarde van het geld in die dagen, in verhouding tot het drijven van handelszaken, nemen wij uit Plantijn's aantekenboekjes de reiskosten over van een tocht van Antwerpen naar Frank-

fort. Men kan die toepassen op alle onze toenmalige noord-nederlandsche misbezoekers.

Plantijn reisde in 1566 met zijn schoonzoon Moretus naar de mis. Hij voor zich zelv' nam een wagen van Antwerpen naar Keulen, en betaalde daarvoor 4 gulden en 10 sous, terwijl de vertering onderweg 3 gulden beliep. Moretus, jonger en nogal op den penning, reisde van Antwerpen naar Keulen te voet, maar, gelijk bleek, niet veel goedkooper, want voor zijn aandeel staat 5 gulden en 15 sous uitgetrokken. Beiden gingen verder met de boot tot Frankfort voor 5 gulden en 15 sous. Gedurende den ganschen mistijd verteerden zij te zamen niet meer dan 11 gulden en 2 sous, een bedrag dat evenwel ook daardoor zoo gering kon zijn, omdat zij bijna alle dagen bij geleerde of handelsvrienden te gast gingen. De winkeluur bedroeg 10 gulden; de terugreis naar Keulen, met de boot, 5 gulden en 14 sous. Van Keulen gingen zij te voet naar Maastricht en verteerden 1 gulden en 18 sous. Vandaar namen zij een wagen tot Antwerpen voor 4 gulden en 14 sous. De geheele vertering voor deze twee reizigers bedroeg 57 gulden en 13 sous. Daarbij gevoegd. 80 gulden voor de vaten ter verpakking der boeken, de vrachten, de belastingen, de loonen voor bediening, voor het opstellen en vervoeren enz., dan waren de kosten alles en alles 131 gulden en 5 sous. Als beantwoording van genoten beleefdheden hadden de antwerpenaren in hun „herberg" nu en dan gasten te onthalen. Op het aanteekenboekje staat, maar als een afzonderlijke (weelde)post, daarvoor uitgetrokken 9 gulden en 4 sous.

Rekent men, dat met het verblijf en de heen- en weêrreis drie of vier weken gemoeid waren, dan waren de kosten voor die dagen alles behalve onbeduidend, hoe zuinig de reizigers het ook aanlegden. Daartegenover mocht wel de kans op een voordeelige koopmanschap staan. En deze was niet twijfelachtig. In 1579 ¹⁾ ging Plantijn naar Frankfort met

1) Kapp, *Geschichte des Deutschen Buchhandels* I. 506. — P. A. M. B. v. H. *Gids*, 1884 III.

67 zijner uitgaven, uitmakende te samen 5212 exemplaren. Zijn nieuwste werken besloegen daaronder natuurlijk de voornaamste plaats; zoo bij voorbeeld 500 exx. *Sommaire annotation des choses plus mémorables advenues es XVII provinces des païs bas*; 200 exx. Goltzii *Thesaurus rei antiquariae*; 200 exx. Jani Lernutii *Curmina*; 130 exx. *Poemata Francisci Haemi*; 120 exx. Bizari *Senatus Populique Genuensis historiae*; 140 exx. *Numismata Oconis*; 90 exx. Pasine, *l'Architecture de guerre*; 160 Aitsingeri *Pentapulus Regnorum Mundi*; 175 exx. *Cantiques de Navières* enz. Van deze boeken verkocht Plantijn in de misweek voor 1809 gulden. Bovendien een groot aantal plaatwerken van Goltzius en andere groote meesters, globen en kaarten en andere handelsartikelen, die hij op goed geluk meenam. — Maar hij was op de mis niet alleen om te verkoopen, evenzeer ook om zijn magazijn met de uitgaven van anderen te voorzien; en daarvoor besteedde hij 1831 gulden. Het gekochte nam hij mede naar Antwerpen; het ongeplaatste van zijn eigen uitgaven liet hij in Frankfort in magazijn, gelijk hij tot hiertoe elk jaar gedaan had, en had daardoor daar ter plaatse reeds toen een voorraad staan van 11617 boeken.

Om Plantijn's vruchtbaarheid als uitgever te doen uitkomen — en men neme hierbij zijn weinig ontwikkelden tijd en het voortreffelijke zijner ondernemingen in aanmerking — zij hier vermeld het getal nieuwe en doorgaans lijvige uitgaven, waarmede hij eenige achtereenvolgende jaren ter mis verscheen:

1569 18, 1570 15, 1571 18, 1572 38, 1573 19,
 1574 29, 1575 24, 1576 17, 1577 15, 1578 21,
 1579 36, 1580 34, 1581 21, 1582 19, 1583 23,
 1584 22, 1585 34, 1586 17, 1587 19, 1588 22,
 1589 25.

In het jaar 1589 overleed Plantijn. Zijn handel bleef op denzelfden voet onder het bestier van zijn geleerden schoonzoon voortgaan; later onder dat van diens zonen Balthasar en Jan. Tot 1670 verschijnt de firma op de frankforter mis, waar zij van 1565 af had uitgeblonken.

De stad Antwerpen heeft voor 1 200 000 francs de werkplaatsen, de gebouwen en al de kunstschaten aangekocht als een eerbiedwekkende en verheffende gedachtenis aan den koninklijken arbeid van een harer nobelste geslachten.

De stichter van dit wereldberoemde huis was van klein af begonnen. In 1514 in een dorpje bij Tours geboren, was zijn jeugd alles behalve benijdenswaardig geweest. Zwervend van plaats tot plaats, had hij zich eindelijk in 1546 op hoop van zegen te Parijs als klein boekbindertje neêrgezet. Maar de gehoopte zegen kwam niet, en drie jaar later trok hij voor hetzelfde bedrijf naar Antwerpen, de stad bij uitnemendheid voor drukkerij en boekhandel, en waar dus dien ten gevolge ook de binderij moest bloeien, het vak waarin hij zich tot hiertoe met strenge kunstliefde geoefend had. Nergens beter dan te Antwerpen had een ondernemend man als hij zich kunnen vestigen. In het midden der 16de eeuw stond België aan de spits der letterkundige beweging; de boekhandel bloeide er evenzeer, als het aantal boekverkoopters en drukkers er groot was. Door een lichamelijk ongeluk buiten staat geraakt zijn kunst-handwerk voort te zetten, besloot Plantijn, daarvoor in de plaats, tot het opzetten van een kleine drukkerij, waaraan hij, op gelijke bescheiden schaal, een boekhandel toevoegde, tot kenspreuk aannemende „Labore et Constantia,” de levensleus, waaraan hij tot den einde getrouw bleef. Beide bedrijven namen boven verwachting op. Maar het goedslagen van zijn dubbele broodwinning hield den zuinigen en zorgzamen Plantijn niet terug van het bij de hand nemen van nog andere middeltjes tot verdiensten. Op zijn verlangen was het, voorzichtigheidshalve, dat zijn dochter op de antwerpsche mis in den kruisgang van de Notre Dame een boekenstal bediende, en dat zijn vrouw er een linnenkraam hield.

Plantijn had zich reeds dadelijk ook als uitgever doen kennen. Trouwens, hij had daar geen genoegen van beleefd. Een door hem gedrukt boekje: *Briefve instruction pour prier* had het spaansche bewind gevaarlijk toegeschenen en hem aan een scherpe vervolging blootgesteld.

Tijdelijk week hij uit naar Parijs, met sluiting van zijn drukkerij, maar om een jaar later opnieuw te beginnen, en wel onder deelgenootschap van den venetiaan Jac. Schutti en van dr. Goropius Becanus. Deze nieuwe zaak slaagde uitnemend, maar werd weldra weder ontbonden en aan Plantijn alleen overgelaten. Plantijn drukte nu naar eigen handelsinzicht een groot aantal oude klassieken, latijnsche, grieksche en hebreeuwsehe bijbels, juridische, philologische en medische werken en woordenboeken, die door de zuiverheid van hun tekst, hun handig formaat en hun keurige uitvoering algemeen bijval vonden. Hij werd daarin bijgestaan, hetzij als zelfstandige auteurs hetzij als correctoren, door een kring van geleerden, die in zijn eerbiedwekkende correctorenkamer het middelpunt van hun arbeid hadden: Kiliaen, Th. Pulman, Victor Giselinus, zijn schoonzoon Fr. Van Ravelingen, Fr. Harduinus, Joh. Gubernator.

Intusschen had het den schijn gekregen, dat de door zijn persen invloedrijke Plantijn, die overigens in het uitlaten van zijn persoonlijke gevoelens altijd zeer voorzichtig was, meer de katholieke dan de protestantsche partij was toegedaan. Tot aanmoediging van die toewijding werd hem de titel verleend van „Prototypograaf des konings” (Philips II), het drukken opgedragen van de op de kerkvergadering van Trente goedgekeurde mis- en getijdeboeken, en tevens de druk toevertrouwd van den *Biblia Regia* of veeltaligen bijbel, in het hebreeuwsch, chaldeeuwsch, syrisch, latijnsch en grieksch. De arbeid aan dit prachtwerk, in acht folio deelen, besteed, kostte niet minder dan zes jaren, van 1568 tot 1573. De oplaag bedroeg 1400 exemplaren, waarvan de duurste 200 en de goedkoopste 70 gulden kostte. Bovendien werden 12 prachtexemplaren op perkament gedrukt. Voor een en ander werd door Plantijn den koning 21 200 gulden in rekening gebracht. Sommigen willen weten, dat aan den drukker-uitgever niets van deze som is betaald geworden. Maar in elk geval, de bijval die aan dezen bijbel te beurt viel wees hem den weg, waarop hij met groot voordeel kon

voortgaan, het drukken namelijk van missalen, brevieren, kerkelijke boeken en dergelijke, die dan ook in aanzienlijk getal volgden. In 1579 drukte hij het beroemde *Theatrum Orbis terrarum*, dat vóór zijn uitgaaf al zesmaal in druk verschenen was.

Plantijn bezat 22 persen en had, bij zijn overlijden in 1581, ongeveer 1500, of in doorsnede 30 werken 's jaars uitgegeven, waarin 2 000 koperplaten en 10 000 houtsneden. En dat in het midden der 16de eeuw!

DE VAN RAVELINGEN'S.

1585—1618.

De Van Ravelingen's (Rapheling, Rapheleng, Raphelinguus) behoorden tot een aanzienlijk geslacht en waren tegelijk aanzienlijk van geest. Franciscus, die als jongeling te Neurenburg zoowel de wetenschap als den boekhandel in volle kracht gezien had en te Parijs en te Cambridge zich op de oude talen had toegelegd, trok daarna naar Antwerpen, verbond zich aan de wetenschappelijke zaak van Christophe Plantijn, en huwde later diens oudste dochter. Hij nam daar o. a. ijverig deel, in- en uitwendig, aan de beroemde uitgaaf van den *veeltaligen Bijbel*, de *Biblia Regia*. Toen Plantijn een tak van zijn drukkerij en boekhandel naar Leiden verplaatste, zette hij weldra, in 1583, zijn schoonzoon als corrector en bestuurder daarvan aan het hoofd, om twee jaar later persoonlijk het bestier van het antwerpsche huis weder op zich te nemen. Franciscus Van Ravelingen, waarschijnlijk tot het calvinisme overgegaan, werd, door het vertrek van zijn schoonvader, eigenaar van de leidsche handelszaak en toonde zich door haar degelijke inrichting en uitbreiding daarvoor volkomen berekend. Toch beletten de ernstige beslommeringen, aan zijn koopmanschap verbonden, hem niet om tegelijk professor in het hebreuwsch en arabisch te zijn, een leerstoel, die hem door curatoren „uit erkenning van zijn zeer buitengewone verdiensten” werd

opgedragen ¹⁾. Geen wonder, getuigen zijn *Hebreeuwsche Spraakkunst*, zijn *Chaldeeusche en Arabische Woordenboeken*, zijn *Variae Lectiones et Emendationes in Chaldaicam Bibliorum Paraphrasin*, dat zijn uitgaven een klassieken stempel droegen, gelijk hij dat in zoo hooge maat in het Plantijnsche huis gezien had.

Zoo ook werd dit voorbeeld evenzeer gevolgd door den zoon Christophorus, die bij den dood des vaders in 1597 de zaken overnam en deze in gelijke richting voortzette. Het spoedig sterven van dezen, in 1601, bracht den vaderlijken handel onder de leiding van den tweeden zoon Franciscus II, reeds vroeger op eigen firma werkzaam geweest. Deze Franciscus was, even als zijn beide voorgangers, een geletterd man, bovenal zeer ervaren in het latijn. Hij gaf, behalve ettelijke andere werken van eigen hand, een bundel latijnsche verzen uit, die in de geleerde wereld buitengewone aandacht wekten. De beroemde Scaliger benoemde hem tot uitvoerder van zijn uitersten wil, een onderscheiding, hem als een bewijs van benijdenswaardige waardeering toegerekend.

De klassieke afkomst en omgeving der Van Ravelingen's verhinderden niet, dat zij, als uitgevers verstandig meëgaande met hun tijd en bij voorkeur oude boeken in oude talen drukkende, zich toch evenzeer geneigd toonden de hollandsche wetenschap voor te staan. Zoo verschenen o. a. bij hen: *De Sterctebouwing* van Simon Stevin, 1594, in kwarto; de *Geschiedenis der Planten van Dodoens* of *Dodonaeus*, 1618. Hun assortiment was gaandeweg een der rijksten geworden; om de veelheid en de voornaamheid ervan had het op de buitenlandsche missen een eereplaats en vond het zijn afnemers over heel Europa. Men wist dat de boeken van het hollandsche huis Van Ravelingen alleszins betrouwbaar waren.

Dat leidsche huis had in 1618 zijn einde.

1) Dit professoraat bracht f 400. op, later tot f 600.-- verhoogd; een bezoldiging, door alle hoogleraren, behoudens enkele uitzonderingen, genoten.

De gezellige haard van het gezin der Van Ravelingen's was de gezochte verpoozingsplaats voor de meestberoemden van Leidens professoren. Men vond er Daniel Heinsius, Janus Dousa, Vulcanius, Heurnius, Lipsius, Scaliger, Joh. Drusius, Fr. Junius, Fr. Gomarus en andere geleerden, in wier midden de Van Ravelingen's zich niet vreemd behoefden te gevoelen.

Dr. P. A. Tiele heeft van het geslacht Van Ravelingen een uitvoerige studie geplaatst in de *Bibliophile Belge*.

DE ELSEVIER'S ¹⁾.

Het geslacht der Elsevier's, dat een kleine anderhalve eeuw lang zich in den boekhandel bewogen heeft, loopt zoo verwarrend in elkander, dat het niet overbodig moge geacht worden, wanneer wij een kort overzicht geven van de leden der onderscheiden firma's.

Hoofden zijn geweest van

Het huis te Leiden:

Lodewijk (I) Elsevier, de stichter, boekverkooper-uitgever, 1580—1617.

Matthias en Bonaventuur, boekverkoopers-uitgevers, 1617—1622.

Bonaventuur en Abraham (I), boekverkoopers-uitgevers, 1622—1625.

Isaac, boekdrukker, 1617—1625.

Bonaventuur en Abraham (I), boekverkoopers-uitgevers-drukkers, 1625—1652.

Jan en Daniel, boekverkoopers-uitgevers-drukkers, 1652—1655.

Jan, boekverkooper-uitgever-drukker, 1655—1661.

¹⁾ Zie o. a.: Alph. Willems, *Les Elsevier*, en Berghman, *Etudes sur la bibliographie Elsevirienne*.

Weduwe en erven van Jan, drukkers, 1661—1681.

Abraham (II), drukker, 1681—1712.

Het huis te 's Gravenhage:

Lodewijk (II), boekverkooper-uitgever, 1590—1621.

Gillis, boekverkooper-uitgever, 1598—1599.

Jacob, boekverkooper-uitgever, 1621—1636.

Sinds 1636—1661 werd het haagsche huis alleen een vertakking van het leidsche.

Het huis te Amsterdam:

Lodewijk (III), boekverkooper-uitgever, 1638—1640, en tevens drukker van 1640—1655.

Lodewijk (III) en Daniel, boekverkoopers-uitgevers-drukkers, 1655—1664.

Daniel, boekverkooper-uitgever-drukker, 1664—1680.

Weduwe van Daniel, drukker, 1680—1681.

Het huis te Utrecht:

Pieter, boekverkooper-uitgever, 1667—1675.

Het boekhandelaars-geslacht Elsevier is klein begonnen, door bekwaamheid en inspanning groot geworden, maar, door weelde verlokt, voor den handel verloren gegaan. Het is ook hier het oude, oude lied geweest; maar dat lied klinkt niettemin bitter treurig, zoo vaak wij het op nieuw moeten hooren. Het geld is dikwijls -- niet altoos -- de vijand van vooruitgang. Het verlamt soms de inspanning, verdonkert het oog, verdooft het heilige vuur der toewijding. Het nageslacht kan reden hebben, met roem, maar evenzeer met rouw, terug te zien naar zijn voorzaten. Zoo is het met de Elsevier's gegaan.

De eerste Elsevier, Lodewijk, in 1540 geboren, was er niet zonder tobben gekomen. Zijn jongensjaren had hij te Antwerpen gesleten in de werkplaats van den grooten Plantijn, met de kleine taak van inpakker van boeken, voor het sober loon van 4½ stuiver daags. Later reisde hij als binder van stad tot stad, totdat hij terecht kwam te Leiden,

waar hij heengelokt was door de hoop op een beter bestaan na het onlangs vestigen aldaar van de akademie. Aan zijn binderij verbond hij aldra een kleinen papier- en boekwinkel. Werkelijk begon het hem van nu af meê te loopen. Zijn winkelstand, tegenover het akademiegebouw gelegen, kon geen voordeeliger plaats gevonden hebben, en Elsevier trok daar gretig partij van door te zorgen alle boeken en schrijfbehoeften in voorraad te hebben, die aan professoren en studenten slechts zouden kunnen gevallen. Zijn ijver liep dermate in het oog, dat hij in 1586 door curatoren aangesteld werd tot pedel der hoogeschool, op een jaarwedde van 72 gulden. Deze betrekking, hoe ondergeschikt ook, gaf hem al meer en meer gelegenheid om rond te zien in de boekenwereld en zich op de hoogte te brengen van hetgeen door de mannen van wetenschap daaruit verlangd werd. Dat voorhanden te hebben, voorhanden, opdat men niet zou behoeven te wachten, werd de poging tot het krijgen van een naam. Maar wilde hij dat goed doen — en aanpakken was een zijner deugden — dan was er geld noodig, meer geld dan waarover hij beschikken kon. Ofschoon niet geheel van midelen ontbloot, strekte evenwel zijn vermogen bij lange na niet zoo ver, dat hij de aankoopeu kon doen, die hij als assortimeuthandelaar en auctionaris in zijn voordeel zoo noodig achtte. Wie echter met vastheid van vertrouwen zijn doel bereiken wil, ziet tegen forsche middelen niet op. Reeds in 1583 gaf Elsevier zijn twee pas gekochte huizen in pand aan Ch. Plantijn voor een bij dezen gekochten grooten voorraad boeken. Die verzameling werd vermeerderd waar hij er slechts gelegenheid toe zag. Zoo ook kocht hij boeken op bij sterfgevallen, evenals vrij komende bibliotheken, om daarvan voor eigen magazijn te bewaren wat hem dienstig was en de rest in het openbaar van de hand te zetten. Lodewijk Elsevier was een der eerste houders van boeken-auctiën, die hij in 1609 begon, en die eerst jaren later in Frankrijk en Duitschland navolging vonden.

Zoo breidde gaandeweg zijn magazijn zich uit en werd Elsevier een boekverkooper van eenige beteekenis. Hij be-

perkte daarbij zijn handel niet tot Leiden alleen. Nu en dan maakte hij met zijn koopwaar zelfs een tocht naar Antwerpen en Parijs, en terwijl hij ook daar goede zaken deed, vermeerderde hij er niet weinig zijn boekenkennis, een winst die nog meer te beduiden had dan geldswaarde, omdat het eerste een rente, maar de laatste een effect is. Dit leerde hij bovendien óók, dat een boek, *een boek*, geen voorwerp van handel was alleen, maar dat het des te meer gewaardeerd, zoo niet geëerbiedigd wordt naar gelang allen die er aan meêwerken, inwendig en uitwendig, blijkt gaven dat zij er hun beste, hun allerbeste zorgen aan toewijdden.

Door zijn kleine buitenlandsche uitstapjes aangemoedigd, beving Elsevier de lust om ook de duitsche en fransche missen te bezoeken. Toen hij dat voor het eerst te Frankfort deed, telde hij reeds 55 jaar en was hij nog zoo klein uitgever, dat hij nog maar tien, weinig beteekenende eigen uitgaven op zijn catalogus kon brengen. Maar als assortimenthandelaar maakte hij beter figuur. Hij bracht er niet alleen zijn eigen voorraad, maar evenzeer dien van anderen. Elsevier had zich aangeboden als makelaar, en genoot in die betrekking van tusschenpersoon al aanstonds een groot vertrouwen bij verscheidene zijner hollandsche vakgenooten. Zoo werden op de miscatalogen van die dagen, als door Lod. Elsevier vertegenwoordigd, genoemd: van Leiden, Hendrik Van Haestens, Jan Jansz. Orlers, Andries Cloucq, Bartholomeus Van der Bild; van Leeuwarden, Abraham Van den Rade; van Utrecht, Salomon Le Roy; van Middelburg, Richard Schilders; van Amsterdam, Laurentius ¹⁾.

1) Hendrik Van Haestens werkte van 1596—1629. Tusschen 1596 en 1616 deed hij samen met J. J. Orlers. Beiden waren, behalve als goede drukkers, bekend als schrijvers.

Andries Cloucq of Clucquius, 1604—1629.

Bartholomeus Van der Bild, eerste helft der 17de eeuw.

Abraham Van den Rade, of Raderus, begon onder aanmoediging van het stedelijk bestuur te Leeuwarden een drukkerij, in 1603, en gaf verscheidene goede boeken uit.

Salomon le Roy bestond te Utrecht van 1592—1637. Zie blz. 563.

Richard Schilders, 1575—1617. Zie blz. 560.

Hij bezocht dus de missen alles behalve met ledige handen, en deed er door koop en verkoop of ruiling voordeelige zaken.

Vooral in de latere jaren van zijn leven deed Lodewijk Elsevier zich ook als uitgever gelden. Hoe zou hij er vrij van gebleven zijn? Door zijn woonplaats en handel als vastgegroeid aan de academie, kwam hij alle dagen in aanraking met mannen van wetenschap, die omzagen naar een drukker voor de werken hunner studie, wel overtuigd dat binnen- en buitenland aan hun arbeid aandacht zouden schenken. Van Lodewijk's uitgaven is weinig meer overgebleven; maar wanneer wij vinden, dat bij hem reeds in 1584 verscheen *J. Drusii Ebraicarum quaestionum libri duo*, een boek voor een gedeelte in het hebreuwsch gedrukt, en dat Scaliger, Meursius en Heinsius aan Lodewijk Elsevier hun dank betuigden voor de door hem aan hun boeken besteede buitengewone zorgen, dan hebben wij blijk genoeg, hoe Elsevier zijn naam als uitgever gedrukt zag onder de meest gevierde namen van schrijvers, en hoe hij ook dien hem toebetrouwden arbeid opnam niet werktuigelijk, maar als het ware met de nauwgezetste voogdelijke zorg. Alph. Willems noemt als uitgaven van Lodewijk Elsevier ongeveer 100 titels, tusschen 1583—1617.

Eén grief die hem daarbij voortdurend hinderde was, dat hij geen eigen drukkerij bezat en afhankelijk was van de werkplaatsen van anderen. Hij mocht tegenover de patroons en gezellen lastig wezen, met zachte en harde woorden erop aanhouden dat hij geen ander dan onberispelijk drukwerk begeerde aan te nemen, toch bleek het aan zijn scherp oog maar al te vaak, dat men hier en daar erover heengeloopen was en werd hem deze uitgevers-ergernis lang niet altoos gespaard.

Dat de uitstortingen des harten daarover meermalen

Laurens of Laurentius, 1602—1645, was een der voornaamste uitgevers te Amsterdam. Hij drukte onderscheidene latijnsche werken, o. a. de latijnsche *Leerredenen* van Casparus Sibelius, 5 deelen in folio. In het hollandsch, de *Guldene Annotatien* van Franciscus Heerman, een boekje dat 30 maal herdrukt werd.

plaats hadden in den huiselijken familiekring, en gesprekken over de voorrechten en plichten van den handel er scheuring en inslag waren, dat hebben de latere dagen bewezen. Lodewijk Elsevier lei in 1617 het hoofd neêr met de gelukkige bewustheid, dat hij als goed vader voor zijn kinderen gezorgd had, maar aangezien zijn zaak met zijn dood voorloopig te niet ging, kon hij omtrent de toekomst van zijn zonen als zijn opvolgers zich niet het geringste aan eenige dweperij overgeven.

Toch was des vaders voorbeeld niet vergeefs geweest. Zijn karakter, vrijwat meer waard dan zijn geld, was als een kostelijke erfenis op zijn kinderen, vooral het viertal, dat den boekhandel tot werkkring gekozen had, overgegaan. Dezelfde degelijkheid, dezelfde voortvarendheid, dezelfde aanhankelijkheid aan al wat op hun weg goed en schoon was, zouden onder hen blijven voortbestaan.

Reeds in 1617, het sterfjaar van Lodewijk, richtte zijn kleinzoon Isaac te Leiden een, vrij uitgebreide drukkerij op, zooals de overledene zich zoo menigmaal had voorgespiegeld. Zij zou voornamelijk dienstbaar moeten zijn aan de uitgaven van de boekhandelsfirma Matthias en Bonaventuur (zonen van Lodewijk), die zich in datzelfde jaar had gevestigd. Isaac voelde zich echter niet tegen de zorgen van een werkplaats als de zijne opgewassen. Hij trok zich in 1625 terug, terwijl in dit zelfde jaar in de boekhandelszaak Matthias door Abraham vervangen werd en de nieuwe firma, Bonaventuur en Abraham (zoon van Matthias), optrad, die tegelijk de vrijgeworden drukkerij overnam. Van nu af wordt de drukkerij aan deze twee Elsevier's als een deel van hun eigen leven verbonden, en de kweekplaats van die reeks van roemruchtige uitgaven, die als meesterwerken van typographie en als uitblinkende door klassiek gehalte een europeeschen naam hebben gemaakt. In 1635 reeds bewezen zij door hun Caesar, Terentius en Plinius, hoe ver hun werk boven dat van anderen uitstak. De 28 jaren, gedurende welke deze twee Elsevier's, oom en neef, aan het hoofd van dit leidsche huis hebben gestaan,

hebben zij, met hun nader te vermelden naamgenoot Daniel (zoon van Bonaventuur), in de onafzienbare reeks hunner uitgaven der wetenschap onschatbaren dienst bewezen en zich zelven als boekhandelaren een eerzuil gesticht.

Het spreekt van zelf dat tot het uitvoeren van zulk een schat van uitnemende boekdeelen allereerst de mannen moesten gevonden worden die ze samenstelden. Geen tijd was daarvoor rijker dan de 17de eeuw. Aan onze akademiën, vooral de leidsche, bloeiden in alle richtingen van het geestelijk leven het onderzoek en de behoefte aan mededeeling. Wat Leiden betreft worden hier slechts in herinnering gebracht de namen van Scriverius, Baudius, Gronovius, Vossius, Barlaeus, Petrus Bertius, Cornelius Sylvius, Wilhelmus Coddaeus, Joh. Meursius, Petrus Cunaeus, Anth. Thysius, J. Lipsius, Joseph Scaliger, Claudius Salmasius, Daniel en Nic. Heinsius. De beroemde Niebuhr zeide in zijn *Reisebriefe aus Hollandt*: „dat er voor den philoloog na de heilige plaatsen van Hellas en Latium geen heiliger plek was dan de leidsche akademie,” en Döllinger getuigde bij het vierde jubilé der hoogeschool te München in 1874: „de vruchten der enkele leidsche hoogeschool wogen tegen die van geheele landen op.” Leiden was als het brandpunt geworden van de europeesche wetenschap. Terwijl overal elders oorlog en burgerveeten de wélvaart der volkeren ondermijnden, was onze republiek, pas der overheersching ontworsteld, in het volle besef van haar herboren kracht. De nijverheid had zich de kunst tot bondgenoot gemaakt; de handel voelde zich vorst op alle zeeën en vergde cijns van alle natiën der aarde; onze schilders strooiden in rijken overvloed de meesterstukken van hun talent; professoren en studenten van nabij en van verre kwamen wetenschap opdoen aan onze beroemde hoogeschoolen. De republiek der vereenigde Nederlanden was naar alle kanten groot.

Geen wonder, dat ook de boekhandel in dezen gezegenden tijd meer dan ooit bloeide. In 1626 telde Leiden 19 boekhandelaren, in 1651 reeds 26, behalve 9 boekdrukkers met 23 persen.

De pas door Bonaventuur en Abraham overgenomen drukkerij zou, naar het overgeërfd en strikt vastgehouden vaderlijk beginsel, ten deele hernieuwd en uitgebreid moeten worden. De grondslag daarvoor was reeds door Isaac gelegd met het aankopen in 1624 van de oostersche drukkerij door den hoogleeraar Erpenius gesticht. Dit was trouwens niet genoeg: er diende meer gedaan te worden om de handschriften, die hun ter uitgaaf werden toebetrouwd, een uitvoering te geven, die de volkomenheid zoo nabij kwam als de middelen van nijverheid en kunst mogelijk maakten. Allereerst werd ten behoeve van dat laatste de medewerking gezocht van den zeer bekwamen stempelsnijder Christoffel van Dijck, wiens lettervormen, of zoogenoemde schriften, toonbeelden waren van met studie en smaak aangelegde graveerkunst ¹⁾. Voorts waren de gezellen ter drukkerij niet aan zich zelv' overgelaten, maar werden, ieder afzonderlijk, en allen te samen, opgeleid in de vereischten van het vak. Zoo, door en door geoefend in hun handwerk, dat daardoor werkelijk tot kunst verheven werd, stelden zij er zulk een eer in te behooren tot het personeel der Elsevier's, dat zij geen blad zouden hebben afgeleverd, waarop de geringste aanmerking te maken viel wat zetwerk, kleur of gelijkheid van inkt betreft. Vel voor vel onderging de stiptste keuring voordat het met andere vellen werd saamgebonden. Men sprak ervan, dat „de Elsevier's met zilveren letters" drukten. Ook de titel en het aanbrengen van de vaak vele kleine versieringen in den tekst waren zaken van ernstige overweging. Bij deze uitgevers-drukkers bestond geen vraag van hoofdzaak of bijzaak; alles had gelijke eischen, omdat alles moest medewerken tot het verkrijgen van één voorbeeldig geheel. Door deze naar inhoud en vorm

1) Deze Christoffel Van Dijck sneed in 1662 ook de beroemde hebreeuwische garmond met punten, ten behoeve van den voortreffelijken bijbel van Joseph Athias; „de beste, schoonste en uitmuntendste hebreeuwische schrift, waaraan niets veranderd of verbeterd kan worden." Ook de matrijzen voor den armenischen bijbel van Mattheo Avak (zie *Ned. Israel. Jaarboekje* 1888, blz. 103. En hiervóór blz. 548.)

telkens al meer en meer erkende zorg, was dan ook elk boek bij de firma Elsevier te Leiden (en later evenzeer te Amsterdam) uitkomende, een verschijning, waarop het studeerende Europa aandacht sloeg. En dat die aandacht niet maar een vluchtige mode, maar wel degelijk een blijvende erkenning was, daarvan geven ook onze tegenwoordige dagen nog blijk, nu vele uitgaven met den naam van Elsevier gestempeld overal met in het oog loopende hooge prijzen betaald worden ¹⁾.

De Elsevier's-uitgaven — de amsterdamsche en leidsche firma's te samen genomen, omdat, handelende in volkomen gelijken geest, de een als het ware de voortzetting was van de andere — onderscheidden zich voorts meer door talrijkeheid, dan door grooten omvang, meer door de meesterhand van geleerde schrijvers en tekstverklaarders, dan door groote ondernemingen die jaren van voorbereiding noodig hadden. Behalve meer dan 2600 latijnsche dissertatiën, die de firma's, als akademiedrukkers, voor rekening van anderen drukten, gaven de gezamenlijke Elsevier's-firma's een 1600 tal eigen fondsartikelen uit, en wel een kleine 1000 te Leiden, een groote 600 te Amsterdam. Maar waar van deze uitgaven spraak is, daar komt het eerst in de gedachte, die ook den Elsevier's-zelfen wel het naast aan het hart lag, de alom bekende 12mo druk van de latijnsche klassieken, in 1629 met Horatius en Ovidius begonnen, later, in 1641

1) Bij dat verzamelen is vaak menigeen ten koste van zijn beurs teleurgesteld. Wie een elsevier wil hebben, koopt die of om de zeldzaamheid, of om den onberispelijken tekst, of om den fraaien vorm. Maar er zijn twee soorten van elseviers; de eigen fondsartikelen van het beroemde huis, en de grooter en kleiner boeken, die, voor rekening van andere uitgevers, alleen op de drukkerij van het huis gedrukt zijn. De eersten dragen op den titel: „Apud Elzevirium” of „Apud Elzevirios”, de anderen: „Ex Officina Elzeviriana.” Aangezien dikwijls de naam van den uitgever verzwegen is, gaan dikwijls voor elseviers door wat ze niet zijn, dat wil zeggen, behalve om den druk, toonbeelden van degelijken wetenschappelijken inhoud en zuiverheid van taal. In den laatsten tijd is, ter voorlichting van de verzamelaars, de echte *Catalogus Librorum Officinae Danielis Elzevirii*, te Parijs in maar 100 exemplaren, herdrukt, waarvan er één te vinden is in de koninklijke bibliotheek.

met eenige fransche en italiaansche hoofdschrijvers uitgebreid.

Behalve om het meesterwerk, dat Bonaventuur en Abraham als drukkers in deze onaanzienlijke deeltjes nêrlegden, gaven zij als uitgevers daarin een voorbeeld van ondernemingstakt, dat bij het uitmeten van hun zeer uitnemende verdiensten wel wat voorbij gezien wordt. Het strekt onze eigen laatste halve eeuw niet weinig tot eer, dat zij in zwang gebracht heeft de volksuitgaven van onze beste vaderlandsche schrijvers en dichters. Wat vroeger in groot oktavo-vorm, weelderig versierd, duur betaald moest worden en alleen kon komen in handen van enkele bevoorrechten, vindt thans in zijn zooveel goedkooper druk den weg gebaad tot bijna alle gezinnen en brengt daar licht voor het hoofd en warmte voor het hart, in één woord zaden van beschaving op een gansch nieuw en uitgebreid terrein. Wat onze tegenwoordige uitgevers met zooveel smaak en handigheid ten uitvoer brengen, werd twee eeuwen geleden uitgevonden door de leidsche Elsevier's. Tot hun tijd toe waren de zoogenoemde klassieken gedrukt in groote, dure folio, kwarto of oktavo boekdeelen, alleen bereikbaar voor welgevulde beurzen. Bonaventuur en Abraham hadden een helder oog op de behoeften van hun tijd. Zij zagen in, dat voor die zelfde klassieken achter de eerste rei van voorname en geleerde koopers een andere veel bredere stond, wachtende op de vervulling van hun bescheidener verlangen. Zij kregen geloof in hun opgevat plan en voorzagen dat zij slagen zouden, onder voorwaarde nochtans, dat hun goedkoope, handige 12mo deeltjes een doorgaande reeks zou uitmaken en dat aan inhoud en uitvoering vooral niet mindere zorg zou gewijd worden, dan zij plachten te besteden aan hun werken van weelde. Zij lieten zich niet afschrikken door het wraakgeroep van een aantal hooggeleerde heeren, die het niet konden verduren, dat de majesteit van zulke hooge achtbaarheden als hun grieken en latijnen op die wijs werd aangerand. Bij hun leidsche vrienden en beschermers vonden zij steun, toen zij op het voorrecht van dier hulp en toezicht aanhielden. En bij het groote publiek ondervonden

zelfs de eerste deeltjes, in plaats van blaam, groote ingenomenheid beide om de bevalligheid van het fatsoen en om de keurigheid van den druk. Dit was zeker, overal, in binnen- en buitenland, was deze nieuwe, verrassende onderneming ter spraak gekomen en had zij, met waardeering van haar degelijkheid, belangstelling gewekt. De Elsevier's hadden het vooroordeel overwonnen en een breed gebied geopend voor de oude latijnsche schrijvers niet alleen, maar evenzeer voor de nieuwere fransche en italiaansche, die zij in hun reeks mede opnamen. Toen het leidsche huis 25 jaren van bloei doorleefd en door den dood zijn voortreffelijke hoofden verloren had, nam de amsterdamsche firma volvaardig de moeilijke taak der voortzetting over en volbracht die, bijna nog moediger, en even eervol. Voorbeeldeloos is de bijval, gedurende twee honderd jaren aan deze voor het vluchtig oog vrij onaanzienlijke deeltjes te beurt gevallen. Thans, op den huidigen dag zijn er vele verloren geraakt, en is nog maar een klein getal exemplaren hier en daar verstrooid. De valsche, vooral buitenlandsche nadrukken en navolgingen bestaan evenwel bij menigte. In alle landen betwisten de liefhebbers elkaâr de echte deeltjes waar ze op auctiën voorkomen, niet alleen om de volle betrouwbaarheid van den tekst, maar evenzeer om de keurigheid en de zeldzaamheid van het boek. Men ziet er zelfs vaak de kampioenen gewapend met een elsevirimeter, om den witten rand der bladzijden te meten en zich daardoor van de echt- of valscheheid, en van het ongerepte van de bladen der kostbare koopwaar te vergewissen. In later jaren mochten de deftige, dure klassieken in hun kwarto formaat wel weder opnieuw in den smaak komen, toen de geleerden den tekst gingen uitgeven schier verdrongen door een overvloed van wetenschappelijke noten, maar de bescheidene sobere elseviertjes bleven niet temin hun rang en hun roem behouden, in hun naam den lof verkondigende van hun ontwerpers, een lof die hun nooit en door niemand is betwist.

Wordt nu bij deze vorstelijke reeks nog gevoegd die menigte van boeken van hun persen afkomstig, gelijk, om

slechts enkelen te noemen, die van Erasmus, Melancton, Calvijn, Descartes, Hobbes, Machiavelli, Hugo De Groot, Brantome, Froissard, de philologische werken der leidsche akademie, een aantal woordenboeken en grammatica's (zoo luid geprezen), hollandsche en fransche bijbels, verschillende uitgaven van de *Justiniaansche Instituten*, 2 deelen in folio van het *Corpus Juris*, dan laat het zich denken, dat de leidsche Elsevier's als uitgevers en tegelijk als groote assortimenthandelaars een voorname plaats innamen op de missen van Duitschland en Frankrijk.

Zij vergenoegden zich trouwens met deze buitenlandse uitwegen niet alleen. Ook Denemarken was jarenlang voor hen een vruchtbaar terrein. De uitgebreidheid van hun handel daar te lande kan blijken uit een van de firma uitgegauen assortiment-catalogus van 1642, en ook hieruit, dat koningin Christina van Zweden belangrijke toezeggingen deed, indien het huis Elsevier te Stockholm een vertakking wilde vestigen, zooals het dat gedaan had te Kopenhagen.

Bonaventuur en Abraham, na 28 jaren de zaak met klimmende voldoening gedreven te hebben, stierven een maand na elkander in 1652. Hun zonen Johan en Daniel volgden hen op. Voorloopig met den vurigsten ijver en de beste vooruitzichten. De beide jongelieden begonnen met gelijke vlijt als hun voorgangers. Zij waren Elsevier's, dat wil zeggen volbloed boekhandelaren. Zij hadden plichten van geboorte, zij hadden het voorrecht van de handhaving van een naam. Wetenschap zou hun lust en liefde wezen, maar handel, handel, de nooit uit het oog verloren taak van hun maatschappelijken werkring. Waar wat te verdienen viel, daar stonden de oogen open; waar de betrekkingen der firma konden worden uitgebreid, daar mocht geen vogel vluchten over het touw. Toen Isaac Vossius in 1648 op verlangen van de koningin van Zweden zich tijdelijk te Stockholm gevestigd had, begrepen de jeugdige Elsevier's aanstonds daarvan partij te kunnen trekken. Ondergeplaatste brief betreffende die poging is onlangs (1892) gevonden op de universiteitsbibliotheek te Amsterdam:

Mijn Heer
 Mijn Heer Isaakus Vossius
 tot
 Stocholm.

Mijn Heer

„Sende UEd. een kleyn boexken gemaect door Monsr. Gilhon. Wij hebben het selve eergisteren van Amsterdam gekregen alwaer het gedrukt is. Iets meer nieuws uytkomende sal niet naelaten overtesenden. Hiernevens gaet oock een boexken tegens de Cardinael het welcke myn soo datelijck ter handt compt. Wij hebben voor UE., mijn Heer Salmasius en Heinsius elck een paxken geloove is Origine de la langue Francoise. Sal het selve met het eerste schip op Stocholm vaerende als mede alle andere boecken oversenden. Ick vermeene in twee maenden van hier naar Copenhaegen te vertrecken. Indien UE. daar eenigen dienst kan doen gelieft te schrijven ende UE. brieven te adresseren aen Hendrick Jacobsen Apotheker aldaer, die myn de selve wel sal ter handt stellen. Doch indien in Hollandt ietwat te ontbieden hebt, gelieft uwe brieven te schryven aen Johannes Elsevier, boeckvercooper tot Leyden alsoo de selve ende ick den meesten handel ende boecken van onze ouders afgekoft hebben die ten deele haere negotie quiteren. Professor Hereboort heeft mijn gesprooken van Bruno, dat hij wel inclinatie soude hebben om in Sweeden te koomen, doch hebbe tot noch toe hem niet konnen spreken. Sal sien of hem kan aantreffen ende sal UE. sijn intentie toekomstende post overschrijven.

Ick wenste myn Heer ons de vriendschap wilde doen ende het Catalogus van de dubbelde boecken van Haere Majesteyt wilde doen uijtschrijven ende ons met de eerste gelegentheynt oversenden. Waer verder kan in dienen sal [niet] naelaeten te toonen hoe seer genegen ben te blijven

Uyt Leyden,
 desen 27 Febr. 1651.

Mijn Heer
 UE. onderdaenighsten Dienaar
 Daniel Elsevier.

Mijne ootmoedighste gebiedenis aen mijn Heer Salmasius, Heinsius en Doctor Wulle."

Het samenwerken der twee neven duurde trouwens niet lang. In 1655 verliet Daniel zijn neef Johan, om zich te verbinden met Lodewijk, die zich in 1638 te Amsterdam neêrgezet en in 1640 een drukkerij aan zijn handel verbonden had. Deze scheiding was voor het leidsche huis het begin der versterving. De overblijvende vennoot Johan was er de man niet naar om de eer zijner voorgangers te handhaven. Gaandeweg verkoopt hij zijn fonds en assortiment, om alleen te behouden de drukkerij, die van lieverlede haar naam ziet te loor gaan. In 1661 sterft Johan, de werkplaats nalatende aan een weduwe, die haar niet beheeren kan en er ook geen hart voor heeft. In 1682 zet zich haar zoon Abraham aan het hoofd, louter met tegenzin. De familie Elsevier was door de vlijt en spaarzaamheid der vaderen vermogend geworden. Sommige leden, en daaronder deze Abraham, was zich zijn bedrijf gaan schamen en stond liever naar betrekkingen van aanzien en eer. Dwaze ijdelheid, die haar straf doorgaans van zelf te gemoet gaat! Abraham bracht het tot schepen der stad, maar werd als onwaardige kleinzoon der beroemde drukkers Elsevier als met den rug aangezien. Niets van dier deugdelijke eigenschappen was op hem overgegaan. Integendeel, hij verwaarloosde zijn werk, ook als akademiedrukker, ten eenenmale, zelfs zoo, dat de senaat, hem verwijtende: zijn „oude en bedorven letters," zijn „zéér slecht papier," zijn „overslordige correctie," hem plechtig deed aanzeggen, „des klagens moede te zijn." Een duitsch reiziger, die in 1710 Leiden bezocht, getuigde „dat er tegenwoordig op geen drukkerij in Europa slechter gedrukt werd dan op die der Elsevier's." In 1713 — een jaar van te voren was Abraham overleden — werd de gansche drukkerij verkocht voor nog geen *f* 2000.

Intusschen had een andere, vrijwat betere Elsevier de eer van zijn naam gehandhaafd niet alleen, naar dien niet weinig

in waardeering doen stijgen. Daniel (een zoon van den eersten, den vermaarden Abraham) had zich in 1655 van het leid-sche huis losgemaakt om over te gaan tot het amsterdam-sche, door zijn neef Lodewijk in 1638 gevestigd. Ofschoon nog niet zoo groot van omvang als later, kon deze firma (Lodewijk) toch gezegd worden te bloeien. Aangelokt door haar gevierden naam had Hooft reeds in 1639 haar zijn eerste deel van de *Nederlandsche Historiën*, en Descartes zijn *Meditationes* ter uitgaaf gebracht. Mannen als Vossius, Corvinus, Courcelles, begunstigten den handel met hun arbeid en hun aanbeveling; de firma Lodewijk had van 1638—1655 ongeveer 200 werken in het licht gegeven en, vooral in Frankrijk en Italië, betrekkingen aangeknoopt met allerlei mannen van grooten naam.

Daniel, evenals Lodewijk akademisch gevormd, te Leiden en te Parijs, wist heel goed wat hij deed, toen hij Leiden voor Amsterdam verwisselde. In hem klopte het hart zijner vaderen. Hij wenschte niets vuriger dan huns gelijke te worden in degelijkheid en in handelsijver. Maar daartoe bood Leiden geen gelegenheid meer aan gelijk vroeger. De geleerde beschermers der oude firma waren dood en vervan-gen door andere professoren, die hun eigen betrekkingen hadden; de antiquaarhandel had de akademische bevolking genoegzaam voorzien, de drukkerij vereischte vrijwat kosten om vernieuwd te worden en leverde weinig zekerheid op van genoeg werk ¹⁾. Te Amsterdam trouwens lag een frisch terrein open. Daar ontwikkelde zich een krachtige hoogeschool en ontsloot zich naar alle kanten een wereld van wetenschap en kunst. Daar was het hart van allen handel, zoekende naar

1) Wellicht kwam daar de herinnering bij aan de kwetsende vernederin-gen, waaraan zijn voorgangers, vooral van den kant van prof. Daniel Heinsius hadden moeten blootstaan. Zeer zeker bewees deze beroemde geleerde hun groote diensten, maar daartegenover vergde hij van hen, ook in het openbaar, knechtelijke diensten en in het oog loopend betoon van afhan-kelijkheid. Deze onhebbelijke opgeblazenheid ging zelfs tot de vrouwen over. (Zie Willems).

De zoon, prof. Nic. Heinsius te Amsterdam, was tegenover, of liever naast Daniel Elsevier een ander man!

alle koopwaar, uitgaande naar alle streken: waarom zou Amsterdam ook niet zijn de aangewezen plaats voor den boekhandel? Dáár waren in overvloed stedelijke inrichtingen, uitgevers en handelaren, die een drukkerij van werk zouden kunnen voorzien, bijaldien eigen uitgaven daarin voor het oogenblik te kort schoten. Amsterdam in één woord had toekomst, waar Leiden een voor het oogenblik afgesloten verleden had.

Van het jaar 1655 af, dat Daniel naast Lodewijk optreedt, erlangen de zaken een gansch nieuw leven. Waren zij onder beheer van laatstgenoemden tot een algemeen erkenden bloei gestegen, door Daniel's invloed zetten zij zich uit tot een omvang en naam, ten volle aan de vroegere leidsche gelijk. Op denzelfden voet wordt de reeks der klassieke duodecimo's voortgezet; het getal der te Amsterdam uitgekomen wetenschappelijke en letterkundige werken, onberispelijk van inhoud en uitvoering, staat bij dat te Leiden niet achter; de magazijn-catalogus, door nieuwe reizen met eigen hand naar Engeland, Denemarken en Frankrijk gebracht, klimt tot zulk een rijkdom, dat hij in 1674 niet minder dan 20 000 titels bevat en de voorraad bij zijn dood een ton gouds opbrengt. De drukkerij, waarnaast ook een gieterij verzezen was, en aan welke de zeer geleerde De Zetter (of Zetterus) als corrector zijn vaste betrekking had, wordt met zulk een uiterste zorg gedreven, dat zij voor de vroegere leidache niets onderdoet, maar den naam krijgt van „de beste in Europa”: de oude Elsevier's waren met al hun deugden in de jongere firma herboren.

In 1664 trok Lodewijk zich uit de handelszorgen terug. Nog 16 jaar lang zou Daniel die alleen dragen. Een roemvol. Het was of het heengaan van den eenen deelgenoot de werkkraft van den anderen verdriedubbeld had. Nooit was de firma vruchtbaarder in kloeke en schoone ondernemingen (250 in getal van 1664—1680), die haar vooral uit Frankrijk toevloeden; nooit, niettegenstaande de engelsche oorlog van 1665—1667, was de levering van boeken naar het buitenland overvloediger; nooit hadden drukkerij en gieterij eer-

voller naam tot in den verren vreemde. — Denk daar nog bij een eindelooze wetenschappelijke briefwisseling over boeken van allerlei soort, in verschillende talen, met geleerden en liefhebbers uit allerlei land: dan ligt het wel voor de hand, dat het bestieren van deze vierledige bloeiende zaak zelfs een Elsevier te machtig zou geweest zijn, indien hij niet ten minste een tijdlang een grooten steun gevonden had in zijn leerling H. Wetstein, die in 1669 dit huis tot zijn school wenschte te mogen hebben en, zelf gevestigd, in later tijd zoo eervol toonde zijn meester waardig te zijn.

Wij wenschen drie staaltjes te geven, hoe de groote, de met arbeid overladen Daniel Elsevier niettemin briefwisseling voerde met eigen hand, ook over kleine kleinigheden, tot het bestier van zijn zaken behoorende.

In de *Brieven van Daniel Elsevier aan Nicolaas Heinsius*, onlangs uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, vinden wij (N°. 32 e. v.) een blijk, hoe het hoofd van het huis zich placht te bemoeien zelfs met de onderdeelen van zijn boeken, en hoe hij de betrachtning van zuinigheid niet uit het oog verloor. Handelende over Balen's *Beschrijvinge van Dordrecht*, waarin het portret van Janus Rutgers zou opgenomen worden, besteedt hij aan het bezorgen van deze gravure niet minder dan vijf brieven. „Ick hebbe met de plaetsnyder,” schrijft hij 7 oktober 1677, „wegens het pourtrait van d' Heer Rutgers zaliger gesproken, hy neemt aan het selve toekomende maendagh in dry weken gedaen te hebben, hy wil het niet een stuyver minder als 50 guldens doen sonder het koper twelck noch 4 of 5 guldens sal gelden; bij aldien *UEd.* het liet snyden soude het niet onder de 75 gulden doen.” — Wat betreft zijn stiptheid van zetwerk: Elsevier had, in 1678, van Heinsius ter perse diens uitgaaf van *Vellejus Paterculus*. Om den uitgever — onnoodige zorg — op het hart te binden, dat hij toch tegen abuizen van den zetter zoo voorzichtig mogelijk mocht zijn, verzocht hij hem om het allerstiptste toezicht op de proefbladen. „Dat *UEd.* nog fouten in *Vellejus* vint,” antwoordde Elsevier (N°. 54) „komt myn vrent

voor, dewyl de proeven door *drie* Correctors gelesen syn en daer naer door UEd. selfs; by aldien men op soo een wyze niet correct drucken kan soo moet ick het opgeven." — Nogmaals, — en dit vooral geldt wel een zorgzame bemoeiing met kleinigheden — ; bij gelegenheid van de verzending der present-exemplaren van zijn Paterculus, maakt Heinsius zijn uitgever aandachtig op het noodige toezicht bij die verzending. Elsevier, toen al een man van in de 50 jaar en in Amsterdam als aanzienlijk burger bij de geleerde en handelswereld hoog aangeschreven, stelt den hoogleeraar in zijn angst gerust en schrijft hem: „De paxkens *hebbe selfs gemaect ende toegebonden* ende sal sorghe draghen dat alle op het spoedichste werden versonden, gelijkck mede de brieven volgens UEd. ordre.”

Dit zijn nietige bijzaken. Maar zij teekenen. Daniel Elsevier was zich ten volle bewust, dat de onmiddellijk hem voorgane leden van zijn geslacht den naam dien hij droeg in alle landen eervol hadden bekend gemaakt; hij had het zelfgevoel, dat zijn eigen arbeid dien roem had vermeerderd; hij wist evenzeer, gelijk iedereen kon weten, dat hij onder de geleerden als wetenschappelijk man en als ervaren boekenkenner in en buiten zijn vaderland in algemeen aanzien stond; dat hij als koopman bij de handelsmachten een hooge plaats had; dat hij wat geld en goed betreft een vermogend man was; dat zijn talrijke uitgaven, behalve om haar deugdelijken inhoud, geijkt waren door een bij uitstek glansrijken naam; dat zijn zaken zich van lieverleè hadden uitgezet de grenzen over naar oost en west: dat hij in één woord was Daniel Elsevier. Toch schaamde hij zich geenszins, mede te doen aan de ondergeschikte beredderingen van zijn bedrijf. Hij liet zijn oog, en zijn hart, gaan over alles, wel wetende dat het groote uit de som der kleinigheden groeit, en dat een hoog man wel zeer ver is van zich te verlagen, wanneer hij ook de meest alledaagsche aanlegenheden in zijn werkkring behartigt met dezelfde zorg, dezelfde liefde, hetzelfde geweten als al het overige. Onze hoofdmannen der 17de en 18de eeuw, waaronder de Else-

vier's, waren ook in dit opzicht kracht uitstralende voorbeelden van arbeidzaamheid en eenvoud, medescheppers van een volk en een tijd, eerbied vragend voor hun karakter en daden, ieder op zich zelv' en allen te samen hulde eischend voor de republiek der vereenigde Nederlanden.

Daniel Elsevier stierf in 1680. Een jaar daarna werden de zaken vereffend. Alleen zijn fonds bracht de kapitale som van *f* 120 000 op.

Van de overige Elsevier's valt weinig te vermelden.

Lodewijk, en later zijn broeder Gillis (zoons van den eersten Lodewijk), vestigde zich in 1566 te 's Gravenhage. Eerstgenoemde was in 1599 boekverkooper „op de Zaal.” Bij laatstgenoemde zagen in 1599 *De Voyagien* van Jan Huygen Van Linschoten het licht.

Pieter Pieterszoon studeerde te Utrecht in de rechten, zette zich daar als boekverkooper neêr, en werd er een man van aanzien, evenwel meer in burgerlijke betrekkingen dan in zijn handelszaken, die in richting zeer uiteenliepen met die van zijn naamgenooten.

Pieter Elsevier vestigde zich in 1667 te Utrecht in „de Roye Gans.”

HACKIUS.

1608—1702.

De firma Hackius te Leiden loopt over de geheele 17de eeuw. Cornelis, 1608—1674, had meer bepaald een algemeen boekhandel. Pieter, Jacobus en Frans dreven hun beroep tot 1702. Frans was verreweg de grootste. Zijn drukkerij wedijverde met die van de Elsevier's, of liever ging daar zoo geheel meê samen, dat Elsevier en Hackius in tijd van nood over en weêr elkanders werken drukten en het nauwlettendst oog moeite had eenig onderscheid te ontdekken. Bij de europeesche beroemdheid van de Elsevier's-uitgaven zegt dit niet weinig. Vooral de amsterdamsche Elsevier stond met Frans Hackius in enge betrekking. Uit

beider namen op denzelfden titel van verscheiden klassieken ¹⁾ is het zelfs te vermoeden, dat zij uitgaven ondernamen voor gemeenschappelijke rekening. In elk geval staat het vast, dat Hackius meermalen den stoot gaf tot gewichtige en geleerde uitgaven, en dat zijn drukkerij tot de besten van Europa behoorde. Dat Daniel Elsevier niet ijverzuchtig, maar integendeel vol vertrouwen was ten overstaan van zijn mededrukker te Leiden, blijkt uit zijn briefwisseling met den op zijn werk uiterst lastigen Nicolaas Heinsius, waarbij hij dezen verwittigt, dat niet hij, maar Hackius diens Virgilius ter perse zal leggen. Zie brief N°. 26 in de uitgaaf van de Vereeniging.

DE VAN RAVESTEYN'S.

1611—1695.

Paulus Aertsen Van Ravesteyn was van 1611—1657 werkzaam te Amsterdam en te Leiden. Hij had tot merkteeken een afbeelding van Elia, in de woestijn door de raven gevoed wordende. De bedoeling van dit zinnebeeld is niet zeer duidelijk, wanneer men in het oog houdt, dat Van Ravesteyn van huize uit tot de gansch niet onbemiddelden behoorde. De duiding op zijn naam had wel tot een voegzamer symbool kunnen leiden. Ravesteyn's firma had vooral als bijbedrukker een vermaarden naam. Zij drukte het oude en nieuwe testament in verschillende formaten, met groote, nauwgezette zorg. Zelfs richtte Van Ravesteyn in 1636 te Leiden een drukkerij op bepaald met het doel, om daar in groot en klein formaat bijbels te bewerken ten behoeve van de firma Hildebrandt Jacobsz. Van Wouw; te beginnen, in 1637, met den oorspronkelijken druk van de staten-vertaling, een uitgaaf die algemeen als een meesterstuk van drukwerk geprezen werd. Zijn weduwe zette de bijbedrukkerij te Leiden voort, 1657—1663, met eer en voordeel, zonder

¹⁾ Zie Willems, *Les Elsevier*.

daarom de zaak te Amsterdam te laten varen. De firma Paulus Aertsen Van Ravesteyn, en later zijn weduwe, heeft voor zich zelve en voor anderen, van 1620—1663, niet minder dan 56 bijbels gedrukt, waarvan 15 in folio, 5 in kwarto, 26 in oktavo en 10 in kleiner formaat ¹⁾. — De erven wijlen P. Van Ravesteyn bleven den handel, maar op kleiner schaal, aanhouden, 1663—1670. Zij drukten in dien tijd een 10tal bijbels, waarvan 1 in folio en 9 in oktavo.

Onder den naam Van Ravesteyn komen nog voor te Amsterdam: Nicolaas Van Ravesteyn 1636—1662, uitgever van verschillende stichtelijke boekjes en ook, in 1642, van een bijbel in oktavo.

Jan Van Ravesteyn, 1648—1674, was een uitgever van naam in zijn tijd. Behalve eenige klassieken kwamen o. a. bij hem uit: Huygens' *Korenbloemen*, Visscher's *Sinnepoppen*, eenige fransche nadrukken, altemaal degelijke boeken met zorg uitgevoerd.

Arnoldus Van Ravesteyn wordt genoemd van 1694—1695.

JEAN MAIRE.

1617—1656.

Jean Maire, ook Le Maire genoemd, was gevestigd te Leiden. Zijn merkteeken was het vroeger (1570 e. l.) door Schinkel te Delft gebruikte: De schatgraver, met het randschrift: „Fac et spera.” — Hij gaf o. a. uit: *Chronicon Hollandiae*; — *De Hollandorum Republica et rebus gestis. Comm. H. Grotii et Jani Dousae*; — M. Van der Hoeve, *Hantvest of Chartre Chronyck van Nederland*; — een nieuwe uitgaaf van Otho Heurnii *Barbar. Philosophiae Antiquitat.*, vroeger bij Van Ravelingen gedrukt; — de 2de uitgaaf van Erpenius, *Grammatica Arabica*; — *Desiderii Erasmi Vita*; — *Erasmi Flores*.

Zijn assortimenthandel had europeesche vermaardheid.

Naamgenooten van Jean Maire oefenden den boekhandel te Leiden uit tot omstreeks 1770.

¹⁾ Zie Le Long, *Boekzaal der Nederd. Bijbels*.

DE VAN GAESBEEK'S.

1655—1708.

Daniel Van Gaesbeek woonde te Leiden. Hij oefende de drie vakken uit van drukker, boekverkooper en binder. Bovendien kreeg hij in 1686 van stadswege vergunning tot het drukken en uitgeven van „een Courant in de Nederduytse Tale,” en werd hem mitsdien de titel verleend van „Ordinaris Courantier der Stadt Leyden.” Deze courant schijnt de eerste geweest te zijn, die te Leiden verschenen is. Mr. Sautijn Kluit, die met zijn gewone nauwkeurigheid wat er van deze courant nog overgebleven is nagegaan heeft, deelt als een staaltje van vroegere eenvoudigheid de volgende slotregelen van de eerste *Nieuwstijdinge* mede van wege den uitgever: „Alsoo met d' eerste maal alle myn Correspondentie noch niet waaren ingekoomen, soo sullen de Liefhebbers vinden dat vervolgens myn Nouvelen sullen vermeerderen en verbeteren, Vale!”

Daniel Van Gaesbeek volgde met zijn courant het voorbeeld na van zijn broeder Adriaan, te Amsterdam, die in 1682, dus vier jaar vroeger, van het stedelijk bestuur aldaar ook het recht bekomen had tot het doen verschijnen van een *Amsterdamse Courant*.

De Van Gaesbeek's, van wier handelszaken overigens weinig bekend is, waren van een echt boekhandelaars-geslacht. Verschillende leden ervan hadden zich te Amsterdam of te Leiden gevestigd. Dat hun handel niet zonder degelijke beteekenis was, kan ook hieruit worden afgeleid, dat de firma Abraham en Adriaan Van Gaesbeek te Leiden de leerschool geweest is van Jordaan Luchtmans, den lateren stichter van zijn beroemd huis.

Dr. Ledeboer noemt nog de volgende Gaesbeek'sche firma's op, evenwel zonder bijvoeging van bijzonderheden:

Daniel, Abraham en Adriaan,	Amsterdam	1665—1673.
Abraham en Adriaan,	„	1674—1676.
Wed. Adriaan,	„	1688—1692.

Daniel en Abraham,	Leiden	1661
Daniel, Abraham en Adriaan,	„	1665—1673.
(alzo te Amsterdam en te Leiden)		
Abraham en Adriaan,	Leiden	1674—1675.
(ook te Amsterdam en te Leiden)		
Adriaan,	Leiden	1687—1708.

PIETER VAN DER AA.

1684—1738.

Tusschen 1684 en 1769 waren er tien firma's Van der Aa te Leiden gevestigd. Onder dezen was bovengenoemde verreweg de voornaamste.

Pieter Van der Aa — in de leidsche gildeböeken *de Heer Van der Aa* genoemd, als een blijk van de buitengewone waardeering onder zijn vakgenooten — was werkzaam van 1684—1738. „Deze Van der Aa,” zegt dr. Ledeboer, „was een der vermaardste en een der meest ondernemende boekhandelaars van zijn tijd in Europa. Door hem en op zijn kosten zijn de talrijke folianten van Graevius en van anderen verschenen, iets waartegen al het uitgegevene van lateren tijd als pygmeeënwerk afsteekt.” Dat is bond gesproken. Maar toch, volgens de overlevering, niet al te overdreven. Van der Aa had een hartstocht voor het doen van groote en grootsche ondernemingen, ondernemingen die een ander niet aandurfde en waarmee hij schitteren kon. Of zijn kostbare uitgaven winstbelovend waren, was bij hem een vraag van den tweeden rang; of ze degelijk en uitblinkend zouden zijn, dat stond op den voorgrond; het andere zou van zelf volgen: een gevaarlijke stelregel, dien de eierzuchtige Van der Aa trouwens schadeloos in praktijk gebracht heeft. In elk geval, wat hij aan sommige ondernemingen moge verloren hebben, zag hij vergoed als assortimenthandelaar, een vak dat hij even breed dreef als dat van uitgever, en dat hem belangrijke winsten afwierp. Wat dit laatste aangaat, de omvang en het gehalte daarvan zijn te zien in de bibliotheek der Vereeniging, waar twee catalogen

voorhanden zijn ten behoeve van de frankforter mis, de eene getiteld: *Catalogus Librorum quos P. Van der Aa, Bibliopola Leidensis ex ultimis Nundinis vernalibus Francof. 1691 sibi advehi curavit, quique apud ipsum prostant*; en een andere: „*Notitie zonder prijzen van eene groote menigte boeken op de mis te Frankfort* door P. Van der Aa *aangekocht.*”

Wat zijn uitgaven betreft worde hier als voorbeelden slechts gewezen op de werken van Graevius 12 folio deelen; de werken van Erasinus 11 folio deelen; den *Thesaurus Antiquit. Italine* van Burman 45 folio deelen; den *Thesaurus Antiquit. Graecorum* van Gronovius 13 folio deelen; de *Galerie agréable du monde* 66 folio deelen; de *Nauwokeurige Versameling der Gedenkwaardigste Zee- en Landreysen na Oost- en West-Indie*, 8 oktavo deelen met platen en kaarten; De Fer, *Les forces de l'Europe*, in folio met kaarten en plannen; P. Schenk, *Nouvel Atlas* met 199 kaarten; *Atlas nouveau et curieux*, 2 dln. folio met 141 kaarten; *Nouvelles Cartes géographiques*, 8 dln. in kwarto met 218 kaarten; ondernemingen, die ieder afzonderlijk, des te meer bij elkaâr, nog alwat te zeggen hadden.

Pieter Van der Aa werd om zijn verdiensten als typograaf en uitgever door den doge van Venetië benoemd tot ridder van St. Marcus. Deze onderscheiding blijkt hem gansch niet ongevallig geweest te zijn; althans in de stukken van het leidsche gilde-archief wordt zijn handteekening steeds gevolgd van de bijvoeging: „*Academiae Typographus en Ridder van St. Marcus.*”

Na het verval der firma Elsevier, 1712, hield Van der Aa mede den roem van den leidschen boekhandel op. Zoo-wel als groothandelaar-antiquaar, als in het vak van uitgever had hij een overal eervolle vermaardheid. De boeken uit zijn uitgebreid magazijn, waaronder natuurlijk zijn eigen in het oog loopende, kostbare ondernemingen, vonden hun weg naar alle landen, en zijn uitstallingen op de onderscheiden missen werden schier het eerst bezocht. Het zou, ook voor de eer van onzen handel, wel de moeite waard, zoo geen

plicht, zijn, omtrent de persoonlijkheid en de handelszaken van Pieter Van der Aa wat meer aan het licht te brengen dan tot hiertoe gedaan is.

Bijna te gelijk met Pieter Van der Aa had zich te Leiden, in 1683, gevestigd een mededinger vooral in het antiquariaat, Jordaan Luchtmans. Was het huis Elsevier ondergegaan, het kon gezegd worden te herleven in dubbelen zin: in de firma Pieter van der Aa en in

HET HUIS LUCHTMANS.

1683—1848.

Het gaat op het groote arbeidsveld der maatschappij met velerlei personen even als met velerlei inrichtingen van weldadigheid en beschaving. Er zijn er, waarvoor men een stillen, als van zelf sprekenden eerbied heeft. Zij haken niet naar lof. Zij stellen zich niet op den voorgrond. Zij maken geen vertoon. Maar men huldigt ze desniettemin met een natuurlijk ontzag, juist omdat ze, in tegenstelling van anderer klinkklank, zoo rustig, zoo statig, zoo nobel werkzaam zijn.

Zoo heeft het beroemde boekhandelaarshuis Luchtmans gearbeid, bijna anderhalve eeuw lang.

De eerste die zich den boekhandel tot werkkring koos was Jordaan Luchtmans, in 1652 te Woudrichem geboren. Na eenige leerjaren bij den leidschen boekverkooper Daniel Gaesbeek doorgebracht te hebben, zette hij zich in 1683 te Leiden neêr, bezocht meermalen de mis te Frankfort en wist door zijn kunde en ijver zijn zaak tot een belangrijke hoogte op te voeren. Door zijn beroepsgenooten in zijn waarde erkend, werd hij in 1705 tot overman van hun gild gekozen, een ambt dat hij tot aan zijn dood in 1708 waarnam. Deze eerste Luchtmans had van den beginne af zijn zaak op zulke stevige grondslagen gevestigd, dat zijn opvolgers niets hadden te hervormen of te vernieuwen, maar

slechts, volijverig en welberaden, voort te bouwen naar het vastgestelde plan van den stichter.

Zijn eenige zoon Samuel, geboren in 1685, kreeg, met het oog op zijn handelsbestemming, een geletterde opvoeding. Zeventien jaar oud ging hij in 1702 van het leidsch gymnasium over naar de akademie, volgens de gewoonte dier dagen met een proefrede, eigenaardig voor den ernst zijner voorbereiding: *De Utilitate Literarum in Mercatura*. Bij het voleindigen van zijn academische studiën en den dood zijns vaders nam hij diens handel over, werd in 1720 ook boekdrukker, en in 1730 als zoodanig benoemd tot stadsdrukker en Academiae Typographus. Reeds vroeger, in 1714, was hij tot overman van het boekverkoopersgild aangesteld. Met het jaar 1756 nam hij zijn rust, de zaken overgevend in handen van zijn beide zonen, Samuel en Johannes. Een jaar daarna, 1757, overleed hij.

Hij had de vaderlijke zaak tot een belangrijke hoogte opgeheven. Als uitgever legde hij zich, evenals enkele zijner beroemde vakgenooten, toe op het drukken van *Auctores classici cum notis variorum*. De werken, door zijn vader en door hem uitgegeven, zijn, volgens Bodel Nijenhuis ¹⁾, voornamelijk: Polyenus van Maaswijk; Minucius Felix van J. Gronovius; Herodotus van J. Gronovius; Vellejus Paterculus van P. Burmannus, onderscheidene drukken; Julius Obsequens van Oudendorp; *Sylloge Epistol. virorum doctorum* ²⁾; Curtius

1) Lempertz, *Bilderhefte*.

2) In het eerste deel der *Bijdragen* blz 296 wordt door Frederik Muller een vertaald uittreksel medegeleed uit het prospectus van deze *Sylloge Epistolarum Virorum doctorum*, in 5 kwarto deelen door P. Burman voor eigen rekening bij Sam. Luchtmans uit te geven. Het is door prof. Burman zelf gesteld en eigenaardig genoeg om het hier te herhalen.

1. „In September 1723 zal de druk beginnen, en wel slechts voor zoo-veel exemplaren als er dan op ingeteekend zijn.” (*De lijst der intekenaars, achter het 1ste deel gevoegd, telt 401 namen, waarbij 37 voor groot papier*).

2. „Er zullen geen exemplaren verkocht worden buiten die waarvoor ingeteekend is; de uitgever Luchtmans verbeurt Duizend Guldens aan de leidsche armen, indien iemand hem van overtreding dezer voorwaarde kan overtuigen.”

3. „Het boek zal als het uitverkocht is niet herdrukt worden.”

van Snakenburg; Valerius Flaccus van P. Burmannus; Valerius Maximus van Torrenius; Phaedrus van P. Burmannus; Lucanus van Oudendorp, onderscheidene drukken; Aelianus van Gronovius; Frontinus van Oudendorp, onderscheidene drukken; Corn. Nepos van Van Staveren; Julius Caesar van Oudendorp; Livius van Drakenborch; *Mythographi Latini* van Van Staveren; Hesychii *Lexicon* van Alberti; Pomponius Mela van Gronovius. — In vereeniging met eenige anderen had Luchtmans in 1740 ook de folio uitgaaf van Bayle's *Dictionnaire historique et critique* ondernomen, en enkele andere kostbare boeken. Onder de gemengde werken in de hollandsche taal verdienen vermelding: *Stichtelijke werken* van Knibbe; *Stichtelijke werken* van Gargon; *Theologische werken* van Fabricius; Ruimig, *Schriftuurlijke Zinnebeelden*; Euclides van Coets; Musschenbroek, *Natuurkunde*; Hübner, *Natuur- en Kunstwoordenboek*; Chomel, *Huishoudkundig Woordenboek*; Hübner, *De Staats- en Courantentolk*; Chalmot, *Woordenboek voor den Bijbel*; een bijbel in kwarto met platen; een bijbel in folio, 1718. Omtrent laatstgenoemden bijbel is merkwaardig, dat deze met gestereotypeerde platen gedrukt werd, het eerste werk waarbij die vinding van den doopsgezinden predikant Müller in toepassing gebracht werd. De franschman Hernan beroemde zich in 1798 die kunst voor het eerst te hebben in praktijk gebracht. Luchtmans was hem 80 jaar vooruit.

4. „Het boek zal 400 vel groot en in 4 deelen compleet zijn.” (*Het werd 532 vel in 5 deelen.*) „De prijs per vel is 7 duiten.”

5. „De intekenaren moeten betalen: bij de intekening f 6.—, bij de verschijning der twee eerste deelen f 6.—, bij de verschijning der twee laatste weder f 6.—. PLATEN OF PORTRETTEN OF AL DERGELIJKE ONNUTTE OF KINDERACHTIGE DINGEN ZULLEN ER NIET BIJGEVOEGD WORDEN.” (*Door de uitbreiding werd het werk duurder dan geraamd was en kostte het f 23.—; op groot papier f 34.18.*) —

Prof. Burman, die zijn uitgevers Elsevier, Wetstein (zie *Bouwstoffen, Inleiding* blz. XXI), Luchtmans, geen van allen vertrouwde en gewoon was het heele gild op snibbig manier te belasteren, beklagt zich in de voorrede van zijn eerste deel ditmaal over het publiek, dat maar voor even 400 exemplaren ingeteekend had! Het was een schande, iemand als hem, Petrus Burmannus, zoo te bejegenen! Maar 400 intekenaren!

De beide eerste Luchtmansen legden zich echter meer toe op het assortiment dan op het uitgeven. Van de missen, eerst te Frankfort, later te Leipzig, waren zij jaarlijks trouwe bezoekers, en de betrekkingen daar aangeknoopt brachten het geheele jaar door in hun magazijn een voortdurende wisseling van inkoop en verkoop. Waarschijnlijk met het oog op de aanstaande overdracht zijner handelszaken aan zijn zonen, liet Samuel Luchtmans in 1747 de schatting van zijn fonds en magazijn opmaken. De lijst daarvan is in de bibliotheek der Vereeniging aanwezig en bedroeg de kapitale waarde van f 121 206.

Samuel en Johannes Luchtmans traden samen in het jaar 1756, en onder beider namen, als opvolgers op in de bloeiende en met roem bekende zaak van hun grootvader en vader. Samuel was geboren in 1724, Johannes in 1726. Hun opleiding was geheel geregeld overeenkomstig de taak die hun te wachten stond. Op den zelfden dag, in 1740, waren beiden van het gymnasium tot de akademische studiën bevorderd, Samuel met een opstel *De origine urbis Leydae*, Johannes met een *De origine Academiae Leydensis*. Beiden behaalden den graad van doctor in de rechtsgeleerdheid. Ook aan beiden werden later de titel en de voorrechten van stads- en akademiedrukker verleend, terwijl ook beiden bij beurt het ambt bekleedden van overman van het boekverkoopersgild. Dit altoos samengaan en samenwerken had, bij alle verschil van karakter overigens, tusschen de twee deelgenooten een benijdenswaardige eenstemmigheid ten gevolge. Hun geheele leven lang hebben zij met en naast elkander gearbeid in gelijken geest, naar het voorbeeld hunner voorgangers kalm maar onvermoeid, bedachtzaam maar ondernemend, hopen maar werkend allereerst. Voor hun vakgenooten in den lande waren zij persoonlijk zoo goed als vreemden, niet uit trots of schuwheid, maar doodeenvoudig omdat zij geen behoefte hadden aan hun omgang. Aan geleerden en geletterden, die hun tot auteurs konden worden, hebben zij zich nimmer opgedrongen. Stil en ietwat cenzelvig hadden zij daar geen slag van, evenmin als het in

hun zoeken lag. Maar wie hun als boekhandelaars raad vroeg, of wie met zijn werk bij hen kwam ter uitgaaf, vond belangstelling, waardeering, trouwen dienst. Onberispelijk van levenswandel, streng van beginselen, stipt van kerkelijke richting, waren deze broeders in de stad hunner woning hooggeacht en door allen geëerd, al werden zij om hun stemmige stijfheid in het gezellig verkeer weinig gezocht en gezien. Als stillen in den lande was hun huis hun wereld, hun kantoor de kleine plek van hun inspanning en uitspanning. De naam van het huis Luchtmans was hun glorie; zij waren er voorzichtig meê, als menig edelman met zijn blazoën.

De halve eeuw, die tusschen het handelsbegin en eind van deze broeders inligt, is, gelijk veler menschenleven, een oefenschool geweest van lager tot hooger. Na te gaan, hoe de eerste lessen tot latere benijdenswaardige vorderingen hebben geleid, is dikwijls moeielijk, maar zelden ondankbaar.

Uit de nalatenschap der familie Luchtmans is ons ter hand mogen komen een viertal zakboekjes, die gediend hebben tot het houden van aantekeningen, door de beide firmanten Samuel en Johannes op hun reizen buitenslands. Wij vinden daarin een tocht van

Johannes	in maart	1747	naar	Frankfort,
Johannes	„	april	?	„ Leipzig,
Samuel	„	maart	1749	„ Frankfort,
Johannes	„	april	1753	„ Frankfort,
Johannes	„	april	1756	„ Leipzig,
Samuel	„	april	1764	„ Leipzig en Berlijn,
Samuel	„	juni	1768	„ Parijs,
Johannes	„	april	1769	„ Leipzig,
Johannes	„	april	1772	„ Engeland;

maar blijven in het duister, in hoe ver zij gedurende dat 25 jarig tijdvak en later nog andere reizen hebben ondernomen, of zich op de missen door eenig ander hebben laten vertegenwoordigen. Dat doet evenwel niet veel af. Die, welke wij vóór ons hebben, zijn zoo volkomen als uit één stuk, dat

de mogelijk verlorene vermoedelijk niet veel anders zouden geweest zijn dan in den vorm een herhaling van de overgeblevene. Met het eigenlijk doen van handelszaken staan ze weinig of niet in betrekking. De zakboekjes waren, als louter persoonlijke herinnering, alleen van waarde voor de reizigers zelve; voor niemand anders waren ze bestemd. Ook nu, voor hem die ze zorgvuldig doorleest in de hoop van hier of daar iets te zullen vinden dat voor de geschiedenis van de firma of voor die van den boekhandel in het algemeen van eenig belang kon zijn, zijn ze van weinig gewicht. Maar hoe teleurstellend het zoeken in dit opzicht ook wezen moge, toch valt er uit die verjaarde perkamentjes altoos hier en daar wel iets te sprokkelen, dat, bijeengevoegd, op den ouden tijd, op oude personen en de oude wijs van handeldrijven eenig licht werpt. Daartoe kunnen wellicht dienen de volgende brokstukken, door enkele kleine toevoegsels aancengelascht. Te gelijk krijgen wij met deze toevoegsels alweder een ietwat klaarder oog op de buitenlandsche missen, waarmede wij ons boek aanvingen.

Tot beter begrip worde in herinnering gebracht, dat Samuel geboren was in 1724, Johannes in 1726.

Samuel was dus in 1749 25 jaar oud, Johannes 23 jaar.

"	"	"	"	1757	33	"	"	"	31	"	"
"	"	"	"	1764	40	"	"	"	38	"	"
"	"	"	"	1768	44	"	"	"	42	"	"

In maart 1747 ging Johannes Luchtman voor het eerst naar de frankforter mis. Door de vaderlijke behoedzaamheid was alles zooveel mogelijk voor hem in orde gebracht, opdat hem de tocht niet al te vreemd zou wezen en hij, tusschen al die beweging en drukte van personen en zaken in, niet met de handen verkeerd zou staan. Tot reisgenoot en beschermer had hij den amsterdamschen magazijnhouder en uitgever van fransche boeken Zacharias Chatelain ¹⁾, een

1) Zacharias Chatelain, wij noemden hem reeds — meermalen de reisgenoot der Luchtmanen — was van 1728—17.. boekverkooper te Amster-

oud vriend van vader Luchtmans. Eenige balen met boeken waren vooruitgezonden, met de minimum-prijzen in letterschrift op het schutblad aangegeven en dus gemakkelijk in cijfers over te brengen. De vrij onervaren Johannes had zulk een leidraad broodnoodig. Hij zou daar als vertegenwoordiger komen van een alom bekend en betrouwbaar handelshuis: hij mocht geen abuizen begaan en geen mal figuur maken. Hij zou er boeken moeten verkoopen, ruilen, in één woord zaken doen op allerlei manier, en daartoe was de geldswaarde der boeken een noodzakelijke wetenschap. Over de innerlijke waarde was dag aan dag in het ouderlijk huis genoeg gesproken, dat hij daarover uit zich zelf genoeg kon meêpraten.

Door een der vrienden was in Frankfort vooraf (voor 15 gulden holl.) een benedenvertrek of winkel gehuurd, waar de voorraad werd opgeslagen, vlak tegenover het verblijf van den vakgenoot Chatelain. Hij was dus onder kennissen wel bewaard.

Gedurende de vijf dagen dat de reis van Amsterdam naar Frankfort geduurd had, waren al de langs gekomen steden en plaatsen vrij nauwkeurig opgenomen en was daarvan, even als van de menigte afgelegde bezoeken, een stipte maar vrij oppervlakkige aantekening gehouden. De jonge reiziger had bij zijn thuiskomst rekenschap af te leggen van het doorbrengen van zijn tijd, dag voor dag, en daartoe had hij door opschrijven zijn geheugen te hulp te komen.

Met voorbereidende handelsbeslommeringen schijnt Johannes zich niet veel ingelaten te hebben, hetgeen niet te ver-

dam. Ledeboer zegt alleen van hem: „Vele belangrijke werken zagen door zijne medewerking het licht.” Dat hij te gelijk magazijnhouder was blijkt hieruit, dat er in de reisboekjes nu en dan gesproken wordt van „boeken, den heer Chatelain nagezonden,” en door Joh. Luchtmans: „’s avonds den heer Chatelain geholpen in zijne affaires.” Hij schijnt een gegoed en eenigszins voornaam man geweest te zijn; althans Joh. L. vertelt herhaalde malen, met een zeker opzien, dat hij met de eigen koets van den heer Ch. uit rijden is geweest, en dat de bediende van den heer Ch. hem hier of daar stond op te wachten.

wonderen valt, als in het oog gehouden wordt dat dit zijn eerste, zijn proefreis was.

In den gehuurden winkel aangekomen, was daar de medegebrachte voorraad door de zorg van Chatelain's bediende reeds ontpakt en opgesteld.

Als een staaltje van hetgeen er o. a. in 1747 op de frankforter mis verhandeld werd, volge hier, naar zijn aantekening, de lijst van boeken door J. Luchtmans meêgenomen.

Gesneri *Vitae eruditorum Medicorum*; — Josephi Lanconi *Dissertatio de Iatropicis Ferrariensibus*, 1691 Bonn; — *Album Bataviae Iatricae*; — Delii *Amoenitates Medicae*; — Schmidt, *In posteriorem librum Samuelis*; — Beccari, *De Phosphoris*, 1744; — *De Phialis vitreis ex minimi silicis distillantibus acroasis*, 1743; — *Neue Grundsätze der Artillerie* von Robin, mit Noten von Euler, Berlin 1745; — *Acta Berolinensia ad incrementum Scientiarum*; — Fontaine Des Crutes, *Traité sur l'aberration des Etoiles fixes*, Paris 1745; — Bonnet, *Traité d'Insectologie*, Paris 1745; — J. E. Hebenstreit, *Physica*, 1742; — J. F. Stiebritz, *Erläuterung der Vernunftigen Gedanken*, Halae 1741; — Segneri *Specimen Logicae universalis*, Jena 1741; — Lesser, *Testacea Theologia*, Lips. 1744; — Buchneri *Dissertationes epistolicae de memorabilibus Voigtlandiae*, 1743; — Klein, *Historia naturalis Piscium*, 1744; — Klein, *Summa dubiorum circa Classes Quadrupedum*, 1743; — Picinelli *Lumina reflexa*; — Erpenii *Historia Saraceni*; — Ladii *Rosarium politicum idente Gentis*; — *Avicenna Arabice*; — *Historia Tamerlanis Golii Arabice*; — *Geographia Nubien-sis*; — Aloysii Novarini *Lucas expensor*; — Spilenbergius, *In Lucam*, 1663; — J. A. Kohlerus, *De Luca Euangelista*, Lips. 1698; — J. D. Winklerus, *De Luca Euangelista medico*, Halae 1740; — Heusingeri *Sophocles, Aesopus*; — Aelianus Schefferi, Strassb.; — Reineccii *Alkoran*; — *Histoire de la nouvelle France* par Bellin, Paris 1741; — *Mémoires de Mons. d'Artagnan*; — *Le dégoût du monde* par Mons. Le Noble; — *Nouvelle méthode pour dresser les chevaux* par Newcastle, 1700; — Jablot, *Description et usage des Microscopes*,

Paris 1718; — *Catéchisme ou les oeuvres de Grenade*; — Buddei *Historia Ecclesiastica V. Testam.*; — Moshemii *Historia Ecclesiastica Novi Testam.* (3 exemplaren); — Ewaldi *Emblemata Sacra* (2 exx.); — Alphonsi Turretini *Dissertationes et Orationes*, Genève (2 exx.); — *Satura Helvetica* (2 exx.); — Seelen, *Meditationes exegeticae*; — Wolfusz, *In Novum Testamentum*; — Winkler, *Over de Electriciteyt*; — Boehmeri *Jus Ecclesiasticum Protestantium*; — Deylingii *Observationes miscellaneae Hist. Sacrae*; — Zornii *Opuscula theologica*; — Poterus, *De Febribus. Cum Notis Fedr. Hoffmanni*; — Pfeffingeri *Vitriavius illustratus*; — Ludwig, *Reliquiae Manuscriptorum*; — *Theatrum Europaeum*; — Thucellii *Reichs-Staats Acten*; — Newton, *Opuscula* (2 exx.); — Zacchiae *Quaestiones medico legales* (3 exx.); — Geaneri *Thesaurus linguae latinae* (3 exx.).

•

Waarschijnlijk had de firma Luchtmans véél grooter voorraad van boeken liggen in haar magazijn te Frankfort en was deze hier aangeteekende verzameling meer een tijdelijke aanvulling. Zooveel was er toch niet aan dit betrekkelijk kleine hoopje te verdienen, dat het de reis naar Frankfort waard was. Des te meer is dit te vermoeden aangezien het eigen fonds en het leidsche magazijn van de firma zóó rijk was, dat het drie jaar later te zamen op meer dan een ton gouds geschat werd. Ook behoort het tot de mogelijkheden dat de vader, eigenaar der firma, zijn jongsten zoon Johannes, die toen pas 21 jaar oud was en zijn proefreis maakte, niet te veel op eens in handen wenschte te geven, maar hem liever den tijd wilde laten om goed rond te zien en betrekkingen aan te knopen voor later. Dat eerste reisverhaal vooral is dan ook zoo kinderlijk en zoo vol van allerlei onbeduidende kleinigheden die de jonge man op zijn tocht gezien en ervaren heeft, dat het onbetwistbare blijken draagt van geschreven te zijn door nog niet veel meer dan een knaap, die nog nooit zijn hoofd buiten de vaderlijke woning gestoken had. „Aan Vader geschreven” is een regel, die bijna op iedere bladzij van zijn dagboek terugkomt

en die getuigenis aflegt van den innigen band tusschen de ouderen en jongeren in het eerwaardige gezin der Luchtmanzen.

Opmerkelijk is ook de nauwgezetheid, die onze landgenooten van die dagen toonden in het waarnemen van kerkelijke plichten. Des zondags vóór- en namiddag, en in de week nog twee- of driemaal, ging deze jonge man, nog pas het studentenleven ontwassen, bij een Duitschen of Franschen predikant ter kerke. En dat dit niet was wellicht ten gevolge van een vaderlijke vermaning alléén, maar evenzeer van een innerlijke stem der eigen conscientie, of van een tot plicht geworden gewoonte, spreekt duidelijk uit de in het dagboek aangehaalde teksten, uit de opgaaf van volgorde der behandeling, en uit de rekenschap van den indruk van het gesprokene op den hoorder. Dit laatste wordt door ons hier medegedeeld niet om daaruit, in vergelijking met onze negentiende-eeuwsche dagen, te besluiten tot een grooter vroomheid van den jongen Luchtman of zijn tijdgenooten, maar om te doen zien, hoe in het midden der 18de eeuw de eerbied voor de kerk alom heerschende was, en hoe mede daaruit te verklaren valt die stroom van strijdlustige of stichtelijke geschriften, die vooral in dat tijdvak over ons land werd uitgegoten en met graagte ontvangen.

Dat Joh. Luchtman overvloedig van aanbevelingsbrieven voorzien was, spreekt van zelf; de vaderlijke zorg was den reiziger al van dag tot dag vóórgegaan en had er voor gewaakt dat hij nergens wildvreemd zou staan. Behalve voor Frankfort bovenal, stonden in alle steden waar hij een poos vertoeven of overnachten zou, professoren, predikanten of boekverkoopers — allen personen met wie de firma in betrekking stond — met voorkomende beleefdheid bereid om den zoon van den hooggeachten vader vriendschappelijk en gastvrij te ontvangen. Van die bezoeken wordt trouw verslag gegeven. Bij dezen of genen gullen huisvader een gezellig glas wijn gedronken en een pijp gerookt te hebben, was bijna de vaste slotaanteekening van iederen dag.

De heenreis duurde van 25—30 maart,

de terugreis duurde van 29 april—5 mei,
het verblijf te Frankfort duurde van 30 maart—29 april.

Die plichtmatigheid en eenvoud, stijfheid of stokkerigheid zou men in onze dagen ze haast kunnen noemen, die den jongen Luchtmans bij zijn eersten tocht naar Frankfort aankleefden, bleven als een tot zijn tijd behorende eigenschap ook in later jaren hem bij. Een ander dagverhaal, van een reis naar Leipzig in gezelschap van den amsterdamschen boekverkooper Merkus, geeft daarvan overvloedig blijk. Dat dagboek heeft geen tijdsbepaling; maar wanneer wij zien dat de derde verzameling aantekeningen weder over Frankfort (alle in één perkamenten omslag gebonden), van 1753 is, dan moet de leipziger tocht tusschen 1747 en 1753 in liggen en was de 21 jarige Johannes van vroeger toen wel tot volkomen volwassenheid uitgegroeid. Waar wij zoo dolgraag van dezen frisschen jongen man, van dezen aan de akademie opgeleiden geleerde, van dezen in een klassieke atmosfeer groot gebrachten antiquaar, de uitingen zouden wenschen te vernemen van den warmen indruk van natuur, wetenschap, kunst en handelsliefde, daar vinden wij, zonder dat één enkel woord over het verblijf te Leipzig gemeld wordt, slechts bladzijden als deze: „Vrijdag den 23sten April vertrokken om 6 uur, en kwamen ten 10 uren te Brunswijk; dit is een schone groote stad, is sterk gefortificeert, de wallen zijn netjes. Wij gingen de stad doorwandelen en zagen de wacht uittrekken en aten in de gulden Engel met 4 Heeren uit Bremen met welke wy te gelyk van daar ten één uren door schone wegen meest lanen reden, en kwamen eerst door 't Bos en voorby 't Jagthuys van de Prins van Brunswyk Wolfenbittel, en een wynig verder zagen wy aan de regterhand het Lusthuys van die Prins, 't geen zeer schoon van buyten er uitziet en groots en vorstelyk staat, en een wynig verder reden wy langs de stad Wolfenbittel, dog de postwagen gaat er niet door; dezelfde is mede gefortificeert, dog schynt niet groot, en toen kwamen wy ten $\frac{1}{2}$ 7 uren te Roe-

kelen een dorp alwaar wy aten en dien nacht bleven." —

Tusschen zulke algemeenheden is het waarlijk een verwikking te zien, hoe toch een zeer enkele maal de jonge boekhandelaar, een Luchtmans!, voor den dag springt en niet kan nalaten ook het volgende, Dresden betreffende, aan te teekenen: „Vandaar gegaan naar de Koninkl. Bibliotheek. Dit is een schoon gebouw in 't rond, in 't midden open; boven op de galeryen of platte vlakken zijn 3 salons gebout waar in de bibliotheek staat. Ik had de eer dat de Heer Secretaris ze my zelfs liet zien. In de eene stonden theol., jur. boeken en manuscr., waaronder een atlas in 17 banden, waar van maar één exemplaar in de wereld is, hebbende de Koning op eige kosten laten maken, zynde op groot zwaar papier keurlyk afgezet en gebonden, heeft gekost 18 duyzend daalers. In de andere salon zyn de historici en in de derde de phil., med. en litter." — Hier spreekt ten minste de boekenman. Wij kunnen niet anders dan aannemen, dat de reiziger alleen aantekeningen heeft willen houden van kleine reiservaringen en zijn handelsontmoetingen heeft bewaard voor mondelinge bespreking bij zijn tehuiskomst.

Deze reis liep van 17 april tot 28 mei, met een verblijf te Leipzig van 20 dagen. Zij werd gedaan met een postchais, gehuurd voor f 61.10, over Osnabruck, Stolzenau, Hagenau, Woensdorf, Hannover, Brunswijk, Halberstadt, Eisleben, Halle, Meissen, Aschatz, Dresden. In al deze plaatsen werd halt gehouden, ten einde de merkwaardigheden te bezien. Alleen het allermerkwaardigste, Leipzig zelf, wordt gansch en al niet genoemd. Van 2—20 mei is geen letter ingevuld.

Den 27sten maart 1749 toog Samuel Luchtmans, toen 25 jaar oud, met de h.h. Chatelain, Eberling, J. Clignet en D. Blanc, op reis naar Frankfort. Waarschijnlijk deed hij dezen tocht voor het eerst; althans al de doorgetrokken steden en al de bezochte kerken, stadhuizen en paleizen, vroeger door Johannes bezichtigd, worden hier op nieuw beschreven. In het algemeen gelijken deze aantekeningen

van Samuel wat karakter betreft als twee droppelen waters op die van zijn jonger broeder. Dezelfde eenvoudigheid, dezelfde nuchtere stijl, hetzelfde ophalen van kleinigheden en het bijna volslagen gemis aan berichten over handelsaangelegenheden, die toch bij deze uitstapjes de hoofdzaak waren, zijn ook hier.

Door Holland ging de tocht met de trekschuit, later over de duitsche grenzen met een gehuurde koets, door twee of vier paarden getrokken, en met kleine dagreizen. Toen Samuel den 3den april te Frankfort aankwam, schreef hij op: „Ik heb de winkel gehuurd die myn broeder gehad heeft twee jaar geleden vlak over de winkel van de Hr. De Chatelain, voor 18.18 Holl. gulden.” — Dat ook voor hem overigens weinig onkosten aan dit verblijf verbonden waren, is op te maken uit de menigte uitnodigingen om 's middags of 's avonds bij dezen of dien te komen eten, terwijl de toenmaals vrijwel alom bij ons hollanders heerschende zuinigheid er wel op paste, dat de vertering tusschentijds niet te hoog opliep. Als wij, bij voorbeeld, vermeld zien: „Daniel” (Chatelain's bediende) „en ik gongen in een herberg, alwaar wy soupe en kool aten en een rijnse wyn dronken, en een ieder had drie stuyvers Holl. verteert,” dan zal niemand beweren dat dit over den balk gooien genoemd kon worden.

Onder de bijzondere vrienden der Luchtmanen te Frankfort worden genoemd Varentrap, d'Orville, Vienne, Du Villar, Bocquet, meest allen fransche predikanten, behalve de vele geleerden van buitenslands en boekhandelaren van binnen de stad.

In 1753 was de beurt weêr aan Johannes om uit te gaan. „Vertrokken naar Frankfort 15 April, met 2 koetsen, in gezelschap van mynheer De Chatelain en Juffer La Brune. — Zonder verder eenige stad te passeeren kwamen wy te Kimmel (?) ten 8 uren, alwaar wy by uitstek wel logeerden, dog onze paarden byna niet konden geplaatst worden, omdat er wel over de 300 waren van al de karres

die na Frankfort gingen. Wy hier zyde werden door onzen Heer Waard, dat een braaf Jongheer was, nogal getraceerd; eerst hadden wy soep, daarna hoenders, rundvlees, ham, boeuf à la mode, reepaekoek (?), zoodat wy wel sesmaal opgedist wierden, waar na wy zeer wel sliepen, dog de Juffer La Brune en wy hadden zeer benauwd gehad onder de dekbeddens waar wy niet aan gewoon waren."

Deze weinige regels uit het 16 bladzyden groote verslag achtten wij alleen voor een mededeeling hier ter plaatse geschikt, niet zoozeer om het bitterzoet wedervaren in de herberg, als wel omdat zij ons een voorbeeld geven van de voorbereidende drukte voor de frankforter mis in de 300 karrepaarden, die op één nacht in de nabuurschap onder dak moesten worden gebracht.

„Reis van Johannes Luchtmans met den Heer Merkus naar Leipzig 24 April 1756.

„'s Maandags den 31sten Mei" (dus een maand nadat hij te Leipzig gekomen was) „ging ik na de winkel van den Heer Herold, die hier in de Domkerk is in 't choor, in 't welk men verder met 2, 3 ja 4 trappen tot boven het verwulf van de kerk komt, alwaar hy dan een zeer groote kamer of 2 heeft, daar al zyn sortiment zo in gebonde als ongebonde boeken ligt; ook zyn copyen. De gebonde boeken heb ik alle doorzien en veele raare daaronder gevonden." — „Nademiddag bezogt ik den winkel van de Hr. Brand en Alberti, die mede in dezelve kerk zyn, en gingen om 7 uren de Hr. Herold, Bohn en ik door de stad wandelen," (Herold en Bohn, boekverkoopers, waren groote heeren en leefden in Leipzig op ruimen voet. Luchtmans ondervond bij beiden veel vriendschap.)

„Den . . Juny kwamen wy onder veel regen in Bremen, daar ik ging logeeren in de Koning van Pruissen, 't geen een zeer goede herberg is. Ik ging ten eerste na Rumpf, Boekverkooper aldaar, en verder na de Heer Syndicus Otto, daar ik het compliment van de Hr. Musschenbroek dede. Zyn Ed. ontving my zeer vriendelyk en schonk my een glas

wijn en beloofde my een boek *De Aedilibus* van ZEd. te laten drukken, dus ik daar by de 2 uren bleef, en toen nog eens by Mr. Rumpf ging, meenende eenige affaires met hem te doen 't geen niet gelukte." —

Op de terugreis maakte Johannes te Groningen en te Franeker bij alle professoren bezoeken, en werd hij bij allen met groote beleefdheid ontvangen en genoodigd.

Blijkt uit dit uittreksel, dat de reisverslagen van Johannes reeds een klein weinig meer ruimte beginnen te laten aan het eigenlijke doel van zijn tocht, en dat nu en dan het handelaarshart gaat spreken, hetzelfde, en in grooter maat, is dat het geval bij den ouderen broeder. Dat zij koopluif, en wel wetenschappelijke koopluif waren, wordt bewezen uit den ijver en de handigheid, waarmede zij nu reeds sinds ettelijke jaren de uitgebreide zaken hunner voorouders bestierden. Tegen hun gewoonte in moesten ook voortaan van tijd tot tijd hun zakboekjes ervan gaan getuigen, dat hun gedachten bezig bleven met de belangen van hun maatschappelijk beroep.

Zoo teekent Samuel aan van zijn reis naar Leipzig, Dresden en Berlijn, in april 1764:

„4 Mei kwamen wij te Hall, daar ik dadelyk den Boekverkooper Daniel Blanc ging bezoeken, die my op het aller-vriendelykste ontving en aanstonds bragt in het beroemde Weeshuis van Hall, dat het rykste van de geheele wereld is, bezittende veele Dorpen en Landen gewonnen door zyn negotie van boeken, wordende daar onder andere alle jaar van de 18° bybel 20.000 exemplaren van gedrukt en verkogt, van de gr. 8° 7000 en na rato van de 4° en folio; ze staat altoos gezet, en op een folio pagina staat even veel als op een 18°, om de memorie van de Predikanten te gemoed te komen. Wij zagen het boekmagazyn, zijnde 3 verdiepingen hoog en zo lang dat byna geen einde kon zien."

„5 Mei te Leipzig. Visites bij de Professoren."

„26 Mei (te Leipzig). 's Middags ten eeten by Hr. Reich, alwaar ik vond Hr. Kraus met zyn Vrouw, van Weenen,

Hr. Walther met zyn Vrouw en Zoon, van Dresden, en Hr. Nicolai met zyn Vrouw, van Berlyn, ook de Heeren Bohn en Brand van Hamburg, allen boekhandelaren, en ons wel diverteerden."

- „Ik ben hier te Leipzig geweest bij de Hr. Burgemeester Bom op die neue Markt; hier hadden ook haar nederlagen Hr. Meisnar van Wolfenbittel, en de Hr. Mumine van Copenhage. Voor mijn nederlaag beneden en een voorkamer op de 4de etage heb ik gegeven 20 thalers. Ik at des middags in Homanshove op de kamer van Hr. Schreuder met zyn commies, en heb daar voor betaald 9 thaler en 3 thaler voor de wijn, dat niet duur is; dus 's avonds bleef ik thuis en at zeer wynig."

Ook de oude schrielheid van vroeger is alzoo merkbaar gedaald; tusschen de koolsoep, 15 jaar geleden, tegen 3 stuivers den man, en een middagmaal voor drie personen van 12 thaler is een in het oog vallend onderscheid.

In gezelschap van Gerard Adriaan Onderdelinden toog Samuel Luchtmans in juni 1768 uit tot het doen eener reis naar Frankrijk. Zijn firma, daar te lande evenzeer bekend als in Duitschland, had nochtans tegenover de van alle kanten opkomende mededinging zich te doen gelden en door een persoonlijk bezoek aan bibliotheken, geleerden en antiquaren zich in aandenken te bewaren. De kapers moesten zooveel mogelijk van de kust worden geweerd. De ontmoeting van den deftigen oudsten vertegenwoordiger van het huis zou goed werken om de oude banden vast te houden en nieuwe aan te knopen. Dubbel jammer daarom, dat het dagboekje ook van deze reis bijna niets geeft dan algemeenheden. Met hoe gretige belangstelling zouden wij gehangen hebben aan een schildering van het land en den tijd van Lodewijk XV in betrekking tot velerlei geestelijk belang; hoe innig gaarne zouden wij hebben kennis gemaakt met bijzonderheden aangaande de groote geesten, die hun glans hebben geleend aan het regeeringstijdvak van den XIV^{den} Lodewijk; hoe gretig zouden wij een blik geworpen hebben op de

ontwikkeling en inspanning van dien boekhandel, die zich verstoutte te verkondigen dat de fransche taal en de fransche meesterstukken weldra alle volken van Europa zouden overvleugeld hebben.

Maar het lag niet in den geest der reizigers, zich met deze afgetrokkenheden in het geringste in te laten. Zij teekenden aan wat zij meenden dat hun wellicht een volgenden keer opnieuw te pas zou kunnen komen, en overigens gingen zij hun weg, niet eraan denkende daarvan eenige rekenschap te geven op het papier, maar zich altoosdoor verdiepende in volkomen onprofijtelijke beschouwingen.

Zoo hebben wij uit dit tal van bladzijden alweêr maar dit weinige op te visschen :

„Antwerpen. Verder gongen den Heer Moretus (firma Plantijn) een visite geeven, die fraije gelogeert is, en zagen aldaar de drukkerij van Plantin, daar nu maar elv persen staan en op zijn best vyf gongen; dat scheelt veel van honderd zo als ten tyde van Plantin; dog 't is een huis als een hotel, dat er wel 100 hadden kunnen gaan. In zyn magazynen waren de portraitten van Moretus tot heden toe en de wapens van zyn familie; hy was een vriendelyk Heer, dog zyde niet geweeten te hebben, dat te Leyden nog afstammelingen van Plantin waren, also hy my anders een visite zoude gegeven hebben toen hij te Leyden was.” —

Met zulk een bezoek zou de familie Luchtmans zeer gestreeld zijn geweest. Zij had er zwak op, telkens waar het pas gaf met zekeren drukkers- en uitgevers-trots te laten hooren, dat de Luchtmansen tot het geslacht Plantijn behoorden. Franciscus Van Ravelingen toch was gehuwd met de oudste dochter van Christoffel Plantijn. Een kleindochter van dezen Van Ravelingen huwde met Adriaan Joosten Van Musschenbroek, wiens kleindochter Sara de echtgenootte was van Jordaan Luchtmans. Was nu die betrekking wel wat veraf, toch was het geen ijdeluiterij om dien alouden band in waarde te houden. Integendeel, gelijk er een adel bestaat van geboorte en bloed, zoo is er evenzeer, schoon van min-schitterend aanzien, een adel van afkomst

en karakter. Het „noblesse oblige” spreekt in beide gevallen even gebiedend, en dat de Luchtmanen in een lange reeks van opvolgers hun edel beroep dreven altoos ietwat met het oog op hun beroemden voorvader, dat is hun tot een benijdenswaardige kracht geweest.

Gelijk op deze plaats, zoo komen er in de verdere dagboeken hier en daar regels voor, die van liefde voor boeken spreken.

„Parys 18 Juny. Van daar gingen wy zien het Palais des Marchands, daar alle soorten van Koopmanschappen te koop zyn, op die wys als te Amsterdam in 't Oude Manhuys, maar veel grooter; toen na een extra grote zaal daar de boekverkopers zyn, zooals in Den Haag op de Zaal¹⁾; hier was het zeer vol met *gens de robe*, alle met hangend haar.”

„Parys, Den 20^{en} Juny 's maandags zagen wy voorby ons hotel passeeren de processie van de Rector magnificus, de professoren van de Sorbonne, in de medicynen enz. zommige met rood, andere met hermelyn omhangen, ook met purper, voorgegaan door vele geestelyke, en gevolgt door de boekverkopers, daar onder Hr. Durand, die als jong boekverkoper zyn eed moest doen als dezelve onder de professoren staan”²⁾).

„13 July. Aten 's middags by Mevr. Durand” (eigenaresse

1) Wij hebben van die boekenstallen in Den Haag al meermalen gesproken. Bor bericht, dat in zijn tijd „op de Zaal” kramen stonden, waar allerlei kramerijen verkocht werden, ook boeken. In de helft der vorige eeuw waren die kraampjes door andere winkeliers verlaten en maakten alleen de boekverkoopers er nog gebruik van. Op een in die dagen verschenen prent van de Loterijzaal (mij even als deze toelichting door den heer W. P. Van Stockum verstrekt) bestaan deze boekenstallen de beide wanden der ruime zaal.

2) Voordat zij zich mochten vestigen hadden de drukkers-uitgevers in Frankrijk een eed te doen, dat zij niets zouden drukken hetgeen nadeel zou kunnen toebrengen aan de plichten der onderdanen jegens hun souverein en aan de belangen van den staat. Zij werden tevens geacht, een ondergeschikt onderdeel uit te maken van de hoogeschoolen, en stonden dientengevolge onder toezicht van de professoren.

van een der grootste parijsche antiquaar-huizen); „daar vonden wy den Hr. Cunaeus, den Hr. Bibliothecaris Crapelet, ook een boekverkoper genaamt Robert Stephanus of Robert Etienne, pretendeerende van de beroemde Stephani afkomstig te zyn; — 't kan zyn, dog ik geloof die oude Stephani meer op haar zaken gepast hebben!” — Zulk een uitdrukking teekent genoeg, dat de man, die in een paar woorden daarmee in zijn zakboekje zijn hart lucht gaf, zelf niet van zins was zijn voorvaderlijke erfating te verwaarloozen. Uit betrekkelijke kleinigheden is dit des te meer zichtbaar. Zijn omdolingen binnen Parijs en zijn vele uitstapjes naar buiten deed hij meestal in gezelschap van den een of anderen bibliothecaris of antiquaar, mannen aan wie nu of later wat te verdienen zou kunnen vallen; en zijn afscheidsbezoeken bij een aantal mannen van wetenschap getuigen evenzeer van den toegang, dien de firma Luchtmans had binnen voor anderen moeielijk te ontsluiten deuren, als van haar eigen ijver om van die gunsten een bescheiden gebruik te maken.

Een reis van Johannes naar Leipzig, 6 april tot 13 mei 1769, bevat niets wat voor overnemen van eenig belang is.

Eigenlijk ook niet een tocht van denzelfden naar Engeland, 24 april tot 29 mei 1772. De reiziger was toen al een man van 46 jaar en dus zeker in den vollen fleur van zijn handelsleven. Daarvan blijkt trouwens niet veel in zijn aantekeningen, die, als louter persoonlijke herinneringen, toch ook inderdaad niet verplicht zijn ons te geven wat wij wenschen zouden te weten voor ons zelve. Toch kunnen wij onze teleurstelling niet verkroppen, als wij hier en daar alleen geschreven vinden: „affaires gedaan met den Heer Payne en anderen”, of, te Oxford, „met Prince en Fletcher”, of „eenige bibliotheken bezocht”, zonder andere vermelding, dan dat zij groot, dat zij kostbaar waren, dat zij veel manuscripten bezaten enz. Hoe ook in veel opzichten gelijk aan zijn ouderen broeder, blijkt Johannis van een onverstoorbare kalmte geweest te zijn en dien eenvoud bewaard te hebben,

die hem reeds in zijn jonge jaren eigen was: „Zaterdag den 2^{en} May ben ik na Paul-Church met Ds. Putman gewandelt en hebben dien eerst van binnen bezigtigt dat overheerlyk is, en de klank die in de koepel is is zeer groot, latende de man die ons de deur opende, een bank vallen 'tgeen men eenige minuten naderhand nog hoorde. — Van daar wandelden wy langs een nieuwen schonen weg en kwamen te Hoxton, zynde een gehugt dat genoegzaam aan de stad vast is; hier gaven wy de Juff. Van Diemel, Wed. van een Holl. Predikant en haar Dogters eene visite, alwaar ook Ds. Van Effen kwam met wien ik 's avonds na huys wandelde.” — „Sondag den 3^{en} May hoorde ik Ds. Putman preeken in de Fransche Kerk. Na den eeten moest Ds. P. na een sterfgeval na Westminster waar ik mede ging. Van daar gingen wy na de Westminster Abdye dat een fraay en oud-Gothisch gebou is daar een menigte van fraaye Tombe zyn alle zeer keurlyk in marmer uitgehouden, zynde onder anderen van Dr. Mead, van Shakespeare, Dryden, ook van Barrow, en boven al die extra fraay is tegen het Choor die van Newton met een fraaye inscriptie, ook verder van veele Generaals, Admiralaals en geleerden, hiermede diverteerde ik my een geheel uur.”

Van iets prozaiesch zijn dergelyke indrukken niet vrij te pleiten. Het dagverhaal bevat tal van andere berichten, die van weinig anders dan van trouwe boekhouding getuigen. Deze bijna 50 jarige man teekent niet alleen zijn vertering aan bij de zeer ingetogen maaltijden, maar bij voorbeeld ook zulke als:

	shil.	pence.
Een stok	3	6
Een hoed	14	
Koussen	4	6
Schoenen	6	9
Schaartje	6	
Kleed	6	6
Paruyk	1	12

Noch voor zijn vrouw en kinderen, noch voor zijn broe-

der, had Johannes wel verantwoording te doen van zijn uitgaven. Hij teekende ze aan uit eigen liefhebberij, gedreven door die stiptheid van rekening, die onzen spaarzaam voorvaderen zoo eigen en soms tot een deugd was. Vermoedelijk is de jongste broeder de boekhouder van de firma geweest en was het zijn dagelijksche taak om op de kleintjes te passen. Het doen van zaken, ook op reis, was minder zijn kracht. Het vlagvertoon door een der firmanten was van tijd tot tijd meer waard dan het dadelijk zaken doen; het reizen buitenslands een beredeneerde uitspanning na de inspanning binnenshuis.

Het zou wel heel onbillijk zijn, indien uit het ter spraak brengen van de ons in handen gevallen reisaanteekeningen en uit de daaruit medegedeelde brokstukjes, de bedoeling wierd opgemaakt, dat wij daarmede iets zouden willen afdingen op den hoogen naam der beide jongere Luchtmanen. Dat zij ver. Hadden de schrijvers kunnen voorzien, dat na verloop van ruim 100 jaar een snuffelaar in de geschiedenis van den boekhandel de ondeugendheid zou hebben na te pluizen het weinige hetgeen hem voor de hand kwam, en daaronder ook hun zakboekjes, zeker zouden zij dan hun schrifturen anders ingericht of ze aan het onbescheiden oog van den nakomeling onttrokken hebben. Toch voelen wij ons geweten volstrekt niet bezwaard. Juist uit dergelijke onopgeschroefde aanteekeningen spreekt onvervalschte waarheid, vindt de historie haar bouwstoffen en spiegelt een tijdvak zich af onbeneveld en helder. En als wij dan uit deze scheurpapierachtige boekskens tot de slotsom komen, hoe in de 18de eeuw de twee hoofden van de meest achtenswaardige boekhandelsfirma in Nederland, aanzienlijke en vermogende mannen, evenzeer bij de wetenschappelijke wereld in binnen- en buitenland geëerd, toch bleven eenvoudige, kinderlijk gezinde menschen, zonder de geringste praalzucht op hun zaken of vermogen, maar kalm, bezadigd, volijverig en vroom, woekerende met hun tijd en kracht, dan verblijden wij er ons in, dat Samuel en Johannes Luchtmanen

voor hun eigen eer en voor die van hun tijd ons deze nalatenschap bewaard hebben.

De broeders Luchtmans hebben 24 jaren te samen als drukkers, uitgevers en assortimenthandelaars gewerkt. Wat bij anderen kleingeestigheid zou geweest zijn was bij hen deugd: zij hielden zich vast aan de oude zeden, de oude manieren, wilt ge den ouden sleurgang. Zij gingen weinig met den tijd meê; der vaderen regel bleef hun een wet; voortzetten wat goed bevonden was geviel hun beter dan zich wagen aan het onbetrouwbaar nieuwe. Als uitgevers hechtten zij nog altijd aan in ongenade gevallen vormen: kwartijnen en lijvige oktavos zouden bij hen niet door dwergachtige duodecimo's verdreven worden; hun papier en letter droegen de teekenen van de zucht des behouds. Hun fonds, ook het van hun vaderen geërfd, in zijn geheel of stuksgewijs van de hand te doen om ruimte te maken voor nieuwere ondernemingen — een mode van later jaren — zulk een gedachte zou niet in hen opgekomen zijn. De gruwelen van het jonge geslacht zouden nooit in hen een medeplichtige vinden. Baanbreken was evenmin hun kracht als hun lust. Voortgaan, deftig maar wakker voortgaan op den hun van ouds afgebakenden weg, dat was hun streven alleen.

Deze leidende gedachten hadden natuurlijk tot gevolg, dat zij als uitgevers op den rand der 19de eeuw, wat het uiterlijke hunner boeken aangaat, bij de toen nieuwerwetsche ten achter bleven. Nochtans waarlijk niet wat het innerlijk gehalte betreft. Een werk bij de firma Luchtmans uitgegeven te zien, was voor menig auteur of de billijke begeerte van zijn zelfgevoel, of een merk van waarde waar-meê hij bij het publiek gerust te voorschijn trad.

Als eenige latijnsche uitgaven onder hun bestier mogen hier volstaan:

Timaeus *Sophista* van Ruhnkenius, 2de editie; — Justinus van Abr. Gronovius; — Callimachus van Ernesti; — Aristophanes van P. Burmannus Secundus; — Cicero's *Rhetorica ad Herennium*; — Het 2de deel van Hesychius door

Ruhnkenius; — Hippolytus van Euripides van L. C. Valckenaer; — Plutarchus, *De sera numinis vindicta* van D. Wjittenbach; — Antoninus Liberalis van H. Verheyk; — Frontinus 2de editie, van C. Oudendorp; — Vellejus Paterculus van Ruhnkenius; — Pomponius Mela van A. Gronovius, laatste uitg.; — Homerus' *Hymnus in Cererem* van Ruhnkenius, nieuwe editie; — Celsus van Targa; — Apulejus van F. Oudendorp, 1ste deel; — Apollonius Sophista van H. Tollius; — Ruhnkenii *Scholia in Platonem*; — Eutropius van Verheyk, 2de editie; — M. A. Mureti *Opera* van Ruhnkenius; — *Rudimenta linguae Arabicae* van Erpenius; — Heusdii *Specimen crit. ad Platonem*; — Jablonskii *Opuscula de Antiquitatibus Aegyptiacis*.

Aan het eind van dit opstel zullen de namen van hollandsche schrijvers het bewijs leveren, hoe de firma Luchtmans, bij zooveel voorliefde voor de klassieke oudheid, toch ook aan vaderlandsche wetenschap en letteren van haar eigen tijd een warm hart toedroeg en hoe, wederkeerig, haar medewerking ter uitgaaf gezocht werd door de besten in den lande.

Maar grooter kracht dan in hun uitgaven, lag in hun ouderwetsch assortiment, dat van vaders op zoons was overgegaan en zoowel zijn rijken inhoud telkens uitgebreid, als zijn koopers hier en elders vermeerderd had. Met eerbied slaan wij het oog in den reeds vroeger blz. 58 aangehaalden *Catalogus librorum compactorum qui inveniuntur apud Samuelum et Johannem Luchtmans, Lugduni Batavorum* (1780); een magazijnlijst bijna 400 bladzijden groot, met ruim 13000 meest latijnsche titels, waaronder 1800 folianten, en 3000 kwartijnen, van allerlei wetenschap, uit allerlei landen bijeengegaard, het beste, het zeldzaamste. De klassieke schrijvers alleen tellen 2500 nummers. De dagelijksche bemoeiing, aan zulk een handelsvoorraad verbonden, eischte veel meer dan men oppervlakkig meenen zou. Wie er behoorlijk partij van wilde trekken moest die boeken kennen door en door: hun geschiedenis, hun wetenschappelijke en handelswaarde; moest de leemten, die er dagelijks in dien voorraad vielen,

zoo spoedig mogelijk aanvullen, opdat de catalogoog niet mocht aanbieden wat er niet was, en daarbij de verschillende groepen altoosdoor met nieuwe aankopen vervolledigen, om den wedstrijd met anderen te kunnen weêrstaan. Maar bovenal de briefwisseling met de koopers, boekhandelaren, bibliotheken en geleerden van overal, vereischte een schat van kunde en tijd, en mocht toch, volgens den eisch van dien tijd, door niemand anders dan door de hoofden der firma zelven gevoerd worden. In de nalatenschap van het geslacht is ons bewaard gebleven het kopieboek van magazijnbrieven over 1777—1812. Deze drie dikke deelen bevatten ruim 800 meest vrij uitvoerige brieven, van het huis uitgegaan aan een groot aantal handelaars in en liefhebbers van boeken, aan bibliothekarissen en wetenschappelijke mannen in Frankrijk, België, Duitschland, Hongarije, Zwitserland, Zweden, Rusland, Engeland, Italië, Portugal. De brieven zijn meest alle geschreven in vreemde talen, ook in het latijn, en loopen doorgaans over de levering van oude wetenschappelijke boeken en over hun meer of minder stoffelijke waarde. Evenzeer over inkoop van in den regel latijnsche werken, tot verrijking van het magazijn. En wanneer wij dan ten behoeve dier inkoop uitvoerige en toegelichte bestellingen vinden naar Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Dordrecht, Utrecht, 's Gravenhage, Arnhem, Gouda, Leeuwarden, Antwerpen, Brussel, Parijs, Londen, Edinburg, Rome, Napels, Florence, Venetië, Ferrara, Lucca, Toledo, Genève, Bazel, Bonn, Neurenburg, Jena, Keulen, Frankfort, Leipzig, Halle, Dresden, Hamburg, Brunswijk, Göttingen, Bremen, Erfurt, Heidelberg, Bombay, Praag, Kopenhagen enz., dan wordt zulk een magazijn het middelpunt van nog alwat verkeer. E. J. Brill, wiens naam wij straks zullen te pas brengen, schreef in later jaar met rechtmatigen trots over zijn patroons: „Den assortimenthandel heb ik in het groot gekend in het huis waarin ik den boekhandel geleerd heb. Het was geen ongewone zaak, dat bij het verschijnen van een belangrijk werk in Duitschland of elders een vijftigtal, ja dikwijls honderd exemplaren gekocht werden.”

Na den dood van zijn broeder, die van jongs af met een zwakker gezondheid bedeeld geweest was, zette Johannes sinds 1780 de zaken alleen, en sinds 1786 in gemeenschap met zijns overleden broeders zoon, ook Samuel geheeten, op ietwat rustiger voet voort, totdat ook Johannes, in 1809, „na een gelukkigen ouderdom en rijk gezegend” zegt mr. Bodel Nijenhuis, stierf. De jongere Samuel volgde zijn oom in het graf reeds in 1812. Deze had in 1786 in de rechten zijn graad gehaald, had zitting in den stedelijken raad en was in alle opzichten in zijn woonplaats een algemeen gezien man. Hij hield de achtbaarheid der firma in eer, maar met kalnte. Ook stond hij alléén, waar zijn voorgangers met hun beiden gestaan hadden.

De mannelijke leden van dezen tak der Luchtmansen waren uitgestorven.

In 1806, zes jaren vóór zijn dood, had de laatste Samuel een steun voor zijn zaken gezocht in Jan Brill. Wellicht werd hij daartoe te meer gedrongen, eensdeels omdat de vele maatschappelijke betrekkingen die hij gaandeweg op zich genomen had, een groot deel van zijn tijd in beslag namen, anderdeels omdat de bange dagen der fransche overheersching wel een dubbele inspanning eischten om aan de dreigende gevaren het hoofd te bieden. Hij had bij zijn keus niet verkeerd gezien. Brill, een man van krachtigen, bezadigden leeftijd, was sinds eenige jaren het hoofd geweest van een welbekende drukkerij; hij was het besturen gewoon; hij had getoond handig te wezen waar het aankwam op werken. Eenmaal aan de zaak Luchtmans verbonden, liet hij dan ook het in hem gestelde vertrouwen niet onvergouden.

Met zeldzamen takt wist hij zich te midden van dat klasieke magazijn een gemakkelijheid van beweging eigen te maken. Hij werkte zich in de prijswaarde der oude boeken in, en hij raadde als bij ingeving de liefhebbers, alsof hij in het vak groot gebracht ware. Zoo diende hij met vol-

komen toewijding zijn patroon, en deed dit niet minder diens erven, toen de laatste Luchtmans in 1812 overleed. Zelfs had hij spoedig daarop gelegenheid om op bijzondere wijs zijn handigheid als koopman te toonen. Toen na den val van Napoleon het continentale stelsel opgeheven en ook de buitenlandsche markt hierdoor voor ons weder vrij werd, kwam een toevloed van vreemdelingen hierheen, om zich, uit onze magazijnen, van oude bijbels, kerkvaders, klassieken en andere standaardwerken te voorzien. Een aantal dier werken nochtans, in den franschen tijd ver beneden de waarde verkocht en voor ballast gebruikt, was reddeloos over boord geworpen¹⁾. Hetgeen gespaard gebleven was, was alzoo niet weinig in waarde gestegen. De firma Luchtmans was op haar keurigen voorraad van degelijke boeken zuinig, achterhoudend zuinig geweest. Zij had niet medegedaan in het roekeloos van de hand zetten van alles wat zij maar verkoopbaars had en aan de dolle geldmakerij, waarin de een den ander voor een oogenblikkelijke winst zoo roekeloos de loef trachtte af te steken. Zij had haar tijd afgewacht, en zij had wijs gedaan. Toen het bleek, hoeveel kostelijke boeken aan vernietiging ter prooi gegeven waren, rezen de overgeblevenen driedubbel in prijs. Brill wist van de omstandigheden partij te trekken en met zijn onaangetasten voorraad, behalve vaderlandsche bibliotheken, evenzeer een aantal fransche, engelsche, duitsche, ook amerikaansche, te verbinden aan de firma, voor welke belangen hij eenmaal beloofd had te zullen waken. De erven der Luchtmansen, onder wie het mannelijk oir met den derden Samuel verloren was, hadden waarlijk wel reden om den trouwen, onbaatzuchtigen bestuurder dankbaar te wezen.

Op den duur evenwel kon deze slechts voorloopig geregelde toestand niet aanhouden. Een onverdeelde nalatenschap mocht maar tijdelijk bestaan. Uit de erven diende een keus gedaan te worden, wie voortaan als hoofd van het beroemde en nog steeds bloeiende huis zou optreden en het

1) Zie *Bouwstoffen* II, 317.

een verjongd leven zou waarborgen overeenkomstig de veranderde maatschappelijke behoeften. Was er geen Luchtmans meer, uit de vrouwelijke lijn was een jongmensch van veel verwachting, en deze was alzoo als aangewezen. Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis, wiens moeder een Luchtmans was, was in 1799 te Amsterdam geboren, maar was, bij het zeer spoedig overlijden zijner moeder, weldra naar Leiden gezonden om verzorgd en groot gebracht te worden onder de leiding van zijn tante en grootvader, de twee laatste naamdragers van het geslacht Luchtmans. Zoo was hij opgegroeid onder al de overleveringen van zijn kundige, werkzame, vrome vaderen. Dat hij daarin met hart en ziel leefde en zich bewoog, dat toonde hij door de *Dissertatio Historico Juridica de Juribus Typographorum et Bibliopolarum in Regno Belgico*, waarmede hij in 1819, op twintigjarigen leeftijd, den graad van doctor in de rechten behaalde; een boek getuigende van zoo veel geschiedkundig onderzoek en van zoo groote scherpzinnigheid, dat de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels nog na zeventig jaar besloot, daarvan ten behoeve van het tegenwoordige geslacht een hollandsche vertaling uit te geven. Zoodra hij meerderjarig was, met den aanvang van het jaar 1821, trad mr. J. T. Bodel Nijenhuis aan het hoofd der zaken, en hield tot aan de ontbinding toe de teekening der firma.

Nochtans viel het optreden van dezen nieuwen bestuurder aan niemand meê. Allereerst hem zelve niet. De roem van een vader of van voorvaderen kan evenzeer een drukkende last wezen als een verheffende kracht. Men kan soms gebogen gaan onder schijnbaar lichte plichten, en kleinmoedig opzien tegen een taak, zoodra men eigen krachten gaat opwegen tegen die van voorgangers, die het geluk hebben gehad zich een roemvolle baan te breken. Bodel was een hoogst ernstig man. Hij had een diep gevoel van verantwoordelijkheid. Dezen hem toegevallen werkkring had hij niet vrijwillig gekozen; hij was er lijdelijk toe voorbeschikt. Hem ontbraken de liefde, het heilige vuur, die op elke maatschappelijke plaats het hoofd tot denken, de handen tot uit-

voeren moeten drijven. Hoeveel dierbaarder was hem zijn stil studeervertrek dan het woelige kantoor. Aan den boekhandel was hij gehecht, ja zeer zeker; zijn heele jeugd was ervan doortrokken geweest. Maar het historisch navorschen, het, laat ons het even zoo mogen noemen, het afgetrokken bespieden der geestelijke wereld lag bij hem nader aan het hart dan het wegen van stoffelijke waarde en het drijven van een lovende en biedende koopmanschap ¹⁾).

Ook aan het tot dusver plaatsvervangend hoofd en aan alle bij de zaak verbonden viel de nieuwe bewindvoerder niet meê. Men had gehoopt dat de aloude boekenkennis, die anderhalve eeuw lang de kracht der Luchtmanen was geweest, van stonde aan in dezen jongen advokaat als een herlevend talent zich zou hebben vertoond; men had gewenscht dat de firma, uit haar tijdelijke rust ontwaakt, wijder vertakkingen zou maken, voordeelige betrekkingen zou aangaan in den verren vreemde en in het eigen vaderland. De firma Luchtmanen had moeten herbloeien in de nieuwe loot uit den ouden stam.

Dat gebeurde niet. En dat was zoo natuurlijk. De nieuwe firmant was volstrekt niet van zins, om de minste ingrijpende verandering in den gang der zaken te brengen. Den reeds tamelijk bejaarden J. Brill, die gedurende een reeks van jaren met vaderlijke toewijding in het belang der erven den handel gedreven had, thans van zijn plaats te stooten en die zelf in te nemen, met een schijn van bekwaamheid en met de werkelijkheid van gezag, dat kon dezen strengen jeugdigen man moeielijk van het geweten. Bovendien meende

1) De firma Luchtmanen was altijd nog al hoog in haar wapens geweest. O. a. van commissie-handel had zij nooit willen weten; meestal ook niet van het ruim verzenden van haar eigen uitgaven. Zij was zich zelf genoeg. Er spreekt haast iets bitters uit de volgende advertentie:

„Daar men steeds voortgaat ons *Commissie-goed* te zenden, tot zelfs *Kinderprentenboekjes* toe, zoo zijn wij genoodzaakt, nu stellig te verklaren, dat wij niet alleen geen *Commissie-goed* meer zullen aannemen, maar zelfs voortaan dat dadelijk zullen terugzenden, met berekening der onkosten.

„Wij merken steeds nauwkeurig op wat in Nederland uitgegeven wordt; die werken, welke tot onzen handel behooren, ontgaan ons dus niet.”

hij de welvaart van het huis toch wel op andere wijs te kunnen dienen. Indien hij het wetenschappelijk deel op zich nam, en het handelsdeel, gelijk tot nu toe, overliet aan den ouden getrouwe, dan werd de firma in haar eer gehandhaafd — zolang zij nog duren zou! Onder haar ouden naam toch zou zij eerlang moeten uitsterven: er waren geen Luchtmansen meer, en hij zelf had geen kinderen.

Behalve het briefwisselen met enkele binnen- en buitenlandsche liefhebbers over den aankoop van boeken, nam mr. Bodel op zich het schikken en beschrijven van bibliotheek-veilingen, zooals o. a. de zeer aanzienlijke van Kemper, Te Water, M. Tydeman, Reuvens, en den waarlijk vorstelijken boekenschat van Meerman. Getrouw aan de overleveringen zijner voorgangers, die in het veilen van de meest achtbare boekerijen gedurende hun gansche leven niet alleen een vrij vruchtbare bron van inkomsten, maar te gelijk een leerrijke school voor boekenkennis gevonden hadden, begeerde de laatste eigenaar ook dezen tak van handel niet geheel los te laten. En hij deed het voorbeeldig. Den arbeid en den tijd, dien hij daaraan besteedde, zou ieder ander daaraan moeilijk kunnen ten beste geven. Het nasporen van allerlei historische en bibliographische bijzonderheden, het in het licht stellen van de eigenaardige beteekenis van dit of dat exemplaar, het aantoonen van de wetenschappelijke waarde van dezen of dien inhoud, dat alles was de vrucht van langzame, zeer nauwgezette studie, door den beschrijver aan de hem toebetrouwde bibliotheek gewijd, en waarbij hij vóór alles niet gehaast wilde wezen. Niet de handelaar maakte den catalogoog, veelmeer de alles nasuffelende bibliograaf.

Ook de uitgeversarbeid, door Brill steeds in den ouden geest aangehouden, was veelal zijn persoonlijk deel. Op het voetspoor zijner vaders toonde hij zijn voorliefde in het ter perse leggen van klassieke schrijvers met noten en toelichtingen, in die gehechtheid aan het oude wel wat voorbijziende dat de warmte voor die soort van literatuur niet zoo algemeen meer was als vroeger. Hij liet zich daardoor trou-

wens niet terughouden. Van 1820 af hield hij den strijd met de publieke onverschilligheid manmoedig vol. Tot de nieuwere uitgaven der firma, ook voor het buitenland bestemd, behoorden :

Prisciani *Opera minora* van Lindemann; — Cleomedes van J. Bake; — *Selecta principum historicorum graecorum loca* van Wytttenbach; — A. Schultingii *Notae ad Digesta* van R. Smalenburg; — Euripides *Hyppolytus*, 2de editie; — Apulejus, 2de en 3de deel van J. Bosscha; — Ruhnkenii *Opuscula*, 2de editie; — D. Wytttenbach's *Opuscula*; — D. Ruhnkenii *Elogium Hemsterhusii* et D. Wytttenbach, *Vita Ruhnkenii*, ed. Bergman; — Ruhnkenii *Scholia in Suetonium* van J. Geel; — Hemsterhusii *Anecdota* van J. Geel; — *Bibliotheca critica nova* van Bake, Geel, Hamaker en Peerlkamp; — Seneca, *De Providentia* van B. A. Nauta; — Theon. Smyrnaeus van De Gelder; — Chrysostomi *Selecta* van J. Van Voorst; — Polybii *Excerpta Vaticana* van J. Geel; — Theopompus van Wichers; — Ovidii *Heroides* ed. W. Terpstra; — *Historia critica Scholiastarum latinorum* van W. H. D. Suringar; — Rufi et Ciceronis *Epistolae mutuae* van W. H. D. Suringar; — *Archives de la maison d'Oranje-Nassau* par Groen Van Prinsterer; — Van Hengel, *Commentar. in Pauli Epist. ad Philippenses*; — Janssen, *Inscriptiones Etruscae, Graecae et Latinae Musei Lugd. Bat.*; — *Anecdota medicu Graeca* ed. Ermerins; — Hippocratis *Libri quidam* ed. Ermerins; — Dionis. Chrysostomi *Olympikos* van J. Geel; — A. Hecker, *Comment. de Anthologia Graeca*; — J. Bake, *Scholica hypomnemata*; — Van den Bergh, *Correspondance de la Gouvernante des Pays-bas Marguérile d'Autriche*; — Gevers Van Endegeest, *Du dessèchement du Lac de Harlem*; — *Lettres et négociations de De Buzanval d'Aerssens*, par G. G. Vreede; — *Annales Academiae Lugd. Batavae*; en verschillende over oostersche literatuur handelende geschriften van Hamaker, Uylenbroek, Roorda, Juynboll, Weyers, Veth, Dozy, naar aanleiding van handschriften berustende in de akademische bibliotheek.

Toch bepaalde mr. Bodel zich tot deze richting niet bij uitsluiting. Als man van beschaving en wetenschap bewoog hij zich in een kring van naar den geest aanzienlijke vrienden als waarop ieder, wie ook, trotsch zou mogen zijn. Mannen als prof. Kist en Royaards, Groen van Prinsterer, Da Costa, Heldring, behoorden niet alleen tot zijn uitgeversbetrekkingen, maar evenzeer tot zijn geestverwanten en meer vertrouwelyken omgang. Vooral het werk van deze bevriende schrijvers lag hem hoog. Als een trouwe wachter liet hij geen blad druks ter perse gaan voordat zijn scherpziend oog zich vergewist had dat niet eenige drukfout den tekst ontsieren zou.

Juist deze soort van stille, tijdroovende bemoeiingen ontrok hem natuurlijk al meer en meer aan de gewone handelszaken. Kamergeleerde veelmeer dan koopman, hield hij zich bij voorkeur met allerlei studie en navorsching bezig. Door zijn dissertatie in het spoor van de geschiedenis van den boekhandel geleid, ging hij op dien weg voort door het verzamelen en beschrijven van een merkwaardige reeks portretten van vaderlandsche en vreemde boekhandelaren, in 7 afleveringen verschenen. Eenmaal met de verleidelijke zucht tot bijeenzoeken behebt, liet hij haar gelden ook ten aanzien van vaderlandsche portretten in den ruimsten zin, van platen over nederlandsche geschiedenis, van kaarten bovenal, van stedebeschrijvingen, van dichters, van kunstenaars enz. enz., alles door hem te merkwaardiger gemaakt door aanteekeeningen uit zijn rijken schat van kennis¹⁾; een ware historische en cartographische rijkdom, dien hij met de ruimste bereidvaardigheid ten dienste stelde van ieder, die zich tot hem wendde om hulp of raad.

1) Een waarschuwing voor verzamelaars. Mr. Bodel, in zijn hartstocht voor bijeengaren en uitbreiden, zat, zooveel als hij kon, tusschen zijn prenten en de boeken waarin hij betreffende die prenten eenig licht bejagen kon. Die toelichtingen schreef hij, in schier mikroskopisch schrift, op allerlei strookjes en vodjes — altoos met het stellige voornemen om ze in het net over te schrijven en ze ordentelijk op regel te brengen. Maar die tijd kwam nooit. — Door dien al te driftigen verzamelijver is mr. Bodel's kostbare nalatenschap helaas zoo goed als onbruikbaar gebleven.

Al had mr. Bodel niet persoonlijk menige bijdrage in tijdschriften en in de werken van het historisch genootschap te Utrecht gegeven — o. a. zijn *Bibliographie van Nederlandsche Plaatsbeschrijvingen* — dan zou hij door zijn voorcomenden, gullen bijstand, aan anderen verleend, reeds een onwaardeerbare plaats onder de bevorderaars van onze wetenschap en letteren innemen. Mr. Bodel had de groote deugd van niet ijdel te wezen. Werken was zijn lust en zijn leven. Of hij er naam meê maakte of eer voor kreeg, dat heeft hem bij zijn arbeiden nooit zwaar gewogen. Zijn doel was bescheidener en nobeler: nuttig te zijn voor anderen; de voldoening te hebben des noods een taak op te nemen die aan een ander te ondankbaar toescheen, en die toch volbracht moest worden door iemand. Als secretaris van de maatschappij der nederlandsche letterkunde had hij een gewichtig aandeel in den vooruitgang, waarop die maatschappij sinds het midden dezer eeuw zich beroemen mag: in den vorigen catalogoog van haar rijke boekerij, in haar *Reperitorium der verhandelingen betreffende de geschiedenis des vaderlands* en in de door haar uitgegeven werken, is zijn hand overal zichtbaar en liggen honderden bij honderden uren van onvergolden arbeid verscholen.

Door al deze drukten en door het aanvaarden van een aantal maatschappelijke betrekkingen, had mr. Bodel zich al meer en meer van de zaken vervreemd. Zijn trouwe bestuurder en vriend Brill werd een man van hooge jaren en verlangde, in 1846, na veeljarigen voortreffelijken dienst, ontslagen te worden. Zoo moest dan worden besloten de firma aan andere handen over te doen, wilde men haar niet zien uitbloeien en langzaam versterven. Eén jong man was er nog, die daarvoor bij uitnemendheid als aangewezen was en die een redder in den nood kon zijn. Frederik Muller, de talentvolle jeugdige antiquaar, wiens bekwaamheid in den lande reeds een naam gemaakt had en die voor de toekomst nog zooveel beters beloofde, had sinds drie jaren een eigen zaak begonnen, maar kon geacht worden nog niet zóó aan persoonlijke naam gehecht te wezen, dat hij dezen

voor dien van een firma als Luchtmans niet zou willen prijsgeven. — Het aanbod was vleierend, maar de strijd niet zoo licht. Aan de eene zijde het bekorende van als opvolger op te treden in den degelijksten en oudsten boekhandel in Nederland, met de ruime voordeelen die deze zaak altoosdoor had afgeworpen — aan den anderen kant het fiere besef van onafhankelijkheid en de eerezucht om zich zelf een weg te banen onder eigen vlag en met eigen strijdkrachten. De laatste begeerte behield de overhand: het aanbod werd erkentelijk afgeslagen. Daarmede was de teerling geworpen. Een nieuwe poging tot instandhouding werd niet gedaan. Aan den zoon van den waardigen Brill, Evert Jan, die 18 jaren lang het bestuur der firma met zijn vader gedeeld had, en onder wiens verdienstelijke medezorg de latijnsche en hollandsche uitgaven van den lateren tijd het licht hadden gezien ¹⁾ zouden de handelsbetrekkingen van het huis overgaan, maar overigens zouden fonds en magazijn geheel worden verkocht; de naam Luchtmans zou, na 165 jaar met roem bestaan te hebben, uit den boekhandel verdwijnen.

Aan dit besluit werd in mei 1848 gevolg gegeven. Met even weinig vertoon als de firma gedurende al dien tijd van haar bestaan gewerkt had, even bescheiden zou haar heengaan zijn.

„Het is” — zoo luidde haar kennisgeving aan haar handelsbetrekkingen en vrienden — „het is tengevolge van omstandigheden, wier ontvouwing hier geenszins ter zake doet, dat de gezamenlijke geïnteresseerden in den boekhandel, dusverre bekend onder de firma van S. en J. Luchtmans, besloten hebben om deze inrigting, welke sedert 1683 bestaat, en dus waarschijnlijk te dezen tijde verre de oudste der in dit vak in Nederland bestaande is, op te heffen en met den 1sten Julij dezes jaars te ontbinden. Terwijl wij

1) Aan de persoonlijke verdiensten van E. J. Brill, als uitgever en assortimenthandelaar, is hulde gebracht in de *Boekstoffen*, Deel II, blz. 601. Bij zijn overlijden in 1871 ging de beroemde drukkerij en de eervol gebleven firma „E. J. Brill” over aan A. P. M. Van Oordt en F. De Stoppelaar, die haar even eervol blijven handhaven.

aan den eenen kant der Goddelijke Voorzienigheid dankbaar zijn voor dit langdurig en niet zonder zegen doorgeleefde tijdperk, zoo betuigen wij ons zeer gevoelig aan UEd. voor het zoo vele jaren in onze Voorouders en in ons gestelde vertrouwen; en nemen wij met gemelden datum afscheid van dit belangrijk handelsvak. Tevens brengen wij ter uwer kennis, dat de heer J. Brill, welke nagenoeg 50 jaren in ons handelshuis als administrateur is werkzaam geweest, bij deze gelegenheid mede zal aftreden en eene welverdiende rust hoopt te gaan genieten."

Maar al deed deze brief nu niet het geringste om de aanstaande ontbinding en de daarvan het gevolg zijnde verkoo- ping van fonds en magazijn op te vijzelen, toch wekten de catalogen daarvan, toen zij aan den boekhandel uitgingen, overal een eerbiedige verbazing. Zulk een rijkdom van het ware verborgen boeken was zelden aanschouwd. Men houde in het oog, de Luchtmansen waren uit den tijd dat de degelijke uitgevers er niet aan dachten bij hun leven eenig fondsartikel van de hand te doen; dat zij het zich totschande en zonde zouden gerekend hebben om hun prijzen te verminderen of vrij spel te geven aan de willekeur van een tweede hand; dat zij tegen hun auteurs de oogen niet zouden hebben durven opslaan, indien die werken door den oorspronkelijken uitgever aan een ander waren ver- vreemd. Zoo was dus het fonds der Luchtmansen van vader op zoon nauwgezet opgegaard, en aangegroeid tot een stapel, waarvan het meerendeel zoo goed als vergeten, althans door een veranderden geest des tijds onbruikbaar geworden was. Dat neemt trouwens niet weg, dat de fondsveiling in augustus 1849 een merkwaardige gebeurtenis was, ook, en vooral, om de klassieke kleur, waaraan men hier te lande in het midden der 19de eeuw bijna volkomen ontwend was. Wat bij onze veilingen zelden of nooit te pas komt, gebeurde hier: ook buitenlandsche handelaren, duitche en fransche, kwamen mededingen bij den verkoop van zooveel bekende latijnsche boeken, die men sinds lang uitverkocht waande, maar die uit dit oude, rijke fonds als op nieuw te voorschijn kwamen.

Het gaat niet aan, den c ataloog in onderdeelen te beschrijven. Moge volstaan, dat hij bevatte:

386 grieksche, latijnsche en hebreuwsche werken,
 118 hollandsche,
 30 fransche,
 4 hoogduitsche,
 2 engelsche,

en onder vele andere en oudere ook de nieuwere namen deed vinden van Ansse de Villoison, J. Arntzenius, J. Boscha, Brunck, J. Bake, L. Ph. C. Van den Bergh, W. Bilderdijk, W. G. Brill, Bijkershoek, J. T. Bergman, J. F. Boissonade, P. O. Van der Chijs, Clarke, J. Clarisse, C. G. Cobet, I. Da Costa, J. W. De Crane, G. C. Crusius, R. Cudworth, J. Van Deen, A. P. Van Groningen, N. C. Kist, E. K archer, A. Kluit, H. J. Koenen, F. G. Van Lidth de Jeude, J. Luzac, D. J. Van Lennep, P. Van Limburg Brouwer, J. H. Molkenboer, J. Meerman, A. Meursinge, F. A. G. Miquel, H. Muntinghe, B. A. Nauta, F. Oudendorp, J. H. Van der Palm, F. G. Pestel, J. C. Pilaar, Du Puij de Montbrun, P. Hofman Peerlkamp, C. De Pauw, S. F. J. Rau, T. Roorda, V. C. F. Rost, Dr. Dozy, F. Z. Ermerins, J. A. Ernesti, J. Geel, G. Groen Van Printerer, Gevers Van Endegeest, B. Glasius, J. J. De Gelder, T. Hemsterhuis, H. A. Hamaker, O. G. Heldring, W. A. Van Hengel, P. G. Van Heusde, J. Van der Hoeven, C. Pruijs Van der Hoeven, H. Hoogeveen, D. T. Hu t, A. De Jager, L. J. F. Janssen, F. G. J. Juynboll, P. E. Jablonski, G. O. Reitz, H. J. Roijaards, D. Ruhnkenius, H. A. Schultens, E. Sandifort, C. Saxe, E. Scheidius, N. Smalenburg, M. Siegenbeek, P. Steenstra. G. C. B. Suringar, W. Terpstra, H. W. Tydeman, J. R. Thorbecke, P. J. Uijlenbroek, W. H. De Vriese, A. Vinet, J. Vosmaer, W. G. Vreede, J. Van Voorst, L. C. Valckenaer, J. G. Te Water, S. J. Wetstein, D. Wijttenbach. — Een staf van hooge namen, als waarmede weinig fondslijsten zouden kunnen schitteren.

Om enkele kapitale titels te noemen, moge worden ge-

wezen op: Kist en Roijaards *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*; *Archives de la Maison d'Orange Nassau*, par Mr. Groen Van Prinsterer; *Bibliotheca Critica Nova*, ed. Geel, Hamaker, Bake, Hofman Peerlkamp 6 vol.; Da Costa, *Voorlezingen* 4 deelen, en *Over Paulus* 2 deelen; Kärcher, *Lexicon manuale Latinum*; Pilaar, *Werkdadige Stuurmanskunst*; Roorda, *Grammatica Hebraica*; Schmidt, *Grieksch-Hollandsch Woordenboek*; *Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie*, uitgegeven door Van der Hoeven en De Vriese 36 stukken; *Tijdschrift voor algemeene Penningkunde*, uitgegeven door Van der Chijs, 12 stukken.

Hoe voortreffelijk nu ook al die namen en titels klinken mochten, op enkele uitzonderingen na beantwoordde de opbrengst der fondsveiling niet aan den hoogen dunk, dien sommigen er zich van gemaakt hadden. De maatschappij had in de laatste kwart eeuw ander bloed gekregen; de kalnte van voorheen had afgedaan, en de drift naar het nieuwe zocht overal naar iets anders. Alles moest hervormd worden, alles getoetst worden aan gewijzigde behoeften, alles worden pasklaar gemaakt overeenkomstig den dwang der mode, die zich, raak of mis, met vrijwat hooghartigheid den geest van den vooruitgang liet noemen. Wie, die dien ijver wraken zou! Elk jong geslacht heeft zijn eigen leven te leven en van het vorige niet anders over te nemen dan wat het gebruiken kan. Wat verouderd is moet wegvallen, wat beter is trede in zijn plaats: dat is recht en redelijk. Maar niet alles wat ouder is, is alleen daarom gevonnisd, en niet alles wat nieuw is, is alleen daarom een werk van den vooruitgang. In den tijd, waarover hier spraak is, gaf de boekhandel tastbare blijken van allerlei, goede en minder goede, hervorming. Nooit was er op dat terrein zoo veel en zoo velerlei beweging. In alle landen, en niet het minst in Nederland, kreeg de drukpers — kortelings door stoom versneld — een vertienvoudigde vruchtbaarheid. Dure boeken werden vervangen door goedkoope; lijvige werken door korte begrippen; wetenschap werd

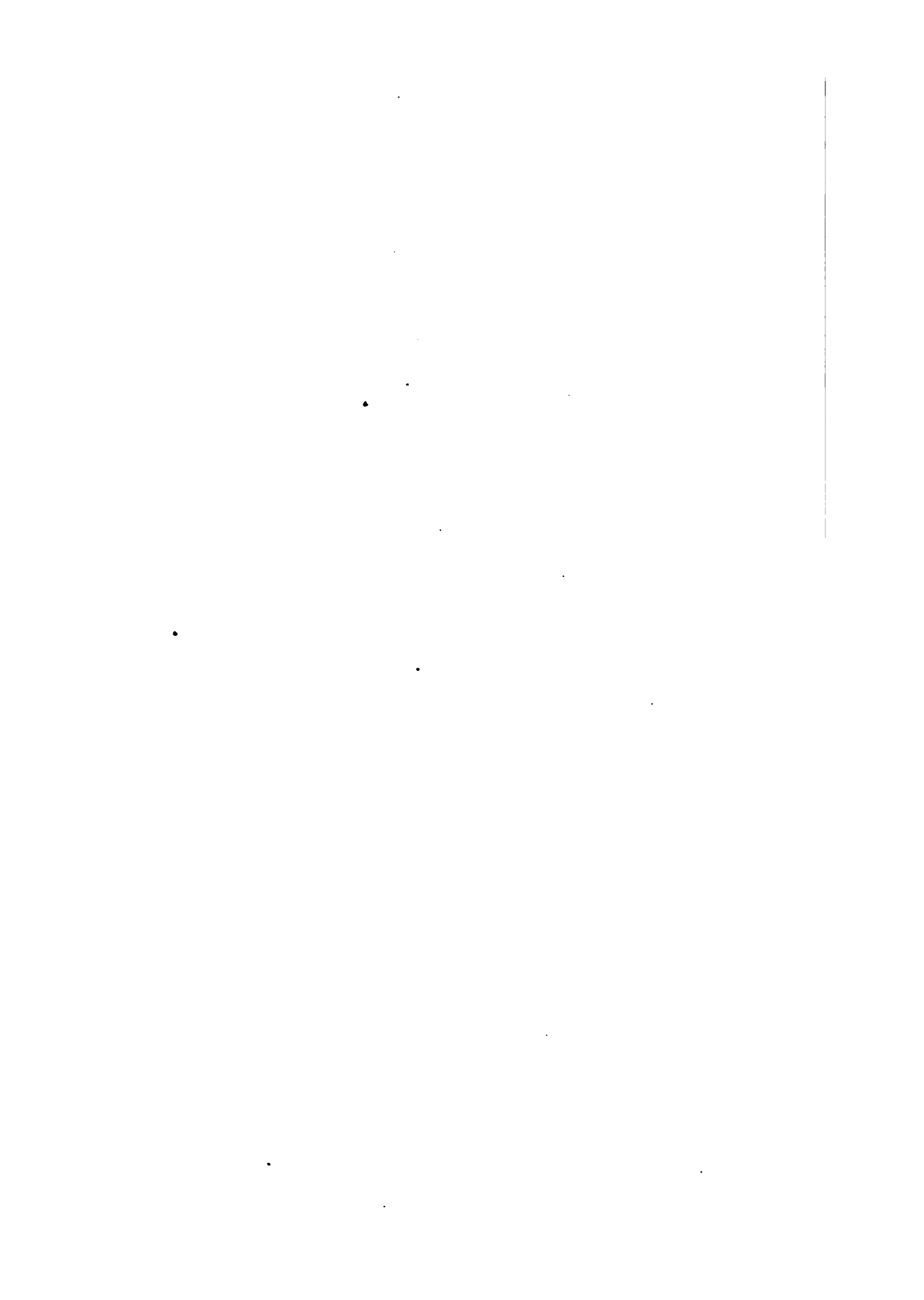
in zoo beknopt mogelijke overzichten samengetrokken; woordenboeken werden tot woordenboekjes herleid; de groot oktavo deelen in hoe kleiner hoe liever formaten omgezet. Eerwaardige tijdschriften, die een reeks van jaren telden en een soort van kracht hadden in hun ouderdom, werden aan kant gezet en door frisscher mededingers vervangen. De najver van den eenen uitgever gunde bijna het brood niet aan den ander, en terwijl in de dagen na 1820 ieder tamenlijk rustig zat bij zijn vermeende rechten, was men thans, gelijk van ouds, geen dag veilig tegen den afbreuk zijner handelsvrienden, toen niet tegen nadruk, thans niet tegen navolging.

Er ligt waarlijk geen beschuldiging in deze opmerking; eenvoudig een verklaring. Ware het fonds-Luchtmans een dertigtal jaren vroeger, onder andere omstandigheden, verkocht geworden, de opbrengst zou vrijwat voordeeliger geweest zijn. Thans hadden die kostelijke kopijen uitgeleefd; men had er eerbied voor, maar men kocht ze niet. De wetenschap bracht aan dat fonds haar lauwerkrans, de handel hing er zijn rouwfloers over.

De verkooping van het assortiment, in november daaraanvolgend, wekte niet minder opzien. Zij kon niet plaats hebben op eenmaal, maar diende gesplitst te worden in vier afdeelingen, en wel in de groepen: I. godgeleerdheid, wijsbegeerte, oostersche talen; II. geneeskunde, natuurlijke historie, wiskundige wetenschappen; III. rechtsgeleerdheid, geschied- en oudheidkunde; IV. auctores classici, geschiedenis en drukken der 15de eeuw. — Alleen in deze laatste verzameling was een getal van 1948 latijnsche en grieksche en 656 fransche boeken, waaronder van vele een voorraad van 10 tot 25 exemplaren.

Er was iets diep weemoedigs in, toen in november 1849 de laatste hamerklop van deze beide auctiën viel en daarmee de grijze, eerwaardige firma, wat haar naam betreft, als begraven was.

Moest dat graf van haar onherroepelijk einde spreken, het getuigde tevens van een zeldzaam eervol verleden. In de firma Luchtmans heeft de nederlandsche boekhandel een zijner nobelste vertegenwoordigers gehad. „Spes alit agricolas” was de bescheiden spreuk, waarmede de stamvader van dit geslacht zijn maatschappelijken werkkring was ingetreden. Maar de uitdrukking van dat lijdelijk vertrouwen was hem te flauw, te ledig geweest. In zijn merkbeeld daarònder had hij den landman stevig de hand laten slaan aan den ploeg, als durfde hij de hoop alleen wachten daar, waar de arbeid haar inriep. De kracht van dit geloof heeft zich bij hem en de zijnen zegenrijk geopenbaard. Ruim anderhalve eeuw lang hebben al de leden van dit huis de bewustheid mogen hebben, dat zij onder veelzijdige voldoening ten allen tijde met eer getrouw waren geweest aan den plicht van den boekhandel: samensmelting van wakkeren handelsgeest met redelijke en stoffelijke eerbiediging van het boek.

REGISTER.

A.

Aa (P. van der) 58, 250, 600.
Aan het Volk van Nederland 425.
Aanmoediging tot het uitgeven van boeken, van regeeringswege 135.
Aardrijkskunde, reizen 243, 248, 250.
Abcoude en Arrenberg's *Naamregister* 54, 121, 184.
Abrahams (W.) 561.
Adressen tegen belasting van het papier 483.
Akademie (Eerst karakter van de leidsche) 143.
Alberts (Chr. Rutgers) 539.
Albinus (B. S.) 213.
Aldus Manutius 6, 10, 15, 16, 17, 29.
Allart (Joh.) 501.
Almanak (De Erven Stichter's) 350.
Alphen (H. Van) 302.
Amsterdam de stad bij uitnemendheid 107, 109, 113.
Amsterdam de hoofdplaats 500.
Amsterdam het middelpunt van den franschen handel 84.

Amsterdam (Boekhandelaren te) 501.
Andreas' (Valerius) *Bibliotheca Belgica* 59.
Antonides Van der Goes (J.) 295.
Arentsz (Pieter) 542.
Arkadia's (De) 166.
Arkstée en Merkus 58, 533.
Armenische bijbel 103.
Armenische drukkerij 103.
Arrenberg (Reinier) 563.
Arrenberg's (R.) *Naamregister* 54, 121, 184.
Assortimenthandel 8, 49, 51, 55, 96, 516, 519, 527, 530, 533, 539, 624, 638.
Astrée's (De) 166.
Athias (Joseph) 19, 100, 336.
Auctiën 473.
Auctiën (Eerste bibliotheek-) 122.

B.

Bakker (J. A.) 303.
Baltens (Frans) 262.
Banden (Pracht-) 101.
Bartjens (Willem) 129.
Bastiaensz. (Matthijs) 562.
Batavia (Boekdrukkers te) 565.

- Bayle (P.) 383.
 Bekker's (B.) *De betooverde wereld* 157, 386.
 Belasting op couranten 491.
 — op de mis 42.
 — op de mis (Protest van den hollandschen boekhandel tegen de) 42.
 — op het papier 483, 492, 493.
 Belasting-pachters 489.
 Bellamy (J.) 305.
 Beman (J. D.) 563.
 Benveniste (Gebr.), voorname hebreeuwische drukkers 102.
 Berewout (J. L.) 562.
 Berkhey (J. Le Francq Van) 303.
 Beschaving in de 17de eeuw (Geringe) 120.
 Beughem (C. Van) 37.
 Beverwyck (Jan Van) 210.
Biblia Regia (De) 575.
 Bibliographie (Verdienste onzer hedendaagsche) 191.
 Bibliotheek te Amsterdam (De stads-) 125.
 — te 's Hertogenbosch (Stedelijke) 125.
 — der leidsche akademie (De) 124.
 — te Maastricht (Stads-) 125.
 Bibliotheeken (Akademische) 125.
 — (Eerste) 122.
 — (Stichting van openbare) 125.
 — (Verwaarloozing van openbare) 127, 128.
 Bibliotheek-auctiën (Eerste) 122.
 Biestkens (N.) 380.
 Bindwerk (Grootte partijen) 101.
 Blaeu's (De) 19, 524.
 Blaeu (W. Jz.) 382.
 Bleu (François Le) 538.
 Bloedplakkaat (Het) uit Gelderland 440.
 Blussé's (De) 536, 569.
 Blussé (A.) 304.
 Boddaert (Pieter) 300.
 Bodel Nijenhuis (J. T.) 628.
 Boekbinders (Beroemde) 101.
 Boeken aan kettingen vastgelegd 126.
 — boven *f* 1.— 190.
 — (Fransche) uit Holland 78.
 — (Groot gewicht van onze latijnsche) 55.
 — (Hebreeuwische, spaansche en portugesche) 100.
 — (Hoeveelheid hollandsche) 121.
 — (Keurige uitgaaf van) in Holland 45.
 — (Kostbaarheid der eerste) 16.
 — (Kostbare) 194.
 — (Latijnsche) uit Holland 44.
 Boekenlijst 196.
 Boekenlijsten (Eerste systematische) 37, 53.
 — (Ferwerda's) 559.
 — (Van Waesberghe's) 516.
 Boeken (Latijnsche) uit het oog gegaan 53.
 — uit verschillende landen (Eigenaardigheid van) 8.
 — vóór de 15de eeuw (Rijkdom in) 15, 25.
 — vóór de 16de eeuw (Rijkdom in) 15.
 — vóór de 16de eeuw (Gretigheid naar) 15.
 Boekenwereld (Onze) van het lang verleden 105.
 Boekgeschenken aan buitenlandse vorsten 101, 102.
 Boekhandel (Beperktheid van den) 367.
 — (Bloei van den) 114.
 — (De) medeplichtig in den politieken strijd 420.
 — (De) op de mis te Frankfort 32.
 — in de 17de eeuw (Geringheid van den hollandschen) 118.
 — (Gevaren van den) 424, 427, 428, 443.

- Boekhandel (Invloed van het latijnsche onderwijs op den) 69.
 — (Klachten over den) der 18de eeuw 176.
 — (Omkoopbaarheid van den) 421.
 — (Onveiligheid van den) 421.
 — (Oordeel over den) 18de eeuw 173.
 — (Schraalheid van den hollandschen) 105.
 — (Verdediging van den) 18de eeuw 178.
 Boekhandelaren de zondebokken 423.
 — schrijvers 501.
 — (Vermeerdering van) 279.
 Boekhandelaars-buurtten 9.
 Boekhandelsbedrijf (Splijting van het) 3.
Boekzaal van Europa (De) 296.
 Boerhaave (Herm.) 210, 213, 225.
 Bohn (Heinrich) 542.
 Bontesteyn (Corn.) 567.
 Bor (P. Chrn.) 229.
 Borculo (Herman) 563.
 Borne (Dirk Van) 534.
 Borstius' (Jacob) preekstijl 153.
 Bos (Barent) 562.
 Bothal (Abraham) 563.
 Bouw- en schilderkunst 306.
 Bouwensz (Jan) 566.
 Braam's (De Van) 535.
 Braght's (T. J. Van) *Martelaarspiegel* 232.
 Brakel (à), Hellenbroek e. a. 151.
 Brakel (T. en W. à) 264.
 Brandt's *Geschiedenis der Reformatie* 232, 343.
 Brandt (Maarten Janz.) 523.
 Breda (Jacob Van) 534.
 Bredero (G. A.) 292.
 Bronck's (Theod. à) preekstijl 155.
 Brill (E. J.) 634.
 Brill (J.) 626.
 Broeders des gemeenen levens (De) 11.
 Broes (P.) 285.
 Brunswijk (Libellen tegen den hertog van) 411.
 Büchercommission op de mis 40.
 Buchgasse te Frankfort (De) 32, 37, 48.
 Bunyan (John) 277.
 Burchoorn (Isaac) 538.
 Burg (H. Van den) 300.
 Burgers en regenten 113.
 Burman (Prof. P.) 603.
 Burman (Prof. P.) en de kerk 159.
 Buurtten (Boekhandelaars-) 9.
 Bijbel (Armenische) 103.
 — bij N. Biestkens 322.
 — bij J. Van Liesveldt 321.
 — *van Deuz Aes* 323.
 — van Luther 25, 320.
 — voor Turkije (Hollandsche) 333.
 — (De) in het huisgezin 180.
 — (De delftsche) 325.
 — (De staten-) 327, 330, 332, 334.
 Bijbel-kantteekeningen 324.
 Bijbels 317.
 — (Geschreven) 318.
 — in Holland (Eerst gedrukte) 319.
 Bijbelsche prenten 335.
 Bijbeluitgaven van J. Athias 100, 336.
 — (Aantal van) 335.
 — (Correctoren voor) 337.
 Bijbelvertalingen (Fouten in de) 337.
- C.**
- Calvijn (Invloed van) 143.
 Camper (Petrus) 214, 216.
 Canin's (De) 535.
 Casteloyne (Abraham) 542, 550.

- Cats (Jacob) 19, 141, 291.
 Censores librorum 389.
 Censores librorum (Bezwaarschriften tegen de benoeming van) 396.
 Censuur 343, 373, 376.
 — op de mis 40.
 — van de synode 385.
 Chalmot (J. A. De) 560.
 Chatelain (Zach.) 607.
 Claesz (Cornelis) 520.
 Clara (Abraham Van St.) 289.
 Cleef (Isaac Van) 58.
 Cleef (Pieter Van) 540.
 Cleef's (P. Van) *Naamlijst* 187.
 Clercq (Nicolaas Le) 229.
 Cloppenburg (Jan Evertsen) 521.
 Coccejus en Voetius 150.
 Coehoorn (M.) 220.
 Colom (J. A.) 217.
 Colomp (Jan) 535.
 Colporteurs of boekventers 4, 465, 469, 471.
 „Combinatiën” en „Compagniën” 478.
 Compagnie van verre (De) 247.
 Compagniën 478, 541, 563.
 Comrie (A.) 280.
 Coolhaas (Casper) 377.
 Coornhert (Dirk Volkertsz) 377.
 Correctoren 575.
 — op drukkerijen 3.
 — (Beroemde) 13.
 Cost (Nathanael) 534.
 Coster (Samuel) 291.
 Coulon (Willem) 559.
Courant (Opregte Haarlemsche) 550.
Courante van Europa (Weeckelycke) 550.
 Couranten (Belasting op) 491.
 Cursief (Eerste gebruik van) 16.
 Curtenius (Arnoldus) 535.
- D.**
- Daalen (Nic. Van) 540.
 Dalen (D. Van den) 567.
 Dana (Jan) 561.
 Dathenus (Petrus) 561.
 Debiet van boeken in de 16de eeuw (Groot) 21.
 — van Erasmus' geschriften (Groot) 22.
 — van Luther's geschriften (Groot) 22.
 — van rechtskundige werken in de 16de eeuw 22.
 Descartes (R.) 265.
 Descartes en Spinoza 149.
 Deurhof (W.) 269.
 Deventer (Boekhandelaren te) 534.
 Deventer (Jacob Roelofs Van) 524.
 Deyster (Hendrik Van der) 568.
 Dichtbundels van genootschappen 134.
 Dichters (Geringe waardeering van onze grooten) 119.
 Dichters in Nederland, 17de eeuw (Latijnsche) 4.
 Dichtgenootschappen 134.
 Dichtkoorts 290.
 Dichtkunst 289.
 Dichtkunst (De) ontaard in knutselwerk 140.
 Dordrecht (Boekhandelaren te) 535.
 Dorp (Jan Claesz. Van) 567.
 Drukkerij (Armenische) 103.
 Drukkerijen (Bloei der hebreusche) 102.
 — (Bloei onzer) 83, 85.
 — (Eerste) 2, 6, 7.
 — (Spaansche en portugesche) 99¹⁾.

1) Na het afdrukken van blad 7 gaf het *Nieuwsblad voor den boekhandel* in N°. 90 en 91 van 1892 een merkwaardige bijdrage over de *Israëlitische boekdrukkers hier te lande in de 16de en 17de eeuw.*

- Drukkerijen (Verval der hebreuwsche) 103.
 Drukkosten begin 18de eeuw 531.
 Drukkunst (Hooge stand der) 514, 528.
 Drukkers (Vrijheid der) 115.
 Drukkers in Holland 1674 486.
 Drukkersvrijheid (Bemoeiing van den koning van Pruisen met onze) 431.
 Drukwerken (Voortreffelijkheid van de eerste) 6.
 Dufour (J. E.) 58.
 Duitschlands overwicht op de mis 38.
 Duitschlands verval op de mis 39.
 Duren (Joh. Van) 539.
 Dusaulehoy & Co. (J. B. N.) 58.
 Dwingelandij jegens den boekhandel 454.
 Dijk (Christ. Van) 585.
- E.**
- Edict van Nantes (Het) 80.
 Eeuw (Ons land in de 16de) 107.
 — (Karakter van de 17de) 105.
 — (Karakter van de 18de) 106.
 — (Vorstelijkheid van onze 17de) 112.
 Effen's (Justus Van) *Hollandsche Spectator* 171.
 Elsevier (Daniel) 57.
 Elsevier's (De) 45, 566, 578.
 Elsevier's nadruk van Balzac 88.
 Encyclopedisten (De) 84.
 Engelsche lektuur 172.
 Enschedé (Het huis) 543.
 Erasmus 15, 17, 18, 19, 22.
 Esch (Hendrik Van) 536.
 Estienne (Henri) 5, 15, 34.
 Eyk (Pieter Van der) 568.
- F.**
- Fabriek van latijnsche dichters 68.
 Ferwerda (Abraham) 240, 502, 559.
 Filiaalkantoren (Eerste) 29.
 — van hollanders te Leipzig 49.
 Fleischman (Joan Michael) 546.
 Fontaine (Claude) 557.
 Fonteyn (Thomas) 542.
 Formaten van boeken 193.
 — (Wisseling van) 187.
 Firma's (Vereeniging van) 8.
 Frankfort als marktplaats 30, 615.
 — (Medewerking van het stadsbestuur te) 32.
 — (Mis te) 5.
 — (Tegenwerking van het stadsbestuur te) 40, 42.
 — (Verval van de mis te) 48.
 Frankrijk (Censuur in) 85.
 Fransch (Het) 64.
 — (Het) van ouds hier een inkruipfel 78.
 — (Het) de modetaal 80, 95.
 — (Nadeelige invloed van het) 82.
 — (Voordeelige invloed van het) 82.
 Fransche boeken in Holland verschenen (Groot getal van) 60.
 — in magazijnen van E. Luzac 96.
 — uit Holland 78.
 — (Groot debiet van) 83.
 — (In- en uitvoer van) 83.
 — (Menigte) hier verschenen 95.
 — (Nadruk van) 85, 90.
 — (Onze voorliefde voor) 83.
 — (Verboden) 83.
 — (Verval van den handel in) 91, 93.
 Franschen boekhandel (Bezwaren van den) 83.
 Fransche handschriften hier ter uitgaaf gezonden 83.
 — lektuur 169.
 — lektuur (Gehalte van onze) 93.
 — letterkunde (Bloeitijd der) 82, 84, 95.

Fransche predikanten 80.
 — scholen (Invloed der) 81.
 — scholen (Opkomst der) 77.
 — schrijvers (Beroemde) 82.
 — schrijvers (Honorarium aan) 88.
 — uitgevers-debitanten (Voorname) 83.
 Franschgezindheid (Ergernisoveronze) 81.
 Froben (Johan) 17.
 Fyne (Paschier De) 273.

G.

Gaesbeek's (De Van) 599.
 Geestelijkheid (Toezicht der roomsche) op de mis 40.
 Geld (Overmoed van het) 113.
 Gelegenheidsdichters 132.
 Geneeskundige verhandelingen en tijdschriften 216.
 Genees- en heilkundige boeken 205, 209, 210, 214.
 Genees- en heilkundige wetenschap (Soberheid van de) 206.
 Genootschappen (Wetenschappelijke) 227.
 Geschiedenis (Algemeene) 228, 231, 234, 238.
 — (Kerkelijke) 229, 231, 234, 239.
 — (Vaderlandsche) 229, 232, 235, 240.
 Geschiedvorschers van den boekhandel 507.
 Geschriften (Naamlooze) 424.
 Getal hollandsche boeken in de 17de eeuw 192.
 Getal hollandsche boeken in de 18de eeuw 193.
 Gezellen (Boekverkoopers-) 473.
 Gezworen printers en librariërs 340, 373.
 Guild (Adres van het amsterdam-sche) 471.

Gild (Het St. Lucas) te Rotterdam 470.
 Gildeboeken (Gebrek aan) 471.
 Gilden (Verval der) 476.
 Gilden en vereenigingen 465, 475.
 Gilde-proefstukken 475.
 Gilde-reglement (Leidsch) 475.
 Gilde-reglement van Middelburg 468.
 Gilde-reglement (Rotterdamsch) 476.
 Gillissen (Petrus) 561.
 Godgeleerdheid de hoofdwetenschap 143, 146.
 Godgeleerde en stichtelijke boeken 258.
 Gomarus (F.) 378.
 Gomarus en Arminius 148.
 Goris (Jasper) 536.
 Gosse's (De Pierre) 58, 539.
 's Gravenhage (Boekhandelaren te) 537.
 Graveurs (Kaarten-) 257.
 Groningen (Boekhandelaren te) 541.
 — (De boekhandel te) 467.
 Groot (Hugo de) 199, 261, 357, 379.
 Gymnasium te Amsterdam (Bloei van het) 69.

H.

Haak (Dirk) 568.
 Haarlem (Boekhandelaren te) 542.
 — (Eerste drukkerijen te) 2.
 — een patriottenstad 438, 449.
 — (Verboden geschriften te) 450, 453, 460, 462.
 Haartooi (Bespottelijke) 169.
 Hackins 596.
 Haestens (H. L.) 567.
 Halma (François) 236, 558, 564.
 Hamelsveld (LJ. Van) 282.

- Handel (Bloei van onzen) 109.
 Handelshuizen 494.
 Handelsverkeer op de frankfor-
 ter mis 33.
 Handschriften der kloosterbroe-
 ders 6.
 — verkieslijker dan boeken 31.
 — (Gebrekkigheid van som-
 mige) 14.
 Haringkaken en zijn gevolgen
 (Het) 108.
 Hayen (Albert) 253.
 Hebreewsch (Voorliefde voor
 het) 77.
 Hebreewsche boek hier gedrukt
 (Het eerste) 100.
 Hebreewsche drukkerijen (Bloei
 der) 102.
 Hebreewsche drukkerijen (Ver-
 val der) 103.
 Heiden (J. Van der) 222.
 Heinsius (Daniel) 46, 291.
 Hellenbroek, à Brakol c. a. 151.
 Hellenbroek (A.) 271.
 Helmont (J. B. Van) 208.
 Helvetius (J. E.) 208.
 Hengst (P. Den) 179.
 Hengst-Changuin (Den) 58.
 Hervormers 11.
 Hervorming (De) en haar in-
 vloed 12.
 — (Uitbreiding der) 143.
 Heurnius (Joh.) 208.
 Heyndriksz (Henricus) 538.
 Hofstede (P.) 281.
 Holland (Overzicht van) op de
 mis 43, 51.
 Hollandsch (Verminking van
 het) 65.
 — (Verwaarloozing van het) 78.
 Hollandsche boeken (Overzicht
 van onze) 105.
 — taal (Minachting van de) 67.
 — taalzuiveraars (De eerste) 79.
 Hondt (Jodocus De) 57, 522,
 526.
 Hondt (Pieter De) 540.
 Honkoop (A.) 58.
 Honorarium 11, 18, 20, 341.
 Honorarium aan fransche schrij-
 vers 88.
 Hoofdprinters en inquisiteurs
 374.
 Hooft (P. Cz.) 230, 292.
 Hoogeschool (Boeken uitgegaan
 van de amsterdamsche) 66.
 Hoogeschool (Boeken uitgegaan
 van de utrechtsche) 66.
 Hoogescholen (Oprichting van)
 66.
 Hoogstraten (J. Van) 297.
 Hoogvliet (Arnold) 297.
 Hugenoeten (Invloed der fran-
 sche) 80.
 Hugnetan's (De) 49, 57.
 Hulckenroy's (De) 542.
 Humanisten (De) 11.
 Huydecoper (B.) 297.
 Huygens (Christiaan) 219.
- I.**
- Illuminatoren 7.
Indices librorum prohibitorum
 26, 36.
 Inrichting van de mis te Frank-
 fort 32.
 Invloed van het latijn en fransch
 op ons volk 64.
- J.**
- Jansen (Hendrik) 540.
 Janssonius (Joh.) 57.
 Jansz (Anthony) 538.
 Joden (Amsterdam de hoofdzetel
 der verdreven) 99.
 — in alle landen bekwame druk-
 kers 99.
 — (Uitgeweken) doorgaans ge-
 leerde drukkers 100.
 — uit Spanje en Portugal 96.

Joden (Vlugschriften tegen de) 98.
 Jonctys (Daniel) 208, 291.
 Jorysz (Jacob) 538.
 Journalen (Scheeps-) 248.
Jufferboekjes of Mopjes 165.

K.

Kaartengravers 257.
 Kaarten van J. R. Van Deventer 524.
 Kaartenmakers 252, 488.
 Kaarhandel 522, 524.
 Kaiserling's *Bibliotheca Hispano-Portuguesa-Judaica* 100.
 Kamphuizen (D. Rafaelsz.) 261.
 Karakter van de 17de eeuw 106.
 — van de 18de eeuw 105.
 Kastijding op de lagere school 75.
 Kempis (Thomas à) 259.
 Kerk (Dwang der) 145.
 — (Invloed van de) op de oktrooiën 342.
 — (Invloed van de) op de overheid 376, 381.
 — (Overmoed van de) 378.
 — (Toezicht van de R. K.) op den boekhandel 370.
 — (Toezicht van de protestantische) op den boekhandel 375.
 Kerkelijke geschriften in de 16de eeuw 23.
 — geschriften in het openbaar voorgelezen 24.
 Kerkvoogdij (De) 368.
 Keur (Hendrik, Jacob en Pieter) 536.
 Kinsbergen (J. H. Van) 224.
 Klassieken (Herleving der griekse en latijnsche) 12.
 — met noten 13.
 — (Wedergeboorte der oude) 65.
 Klippink (D.) 179.
 Kniedichten 131.
 Koburger (Anton) 5, 15.

Kok (J.) 241.
 Kolijn (Klaas) 298.
 Komedie (De) en de kerk 159.
 Kookboeken 316.
 Kopijrecht 342, 347.
 Korting (Handels-) 10.
 Kostbare boeken 194.
 Kribber (Corn.) 564.
 Kroock (Fr.) 561.
 Kunst en kunstliefde in de 17de eeuw 116.
 Kunstkabinetten (Kunstlooze) 117.

L.

Lampe (F. A.) 270.
 Langendijk (Pieter) 298.
 Langerack (J. A.) 568.
 Latijn (Het) 64, 65.
 — (Algemeen gebruik van het) 66.
 — (Het) de modetaal 76.
 — (Het) de taal der wetenschap 3, 45, 187.
 Latijnsche boeken in Holland verschenen (Groot getal van) 60.
 — boeken uit het oog gegaan 53.
 — boeken uit Holland 44.
 — boeken (Groot gewicht van onze) 55.
 — boeken (Menigvuldigheid van) 4, 197.
 — boeken (Uitgevers van) 55.
 — dichters in Nederland, 17de eeuw 4.
 — dichters (Fabriek van) 68.
 — scholen (Gymnasiën) 68.
 — scholen (Inrichting van) 69.
 — scholen (Verval der) 77.
 — vaklijsten (Wenschelijkheid van) 61.
 — verzen (Hartstocht voor) 68.
 Laurens (H.) 57.
 Ledeboer (Dr. A. M.) 494.

- Ledboer (A. M.) *Het geslacht van Waesberghe* 185.
 — *De boekverkoopers* 495.
 Leerredenen 276, 286.
 Leers (Reinier) 562.
 Leesbibliotheek (R. J. Noordbeek's) 560.
 Leesbibliotheek van H. Scheurleer Fr. 172.
 Leesboeken op de lagere school 72, 74, 75.
 Leeuwarden (Boekhandelaren te) 557.
 Leeuwenhoek (Anth. Van) 219.
 Leiden (Boekhandelaren te) 566.
 Leipzig (Hollandsche kantoren te) 49.
 — (Mis te) 5.
 — (Opkomst van de mis te) 48.
 — (Verval van de mis te) 50.
 Lektuur in de burgergezinnen 162
 — (Mode voor fransche) 168.
 — (Stichtelijke) 141.
 Lens (Dominicus) 542.
 Lescaille (Katharina) 297.
 Levensbeschrijvingen 231, 233, 237, 242.
 Librarii (De eerste) 369.
 Liedboekjes (Oude) 163.
 Linden (J. A. Van der) 208.
 Linschoten (Jan Huyghon Van) 246.
 Lodenstein (J. Van) 265.
 Loflichten (Wederkeerige) 138.
 Lom (Christiaan Van) 539.
 Loosjes Pz. (A.) 305.
 Looy-Spaan (Van) 58.
 Losel (Ph.) 562.
 Luchtmans (S. en J.) (Magazijn-catalogus van) 51, 59.
 Luchtmans (Het huis) 602.
 Luiken (Jan) 273.
 Lussing (Hendrik) 511.
 Luther 11, 18, 23.
 Luther's bijbelvertaling 320, 322.
 — bijbel (Debiet van) 25.
 Luther's geschriften verbrand 26.
 — geschriften (Gretigheid naar) 24, 26.
 Luther over den nadruk 25.
 Luzac (E.) 58, 96, 114, 568.
 Luzac's (Mr. E.) advies omtrent kompleete werken 349.
 Luzac's (Mr. E. en I. E.) Bezwaarschrift tegen Censores librorum 396.
 Lydinus (J.) 273.
- M.**
- Magazijnhouders (Opkomst van) 9.
 Magnus (Hendrik) boekbinder 101.
 Maire (Jean) 57, 598.
 Marchand (Prosper) 540.
 Marin (P.) 305.
 Marmontel's *Bélisaire* 399, 401.
 Maronier (Hendrik) 562.
 Marskramers of colporteurs 4.
 Martinet (J. F.) 227, 238, 239.
 Meesters en leerlingen 473.
 Mel (C.) 274.
 Memorie van het haagsche gild tegen het verbodspakkaat van 1783 429.
 Menasseh Ben Israel 100.
 Menno Simons 261, 264.
 Mercator (Gerhard) 251.
 Merian (M. S.) 223.
 Merkteekonen en spreuken 510.
 Meteren (E. Van) 229.
 Metius (Adriaan) 217.
 Meurs (Arnold) 538.
 Meyer (P.) 179.
 Middelburg (Boekhandelaren te) 560.
 — (Gilde-reglement van) 468.
 Migoen (Abraham) 562.
 Minachting van alle wetenschap buiten de godgeleerdheid 143.
 Mirabeau 85.
 Mis of jaarmarkt 4, 5.

Mis te Frankfort 5.
 — te Leipzig 5.
 — (Belasting op de) 42.
 — (Bezoekers van de frankforter) 30.
 — (Bloei van de frankforter) 33, 35.
 — (Censuur op de) 40.
 — (De frankforter) 607, 615.
 — te Frankfort (Inrichting van de) 32, 572.
 — (Opkomst van de leipziger) 48.
 — (Overzicht van Duitschland op de) 38.
 — (Overzicht van Holland op de) 43, 51.
 — (Scherp onderzoek op de) 41.
 — (Verval van de frankforter) 48.
 — (Verval van de leipziger) 50.
 — (Voorbereiding tot de) 35.
 — (Voorschriften voor de) 36.
 Miscatalogen 36.
 Missen (Leipziger en frankforter) 29.
 Missive van den koning van Pruisen betreffende onze drukpersvrijheid 431.
 Moetjens (Adriaan) 538.
Mopjes of Jufferboekjes 165.
 Mortier (P.) 503.
 Moubach (A.) *Godsdienstpligten* 235.
 Moulert (Symon) 561.
 Mourik (B.) 502.
 Muiderkring (De) 119.
 Muller (Frederik) 633.
 Muntingh (Abr.) 219.
 Musschenbroek (P. Van) 222.

N.

Naamloosheid van goede boeken en geschriften 424.
 Naamlooze vlugschriften 460.
Naamlijsten (Dr. Ledeboer's) 495.

Naamregister (Abcoude en Arrenberg's) 184.
Naamrol (G. Noordbeek's) 181.
 Nadruk 341, 344, 346.
 — een hollandsche gewoonte 86.
 — een internationale praktijk 45, 87.
 — van Balzac door Elsevier 88.
 — van fransche boeken 85, 86, 88.
 — van kaarten 525.
 — (Eerste) 17, 21, 22, 24, 39.
 — (Onderlinge) 472.
 — (Protest tegen het verkoopen van) op de mis 39.
 — (Strijd over den) 21.
 — (Verzet tegen franschen) 91.
 Nadrukken (Wedstrijd in fransche) 90.
 Nadrukmakelaars 87.
 Natuur- en wiskundige boeken 217, 218, 224, 225.
 Natuurlijke historie, dier- en plantkunde 225.
 — historie (Kostbare plaatwerken over) 223, 226, 227.
 Naeranus (Jan) 562.
 Nauta (Hero) 558.
 Navolgingen, een insluipend kwaad 47.
 Néaulme (Jean) 57, 539.
 Nierop (D. R. Van) 218.
 Nieuwentijdt (B.) 222.
 Nomsz (J.) 299.
 Noordbeek (R. J.) 560.
 Nijenborch (Johan Van) 541.
 Nijverheid (Bloei van onze) 110.

O.

Officina libraria te Frankfort 32.
 Oktrooien 342, 344, 348.
 Oktrooi op den statenbijbel 328.
 — of privilegie (Tekst van een) 351.

- Oktrooi (Gildebesturen in den arm genomen voor het) 345.
 — (Nadeelen van het) 344, 347.
 Oktrooi (Voordeelen van het) 345.
 Oktrooien (Weinig gebruik van) 350.
 Oktrooirecht (Wet van 1715 op het) 348.
 Omzet van boeken op de frankforter mis 33.
 Onderwijs (Verwaarloozing van het) 72.
 Onderwijzers op de lagere school 72, 74.
 Onderzoek (Scherp) op de mis 41.
 Ongerechtigheden in den boekhandel 345.
 Onverdraagzaamheid tegenover de joden 99.
 Oorlog (De 30jarige) 47.
 Opdrachten van boeken 19, 136.
 Oplaaq der eerste boeken 21.
 Oproerige geschriften 340.
 Opsomer (Jan) 561.
 Oranjeklanten en Keezen 444.
 Orlers (Jan Jannz.) 567.
 Ortelius (Abraham) 251.
 Os (Thomas Van) 541.
 Outrein (Joh. d') 266.
 Overheid (Strijd tusschen de burgerlijke en kerkelijke) 144.
 Overmoed van den frankforter raad 42.
 Overzicht van Duitschland op de mis 38.
 Overzicht van Holland op de mis 43, 51.
- P.**
- Pachters van belastingen 489.
 Paddenburg (A. J. Van) 563.
 Paeds (Jan Jacobsz.) 569.
 Pafraet's (De) 534.
 Papierhandel 1674 487.
 Papier (Belasting op het) 483, 492, 493.
 Patriotten en prinsgezinden 438.
 Patriottentijd (De) 406.
 Paulus (Pieter) 205.
 Pels (Andries) 295.
 Pers (D. P.) 292.
Pharmacopoeu's (De) 213.
 Plaatwerken (Kostbare) over natuurlijke historie 223, 226, 227.
 Plakkaten tegen de ketters 370.
 — tegen politieke schotschriften 405, 410.
 Plakkaat van 1581 405.
 Plan (Ingediend) tot het benoemen van Censores librorum 390.
 Plantijn (Christophe) 5, 13, 570.
 Poot (H. Kz.) 296.
Post (De) van den Neder-Rhijn 410, 428.
 Prachtwerken uit de 17de eeuw 120.
 Predikanten (fransche) 80.
 — (Vorming van gereformeerde) 143.
 Preeken (Gehalte der) 153.
 — (Stortvloed van) 151.
 — (Voorbeelden uit) 153—156.
 Prentbijbel (Prospectus van Mortier's) 503.
 Printers (Gezwooren) 1546 27.
 Privilegie in Duitschland 21, 39.
 Privilegiën in Holland 1546 27.
 Professoren van buiten naar Holland beroepen 146, 148.
 — (Hollandsche) naar buiten beroepen 146.
 — (Internationale verhuizing van) 47.
 Prospectus van het *Martelaarsboek* 480.
 Protestanten (Uitbreiding der) 143.
 Provinciale zelfstandigheid (Nadeel onzer) 107.

Provinciën (Onafhankelijkheid der) 344, 346.
 Pruisische legermacht (Inval van een) 443.
 Prijsvermindering 480.
 Prijzen (Vaste) 10.
 Psalmen op noten (De) 263.

R.

Raeff van Mullem (D. De) 562.
 Ranouw (W. Van) 222.
 Ravelingen's (De Van) 576.
 Ravesteyn's (De Van) 597.
 Rechtsgeleerde en staatkundige boeken 197, 200, 202, 203.
 Rechtskundige boeken in de 16de eeuw 22.
 Rederijkerskamers 132.
 Rederijkers (De) taalbederfers 79.
 Regenten en burgers 113.
 — (Zegepraal van de) 439.
 Reisverhalen (Oude) 163.
 Reizen 521.
 Republiek (Grootheid onzer) 107, 109.
 — (Scheiding van standen in onze) 113.
 — (Tweedracht in onze) 408.
 Request van het utrechtse gild tegen het verbodsplakkaat van 1781 412.
 Resolutie van Karel V, 1546 371.
 — van Philips II, 1555, 1570 374.
 Rey (Marc Michel) 58, 83, 85, 87, 91, 93.
 Rheede (Van) tot Drakenstein 219.
 Rintjes (Hendrik) 558.
 Robinson Crusoe van De Foe (De) 170.
 Roman (Adriaan) 542.
 Romans 311.
 — (Buitenlandsche) 308, 313, 314.

Romans (Sentimenteele) 167.
 Romeinsche letter (Eerste gebruik van) 16.
 Rotterdam (J.) 298.
 Rotterdam (Boekhandelaren te) 562.
 Rousseau (Jean Jacques) 84, 85, 89.
 Rousseau en Rey 84, 85, 93.
 Roy (Salomon De) 563.
 Rumphius (G. E.) 223.
 Rijnhartstocht 132, 134.

S.

Saakes's (A. B.) *Boekenlijst* 187.
 Sambix Le Jeune (Jean) 567.
 Sandifort (Ed.) 214, 216.
 Schagen (Martin) 276.
 Scheepsbibliotheek (Een) 164.
 Scheepsbouw en zeevaart 108, 110.
 Scheepsjournalen 248.
 Scheikundige boeken 225.
 Scheurleer (Hendrik) 539.
 Schilders (Geringe waardeering van onze groote) 116.
 Schilder- en bouwkunst 306.
 Scholen (Invloed der fransche) 81.
 — (Jammerlijke toestand der lagere) 71—76.
 — (Latijnsche), Gymnasien 68.
 — (Opkomst der fransche) 77.
 — (Verval der latijnsche) 77.
 School-, kerkboeken en „auctores classici” 348.
 Schoolonderwijs (Verbetering van) 129.
 Schoonschrijvers (Beroemde) 131.
 Schortinghuis (W.) 276.
 Schotschriften (Aantal en gehalte van) 445.
 — (Fransche) hier gedrukt 426.
 — (Heimelijk verspreide politieke) 410.
 — (Politieke) 405, 409.

- Schouten (P.) 58.
 Schreuder (J.) 58.
 Schrevelius over de latijnsche scholen 69.
 Schrijfkunst (De) 130.
 Schrijfmeeesters 24.
 Schrijver (Michiel) 561.
 Schuilnamen 382, 383.
 — van uitgevers 427, 506.
 Schutte (R.) 284.
 Seba (A.) 222.
 Sels (W. H.) 301.
 Sepp (C.) 179.
 Severinus (A. en I.) 567.
 Simonides (S.) 294.
 Sjoerds (F.) 241.
 Slingelandt (S. Van) 205.
 Sluipwegen en sluikhandel 425.
 Smidt (Hendrik) 561.
 Smits (Dirk) 299.
 Smytegelt (B.) 152, 275.
 Spaarzaamheid (Voorvaderlijke) 111.
 Spanceerder (Bruno) boekbinder 101.
Spectator's (De) 171.
 Spectatoriale geschriften 172.
 Spiegel (L. P. Van de) 205.
 Spiegel (H. Lz.) 302.
 Spinneker (M. A.) 542.
 Spinoza (Baruch) 265.
 Spinoza en Descartes 149.
 Spreuken en merkteekenen 510.
 Staat (Invloed van den) op de drukpers 403.
 Starter (Jan Janszoon) 557.
 Staten (Onze generale) tegenover den koning van Pruisen 435.
 Statenbijbel (De) 327, 330, 332, 334.
 Statistiek van boekhandelaren 497.
 Stedebeschrijvingen 230, 233, 237, 242.
 Stereotypie 544.
 Stevin (Simon) 217.
 Stichtelijke boeken (Godgeleerde en) 258.
 — lektuur 141.
 — lektuur (Roomsche-Katholieke) 268, 288.
 — lektuur (Vertaalde) 267, 277, 286.
 „Stok” van boekverkoopers 424.
 Stolpiaansch legaat (Het) 285.
 Straffen (Streng) op kerkelijke twistschriften 386, 387, 388, 398, 400, 401.
 Strijd tusschen de burgerlijke en kerkelijke overheid 144.
 Studenten (Buitenlandsche) bezoeken onze akademiën 147.
 — (Tweedracht onder de) 149.
 Stijl (Simon) 242.
 Swammerdam (J.) 219.
 Sylvius (Willem) 566.
 Synode van Dordrecht (De) 327, 379.
 Synodale censuur 376.
 — dwang 145, 380, 381.
 — ketterjachten 382.
- T.**
- Taalbederf 133.
 Taalzuivering 118, 133.
 Talen (Bloeitijd van de studie der oude) 76.
 — (Opkomst der levende) 23.
 Teellinck (W.) 264.
 Teyler's godgeleerd genootschap 285.
 Thol (P. Van) en G. Husson 539.
 Thomassen (Coenraad) 534.
 Tiele (P. A.) 243.
 Tierens (Jacobus) 561.
 Tirion (Is.) 179.
 Titels (Zucht tot navolging van) 311.
 Titsingh (A.) 212.
 Tongerloo (Johan) 538.
 Trommius (A.) 283.

Tulp (Nicolaas) 127, 207, 209, 213.
 Tijdschriften (Algemeene) 308, 314.
 — (Stichtelijke) 285.
 Twistschriften (Streng straffen op kerkelijke) 386, 387, 388, 398, 400, 401.

U.

Uitgeven (Kostbaarheid en bezwaren van het) 28.
 Uitgever (Taak en invloed van den) 502.
 Uitgevers van latijnsche boeken 55.
 — en verkoopers (Afzonderlijke van latijnsche, fransche en hollandsche boeken 188.
 — (Eerste) 6.
 — (Internationale keus van) 46.
 — (Wetenschappelijke) 255.
 Uitgevers-compagniën 478, 482.
 Uitgevers-schuilnamen 427.
 Uithangborden 255, 508.
 Utrecht (Boekhandelaren te) 563.
 Uylenbroek (P. J.) 179.
 Uytenbogaert's (Joh.) preekstijl 153.
 „Uytmijningen” of auctiën 466.

V.

Vak-uitgevers in verschillende landen 8.
 Veely (Johan) 538.
 Venne (Adriaan Van der) 538.
 Venne (J. P. Van de) 561.
 Verbeek (Joh. en Herm.) 568.
 Verboden boeken (Lijst van) 354, 383, 388, 428, 446, 448.
 — geschriften te Haarlem 453.
 — geschriften te Leiden en 's Gravenhage 459.

Verbodsbepalingen tegen het drukken van gevaarlijke boeken in Holland 1546 27.
 — (Provinciale en stedelijke) 367.
 Verbranding van gevaarlijke geschriften 388, 462.
 Vereenigingen en gilden 465, 475.
 Verfransching van ons volk 94.
 Verpoozings-lektuur 308.
 Vertalingen (Veelheid van) 188.
 Verzet (Algemeen) tegenover eenzijdige regeering 437.
 Vinne's (De Van der) 542.
 Visitatiën van boekwinkels 1546 28.
 Vlugschriften tegen de joden 98.
 — (Belang der) 190.
 — (Het verloren gaan van) 161.
 — (Zondvloed van) 150.
 Voetius (Gijsbertus) 259.
 Voetius en Coccejus 150.
 Voet's (G.) preekstijl 155.
 Vogel (Hier. De) 567.
 Volksverhalen (Oude) 162.
 Voltaire 85, 92.
 Vondel 119, 292.
 Voorschriften (Wettelijke) voor de mis 36.
 Vooruitbestelling 482.
 Vos (Jan) 294.
Vraagboekje (Publicatie tegen *Hollands*) 363.
 Vroedschappen (De) 114.
 Vrijheid van drukpers hier te lande 82.
Vrijmoedige raad, Haarlemsch vlugschrift 460.
 Vijgh (Daniel) 569.

W.

Waalische gemeente (Stichting der) 143.
 Waesberghe's (De Van) 513.

- Waesberghe (P. Van) en J. Van Neer 345.
 Wagenaar (Jan) 237.
 Wagenaar's (J.) *Vaderlandsche Historie* 179.
 Waldenzen (Geschriften over de) 161.
 Walen (Invloed der uitgeweken) 79.
 Water (J. W. Te) 241.
 Water (Willem Van de) 564.
 Welbergen (H. W. Van) 535.
 Welvaart ter zee en te land (Onze) 108.
 Welvaart en weelde 111.
 Werkzaamheid van hollandsche geleerden (Voorbeeldige) 46.
 Wesbusch (Hans Van) 542.
 Westerbaen (Jacob) 294.
 Wetenschap (Kindsheid der) in de 17de eeuw 118.
 Wetenschappen (Opkomst der) 66.
 Wetstein's (De) 57, 529.
 Wild (B.) en J. Altheer 564.
 Willem V als stadhouder 406.
 Willis (Arnold) 562.
 Winter (N. S. Van) en L. W. Van Merken 301.
 Wis- en natuurkundige boeken 217, 218, 221, 224.
 Wit (H. De) 58.
 Witsen (Nic.) 218.
 Wittenberg in Luther's tijd. (Eerste drukkers te) 24.
 Wolff (E.) en A. Deken 304.
 Woordenboeken 305.

Z.

- Zaal (De) te 's Gravenhage 619.
 Zeevaart en scheepsbouw 108, 110.
 Zeevaartboeken 252.
 Zetters voor het latijn 3.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

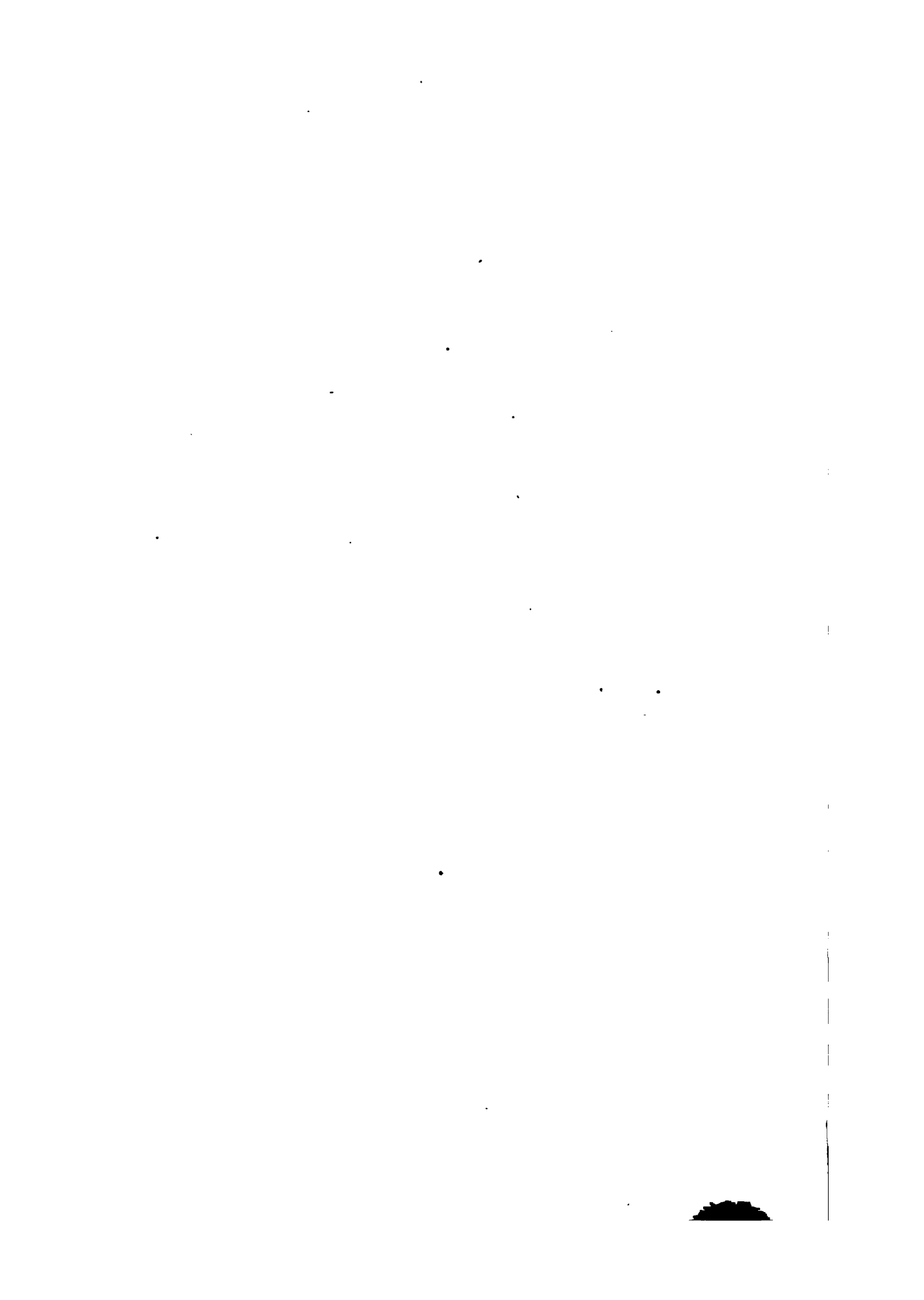
11

12

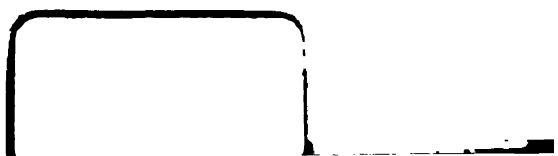
13

14

Assignment
3/17/47

1

Assignment
3/19/47

B 6900.5 vol.6
Aanteekeningen betreffende den boek
Widener Library 005657080

3 2044 080 299 746